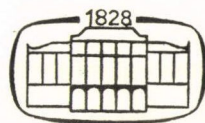

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

III. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámla szám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámla szám 43-790-057-181) útján eszközözendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

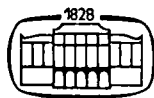
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA,
SZALAI SÁNDOR

SZERKESZTI:
FRISS ISTVÁN

III. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1969

IX. OSZT. KÖZL.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

1969 ÉVI 1—4 SZÁM

TARTALOMJEGYZÉK

Gazdasági tervek és kormányzati döntések végrehajtásának problémái Fekete-Afrika országaiban. Nemzetközi konferencia Budapesten, 1969. március 3—7.	1
<i>Mándi Péter</i> : Beszámoló a konferenciáról	1
<i>Bognár József</i> : A gazdasági tervek végrehajtásának politikai és institutionális vonatkozásai az afrikai fejlődő országokban.....	6
<i>V. M. Kollontaj</i> : A fejlesztési tervcélok teljesítése elemzésének néhány módszertani problémája Afrikában	20
<i>Enese László</i> : Nemzetközi tudományos szeminárium a gazdasági döntések ökonómiai modelljeiről és kvantitatív módszereiről a mezőgazdaságban. Keszthely, 1968.	31
<i>Kádas Kálmán</i> : A Nemzetközi Regionális Tudományi Társaság 8. Európai Kongresszusa Budapesten	33
<i>Ficzere Lajos</i> : Szovjet—magyar tanácskozás Budapesten a szovjetek és a helyi tanácsok fejlődésének elméleti kérdéseiről	37
<i>Kovács Kálmán</i> : A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai.....	55
<i>Degré Alajos</i> : Magyar jogtörténetírás a Horthy korban.....	77
<i>Csizmadia Andor</i> : A magyarországi feudális jogintézmények felszámolásához. A decima megszüntetése	101
<i>Máthé Gábor</i> : A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében	133
<i>Pecze Ferenc</i> : A Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése egybehívásának előzményei	161
<i>Vargyai Gyula</i> : A katonai közigazgatás és a politikai szabadságjogok kérdése az ellenforradalmi állam keletkezésének időszakában	183
Dr. Vajda Imre	195
A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának kibővített Osztályüvése (1969. május 6.)	197
<i>Eörsi Gyula</i> : A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása.....	245
<i>Boytha György</i> : A nemzetközi szerzői jog válsága. Új problémák a szerzői alkotások nemzetközi felhasználása körében	325
<i>Lontai Endre</i> : A tudományos-műszaki eredmények létrehozását és bevezetését elősegítő polgári jogi intézmények	345
<i>Sárközi Tamás</i> : Az állami tulajdonjog és az állami vállalat.....	371
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság konferenciái.....	425
<i>Bartha Ferenc</i> : Fialat kutatók az európai integráció kérdéseiről. A Sussex-i Egyetem Európa Központjának szemináriuma	435
<i>Földi Tamás—Nagy Lajos</i> : A társadalomtudományi dokumentációs osztályozás továbbfejlesztése	441

A GAZDASÁGI TERVEK ÉS KORMÁNYZATI DÖNTÉSEK VÉGREHAJTÁSÁNAK PROBLÉMÁI FEKETE-AFRIKA ORSZÁGAIBAN

NEMZETKÖZI KONFERENCIA BUDAPESTEN, 1969. MÁRCIUS 3—7.

A szocialista országok tudományos intézményei közötti együttműködés fontos eseménye volt a társadalomtudományok Afrikával foglalkozó kutatóinak budapesti találkozása. Az alábbiakban közöljük a konferencia központi témáját tárgyaló következő két előadást: *Bognár József*: A gazdasági tervek végrehajtásának politikai és institutionális vonatkozásai az afrikai fejlődő országokban: *V. M. Kollontaj*: A fejlesztési tervcélok teljesítése elemzésének néhány módszertani problémája Afrikában. Az előadásokat megelőzően közöljük *Mándi Péter* beszámolóját, amely a konferencia egészéről nyújt általános tájékoztatást és ad ezáltal keretet a két referátumnak.

MÁNDI PÉTER

BESZÁMOLÓ A KONFERENCIÁRÓL

1969. március 3—7-ig konferenciára gyűltek össze Budapesten a szocialista országok tudósai, kutatói, hogy megvitassák Fekete-Afrika fejlődésének kérdéseit. A konferencia közelebbi témája és címe: „Gazdasági tervek és kormányzati döntések végrehajtásának problémái Fekete-Afrika országaiban.”

A konferencia folytatása és második nagy eseménye az 1966-ban Moszkvában megkezdődött tudományos együttműködésnek. Ekkor gyűltek össze először a szocialista országok fejlődő országokkal foglalkozó kutatói, hogy kicseréljék tapasztalataikat és megvitassák a harmadik világ gazdasági társadalmi fejlődéséről alkotott nézeteiket. A 66-os moszkvai konferencia egyúttal az együttműködés alapjait is lerakta, ettől kezdve vált egyre rendszeresebbé a kutatási anyagok cseréje és a személyes érintkezés.

A második konferencia szervezését a MTA Afro-Ázsiai Kutató Központja vállalta. Mielőtt a konferenciára magára rátérnénk, a témaválasztásról kell néhány szót szólni. Az 50-es évek végén és a 60-as évek elején, amikor az egész világon kibontakozott a gazdasági elmaradottság és az elmaradott országok gazdasági fejlődésének irodalma, az érdeklődés elsősorban a tervezés felé fordult. A függetlenség elnyerése utáni első szakaszban a gazdaság-fejlesztési koncepció kialakítása tűnt a legfontosabb és legaktuálisabb feladatnak. Mindenki figyelme erre irányult: a felszabadult országok politikai vezetői, a közgazdaságtudomány és más társadalomtudományok képviselői egyaránt

arra kerestek választ, milyen úton kell haladni, milyen sorrendben kell fejleszteni a népgazdaság egyes ágait, mi a fejlődés optimális üteme, mik annak feltételei stb. Ebben az időszakban készültek el Afrika majd mindegyik országának gazdaságfejlesztési tervei. Most 69-ben az afrikai független országok első évtizedének végefelé a tudományos gondolkodás a végrehajtást is elemezheti, mégpedig gyakorlati eredmények és kudarcok alapján. A kutatók kezdik felfedezni szerte a világon a végrehajtás fontosságát és kezdik a tervezéssel a gazdaságpolitikai koncepció kidolgozásával egyenrangú témaként kezelni. Ezt a tendenciát ismerték fel a magyar kutatók, mikor 1967-ben a Prágában tartott koordinációs értekezleten javasolták, hogy a most megtartott konferencia erre a problémakörre irányítsa a szocialista országok kutatóinak figyelmét.

A beérkezett 51 előadás bizonyítja, hogy a felvetett kérdések valóban aktuálisak. 19 előadást nyújtott be a szovjet delegáció, 12-öt az NDK, 10 tanulmányt a magyar, 6-ot a lengyel, 2-öt a csehszlovák, egyet-egyet a bolgár és román küldöttség.

A konferencián a 12 tagú szovjet delegációt V. G. Szolodovnyikov akadémiai levelező tag, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Afrika Intézetének igazgatója vezette. Az 5 tagú bolgár küldöttség élén E. Kamenov akadémikus, az Afro-Ázsiai Kutató Intézet igazgatója állt. Az NDK-t 10 kutató és egyetemi oktató képviselte H. Linsel, a Fejlődő Országok Közgazdasági Intézetének helyettes igazgatója vezetésével. A 6 tagú lengyel küldöttség J. Prokopczuk professzor vezette. Romániát a Román Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiájának tudományos főmunkatársa F. Sava képviselte. Az 5 tagú csehszlovák delegációt A. Schnejdarek, a Nemzetközi Politikai és Gazdasági Kérdések Intézetének igazgatója vezette. Mongóliát 2 tagú küldöttség képviselte, N. Dangasuren, a Mongol Tudományos Akadémia Afrika Központjának igazgatója vezetésével. A 11 tagú magyar delegáció élén Bognár József az Akadémia levelező tagja az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója állt.

Az előadások jól tükrözték, hogy a végrehajtási tematika a gazdasági élet teljes spektrumát felöleli. A konferencia 3 munkanapjából egyet a gazdaságfejlesztés belső kérdéseinek szenteltek, egyet a külső gazdasági kapcsolatoknak és egyet az országtanulmányoknak. Az előadások középpontjában a konferencia tárgyának megfelelően a tervek és végrehajtásuk állt. A kutatók, akik közül sokan a korábbi években a tervek tartalmi és metodikai problémáival foglalkoztak, ez alkalommal azok végrehajtásáról számoltak be.

E. Bessonov (Szovjetunió) előadásában egy ENSZ tanulmányra támaszkodva bemutatta, hogy 38 olyan fejlődő ország közül, melyek terveket dolgoztak ki 18-ban a végrehajtás még a terv-időszak lejárta előtt abbamaradt. A fennmaradó 20-nál is csak részleges teljesítésről beszélhetünk. I. Vraný (Csehszlovákia) a kelet-afrikai országok terveinek teljesítését tárgyalta, és kimutatta,

hogy a tervidőszakban a brutto nemzeti termék növekedése csak a felét érte el a tervezettnél.

A terv és teljesítés közti eltérés nagyságrendje elgondolkoztató kérdések sorát veti fel. Az alapkérdés, vajon a nem-teljesítés okai magában a tervben vagy a végrehajtásban találhatók-e. D. Philipov (Bulgária), B. Breetzmann (NDK) és többen mások azt az álláspontot képviselték, hogy elsősorban a tervek voltak túlzottak, a hiba a tervekben rejlik. Mások, így többek között az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központja által a konferenciára benyújtott, eredetileg az UNCTAD megbízásából készült tanulmány¹ a végrehajtás megszervezésének, pontosabban nem kellő megszervezésének tulajdonít nagyobb fontosságot. Az egyes konkrét esetekben a megítélés igen nehéz, hiszen a tervek egyes irreális cél-kitűzései a végrehajtás fogyatékoságaival párhuzamosan hatnak. Az előadások és a vita a tervek sikerének és kudarcainak okait sokoldalúan elemezték. Bognár József „A tervek végrehajtásának politikai és institutionális vonatkozásai Afrika fejlődő országokban, V. M. Kollontaj. (Szovjetunió) „Az afrikai fejlesztési tervek és programok végrehajtása elemzésének néhány módszertani kérdése”, H. Linsel (NDK) „A tervezés elmélete a fejlődő országokban” című tanulmányaiban találkozunk az általános kérdésekkel. Az egyes gazdasági ágak sajátos problémáit is számos előadó választotta témájául. E. Gorzelak (Lengyelország) előadása az élelmezési kérdéseket tárgyalta. A pénzügyi vonatkozásokat I. N. Cherkasov (Szovjetunió) F. Sava (Románia) és Kemenes Egon, a tudomány szerepét A. Ju. Spirt (SZU) és P. Friedländer (NDK) előadásai tárgyalták. Többen foglalkoztak oktatás, gazdaságtani témákkal, az állami szektor szerepével, iparfejlesztéssel és más, a fejlődést meghatározó alapvető gazdasági-társadalmi kérdésekkel.

S. Bessonov és V. M. Kollontaj előadásaiból leszűrhető az a vélemény, hogy a hosszútávú prognózisokat kombinálni kell szűkebb körre és rövidebb időszakra szóló programokkal, melyek főleg a beruházásokat tartalmazzák. H. Linsel álláspontja szerint a tervezés csak forradalmi változások után valósítható meg sikerrel. Bognár József a kormányzat nézőpontjából világítja meg a terv-végrehajtás feladatait: a tervteljesítésnek ugyanis nemcsak gazdasági korlátai, illetve feltételei vannak, a politikai hatalom központi cselekvőképességének mértéke is a feltételek egyike. Jól kidolgozott és reálisan végrehajtható terv is csak akkor valósulhat meg, ha a kormányzat rendelkezik a végrehajtáshoz szükséges autoritással, és ha a tervcélok kijelölésénél számításba veszi politikai erejét, befolyását, mozgósító képességét.

I. N. Cherkasov a terv és a költségvetés kapcsolatait vizsgálva rámutat

¹ Problems of Economic Management on the Governmental Level in Developing Countries and the Implementation of Central Decisions (A kormányzati szintű gazdasági irányítás és a központi döntések végrehajtásának problémái a fejlődő országokban) Budapest, 1968. MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ, 236 oldal.

arra, hogy az afrikai országokban a költségvetés a népgazdasági termék egyre nagyobb körét fogja át, és egyes országokban már eléri annak 20—25%-át. A kormányzat tehát jelentős tényezője a gazdasági életnek, különösen a beruházások finanszírozása révén. A jövőben a költségvetés részaránya előrelátóan növekedni fog és a kormányzat gazdasági szerepe tovább erősödik.

A belső gazdaságfejlesztési problémákat megvilágító előadások kiemelték a belső piac fontosságát, ami nélkül a helyi termelő erők nem bontakozhatnak ki. A belső piac kialakulásának még csak kezdeti fázisáig jutott el az afrikai országok gazdasága és potenciális termelő erői még csak szunnyadoznak. A mai fejlett országokhoz való felzárkózás időtartamát az előadók és a vita hosszabbnak ítélték — több emberöltőről beszéltek —, mint néhány évvel korábban. Elmondhatjuk, hogy a konferenciát a gazdaságfejlesztés távlatainak és ütemének megítélésében a realitás jellemezte.

Ugyanez a realitás érvényesült a külső gazdasági kapcsolatok tárgyalásában is. Az e témakört választó előadások egyrészt a külső erőforrások szerepét és felhasználásának módját, másrészt a nemzetközi munkamegosztást, a külkereskedelemnek a gazdaság fejlesztésére gyakorolt hatását vizsgálták. L. V. Goncsarov (Szovjetunió) „A külső pénzügyi források szerepe a fejlesztési tervekben” c. előadása határozottan bírálja a külső erőforrások szerepének korábbi években hangoztatott egyoldalúan negatív megítélését. Más előadások számszerű összefüggések alapján mutatják be, milyen jelentős szerepet töltenek be a külső erőforrások az afrikai országok gazdaságfejlesztési programjainak finanszírozásában. A külső erőforrások elégtelenségét és gyenge hatásfokát számos előadás hangoztatta.

Rédei Jenő előadásában és a konferencián elhangzott felszólalásában az UNCTAD Új-Delhi-i konferenciáján előterjesztett globális stratégia kérdéseivel foglalkozott. Bírálja azt az álláspontot, mely Észak és Dél felosztást alkalmazva a segély-politikában nem tesz különbséget a gyarmatosításért történelmi felelősséget viselő tőkés országok és a szocialista országok között.

Czukor György az importhelyettesítés és exportfejlesztés szerepét az iparosításban választotta témájaként. Rámutatott arra, hogy az importhelyettesítő iparosítás a fejlődő országokban még nagy tartalékokkal rendelkezik.

T. Bartkowski (Lengyelország) negatívan értékelte a Közös Piachoz társult afrikai országok eddigi tapasztalatait. A társulás nem akadályozta meg a cserearányromlást, a külkereskedelmi struktúra további torzulását, sőt, ahhoz hozzájárult.

Szita János Magyarország és a fejlődő országok kapcsolatát elemezve, azt az álláspontot képviseli, hogy a kölcsönösen előnyös kereskedelem bővítésében nagy kihasználatlan lehetőségek találhatók. Tárgyalja a kis szocialista országok és a fejlődő országok közti gazdasági együttműködés nehézségeit és azok leküzdésének módját. Kifejezi azt a meggyőződését, hogy egy széles körű és a mainál racionálisabb nemzetközi munkamegosztás előmozdítaná a

szocialista országok és fejlődő országok közti gazdasági kapcsolatokat és vég-eredményben a fejlődő országok gazdasági növekedését meggyorsítaná.

A kereskedelem politikai elgondolások állandó eleme a fejlődő országok közti gazdasági együttműködés. A Kroske (NDK) az afrikai országok közti gazdasági együttműködéssel foglalkozó előadása pesszimiztikusan ítéli meg ennek lehetőségét, sőt ezt a neokolonialista törekvések várható érvényesülése miatt veszélyesnek is tartja. Sikeres csak a haladó antiimperialista politikát követő országok integrációja, együttműködése lehet, a különböző politikai felfogású országok között eredményes kooperáció nemzetgazdasági méretekben nem valósulhat meg. Ez a gondolatmenet a politika és gazdaság egymásra hatását hangsúlyozza a nemzetközi kapcsolatok síkján.

Az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának munkatársai által készített kollektív tanulmány a harmadik világ 1968. évi gazdasági fejlődését elemezte. időben jóval megelőzve a hasonló konjunktúra jelentéseket. E munka a 68-ban mutatkozó kedvező jelenségeket jórészt a mezőgazdaság több éve elkezdődött fokozott támogatásának tulajdonítja. A mezőgazdaság nagyobb mértékű támogatása nem pusztán a mezőgazdasági termelésben éreztette hatását. Következmenyei tovább gyűrűztek, elsősorban a külkereskedelem révén. A kivitel megélénkülése az utóbbi években hozzájárult ahhoz, hogy optimistábban ítéljük meg a fejlődő országok várható fejlődését.

Az előadásokban és a vitában egyaránt kifejezésre jutott az az általános nézet, hogy a társadalmi-gazdasági elmaradottság felszámolása hosszú történelmi átmeneti időszakot kíván. Erre a korszakra a szocialista országok tudományos köreinek is ki kell alakítaniuk koncepciójukat, fejlesztési stratégiáikat, hogy megalapozhassák az állami és gazdasági szervek helyes gazdaságpolitikáját, és hogy a marxizmust az elmaradott országok fejlődésének problematikájával gazdagítsák.

A tervek végrehajtását a konferencia a fekete-afrikai országok többségében konkrétan is vizsgálat tárgyává tette. Megkülönböztetett figyelemmel fordultak a nem-kapitalista utat választó Guinea, Mali, Tanzánia problémái felé és többen elemezték Fekete Afrika „kirakatállamát” Elefántcsontpartot. A benyújtott tanulmányok és a vita objektívan vizsgálta a sikereket és kudar-cokat és azok okait és igyekeztek elválasztani a társadalmi rendszer hatását az elmaradottságból fakadó közös problémáktól. Ez természetesen nem könnyű feladat, miután az elmaradott országok fejlődésének általános jellemzői keverednek a társadalmi rendszerből fakadó sajátos vonásokkal.

Az országtanulmányok lehetőséget adtak az általánosan kifejtett gondolatok konkrét országok példáján való tanulmányozására. Különösen a belső források feltárása és ezen belül az adóztatás módszere iránt érdeklődtek a konferencia résztvevői. Ugyancsak sokan foglalkoztak a külföldi magántőkére vonatkozó szabályozás tartalmi és technikai kérdésével.

A konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy a szocialista orszá-

goknak jelentősebb segítséget kell adniok a harmadik világ számára és hogy ezen belül a szellemi segítség különösen nagy jelentőségű. Gazdasági társadalmi problémáik marxista elemzése maga is ilyen segítség; a helyszínen történt tanácsadás, szakértői tevékenység, oktatásban való közreműködés bővítését kívánatosnak tartják. Ez magában foglalja a tervek gazdaság-politikai koncepcióinak, programjainak előkészítését és a végrehajtásukban való részvételt.

A konferencia négy munkanapja a folyosói beszélgetések, a fehér asztal melletti viták minden résztvevőben azt a benyomást hagyták, hogy még mindig nincs elég alkalom gondolataink kicserélésére. Kiderült, hogy egymás tudományos tevékenységét sem ismerjük eléggé, amiért főleg a publikációs lehetőségek szűk voltát hibáztathatjuk, valamint a nyelvi nehézségeket. A konferenciát követő megbeszélésen a résztvevő országok delegációinak vezetői megállapodtak abban, hogy a konferencia válogatott előadásai és a vita főbb gondolatai két nyelven, oroszul és angolul publikálásra kerülnek.

BOGNÁR JÓZSEF

A GAZDASÁGI TERVEK VÉGREHAJTÁSÁNAK POLITIKAI ÉS INSTITUCIONÁLIS VONATKOZÁSAI AZ AFRIKAI FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN

A gazdasági gyengén fejlettség problematikájának tudományos kutatása részben elméleti (tisztán tudományos), részben gyakorlati (politikai, illetve gazdasági) célokkal történik.

Elméleti (tudományos) szempontból e problematika tökéletesen új és önálló, mert ilyen belső és külső adottságok, feltételek és körülmények között a gazdasági növekedés meggyorsításának feladata még sehol nem merült fel.

A fejlődés kapitalista útjának alternatívája kizárható, mert a fejlődés nagyon későn és rendkívüli eszközhiány mellett indul meg, a növekedést elindító elhatározások és energiák nem a gazdasági életből származnak, a szó hagyományos értelmében vett piaci mechanizmus belföldön megakadályozná, a nemzetközi kereskedelemben pedig hátráltatná a gazdasági fejlődést.

Kétségtelen viszont másfelől -- hagyományaik, örökölt értékrend-szerük, intézményeik és gazdasági viszonyaik gyökeresen különböznek azon állapotoktól, amelyek az európai országokban a szocialista forradalom jelentkezése idején fennálltak. Számolni kell azzal is, hogy 2-3 nemzedéken át tartó átmeneti időszakuk szintén lényegesen eltér az európai szocialista országokétól, amelyek fejlettebb gazdasági-társadalmi és kulturális viszonyaiknál fogva az átmeneti időszakot lerövidíthették.

E nagy különbségek ellenére is valószínűnek látszik, hogy e progresszív a társadalmi igazságért küzdő, modern termelési és gazdasági eljárások meghonosítására törekvő, valamint a nemzetek egyenjogúságáért és szabad fejlődéséért harcoló államok értékrendszerében a szocialista elemek végül túlsúlyba kerülnek.

A nagy társadalmi és politikai változásokkal, sőt gyakran megrázkódtatásokkal járó gazdasági növekedés az elmúlt két évszázad során kétféle alaphelyzetből indult ki. E kétféle alaphelyzetnek a történelmi fejlődés során sokféle variánsa és kombinációja alakult ki. Az egyikben a változások szükségessége elsősorban a gazdaságból, a másokban elsősorban a politikából indul ki. Az előbbi esetben a gazdasági növekedéshez szükséges indító energiák magában a gazdasági életben kumulálódtak. A tőkeakkumuláció azonban csak egyik eleme a gazdasági növekedésnek, a továbbiakban a munkaerő átcsoportosítására, a piac növekedésére, a megtakarítások nyereséget biztosító elhelyezésére van szükség.

Ezért elkerülhetetlenné válik a társadalmi-politikai viszonyoknak a gazdasági növekedés követelményeivel összhangban levő átalakítása. Ezen átalakulás egyes országokban forradalmi úton, más országokban fokozatos reformok útján ment végbe. Az átalakulás időpontjában a cselekvés irányítása egyértelműen a politikai erőtényezők kezében összpontosult, de a sikeresen végrehajtott reformok újabb lökést adtak a gazdasági növekedésnek.

Nyilvánvaló, hogy a fejlődő országokban a gazdasági növekedés nem ebből az alaphelyzetből indul ki, hiszen a gazdasági élet még fejletlen, a növekedést tápláló energiák még szűkében vannak, a racionális gazdálkodás normái egyes szektorokban még meg sem honosodtak. Ennek következtében a változások szükségessége a politikából indul ki, hiszen a nemzet (az állam) legjobbjai felismerik a gazdasági elmaradottság súlyos következményeit és tarthatatlanságát. Ezért arra alkalmas politikai és társadalmi intézmények segítségével igyekeznek meggyorsítani a gazdasági növekedést, azaz intézkedéseket tesznek a felhalmozás növelésére és koncentrálására. Ez a törekvés azonban a meglévő társadalmi intézmények, szokások és gondolkodásmód átalakítását követeli és feltételezi. Az átalakításnak azonban olyan módon kell végbemennie, hogy a növekedés és struktúraváltozás nehézségeivel küzdő gazdaság betöltse funkcióját, azaz a gyorsan növekvő lakosság ellátását fokozatosan javuló színvonalon biztosítsa.

Könnyen belátható, hogy a növekedés második típusa lényegesen nehezebb és bonyolultabb, mint az első. Korunkban azonban e két típus között nem lehet szabadon választani, hiszen a történelmi körülmények vagy az első, vagy a második növekedési típus előfeltételeit érelették meg. Könnyebb azonban viszonylag fejlett gazdaság növekedését a hatalom birtokában a szükséges társadalmi átalakítások megvalósításával tovább gyorsítani, mint fejletlen gazdaságból a hatalom birtokában fejlettet alkotni.

A politikai és gazdasági cselekvés interdependenciájából következik, hogy a gazdasági növekedés processzusában a politikában is racionálisan kell cselekedni. Ellenkező esetben a racionális gazdasági cselekvés is lehetetlenné válik.

A politikai cselekvés racionalitása a maga teljességében nem kellően tisztázott fogalom. Utaltunk már arra, hogy a gazdasági cselekvés racionalitása kvantifikálható, azaz mérhető, abszolút mennyiségben vagy értékben. A politikai cselekvés helyessége azonban önmagában nem kvantifikálható.

Kétségtelen, hogy a nagyon nagy áldozatokkal járó politikai cselekvés nagy kockázatokat rejt magában, hiszen túl nagy veszteségek esetén kimerülés állhat be, az ellenfél javára tolódhatnak el az egyensúlyviszonyok, vagy olyan társadalmi helyzet keletkezhet, amelyben a győztes fél cselekvési képessége rendkívül korlátozott. E gondolatok felvetésével csupán arra kívántunk utalni, hogy a politikai cselekvés racionalitásával összefüggő kérdéseket még tisztázni kell a tudománynak.

I.

Az afrikai fejlődő országok növekedési problémáinak sajátos jellege

A fejlődő országok problematikájának újszerűsége és önállósága az alábbi összefüggésekkel igazolható:

a) *Az a különbség, amelyet a gazdasági növekedés meggyorsításával kell áthidalni, még soha nem volt ilyen nagy és összetett.* Egyes számítások szerint 1850-ben még nem volt nagyon lényeges különbség a jelenlegi ipari és a mai fejlődő országok egy főre jutó nemzeti jövedelme között. E számítások szerint ebben az időszakban 170 dollár körül volt a nemzeti jövedelem az ipari és 100 dollár körül a fejlődő országokban. Ezzel szemben azonban jelenleg (a 60-as évek közepén) 1000 dollár felett van az egy főre jutó nemzeti jövedelem a fejlett tőkés országok és 100 dollár körül a fejlődő országok átlagában.

1850-ben a fejlődő országok a világ akkori lakosságának kb. 74%-át adták és a világ jövedelmeinek 65%-át élvezték. Ezzel szemben jelenleg a fejlődő országok a világ népességének 70,4%-át adják, de jövedelmeinek alig több mint 11%-át termelik.

b) *A gazdasági növekedés lehetséges céljai és a rendelkezésre álló eszközök közötti ellentmondás (aránytalanság) rendkívül nagy.* A fejlődő országok belső felhalmozása — az általános gazdasági és társadalmi viszonyok következtében — alig haladja meg összesített nemzeti jövedelmük 10%-át. Összességében tehát az összes fejlődő országok belső felhalmozása évi 20 milliárd dollár körül mozog. Utalni kell azonban arra, hogy számos afrikai és ázsiai országban

a belső felhalmozás aránya alig éri el a nemzeti jövedelem 5–8%-át. Nyilvánvaló, hogy ilyen alacsony felhalmozási ráta mellett legfeljebb a népességszaporulattal arányos gazdasági növekedésről lehet szó, elképzelhetetlen lenne azonban a növekedés meggyorsítása és az egy főre jutó jövedelmek érezhető emelkedése.

A tudományos kapacitások a mai világban még egyenlőtlenebbül oszlanak meg, mint a gazdaságiak. A fejlődő országok a világ tudományos kapacitásának mindössze 5%-ával rendelkeznek. A rendelkezésre álló világkapacitás 5%-ával kell tehát biztosítaniuk a világnépesség 71%-ának (2000-ben 81%-ának)-gazdasági növekedéséhez nélkülözhetetlen kutatásokat.

c) A történelemben még nem fordult elő olyan gazdasági növekedés, amelynek hordozói (a különböző nemzeti gazdaságok) oly sokféle, köztük sok *elavult társadalmi-gazdasági formációval* rendelkeztek volna; a skála a helyváltoztató földműveléstől a korszerű nagyüzemekig terjed.

d) *A gazdasági növekedés meggyorsulását még sehol sem előzte meg ilyen méretű demográfiai robbanás.* Az iparilag fejlett országok lakossága (az európai szocialista országokat is beleértve) évi 1,1%-kal, a fejlődő országoké viszont 2,4%-kal növekszik. A népesség növekedési rátájában fennálló különbségek eredményezik azt, hogy a kétezredik esztendőben a fejlődő országok lakosainak száma el fogja érni földünk népességének 81%-át.

e) A gazdasági növekedés meggyorsulásával összefüggő társadalmi-politikai komplikációk még sohasem találtak ennyire érzékeny és *veszélyes nemzetközi politikai háttérrel.*

A fejlődő országok gazdasági problémáinak itt felsorolt különleges vonásai nemcsak az elméleti probléma különleges voltát mutatják, hanem a gyakorlati gazdasági és politikai cselekvés céljainak és eszközeinek újraértékelését is szükségessé teszik. Sem a gazdaságpolitikai célrendszert, még kevésbé az eszközrendszert nem lehet a nemzetközi gazdaságból vagy a gazdaságtörténetből mechanikusan átvenni. A lehetséges fejlődési célokat a felsorolt sajátosságok nemcsak befolyásolják, hanem erőteljesen limitálják. Ezért a célok sem állapíthatók meg e tényezők közvetlen és közvetett hatásainak figyelembe vétele nélkül. Pl. viszonylag fejlett ipari struktúra kialakítása nemcsak az eszközök rendkívüli szűkössége (tőkehiány) következtében lehetetlen, hanem az institutionális — szervezési — irányítási rendszer gyengesége, valamint a gazdasági szervezetek (és azokban -kumulált képességek) korlátozott volta miatt is.

Ezért nemcsak a célrendszer (gazdasági stratégia) helyes kialakításánál, hanem annak gazdaságos, optimális hatékonysággal való megvalósításánál is a fő figyelmet egyfelől a politikai-hatalmi, másrészt az ezzel összefüggő institutionális-irányítási problémákra kell fordítani. A fejlődő afrikai országok esetében tekintetbe kell venni, hogy azok politikai képlete részben ismert elemeknek merőben új kombinációját mutatja, részben azonban teljesen új

elemeket is tartalmaz. Ezek a politikai és institutionális jelenségek végrehajtásának közegét és eszközét jelentik. Ezért a terv-végrehajtás módszereinek és eszközeinek kidolgozásához elengedhetetlen ezen országok politikai képletének ismerete. Ez azonban beható tanulmányozást, új kutatásokat igényel, mert a fejlődő afrikai országok politikai és társadalmi életének elemeit és tényezőit egy merőben új feladat: a gazdasági tervek végrehajtására való alkalmasság szempontjából kell megvizsgálnunk. Példaként — a sok lehetséges közül — itt csak Kenya esetét szeretném felhozni, ahol a függetlenségért folytatott politikai küzdelemnek ismeretesen két szárnya volt. Az egyiket a szakszervezetek alkották, amelyek korszerű szervezési és propagandaeszközökkel dolgoztak és jó nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkeztek. Ugyanakkor velük szorosan összehangoltan működött a mau-mau mozgalom, amely törzsi alapon, hagyományos szimbólumrendszerrel és mélyen gyökerező ösztönök, tradicionális motivációk mobilizálásával küzdött. Nyilvánvaló azonban, hogy a függetlenség elnyerése után a konkrét gazdaságpolitikai tervek végrehajtásánál az ilyen mozgalmi bázisok szerepét újra meg újra meg kell határozni — amellet, hogy az ország politikai életében való további jelenlétükkel számolni kell.

II.

A fejlesztési tervek végrehajtásának politikai és institutionális problémái

1. *Politikai-hatalmi problémák*

A gazdaságpolitikai tervek végrehajtásával kapcsolatban felmerülő politikai-hatalmi problémákat a következő csoportokra oszthatjuk:

a) *Politikai párt vagy pártok és azok társadalmi háttere*

A fejlődő országokban eddig kialakult politikai erőtevényezők típusainak társadalmi háttereként megemlíthetjük a nagybirtokosokat, a városi burzsoáziát, a külföldi tőkéhez kötődő vidéki és városi burzsoáziát, a nemzeti értelmiséget, a törzseket, a különböző vallási csoportokat, a munkásosztályt, a parasztságot.

Sok afrikai fejlődő országban olyan progresszív és antikolonialista erők vezetése alatt álló nemzeti-demokratikus rezsimek vannak, amelyek a fejlődés úgynevezett nem-kapitalista útját járják. Ezekben az országokban ipari vagy kereskedelmi burzsoázia még nem alakult ki, falun pedig még fennállnak az ősi gazdálkodási és tulajdonviszonyok. Ezekben az országokban a törzsi háttérrel rendelkező politikai csoportok tömegbázisa rendkívül széles, választások esetén tehát ezek nagy súllyal érvényesülnek. Ugyanakkor a külföldi tőkéhez kötődő burzsoázia politikai ereje szűkebb bázison, de inten-

zivebben érvényesül, és a konkrét politikai és gazdasági döntésekre, valamint azok végrehajtására (vagy végre *nem* hajtására) nagyobb a befolyása. Bizonyos politikai erők háttérében a külföldi monopóliumokat és neokolonialista törekvéseket világosan felismerhetjük.

b) A politikai párt vagy pártok szövetségi rendszere

A legtöbb fejlődő afrikai országban egypárt-rendszer van, ami azonban nem jelenti szükségképpen a tényleges politikai egységet. Más afrikai országokban parlamenti rendszer van abban az értelemben, hogy a parlamentben többféle politikai párt foglal helyet. Ilyen esetben a parlamentben is kifejezésre jut az, hogy a régi uralkodó osztályok tömegbefolyása — különösen az elmaradott vidékeken — még jelentős és a radikális reformok ellen még képes hangulatot ébresztetni. (Elég itt emlékeztetni az iráni földreformmal kapcsolatos eseményekre vagy az egyiptomi földreformot kísérő jelenségekre.) Szociális feszültségekkel teli, nemzetiségi és nyelvi problémáktól szenvedő országban viszont az indulatok és a népi elkeseredés kitörése mindig veszélyes. (Lásd Nigéria példáját.) Ezért a hatalmon levő haladó pártnak pozíciója megszilárdítására, célszerű azon intézményeket is kiépítenie és bekapcsolnia a kormányzás munkájába, amelyek a lakossággal mindennapi kapcsolatban állnak (szakszervezetek, paraszti-szövetségek és más demokratikus organizációk).

c) A hadsereg mint a hatalom egyik támasza vagy közvetlen gyakorlója

E tényezővel kapcsolatos gondolataimat egy korábbi tanulmányomban, illetve a fejlődő országok gazdasági növekedésével foglalkozó könyvemben már kifejtettem. Itt csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy az elmúlt másfél—két év ismét megerősítette azt a megállapítást, hogy a hadsereg jelenlétével fokozottan kell számolni az afrikai országok politikai életében.

d) A törzsek és a regionális hatalom viszonya a központi hatalomhoz

A törzsi és regionális problémák jelentőségét egyre növekvő mértékben ismeri fel az afrikai fejlődő országokra vonatkozó közgazdaságtudomány. A gazdaságpolitikai tervek végrehajtása nem kísérelhető meg sikerrel a törzsi és regionális tagolódásból fakadó tények figyelembevétel nélkül. A törzsek és a régiók történelmileg, földrajzilag, kulturálisan és gazdaságilag is bizonyos egységet jelentenek, amely a bonyolult kölcsönhatások egész sora útján tagolódik be a nemzeti társadalomba és gazdaságba. Egyes régiók azonban előbb léteztek, mint az egységes állam és nemzetgazdaság kialakult. Az egyes törzsek története és hagyománya időben mélyebbre nyúlik vissza, mint az államé a nemzettévalás folyamata pedig még csak most indult meg. Vannak olyan régiók is, amelyek egységüket hosszú történelmi periódusokon keresztül megőrizték, bár már több államhoz tartoztak.

A gazdaságpolitikai tervek végrehajtási taktikájának kidolgozásánál különösen nagy szerepet játszanak a törzsi és regionális adottságok abban az esetben, ha:

- az adott ország egyes törzsei és régiói között lényeges színvonalbeli különbségek állnak fenn,
- a különböző régiókat különböző törzsek lakják,
- egyik vagy néhány régióban zárt tömbben harcos vallási kisebbség él,
- a nemzeti társadalom és gazdasági kohéziós erők még gyengék, azokon átüt a törzsi hovatarozás ténye.

Kétségtelen, hogy az elmaradott országrészek fejlesztése áldozatokat követel a kormánytól, a beruházások drágábbak, a termelési költségek pedig magasabbak lesznek. A probléma magva abban rejlik, hogy ezen áldozatokat tőkeszegény országoknak kell meghozniok. Figyelembe kell azonban venni, hogy egységes állam- és nemzetgazdaság a különböző törzsek által lakott régiók közötti különbségek további növekedése esetén nem jöhet létre. Az elmaradott régió lakossága ugyanis a terület elhanyagolását törzsi vagy vallási sérelem gyanánt fogja fel és abban a kormány ellenséges érzéseinek és törekvéseinek nyilvánvaló bizonyítását véli felfedezni.

A központi és a helyi szervezetek között konfliktusok alakulhatnak ki. E konfliktusok még nemzetileg egységes és színvonalban homogén országokban sem kerülhetők el. Nyilvánvaló, hogy törzsi, vallási különbségek esetén e konfliktus objektív alapjai lényegesen erősebben érvényesülnek. Ilyen értelemben az adott régió vagy törzs a központi kormányzattal szemben gyakran egységesen lép fel. Ezen egység azonban korántsem töretlen, hiszen az országos politikában kialakult erőviszonyok és ellentétek a törzsen belül vagy az illető régió területén is éreztetik hatásukat. A régió ugyanis számos szállal kapcsolódik az országos politikához, így — többek között — a politikai párt (egység-szervezet) helyi szervezetei, valamint az országgyűlési képviselők útján.

Csak a törzs vagy a régió népének bizalmát élvező és a helyi hagyományokat és mentalitást jól ismerő apparátus válik képessé arra, hogy a gazdasági tervek végrehajtására a helyi öntevékenységet kibontakoztassa. Enélkül pedig nincs igazi fejlődés. A helyi szervek működését és képességét tehát nem kizárólag a központi törekvések érvényesítésén keresztül kell mérni — ami egyébként formális is lehet —, hanem a kialakuló és megerősödő öntevékenység mértékén és hatékonyságán. Nyilvánvaló, hogy a központi szervek nem is lehetnek mindig tisztában azon lehetőségek jelentős részével, amelyek helyi vonatkozásban felmerülnek. Célszerűnek látszhat, hogy bizonyos központi alapok juttatását (pl. hitelek, beruházás) is a helyi öntevékenység mértékétől tegyék függővé.

e) *Az új hatalmi központ és a tradicionális hatalmak viszonya.*

f) *A belső politikai erőteényezők (a hadsereget is beleértve) nemzetközi háttere*

g) *A hatalom stabilitásának vagy instabilitásának tényezői, a ciklikus mozgásokat kiváltó tényezők mérlegelése*

A gazdasági növekedés rövid és hosszú periódusainak politikai konzekvenciái vannak. A gazdasági és politikai változások és folyamatok részét képezik a társadalmi egyensúlynak, amely politikai okokból vagy gazdasági okokból politikai formában is felborulhat. A gazdaság és politika közötti interdependenciák rendszerét még megerősíti az a körülmény, hogy központilag irányított gazdaságban a fundamentális döntéseket politikai testületek hozzák, a döntések végrehajtásában viszont a legheterogénebb, a központi hatalomtól gyakran földrajzilag is távoleső társadalmi, politikai és gazdasági szervezetek vesznek részt és azoknál a legkülönbözőbb racionális és irracionális motiváló, fékező vagy éppen ellentétes erők működnek.

Közismert, hogy a gazdasági növekedés felbontja az alacsony színvonalon levő (stagnáló) egyensúlyviszonyokat és az erők új elrendezését jelenti. Ez az új elrendeződés sorozatos feszültségek létrejötté és feloldódása útján megy végbe. Ha a jövő időszak gazdasági eseményeit pontosan látjuk előre, úgy ki tudjuk választani azon célokat, amelyek elérése más célok elérésének előfeltételét képezi és előre látjuk azon időpontokat, ágazatokat, ill. összefüggéseket, amelyek körül a feszültség koncentrálódik. A jövő eseményeknek bizonyos határok közötti előrelátása lehetővé teszi, hogy a feszültségekkel túlszűfolt időszakokban vagy ágazatokban mitigáló intézkedések kerüljenek bevezetésre. Célszerű ezért a meghatározott időszakra szóló gazdaságfejlesztési terv végrehajtása során közvetlenül vagy közvetve keltett vagy befolyásolt politikai eseményeket (fejleményeket) összefüggően előre elképzelni.

2) *Institucionális irányítási problémák*

a) *Tulajdonviszonyok (szektorok, ill. az egyes szektorok irányában folytatott kormányzati politika)*

A gazdasági tervek végrehajtására tervezett intézkedések számbavétele során az egyes szektorok tevékenységét is szükséges elemezni. A tisztán gazdasági ismérvekből kiinduló elemzés mellett a politikai-hatalmi elemzés is elengedhetetlen. Meg kell vizsgálni tehát:

1. az egyes szektorok belső természetét, működési törvényeit, tágulási képességét és várható magatartását a gazdasági növekedés folyamatában,
2. az egyes szektorok közvetlen vagy közvetett viszonyát a politikai hatalomhoz,

3. az egyes szektorok közvetlen céljait a nemzeti gazdaság érdekeihez viszonyítva,

4. az egyes szektorok növekedésének meggyorsításához szükséges állami eszközök mennyiségét, ill. az ebből adódó közgazdasági problémákat.

E vizsgálatokat a dolog természeténél fogva nemcsak rövid, hanem hosszú időszakra vonatkoztatva is el kell végezni, hiszen nyilvánvaló, hogy az idő múlásával az egyes szektorok működési törvényei megváltoznak, ha a politikai hatalom és annak célkitűzései módosulnak és növekszik a gazdaság képessége a racionális cselekvés megvalósítására. A politikai hatalomnak az egyes gazdasági szektorokkal fennálló viszonya döntő mértékben befolyásolja a politikai testületek olyan gazdasági döntéseit, amelyek a szektorok egymáshoz viszonyított (relatív) súlyában változásokat involválnak. A legtöbb afrikai fejlődő országban ugyanis a hatalom belső struktúrája olyan, hogy a politikai testületek nem egységesek és azokon belül a tartalmi vagy institutionális kérdésekben vallott radikális és konzervatív nézetek egyaránt megtalálhatók.

b) *A párt és állami szervek irányítási tevékenysége és képessége*

A gazdaságpolitikai koncepció megvalósításával kapcsolatos időszakos és folyamatos feladatok nagy részét az államapparátusnak kell ellátnia. Feltevélezve a gazdasági koncepció helyességét, az államapparátus „végrehajtási képességét” elsősorban az alábbi tényezők határozzák meg:

- az államapparátus viszonya a legfőbb politikai testületekhez, ill. várakozásai azok helyzetével kapcsolatban,
- az államapparátus viszonya a legfőbb politikai testületekben nem képviselt politikai erőtevényezőkhöz,
- az államapparátus viszonya a különböző gazdasági szektorokhoz.
- az államapparátus színvonala, szervezettsége és szakemberekkel való ellátottsága,
- az államszervezet (igazgatás) működésének belső törvényei.

Nyilvánvaló, hogy a gazdasági döntések körül kialakuló politikai hatalmi konfliktusok, érdekellentétek és összecsapások a végrehajtási-proceszusban is folytatódnak. Az államapparátus vezetői ugyanis tagjai a legfőbb politikai testületeknek és a legfontosabb, sőt gyakran a közepes fontossággal bíró állami pozíciók betöltése is a politikai pártoktól (Forradalmi Tanácsoktól stb.) függ.

Fontos összefüggést jelent az államapparátus viszonya a különböző gazdasági szektorokhoz is. A különböző gazdasági szektorok arra törekcsenek, hogy a maguk lobby-ját (pártfogóit) mind a politikai pártokban, mind az államapparátusban megszervezzék. Az egyes szektorok politikai és gazdasági súlyától függ, hogy e szervező tevékenység során milyen eszközöket vesznek igénybe.

Emlékeztetni kell végül arra, hogy a szakszerűség elve más követelményeket támaszt a gazdasági irányítással, mint a hagyományos állami funkciókkal szemben. A gazdasági irányítás során ugyanis eleven gazdasági folyamatokkal kerülünk szembe és cselekvésünk tartalmának és sebességének ehhez kell igazodnia.

Ehhez hasonlóan külön elemzés tárgyát alkothatná a *helyi szervek* irányítási képessége is.

A mélyebb vizsgáldás területéhez tartoznak még:

a *gazdasági irányítás módszerei*: felhalmozási és költségvetési politika, finanszírozás, adóztatás, jövedelemelosztás, ár és bérszabályozás, piac-szabályozás stb. valamint

a *gazdasági szervezetek érdekei, törekvései és képességei*: vezetők, dolgozók, kistulajdonosok, szövetkezetek stb.

III.

A politikai-hatalmi és institutionális tényezők elemzése mint kutatási feladat

A múltat ma már hosszú idősorokban tudjuk analizálni és ennek alapján képesek vagyunk a tényezők és jelenségek közötti összefüggések megállapítására, a fejlődés fő trendjeinek meghatározására. Korrelációt állapíthatunk meg a növekedést befolyásoló interdependens tényezők és az elért gazdasági színvonal között. (Például: az iskolázottság és az egy főre jutó nemzeti jövedelem közötti korreláció.) Megállapíthatunk olyan koefficienseket, amelyek az egységnyi nemzeti jövedelem-növekedés és a beruházások közötti viszonyt tükrözik vissza. Kimutathatjuk, hogy valamely gazdasági növekedést milyen arányban táplálták az új beruházások, illetve a munkaerő szakképzettségének és szervezési képességének növekedése. Visszatekintve azokra a gazdasági tervekre, amelyek a legtöbb afrikai ország függetlenségének elnyerése óta eltelt csaknem tíz év alatt készültek, meghatározhatjuk a tervek végrehajtási határfokát, elemezhetjük a terv-végrehajtás tapasztalatait.

Prognózist is tudunk adni a rövidlejárátú (a konjunktúra ciklusát befolyásoló) gazdasági jelenségekre. Így meg tudjuk mondani, hogy túlfeszített beruházási tevékenység, mennyi idő múltán vezet egyensúlyhiányhoz, vagy azt is, hogy a fizetési mérleg feszültsége következtében fellépő import-csökkenés milyen hatással lesz a belső gazdasági tevékenységre. Természetesen a tudomány csak azt mondhatja meg, hogy mit kellene tenni, de nem mindig képes befolyásolni azt, hogy *valójában* mi történik.

Természetesen rövid vagy közepes időszakban is történhetnek olyan események mind belföldön, mind külföldön, amelyek várakozásainktól el-

térő eredményeket hoznak létre. Ilyenkor azt szoktuk mondani, hogy „előre nem látható események” történtek. Ez a közgazdaságtudomány hagyományos nézőpontjai szerint igaz is, de központi (kormányzati) gazdaságirányítás esetén már nem az, hiszen a kormányzat a politikai hatalomnak is letéteményese.

A fejlődő országok gazdasági tevékenységéről készülő rövidtávú prognózisoknak (a konjunktúra előrebecslésének) természetesen igen nagy jelentősége van a szocialista országok szempontjából is, hiszen ezen országokkal kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat építettünk ki, hiteleket nyújtunk, termelőüzemeket építünk fel stb. .

A gazdaságtörténeti múlt tanulmányozása rendkívül fontos, hiszen az elemzés során megállapított összefüggések és korrelációk fontos viszonyokról és mennyiségi összefüggésekről tájékoztatnak. Figyelembe kell azonban venni azt, hogy e mennyiségi összefüggések kialakult állapotokra, nem pedig a fejlődési processzus egyes állomásaira vonatkoznak. Másrészt olyan társadalmi-gazdasági viszonyokat jellemeznek két tényező mennyiségi összefüggések útján, amelyeknek más, a szóban forgó korrelációban nem szereplő ismérvei is vannak. Hiszen a társadalom és a gazdaság élete rendkívül komplex és amikor két tényező között korrelációt keresünk, sok más — esetleg igen fontos — tényezőt elhanyagolunk. Például: lehetséges, hogy az iskolázottság csak abban az esetben hat a gazdasági színvonalra a korrelációban kifejezett módon, ha az institutionális rendszer is fejlett. Ebből azonban nem következik az, hogy fejletlen intéciók esetén (ha az iskoláztatást valamilyen okból messze az adott társadalom színvonala fölé emeljük) az iskolázottság ugyanazon hatást éri el.

Az a tanulmány, amelyet a MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ az UNCTAD megbízásából az Új-Delhiben tartott II. Világkereskedelmi Konferenciára készített a gazdasági tervek, végrehajtásának kérdéseiről, az első kísérlet volt arra, hogy a terv-végrehajtás többé-kevésbé szorosan vett *gazdasági* kérdéseinek összefüggő rendszerét önálló kutatási területként, diszciplínaként kezeljük.

Nem történt viszont kísérlet arra, hogy az előbbieken vázolt *politikai-hatalmi*, valamint az irányítási szempontból tekintett *institutionális* problémákat azzal a figyelemmel elemezzük, amelyet a gazdasági tervek végrehajtására gyakorolt hatásuk megérdemel. E tényezők ugyancsak olyan önálló kutatási területként elkülönülő problémacsoportot képviselnek, amely sajátos vizsgálati szempontokat és módszereket kíván.

Ezzel természetesen nem akarom azt mondani, hogy fontosságukra nem történt utalás vagy, hogy e tényezők egyike vagy másika, tágabb vagy szűkebb csoportja nem került már közelebbi megvizsgálásra közgazdászok, szociológusok vagy politikai szakírók részéről. A fejlődő országokkal foglalkozó nyugati szakirodalomban például számos mű foglalkozik a felsorolt

tényezők némelyikével. E munkák azonban az előbbieken áttekintett összefüggő probléma-csoportnak csak egy-egy elemét vizsgálják (pl. a törzsi kérdéseket a social anthropology szemléletével — de elvonatkoztatva a gazdasági növekedés politikai szempontjaitól). Vagy például a politikai-hatalmi tényezőket csak a politikai—morfológia szemléletével vagy a parlamenti demokrácia alkalmazhatósága szempontjából vizsgálják. Egyes haladószellemű nyugati kutatók viszont ugyanakkor értékes adalékokat szolgáltatnak elemzéseikkel.

A jelen előadás II. részében felvetett (részben csak megjelölt, részben kifejtett vagy körvonalazott) politikai-hatalmi és institutionális problémákat azonban szükséges lenne

a) dinamikában,

b) kölcsönhatásukban és

c) a gazdasági növekedés ismérveire gyakorolt hatásukban elemezni, azaz funkcionálásukat, magatartásukat és tendenciáikat azon várható helyzetekben vizsgálni, amelyek az egyes fejlődési koncepciók elfogadása esetén előállhatnak.

Az előadásom II. részében felsorolt politikai-hatalmi és institutionális szervezési tényezők, másrészt pedig a növekedés szorosan vett gazdasági (és ezért a közgazdaságtudomány eddig kialakult módszereivel többé-kevésbé egzaktan mérhető) ismérvei között ugyanis többirányú összefüggés feltételezhető.

Kézenfekvő, hogy az említett politikai-hatalmi tényezők különböző variánsai eltérően hatnak az olyan alapvető gazdasági mutatók alakulására, mint:

a) a gazdasági növekedés üteme

b) a növekedés ütemének egyenletessége

c) a jövedelemeloszlás

d) a nemzeti jövedelemből beruházásokra fordított hányad

e) a külkereskedelem súlya

f) az ágazati struktúra stb.

Másrészt viszont a politikai-hatalmi *tényezők* és a szorosan vett gazdasági *jelenségek* közötti összefüggés *interdependens* jellegű, azaz kölcsönösen befolyásolják és meghatározzák egymást.

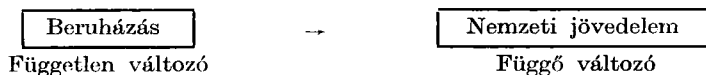
Az, hogy a jelen rendszerben független változónak tekintett politikai-hatalmi tényezők és másrészt a függő változónak tekintett gazdasági jelenségek *interdependens* jellegűek, visszatükröződnek abban a tényben, hogy azok a döntés, cselekvés és a kialakuló folyamatok minden fázisában befolyásolják és kölcsönösen meghatározzák egymást.

Például: a politikai rendszer jellege, valamint a rezsim helyzete, egyensúlyviszonyai fenntartásában és megerősítésében érdekelt rétegek alakulása és törekvései döntő mértékben befolyásolják a gazdasági növekedés lehetsé-

ges típusait. Másrészt azonban a gazdaság színvonala és eszközökkel való ellátottsága vagy institutionális rendszere behatárolja a politikai rezsím gazdasági cselekvési kereteit. Nyilvánvaló az is, hogy valamely ország népessége előtt a gazdasági fejlődésben elért eredmények demonstrálják valamely rendszer, illetve rezsím funkcionálását.

Az összefüggések e láncolatát a következő példával szeretném illusztrálni:

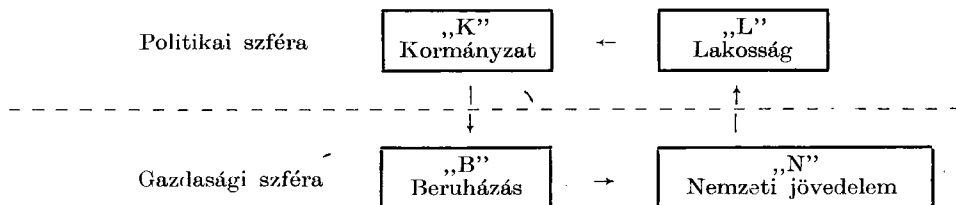
Az alkalmazott közgazdaságtan szokásos gondolkodásmódja (logikája) szerint a beruházások és a nemzeti jövedelem növekedése között oksági összefüggés van, ebben az összefüggésben a beruházás jelenti a *független* változót, a nemzeti jövedelem pedig a *függő* változót. A kettő közötti összefüggés számszerűen is kifejezhető (capital/output ratio). Az összefüggést a következő ábrával szemléltethetjük:

A kormányzat által a fejlődő országokban folytatott gazdaságpolitika azonban nem elégedhet meg ezzel a két elemmel. Hiszen a beruházások spontán alakulása sohasem lesz elégséges a nemzeti jövedelem szükséges mértékű fokozására. Ezért kormányzati döntésekkel kell a megfelelő nagyságú és irányú beruházásokról gondoskodni. Ebben az összefüggésben tehát már a *kormányzati döntés a független változó*, s a beruházás ettől függő változóvá alakul — amellett, hogy továbbra is megtartja független változó szerepét a nemzeti jövedelemre gyakorolt hatás tekintetében.

A kormányzati beruházási döntések azonban valójában nem függetlenek, hiszen (pusztán a politikai tényezőket emelve ki) tekintetbe kell venniök a lakosság életszínvonalát, ebből fakadó teherbíróképességét, a kormányzat iránti lojalitását és áldozatkészségét. Ezek viszont ugyanakkor a nemzeti jövedelem nagyságától és megoszlásától függenek.

Az összefüggések ezen láncolatát a következő ábrával szemléltethetjük:

Vagyis az ábrában feltüntetett négy elem mindegyike az összefüggések elemzésénél *független* változónak tekinthető az utána *következő* elem alakulása szempontjából — de ugyanakkor *függő* változónak az *előtte levő* elemtől érkező hatás tekintetében.

Az, hogy az alkalmazott közgazdaságtan szokásos logikájában a fenti elemek közül csak a B (beruházások) és N (nemzeti jövedelem) lépnek előtérbe, nem valami feledékenység következménye. Inkább annak tudható be, hogy ott és akkor, ahol ez a logika kialakult a K (kormányzat) és az L (lakosság) elemek hatása — a legkülönbözőbb okokból, amelyek kifejtése külön tanulmányt igényelne — *konstansnak* volt tekinthető vagy hatásuk intenzitása *elhanyagolható* volt.

Más a helyzet azonban a fejlődő országokban. Itt a kormányzat részéről a beruházásra irányuló hatásnak sokkal nagyobbak kell lennie, mint például a mai fejlett országokban volt a XIX. század végén — s másrészt a lakosság és a kormányzat közötti viszony korántsem tekinthető olyan konstansnak, mint a szocialista országokban. Vagyis a fejlődő országokban a politikai szférában levő elemek *közötti*- vagy *azokból kiinduló* hatás mennyiségileg sokkal nagyobb, minőségileg pedig más jellegű, mint a gazdaságtörténetben eddig ismert növekedési típusoknál.

Nagy jelentősége lenne olyan elemzésnek, amely feltárná a politikai-hatalmi tényezők különböző variánsaihoz tartozó egyes fejlődési típusok jellemző erősségeit és képességeit, gyengeségeit és hibáit és azokat a kritikus periódusokat, amelyekben a gyengeségek és hibák az egyensúly felborulására vezettek.

Az egész problémakörnek belátható időn belül való akárcsak regisztratív-deszkriptív jellegű eredményes vizsgálata azonban meghaladja egy-egy olyan tudományos műhely kutatási kapacitását, amelyet a szocialista országoknak a fejlődő országokkal foglalkozó intézetei képviselnek.

A problémakörnek konkrét kutatási feladatokra való tagolása és több szocialista ország intézeteinek részvételével, közös vállalkozásként „project-ként” való elemzése lehetővé tenné, hogy belátható időn belül olyan eredmények szülessenek, amelyek elméletileg jelentősek, gyakorlatilag hasznosak lehetnének. Az a tény, hogy a munkában szocialista országok intézetei vesznek részt, biztosítaná a szemlélet, a problémakör megközelítésének alapján egységes voltát. A munka megosztása viszont lehetővé tenné a mélyebb specializálódást, az egy-egy intézetnél eddig kialakult tapasztalatok és kapcsolatok hasznosítását. Úgy tudom például, hogy egyes intézetek már foglalkoztak az afrikai egypárt-rendszerrel, tudok arról is, hogy a nyugat-afrikai munkásosztályról készült történeti aspektusú tanulmány. A fejlődő országokkal való intézményes vagy személyes kapcsolatok iránya is más egyes szocialista országok intézeteinél. Így a problémák szerinti tagolás esetleg területi munkamegosztással lenne kombinálható.

Az egy-egy intézetben két-három éves kutatás után elkészült vizsgálati jelentéseket a többi szocialista ország intézeteiből meghívott egy-két kutató részvételével (esetleg nyugati vagy fejlődő országbeli szakemberek bevonásával) megtartott szűk körű konferencián lehetne megvitatni annál az intézetnél,

amelyik a vizsgálatot végezte. Munka közben is lenne mód egymás kölcsönös tájékoztatására, rész-anyagok publikálására.

A teljes kutatási „project” végrehajtás után az egyes intézetek által készített tanulmányokat esetleg kötet-sorozatban lehetne közzétenni.

Egy ilyen összehangolt kutatási program jelentős lépés lenne annak a fehér foltnak a feltérképezésére, amelyet az alkalmazott közgazdaságtudomány eddig egyszerűen az „exogén tényezők” gyűjtőfogalma alá utalt, amely tényezők azonban a fejlődő országok külső és belső politikai feszültségekkel telített életében nemegyszer nagyobb befolyást gyakorolnak összességükben a gazdasági események alakulására, mint maguk a tisztán gazdasági, endogén tényezők.

V. M. KOLLONTAJ

A FEJLESZTÉSI TERVCÉLOK TELJESÍTÉSE ELEMZÉSÉNEK NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA AFRIKÁBAN

1. Bár az afrikai országok önálló fejlődése történelmileg rövid időszakot ölel fel, már most megkülönböztethető a tervezési elvek bevezetésének néhány szakasza. Az első szakaszban a fő figyelmet a fejlesztési tervecélok technikájára és módszertani kidolgozására fordították; az alapvető erőfeszítések ekkor a legfontosabb közgazdasági mutatók elemzésére és kiszámítására irányultak. Az utóbbi időben egyre nagyobb fontosságot tulajdonítanak a fejlesztési tervecélok teljesítésével kapcsolatos problémáknak. Számos terv-célkitűzés kudarca vagy korlátozott eredménye egyre gyakrabban arra kényszeríti a tervezőket, hogy sikertelenségük okát kutassák, és különösen a társadalmi gazdasági kérdéseket elemezzék sokoldalúan. Ez teljesen törvényszerű és haladó jelenség.

Emellett olyan tendenciák is felszínre kerültek, amelyek a terv teljesítésének kérdését elkülönített, önálló problémának tekintették. Ez a tendencia helytelennek bizonyult. A fejlődő országokban a terv-teljesítés problémáit lehetetlen a tervezés más vonatkozásaitól elszakítva vizsgálni. Ellenkezőleg, ezt a kérdést a fejlesztési terv-célok megformálásával és kidolgozásával szoros kapcsolatban kell vizsgálni. Nemcsak arról van szó, hogy a terv teljesítése terv-feladatok tudományos megalapozottságától függ, hanem arról is, hogy a terv-teljesítés elemzése a fejlesztési tervfeladatok alapvető céljainak jobb megfogalmazását és az eredményesebb végrehajtást is lehetővé teszi.

2. A „terveteljesítés” fogalma a fejlődő országokban több elemet tartalmaz, melyek különválasztása az illető ország tapasztalatainak konkrét elemzésekor igen nehéz, de feltétlenül szükséges. Ezzel kapcsolatban főleg a következő kérdésekkel foglalkozunk:

Először, az afrikai országokban a fejlesztési terv-célok prognózist tartalmaznak, kísérleteket a fejlődés spontán folyamatának előrebecslésére. Különösen nagy jelentőségű ez a kapitalista fejlődés útját választó országok terv-céljaiban, de az előrebecslés elemei megtalálhatók a nem-kapitalista úton fejlődő országok terveiben is. Ennek megfelelően a „terv-teljesítés” kisebb-nagyobb mértékben, az előrebecslés helyességétől, a prognózis minőségének értékétől, és nem a fejlődés folyamatára gyakorolt hatásától függ.

Másodszor, a terv-célok Afrikában feltételezik az állam határozott aktív beavatkozását a fejlesztés folyamatába. Egyes esetekben (ez különösen tipikus a nem kapitalista úton haladó országoknál) ez a társadalmi szerkezet mélyreható átalakulásával és az állami szektor révén történő befolyással jár. Más esetekben a magánszektorra való befolyás közvetett módszereire fordítják a figyelmet.

Harmadszor, az afrikai országok terv-céljai meghatározott, az egész államot érintő társadalmi és gazdasági feladatokat fogalmaznak meg, kijelölik a legfontosabb népgazdasági mutatókat érintő feladatokat. E feladatok, az állam aktív befolyása és a spontán folyamatok egymásra hatásának eredményeként képződnek. Különböző országokban a meghatározott feladatok köre és a megoldandó problémák korántsem azonosak és elsősorban az államhatalom osztályjellegét tükrözik.

Mindezzel kapcsolatban komolyan feltehető az a kérdés, hogy mit kell érteni a „terv teljesítésén”. Itt nyilvánvalóan különböző felfogások lehetségesek, amint ez az alábbiakban látható. Véleményünk szerint a tervezésben mindig az államnak a társadalmi és gazdasági folyamatok alakítására irányított aktív céltudatos hatása az alapvető. Ennek megfelelően a terv teljesítésének értékelése ilyen álláspontból kiindulva látszik leghelyesebbnek.

3. Teljesen nyilvánvaló, hogy a „terv-célok teljesítése” sok tekintetben ezek kidolgozásának módszereitől és minőségétől függ. Terv-célok kidolgozására vonatkozó problémák összességükben túllépik e téma kereteit. De részletesen kell foglalkoznunk két kérdéssel, amelyek több afrikai ország terv-céljainak teljesítése szempontjából különösen időszerűek.

Afrikában jelenleg számos terv-célkitűzés kidolgozása makroökonómiai elemzésen alapul, kölcsönvéve időnként a fejlett országok egyes műszaki-gazdasági mutatóit. A terv kidolgozásának ezen módszere az afrikai országok feltételei mellett igen sok ellentmondást váltott ki. Az afrikai államok közötti nagyfokú műszaki-gazdasági szintkülönbségek, a legkülönbözőbb rendszerek sokasága a részletesebb elemzést és az összeállított makroökonómiai adatok közzétételéig igazolt alkalmazási körének korlátozását követelik meg. Ezenfelül, a felhasznált technológiák sokfélsége különösen szükségessé teszi a makroökonómiai adatok konkretizálását, alkotóelemeire bontását egyes feladatoknak a népgazdaság konkrét ágaihoz, illetve vállalatokhoz történő hozzárendelését stb. Enélkül könnyen megsértik a folyamatok közötti kölcsö-

nös kapcsolatokat, felborulnak a gazdaság konkrét arányai. A tervezés eme legfontosabb szempontjainak kidolgozása csupán néhány afrikai országban kezd most kibontakozni.

Az afrikai országok sajátossága többek között abból adódik, hogy fejlődésükben a társadalmi tényezők különösen nagy szerepet játszanak. Itt a széles tömegeknek a gazdasági fejlődésben történő aktív és öntudatos részvétele különösen nagy jelentőségű, sőt még nagyobb jelentőségű is lehet, mint más fejlődő övezetekben. Elég arra emlékeztetni, hogy sok afrikai országban a működő tőke befektetés 4–6%-a, néha az összes tőke-befektetés 9% is lehet. Ilyen körülmények között több közgazdasági modell és számítás (különösen iparilag fejlett országoktól átvett együtthatók felhasználásával) komoly korrekcióra szorul az egyes országok konkrét társadalmi és gazdasági helyzetének megfelelően. Ezenkívül a népi tömegeket a nemzeti fejlődés első dleges feladatainak megoldására mozgósító intézkedések elkerülhetetlenül a fejlesztési terv-célok legfontosabb alkotóivá válnak, vagy kell hogy azzá váljanak, de a tényezők figyelembe vétele a makroökonómiai elemzések során igen nehéz. Ezért számos makroökonómiai modell és -elemzés alapján nyert mutató nem lehet kellőképpen megalapozott, nem felel meg a valóságnak és természetes, hogy az ilyen számítások a terv-végrehajtás folyamán nem realizálódnak.

Az afrikai országok terv-céljainak kidolgozásánál más szempont is kihat a terv teljesítésére. Számos ország tapasztalatai azt igazolták, hogy az ország vezető körei különböző elképzelésekből kiindulva (néha a tömegek mozgósítására, aktivitásának növelésére törekedve, máskor politikai célokból vagy a fennálló helyzet és a fejlődés perspektíváinak nem eléggé mélyreható elemzése miatt) voluntarisztikusan a nemzeti jövedelem túlságosan gyors ütemű növekedését irányozzák elő, vagy egyes gazdasági vagy társadalmi kérdések megoldására irreális határidőket állapítanak meg.

Ezekre a példákra korlátozódva, szükséges annak hangsúlyozása, hogy az afrikai országok terv-céljainak teljesítése nem kis mértékben e terv-célok alapvető feladatainak tudományos megalapozottságától és valós jellegétől függ.

4. A terv teljesítés értékelésének egyik legbonyolultabb oldala az értékelés ismérveinek megválasztása. Leggyakrabban a legegyszerűbb utat választják: a terv azon feladatainak végrehajtási fokát elemzik, amelyeket mennyiségileg fejeztek ki (a termelés növelésének üteme, a termelés volumene, tőkebefektetés mértéke, export—import volumene stb.). Ez a megközelítés feltétlenül fontos, de a terv hatékonyságának értékelésére nem elégséges

Először is (amint erre utalás történt) a terv számos mutatója többé-kevésbé előrebecslő jellegű és nem a társadalmi-gazdasági fejlődés menetének tudatos kialakítását feltételező feladat. Másodsor (ez különösen fontos) a terv-célokból a fejlődés nem minden oldala kaphat mennyiségi kifejezést. Az afrikai államok többségének terv-célkitűzéseiben a fejlesztés számos igen

fontos oldaláról nem történik említés, vagy nagyon általános formában kerülnek megfogalmazásra („agrárviszonyok átalakítása”, „egyenlőtlenség csökkenése a jövedelem-elosztásban”, „munkanélküliség csökkentése” stb.) A legtöbb afrikai ország terv-céljaiban fel sem vetődik az ipari termelési kapacitás bővítése, hanem csak a folyó termelésről beszélnek (amely ráadásul iparáganként ritkán konkretizálható).

Ilyen körülmények között az ország egészét érintő fejlődés szempontjából különösen élesen vetődik fel a terv-célok értékelésének kérdése. Nyilvánvaló, hogy a mennyiségileg rögzített tervek elemzésével egyidejűleg kutatni kell a terv-célok és a társadalmi-gazdasági fejlődés összes fontos vonatkozása közötti összefüggést (attól függetlenül, hogy a terv-célok milyen részletességgel foglalmazták meg ezeket).

5. A terv-teljesítés eredményeinek elemzése még nem ad teljes képet a terv-céloknak a gazdasági fejlődésben, az ország erőforrásainak mozgósításában és a népgazdaság szükséges átszervezése elősegítésében betöltött szerepéről.

Az esetek egész sorában a terv-célok egyes feladatainak teljesítése, sőt túlteljesítése nem az államnak, a belső erőforrások mozgósítására irányított tudatos tevékenysége révén jön létre. Pl. Nigéria hatéves terve a bruttó társadalmi termék évi 4%-os növekedését írta elő, míg a terv megalkotásáig ennek értéke évi 3,9%-kal növekedett. Ugyanez a terv feltételezte, hogy az előző felhalmozási hányad — 15%. A kedvező nemzetközi helyzet következtében a bruttó társadalmi termék értékének növekedése a terv első éveiben túllépte a 4%-ot, de ez a „túlteljesítés” nem tulajdonítható a tervezés aktív szerepének.

Másrészt számos példát találhatunk arra is, hogy konkrét feladatok nem-teljesítésétől függetlenül a létező tervek és célkitűzések elősegítették a népgazdaság szükséges fejlődését. Bár a legtöbb afrikai országban a beruházások terjedelmére vonatkozó alapvető feladatokat nem teljesítik, a terv-célok elősegítik a tőkebefektetés abszolút növekedését, a nemzeti jövedelemből felhalmozásra kerülő rész emelkedését. Az ipar fejlesztési terv-célokat a legtöbb esetben nem teljesítik, de ettől függetlenül ezek jelentős mértékben elősegítik az ipari termelés részarányának fokozatos növekedését a nemzetgazdaságban.

Más szóval, a terv-célok teljesítése elemzésének központi feladata, nem az egyik vagy másik becslési módszer pontosságának ellenőrzése, hanem annak kimutatása, hogy ezek mennyire veszik figyelembe és segítik elő hatékonyan az ország erőforrásainak legcélszerűbb aktivizálását, hogy hatnak a gazdasági önállóság körülményei között a gyarmati uralom örökségének felszámolására. Legfontosabb tehát a társadalmi és gazdasági fejlődés folyamatát aktívan alakító állami befolyásolás módszerének és formájának kérdése.

6. A jelenségek felszínes vizsgálatából úgy tűnhet, hogy a tervtelje-

sítés problémája elsősorban a gazdaságpolitika egyik vagy másik kijelölt céljának elérését segítő hatékony eszközök felkutatásából áll. Ilyen véleményt számos burzsoá tudós és ENSZ kiadvány propagál: ezek a kérdést olyan politikával kívánják megoldani, mely a magánszektor gyors fejlődését mozdítja elő. Ebből ered, hogy a hangsúlyt a magánszektorra érintő pénz-, vám- és más szabályozási formák elemzésére helyezik. A kérdés ilyen beállítása csak a népgazdaság szigorúan körülhatárolt, korlátozott területére érvényes. Nem veszi figyelembe az afrikai országokban a komoly politikai differenciálódás szükségességét, a szervezeti rendszerek sokaságának létezését; megkerül olyan fontos kérdéseket, mint az állami szektor felhasználása a fejlődés szolgálatára. Ezenkívül nem foglalkozik azzal a kérdéssel sem, hogy milyen szükségszerű változások kellenek az ország társadalmi-gazdasági szerkezetében ahhoz, hogy a fejlődés menetének céltudatos befolyásolási lehetősége kihasználjon.

7. Jelen beszámoló keretében a gazdaságpolitika egyes intézkedéseinek vagy szempontjainak társadalmi és gazdasági következményeinek elemzését nem tekintjük feladatunknak. Ezekben a kérdésekben bőséges irodalom áll rendelkezésre, mely azonban kritikai vizsgálatra szorul. A legtöbb esetben egyik vagy másik gazdasági intézkedést úgy elemzik, mint néhány előre kijelölt feladat megvalósításának hathatós eszközét. Általánosabb elvi álláspontokból kiindulva csak nagyon ritkán végeznek elemzést. Ennél is ritkábban veszik figyelembe az ilyen elemzések során egyes országok vagy területek tényleges körülményeit, azok társadalmi-gazdasági szerkezetét, valamint ezek általános összefüggéseit a társadalmi-gazdasági politikával.

Mint ismeretes, jelenleg észlelhetők olyan törekvések, hogy sajátos adó-, valuta-, pénzügyi-, vám- és gazdaságpolitikai intézkedésekre vonatkozó jegyzékeket és listákat állítanak össze, melyek, úgymond, egyik vagy másik feladat hatékony megoldására a legalkalmasabbak. Különösen széles körben folymodnak ilyen kutatásokhoz az imperialista ideológusok, akik sok esetben az illető imperialista ország tapasztalataira alapozzák kutatásaikat. Ugyanakkor a kérdés ilyen elvont, az ország társadalmi-gazdasági struktúráját figyelmen kívül hagyó hozzáállás semmilyen kapcsolatban sem áll az ország társadalmi-gazdasági struktúrájával és általános gazdasági arculatával, s így nem vezethet a szükséges megoldáshoz. Ezen a konferencián, ahol sok előadó arra törekedett, hogy egyik vagy másik politika eredményeit elemezze, meghatározott országok körülményei között, felesleges a gazdaságpolitika egyes intézkedései nyomán kialakult következmények részletes elemzésének szükségszerűségét bizonyítani. Ugyanakkor szeretnék kitérni a kérdés másik oldalára. Több afrikai ország tapasztalata már igazolta, hogy a tervcélok teljesítése sokszor nemcsak azért szakad meg, mert a megjelölt cél elérésére hozott intézkedések hatástalanok vagy kevésbé hatásosak voltak, hanem azért is, mert sokszor előre nem látott, nem kívánatos követke-

ményekkel jártak. Ez gyakran abból adódott, hogy ezeket nem egyeztették más gazdaság-politikai intézkedésekkel.

Így például egész sor afrikai országban vám-, pénzügyi- és valutáris intézkedéseket hoztak a luxus-cikkek importjának korlátozása érdekében. Gyakran ugyanezen országok a külföldi beruházások ösztönzésének politikáját követik és semmiféle intézkedést nem tesznek a beruházások irányának szabályozására. A luxus-cikkek importjának korlátozása eredményeként e cikkek ára több országban gyorsan növekedett és gyártásuk nagy hasznot ígért. Ilyen körülmények között a külföldi beruházás nem kis részét ezekben az afrikai országokban a nem elsődleges jelentőségű luxus-cikkek gyártására fordították.

Gyakran hasonló eseteket államigazgatási, szervezési összhang hiánya eredményezett. Ugyanakkor túl egyszerű lenne a hasonló eseteket csupán igazgatási—szervezési körülményekkel magyarázni. Számos esetben ezek mögött komolyabb okok rejlenek.

A felszabadult afrikai országok előtt különböző jellegű, sokszor ellentmondó feladatok összessége áll. Ezek többségének vagy egy részének teljes megoldása az országok erőforrásainak korlátozott volta miatt lehetetlen. Minden esetben külön kell megállapítani, hogy milyen sorrendben és mértékben mely feladat kerül megoldásra. Ez minden konkrét esetben éles társadalmi és politikai harcban alakul ki, különösen a fejlesztési terv-célokban szereplő különböző feladatok. A fejlődési terv-célok kidolgozásával ez a harc még nem ér véget, hanem új formában folytatódik (konkrét intézkedések végrehajtásának sorrendje és a legcélszerűbb politika körül stb.). Ezenkívül a problémák sokrétősége a fejlődés során új problémákat szül, különösen a korábban másodrendű kérdések határozott felvetésével (a kereskedelmi és a fizetési mérleg hiányának növekedése, a munkanélküliség problémájának kiéleződése stb.). Ennek eredményeként az előző politika állandó átértékelésen és változáson megy keresztül, s így azok az intézkedések, amelyek a terv kidolgozásakor még nem voltak kellőképpen összehangolva, a terv végrehajtása és a gazdaságpolitika pontosítása során még összefüggéstelenebbekké válnak.

Ilyen körülmények között a fejlesztési terv-célok teljesítése gyakran nem az egyes intézkedések közvetlen hatékonyságától, hanem inkább a gazdaságpolitika különböző szempontjainak kellő összehangolásától és a végrehajtás során felbukkanó „másodlagos”, „mellék”-eredmények előzetes felismerésétől függ.

8. Ugyanakkor a legjobban átgondolt és összehangolt adó-, valutáris-, pénzügyi-, vám- és más intézkedések sem biztosítanak megoldást az afrikai országok előtt álló bonyolult feladatokra. Itt arról van szó, hogy az afrikai országok többségében (különösen a kapitalista fejlődés útját választó országokban), nem tekintve az állam egyre növekvő gazdasági szerepét, a legfontosabb társadalmi és gazdasági fejlődési folyamatok véletlenszerűen mennek végbe.

Még azokban az országokban is, (nem kapitalista fejlődés útján haladó országokban), ahol az állam aktívabb szerepet tölt be, igen sok folyamat véletlenszerűen fejlődik.

Ez nem jelenti azt, hogy az állam tevékenysége nem gyakorol ezekre a folyamatokra hatást, hanem azt, hogy ez a hatás nem döntő: sok folyamat nem úgy fejlődik, ahogy azt az állam irányítani igyekszik. Nagyszámú, előre nem látott folyamat, úgynevezett „másodlagos” jelenség lép fel. Így pl. azokban az országokban, amelyek a nem-kapitalista fejlődés útját választották, ez állam fejleszti a közlekedés-hálózatot és az energiabázist. Sok esetben ez objektíve elősegíti a magánvállalkozást, bár az egész kormánypolitika éppen ez ellen irányul. Kis országokban a gyógyszerkészítmények és az élelmiszerek állami dotációjára a széles néptömegek jólétének javítása helyett e cikkek szomszédos országokba történő csempészéséhez vezet. A fejlődő államkapitalizmus körülményei között, amikor a vállalat sorsa nagy mértékben a kedvező állami szerződésektől, licencek átadásától, a deficitess nyersanyagok elosztásától, állami adóktól és támogatástól függ, a magánvállalkozó saját vállalatai gazdasági hatékonyságának növelésére fordítja figyelmét. Ez a körülmény messzemenő gazdasági és társadalmi következményekkel jár.

Az afrikai országok jelen társadalmi és gazdasági struktúrája mellett az állam lehetőségei a társadalmi és gazdasági fejlődés befolyásolására eléggé korlátozottak. Különösen szembetűnő ez a kapitalista úton haladó országok esetében, de többé-kevésbé hasonló a helyzet a többi afrikai országban is. Ez a fejlesztési terv-célok nem kielégítő teljesítésére vezet az afrikai országok többségében.

Vizsgáljuk pl. a fejlődési tervcélok végrehajtási szakaszában az állam rendelkezésére álló források kapacitására és jellegére vonatkozó kérdéseket. Minden egyes tervcélkitűzés elkerülhetetlenül befolyásolja a bruttó társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedésének évi ütemét. Amde a korszerű feltételek mellett e növekedés nagyságát csak kis mértékben határozza meg az állami szektor termelő apparátusának kiterjesztése. Amint azt több afrikai ország legfontosabb népgazdasági mutatói teljesítésének dinamikája is mutatja, a társadalmi termék növekedésének ütemét véletlen, az állam által nem ellenőrizhető tényezők határozzák meg.

Az afrikai országokban a társadalmi termelés alapvető ágazata a mezőgazdaság. A mezőgazdasági termelés volumene, mint ismeretes, éghajlati viszonyok, járványok stb. következtében erősen ingadozik. Ez pedig a társadalmi termék volumenének alakulását alapvetően érinti.

A legtöbb afrikai ország gazdasági élete erősen függ a kapitalista világpiactól, annak lehetőségétől, hogy termékeit Nyugat-Európában vagy az USA-ban hogyan értékesítheti. A világpiacon konjunktúra heves ingadozásai és a gyakori árváltozások az exportbevétel, s ezen keresztül a nemzeti jövedelem volumenének ingadozásához vezetnek.

Nagy jelentőségűek számos afrikai országban a fejlesztési tervcélok finanszírozására felhasználható erőforrások is. A külső finanszírozás volumene és feltételei, nagy hatással vannak az afrikai országok rendelkezésére álló eszközök volumenére, és ami még fontosabb, a tőke-befektetés irányára és jellegére.

Az utóbbi időben külföldről afrikai országba irányuló pénzügyi eszközök kisebbek, mint amennyit e tervcélok igényelnének, és növekvő jelentőségűek a korábbi hitelek törlesztésére történő kifizetések.

A nemzeti jövedelem összetételére és volumenére különösen nagy befolyást gyakorol a magánszektor tevékenysége. Igaz, hogy a külföldre történő tőkeátutalás csak egyes afrikai országokban ér el veszélyes értékeket, ugyanakkor a magánszektor majdnem mindenütt csökkenti az ipari területre történő tőke-befektetést, míg a kereskedelembe és szolgáltatóiparba történő tőke-befektetés lényegesen túllépi a fejlődési tervcélokban előirányzott értékszintet. Ez és több más jelenség az afrikai országok nemzeti jövedelmének nagyfokú ingadozásához vezet. Ugyanakkor azt is feltárja, hogy mennyire korlátozott az állam befolyása a fejlődés folyamatára.

Kenyára, Tanzániára, Ugandára és Nigériára vonatkozó adatok elemzése által kimutathatjuk, hogy a kiegyensúlyozatlanság a fejlődés ütemében a népgazdaság fejlődésének legfontosabb arányaira közvetlen hatást gyakorol. A rendelkezésre álló statisztikai adatok pontatlansága és nem kielégítő volta mellett is felismerhető többek között, hogy azokban az időszakokban, amikor a nemzeti jövedelem évi növekedésének ingadozása nem jelentős, a felhalmozási hányad magasabb, míg erősebb ingadozás mellett a termelés fő arányai megbomlanak, ami alááshatja a terv egészének realizálását. Az egyensúlyhiány felszámolása a tervcélok teljesítéséért folyó küzdelem fontos része. Ez a feladat csupán az afrikai országok társadalmi és gazdasági szerkezetének mélyreható átalakításával oldható meg.

Nagyon fontos feladat a mezőgazdasági termelés ingadozásától való függés felszámolása. Ez a kérdés végső soron csak az ipari termelésre jutó hányad növelésével (ami nem mutat ilyen nagy ingadozásokat), illetve a mezőgazdaság népgazdasági szerepének csökkentésével oldható meg. Ez még egy érv arra, hogy az ipari termelést, ahol lehet, mindenképpen fejleszteni kell. Számos körülmény miatt azonban jelentős előrelépés ebbe az irányba a legtöbb afrikai országban aligha reális. Éppen ezért a közeli jövőben nagy jelentőségű lesz a korszerű intenzívebb termelési módok meghonosítása a mezőgazdaságban (öntözési rendszer, talajjavító eszközök széles körű felhasználása stb.).

Az afrikai országok szűk export-áruösszetételét már széles körben megvitatták és ezzel kapcsolatban csupán az emelhető ki, hogy a fejlesztési tervcélok teljesítésének elemzése külön kielezi ezt a kérdést.

Az utóbbi időben a gazdasági elmaradottság felszámolására nyújtott külföldi segítség szerepét sokan vizsgálják. A fejlődő országok, közöttük az

afrikai országok is egyre gyakrabban hangsúlyozzák, hogy előre tudniuk kell a külföldről beáramló eszközök volumenét. Ilyen hozzáállás mellett a fejlesztési terv-célok az ország előtt álló elsődleges fontosságú feladatok megoldásakor nem annyira belföldi, mint inkább a külföldi erőforrások felé orientálódnak, tehát ama ágak fejlesztését segítik elő, amelyekre a külföldi eszközöket irányították. Ennek megfelelően a fejlesztési tervcélok a hozott intézkedések közötti szükséges egységet és összehangoltságot nem tudják megteremteni. Ez gyakran vezet az ipari kapacitás nem teljes kihasználásához, import nyersanyag, félkésztermékek stb. behozatalától való növekvő függőséghez. A legtöbb afrikai ország tapasztalata azt mutatja, hogy a legnagyobb eltérés a tervben előirányzott és a tényleges teljesítés között, különösen a külföldi finanszírozás által érintett ágazatokban mutatkozik. A tervcélok teljesítése szempontjából különösen fontos az állami szektor kiterjesztésének kérdése. Az afrikai országok szétaprózott ipara elősegíti a magánszektor fennmaradását és megteremti a spontán piaci mechanizmus létfeltételeit. A spontán piaci tevékenység fékentartása és a nemzeti fejlődés szükségleteihez történő összpontosítása, befolyásos állami szektor létrehozásával lehetséges. Egész sor állam gazdasági fejlődésének elemzése megmutatta, hogy az állami szektor hatékony működésével kapcsolatban komoly problémák merülnek fel, de ezek a problémák nem változtatják meg azt a tényt, hogy az állami szektor a legfontosabb eszköz az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének tervszerű befolyásolására.

A tervteljesítés elemzésének problémái elkerülhetetlenül arra a következtetésre vezetnek, hogy az afrikai országok fejlesztési tervcéljainak egyik legfontosabb feladata az állam társadalmi fejlődést befolyásoló tevékenységének kiterjesztésében áll. Ehhez mélyreható és többoldalú társadalmi-gazdasági átalakulás szükséges.

E feladat fontosságát a nem-kapitalista úton fejlődő országok általános formában felismerték, és végrehajjták az ehhez szükséges átszervezéseket. E szükséges átszervezések végrehajtásakor nem hagyható figyelmen kívül a gyarmati uralom súlyos öröksége és a jelenlegi gazdasági szerkezet: alaposan meg kell fontolni a megérett átszervezések formáját, időpontját és a végrehajtás sorrendjét.

A legtöbb afrikai államban fontos feladat volna a fejlődési folyamat befolyásolásához szükséges állami bázis kiszélesítése, de ezt nem hozták létre, sőt ez irányban a kezdő lépéseket sem tették még meg.

9. Az egyik legbonyolultabb kérdés a terv teljesítésével kapcsolatban a társadalmi-gazdasági átalakulás, ami nélkül a széles néptömegeket nem lehet bevonni a gazdasági fejlesztés folyamatába. A gyarmati uralom súlyos öröksége, a termelőerők alacsony szintje, az anyagi erőforrások korlátozott volta — mindez különös jelentőséget ad a széles néptömegek bevonásának. Az előttük álló feladat a népet a nehézségek öntudatos leküzdésére serkenti,

képessé teszi öntudatos munkára és arra, hogy áldozatot hozzon a gazdasági elmaradottság felszámolása érdekében. Ugyanakkor az afrikai helyzet különlegessége abban mutatkozik meg, hogy a lakosságnak csak nagyon szűk és korlátozott számát érinti a társadalmi fejlődés folyamata.

A falusi lakosság mozgósítását szolgáló intézkedések, mint jelenleg a „harambi”, a „közösség fejlesztése” vagy a „falu feléléde” stb. programok feltétlenül hasznos lépésnek számítanak — méreteikben viszont nagyon korlátozottak. Ezen felül a kapitalista viszonyoknak Afrika egyes területein észlelhető gyors fejlődése mellett az ilyen programok elvesztik eredeti értelmüket és gyakran egyes emberek „eredeti tőkefelhalmozásának” sajátos formájává válhatnak.

Ilyen körülmények között különösen élesen vetődik fel a gazdasági és a társadalmi téren mélyreható átalakulást kiváltó demokratikus fejlődés kérdése mind a gazdaság, mind pedig a társadalom területén, mely képes a széles néptömegek mozgósítására és serkenti az új társadalom építését. Egész sor afrikai országban (elsősorban azokban, amelyek a nem kapitalista fejlődés útjára léptek) ezt a szükségyszerűséget felismerik. Az ország gazdasági-társadalmi szerkezetének progresszív átalakítására hozott intézkedések (állami szektor kiszélesítése, demokratikus agrárreformok, a külföldi tőke nemzetgazdasági követelmények alá rendelése stb.) a fejlődési tervcélok kidolgozásának legfontosabb elemévé lépnek elő. Magától értetődik, hogy az átalakulások formái és irányai az illető ország konkrét körülményeitől függően változnak.

Az ilyen tervek teljesítésének értékelése tehát nem alapulhat csupán a mennyiségileg rögzített tervcélok és teljesített értékek összevetésén. A nem-kapitalista fejlődés útjára lépő országokban nemcsak a társadalom megy át mélyreható változáson, hanem az emberek is megváltoznak (habár ez közgazdasági fogalmakkal nehezen fejezhető ki) és létrehozzák a gazdasági fejlődés legfontosabb alapjait. Az afrikai országok körülményei között a tömegek mozgósítása és aktivizálása a gazdasági fejlődés szükségszerű tényezője: az ebben az irányban elért eredmények (mint a jövőbeli fejlődés záloga) néha túllépik a folyamatban levő termelés-növekedés fokát. Igaz, hogy néhány ország tapasztalata azt mutatja, hogy a népi tömegek aktivizálása egyes esetekben öncélúvá is fajulhat, ami veszélyes, hiszen ekkor már ez nem a társadalmi átalakulás eszköze, és nem az elmaradás, valamint a gyarmati uralom örökségének felszámolását segíti elő. Ezzel kapcsolatban különösen fontosak olyan intézkedések, amelyek a tömegek aktivitását növelik és az általános nemzeti feladatok megoldására irányítják.

10. A „terv-célok teljesítése” kérdésével összefüggő problémák elősegítik számos országban a mélyreható társadalmi-gazdasági átalakulás felismerését. A „terv-célok teljesítésének” további vitái során konkretizálódnak azok a fontos szempontok, amelyek egész sor afrikai állam fejlődésével kapcsolatban a társadalmi-gazdasági fejlődés útját érintik.

Az imperializmus apologétái minden úton-módon azzal akarják aláaknázni a tervcélok realizálása során felmerülő nehézségeket, hogy a tervezés tekintélyét rombolják le, és a magánszektor, valamint a spontán piaci viszonyok kiszélesítését hívják segítségül. Afrika fejlődő erői azonban a tervezést a nemzeti önállóság megteremtése és a gazdasági elmaradottság felszámolása legfontosabb eszközének tekintik.

A harc most mégsem az általános elvek, hanem a gazdaságpolitika konkrét részletei körül folyik, melyek hatására az egyes afrikai országok társadalmi és gazdasági arculata kialakul. Ebben kell keresni az élénk érdeklődés okát, melyet az afrikai földrész országaiban a tervteljesítés problematikája kiváltott.

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS SZEMINÁRIUM
A GAZDASÁGI DÖNTÉSEK ÖKONÓMIAI MODELLJEIRŐL
ÉS KVANTITATÍV MÓDSZEREIRŐL A MEZŐGAZDASÁGBAN
KESZTHELY, 1968

(International Seminar on Economics Models, and Quantitiv Methods for
Decisions and Planning and in Agriculture. . . Keszthely, 1968.)

ENESE LÁSZLÓ

Néhány évvel ezelőtt számos agrárközgazdász gondolatát juttatta kifejezésre E. O. Heady professzor (Iowa State University, USA), a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, az agrárökonómia neves tudósa, amikor a Magyar Tudományos Akadémián egy nemzetközi szeminárium megszervezését ajánlotta a mezőgazdasági döntések és tervezés ökonómiai modelljeivel és kvantitatív módszereivel foglalkozó tudósok és kutatók részére. A javaslat kedvező visszhangra talált és egy nemzetközi előkészítő bizottság közreműködésével az Akadémia Mezőgazdasági Ökonómiai és Üzemszervezési Bizottságának szervezésében június 24-től július 3-ig a nagymúltú keszthelyi Agrártudományi Főiskolán 19 ország tudósai tekintették át és vitatták meg e tudományterület fejlődését, új eredményeit, valamint a további tudományos fejlődés és a gyakorlati hasznosítás problémáját. A szeminárium munkájában a Szovjetunió 13, az Amerikai Egyesült Államok 10, Jugoszlávia és Csehszlovákia 7—7, a Német Szövetségi Köztársaság 6, Anglia, Románia, Svédország, Lengyelország, Franciaország 2—2, Svájc, Olaszország, Ausztria, Kanada, Norvégia, Hollandia, Finnország és Chile 1—1 tudósa, összesen 61 külföldi vett részt a szemináriumot látogató 36 magyar szakember mellett.

A szeminárium tanácskozásainak a tematikája felölte az ökonometriai modellek és módszerek általános fejlődésének, e módszereknek és modelleknek a gazdaságok, a mezőgazdasági körzetek és az országos mezőgazdasági termelés tervezéséhez tartozó problémáit, valamint azok gyakorlati alkalmazásának a kérdéseit a mezőgazdaságban. Az ökonometriai módszerekkel foglalkozó agrárközgazdászoknak ez volt az első jelentősebb nemzetközi tanácskozása.

Az elmúlt másfél évtizedben az agrárgazdaságtanban, különösen a matematikai módszerek alkalmazása terén gyors és világszerte jelentős előrehaladás történt. Sokan úgy ítélik, hogy e tudományokban a ma rendelkezésre álló módszerek, eszközök és modellek már egyenértékűek a természettudományokban alkalmazottakkal. Ez a fejlődés azért nagyjelentőségű, mert az agrárökonómia a mezőgazdaság és az emberek élelmiszerellátásának olyan összetett termelési és társadalmi problémáival foglalkozik, amelyeket nem lehet egy

laboratórium ellenőrzött feltételei között vizsgálni. Az ökonómiai modellek és a nagy számítókapa­citású kom­pu­te­rek teszik lehetővé az agrárközgazdák szá­má­ra, hogy e bonyolult jelenségeket valóság­hú módon közelítsék meg és meg­keressék a gazdaság fejlesztésének legeredményesebb útjait. Ez reményt nyújt arra, hogy meghatározzák az erőforrások leghatékonyabb kihasználását, a fogyasztók szá­má­ra ésszerű költségek mellett biztosítsák vagy javítsák az élelmiszerellátást, s egyúttal méltányos bevételekhez juttassák a mezőgazda­­sági üzemeket. A világ különböző országaiban kifejlesztett agrárökonómiai tudományos módszerek alkalmasnak látszanak arra, hogy a legkülönbözőbb társadalmi és gazdasági berendezkedésű országokban megragadják a mező­gazdasági termelés és az élelmiszerszükséglet kvantifikálható tényezőit és lényegében azonos módszerekkel jussanak el a fejlesztés legjobb terveihez.

A szemináriumon első ízben találkoztak az európai szocialista országok és a nyugat-európai és amerikai államok e kérdésekkel foglalkozó tudósai. Nagy érdeklődéssel tanulmányozták az agrárökonómiában kifejlesztett és alkalmazott matematikai módszereket. Remélhető, hogy ez az eszmecsere és a vele járó élénk vita nemcsak elősegítette a különböző országok sajátos problémáinak és azok sajátos megközelítésének jobb megismerését, hanem hozzájárul általában és minden országban az agrárökonómia tudományos fejlődéséhez.

A szeminárium behatóan foglalkozott az agrárökonómia új tudományos eredményeinek, az ökonómiai modellek és kvantitatív módszerek gyakorlati alkalmazásának lehetőségeivel és problémáival. Úgy ítélték, hogy különösen az egyes gazdaságok szintjén alkalmazható tervezési módszerek széles körű elterjesztésre megfelelőek, és ennek érdekében az oktatásban, a szaktanácsadásban és a szakpropagandában megfelelő erőfeszítéseket kell tenni. A körzeti és az országos mezőgazdasági modellek és kvantitatív módszerek között szintén vannak, amelyek már kiállták a gyakorlat próbáját és reális lehetőség van arra, hogy ezeket a különböző országokban a megfelelő problémák megközelítésére, feltárására és megoldására felhasználják. Számos új módszer és modell azonban még csak elmélet, még csak a megfogalmazás állapotában van, s ezek további tanulmányozást igényelnek és sok tudományos erőfeszítés kívánnak. A szeminárium egyik eredménye éppen az, hogy ezek megoldásához vagy megoldásukhoz vezető úthoz is közelebb jutottak a beható tanácskozások során.

NEMZETKÖZI REGIONÁLIS TUDOMÁNYI TÁRSASÁG VIII. EURÓPAI KONGRESSZUSA BUDAPESTEN

KÁDAS KÁLMÁN

A nemzetközi Regionális Tudományi Társaság (Regional Science Association, rövidítve: RSA) múlt év augusztus 27. és 30. között Budapesten rendezte meg 8-ik Európai Kongresszusát. A megelőző kongresszusok színhelyei időben visszafelé felsorolva azokat: Hága, Bécs, Krakkó, Ghent, Lund, Zürich és ismét Hága voltak. (Az ez évi kongresszus Koppenhágában lesz.)

A Magyar Tudományos Akadémia épületében a Magyar Közgazdasági Társaság Regionális Szekciója (amelynek tagjai jórészt egyben RSA-tagok is) által, az Akadémia támogatásával 86 külföldi (ebből 25 fő a szocialista országok kiküldöttje) és mintegy ugyanennyi magyar résztvevővel szervezett négynapos nemzetközi tudományos tanácskozás a gyorsan fejlődő interdisciplináris tudomány, a *regionális tudomány*, művelőinek emlékeztet seregszemléje volt amelyen e komplex tudomány egyes újabb fontos eredményei és kutatási célkitűzései élénk és sokoldalú megvitatást nyertek.

A Kongresszuson a következő országok és szervek képviseltették magukat: Anglia (University of Essex); Ausztria (Institut für Höhere Studien und Wissenschaftliche Forschung, United Nations Industrial Development Organization); Belgium (Université Catholique De Louvain); Csehszlovákia (Prága); Dánia (Institute of Peace and Conflict Research); Hollandia (Utrecht); Japan (University of Tokyo); Jugoszlávia (Belgrád); Lengyelország (Poznan, Uniwersytet Mieczkiewicza, Polska Akademia Nauk Instytut Geografii, Szkoła Główna Planowania i Sztatystiki Warszawa; Byro Rajonnoj Plan, Krakow-Bydgoszcz); Német Demokratikus Köztársaság (Berlin, Technische Universität Dresden), Német Szövetségi Köztársaság (Universität, Bonn; Universität Münster; Technische Universität Karlsruhe; Technische Universität, Berlin); Norvégia (University of Bergen); Olaszország (Politecnico di Milano, Istituto Di Technica Urbanistica, Roma); Svédország (Universität, Lund; Universitet Stockholm); Svájc (Institut De Recherche Des Nations Unies Pour Le Développement Social, Genève; List Gesellschaft, Basel); Szovjetunió (Gosplan, Moszkva; Termelőerők Tanácsa; Világgazdasági Intézet, Moszkva); Törökország (Ankara, Middle East Technical University); U.S.A. (University of California, University of Pennsylvania, Harvard University, Brown University; Northwestern University, Washington University).

Mint az RSA az előző években rendezett Európai Kongresszusai esetében, így a budapesti kongresszussal is szinte egyidőben és részben közösen, részben közös résztvevőkkel, került megrendezésre a Nemzetközi Béke Kutatási Társaság (Peace Research Society, International) Konferenciája, ezúttal az 5-ik. Mindkét rendezvény hivatalos nyelve az angol volt.

Eredetileg a két rendezvényre külföldről mintegy 100-an jelezték részvételüket, az ismert augusztusi csehszlovákiai események folytán azonban néhányan ezek közül nem vettek részt.

A Budapesti Európai Kongresszus napirendjén szereplő tudományos kérdések jól tükrözték az RSA, illetőleg a regionalis tudományi kutatások célkitűzéseinek megfelelően szinte világszerte folyó tudományos munkák eredményeit és fejlődését. A regionális tudományi kutatások célkitűzése lényegileg a következőképpen fogalmazható meg:

A társadalmi-gazdasági tevékenységi folyamatok, *területileg is optimális* tehát a mértékadó társadalmi-gazdasági preferenciarendszernek megfelelően területi tagoltságában is a legkedvezőbb kialakításának a tudományos megalapozása. Ez természetesen sokféle ágazó és többféle irányítási-döntési szintet szem előtt tartó és különböző módszereket alkalmazó kutatásokat kíván és eredményez. Hiszen a társadalmi-gazdasági tevékenységi folyamatok maguk is sokrétűek, szinte alig áttekinthetően összetettek, és ezek térbeli, területi alkata sokszor nehezen megszámlálható változatot vehet fel. Arról nem is szólva, hogy mindezek információs kezelése és leképezése nemegyszer milyen nagy módszertani nehézségekkel és ennek megfelelő tekintélyes ráfordításokkal jár. Szerencsére nemcsak az anyagi áldozat nagy, amelyet a vázolt regionális-tudományi fő célkitűzés megvalósítása követel, hanem az elérhető eredmény is szokatlan nagy lehet, amelyet azután a közgazdaság sok-sok éven keresztül élvez. Az előrebocsátottak szinte következetesen hangot kaptak a kongresszus előadási anyagaiban (összesen 18) és nem utolsósorban a nagyszámú (összesen 40) hozzászólásban.

A kongresszust *Kádas Kálmán* egyetemi tanár, a Budapesti Műszaki Egyetem rektorhelyettese, mint a Magyar Közgazdasági Társaság Regionális Szekciójának vezetője nyitotta meg. Ezután *Vajda Imre* egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke üdvözölte a megjelenteket, majd Budapest Főváros Tanácsa nevében *Kelemen Lajos* elnökhelyettes köszöntötte a Kongresszust.

A Kongresszus *első napjának* délelőttjén „Structure of Urban-Agricultural Systems” c. téma keretében *W. Isard* professzor (Philadelphia), az RSA ügyvezetője, mondott bevezetőt és ismertette „Economic-Ecologic System for Regional Planning” c. tanulmányát, majd *Ch. L. Leven* professzor (Washington) „Determinants of the Size and Spatial Form of Urban Areas” c. benyújtott és *W. Isard* professzor által kommentált előadása került sorra. Ezt követően *Sebestyén József* (Budapest) „Some Actual Problems of a Ratio-

nal Location in Hungarian Agriculture" c. előadása került megvitatásra, amely a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság telepítési problémáit mutatta be. Jól egészítette ki az értékes előadást *Andorka R.* (Budapest) „Demographic Factors in the Planning of Location of Economic Activity” c. igen érdekes korreferatuma. Ez első nap délutánján a „Location and Regional Methodology” téma keretében *Jándy G.* professzor (Budapest) „Some Problems of Location in Operation Research” c. előadási anyagot s egyben újabb kutatási eredményeit ismertette. Az előadásokhoz számosan hozzászóltak.

A második napon (délelőtt) „Applied Studies in Regional Science” c. téma keretében került sorra *Y. Okano* (Tokio) „Implications of Population Movement for Municipal Budgets”, majd két magyar urbanista kutató *Fodor L.* és *Illés I.* a magyar főváros további növekedése szempontjából fontos kutatási eredményeit és javaslatait tartalmazó előadás („Some Problems of Metropolitan Industrial Agglomeration”) került megvitatásra.

A. Caloia (Milano) előadásában szintén az urbanizáció és az ipartelepítés kérdéseivel foglalkozott konkrét esetekkel is megvilágítva a kérdést.

Délután a „Models of Interregional Systems” volt a téma. Ennek kapcsán *N. Nyekrasov* akadémikus (Moszkva) ismertette „Problems of Distribution of Industry in the Union of Soviet Socialist Republics (Theory and Practice)” c. előadási anyagának téziseit. Majd sorra került *S. A. Nikolajev* és *A. N. Arjanin* (Moszkva) „Choosing the Proper Sites of Location of Industrial Enterprises within an Economic Region” c. tanulmánya. Valamennyi előadáshoz több hozzászólás történt.

A harmadik napon a Peace Research Society (International)-al közösen megtartott ülésen, amikor is a napirenden „The World as a Multi-Region System: Theoretical and Empirical Approaches” c. kérdésesoport szerepelt, ehhez kapcsolódóan *W. Isard* professzor (University of Pennsylvania, Philadelphia) „Toward a More Adequate—General Regional Theory an Approach to Conflict Resolution” c. nagy jelentőségű új gondolatokat tartalmazó előadása került részletes megvitatásra. Az előadáshoz *M. Beckmann* professzor (Bonn) igen érdekes hozzászólást tett. Ugyancsak napirenden szerepelt *N. P. Gleditsch* (Oslo) „The International Airline Network: A Test of the Zipf and Stouffer Hypotheses” c. előadás.

Délután *K. Porwit* (Varsó) „Theoretical and Methodological Questions for the Construction of Comprehensive Models in Regional Planning” c. tanulmányát vitatták meg. A kifejtett elgondolásokat jól egészítették ki *Kornai J.* és *Kádas K.* (Budapest) felvetései. Majd ezután *W. Alonzo* (Berkeley University) „On New Concepts and Theory of Location” c. előadása került sorra. Ezen a napon is számos hozzászóló volt.

A negyedik napon „Spatial Interaction-Transportation System” c. téma keretében *K. Balkus* (Harvard University) igen érdekes és az urbanizáció erősödésével egyre fontosabb problémával foglalkozott „Metropolitan

Highway System in the Framework of Social Welfare Decision” c. előadásában. A délutáni záró ülésen T. *Hermansen* (ENSZ Genf) „Information System for Regional Development” c. előadásának anyagát ismertette. Utána W. *Isard* professzor (Philadelphia) záró előadásában a kongresszus eredményeit és tudományos jelentőségét méltatta. Csatlakoztak zárszavához N. *Nyekraszov* akadémikus (Moszkva), továbbá W. *Warntz* professzor (Harvard University).

Végül zárszavában *Kádas* K. professzor (Budapest), a magyar szervező bizottság vezetője, a Magyar Közgazdasági Társaság alelnöke, mondott köszönetet a résztvevők aktív részvételéért és értékes tudományos közreműködéséért, valamint W. *Isard* professzornak, az RSA ügyvezetőjének, messzemenő segítségéért a szervezés és a közben felmerült sajátos problémák leküzdése tekintetében.

A Kongresszus egyik napján *Kelemen* Lajos, a Budapest Fővárosi Tanács VB elnökhelyettese külön fogadást adott a Központi Városházán az egyes országok vezető delegátusainak tiszteletére. Ennek keretében részletesen ismertette a 2 milliós Budapest fejlődését és a további agglomerálódás problémáit. Az ismertetést érdekes konzultáció követte.

A Peace Research Society (International) csak 2½ napig tartó Konferenciáján, amely egy délelőtti ülést leszámítva külön került lebonyolításra, 9 előadás került megvitatásra. A vitában mintegy 25 hozzászólás történt. Az egyes ülések témái a következők voltak: „Studies of the Multi-Nation System”, „Bargaining Analysis”, „Political Theory”, „International Law and Communication”, „The World as a Multi-Regional System”.

A Kongresszus és a Konferencia üléseit közvetlen tudományos eszmecserékre lehetőséget adó fogadások tarkították: így a Magyar Közgazdasági Társaság, majd az Országos Béke Tanács fogadása és a Fővárosi Tanács fogadása, továbbá egyes kisebb megbeszélések a Magyar Tudományos Akadémia tudós klubjában, a Budapesti Műszaki Egyetemen és a beiktatott kisebb kirándulásokon.

A kongresszus sikerét jelzi, hogy különböző országokból még mindig jönnek megkeresések és a kongresszusi előadási anyagok kópiáiból kérnek. A megmaradt példányokból eddig még a kéréseket jórészt teljesíteni lehetett.

A Kongresszus teljes anyaga a hozzászólásokkal együtt megjelenik az RSA legközelebbi gyűjteményes „Papers”-jében.

SZOVJET—MAGYAR TANÁCSKOZÁS A SZOVJETEK ÉS A HELYI TANÁCSOK FEJLŐDÉSÉNEK ELMÉLETI KÉRDÉSEIRŐL

Budapest, 1968

FICZERE LAJOS

A szocialista államszervezet továbbfejlesztésére irányuló, a fejlődés mai szakaszán fokozottan előtérbe állított követelmények realizálása szempontjából kiemelkedően fontos szerepe van a helyi tanácsok szervezetével és működésével, hatalmi-képviselési jellegük megerősítésével, valamint demokratikus jegyeik kibontakoztatásával összefüggő elvi, elméleti és gyakorlati kérdések megoldásának. A helyi államhatalmi-képviselési és igazgatási szervek fejlesztésével kapcsolatos problémakör természetesen nem vonatkoztatható el a szocialista államszervezet egészének fejlődésétől. Ez abból adódik, hogy a helyi államhatalmi és igazgatási szervek az egységes szocialista államhatalom és államigazgatás helyi szervei. Ugyanakkor működési területükön az államhatalom megtestesítői is a szocialista államszervezetnek azt a láncszemét képezik, amelynek működése a legközvetlenebb módon kapcsolódik a lakosság, az állampolgárok szükségleteinek kielégítéséhez. Ebből viszont következik, hogy a helyi tanácsok szervezete és működése körében sajátos kérdések is felmerülnek, amelyek bizonyos fokig visszahatnak az államszervezet egészének fejlődésére, alakulására is.

A helyi tanácsok fejlődésével összefüggő elméleti kérdések elemzésének időszerűségét több, a társadalmi és államfejlődés által felvetett új követelmény is alátámasztja. Ebben a körben különösen az alábbi két körülményt indokolt kiemelni.

Az elmúlt évek során az európai szocialista országokban előtérbe kerültek a gazdasági építés kérdései, különösen a gazdaságirányítási rendszer reformja. A gazdasági reformok meghatározott befolyást gyakorolnak a társadalmi felépítmény elemeire s ezen belül a szocialista államszervezet alakulására is. Bár a reformok hatása a helyi államhatalmi és igazgatási szervekre elsősorban a tanácsi gazdálkodás, a helyi tanácsok anyagi-pénzügyi bázisának kiszélesítése és megszilárdítása útján érvényesül, a tanácsok gazdasági önállóságának megerősödése szükségszerűen kihat azok szervezetének, hatáskörének alakulására, irányításuk jogi eszközeire és módszereire, alá- és fölérendeltségi viszonyaikra stb. is.

A helyi tanácsok jogi helyzetének új rendezésével kapcsolatos kérdések

aktualitását mutatja az is, hogy az elmúlt években több szocialista országban új alkotmányt fogadtak el, egyes országokban pedig új alkotmány kidolgozásának igénye került napirendre. A helyi államhatalmi és igazgatási szervek helyzetének új alkotmányos szintű rendezése maga után vonja a helyi tanácsokra vonatkozó törvényhozás korszerűsítését.

A helyi tanácsok szervezetével és működésével kapcsolatosan felmerült új követelmények és igények megoldásához az adott ország fejlődése során felhalmozott tapasztalatok mellett kiemelkedő jelentőségű a baráti szocialista országok, különösen a Szovjetunió tapasztalatainak megismerése és hasznosítása. A tapasztalatok kölcsönös hasznosításának követelménye abból következik, hogy a szocialista országok helyi szerveinek rendszere lényegi, meghatározó elemeit illetően azonos elveken nyugszik. A helyi szervek rendszerét átható törvényszerűségek és elvek azonossága nem zárja ki, ellenkezőleg: egyenesen feltételezi az egyes szocialista országok sajátos helyzetéből, nemzeti hagyományaiból, társadalmi és gazdasági fejlettségi szintjéből adódó, különösen a konkrét szabályozásban jelentkező specifikus megoldások széles körű alkalmazását.

Ezeknek a gondolatoknak jegyében került sor a lassan immár hagyományossá váló második¹ szovjet—magyar jogász-tanácskozás megrendezésére, melynek témája a helyi államhatalmi képviseleti és államigazgatási szervek fejlődésének aktuális elvi-elméleti kérdéseire kapcsolódott. A tanácskozás — amely 1968. novemberében Budapesten, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében került megrendezésre — igen eredményesnek és hasznosnak bizonyult:

a) a tanácskozás tág lehetőséget nyújtott a helyi igazgatás jogi szabályozásával összefüggő kölcsönös tájékozódásra és információ-cserére; a szabályozásban jelentkező új mozzanatok és tendenciák, valamint az időszerű feladatok jobb megismerésére;

b) a tanácskozás keretében lehetőség nyílt továbbá a szovjet, ill. magyar jogtudomány vonatkozó területén folyó fő kutatási irányainak és eredményeinek teljesebb megismerésére, a kutatási témák szorosabb összehangolására;

c) a tanácskozáson lefolyt vita számos kérdésben (pl. a helyi tanácsok állandó bizottságainak jogi státusa és hatáskörének tartalma; a helyi államigazgatási szervek elhatárolásával kapcsolatos problémák, a tanácsi igazgatási szervek irányításának és alárendeltségi viszonyainak alakulása stb.) előmozdította a felmerült elméleti problémák tisztázását, az álláspontok és nézetek jobb megismerését;

d) a tanácskozás további hozzájárulást jelentett a szovjet és a magyar jogtudomány képviselői közötti barátság és személyi kontaktus elmélyítésé-

¹ Az első szovjet—magyar jogásztalálkozóra 1967. június 4—9. között került sor Moszkvában. L. erről: Kulesár Kálmán: Magyar—szovjet tanácskozás a szociológiai módszerek felhasználásáról a jogtudományban. Jogtudományi Közlöny, 1967. 10—11. sz.

hez és egyben újólág igazolta a szocialista országok közötti hasonló tanácskozások hasznosságát.

A tanácskozáson népes szovjet és magyar delegáció vett részt.² Szabó Imre akadémikusnak, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatójának megnyitó szavait követően Kovács István levelező tag, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatóhelyettese körvonalazta a tanácskozás napirendjén szereplő fontosabb elvi-elméleti problémákat. A napirenden szereplő kérdések sokoldalú megvitatását jól dokumentálja az a tény, hogy a tanácskozáson összesen 13 (7 szovjet és 6 magyar), a helyi hatalmi és igazgatási szervek rendszerét több nézőpontból is elmélyülten elemző referátum került megvitatásra. Ismertetésünk keretében nem vállalkozhatunk arra, hogy a megvitatásra került, rendkívül gazdag anyag ismertetésére részletesen kitérjünk. Ehelyett azt tekintjük feladatunknak, hogy áttekintést adjunk azokról az alapvető, elvi jelentőségű és jórészt gyakorlati megoldásra is megérett kérdésekről, amelyek a helyi szovjetek, ill. helyi tanácsaink fejlődésének mai szakaszában felmerülnek, s amelyek alapján a fejlődés tendenciái kirajzolódnak.³

A tanácskozáson megvitatásra kerülő kérdések lényegében 4 fő téma köré csoportosíthatók: I. A helyi államhatalmi, képviseleti és igazgatási szervek helyzetének alkotmányos szabályozása és a kapcsolatos törvényhozás fejlődésének fő irányai; II. a helyi tanácsoknak a szocialista államszervezetben elfoglalt helyével és jellegével, a helyi igazgatási szervezet rendszerével és irányításával, valamint a tanácsai szervek munkája hatékonyságának növelésével kapcsolatos kérdéskör; III. a helyi tanácsok mint helyi államhatalmi-képviseleti szervek ellenőrző jogköre, a tanácsai bizottságok, ezen belül is különösen az állandó bizottságok szervezete és jogosítványának jellege; IV. a helyi tanácsok anyagi-pénzügyi alapjainak fejlődése, gazdasági önállóságuk alakulása.

I.

A tanácskozáson egyik központi kérdésként szerepelt a helyi államhatalmi, képviseleti és igazgatási szervek helyzetének *alkotmányos* szabályozása-

² A szovjet delegációt Lunyev A. E., a Szovjetunió Tud. Akadémia Állam- és Jogtud. Intézetének ig. helyettese vezette; tagjai voltak: Ju. A. Tyihomirov, és M. I. Piszkotyin, a Sz. U. Tud. Akadémiája Állam- és Jogtud. Int. osztályvezetői, I. A. Azovkin, D. A. Gajdukov, G. N. Gabricsidze és B. A. Sztrasun, a SzU. Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtud. Int. tud. főmunkatársai. Magyar részről a tanácskozáson részt vettek az MTA Állam- és Jogt. Int. Államjogi és államigazgatási jogi osztályának munkatársai, a Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya vezető beosztású dolgozói, az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének képviselője, valamint a budapesti, szegedi és pécsi egyetem állam- és jogtudományi kara államjogi és államigazgatási jogi tanszékének vezetői, professzorai és docensei.

³ Megjegyezzük, hogy a szovjet delegációval történt megállapodás alapján az MTA Állam- és Jogtud. Intézet a szovjet fél közreműködésével vállalta a tanácskozás teljes anyagának közzétételét.

val, s általában a helyi tanácsokra vonatkozó *törvényhozás fejlődési irányjaival* kapcsolatos témakör. E kérdések megvitatásának aktualitását különösen az a körülmény indokolja, hogy mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon a helyi tanácsokra vonatkozó új jogszabályok, törvények kidolgozása került napirendre. Érthető ezért, hogy a témakör egy-egy kérdésével foglalkozó referátum, valamint a lefolytatott vélemény- és információcsere élénk érdeklődést váltott ki.

A helyi tanácsokra vonatkozó alkotmányos szabályozás fejlődésének tendenciáival *Sztrasun B. A.* referátuma foglalkozott. Behatóan vizsgálta a helyi tanácsok rendszerére és szervezetére vonatkozó, az alkotmányos szabályozás szintjén jelentkező kérdéseket, különös tekintettel azokra a rendelkezésekre és megoldásokra, amelyek az utóbbi években elfogadott újabb szocialista alkotmányokban kerültek megfogalmazásra.

Elemezve a helyi képviseleti és igazgatási szervekre vonatkozó burzsoá és szocialista alkotmányos rendelkezések közötti alapvető elvi eltéréseket, hangsúlyozta, hogy a szocialista elmélet szerint a helyi hatalmi-képviseleti szervek a szocialista államok egységes rendszerének részét alkotják, s egyidejűleg illetékességi területükön az államhatalom képviselői. Ezek az elvek már az első, 1918. évi szovjet alkotmányban is megfogalmazást nyertek s a mai szocialista alkotmányok mindegyikében megtalálhatók. A szocialista alkotmányok egyik közös vonása, hogy a helyi államhatalmi-képviseleti szervek rendszere az államigazgatási területi beosztásnak megfelelően épül fel. A szocialista alkotmányok a területi egységek kialakításánál messzemenően tekintetbe veszik a lakosság nemzetiségi összetételét, életmódjának sajátos vonásait. Ennek megfelelően pl. a Szovjetunióban azokban a körzetekben, ahol viszonylag nem nagyszámú nemzetiség él — még akkor is, ha az adott terület lakosságának létszámához képest kisebbségben van —, megalakították az autonóm területeket és nemzetiségi körzeteket. Jugoszláviában a Szerb Szocialista Köztársaságban nemzetiségi kisebbség lakta területeken két autonóm tartományt hoztak létre. Ez a megoldás az adott területen lakó nemzetiségek gazdasági és kulturális fejlődését, az állami ügyek intézésében való széles körű részvételét segíti elő.

A helyi államhatalmi szervek rendszerének vizsgálata során különösen lényegesnek ítélte az alsó szintű, ún. helyi területi kollektívák (városok, községek) helyzetének alkotmányos meghatározását. Ebben a vonatkozásban különösen az 1963. évi jugoszláv és az 1968. évi NDK-alkotmány rendelkezései tarthatnak érdeklődésre számot. Bár az említett alkotmányok rendelkezései lényeges különbségeket mutatnak, figyelemre méltó azonban az a tény, hogy mindkét országban az alkotmány szintjén rögzítették nemcsak az állami szervek, hanem a helyi területi kollektívák jogállásának alapjait is. Véleménye szerint ez utóbbi értelemben lehet szó arról, hogy a szocialista alkotmányos szabályozás e területén új tendencia kezd érvényesülni.

A szocialista alkotmányos szabályozás egyik tárgya a helyi államhatalmi — képviseleti szervek *létrehozásának rendje és megbízatásuk időtartama* is.

A szocialista alkotmányos szabályozás közös vonása, hogy a helyi szervek megalakítása azonos módon történik, mint a legfelsőbb államhatalmi, képviseleti szervek létrehozása. Emellett mindegyik szocialista alkotmány rögzíti a küldöttek (tanácsstagok) választók előtt való felelősségének elvét, beleértve a visszahívási jog szabályozását is. A helyi képviseleti szervek megbízatásuk időtartamát tekintve ugyanakkor figyelemre méltó eltéréseket is mutatnak. A referátum hangsúlyozta, hogy az újabb szocialista alkotmányokban általában a megbízatási időtartam növekedésének tendenciája figyelhető meg, egyes esetekben előfordulnak azonban más megoldások is.

Több eltérő vonással találkozhatunk ugyanakkor a helyi államhatalmi képviseleti szervek végrehajtó bizottságai és alárendelt szerveik jogi helyzetének alkotmányos szabályozásában. Nemcsak a jogi szabályozás terjedelmi kérdéseiről van szó — bár természetesen ennek is megvan a jelentősége —, de eltérések figyelhetők meg a végrehajtó bizottságok összetételét, alárendeltségi viszonyait stb. tekintve is. A referátum részletesen elemzi az egyes szocialista alkotmányok rendelkezéseit és arra a következtetésre jut, hogy az alkotmányos szabályozásban az a tendencia van túlsúlyban, amely a végrehajtó bizottságokat kettős alárendeltségben működő, végrehajtó-rendelkező szerveknek tekinti. Hangsúlyozta, hogy a helyi államhatalmi-képviseleti szervek és általános hatáskörű végrehajtó-rendelkező szerveik hatáskörének elhatárolása érdekében célszerű lenne alkotmányban is rögzíteni a *plénumok kizárólagos hatáskörét*.

A szocialista alkotmányi szabályozás egyik közös vonása a helyi képviseleti szervek bizottságai jogi helyzetének rendezése. A hatályos alkotmányos rendelkezések alapján megállapítható, hogy a bizottságokat vagy a képviseleti szervek segítő szerveinek (román alkotmány 82. cikk) vagy segítő és javaslattevő szerveknek (szerb alkotmány 105. cikk) vagy segítő és ellenőrző szerveknek (NDK alkotmány 83. szakasz) vagy ellenőrző és javaslattevő szerveknek (lengyel alkotmány 43. §.) s végül javaslattevő-ellenőrző és végrehajtó szerveknek (csehszlovák alkotmány 95. szakasz) tekintik. A tanácsi állandó bizottságok összetételét illetően két alapvető tendencia figyelhető meg: *a)* egyes alkotmányok szerint azoknak csak küldöttek (tanácsstagok) lehetnek tagjai (pl. a román alkotmány); *b)* más alkotmányok szerint a bizottságokban a küldöttekkel egyenrangúan más állampolgárok is közreműködhetnek. (Csehszlovák és az új NDK-alkotmány rendelkezései.) A referátum a szocialista alkotmányi szabályozásban jelentkező utóbbi tendenciát úgy értékelte, amely összhangban áll a szocialista demokrácia kiszélesítésére irányuló törekvésekkel.

A helyi államhatalmi szervek irányítására vonatkozó alkotmányos rendelkezések vizsgálatát követően az alkotmányba foglalt szabályok és a

helyi szervekre vonatkozó törvények és egyéb jogszabályok kapcsolatának alakulását elemezte. Véleménye szerint az alkotmánynak a helyi államhatalmi szervek szervezetével és működésével kapcsolatos valamennyi alapelvet tartalmaznia kell. Ezeknek az elveknek a részletezése, konkretizálása ugyanakkor törvények és egyéb jogszabályok feladatát képezi.

A helyi államhatalmi szervekre vonatkozó alkotmányos szabályozás alakulásának vizsgálata mellett széles körű eszmecserere került sor a törvényhozás fejlődési irányairól is. E témakörben két referátum került megvitatásra: *Gabricsidze B. N.* a helyi szovjetekkel kapcsolatos, *Kovács Tibor* (Minisztertanács Tanácsszervek osztályának h. vezetője) pedig a helyi tanácsokkal kapcsolatos törvényhozás fejlődését elemezte.

A szovjet referátum részletesen vizsgálta a helyi szovjetekre vonatkozó törvényhozás egyes fejlődési szakaszainak jellemző vonásait. Az első fejlődési szakasz — amely az Októberi Forradalomtól az 1936. évi szovjet alkotmány elfogadásáig eltelt időszakot fogja át — egyik jellemző vonásaként emelte ki, hogy a szocialista építés egy-egy periódusában (pl. a polgárháború idején, a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának éveiben stb.) a helyi szovjetek szervezeti és működési kérdéseit rendszerint újraszabályozták; pl. 1921-től 1933-ig a városi szovjetekre vonatkozóan nyolc Szabályzatot fogadtak el.

Az 1936. évi szovjet alkotmány elfogadása minőségileg új szakaszt jelentett a helyi szovjetekre vonatkozó jogalkotás fejlődésében. Erre a fejlődési szakaszra — amely 1936-tól kb. 1957-ig terjed — többek között az volt a jellemző, hogy viszonylag kisszámú, átfogó igényű jogszabály mellett, többszáz olyan jogszabályt fogadtak el, amely a helyi szovjetek szervezetét és működését ilyen vagy olyan vonatkozásban érintette. A helyi szovjetekre vonatkozó jogszabályi változtatások és kiegészítések rendszerezésére azonban nem került sor. Részben az átfogó jellegű jogszabályok kis számával függött össze, hogy 1957-ig lényegében a harmincas években elfogadott szabályzatok voltak hatályban.

A helyi szovjetekre vonatkozó jogalkotás megélénkülésében jelentős szerepet játszott az SzKP XX. kongresszusa. 1957—1959. között a szövetséges köztársaságok többségében a falusi szovjetekről új szabályzatokat fogadtak el, néhány köztársaságban pedig sor került a területi, járási és a városi szovjetekre vonatkozó új jogszabályok elfogadására is.

A referátum a továbbiakban azokat a változásokat érintette, amelyek az elmúlt években a szovjet társadalmi és állami életben végbementek, majd a helyi szovjetek tevékenységében jelentkező új mozzanatokra hívta fel a figyelmet. Mind a gyakorlati tapasztalatok, mind pedig az elméleti kutatások egyértelműen arra utalnak, hogy a helyi szovjetek új, átfogó jogi szabályozásának megérték a feltételei. Ennek kapcsán — különös tekintettel a szovjet állam federatív berendezkedésére — az irodalomban élénk vita bontakozott

ki: milyen is legyen a szövetségi és a köztársasági jogalkotás viszonya ezen a területen. A kérdésnek kétségtelenül elvi jelentősége van s lényegében két, egymással ellentétes álláspont alakult ki: több szerző véleménye szerint a helyi szovjetekekre vonatkozó jogalkotás az egyes köztársaságok hatáskörébe tartozik, s így nem tartják indokoltnak szövetségi szintű jogszabály megalkotását; mások szerint a helyi szovjetekek jogállásának rendezését össz-szövetségi szinten kell megoldani. A referátum kritikusan elemezte ezeket az álláspontokat, amennyiben azok egyoldalúan közelítik meg a vitás problémát. Amellett foglalt állást, hogy mind szövetségi, mind pedig köztársasági szintű rendezésre szükség van. Lényeges az, hogy objektív ismérvek alapján, harmonikus egységet alakítsanak ki egyfelől a szövetségi, másfelől pedig a köztársasági szintű jogalkotás között abban az értelemben, hogy a szövetségi törvényhozás biztosítékul szolgáljon az alapvető, elvi kérdések rendezésében, ugyanakkor lehetőséget biztosítson az egyes köztársaságoknak nemzeti sajátosságaiik figyelembevételére, a helyi feltételek és eltérések köztársasági szintű szabályozásában való érvényesítésére is.

Élénk eszmecsere alakult ki a helyi szovjetekekről szóló új jogszabályok *jogforrási szintje* tekintetében. Általánosnak tekinthető az a vélemény, mely szerint a helyi szovjetekek jogi helyzetét törvényben, ne pedig a korábbi gyakorlatban kialakult Szabályzatok szintjén rendezzék. A referátum megítélése szerint a törvényi szintű szabályozás tükrözi és fejezi ki a helyi szovjetekek mint államhatalmi-képviselői szervek alkotmányos státusát, és egyben növeli tekintélyüket és szerepüket is. A helyi szovjetekekre vonatkozó új jogalkotás ma már ezen az úton halad. Ezt jelzi pl. az 1968 áprilisában elfogadott, „A dolgozók küldöttei községi és települési szovjetjeinek alapvető jogairól és kötelességeiről” szóló tvr.; valamint ennek alapján az egyes szövetséges köztársaságokban a falusi és települési szovjetekekről elfogadott új törvények.

A magyar helyi tanácsokra vonatkozó törvényhozás fejlődési tendenciáival Kovács Tibor referátuma foglalkozott. A helyi tanácsok rendszerének kialakítását megelőző helyzet bemutatását követően az 1950. I. tv. — az első tanácstörvény — néhány jellemző vonását emelte ki. Bár az I. tv. a tanácsokat az Országgyűlésnek és az Elnöki Tanácsnak rendelte alá, a helyi tanácsok munkájának felügyeletét és általános irányítását a Minisztertanács feladatává tette. A törvény az átmeneti periódusban szükséges operativitás biztosítása céljából a végrehajtó bizottságokat széles körű jogosítványokkal ruházta fel: lehetőséget adott a tanács helyettesítésére, beleértve a rendeletalkotás jogát is: a szakigazgatási szervek nem rendelkeztek önálló hatósági jogkörrel, a hatóság maga a végrehajtó bizottság volt stb. Az első tanácstörvénynek ezek a vonásai jórészt az átmeneti időszak sajátos körülményeivel függöttek össze.

Helyi tanácsaink fejlődésében jelentős állomás volt az 1954. évi X. tv., a második és ma is hatályos tanácstörvény elfogadása. Az új törvény a fejlődés eredményeként elhagyta azokat a megoldásokat, amelyek az első törvény-

ben — az átmeneti feladatok következtében — még szerepeltek. Az első tanács-törvénnyel összevetve az 1954. X. tv. jellemző vonásaként emelte ki, hogy

a) az államhatalmi szerveket csak a felettes államhatalmi szervek irányíthatják; hogy a végrehajtó bizottságok saját tanácsukon kívül a felsőbb, általános hatáskörű államigazgatási szervnek vannak alárendelve;

b) szabályozta a végrehajtó bizottságok és a szakigazgatási szervek feladatkörét és jogosítványait a demokratikus centralizmus elvével összhangban; meghatározta alá- és fölérendeltségi viszonyát;

c) a törvény a szakigazgatási szerveket önálló intézkedési, irányítási és hatósági jogkörrel ruházta fel;

d) rögzítette továbbá, hogy az addig hatályos ún. lajstromos választás helyett a tanácstagokat egyéni választókerületben választják és ezzel összhangban megszüntette a kooptálási lehetőséget.

A referátum a továbbiakban az 1954. évi X. tv. elfogadása óta a tanácsok szervezetében és működésében végbement változásokat vizsgálta. A fejlődés mai szakasza által felvetett követelményekre tekintettel — amint ezt a Párt IX. kongresszusának határozatai is leszögezik — új tanács-törvény kidolgozása vált szükségessé. A referátum megítélése szerint az új törvényben: 1. törekedni kell a hatáskörök szintenkénti megfogalmazására; 2. bővíteni kell a tanácsi munkában az önkormányzati elemeket; ennek kapcsán különösen jelentősnek ítélte a hatáskörök horizontális rendezését, a helyi tanácsok koordinációs jogkörének szélesítését stb.; 3. megfelelő szervezeti intézkedésekre és formák kialakítására van szükség a tanácsok tömegkapcsolatainak fejlesztése érdekében; szükség van továbbá az egyes tanácsi szintek felülvizsgálására és valószínű ezen a területen további differenciálódást kell eszközölni.

II.

Általában a helyi tanácsok fejlesztése, de a tanácsokra vonatkozó jogalkotás alakulása szempontjából is igen jelentős a helyi tanácsoknak a szocialista államszervezetben elfoglalt helyével és jellegével, a helyi igazgatási szervek rendszerével és irányításával, a tanácsi apparátus munkájának hatékonysága fokozásával összefüggő témakör. A tanácskozásban a vonatkozó témakörbe tartozó kérdésekkel több referátum is foglalkozott. A téma sokoldalú megközelítése nemcsak az elméleti álláspontok jobb megismerését segítette elő, hanem széles körű eszmecsere és ennek során a helyi tanácsok fejlődési irányának pontosabb körülhatárolására is lehetőséget nyújtott.

A helyi tanácsok jellegével és a helyi önkormányzati koncepció alakulásának és felfogásának differenciált elemzésével *Halász József* (MTA Állam- és Jogtudományi Int. tud. csoportvezető) referátuma foglalkozott. Abból indult

ki, hogy a tanácsok fejlesztése nem szűkíthető le kizárólag csak a helyi igazgatás problémakörére, hanem a kérdésnek átfogóbb, az állami szervek tevékenységét szélesebben meghatározó jelentősége van. Ezt követően a helyi önkormányzat fogalmának politikai és államszervezeti-jogi jelentését vizsgálta. Hangsúlyozta, hogy a helyi önkormányzat fogalmának nincs valamiféle egyszerű s mindenkorra kialakult tartalma. A polgári államokban általában a helyi választott képviseleti szerveknek a centralizált közigazgatásától való viszonylagos szervezeti elkülönítésére szolgált a helyi jelentőségű ügyek intézésében, valamint a központi kormányzati szervek és területi szerveik közötti kapcsolatokban. Jelentősége, megvalósulásának formái a polgári állami berendezkedés fokozódó centralizálása következtében jelentősen módosultak. A centralizált kormányzati közigazgatás párhuzamosan kiépülő szervezete útján biztosítja elsősorban a területi igazgatás általános jelentőségű feladatainak és a helyi önkormányzatokra átruházott egyes közfunkcióknak ellátását; ezzel egyidejűleg az önkormányzati igazgatás felügyeletét és ellenőrzését is megvalósítja.

A mai polgári államok helyi igazgatását általában a központi kormányzati igazgatás szervezeti és pénzügyi eszközökkel érvényesített beavatkozásának erősödése jellemzi. Az igazgatási reformok következtében megnövekedett a hagyományos helyi képviseleti szervektől elkülönült, központi alárendeltségű, dekoncentrált területi döntési központok (körzeti és regionális kormányzati szervek) szerepe. Érthető tehát, hogy „a helyi önkormányzat” fogalma a nyugati államok többségében ma már nem alkalmas és nem is használatos a helyi képviseleti-igazgatási szervek tényleges helyzetének jellemzésére.

Alapjában más összefüggésben merül fel a helyi önkormányzat szocialista feltételek között. Ez a fogalom nem a központi kormányzati szervektől elkülönült helyi intézményt jelöl, hanem kettős értelemben használatos. *Politikai* értelemben lényegében a helyi képviseleti szervek önállóságának, a közügyek intézésében betöltött szerepének, a központi kormányzati szervekhez való kapcsolatai rendezésének általános és összetett követelményeit fejezik ki. *Jogi* értelemben pedig a szocialista állami berendezkedésnek azt a jellemző vonását jelenti, hogy a tanácsok mint a lakosság választott helyi képviseleti szervei egyidejűleg a szocialista államhatalom egységes területi szervei is, amelyek jogszabályokban meghatározott önállósággal és döntési jogosítványokkal rendelkeznek.

A továbbiakban a tanácsok önállóságának alakulását vizsgálta. A gazdaság irányítási rendszer reformjának a tanácsok önállóságára gyakorolt hatása kapcsán a *területi elv* fokozódó szerepére utalt. A területi elv előtérbe kerülése azt is jelenti, hogy növekszik a tanácsoknak mint az államhatalom és államigazgatás egységes területi szerveinek szerepe a különböző jellegű és rendeltetésű állami, gazdasági és kulturális szervezetek és intézmények tevékenységének *területi koordinálásában*. A tanácsok területi koordináló szerepé-

nek növekedése azonban nem jár együtt az egy igazgatási területi egységen belüli, különböző jellegű és alárendeltségű állami szervek, termelőegységek stb. tevékenységének olyan fajta integrálásával, amely a tanácsok jogi státusának minőségi változásához vezetne.

A referátum a helyi tanácsok gazdasági önállóságának és önkormányzati jellegének kapcsolatát elemezve hangsúlyozta, hogy a tanácsok szerepének növelése társadalmunk politikai rendszerében nem szűkíthető le csupán egy kritériumra: önkormányzati jelleg érvényesülésére, hanem számos tényező függvénye. Ezért a tanácsai szervezet továbbfejlesztése az összes ható tényezők sokoldalú és differenciált tanulmányozását igényli.

A tanácsai szervezet fejlődésében fontos szerepe van a helyi igazgatási szervezetnek, a helyi igazgatási szervezet irányításának. Ez abból is következik, hogy a tanácsok mint államhatalmi szervek irányító tevékenysége erősödik, másrészt a helyi igazgatási szervek rendszere is differenciált, amelynek a jogi szabályozást, az irányítás eszközeit és módszereit tekintve is érvényt kell szerezni. A tanácsai igazgatási szervezet fejlődésének kérdéseit erről az oldalról *I. A. Azovkin és Toldi Ferenc* (MTA Állam- és Jogtud. Int. tud. csoportvezető) referátuma vizsgálta.

Azovkin I. A. mindenekelőtt jelentős elvi kérdéssel, a helyi és a központi államigazgatási szervek megkülönböztetésének problémájával foglalkozott. A szovjet jogirodalomban korábban abból indultak ki, hogy a központi államigazgatási szervekhez az igazgatási apparátusnak azok a részei tartoznak, amelyek a Szovjetunió, a szövetséges vagy az autonóm köztársaságok egész területén fejtik ki tevékenységüket; a helyi szervekhez pedig azok, amelyek az államigazgatási területi egységek határain belül funkcionálnak. Ennek megfelelően az első csoportba a kormányt, a minisztériumokat, a különböző főhatóságokat sorolják, míg a második csoportba a helyi szovjetek végrehajtó bizottságai és azok ágazati igazgatási szervei tartoznak. Ami azokat az igazgatási szerveket illeti, amelyek az államigazgatási területi egységek határain belül működnek ugyan, de közvetlenül szövetségi vagy köztársasági alárendeltségbe tartoznak, az ezekre vonatkozó nézetek és értékelések már jelentősen eltérnek egymástól. Hosszabb időn keresztül e szerveket vagy a központi szervek kategóriájába, vagy pedig az ún. „központ helyi szervei” elnevezésű külön csoportba sorolták. Ma az a felfogás tekinthető uralkodónak, amely e szerveket a helyi szervek rendszerébe sorolja. Véleménykülönbség van azonban továbbra is abban a kérdésben, hogy hogyan minősíthető a vállalatok, a szociális és kulturális intézmények stb. adminisztrációja. Egyes szerzők szerint e szervek a központi és a helyi szervek mellett léteznek; mások a helyi szervek csoportjába sorolják; s végül, ismeretes olyan felfogás is, amely a jelzett szerveket vagy a központi, vagy a helyi szervek köréhez sorolja. A referátum szerint abból kell kiindulni, hogy egyes vállalatok, intézmények stb. jelentős szerepet töltenek be az adott területen élő lakosság szükségleteinek

kielégítésében. Ennek megfelelően a helyi államigazgatási szervek rendszeréhez a Szovjetunióban a) a helyi szovjetek végrehajtó rendelkező szervei; b) az ún. „központ helyi szervei”; c) meghatározott vállalatok, szociális és kulturális intézmények adminisztrációja tartozik.

Azovkin I. A. a továbbiakban a helyi államigazgatási szervek jogi helyzetében jelentkező specifikus vonásokat és eltéréseket elemezte, majd irányításuk módszereivel és jogi eszközeivel foglalkozott. Állást foglalt a szovjetek szerepének, koordinációs jogosítványainak kiszélesítése mellett, különösen a helyi szovjeteknek alá nem rendelt helyi igazgatási szervek vonatkozásában.

Toldi Ferenc referátuma a tanácsi igazgatási szervek működésének egyik központi kérdését, a kettős alárendeltség fejlődését elemezte. A következő elvi jelentőségű tételekből indult ki: 1. a szocialista országokban a helyi általános hatáskör államigazgatási szervei, a végrehajtó bizottságok és ezek ágazati államigazgatási szervei szabályként kettős alárendeltségben működnek; 2. a kettős alárendeltség tartalma és megjelenési formája az egyes szocialista országok politikai viszonyainak függvénye; 3. a helyi, alapvetően a városi és községi tanácsi igazgatási szervek rendszerében elképzelhető, hogy egyes ágazati jellegű ügyeket vagy akár ügycsoportokat is a kettős alárendeltség kereteiből kiemelve kezeljenek; 4. a kettős alárendeltség tartalmát jogilag pontosan lehet szabályozni és ez a helyi szervek önállóságának fokozása érdekében egyben kívánatos is.

Ezt követően a demokratikus centralizmus elvének a kettős alárendeltséggel való kapcsolatát vizsgálta a tanácsi igazgatási szervek relációjában. Arra a következtetésre jutott, hogy a demokratikus centralizmus a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai és szabályként ezek ágazati igazgatási szervei viszonylatában alapvetően a kettős alárendeltség révén realizálódik. Egyben hangsúlyozta, hogy az alárendeltség nem feltétlenül jelent szervezeti alárendeltséget, sőt direkt alárendeltséget. Lehetnek olyan ágazati ügyek és ügycsoportok, amelyekben a vertikális alárendeltség csupán a jognak való alávetettségben és a jogszabály végrehajtás ellenőrzésében jelentkezik a megsemmisítési, ill. megváltoztatási jog korlátozásával, esetleg kirekesztésével.

A helyi tanácsok igazgatási szervezetének továbbfejlesztése hatékonyságának növelése és általában a formális — bürokratizmus — elemek megszüntetése oldaláról ma már egyre fokozódó igényként jelentkezik a *tanácsi igazgatási apparátus munkájában a tudományos munkaszervezési elvek realizálása*. Ebből a szempontból különösen tanulságos és hasznos volt *Ju. A. Tyihomirov* referátuma, amely a szovjet apparátus munkaszervezésével kapcsolatos fő tendenciákat mutatta be.

A helyi szovjetek igazgatási szervezetének ez az aspektusa különösen az utóbbi években került a vizsgálódások középpontjába. Ez részben azzal is összefügg, hogy korábban a fő figyelmet — különösen az alacsonyabb szintű

szerveknél — az általános szervező munkára fordították, de kevesebb figyelmet szenteltek az igazgatási eljárás hatékonyságának, a megfelelő munkaszervezési formák kialakításának. Így esetenként szakadék keletkezett a tényleges és a „tisztn” szervező munka között.

A fejlődés mai szakaszán — mint ismeretes — az igazgatás egyre tagoltabbá és bonyolultabbá válik, ami természetszerűen a helyi szovjet-apparátusok tevékenységében is tükröződik. A helyi szovjet szerveitől olyan ügyintézkést várnak, amely a társadalmi fejlődés tendenciáinak, a lakosság igényeinek mélyreható ismeretén, ugyanakkor a szervezéstudomány eredményeinek felhasználásán nyugszik. E probléma megoldása jórészt a tudományos munkaszervezési elvek széles körű alkalmazásától függ.

A helyi szovjetek szervező tevékenységét bizonyos értelemben *igazgatási folyamatként* lehet felfogni. E folyamat egyes elemei nem elszigetelten léteznek, nem kerülhetnek önkényesen alkalmazásra, hanem a munkaszervezés egységes rendszerének elemeit alkotják. Ugyanakkor ez a rendszer nemcsak egyes szervek működésére, hanem a helyi apparátus láncszemeinek összességére is jellemző. Másrészt, a tudományos munkaszervezés elveinek alkalmazása során arra is tekintettel kell lenni, hogy a helyi igazgatási szervek tevékenysége maguknak a szerveknek és alkalmazottainak munkájából tevődik össze. Ennek a megkülönböztetésnek különösen a hatékonyság mérése szempontjából van jelentősége.

A referátum a továbbiakban értékes információt nyújtott a Szovjetunióban e területen folyó széles körű tudományos és gyakorlati vizsgálatok eredményeiről, valamint az alkalmazott megoldásokról is. Pl. ma már egyes területi és városi szovjet végrehajtó bizottságai tudományos munkaszervezési laboratóriumot, irodát, stb. szerveztek, amelyek a tényvizsgálati módszerek alkalmazásával felméréseket végeztek és az elért eredményeket az apparátus munkájának egyszerűsítése és hatékonyabbá tétele céljából a gyakorlatban is hasznosítják. A referátum aláhúzta, hogy a tudományos munkaszervezési elvek hatékonyabb érvényesítése céljából egyre erőteljesebben jelentkezik az az igény, hogy a munkaszervezés egész folyamatát — legalábbis fő vonásaiiban — jogszabályban is rögzítsék.

Ismeretes, hogy az állam és jogtudományok területén is egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a konkrét szociológiai vizsgálatok, ténykutatások, felmérések stb. *Kulcsár Kálmán* (MTA Állam- és Jogtud. Int. tud. főmunkatársa) „A községi tanácsok döntéseinek szociológiai vizsgálata” c. referátuma ezzel kapcsolatban több jelentős problémára hívta fel a tanácskozás résztvevőinek figyelmét.

A szociológiai módszerek alkalmazásának lehetőségeit és határait elemezve *Kulcsár Kálmán* hangsúlyozta, hogy az állami szervezetek szociológiai módszerekkel való megközelítése során lényegében ugyanazokkal a problémákkal kell megküzdeni, mint amelyek a jogi jelenségek szociológiai vizsgálatá-

ból adódnak. Itt is meg kell találni azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek a jogi szabályozás mögött, a jogi szabályozás hatására alakulnak ki, s amelyek tanulmányozása nélkül, tehát a hagyományos kutatási eszközök alkalmazásával elért eredmények sok tekintetben formális jellegűek maradnak.

Az állami szervezetek szociológiai módszerekkel való vizsgálatának lehetőségeit elemezve, az eddig végzett hasonló kutatások eredményeire tekintettel, a tanácsi szervek vonatkozásában különösen az alábbi két relációt emelte ki: a végrehajtó-igazgatási szervek és a választott testületi szerv viszonyának alakulását; a választott szervek és a lakosság viszonyának kérdéseit. Mindkét összefüggés — különösen a szocialista demokrácia megvalósulásának szempontjából — lényeges és természetüknél fogva ugyanakkor olyanok, hogy tartalmuk szociológiai fogalmakkal és vizsgálati módszerekkel megközelíthető. Lényegében a vázolt összefüggésekben került sor néhány Baranya megyei községi tanács tevékenységének vizsgálatára, az iratanyag felhasználása és a kérdőív-módszer alkalmazása alapján.

A vizsgálati eredmények és az ebből adódó következtetések összefoglalásaként hangsúlyozta: bár a vizsgált egységek kis száma nem adhatott lehetőséget általános érvényű következtetések levonására, mégis számos olyan problémára irányította a figyelmet, amelyek rendezése a tanácsi szervezet egyik alapegységében — a községekben — a lakosság, a tanácstagok aktivitásának fokozását, közügyekben való részvételét, valamint a tanács mint testületi szerv szerepének és súlyának növekedését elősegítheti.

III.

A helyi tanácsok hatáskörének szélesedése, hatalmi-képviselési jellegük erősödése, tevékenységük demokratizmusának fejlesztése fokozottan állítja előtérbe a tanácsok *ellenőrző munkáját*, a tanácsi bizottságok különösen az állandó bizottságok szerepének növelését. A vonatkozó témakörben a tanácskozáson több referátum is elhangzott és megvitatásra került.

A. E. *Lunjev* azokkal a fő tendenciákkal foglalkozott, amelyek a helyi szovjetek ellenőrző tevékenységében jelentkeznek. A helyi szovjetek alkotmányos jogaik gyakorlása során rendeleteket, határozatokat stb. hoznak, amelyek az alárendeltségükben levő államigazgatási szerveket, valamint területükön élő állampolgárokat kötelezik. Rendszeres és széles körű ellenőrzés nélkül nem lennének képesek az alájuk rendelt igazgatási szervek irányítására, a törvényességi követelmények érvényesítésére, döntéseik eredményességének és hatékonyságának felmérésére és elemzésére.

A helyi szovjetek ellenőrző tevékenysége két irányú: belső és külső ellenőrzés. A belső ellenőrzés átfogja az adott szovjet összes végrehajtó-rendelkező szervét, valamint alárendelt intézményeiket és vállalataikat. A külső

ellenőrzés elsősorban a törvényeknek és más jogszabályoknak — beleértve a szovjet rendeleteit és határozatait is — a szovjet működési területén levő, de annak alá nem rendelt végrehajtó szervek, vállalatok és intézmények által történő megtartására irányul.

A referátum vizsgálta a helyi szovjetek ellenőrző tevékenysége történeti fejlődését, majd az ellenőrzés főbb szervezeti formáit tárgyalta. Ebben a körben elsőként az ún. szovjet-ülésszaki ellenőrzés szerepével és módszereivel foglalkozott. Több szövetséges és autonóm köztársaságban végzett felmérések eredményeinek alapján megállapította, hogy bár a végrehajtó bizottságoknak az ellenőrzés területén tapasztalt növekvő aktivitása pozitívan értékelendő, de ez semmiesetre sem csökkentheti a szovjetek mint hatalmi-képviselési szervek ellenőrző szerepét és felelősségét.

Az állandó bizottságok ellenőrző munkájával kapcsolatosan arra hívta fel a figyelmet, hogy az utóbbi években néhány államigazgatási területi egységben a bizottságokat kísérletként olyan döntések hozatalára is feljogosították, amelyek a végrehajtó bizottságok szakigazgatási szerveit kötelezik. Ezzel kapcsolatosan kiemelte, hogy megítélése szerint célszerű lenne a tapasztalatok összegezése, esetleg jogszabályba is foglalható az állandó bizottságoknak az a joga, hogy a vb. szakigazgatási szerveinek kötelező utasításokat adhatnak.

A küldöttesoportok által végzett ellenőrzés áttekintését követően hangsúlyozta az ellenőrzés koordinálásának jelentőségét, majd az ellenőrzés demokratikus jegyeinek szélesítése mellett foglalt állást.

A helyi államhatalmi-képviselési szervek ellenőrző tevékenységét széleskörű összehasonlító anyag alapján vizsgálta *Török Lajos* (MTA Állam- és Jogtud. Int. tud. munkatársa) referátuma. Az államhatalmi-képviselési szervek fő ellenőrzési jogosítványainak bemutatását követően az ún. belső és külső ellenőrzés jogi tartalma közötti fő eltéréseket elemezte. A helyi államhatalmi-képviselési szervek belső ellenőrzési jogosítványai lényegében az alá- és fölérendeltségből folynak és alapjában az államigazgatási ellenőrzéshez hasonlóak mind a jogosítványok jellegét, mind az ellenőrzés formáit és módszereit illetően. Ettől eltérően a helyi államhatalmi-képviselési szervek külső ellenőrző tevékenységére az a jellemző, hogy az nem korlátlan, hanem jogszabályokban (alkotmány, tanácstörvény stb.) pontosan meghatározott formákban és keretek között valósul meg. További jellemző vonásként említette meg, hogy a helyi államhatalmi szervek ellenőrző-felügyeleti jogosítványai elsősorban az utóbbi területeken erősödnek, fejlődnek.

Az ellenőrző — felügyeleti jogosítványok a nem alárendelt szervek, szervezetek irányában a jogosítványok jellegét tekintve is különbözőek. Ez az eltérés egyfelől a helyi államhatalmi-képviselési szervek illetékességi területén levő szervek és az általuk ellátott tevékenység jellegéből adódik, másrészt nem kismértékben attól függ, hogy az adott gazdasági, szövetkezeti,

kulturális, egészségügyi stb. szervezet tevékenysége a terület lakossága igényeinek közvetlen kielégítésével kapcsolatos-e vagy sem. Függetlenül a helyi államhatalmi-képviselői szerv által ellátandó feladatok jellegétől is.

E szempontok figyelembevételével mindenekelőtt a helyi államhatalmi képviselői szervek ellenőrzési-felügyeleti jogosítványainak két alapvető csoportja különíthető el: a *hatósági és a nem hatósági jogosítványok*. Az első csoporthoz egyfelől a meghatározott szabályokat (egészségügyi, tűzvédelmi, munkavédelmi stb.) megállapító törvények és más normatív aktusok végrehajtása, másfelől az állampolgárok jogai és törvényes érdekei biztosítása feletti ellenőrzés-felügyelet tartozik. Ehhez az ellenőrzési-felügyeleti jogosítványhoz minden esetben jogi szankciók járulnak. A nem-hatósági jellegű ellenőrzési-felügyeleti jogosítványok lényegében a nem alárendelt szervek azon funkciói feletti ellenőrzést jelentik, amelyek a lakosság közvetlen kiszolgálásával kapcsolatosak. E körben az ellenőrzési-felügyeleti tevékenységet biztosító jogosítványok általában ajánló jellegűek, a közvetlen kikényszerítésre jogi eszközök nem állnak rendelkezésre.

A helyi államhatalmi-képviselői szervek ellenőrzési-felügyeleti jogosítványainak *speciális* fajtáját alkotják a bíróságok és az ügyészségek, valamint a különböző társadalmi szervezetek és a lakosság öntevékeny szervei tevékenysége feletti ellenőrzés és felügyelet. A bíróságok, ügyészségek irányában érvényesülő ellenőrzési tevékenység kizárólagosan a helyi államhatalmi-képviselői szervek *államhatalmi* jellegéből folyik és annak jellegét és tartalmát e szerveknek a szocialista állami mechanizmusban elfoglalt helye és feladatainak jellege határozza meg. A helyi államhatalmi-képviselői szerveknek a társadalmi szervek és a lakosság öntevékeny szervei működése feletti ellenőrzési-felügyeleti jogosítványa pedig alapvetően a helyi államhatalmi-képviselői szervek társadalmi tömegszervezeti jellegére vezethető vissza. Ennek tartalmát mindenekelőtt e szerveknek az államigazgatás ellenőrzésével összefüggésben jelentkező feladatai határozzák meg.

A továbbiakban a szocialista országok újabb jogi szabályozását vizsgálta, s az ún. ülészeki ellenőrzést, a tanácsstagok csoportjai által ellátott ellenőrző tevékenységet, valamint a társadalmi ellenőrzési hálózat sajátos vonásait elemezte.

A helyi szovjetek *állandó bizottságai* jogállásával, hatáskörével, jogosítványaik jellegével és szervezeti kérdéseivel foglalkozott *Gajdukov D. A.* referátuma. A szovjetek állandó bizottságaira vonatkozó törvényhozás fejlődésének bemutatását követően a fő figyelmet *a)* az állandó bizottságok rendeltetésére; *b)* az állandó bizottságok összetételének alakulására; *c)* az állandó bizottságok hatáskörének tartamára és jogosítványaik jellegének vizsgálatára fordította. Az állandó bizottságok összetételét illetően hangsúlyozta, hogy véleménye szerint az a helyes álláspont, hogy az állandó bizottságoknak csak tanácsstagok legyenek tagjai. Ugyanis, ha az állandó bizottságokba nem

tanácsstagokat is beválasztanának és a tanácsstagokhoz hasonló jogokkal ruháznák fel, ez lényegében a kooptálással lenne egyenértékű, melyet a Szovjetunióban még a harmincas évek elején megtiltottak.

Nagyon érdekesek azok a fejtegetések, amelyek az állandó bizottságok hatáskörének tartalmára és jogosítványaik jellegére vonatkoznak. Utalt arra, hogy a Szovjetunióban ismeretes olyan gyakorlat, amikor egyes esetekben az állandó bizottságokat meghatározott körben kötelező határozathozatali jogosítványokkal is felruházták. A legújabb szabályozás, nevezetesen a községi és a települési szovjetekről 1968-ban elfogadott törvények az állandó bizottságok tevékenységét lényegében az előkészítő-ellenőrző funkcióra korlátozzák. Valószínű, hogy a későbbiekben elfogadásra kerülő, magasabb szintű tanácsokra vonatkozó új jogszabályok is ezt az elvet rögzítik majd.

IV.

A tanácskozáson külön témaként kerültek megvitatásra a helyi tanácsok anyagi-pénzügyi alapjainak fejlődésével kapcsolatos jogi szabályozás problémái. A téma időszerűségét különösen indokolja az a körülmény, hogy a Szovjetunióban és Magyarországon megvalósuló gazdaságirányítási reformok jelentős változást eredményeznek a tanácsi gazdálkodásban, a gazdálkodás tervezésében, a pénzgazdálkodás, valamint a költségvetési gazdálkodás szabályozásában; másfelől a tanácsok gazdasági önállóságának növekedése képezi végső soron a bázisát a helyi tanácsok szervezeti és hatásköri önállósága megőrsítésének is.

A vonatkozó témakörrel két referátum is foglalkozott. *Piszkotyin M. I.* a történelmi fejlődés tapasztalataira támaszkodva, ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fejlődés mai követelményeire figyelemmel, átfogó jelleggel elemezte a helyi szovjetek anyagi-pénzügyi bázisának alakulását a Szovjetunióban.

Hangsúlyozta, hogy a helyi szovjetek szerepe távolról sem csak az irányításuk alá tartozó vállalatok, intézmények és szervezetek számától és a helyi költségvetés nagyságától függ. A helyi szovjetek az egységes államhatalom láncszemei a Szovjetunióban; ezzel egyidejűleg a helyi öngazgatás szervei és a központ helyi képviselői is. Következésképpen szerepük növekedése legalábbis két úton halad: egyfelől szélesedik önállóságuk a helyi jelentőségű kérdések megoldásában és növekszik anyagi-pénzügyi bázisuk; másfelől bővülnek jogaik a területükön elhelyezkedő, de nekik alá nem rendelt szervek vonatkozásában, fejlődnek részvételük formái az össz-állami feladatok végrehajtásában.

A szocialista gazdaság fejlődésében érvényesülő és ható fő törvényszerűségeket elemezve, helyi szovjetek gazdasági és költségvetési hatásköre bővítésének jelentőségét hangsúlyozta, többek között a szovjetek és a

területükön működő, nem alárendelt gazdálkodó szervezetek relációjában is. Ebben az irányban egyébként az utóbbi években bizonyos intézkedésekre sor is került. Így pl. a szövetséges köztársaságok többségében a helyi szovjetek részére biztosították azt a jogot, hogy véleményezzék a nem alárendeltségükben működő vállalatok termelési és pénzügyi terveinek tervezetét. Ez lehetőséget teremt arra, hogy a helyi szovjetek hatást gyakoroljanak illetékességi területükön levő egész ipar fejlődésére, figyelemmel a helyi szükségletekre és a komplex gazdaságfejlesztés követelményeire.

A helyi szovjetek költségvetési gazdálkodásával kapcsolatos kérdéseket vizsgálva megjegyezte, hogy a helyi költségvetések bevételi alapjának megerősítése négy jelentős kérdés megoldását is feltételezi: 1. szükségesnek látszik a helyi költségvetés bevételi forrásainak bővítése; 2. célszerű lenne olyan intézkedéseket hozni, amelyek a helyi bevételek növekedését biztosítják, különös tekintettel a községekre; 3. időszerűvé vált a helyi ipari bázis szélesítése és a jövedelmezőség növelése; 4. egyidejűleg a pót-bevételi források felkutatásával és a már meglevő bevételi források hatékonyabb kiaknázásával kapcsolatos feladatok is felmerülnek.

Helyi tanácsaink anyagi-pénzügyi alapjainak fejlődésével foglalkozott *Ficzere Lajos* (MTA Állam- és Jogtud. Intézet tud munkatársa) referátuma. Rövid történeti áttekintés után, részletesen tárgyalta azokat a változásokat, amelyeket a gazdaságirányítási rendszer reformja a tanácsi gazdálkodás tervezésében eredményezett. Ezt követően a tanácsi fejlesztési alap képzésének és felhasználásának rendjével, valamint a tanácsi költségvetési gazdálkodás új szabályozásával összefüggő kérdésekkel foglalkozott.

A szovjet delegáció magyarországi tartózkodása során látogatást tett Bács-Kiskun megyében, ahol a delegációt a megyei tanács végrehajtó bizottságának vezetői fogadták. A megyei tanács vezetői sokoldalú és részletes tájékoztatást adtak a megye életéről, a megyei tanács és igazgatási szervei tevékenységéről, valamint azokról a változásokról, amelyek a gazdaságirányítás reformja következtében a tanácsi gazdálkodás rendszerében bekövetkeztek.

Mint bevezető sorainkban jeleztük, ismertetésünkben nem adhatunk teljes képet a tanácskozáson megvitatásra került gazdag és a helyi tanácsi szervek működését sokoldalúan elemző referátumokról, valamint a rendkívül gondolatébresztő vitákról, amelyek a tanácskozás keretében folytak. Annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy mind a referátumok, mind a vita egyértelműen megmutatták, hogy a szocialista típusú helyi hatalmi-képviselői szervek fejlődésének mai szakasza számos közös problémát vet fel. E kérdések közös megvitatása, a kapcsolatos vélemény és információcsere — amellet, hogy az ilyen tanácskozások hasznosságát igazolja — egyben az együttműködés további kiszélesítését és formáinak fejlesztését is igényli.

A MAGYAR JOGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚTJA ÉS JELENLEGI FELADATAI

KOVÁCS KÁLMÁN

I.

A jogtörténetírás kezdetei Európában, mint ismeretes, a feudális társadalom bomlásának és a polgári társadalmi-gazdasági rend kialakulásának időszakában bontakoznak ki.¹ A feudalizmus utolsó századaiban, a 17. század végétől² Magyarországon is megindult, a 18. században s a 19. század első felében egyre szélesedett az adatgyűjtő munka (régí oklevelek, törvények, egyéb történeti és jogtörténeti forrásanyagok összegyűjtése), amelynek értékes eredményei részben kéziratos gyűjteményekben, részben kiadványsorozatokban³ maradtak az utókorra. Hazánkban azonban, ellentétben pl. Angliával, nem a tőkés gazdálkodás kialakítására törekvő — nálunk a termelőerők fejletlensége miatt egyébként is gyenge és jelentéktelen — polgárság igénye hatott közvetlenül serkentően e tudományág alapjainak lerakására, hanem az összegyűjtött adatokra támaszkodó feldolgozó munka a felvilágosult abszolutizmus szolgálatában, a király korlátlan hatalmának jogtörténeti alátámasztására,⁴ illetve szemben ezzel, a rendi intézmények és előjogok védelmében⁵ vagy — kivételként — a feudális rendi jog gyökeres átalakítására irányulóan⁶ kezdődött meg.

¹ Vö. *Horváth Pál*: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányjai, Budapest, 1968. 10. s köv. o.

² Értékes dokumentum erre *Hevenesi Gábornak* (1656—1715), a Pázmány alapította bécsi kollégium igazgatójának 128 főlítkötetre menő kéziratos gyűjteménye, amelyből 91 kötetet az ELTE Egyetemi Könyvtár őriz. (Collectio Hevenesiana.)

³ *Kaprinai István* (1714—1786) kéziratos gyűjteményei, valamint kiadványsorozata (*Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hung.*, Bécs, 1767—71) összesen mintegy százhatvan kötetet tesznek ki. L. Az Egyetemi Könyvtár kéziratainak címjegyzéke, 2. tomos, 3. pars. *Catalogus Collectionis Kaprinayanae; Katona István* (1732—1811) legnagyobb terjedelmű munkája: *Historia critica regnum Hungariae*, 42 tumuli in 44 partibus, 1779—1817. Utalunk továbbá *Pray György* és *Fejér György* kiadványsorozataira. Pray kéziratban maradt munkáit l. Egyetemi Könyvtár, *Collectio Prayana*.

⁴ *Kollár Adám* munkáira és azok hatására l. *Csizmadia Andor*: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. *Jogtudományi Közlöny* (továbbiakban: J. K.) 1964. 214. és köv. old.

⁵ *Kovachich Márton György* és fia *József Miklós* ilyen irányú jogtörténeti forráskutatásai.

⁶ *Hajnóczy József* munkáiban bírálta a feudális alkotmányt, követelte a nemesség megudóztatását, a sajtószabadságot, az egyházi javak szekularizációját stb. L. *Hajnóczy József* közjogi- politikai munkái. Sajtó alá rendezte: *Csizmadia Andor*, Budapest, 1958; *Bónis György*: *Hajnóczy József*, Budapest, 1954—296. o.; *Csizmadia Andor*: *Hajnóczy József*. *Természet és Társadalom*, CXIII., 1954. 546—549. o.

A jogtörténet mint a jogtudományok önálló ága azonban Magyarországon csak 1848 után, a liberálkapitalista korszakban, a viszonylag gyorsan kibontakozó, de feudális maradványokkal át- meg átszótt kapitalista alap védelmében alakulhatott ki. Mégis a jogtörténet mint tudomány a burzsoá jogrendszer kiépítetlen volta, a feudális maradványok erőteljes továbbélése miatt kezdetben elsősorban a polgári forradalom által fel nem számolt földbirtokos osztály: az arisztokrácia és a volt középbirtokos nemesség érdekeit szolgálta. Ennek megfelelően a liberálkapitalista korszak úttörő, de konzervatív szemléletű jogtörténései, az ún. német történeti jogi iskola követői eleinte főként a nemesi magánjog Mohács utáni fejlődésével foglalkoztak, annak sok vonását és intézményét -- „nemzeti” köntösbe burkolva — a burzsoá jogrendszer számára is megfelelőnek igyekeztek feltüntetni,⁷ s így próbálták átmenteni, konzerválni ezeket az önmagukat túlélő jogintézményeket. Közjogi vonatkozásban pedig a nemesi vármegye múltját kutatták és idealizálták, ezzel a dzsentri politikai és gazdasági érdekeit, törekvéseit támasztották alá.⁸

A fejlődő nagyburzsoáziának a nagybirtokossággal szembenálló nézetei ismerhetők fel, bár eléggé áttételesen, a pozitívizmusnak a múlt század 70-es éveitől a magyar jogtörténettudományban való jelentkezése során.⁹ A felfelé ívelő kapitalizmus pozitívista jogtörténéseinek — élükön Hajnik Imrével — nagy értékei: az alapos forráskutatás, a kritikai szemlélet, az európai áttekin-tesre törekvés. Ez az irányzat *tudományosan* megalapozza ugyan az egyetemes európai jogtörténetet, de színvonalas, maradandó értékű kutatásaival, akaratlanul, a magyar feudális jogrendszernek csupán olyan területeit tárja fel, amelyek a kizsákmányolásra, annak jellegére nem vethetnek fényt.¹⁰

A 19. század utolsó harmadában színre lépnek a radikális polgári irányzat képviselői is, Teleszky István¹¹ és Dell'Adami Rezső.¹² Ők tulajdonképpen

⁷ Főként *Wenzel Gusztáv* munkáira utalunk, bár ezekben olykor az általános európai jogfejlődést is igyekezett szem előtt tartani. — Wenzel értékelésére l. legújabban *Asztalos László*: A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől az I. világháborúig. *Aeta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci.-Budapest.*, X. 76—78, 1968.

⁸ *Botka Tivadar*: Vázlatok a megyei alkotmányos élet múltjából. 1862. I—II. k. Uő. A vármegyék alakulásáról, *Századok*, 1872. 71—73. — Régebbi művei a reformkorban latinul jelentek meg.

⁹ Hajnikon kívül, aki a korszak legkiválóbb jogtörténése, említést érdemel többek között *Kolosvári Sándor* és *Óvári Kelemen* a jogszabályi forrás-kiadványok pozitívista alapon történő folytatásáért. (*Corpus Juris, Corpus Statutorum*.) Figyelemre méltóak *Csemegi Károlynak*, a kor jeles büntetőjogtudósának jogtörténeti tanulmányai is: Kálmán király törvénye a házasságkötésről (1893); Az egyházi holtkéz a magyar törvények szerint. (1896.) L. Csemegi Károly művei. I. k. Budapest, 1907. Sajtó alá rendezték: *Edvi Illés Károly* és *Gyomai Zsigmond*.

¹⁰ Vö. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. Különlenyomat az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1967—1968.” c. kötetéből, Budapest, 1968. 311. o.

¹¹ *Teleszky István*: Örökösödési jogunk törvényhozási szabályozásához. Budapest, 1876. A magyar örökösödési jog tervezetének vezéreszméje. Budapest, 1883. Az általános magánjogi törvénykönyv tervezete. Öröklési jog. Budapest, 1882., Indokolás I—II. 1884—1885. Előadói tervezet (magánkiadás) 1881. — Teleszkyről és Dell'Adamiról legújabban l. *Asztalos László* i.m. 79. o. és *Degré Alajos* i.m. 301—302. o.

nem jogtörténészek, hanem a burzsoá magánjogtudomány művelői, akik azért folytatnak jogtörténeti kutatásokat, hogy azokra támaszkodva a kapitalizmus, a gazdaságilag előretörő burzsoázia igényeinek megfelelő magánjog, ezen belül is — különösen Teleszky — korszerű öröklési jog megalkotását segítsék elő, harcolják ki a feudális vonásokat konzerváló magánjogi kodifikációs törekvésekkel s a táblabíró jogtudomány „nemzeti” jogszemléletével szemben.¹³

Majd, amikor a századforduló körül Magyarországon is mindinkább érvényre jut a monopolkapitalizmus, a nagy kartellek, a fináncőke hatalma, a „hivatalos” jogtörténettudomány az uralkodó osztály imperialista nézeteinek és törekvéseinek szolgálatába szegődik. A retrográd imperialista jogtörténeti iskola egyik ideológiai jellemzője a sovinizmussá fajult nacionalizmus, a nemzeti felsőbbrendűség hangoztatása. Fő képviselője Timon Ákos, de a lényegyet tekintve, ugyanazokat a célokat szolgálta műveivel — eltekintve néhány tagadhatatlan értékű monográfiától és tanulmánytól — Király János, Illés József, valamint Kosutány Ignác és Hercegh Mihály is. Ennek az irányzatnak a reprezentánsai elsősorban az alkotmánytörténettel, a feudális „ösi” alkotmánnyal, annak is inkább csak a központi szerveivel foglalkoznak. Irreális, megalapozatlan, hamis szemléletük, kritikátlan „nemzeti” elfogultságuk híven kifejezi és egyben alátámasztja az uralkodó osztályoknak úgy belső, elnyomó hatalmi igényeit, mint külső, expanziós célkitűzéseit. A dualizmus utolsó évtizedeiben ez a „hivatalos” jogtörténettudomány méltán váltja ki a progresszív értelmiség: Gellért Oszkár, Szende Pál és társaik jogos, kemény, bár tudományosan nem mindig kellően megalapozott kritikáját.¹⁴

Az imperializmus, a monopolkapitalizmus magyarországi kiteljesedése idején, az ellenforradalmi rendszer állama természetesen nem mozdította elő az objektív tudományos előrehaladást. E periódus jogtörténetírásainak eléggé bonyolult, ellentmondásos alakulásáról széles körű, áttekintő képet rajzol Degré Alajos tanulmánya¹⁵ épp a jelen kötetben. Ezért tudományágunknak a két háború közötti időszakára még vázlatosan sem kívánunk kitérni. — Nyilvánvalónak tartjuk azonban, hogy Degré fent említett értékes és a szó szoros értelmében hézagpótló munkája nem teszi feleslegessé, hanem elősegíti, serkenti a tárgyalt korszak jogtörténetírása egész problematikájának s ezen belül a szellemtörténeti iránynak és kiemelkedő képviselője, Eckhart Ferenc jogtörténeti munkásságának részletekbe menő, marxista kritikai elemzését és

¹³ *Dell'Adami Rezső*: Az anyagi magyar magánjog codificatiója. I. A nemzeti eredet problémája. Budapest, 1877. II. Magánjogi Codificatióink és régi jogunk. Magyar Jogászegyleti Értekezések I. köt. 23., II. köt. 27., III. köt. 33., A magyar polgári törvénykönyv tervezete és a magyar jogtudomány. U.o. I. köt. 9. sz., Az örökjog alapelvei. 1882. stb.

¹⁴ *Vö. Asztalos László*: i.m. 79. o.

¹⁴ *Degré Alajos*: i.m. 309.

¹⁵ Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban.

értékelését. Ebben az irányban egyébként az elmúlt évek folyamán is történtek már jelentős kezdeményezések,¹⁶ de az egész komplexus feldolgozása még sokrétű, elmélyült munkát, további kutatásokat igényel.

II.

A felszabadulás utáni években lassan bontogatni kezdi szárnyait a *marxista történetírás*, támaszkodva mindenekelőtt Bolgár Elek és Molnár Erik munkáira, amelyek összekapcsolták „a társadalmi haladásért folytatott küzdelmet a történelmi valóság megismerésével.”¹⁷ Fokozatosan kibontakozott több irányban is a jogtörténeti kutatómunka, amelynek témáit elsősorban a társadalmi haladás, a magyar jogfejlődés haladó hagyományai, valamint az elnyomott jobbágyság osztályharcának, helyzete alakulásának, tulajdonviszonyainak stb. jogtörténeti vonatkozásai képezték. *A feudális állam- és jogfejlődés egyes kérdései*, az addigi sokszor szinte megkövesedett helytelen nézetek és a hiányosságok feltárása, a helyes marxista álláspont kialakítása és megvilágítása kezdeti úttörő munkát jelentett ebben a periódusban.

Jogtörténetírásunk az 1956-os ellenforradalmat követő években vett lendületet és kezdett az újabb korszakok teljesen feltáratlan kutatási problémái felé is fordulni. Minthogy a polgári korszak jogtörténetiséi csak a feudális kor állami és jogintézményeinek vizsgálatával foglalkoztak, nélkülözhetetlen feladattá vált a marxista jogtörténettudomány számára, hogy *a hangsúlyt az utolsó száz év jogtörténetének kutatására és oktatására igyekezék áthelyezni*,¹⁸ s figyelmét az addig teljesen elhanyagolt kutatási területekre, a Tanácsköztársaság, illetve az ellenforradalmi állam kérdései felé fordítsa és e korszakok államjogi, továbbá egyes magánjogi, munkajogi, büntető- és eljárásjogi jogintézményeinek s az ezekkel kapcsolatos joggyakorlatnak kialakulását, fejlődését

¹⁶ *Sarlós Márton*: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. J.K. XI. 1956. 87—103. o. *Székelgy György*: Tudományos vita a szellemtörténet szerepéről a magyar jogtörténetírásban. FOSz. IV. 1955. 281—286. o.; *Sarlós Márton*: A „Szent Korona-tan” kialakulásához. A XIV. századbeli magyar államfelfogás és szellemtörténeti jogtörténetünk. J.K. XIV. 1959. 357. — 362. o.; — A „szent korona tan” kialakulásához. A nemzeti hagyományok, Hajnik és az angol jog. J. K. XV. 1960. 596—601 o.; — Az organikus és a szentkorona államelmélet a magyar jogtörténetírásban. Magyar Tudomány, 5. kötet 1960. 111—122. o. — *Horváth Pál*: Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogi historizmus történetéből. J.K. 1966. 165—173. o.; A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 45—48 o., 67—73. o. *Sarlós Márton H. Steinacker* „Austro-Hungarica . . .” Magyar Jog, 1964. 9. sz. A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályainkban és a magyar jogtörténetírásban. Jogtörténeti Tanulmányok II. kötet. Budapest, 1968. 273—286. o.; *Horváth Pál*: A jogtörténettudomány szerepe a Jogi Kar fejlődésében. Az ELTE negyedszázados fejlődése c. kötetben. Kézirat, sajtó alatt.

¹⁷ *Horváth Pál*: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Budapest, 1968. 73. o.

¹⁸ *Kovács Kálmán*: A magyar állam- és jogtörténet oktatásának programja (továbbiakban: Oktatási program). Budapest, 1963. november hó. A Magyar Állam- és Jogtörténeti tanszék irattára (továbbiakban: Mjtt. irattára), 1963. évi iratok.

dését, változásait, még ki nem munkált jelentősebb problémáit mielőbb fel dolgozza és értékelje, vagy legalábbis az erre irányuló kutatásokat célul tűzze ki.¹⁹ Az indítékot ehhez a munkához részben egyes történelmi jubileumok adták meg. Így a Magyar Tanácsköztársaság 35, majd 40 éves évfordulója irányította az érdeklődést intenzívebben az *első magyar szocialista állam szervezete és jogintézményei* felé. A jogtörténészeknek akkor még számban a mainál is kisebb gárdája ezt a sokirányú, hatalmas munkát egyedül nem vállalhata, de összefogva a szocialista jogágak idősebb és fiatalabb művelőivel, a közös tevékenység eredményeként számos tanulmány jött létre, amelyek különböző szakfolyóiratokban,²⁰ valamint két, egymást néhány év távlatában követő tanulmánykötetben²¹ kerültek publikálásra. Ezek mellett a Magyar Tanácsköztársaság jogforrásaiból jogszabálygyűjtemény jelent meg a korszak jogalkotását értékelő bevezető tanulmánnyal.²²

¹⁹ Kovács Kálmán: Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszéke mint nem főhivatású támogatott akadémiai kutatóhely hároméves kutatási terve (1969–1971.) A. pont. Mjtt. irattára, 1968. évi MTA iratok.

²⁰ Hajdú Gyula: A Magyar Tanácsköztársasági alkotmány 30. évfordulójára. Állam és Igazgatás. I. évf. 1949.; A Magyar Tanácsköztársaság megszületésének évfordulója. J.K., VII. 3. szám. 1952. 123–124. o. Rákos Ferenc: Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban, Budapest. Jogi Kiadó 1953. 147. o. Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája a Tanácsköztársaság alkotmányának tükrében. Állam és Igazgatás 5. évf. 1953. 4–5. sz.; Pecze Ferenc: A Tanácsok Országos Gyűlésének létrejötte 1919-ben. Állam és Igazgatás V. 1953. 285–294. o.; Hajdú Tibor: A tanácsok szerepe a magyar októberi polgári demokratikus forradalomban. Századok 88. évf. 1954.; Pecze Ferenc: A Tanácsok Országos Gyűlése Budapest, 1955. Kandidátusi disszertáció. Gépirat 315 p.; Nagy József: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében, Eger. Egri Ny. 1955. 46. o.; Pecze Ferenc: A tanácsok szerepe a Magyar Tanácsköztársaság megteremtésében. J.K. XI. 1956. 129–138. p.; Bónis György: Adatok a Budapesti Forradalmi Törvényszék történetéhez. Levéltári Közlemények 29. évf. 1958.; Hajdú Tibor: A Magyar Tanácsköztársaság történetének néhány kérdése. Századok XCII. 1958. 364–386. o.; Szentpéteri István: A Magyar Tanácsköztársaság megalakulása és a tanácsok. Jogtud. Közöny XIII. 1958. 73–90. o.; Sarlós Márton: Jogászok a Tanácsköztársaságban. Magyar Jog IV. 1959. 65–67. o.; Kovács József: A Magyar Tanácsköztársaság statisztikai munkájáról. Történeti Statisztikai Gyűjtemények. 1959. 3–10.p.; Hajdú Gyula: A Magyar Tanácsköztársaság. Állam és Igazgatás 9. évf. 1959.; Rákos Ferenc: A szocialista államalkotás főpróbjája Magyarországon. J. K. XIV. évf. 1959.; Szentpéteri István: A helyi önállóság és a központi irányítás biztosítékai a Tanácsköztársaság államszervezetében. Állam és Igazgatás 9. évf. 3. sz. 1959.; Pap Tibor: A házasság felbontásának problematikája a Magyar Tanácsköztársaságban. J. K. 1959. XIV. évf. 2–3. sz.; Schönwald Pál: Családügyi bíráskodás a Tanácsköztársaságban. J.K. 1959. XIV. évf. 2–3. sz.; Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság igazságszolgáltatásáról. Rendőrségi Szemle 7. évf. 1959.; Molnár Erik: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége, Történeti Szemle II. 1–2. szám 1959. 1–7. o.; Nándori Pál: Adalékok a Tanácsköztársaság ellen szervezkedő magyar feudális arisztokrácia árulásának kérdéséhez. J.K. XIV. 1959. 90–95. o.; Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság fontosabb jogszabályai. Budapest. Kossuth Kiadó. 1959. 31. o.; Buzás József: A nemzeti kérdés jogi szabályozása a Magyar Tanácsköztársaságban. Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci./ Budapest, I. 1959. 83–97. o.; Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. J.K. XIV. 1959. 80–89 o.; Szabó Imre: A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Magyar Filozófiai Szemle XII. 1959. 129–136 o.; Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 363. o.; Rákos Ferenc: A magyar proletárforradalom igazságszolgáltatása. J.K. XVII. 1962. 469–477. o.

²¹ Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról, Szerkesztette: Halász Pál, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1955. A kötet az alábbi tanul-

Ezeknek az éveknek másik konkrét kezdeményezése volt az *ellenforradalmi korszak állam- és jogrendszere* egyes intézményeinek marxista igényű feltárása, amely a különböző jogágak művelőitől indult ki, már 1946-tól kezdődően. Ennek során több, számottevő, köztük nem egy kiemelkedő értékű munka jelent meg, amelyek — egészükben vagy egyes fejezeteikben — a tárgyalt korszak állam- és jogrendszerének valamely területét érintik.²³ Külön említést kívánunk tenni az ELTE Jogi Kara többségükben fiatal oktatóinak, jogtörténészeknek és szakjogászoknak a Kar Tudományos Bizottsága támogatásával végzett kutató és feldolgozó munkájáról, amely tíz — szinte pionír jellegű, bár különböző színvonalú — tanulmányt magában foglaló kötetet²⁴ eredményezett.

mányokat tartalmazza: *Pecze Ferenc*: A Tanácsok Országos Gyűlésének munkájáról, 5—56. o.; *Nagy Tibor*: A Magyar Tanácsköztársaság államháztartása és költségvetési joga 57—114 o.; *Szabó András*: A Magyar Tanácsköztársaság büntetőjogának fő kérdései 115—166. o. — A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Tanulmánygyűjtemény, Szerkesztette: *Sarlós Márton*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. A kötet az alábbi tanulmányokat foglalja magába: *Rákos Ferenc*: Az első szocialista alkotmány Magyarországon 11—52 o.; *Vas Tibor*: A szocialista állam néhány kérdése a Magyar Tanácsköztársaság tanulságai tükrében. 53—70 o.; *Pecze Ferenc*: Az Országos Gyűlés tárgyalási rendje különös tekintettel a küldöttek jogállására 71—92 o.; *Beér János*: A helyi tanácsok a Magyar Tanácsköztársaságban 93—132. o.; *Szamel Lajos*: Kulturális igazgatás a Magyar Tanácsköztársaságban 133—158. o.; *Névai László*: A Magyar Tanácsköztársaság törvénykezési szervezete 159—186. o.; *Sarlós Béla*: A Landler-hadttest forradalmi törvényszéke 187—222. o.; *Medve Zsigmond*: A földjogi jogalkotás és a mezőgazdasági termelészövetkezetek jogállása a Tanácsköztársaságban 223—242. o.; *Wettner Andor*: A Magyar Tanácsköztársaság munkajoga 243—268. o.; *Hajdú Gyula*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi kapcsolatai 269—292. o.; *Sarlós Márton*: A kommunista elitélteket kiszabító szovjet akciók 293—319. o.

²³ A Magyar Tanácsköztársaság Jogalkotása, Közvetteszi a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Szerkesztette: *Halász Pál, Kovács István, Peschka Vilmos*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1959. 399. o. Bevezető tanulmány *Szabó Imre*: A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása 5—54. o.; *Kovács István*: Államjog 33—104. o.; *Halász József*: Államigazgatási jog 105—199. o.; *Szabó András*: Büntetőjog 203—243. o.; *Eörsi Gyula*: Polgári jog 247—283. o.; *Pap Tibor*: Családjog 287—321. o.; *Trócsányi László*: Munkajog 325—350. o.

²⁴ *Domonkos József*: Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt. Budapest. 1946; *Eörsi Gyula*: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. Budapest. 1950. II. kötet. IV. rész; ELTE Államjogi Szeminárium Munkaközössége: A burzscá önkormányzat hazugságai. Állam és Közigazgatás. 1950. 8—9. szám; *Világhy Miklós*: A gazdasági jog problémái. Budapest. 1951; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcslet Magyarországon. Budapest. 1955. IX. fejezet; *Peschka Vilmos*: A magyar magánjog tudományának jogbölcséleti alapjai. A.J.I. Értesítő 1—2. szám 1959; *Beér János*: A Horthy-korszak államtörténetéhez. A Teleti-féle alkotmányjavaslat. Jogtud. Közöny. 1959; *Nándori Pál*: A Horthy-korszakbeli revizionizmus nemzetközi jogi vonatkozásai. Kandidátusi Értekezés 1959; *Kulcsár Kálmán*: A jogsociológia problémái. Bp. 1960. (III. fejezet 3. alp.: A jogsociológia magyarországi hatásának vázolata.); *Domokos József*: Emlékezz. proletár. . . Budapest, 1962.

²⁴ Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1958. 219. o. A kötet az alábbi tanulmányokat tartalmazza: *Samu Mihály*: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere. Budapest, 1958. 7—43. o.; *Barabás Alice*: A képviselőház faszálódásának egyes jogi jelenségei a Horthy-korszakban. Budapest, 1958. 44—60. o.; *Takács Imre*: A Horthy-rendszer felsőháza. Budapest. 1958. 61—77. o.; *Szatmári Lajos*: A területi önkormányzat egyes kérdései a Horthy-rendszerben. Budapest. 1958. 78—93. o.; *Pécsváradai János*: A Horthy-rendszer testületi önkormányzatairól. Budapest. 1958. 94—108. o.; *Horváth Pál — Prandler Árpád*: Tőkés monopóliumok jogi viszonyainak alakulása Magyarországon és a kartell-jogalkotás.

A jogtörténeti kutatásokban a súlypontát helyezési tendenciát a modern időszakokra²⁵ megerősítette az országos távlati tudományos kutatási terv²⁶ 1962-ben történt megszületése. A távlati terv „Kutatások a legújabb magyar történelem marxista szintéziséhez” c., 70. sz. főfeladatának célkitűzése „a magyar történelem legújabb korszakainak kutatása, amelyeknek eddigi tanulmányozása még nem tisztázta a korszak problémáit”. A célkitűzés az 1918–19-es forradalmak, továbbá az ellenforradalmi korszak társadalmi, gazdasági és államrendszerének komplex feldolgozását, valamint Magyarország felszabadítását és a magyar népi demokrácia kialakulásának kutatását jelöli meg főfeladatként a történészek számára. Ezeket a feladatokat a maguk területén a jogtörténészek is már akkor a sajátjuknak tekintették és tekintik ma is.

Kifejezetten a jogtudomány részére az országos távlati kutatási terv külön szabja meg a súlyponti célkitűzést: a társadalmi fejlődés által felvetett államszervezési és jogi problémák kutatását és megoldását. (66. főfeladat: A magyar népi demokratikus állam és jogfejlődés jogi és szervezeti problémái.) E feladatok között szerepelnek „az állami szervek szervezeti felépítésének és tevékenységének alapkérdései” is.²⁷

Nem kétséges, hogy a felszabadulást közvetlenül követő évek, különösen az 1949-es alkotmányig terjedő időszak, a népi demokratikus és a szocialista állam- és jogrendszer alapjai lerakásának immár történelemmé vált periódusa — a tételes jogászok mellett — egyre inkább a jogtörténészek kutatási területét is alkotja. Minthogy a jogtörténet, amely ugyan a történettudományokkal sok ponton érintkezik, alapjában véve a jogtudományok szerves részét képezi, azoknak egyik önálló ága, sajátos tudományterülete, a jogtörténészeknek nemcsak lehetőséget, de szívesen vállalt kötelességet is jelentett, hogy bekapcsolódjanak azoknak a kutatási feladatoknak a megoldásába, amelyeket a távlati tudományos terv a jogtudomány számára kijelölt.

Az országos távlati terv célkitűzései nem érték váratlanul a jogtörténészeket. Más jogágak művelőinek a felszabadulás utáni időszakokkal vagy azzal is foglalkozó munkái²⁸ mellett korán megindultak a jogtörténeti részkutatások

Budapest. 1958. 109–133. o.; Nagy László: A mezőgazdasági földtulajdon-viszonyok a Horthy-korszakban. Budapest. 1958. 134–157. o.; Pintér Jenő: A Horthy-korszak büntetőjogáról. Budapest. 1958. 158–172. o.; Sági Vilmos: A magánalkalmazottak munkaviszonyainak jogi szabályozása a Horthy-korszakban. Budapest. 1958. 173–198. o.; Nándori Pál: A Horthy-rezsim kapcsolatai a fasiszta államokkal a második világháború előkészítésének időszakában. Budapest. 1958. 219. o.

²⁵ Vö.: Kovács Kálmán: Oktatási program, 21. o.

²⁶ A Magyar Forradalmi Munkás-paraszt Kormány 2,007/1962. (III. 6) sz. határozata az országos távlati kutatási tervről, továbbá: A Tudományos Felsőoktatási Tanács közleménye a távlati kutatási terv fő feladatairól és célkitűzéseiről, a kutatási feladatokról, valamint az egyes főfeladatok felelős irányító szerveiről (továbbiakban: TFT távlati terv). Mindkét okmány a Határozatok Tára 1962. márc. 6-i számában jelent meg.

²⁷ TFT távlati terv, 29. o.

²⁸ Beér János: Szélgjegyzetek a háborús főbűnösök peréhez. Társadalmi Szemle, 1946. évi 6. szám, 437. o.; Világhy Miklós: A nemzeti bizottságok jogállása. J.K.I.

is, amelyeknek eredményei már cikkek, tanulmányok formájában 1960-tól kezdtek publikálásra kerülni.²⁹ A távlati terv lendületet adott e tevékenységnek s a gyors reagálás a faszizmus uralma alól felszabadult *szomszéd népek jogtörténetészeivel való nemzetközi együttműködés* keretében is jelentkezett: már az 1963-ban Pozsonyban rendezett IV. csehszlovák—magyar jogtörténet-tudományi konferencia napirendjén szerepeltek magyar, szlovák és cseh kutatóknak az említett időszak jogtörténeti problémáival foglalkozó előadásai, korreferátumai és hozzászólásai,³⁰ amelyek lehetővé tették a közös témák többoldalú, összehasonlító jellegű megvitatását.

Az azóta eltelt néhány év alatt e témakörökben további előrehaladás történt mind a hazai kutatások, mind az érintett országok jogtörténetészeinek együttműködése terén. Ami az itthoni eredményeket illeti, *a magyar népi demokratikus államszervezet és a jogrendszer kialakulásáról és fejlődéséről* több tanulmány látott napvilágot a jogelmélet, az államjog és a jogtörténet művelőinek tollából.³¹ Nem kisebb mértékben gazdagodott a tudományos irodalom

1946. 216—218. o.; Szabó Imre: Népi demokráciánk jogi feladatai. Budapest, 1949. 91. o.; Beér János: A demokratikus államfejlődés útján. J.K. X. 1955.; A felszabadulástól az alkotmányig, Állam és Igazgatás IX. évf. 1959. 204—225. o.; Szabó Imre: A népi demokratikus államhatalom fejlődése. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Budapest, 1955.; Barna Péter: A magyar büntető törvényhozás fejlődésének vázlatja a felszabadulástól. Közgazd. és Jogi Kiadó Budapest, 1956. Schmidt Péter: Népi demokráciánk választójogának fejlődése. Budapest, 1958.; Beér János: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés. J.K. 1960. 5. szám; Szabó Imre: Jogi gondolkodásunk szocialista átalakulása. Állam és Igazgatás X. 1960. 401—414. o.; Névai László: A népi demokratikus magyar törvénykezési szervezet fejlődésének törvényszerűségei. Magyar Jog VII. 1960.; A magyar bírósági szervezet fejlődése a felszabadulás óta. J.K. 1960. 210—223. o.; Beér János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. 1945—1960. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1962. 655. o.

²⁹ Csizmadia Andor: A Nemzeti Bizottságok. Kandidátusi Értekezés. Budapest, 1955. Kézirat; A forradalmi jogalkotás 1944—45-ben. (A nemzeti bizottságok jogalkotó tevékenysége.) J.K. XV. 1960. 187—196. o.; A nemzeti bizottságok létrejötte és jogállása 1944—45-ben. Budapest, Tankönyvkiadó, 1960. 48. o.; A nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni állam mechanizmusában. A pécsi és a Baranya megyei nemzeti bizottság 1944—1945. évi történetéhez 1944—1960. Pécs, 1961. 125—150. o.

³⁰ A IV. Csehszlovák—Magyar Jogtörténettudományi Konferencia (Bratislava, 1963. október 10—11.) napirendjén szereplő, a felszabadulással kapcsolatos referátumok jegyzékét I. Jogtörténeti Tanulmányok I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1966. (Továbbiakban: Jt. T. I. köt.) 313. o.

³¹ Szabó Imre: A magyar népi demokratikus jogrendszer kialakulásának és fejlődésének fő vonásai. Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Budapest, Kossuth 1964. (továbbiakban: Húsz év.) 351—390. o.; Szamel Lajos: A Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulása és fejlődése. Húsz év. 313—358. o.; Szabó Imre: Népi demokratikus jogfejlődésünk fő vonásai. Magyar Jog XII. 1965. 145—150. o.; Vas Tibor: A magyar népi demokratikus állam keletkezésének és fejlődésének néhány kérdése. J.K. XX. 1965. 177—185. o.; Beér János: A demokratikus magyar államigazgatás születésének 20. évfordulójára. Állam és Igazgatás XV. 1965. 316—330. o.; Nagy Tibor: Felszabadulás utáni pénzügytörténetünk első szakaszáról. Pénzügyi Szemle IX. 1965. 345—349. o.; Korom Mihály: Az ideiglenes nemzeti kormány létrejöttének előzményeihez. Párttörténeti Közlemények XI. 1965. 1. szám. 18—40. o.; Schmidt Péter: Magyarország — Köztársaság (1946. évi I. törvény) Állam és Igazgatás XVI. 1966. 97—104. o.; Kovács Kálmán: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának történelmi jelentősége. Állam és Igazgatás XV. 1—15. o. 1965. — Grundlegung des volksdemokratischen States in Ungarn 1944—45. Annales Univ. Sci. Budapest. Sectia Juridica VIII.

a felszabadulás utáni első évek során — nemcsak a politikai, társadalmi és gazdasági átalakulásban, hanem az új jogélet formálódásában is oly jelentős szerepet betöltő — *népi szervek, mindenekelőtt a nemzeti bizottságok* működésének, hatáskörének, jogalkotó tevékenységének és más jogi jellegű problémáinak további feltárása tekintetében.³² Számos kisebb-nagyobb tanulmány mellett igen értékes monográfia is publikálásra került, a nemzeti bizottságok állami tevékenységéről.³³

A második világháborút követő évek állam- és jogfejlődésére vonatkozó kutatások nemcsak nálunk, hanem ezzel párhuzamosan több szomszédos népi demokratikus országban is eredményesen továbbfolytak. Ez a tény adott lehetőséget arra, hogy az 1965. tavaszán Moravanyban megtartott VI. csehszlovák–magyar jogtörténettudományi konferenciát³⁴ az ott résztvevő magyar, szlovák, cseh és jugoszláv jogtörténészek teljes egészében a fasiszta uralom alóli felszabadulás nyomán létrejött népi demokratikus államok jogtörténeti kérdéseinek szentelhették s élve a nemzetközi együttműködés, valamint a komparatív metódus lehetőségeivel, széles körben kicserélhették nézeteiket, megállapításukat, tudományos eredményeiket az új államok kialakuló államszervezeti és jogi struktúrájának azonos vagy hasonló, illetve eltérő vonásairól. A tanácskozások anyagának zöme francia nyelvű kötetben került a nemzetközi nyilvánosság elé.³⁵

E komoly eredmények mellett is sok még az érintett korszak tekintetében a további tennivaló: jogtörténeti kutatásra és feldolgozásra várnak egye-

27–48. o., 1967. — A magyarországi népbíróóságok történetének egyes kérdései. Jt. T. I. kötet 149–176. o.; — *Buzás József*: A klérus állásfoglalása a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásában Jt. T. I. kötet 177–192. o.;

³² *Csizmádia Andor*: A társadalmi szervek szerepe a népi demokratikus állam feladatainak megoldásában. J.K. 1965. — Vyznam revolucnych orgána pri rieseni uloh l'udovodemokratického státu (1944–1945) Právny Obzor, 1965. 5. f.; *Pecze Ferenc*: Társadalmi szervek rendszere a népi demokratikus agrárátalakulásban. J.K. XX. 1965. 147–155. o. — Národné vybory v Maďarsku v rokoch 1944–1948. Právny Obzor, Bratislava XLVII — 1964. 305–316. o. — *Ruszoly József*: Az országos nemzeti bizottság két tervezetéről (1945–1947) Acta Juvenum, Tomus 2. 1962. 43–86. o.; A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában (1944. december — 1945. január) Acta Jur.-Pol. Szeged 1966. 3–29. o.; A nemzeti bizottságok a népi demokratikus államhatalomban. J.K. XXIII. 1968. 630–635. o.

³³ *Csizmádia Andor*: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége. (1944–1949) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 486. o.

³⁴ A VI. Csehszlovák–Magyar Jogtörténettudományi Konferencia 1965. március 11–12-én, Morvanyban (Csehszlovákia) került megrendezésre. Jt. T. I. kötet. 314. o.

³⁵ Questions de l'État et du droit en époque de la naissance des démocraties populaires. Acta Fac. Jur. Univ. Comenianae. Bratislava. 1966. — E kötetben magyar jogtörténészekről az alábbi tanulmányok szerepelnek: *Andor Csizmádia*: Le rôle des organismes sociaux dans la solution des tâches de l'état démocratique populaire (1944–1945). 17–34. o.; *Ferenc Pecze*: La construction des organes sociaux de la transformation agraire dans l'état de démocratie populaire 79–94. o.; *Kálmán Kovács*: L'institution des tribunaux du peuple et leur importance au point de vue de la consolidation du régime démocratique populaire en Hongrie 111–136. o.; *József Buzás*: Intervention du clergé contre la juridiction populaire et la première loi contre les criminels de guerre en Hongrie 149–160. o.

bek között a többi népi szervekkel (pl. a termelési, az üzemi, a közellátási, a szociálpolitikai, az árelenőrző bizottságok stb.) kapcsolatos jogi — jogtörténeti vonatkozású kérdések, továbbá a forradalmi népi szervek egész problematikájának összefoglaló, lehető teljes képet nyújtó, értékelő bemutatása, a szomszédos államok hasonló rendeltetésű népi szerveivel összehasonlítva. — Meggyőződésünk, hogy a közelmúlt feltárásával a jogtörténettudomány is számottevő segítséget nyújthat napjaink egyik előtérben álló politikai feladatához s ez: a szocialista demokrácia további kiépítése, a társadalmi szervek működési területének szélesítése, a dolgozó tömegek intenzívebb bevonása az államigazgatás munkájába, a gazdasági, kulturális stb. — elsősorban helyi — állami tevékenységbe.

Az országos távlati kutatási terv, mint említettük, az 1918/19-es forradalmak, tehát a polgári demokratikus állam, valamint a Tanácsköztársaság időszakát is a kutatások fő területei között sorolja fel. A távlati terv nyilvánosságra kerülését közvetlenül követő években e téren szintén találkozunk jelentős újabb kezdeményezésekkel.³⁶ A további kutatásokhoz azonban ezúttal is elsősorban az évfordulók adtak ösztönzést. A mindkét forradalom állama vonatkozásában újra megélenkült tudományos tevékenységnek máris mutatkoznak eredményei, amelyek megjelent vagy sajtó alatt levő cikkek, sőt terjedelmes monográfiák formájában öltöttek testet;³⁷ az ez év tavaszán megrendezésre került jubileumi tudományos ülészekokra pedig még további tanulmányok készültek el.³⁸ — A forradalmak időszaka, különösen az első

³⁶ Schönwald Pál: Az 1918—19-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Kandidátusi Értekezés (Kézirat). Hajdú Tibor: Az őszirózsás forradalom Budapest, 1963.; — Rákos Ferenc: Néhány gondolat a Tanácsköztársaság államáról és jogáról. J.K. 18. évf. 1963.; Gergely Ernő: A proletárforradalom és a tanács hatalom Kárpátalján és Nyugat-Magyarországon. J.K. 18. évf. 1963. 10—11. sz.; A nemzetiségi egyenjogúság a Magyar Tanácsköztársaság jogszabályaiban és állami gyakorlatában. Kandidátusi Értekezés. Budapest. 1964. Kézirat.; A Magyar Tanácsköztársaság nemzeti és nemzetközi jelentősége. Az első magyar proletárdiktatúra 45. évfordulójára. Állam és Igazgatás 14. évf. 1964.

³⁷ Az 1918-as polgári demokratikus forradalom államára, továbbá a Tanácsköztársaságra a Távlati Kutatási Terv megjelenését követően l.: Hajdú Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest. 1968.; Csizmadia Andor: A „Magyar Népköztársaság” belső mechanizmusa 1918/19-ben. J.K. 1968. 11—12. sz.; Kovács Kálmán: Államjogi változások a „Magyar Népköztársaság” idején 1918/19-ben. J.K. 1969. 2—3. sz.; Buzás József: Die Wirkung der sowjetischen Gesetzgebung auf das ungarische Zivilrecht in 1918—1919. Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa, Red.: A. Csizmadia und K. Kovács Akad. Kiadó Budapest (Sajtó alatt); Hajdú Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1969.; Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.; Rév Erika: A népbiztos-per. Kossuth Kiadó, Budapest 1969.; Pecze Ferenc: A Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése egybehívásának előzményei. A MTA IX. Osztályának Közleményei, Budapest, 1969.; Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság forradalmi törvénykezéi. Belügyi Szemle 1969. 3. sz. 34—43. o.

³⁸ Az ELTE a Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából 1969. március 14-én rendezett Tudományos Ülészakán Kirschner Béla: Társadalom és nemzet a Tanácsköztársaságban c. előadása, továbbá az MTA székházában 1969. március 17—19 között tartott Tudományos Ülészakon Hajdú Tibor: Az 1918-as októberi polgári

szocialista magyar állam jogintézményeinek beható elemzése, szintén a *ma* számára adhat hasznosítható tanulságokat.

A Tanácsköztársaság megdöntése után hatalomra jutott ellenforradalmi rendszer feudális maradványokkal terhes, olykor burkoltan, máskor nyíltan fasiszta jellegű állam- és jogintézményei keletkezésének, népelnyomó, retrográd szerepének, változásainak és pusztulásának sokoladalú, valóságghú feltárása, marxista megvilágítása és bírálata — a távlati kutatási terv intenciói nyomán is — politikai, világnézeti és tudományos szempontból egyaránt, a jogtörténet-tudomány háttérbe nem szorítható, lényeges feladatai között foglal helyet. *A Horthy-korszak állam- és jogintézményei* s az ezekhez tapadó torz, ellenséges nézetek új, népi demokratikus rendszerünk kiépítése közben éveken át gátló tényezőként hatottak, sőt a régi jogászai gondolkodás nyomaiként bizonyos vonatkozásban olykor még ma is kísértenek.

A távlati tudományos kutatási terv megjelenése óta, most már első-sorban a jogtörténészek részéről, újabb eredményekről adhatunk számot. Igen komoly tudományos értékeket tartalmazó monográfia is reprezentálja már az e korszakra vonatkozó kutatások eredményeit, egyik jelentős probléma, az állam és az egyházak jogi kapcsolatai körében.³⁹ Figyelemre méltóak az említett periódus egyes államjogi, büntetőjogi, munkajogi stb. kérdéseit tárgyaló művek is.⁴⁰ Mindezekkel azonban a jogtörténettudomány az ellen-

demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei c. vitaindító referátuma. Mindkét előadást számos hazai és külföldi szakember korreferátuma, illetve felszólalása követte. — Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Aulájában 1969. április 11. és 12-én rendezett Tudományos Ülésszakán elhangzott előadások: *Samu Mihály*: A Magyar Tanácsköztársaság jogpolitikája és jogalkotása.; *Bihari Ottó*: Alkotmány és állami szervek a Tanácsköztársaságban.; *Sarlós Béla*: A nemzetek jogai és a föderatív intézmények a Tanácsköztársaság jogrendszerében.; *Kádár Miklós*: Az első szocialista büntetőjogi intézmények Magyarországon.; *Pap Tibor*: A családi jogviszonyok első szocialista rendezése Magyarországon — A Magyar Tanácsköztársaság családjogi jogalkotása.; *Schönwald Pál*: A gazdaságirányítás rendszere a Magyar Tanácsköztársaságban.; *Névai László*: Az igazságügyi szervezet és a polgári eljárás átalakítása a Magyar Tanácsköztársaságban.; *Trócsányi László*: A Magyar Tanácsköztársaság munkaügyi jogalkotása.; *Veres József*: Mezőgazdasági jogi alapkérdések a Magyar Tanácsköztársaságban.

³⁹ *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 442 o.

⁴⁰ *Sik Ferenc*: A megtorlás és az államvédelem munkajogi eszközei Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajutása idején. 1919—1921. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest. VII. 113—133. o., 1965.; Az ellenforradalmi büntetőbíráskodás néhány sajátossága az 1921. évi III. törvény megalkotása előtt. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest VIII. 215—230. o., 1966.; Büntető jogegységi tevékenység Magyarországon 1919—1921. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest IX., 127—148. 1967.; A törvényhatósági önkormányzat politikai problematikája a Horthy-korszakban 1919—1929. Állam és Igazgatás XVII., 1014—1024, 1967.; A polgári szociálpolitika egyes kérdései. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest, 1968. 201—219. o.; Az ellenforradalom főbb jogi eszközei Magyarországon, 1919—1921. Kandidátusi Értekezés, 1968. Kézirat; *Rusoly József*: Választási bűncselekmények Békés megyében a Horthy-fasiszmus idején. Körös Népe, 3. kötet. Békéscsaba. 1963. 59—78. o.; Az első nemzetgyűlési választások előzményeihez Jt. T. I. kötet, 91—110. o.; A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején (1920—1926). Acta Univ. Szeged, 1968. 3—47. o.;

forradalmi korszak feldolgozásával kapcsolatos adósságát nyilvánvalóan még távolról sem törlesztette le.

Mint az a gyakorlatban bebizonyosodott, a Horthy-éra jogintézményeinek valóban mélyreható, elemző kutatása szinte lehetetlen a *dualizmus kori burzsoá állam és jogrendszer* kiépítésének, majd az imperialista időszak alatti változásainak, végül felbomlása okainak és folyamatának feltárása nélkül. De sok tekintetben ez képezi a kiindulópontot, a megalapozást az 1918–19-es forradalmi változások megértéséhez is. — Hogy tehát előre juthassunk, előbb kissé vissza kell mennünk újból, ki kell terjesztenünk a kutatásokat a kiegyezés utáni félévszázad időszakára is.⁴¹

A dualizmus korára vonatkozó újabb kutatások jelentőségének felismerése, noha azokat az országos távlati terv nem említi a főfeladatok sorában, nálunk is viszonylag korán jelentkezett, a szomszéd államok jogtörténéseivel egyidőben. Már az 1962 őszén Budapesten tartott III. magyar–csehszlovák jogtörténész konferencia napirendjén jelentkeznek a dualizmus korával, közelebbről egyes polgári szabadságjogokkal foglalkozó témák is mind magyar, mind szlovák vonatkozásban.⁴² Ezt követően további figyelemre méltó tanulmányok jelentek meg magyar szerzők tollából.⁴³ Még szélesebb körű (magyar,

Rév Erika: Az ellenforradalom büntetőjogának és bírói gyakorlatának kialakulása az 1921. III. törvény meghozataláig. Kandidátusi Értekezés, 1965. Kézirat.; *Vargyai Gyula*: A legitimisták és a szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. 47. o.; Az ellenforradalmi állam keletkezésének néhány kérdése és a kormányzói jogkör létrejötte (1919–1921). Kandidátusi Értekezés. 1967. Kézirat.; A katonai közigazgatás és az ellenforradalmi állam keletkezése. *Studia Juridica* 56. Pécs, 1968. 21. o.; *Schönwald Pál*: Károlyi Mihály hűtlenségi és vagyonátszállási pere a Horthy-bíróságok előtt. *J.K. XVIII.* 1963. 160–169. o.; *Maday Pál*: Az endrődi esendőrsortűz 1935-ben. *Körös Népe*, 3. kötet, Békéscsaba, 1963. 79–82. o.; *Csizmadia Andor*: Szociálpolitikai tendenciák a polgári korszak munkaügyi szabályozásában és munkaszerződéseiben (1844–1944). *Állam és Igazgatás*, 1967. 1111–1128. o.

⁴¹ Vö. *Kovács Kálmán*: Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszéke mint nem főhivatású támogatott akadémiai kutatóhely hároméves kutatási terve (1969–1971). *Mj. T. irattára*, 1968. évi MTA iratok.

⁴² A III. Magyar–Csehszlovák Jogtörténettudományi Konferencia (1962. október 25–26. Budapest) tematikájában a dualizmusra vonatkozóan I. *Csizmadia Andor*: A lelkiismereti szabadság és a felekezetek egyenjogúságának kérdései a dualizmus korában; *Pecze Ferenc*: Az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában; *Leonard Bianchi*: A gyülekezési jog szabályozása a dualizmus korában;

⁴³ *Csizmadia Andor*: A vallás- és lelkiismereti szabadság és a felekezetek egyenjogúságának kérdései Magyarországon a dualizmus korában. *J. K. XVIII. évf.* 1963. 24–33. o.; *Bianchi Leonard* — *Pecze Ferenc*: A gyülekezési és az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkás- és nemzetiségi mozgalmakra. *J.K. XVIII. évf.* 1963. 143–151. o.; Spolkové a zhromazdovacie právo v Uhorsku za dualizmu so zretelom na robotnícké a národnostné hnutie, *Historický Casopis (Bratislava)* Ročník IX. 1963. 389–405. o. — *Lásd még Sági Vilmos*: Az aratómunkások társadalmi és jogviszonyai Békés megyében a századforduló körül. *Körös Népe* IV. 1963.; *Nagymé, Szegvári Katalin*: A magyar feminista mozgalom a század elején. *Valóság* VI. 1963. 4. sz. 107–117. o.; Az 1868. évi XXXVIII. tc. jelentősége a nőképzés szempontjából. *Jt. T. I. k.* 55–72. o. *Pecze Ferenc*: A magyar parlamenti összeférhetlenségi jog (incompatibilitás) szabályozása a századforduló előtt (1861–1901) *Jt. T. I. k.* 29–54. o.; *Tóth Árpád*: Az 1906. évi osztrák kivételes intézkedések magyarországi bevezetésének problémái a koalíciós kormány idején. *Jt. T. I. k.* 73–90. o.; *Csizmadia Andor*: Az esküdtbírótság Magyarországon a dualizmus korában. *Jt. T. I. kötet.* 131–148. o.; *Bernáth Zoltán*

szlovák, cseh, lengyel, keletnémet, osztrák) nemzetközi jogtörténész együttműködésének lehetünk tanúi 1965 őszén, amikor a Pécsen rendezett tudományos találkozó mind a tizenkilenc referátuma e korszakból meríti témáját, különböző nézőpontból mutatva be a dualizmus államelméletére vonatkozó véleményeket, valamint a szabadságjogok, a választójog stb. jogszabályi rendezésének és gyakorlati megvalósulásuknak problémáit az adott időszakban.⁴⁴

Kétségtelen, hogy maga a dualista állam- és jogrendszer korszaka olyan periódus, amelynek jogtörténeti vonatkozásai természetesen számos szomszédos ország szakembereit egyaránt érdeklik és kézenfekvő lehetőséget nyújtanak a tartós, sokoldalú, tudományos együttműködésre. Ennek a nemzetközi kooperációnak legutóbbi s eddig egyik legjelentősebb eredménye az utolsó száz év magánjogi fejlődését Közép-Európa vonatkozásában tárgyaló kötet,⁴⁵ amely hét ország (öt szocialista és két polgári állam) jogtörténetészeinek

A birtok és birtokvédelem a dualizmus korában 1911-ig. Jt. T. I. kötet. 213–230. o.; *Buzás József*: A dualizmus felbomlásának alkotmányjogi problémái. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest, 1966. 71–89. o.; *Csizmádia Andor*: Szociálpolitikai tendenciák a polgári korszak munkaügyi szabályozásában és munkaszerződéseiben. (1848–1944.) Állam és Igazgatás. 12. 1967. 1111–1128. o.

⁴⁴ A VII. Magyar–Csehszlovák Jogtörténettudományi Konferencia (1965. szeptember 23–25. Pécs) napirendjén szereplő témákat lásd Jt. T. I. kötet. 315. o. – A referátumok megjelentek németül: Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Materialien der VII. ungarisch-tschechoslowakischen Rechtshistorikerkonferenz in Pécs (23–25. September 1965.) Red. *Andor Csizmádia*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1966. 158. o.; továbbá, a tárgyalat korszakkal foglalkozó egyéb tanulmányokkal kiegészítve, magyar nyelven a Jogtörténeti Tanulmányok II. kötetében, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. (továbbiakban: Jt. T. II. kötet) kerültek publikálásra. Ez utóbbi kötet az alábbi tanulmányokat tartalmazza magyar szerzőktől: *Péteri Zoltán*: A szocialista államformátan és a dualizmus államának kérdései. 9–19. o.; *Pezec Ferenc*: A dualizmus eszméjének visszhangja a magyar parlamentben a hetvenes évek elején. 41–63. o.; *Buzás József*: A magyar közjog néhány problémája a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idején. 83–99. o.; *Kovács Kálmán*: Közjogi harcok a Csemegi-kódex parlamenti vitáiban (1877–78). 99–117. o.; *Csizmádia Andor*: A „közigazgatási bizottság” a polgári állam szervezetében. 117–138. o.; *Sik Ferenc*: A vármegyei önkormányzat szerepe a dualizmus idején. 139–157. o.; *Sarlós Béla*: A sajtószabadság és eljárásbiztosítékainak fő vonásai. 193–205. o.; *Nagyné Szegvári Katalin*: Adalékok az 1905. évi választójogi törvénytervezet történetéhez. 223–240. o.; *Schönwald Pál*: Adalékok a monarchia bomlásához (osztrák–magyar kormányellenetek a területi sérthetlenség büntetőjogi védelmének kérlésében) 241–254. o.; *Vargyai Gyula*: A Monarchia által megszállt területek katonai közigazgatása az első világháborúban. 255–272. o.; *Sarlós Márton*: A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályokban és a magyar jogtörténetírásban. 273–286. o.; *Tóth Árpád*: A háborús jog néhány tulajdonkorlátozó rendelkezése a dualizmus idején. 287–298. o.; *Sápi Vilmos*: A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete a dualizmus korában. 299–312. o.; *Biró János*: A római jog hatásának jelei a dualizmus kötelmi jogában. 313–326. o.

⁴⁵ Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa (1848–1944.) Red.: *A Csizmádia* und *K. Kovács*. Budapest, Akad. Kiadó. (Sajtó alatt.) A kötet anyagának zömét a Budapestben 1967. május 22–24-én rendezett X. Magyar–Csehszlovák Jogtörténettudományi Konferencia főbb referátumai képezik. Magyar szerzőktől a kötetben az alábbi tanulmányok szerepelnek: *Vilmos Peschka*: Theoretische Grundlagen der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus; *László Asztalos*: Entwicklung der ungarischen Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus; *Pál Horváth*: Hauptrichtungen der Rechtsgeschichtsschreibung im dualistischen Ungarn; *Ferenc Mádl*: Kodifikation des ungarischen Privat- und Handelsrechts im Zeitalter des Dualismus; *József Buzás*: Die Wirkung der sowjetischen Gesetzgebung auf das ungarische Zivilrecht in

és civiljogászainak harmincegy tanulmányát foglalja egységbe. — Mindezzel azonban a szocialista jogtörténettudomány számára egyáltalán nem zárult le a dualizmuskori magánjog szinte kimeríthetetlen problematikájának feltárása; nem is szólva a büntetőjog, az eljárásjogok és más jogágak e korszakban mindeddig úgyszólván érintetlen területeiről. A hazai kutatásoknak bizonyára e tekintetben is ösztönzést és lendületet adna ezeknek a tagadhatatlan fogyatékoságoknak a kiküszöbölésére a hasonló témakörök iránt érdeklődő külföldi szakemberekkel való összefogás, rendszeres tudományos együttműködés.

Rendkívül komoly pozitívumként kell viszont értékelnünk a dualizmuskori magyar burzsoá jogtörténettudomány főbb irányainak, iskoláinak, e tudományág eredményeinek és hiányosságainak, pozitív és negatív vonásainak mélyreható kritikai elemzését, beágyazva a többi európai, mindenekelőtt a kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének történetébe.⁴⁶ — Nézetünk szerint igen fontos és szükséges ezeknek az alapvető tudománytörténeti kutatásoknak s az értékelő feldolgozásnak a két háború közötti problematikussá idősakra, továbbá a felszabadulás utáni periódusra való kiterjesztése. E tekintetben is vannak már figyelemre méltó újabb kezdeményezések.⁴⁷

A magyar polgári állam bölcsőjét, az 1848–49-es időszakot illetően a távlati kutatási terv megjelenése utáni éveket tekintve különösebb eredményekről alig adhatunk számot. A megelőző esztendőik termése között azonban számos megbecsülendő értéket találunk.⁴⁸

1918–1919.; *Zoltán Bernáth*: Besitz und Besitzschutz im Spiegel der ungarischen Rechtsgeschichte; *Kálmán Kovács*: Grundigentumsformen mit feudalen Charakterzügen im bürgerlichen Ungarn; *Márton Sarlós*: Die Gestaltung der sogenannten jura regalia minora im kapitalistischen Ungarn; *Ernő Tárkányi—Szűcs*: Privatrechtliche Elemente des alten ungarischen Bergrechtes (1854–1944); *Ferenc Pecze*: Die Lizenz im ungarischen Patentrecht der Jahrhundertwende; *Emília Weiss*: Die Entwicklung des Vertragsrechts im Lichte der ungarischen zivilrechtlichen Kodifikationsarbeiten; *Árpád Tóth*: Einige ausnahmsweise Einschränkungen des Warenverkehrs in der Zeit des Dualismus; *Andor Csizmadia*: Sozialpolitische Tendenzen in der Regelung der Arbeitsverhältnisse in Ungarn; *Katalin Szegvári*: Schutz der Frauenarbeit und Mutterschaft zur Zeit des Dualismus in Ungarn; *Emil Böszörményi—Nagy*: Das ungarische Erbrecht zur Zeit des Dualismus; *Tibor Pap*: Vertragsamente im ungarischen sekularisierten Eheverbandsrecht des Dualismus; *Alajos Degré*: Vormundschaftsrecht in Ungarn von 1848 bis 1877.

⁴⁶ *Horváth Pál*: Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogi historizmus történetéből J.K. 1966. 165–173. o.; A közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének jelentősége jogtörténetírásunkban. Jt. T. I. kötet. 11–17. o., A közép- és kelet-európai népek jogfejlődése iránti érdeklődés a magyar burzsoá jogtörténetírásban. J.K. 1967. 341–353. o.; A dualizmuskori jogtörténetírásunk főbb irányai. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest, X. 1968. 3–6. o.; *Sarlós Márton*: A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályainkban és a magyar jogtörténetírásban. Jt. T. II. kötet, 273–286. o.; *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. Különlönyomat a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1967–1968.” c. kötetéből, Budapest, 1968. 285–311. o.

⁴⁷ *Horváth Pál*: A jogtörténettudomány szerepe a Jogi Kar fejlődésében. Az ELTE negyedszázados fejlődése c. kötetben (kézirat); *Degré Alajos*: Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. A MTA IX. Oszt. Közleményei. Budapest, 1969.

⁴⁸ *Martonyi János*: Közigazgatási reformeszmék 1848-ban és ma. Tiszatáj II. 1948. 319–331. o.; *Varga Zoltán*: Az államforma és a kormányforma kérdése a debreceni trónfosztás után. Századok. LXXXIII. 1949. 168–188. o.; *Ember Győző*: A Honvédelmi

A legújabb kor jogtörténeti problematikájának fent hangsúlyozott elsődlegessége nem jelenti azt, hogy lebecsülnénk és ne tartanánk tudományágunk számára értékesnek az 1848 előtti évszázadok, a *feudális kor vonatkozásában* folytatott marxista vagy más, igényes jogtörténeti (és történeti) kutatásokat s azok igen gazdag eredményeit a Távlati Kutatási Tervet megelőzően,⁴⁹

Bizottmány. Századok LXXXII. 1948. 150—165. o.; *Csizmadia Andor*: Az 1848—49. évi népképviselési országgyűlés zárt ülései. Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Budapest. Jogi Kiadó, 1953. 248—264. o.; A rendőrminisztérium a szabadságharc alatt. R.Sz. I. 1953. 775—786. o.; *Nagy István*: Az egyetemi ifjúság 1848-ban. Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Budapest. Jogi Kiadó, 1953. 265—284. o.; Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés. Szerk.: *Beér János*. Sajtó alá rendezte: *Csizmadia Andor*. — *Gyulai Lajos*. Bp. Akad. Kiadó, 1954. 933. o.; *Révész Imre*: A függetlenségi nyilatkozat (1849) viszontagságai. Szövegtörténeti és szövegkritikai vizsgálatok. Akad. Közlemények. 6. köt. 1955. 83—111. o.; *Both Ödön*: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban) Szeged, 1956. 64. o.; *Mérei Gyula*: Az 1848—1849. évi magyar kormányok gazdaságpolitikája. Közgazdasági Szemle. III. 1956. 314—329. o.; *Sarlós Béla*: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Kandidátusi Értekezés tézisei. Budapest. Akadémiai Ny. 1956. 21. o.; Budapest, Közgazd. Kiadó, 1959. 368. o.; *Both Ödön*: Szeged város büntetőbíráskodása, 1848-ban. Szeged, Hungaria, 1958. 62. o.; Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán. Szeged, 1958. 22. o.; Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet. Szeged, Hungaria, 1960. 60. o.; *Csizmadia Andor*: A kormánybiztosi intézmény 1848—1849-ben. ELTE Acta 2. köt. 1. füz. 1960. 3—32. o.; A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. (Az első népképviselési választások) Bp. Közg. és Jogi Kiadó 1963. 366 o.; Az első népképviselési választójog megteremtése Magyarországon (1848. évi V. tc. létrejötte) Állam és Igazgatás XIII. 1963. 49—59. o.

⁴⁹ *Berend Béla*: Büntetőjogi reformok és reformerek 100 év előtt — mai szemmel Bp. 1948.; *Bónis György*: Szabadság és alkotmány Rákóczi Emlékirataiba. Puszták Népe III. 1948. 155—164. o.; *Eckhart Ferenc*: Az úriszéki büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. J.K. VI. 1951. 387—392. o.; *Ember Győző*: Az újkori Magyar közizgatás története Moháéstól a török kiűzésig. Budapest. 1946. 625 o.; *Holub József*: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Budapest. 1947. *Komjáthy Miklós*: A középkori államfogalom. Századok. LXXIX/LXXX — 1945/46. 192—204. o.; *Molnár Erik*: Werbőczy és a rendi jog. Társadalmi Szemle II. 1947. 147. 109—114. o.; *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Budapest, 1950.; *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai. 2. kötet. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794—1795. Budapest. Akad. Kiadó. 1952. 861. old.; *Eckhart Ferenc*: A falu füstje. (Adalékok a büntető és a polgári peres eljárás történetéhez.) J.K. VII. 1952. 258—264. o.; *Eckhart Ferenc*: (közli): XVI. századi tizedszedők levelei. Magyar Nyelv. XLVII. 1952. 2—4. sz. 310—313. o.; *Révész László*: Nemzetiségeink a hűbéri és polgári kor választásain. J.K. VIII. 1953. 218—231. o.; A Békés megyei jobbágyiség rétegződése a 18. században. Körös Népe I. Gyoma 1956.; Kecskemét harca a beköltözött nemekkel a 18—19. században. Kecskemét. 1956.; *Both Ödön*: Küzdelem a sajtószabadságért Magyarországon 170—1795. Jogi Dolgozatok. Szeged, 1953. 17—39. o.; *Degré Alajos*: Feudális gyámsági jog Magyarországon. Kandidátusi Értekezés tézisei. Budapest. Akad. Ny. 1955. 15 o.; *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Budapest, Akad. Kiadó 1954. 224 o.; a bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. Századok. XC. 1956. 69—125. o.; *Benda Kálmán*: (Sajtó alá rendezte) A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. kötet. Budapest. Akad. Kiadó. 1957. 1142 o.; *Acsády György* — *Csizmadia Andor*: Kísérlet a belapátfalvai jobbágyok 18. századbéli életszínvonalának megállapítására. Történeti Statisztikai Közlemények II. évf. Budapest, 1958. 1—2. sz.; *Csizmadia Andor*: A magyar jakobinusok alkotmánytervezetei. Állam és Igazgatás IX. 1959. 351—363. o.; *Komoróczy György*: A katonai közizgatás szervezete a debreceni kerületben 1723—1849. Hadtört. Közlemények VI. 1959. 130—166. o.; *Varga Endre*: (Szerkesztette) Úriszékek XVI—XVII. századi pereszövegek. Budapest. Akad. Kiadó. 1958. 1104 o.; *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1915. Budapest. Akad. Kiadó. 1958. 492 o.; *Horváth Pál*: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Budapest. Akad. Kiadó

majd az azóta eltelt időszakban is.⁵⁰ — Világos előttünk, hogy a tudományos problémák sokasága vár itt is még megoldásra. A rendi társadalom jogintézményeivel foglalkozó feudális vagy burzsoá jogtörténetírás megállapításai sok tekintetben felülvizsgálatra, kritikai átértékelésre szorulnak. A régebbi korok jogtörténészeinek az akkori uralkodó osztályok érdekeivel, szemléletével való tudatos vagy öntudatlan azonosulása, összefonódása, ezeknek az érdekeknek akarva-akaratlan szolgálata vagy egyszerűen a miénktől eltérő vagy azzal szembenálló világnézeti aspektusuk is rányomta bélyegét

1960; Les communautés paysannes du moyen age comme instruments de la justice et de la taxation féodales. Acta Jur. Acad. Scient. Hungariae Tom. IV. Fas. 3—4. Budapest 1962.; *Székelgy György*: A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak értelmezéséhez. Századok. XCIII. 1959. 910—913. o.; *Maday Pál*: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. 512 o.; Szarvas mezőváros jogéletének néhány főbb vonása 1722—1848-ig. Kandidátusi Értekezés. Szeged, 1962 504. o. Kézirat. *Bónis György* — *Degré Alajos* — *Vargu Endre*: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Budapest. 1961. 203 o.; *Pecze Ferenc*: Vitaüles Széchenyi István emlékezetére. Magyar Jog VIII. 1961. 90—91. o.; *Sarlós Márton*: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. Budapest, Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1960. 158 o.; *Tárkány Szűcs Ernő*: Vásárhelyi testamentumok. Budapest. Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, 1961. 447 o.; *Szegvári Katalin* (Nagy Lászlóné): Harc a nők művelődési jogiért hazánkban 1815—1848. ELTE Acta 3. kötet. 1. füzet. 1962. 137—162. o.; *Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után (1686—1708). Budapest, Akad. Kiadó. 1962. 374. o.; *Vargyai Gyula*: Jobbágyszabadítás Esztergom megyei egyházi birtokon. Budapest. Tankönyvkiadó. 1962. 35 o.; Adalékok egy centralista tevékenységéhez. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest. II. 87—103. 1960.

⁵⁰ *Sápi Vilmos*: Az országgyűlési követek helyzetének főbb kérdései a reformkori átalakulásokor. J.K. XVIII. 1963. 213—220.; *Bónis György*: A kúriai íródak munkája a XIV. és XV. században. Levéltári Közlemények 34. évf. 2. sz. Budapest 1963. 197—243. o. A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. Levéltári Szemle 1964. 1—2. sz. 118—142. o.; *Both Ödön*: A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában (1790—1848.). Szeged, 1963.; *Hajdu Lajos*: A Habsburg-birodalomban 1752—1769. között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. V. Budapest 1963. 81—114. o.; *Sik Ferenc*: A rögtönítélő eljárás mint a konszolidációért folytatott harc eszköze Magyarországon a 19. sz. első felében. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest 1964. 179—198. o.; *Hajdu Lajos*: Adalékok a magyar büntetőjogi kodifikációs kísérletek történetéhez. Jt. T. I. kötet 111—129. o.; *Sarlós Márton*: A szabadparaszti birtok Széchenyi jogi reformrendszerében. Magyar Tudomány LXVII. új foly. X. köt. 1. sz. 1965.; *Deák Ferenc* és az úrbéri földtulajdon az 1832/36-i országgyűlésen. Jt. T. I. kötet 193—212. o.; *Beér János* — *Csizmádia Andor* (közreadja): Történetünk a jogalkotás tükrében. Budapest, Gondolat Kiadó, 1966. 5—320. o.; *Csizmádia Andor*: Széchenyi István törekvései a feudális jogrend átalakítására. Budapest, Akad. Közlemények. 3—4. 1967. 209—219. o.; Az egyházi mezővárosok jogállása és felszabadulási küzdelmeik a 18. században Stud. Jur. Univ. Pécs, 24. sz. Budapest 1968.; *Horváth Pál*: A felvilágosodás hatásának főbb területei a magyar jogi gondolkodásban. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest IX. 3—21. o.; 1967.; *Sápi Vilmos*: A mezőgazdasági bérmunkás-ság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Budapest. Akad. Kiadó. 1967. 292. o.; Községi bíraskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadában. J.K. XXI. 8—9. sz. 1966.; *Gerics József*: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. Jt. T. I. kötet. 285—308. o.; *Máthé Gábor*: A jogegyenlőség és a törvény előtti egyenlőség kérdései a reformkorban. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest, X. 341—361. o. 1968.; *Németh János*: A perújítás intézményének fejlődése a magyar polgári perjogban 1526-tól a XIX. század derekáig. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest, X. 177—199. 1968.; *íj. Szakály Ferenc*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége 1526-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből. I. Szerk.; *Puskás Attila*, Szekszárd 1968. 9—60.

sokszor egyébként értékes tudományos munkásságukra. Az ebből fakadó helytelen következtetések, nézetek, torzítások felfedése, mint azt már nem egy példa bizonyítja,⁵¹ legalább annyira kívánatos, mint a feudális kor államis- és jogéletére vonatkozó hatalmas anyaggyűjtemények, okmánytárak, levéltári anyagok jórészt még parlagon heverő adatainak marxista tudományos módszerekkel való feldolgozása. A szocialista jogtörténettudomány rendelkezésére álló véges erők azonban, legalábbis egyelőre, ezekre a feladatokra nagyobb mértékben aligha vállalkozhatnak.

Szólnunk kell még néhány, a jogtörténettudománnyal kapcsolatos, az eddigiéik során külön, kiemelten nem említett területről. Indokolatlan lenne mellőznünk a jogi oktatás múltjának feltárására irányuló kutatásokat, amelyeknek főként az utóbbi években egymást követő jubileumok (Academia Istropolitana 1466., a Pécsi Egyetem 1367., a nagyszombati, illetve pesti Jogi kar 1667. alapításának évforduló) adtak nagy lendületet s nyújtottak alkalmat és lehetőséget — újabb terrénumon — a jogtörténészek gyümölcsöző nemzetközi együttműködéséhez.⁵²

⁵¹ Erre egyik legújabb példa *Sarlós Márton*: A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályainkban és a magyar jogtörténetírásban. Jt. I. II. 273—286. o.

⁵² *Bónis György*: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai Közöny IX. 1963.; *Magyi János* formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. Jubileumi Tanulmányok I. Budapest, 1967. 225—260. o.; A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Doktori értekezés. Kézirat, 1969.; *Csizmadia Andor*: Galvano di Bologna pécsi működése és a középkori magyar jogi oktatás egyes kérdései. Jubileumi Tanulmányok I. Budapest, 1967. 111—128. o.; A jogtörténeti oktatás a pécsi tudományegyetemen a két világháború között. Jubileumi Tanulmányok II. Budapest, 1967. 107—128. o.; A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967. A pécsi egyetem-történeti konferencia anyagából (1967. október 12.) Szerk.: *Csizmadia Andor*, Studia Juridica Univ. Pécs, 1968.; *Csizmadia Andor*: A hazai jog oktatása a 18. század második felében és Huszthy István Jurisprudentia Practicája. J.K. 1967. 195—202. o.; *Kovács Kálmán*: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1667—1777. J.K. 1967.; A jogtudomány és a jogászképzés fejlődése a középkortól az 1848-as polgári forradalomig. Századok 101. 1967.; *Pecze Ferenc*: Az első magyarországi jogakadémiák alapítása és a tananyag korszerűsítése a XVIII—XIX. századfordulón. J.K. 1968. — Az Academia Istropolitana alapításának 500 éves jubileumával kapcsolatosan Pozsonyban megjelent német nyelvű kötetben (Die juristische Bildung in der Sloakei und Ungarn bis zum J. 1848. Acta Fac. Jur. Univ. Comenianae, Bratislava, 1968.) szlovák, cseh, lengyel osztrák, német szakemberek munkái mellett magyar jogtörténészekről publikált tanulmányok: *György Bónis*: Die praktische Juristenausbildung in mittelalterlichen Ungarn 55—64. o.; *Andor Csizmadia*: Der Unterricht des Heimatrechts in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Jurisprudentia Practica 79—90. o.; *Alajos Degré*: Die Einführung der Advokatenprüfung und deren Einfluss auf die Juristenbildung in Ungarn 91—99. o.; *Pál Horváth*: Die wichtigsten Wirkungsgebiete der Aufklärung im ungarischen Rechtsdenken 117—130. o.; *Kálmán Kovács*: Der Unterricht des Strafrechts an der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität in Trnava 1667—1777. 145—156. o.; *Ferenc Pecze*: Der Rechtsunterricht in Ungarn im 18. Jahrhundert besonders an den rechtswissenschaftlichen Akademien 203—214. o.; *Gyula Vargyai*: Beiträge zur Geschichte des Unterrichts des ungarischen Staatsrechts im Reformzeitalter 301—310. o. — Az ELTE Jogi kara vonatkozásában *Horváth Pál* — *Vigh József*: L'histoire de la Faculté de droit de l'Université „Loránd Eötvös” de Budapest (1667—1967.) Budapest, 1967.; *Horváth Pál*: A jogtörténettudomány szerepe a Jogi Kar fejlődésében. Az ELTE negyedszázados fejlődése c. kötetben. (Sajtó alatt.)

Különösen tanulságosak azonban számunkra azok az elemzések, beszámolók, amelyek tudományágunk helyzetével és feladataival foglalkoznak a felszabadulást követő, majd az 1956-os ellenforradalom óta eltelt években.⁵³ E témakörrel szorosan összefüggenek a magyar és az egyetemes jogtörténet oktatásával, azoknak programjával, tananyaguk korszerűsítésével kapcsolatosan felvetődött problémák;⁵⁴ ezek jogtörténészeinket természetesen igen behatóan foglalkoztatták (s foglalkoztatják napjainkban is), és a megoldásukat célzó irányelvek, elgondolások, tervezetek számos szakmai vita-fórumon, kollektív munkával kristályosodtak ki s járultak hozzá a tudományág művelésének, oktatásának bizonyos fokig magasabb színvonalra emeléséhez.

Összegezve a fent elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a magyar jogtörténeti kutatások — amelyeknek főbb területeit, a teljesség igénye nélkül, megkíséreltünk röviden s igen vázlatosan áttekinteni — a felszabadulás óta, különösen pedig az 1956-os ellenforradalom után egyre inkább az utolsó száz év, ezen belül is főként a 20. század felé kezdenek fordulni. Pártunknak és kormányunknak az országos távlati kutatási tervben megnyilvánuló intenciói is ezekre az időszakokra irányítják a kutatók figyelmét. Teljes mértékben érthető és helyeselhető ez a tendencia nemcsak azért, mert e területekkel a burzsoá jogtörténészek általában nem foglalkoztak, a legutóbbi évtizedeket tekintve pedig nyilvánvalóan nem is foglalkozhattak, hanem mindenekeelőtt azért is, mert — mint arra fentebb már utaltunk — *napjaink számára a legtöbb tanulságot a közelmúlt adhatja*. A szocialista jog művelői, a mai jogtudomány és a gyakorlat egyaránt arra támaszthatnak elsősorban igényt, hogy jelenlegi állam- és jogintézményeinknek — nem a távoli múltba vesző, hanem közvetlen — „elődeit” a marxista jogtörténeti kutatások eredményei tükré-

⁵³ *Móra Mihály*: Jogtörténetünk új iránya. Budapest, 1948.; Megjegyzések a jogtörténeti szemleletről a római jogban. Antik Tanulmányok 13. kötet 1966. 41—66. o. *Sarlós Márton*: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. J.K. XI. 1965. 87—103. o.; Magyar jogtörténetírásunk jelenlegi helyzete és feladatai. J.K. XIII. 1958.; *Horváth Pál*: Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülése jogtörténetírásunk helyzetéről és jelenlegi feladatairól. J.K. XIII. 1158.; Vita jogtörténetírásunk helyzetéről és feladatairól. FOSz. VII. 1958.; *Pecze Ferenc*: A magyar történetírás és jogtörténetírás közös kérdéseiről. Magyar Tudomány 5. 1960.; Állam- és jogtörténetünk művelésének új vonásai. Jogtud. Közöny XVII. 1962.; *Andor Csizmadia*: Über die Beziehungen der Rechtsgeschichtswissenschaft zur Geschichtswissenschaft, den Fachrechtswissenschaften und zur Praxis. Marxistische Beiträge zur Rechtsgeschichte, Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt-Universität zu Berlin 1968.

⁵⁴ *Horváth Pál*: Az egyetemes állam- és jogtörténet oktatásának kérdései. (Egy értékes tanszéki kezdeményezés) FOSz II. 1953. *Révész László*: A magyar állam- és jogtörténeti program vitája. FOSz II. 1953. *Hajdú Lajos*: Egy reformvita tanulságai. (Az ELTE és a Jogászszövetség Jogtörténeti Szakosztályának az „Egyetemes állam és jogtörténet” tananyagának vitája) FOSz XI. 1962.; *Horváth Pál*: Az egyetemes állam- és jogtörténet tananyagának korszerűsítésével kapcsolatban felmerülő problémák. Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest. VI. 1963.; *Az egyetemes állam- és jogtörténet szerepe a jogi felsőoktatásban*. FOSz. XII. 1963.; *Pecze Ferenc*: A magyar állam- és jogtörténet egyetemi jegyzetanyag fejezeteiről rendezett vitaülésszak. Jogtud. Közöny, 1966. (A vitaülés a 8. magyar—csehszlovák jogtörténész konferencia keretében zajlott le, 1966. máj. 26—28. Eger.)

ben, részleteikben és összefüggéseikben, keletkezésükben, fejlődésükben, a társadalmi-gazdasági alapot szolgáló szerepükben, valamint megszűnésükben minél behatóbban megismerhessék, a levonható tanulságokat a szocialista állam- és jogrendszer további kiépítése során hasznosíthatják.

III.

A magyar, valamint az egyetem állam- és jogtörténettudomány művelése, a jogtörténeti kutatások mindeddig nem részesültek abban a *tervszerű, egységes támogatásban és szélesebb publikációs lehetőségben*, amit a tudomány színvonalas művelésének szükséglete ma már jogosan igényel, s amit a környező szocialista országok legtöbbszörében is élvez. Jogtörténetészeink azonban minden nehézség ellenére sorozatosan lépéseket tettek abba az irányba, hogy munkájukat a lehetőség szerint koordinálják, a kutatásokat legalább bizonyos mértékben tervszerűvé tegyék, továbbá kiépítsék nemzetközi tudományos kapcsolataikat. E törekvések eredményeinek egyik mutatója — mint arra az előbbiek során már több ízben utaltunk — a csehszlovák jogtörténetészekkel megvalósult, egy évtizedre visszatekintő szakmai együttműködés, a közös tudományos tanácskozások, konferenciák, amelyek immár tíz alkalommal kerültek megrendezésre s egyre inkább multilaterális jelleget öltöttek. A legutóbbi, Budapesten tartott X. konferencián (1967.) pl. a magyar, cseh és szlovák jogtörténetészekon kívül részt vettek, aktív közreműködést fejtettek ki bolgár, jugoszláv, keletnémet, lengyel, továbbá a polgári államokból francia, osztrák, nyugatnémet szakemberek is. A magyar jogtörténetészek pedig számos szocialista és tőkés országba kaptak meghívást és képviseltették magukat nemzetközi kongresszusokon, illetve szakmai tudományos ülésszakon.

A mostoha publikációs lehetőségeken szintén sikerült az utóbbi években némileg enyhíteni. A különböző jogi, jogtudományi szakfolyóiratok, hazai és külföldi egyetemi acták, annalesek, valamint a helytörténeti kiadványok stb. időnként nagyobb mértékben adnak teret jogtörténeti tanulmányok, cikkek, recenziók közlésére. Ezenkívül a Jogtörténeti Tanulmányoknak a Közgazdasági és Jogi Kiadó gondozásában eddig megjelent két (1966, 1968.) és a készülõ harmadik kötete bizonyos mérvű, esetenkénti saját publikációs eszköz létrehozását jelenti a jogtörténetészek részére. Részben ugyanezt a célt kívánja szolgálni az utolsó száz év civiljogi fejlődésével foglalkozó, az Akadémiai Kiadónál sajtó alatt levő tanulmánygyűjtemény is. — Úgy véljük azonban, hogy ma már az adhatna további, komoly lendületet a jogtörténeti kutatómunkának, ha — mint arra külföldön számos példát ismerünk — lehetővé válnék évente többször megjelenő jogtörténettudományi folyóirat megteremtése.

A jogtörténettudomány, a hazai jogtörténetészek természetesen nem vol-

tak és nincsenek magukra hagyatkozva, szerény eredményeiket nem csupán saját erejükből, nem minden támogatást nélkülözve érték el. Így az MTA illetékes osztálya értékes segítséget nyújtott és nyújt azzal, hogy az ELTE Magyar állam- és jogtörténeti tanszékét mint nem főhivatású akadémiai kutatóhelyet erkölcsileg és anyagilag támogatja, a tanszék éves, illetve három-éves kutatási terveit és beszámolóit az Állam- és Jogtudományi Bizottság, valamint az osztályülés rendszeresen megvitatja, módosítja, jóváhagyja. Az Akadémia hatékonyan elősegítette az 1967-ben Budapesten tartott jogtörténettudományi konferencia megrendezését is. A többi jogtörténeti tanszék kutatómunkája pedig a Művelődésügyi Minisztériumtól, az érdekelt karok útján részesül bizonyos anyagi támogatásban.

Sajátos, eddig egyedül hazánkban kialakult társadalmi-szervezeti keretet alkot a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti szakosztálya, amely nemcsak a fővárosi és a vidéki karok érintett tanszékeinek tagjait, hanem a más egyetemeken, valamint egyes minisztériumokban s a levéltárakban, bíróságoknál vagy egyéb szakterületen működő, de jogtörténeti kutatásokkal intenzíven foglalkozó munkatársakat is magába tömöríti, szervezeti formát és szakmai vitafórumot biztosít a jogtörténészek számára, továbbá elősegíti a külföldi tudományos kapcsolatok kiépítését, fejlesztését. Az M.J.Sz. Jogtörténeti szakosztálya munkájának nemzetközi elismerésére mutat, hogy a Nemzetközi Jogtörténeti Társaság (A.I.H.D.I.) 1965. évi, Bécsben megtartott közgyűlésén a szakosztályt kollektív tagként felvette. Megemlítjük, hogy a szakosztályi vezetőség két tagját 1967-ben a Párizs székhellyel működő Société d'Histoire du Droit választotta be soraiba.

A jogtörténettudomány azonban nemzetközi síkon az utóbbi évtizedekben szinte rohamléptekkel haladt előre, mind a kutatások, mind a publikációk tekintetében. A mi viszonylag valóban kis káderállományunknak további, nagyon intenzív erőfeszítéseket kell tennie ahhoz, hogy a lemaradást behozzuk és lépést tudjunk tartani a többi szocialista országban, különösen cseh-szlovák és lengyel barátainknál, valamint a polgári államokban tapasztalható, olykor igen magas színvonalú, széles körű jogtörténeti tudományos eredményekkel. Ahhoz, hogy a magyar jogtörténettudomány az előtte álló feladatoknak sikeresen megfelelhessen, ma már múlhatatlanul szükség van a jogtörténeti kutatásoknak az MTA illetékes osztálya égisze alatt történő egységes irányítására, koordinálására, továbbá — a tudományágunk egészét tekintve igen szerénynek mondható — eddigi kutatási támogatások számottevő növelésére és lehető egységesítésére. E vonatkozásokban jelentős lépésnek ígérkezik az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának múlt év decemberi határozata. A határozat többek között kimondja, hogy miután a jogtörténeti kutatások fejlesztését és támogatását az Akadémia feladatának tekinti és ez mind a négy jogtörténeti tanszék kutatásaira vonatkozik, a jogtörténeti kutatások koordinált fejlesztése végett a Bizottság az érintett tanszékekből egy Jog-

történeti Munkaközösség létrehozását tartja kívánatosnak.⁵⁵ A határozat nyomán kezdetét vette a munkaközösség szervezése, a munkaterv kidolgozása, a témák egyeztetése stb. A továbbiakban elsősorban rajtunk múlik, hogy az így adott lehetőséget milyen mértékben és eredménnyel tudjuk majd hasznosítani. – A munkaközösség megalakulása a Jogtörténeti szakosztály egészen más jellegű, jól bevált működését nyilvánvalóan nem érinti.

Saját erőink fokozottabb koncentrációja mellett nélkülözhetetlennek tartjuk a római jog, a jogelmélet és a tételes jogágak művelőivel való, immár hagyományos együttműködés lehetőségeinek még gyümölcsözőbb felhasználását, valamint a történészekkel a mindaddig nem megfelelő intenzitású kooperáció megjavítását.

E mellett tovább kell mélyíteni a szépen fejlődő nemzetközi tudományos kapcsolatokat mindenekelőtt a szocialista országok jogtörténészeivel, de a polgári államok megfelelő együttműködésére kész szakembereivel is. Feltétlenül kívánatos folytatni és kibővíteni azokat a kezdeményezéseket, amelyek a több ország jogtörténészeit egyaránt érdeklő közös vagy érintkező témák komparatív, komplex feldolgozását célozzák.

Úgy véljük, okunk van bízni benne, hogy elgondolásaink, célkitűzéseink valóra váltását a Tudományos Akadémia, a Jogász Szövetség, a Művelődésügyi Minisztérium és az egyetemi szervek elő fogják mozdítani a részben már eddig is élvezett, megértő támogatásuk fokozásával s ily módon a kutatások, a publikációk, a tudományos szervezés és a nemzetközi kapcsolatok terén egyaránt komoly segítséget nyújtanak a hazai jogtörténettudomány megfelelő ütemű és színvonalú fejlesztése számára.

⁵⁵ Jegyzőkönyv az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának 1968. december 19-én tartott üléséről, 2/a. pont.

MAGYAR JOGTÖRTÉNETÍRÁS A HORTHY-KORBAN

DEGRÉ ALAJOS

I.

Az 1919 őszen uralomrajutott ellenforradalmi rendszer egyik fő törekvése a trianoni békében megvont határok megváltoztatása. Az ennek érdekében folytatott propaganda fő eszközei közé tartozott a magyarság „történeti jogai”-nak és a „magyar kultúrfölénynek” szünet nélküli hangoztatása. Ez a gondolkör igen termékeny talajra talált a már Hajnik tankönyvében is megjelenő nemzeti illúziókon, de különösen Tinon sovinszta tanításain nevelkedett jogász körökben.

Alig múlt el ünnep, évnyitó közgyűlés vagy évforduló, hogy valamelyik a maga szakterületén tekintélyes jogász nem fejtette volna ki, hogy a magyar alkotmány ezeréves, hogy a XIII. vagy XV. századi magyar törvényekben olyan alkotmánybiztosítékok jelennek meg, amilyenekkel nyugaton csak a francia polgári forradalom óta találkozunk. Csak az angol alkotmányt tekintették kivételnek, melynek a magyar alkotmánnyal párhuzamos fejlődését e korszakban még többet emlegették, mint a dualizmus idején. Juhász Andor 1923-ban a budapesti ítélőtábla jubileumi ünnepségén a bírói elmozdíthatatlanság elvét fedezi fel a XV. században,¹ Bethlen Pál meg egyenesen a bírói függetlenség biztosítását véli megtalálni a XV. századi törvényeinkben.² Gerőcz Kálmán a szentkoronátant, Altorjay Sándor az államhatalmi ágak elválasztását olvassa ki István első törvénykönyvéből, az *Institutio morum*-ból.³ A nagy tekintélyű öreg politikus Apponyi⁴ és az egykori büntetőjogász Wlassits Gyula is szükségesnek látta, hogy a magyar alkotmányfejlődést Timon alapján népszerűen összefoglalja.⁵

A Szent István-jubileum a szent korona-tannak minden új adat és gon-

¹ Juhász Andor: *Beszédek*. Bp. 1935. Orsz. Bírói és Ügyési Egyesület kiadása 2—7. l.

² Magyar Ügyvédszövetség V. orsz. vándorgyűlésének naplója 37—40. l.

³ Gerőcz Kálmán: *A szent korona tana Szent Istvánnak Szent Imréhez szóló Intelmeiben*. Sárothaljaújhely 1930; Altorjay Sándor: *A Szent Imre herceghez intézett Intelmek jelentősége általános államjogi és jogtörténeti szempontból*. Magyar Kultúra 1930. Ugyancsak tőle; Anonymus és a magyar ősalkotmány. Bp. 1932.

⁴ Apponyi Albert: *Hét előadás a magyar alkotmány fejlődéséről*. Bp. év. n.

⁵ Wlassits Gyula: *A magyar alkotmány fejlődése*. (Magyarok a kultúráéért. szerk. Lukács Gy. c. köt.) Bp. 1929.

dolat nélküli újbóli tárgyalására,⁶ Werbőczy halálának négyszáz éves évfordulója pedig a jogbölcész Ruber, a büntetőjogász Rácz György és a kolozsvári egyetem jogász professzorai részéről újabb Werbőczy magasztalásra adott alkalmat.⁷

Ebbe a körbe tartozik Molnár Kálmánnak a szent korona tanáról és Szívós Bélának az Aranybulláról írt dolgozata,⁸ továbbá Némethy Imrének az Árpád-kori közigazgatásról és az erdélyi jogtörténetről kizárólag törvények és történetírók véleménye alapján közzétett munkája.⁹

Ilyen kritika nélküli dicshimnusznak kell tekintenünk Baranyay Károlynak a magyar büntetőjogtörténetről írt munkáit, melyekben csak II. András koráig jutott el, de már három kötetet töltött meg.¹⁰ Jellemző rá, hogy a honfoglalás előtti magyar őskort fejtett „jogállam”-nak tekintette, első királyaink büntetőjogába belemagyarázta a burzsoá büntetőjogi elveket. Később ezt elhagyta, és a XVI—XVIII. századi borsodi joggyakorlatot próbálta közölni,¹¹ de ezeket a munkáit is kénytelen voltam akkor egyszerű adathalmaznak minősíteni.¹²

Nem sokkal többet jelentenek Angyal Pálnak első királyaink büntető-törvényeiről közzétett kis cikkei sem, bár ezekből a túlzó, alaptalan következtetések hiányoznak, de nem is adnak többet, mint e régi törvénykönyveknek a polgári büntetőjogi dogmatika szempontjából való feldolgozását.¹³

Finkey Ferenc, Auer György, Balogh Jenő, Rácz Béla, Imreffy Imre alkalmoszerű visszaemlékezései vagy a múltban való tallózásai¹³ néhány

⁶ Nagy Miklós: A szent korona eszméje. (Szent István emlékkönyv II. köt 267 l.) Bp. 1938.

⁷ Ruber József: Werbőczy gondolatvilága. Bp. 1923; Rácz György: Az igazi Werbőczy Bp. 1941. (bírálatá Eekharttól Századok 1943. 190. l.; Werbőczy István. (Balás P. Elemér, Csekey István, Szász István, Bónis György előadásai.) Kolozsvár 1942.

⁸ Molnár Kálmán: A szent korona tan kifejlődése és mai jelentősége. Pécs 1927; Szívós Béla: Az aranybulla. Miskolc 1926.

⁹ Némethy Imre: Az árpádkori magyar közigazgatás alapjai. Bp. 1931. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új f. XX. 119.; ugyancsak tőle: Fejezet Erdély jogtörténetéhez (A történeti Erdély c. kötetben) Bp. 1936.

¹⁰ Baranyay Károly: Magyar büntetőjogtörténet I. Endre király uralkodásának végéig. Miskolc 1928; — Büntetőjogunk Szent László és Kálmán királyok alatt. Miskolc 1932; — Jogtörténet II. Endre idejében. Miskolc 1932; — (Ismeretése Századok 1932. 447. l.)

¹¹ Baranyay Károly borsodi jog, különös tekintettel a peres jogra. Miskolc 1933; — Sajószentpéter régi jogélete. Miskolc 1936.

¹² Századok 1934. 476. l.

¹³ Angyal Pál: Szent Mór korabeli jogállapotok (Szt. Mór emlékkönyv) Pécs 1936; — Szent István és a büntetőjog. M. J. E. Értekezések Szent István emlékévé ünnepi száma. Bp. év n. (1938); — I. Endre és szent László büntetőtörvényei. Bp. 1941; — A büntetőjog fejlődése Kálmán uralkodása idejében (Illés József emlékkönyv) Bp. 1942.

¹³ Finkey Ferenc: Emlékezés Kövy Sándor halálának századik évfordulójára. Miskolc 1930; — Az 1792. évi büntetőtörvényjavaslat 150. évfordulójára. Debrecen 1942; — Visszaemlékezés Kossuth Lajos sárospataki diákéveinek százados évfordulójára. Miskolc 1928; — Az 1843-as büntetőjavaslatok száz év távlatából. Bp. 1942 (Értekezések a filozófiai és társ. tud. köréből. V. 9.).

Auer György: Az első magyar büntető törvény javaslat. Budapesti Szemle 1943.

adaton kívül semmivel sem vitték előbbre jogtörténeti ismereteinket. Ők a jogtörténetet a tételes jogász számára csak kuriózumok közlésének látták.

II.

E sivár helyzet, egyfelől az államjog fejlődésének irreális dicshimnuszai, másfelől a jogtörténeti kuriózitások cél és rendszer nélküli közlése — a hivatalos jogtudomány irányítóján, a budapesti Tudományegyetem jogtudományi karán is múltott. Timon Ákos 1925-ig, Király János 1928-ig, Illés József 1943-ig tanított.¹⁴ Volt idő tehát, amikor egyszerre három jogtörténet professzora is volt az egyetemnek, de a közjogtörténettel való lélekmérgezés és a lélektelen, 100 évvel elkésett „adalék közlés” ellen természetesen egyikük sem emelte fel szavát, sem példát nem mutatott arra, hogyan kellene jogtörténetet művelni.

Timon, ki 1919-ben már 70-ik életévében járt, új munkát nem írt, csak tankönyvének és a koronázásról írt tanulmányának újabb, változatlan kiadása jelent meg. Romboló hatású tanítása tehát egyetemi előadásokban éppúgy érvényesült, mint nyomtatásban.

Király János önálló, de szerencsétlen felépítésű, európai jogtörténeti részében egyoldalúan német forrásokra felépített tankönyve óta nagyobb lélekzetű tanulmányt szintén nem írt. Egy dolgozata ugyan megjelent 1918-ban, kettő pedig nyugdíjazása idejében, de az 1918-ban bemutatott dolgozata az Árpád-kori trónutódlási jogról¹⁵ semmi újat nem hoz Hajnik, sőt talán Cziráky felfogásához képest, holott Domanovszky új adatokat és új problémákat vetett fel. Az „örökösödésbe oltott választás” tételét védi a régi közjogi apparátussal. Érdekes kísérlete lett volna a korai magyar házassági vagyongyóg kialakulásának felvázolása,¹⁶ de mint Iványi egykorú kritikája is leszögezte, messzemenő következtetéseket fűzött Gardézi-nek egy félreértett közléséhez, így gondolatmenete is, eredményei is hibásak. Legjellemzőbb azonban egy ál legendáról írt kis dolgozata, mely a szerző széles körű német olvasottságát ugyan bizonyítja az Ödipus-monda egy középkori változatáról,

114. l.; Balogh Jenő: A Stádium és Széchenyi büntető perjogi javaslatai (Károlyi Árpád emlékkönyv) Bp. 1933; — Széchenyi és a magyar alkotmányos szabadság (Illés emlékkönyv) Bp. 1942; Rácz Béla: Kecskemét város törvénykezése Katona József életében. (Katona József társaság évkönyve) Kecskemét 1936; Imreffy Imre: Igazságszolgáltatás Pécsen a török járom alól való felszabadulás után. Bírák és Ügyészek Lapja. 1934. (Ismeretése Magyar Jogi Szemle. 1935. 82. l.)

¹⁴ Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Bp. 1936. 601, 609, 651, 653, 665. l.

¹⁵ Király János: A királykoronázás eredete, egyházi kifejlődése és ordóbeli kialakulása. Bp. 1918 (Szent István Akadémia történeti, társadalomtudományi osztályának felolvasásai. I. 2.); — Az Árpád-korszakbeli magyar trónutódlás kérdése. Bp. 1929.

¹⁶ Király János: Fejezetek Szent István törvényhozása köréből. Bp. 1928. (Kritikája Századok 1929—30. 522. l.)

de magyar jogtörténeti eredményei nincsenek.¹⁷ Tehát tulajdonképpen Király sem szólt hozzá a magyar jogtörténet érdemi problémáihoz. Lehet, hogy volt azokról magánvéleménye, de azt gondosan eltitkolta.

A két öreggel szemben Illés 1919-ben mindössze 47 éves volt, tehát alkotóerejének teljében, fiatalkori tanulmányaiban kutató készségét és a századforduló jogtörténettudományának európai áttekintését bizonyította,¹⁸ de teljesen elsüllyedt a politikában. 1913-tól 1939-ig kevés kivétellel (1917, 1920–22) folyamatosan képviselő volt. Nyilvánvalóan politikai kapcsolatainak köszöngette katedráját is, hisz kinevezésekor 1917-ben mindkét jogtörténeti tanszék be volt töltve. A kormánykörökkel való szoros kapcsolatát mutatja, hogy többnyire „egyhangúlag” választották országgyűlési képviselővé, azaz eleve gondoskodtak arról, hogy ellenfele fel se léphessen. A képviselőházban ő adta elő 1915-ben a „kivételes hatalom”-ról szóló javaslatot, tíz évvel később a felsőház újjászervezési javaslatát, majd az olasz–magyar barátsági szerződést. Mint kárpátaljai születésű görögkatolikus, tagja volt a békeszerződést előkészítő delegációnak, a munkácsi görögkatolikus egyházmegye ügyeiben 17 ízben járt a pápánál, de volt Mussolininél is.¹⁹ 1932-ben bizottságot alakított az állástalan diplomások elhelyezésére. A nagy apparátussal megindított és igen száraz kenyeret biztosító szervezkedésnek az ő politikai befolyása látta hasznát.

Ilyen méretű politizálás mellett érthető, hogy 1919-től 1931-ig tankönyvének alig változtatott második kiadásán (1930) kívül nem publikált semmit. Az 1916-ban a magyar címer és királyi cím XIX. századi fejlődéséről írt becsületes adatfeltárása után²⁰ legközelebbi érdemi munkája a Quadripartitum közjogi interpolatioi c. akadémiai értekezése. Ebben azt mutatja ki, hogy a XVIII. század végén nyomtatásban közzétett Quadripartitum szöveg sok tekintetben különösen közjogi vonatkozásaiban eltér attól, amit Gregoriánczy Pál és társai 1550-ben szerkesztettek. Az eredeti szöveg az önálló magyar államiság, szabad királyválasztás stb. alapján állott, míg a bécsi interpolációk Ferdinánd abszolutisztikus törekvéseit tükrözték. Kutatásának eredményeként azonban azt emelte ki, hogy az eredeti szöveg teljesen elismeri a „szentkorona-tant”, és fényesen igazolja a Tripartitumot. A törvényjavaslat keletkezését és a szöveg meghamisításának időpontját később Baranyai Béla,²¹ derítette ki, a Quadripartitum tartalmi elemzését pedig mi, tanítványai végeztük el. Érdemi

¹⁷ Király János: Egy ál-legenda magyar alkotmány és jogtörténeti vonatkozásai, kultúr- és irodalomtörténeti kapcsolatokkal. Bp. 1928.

¹⁸ A Dunántúli Tudományos Intézet Értekezései 1967–8. 307. l. (A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában).

¹⁹ Emléklapok dr. viski Illés József egyetemi tanárságának huszonöt éves jubileumára. Bp. 1927; Emlékkönyv Illés József egyetemi tanári működésének 40. évfordulójára (Illés-émlékkönyv). Bp. 1942. V–XV. l. Nevét 1928-ban vissza ruszinostotta, de „Illés–Ilyásevics” alakban csak külföldön használta.

²⁰ A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve. Bp. 1916. (Értekezések a történettudományok köréből).

²¹ Illés emlékkönyv Bp. 1942.

munkájának ismerhetjük el, hogy a Corpus Juris első kiadásának 350. évfordulóján megvédte az első kiadókat, Mossóczy Zakariást és Telegdi Istvánt a plágium vádja ellen.²² Szép kis dolgozata a címereslevél kihirdetéséről²³ nyomtatott források alapján dolgozik, de érezteti a birtokos nemesség által a XVII. században az új nemesítések felett gyakorolt ellenőrzést. Még egy kis munkája A Nova donatio jogi természete²⁴ az intézmény kialakulását mutatja be, megpróbálva azt európai hűbérjogi elvekkel magyarázni.

Ő maga is fontosabbnak tartotta ezeknél elvi megnyilatkozásait, arról, hogy a „magyar jogtörténet igazán integritástan, hirdeti a gazdasági, földrajzi egység mellett a jogi és politikai egységet majdnem egy ezredéven át”,²⁵ hogy „nem szégyellhetjük magunkat, ha jogásznemzetnek csúfolnak.” „Ha nem lettünk volna, ma már nem léteznénk”,²⁶ „nem igaz, hogy a nép nem érezte volna magát is benn a Szent Koronában, amikor jogilag nem volt benne”.²⁷ Ebben az előadásban is Werbőczyt védelmezte, az újabb polgári történészekkel szemben. Utolsó megnyilatkozása is a „magyar kultúrfölény” jegyében született.²⁸ Tehát szinte megtagadta kutató múltját, noha kisebb kutatásainak eredményeit még mindig közölte, ő maga buzdította a történelemkutatással nem ismerős jogászokat a nagyhangú, megalapozatlan közjogtörténeti állításokra.

Volt azonban Illésnek egy előnye is, Magyarországon tulajdonképpen ő szervezett elsőnek jogtörténeti szemináriumot, melyben oklevélolvasási gyakorlatokkal foglalkoztatta a kezdőket, a nagyobb munkákra hajlamosakkal a Quadripartitumot és Kittonich munkáit olvastatta, aki pedig vállalta a kutatást, publikációhoz segítette. Így tanítványaiából valóságos iskolát teremtett. Módszeréről az a kis beszámoló füzet tájékoztat, mely az „Illés-szeminárium kiadványai” első számaként jelent meg, és amelynek szószaporításáért és a professzor személye körüli bizantinikus hajlongásáért sajnos vállalnom kell a felelősséget.²⁹

III.

Nem volt vigasztalóbb a helyzet az ország többi egyetemén sem. A Pécsi Tudományegyetem jogtörténeti tanszékét 1938-ig a még Pozsonyból Pécsre került Kérészy Zoltán töltötte be, aki egyidejűleg egyházjogot is tanított,

²² Illés J.: Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350. évfordulóján. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Bp. 1935.

²³ A címeres levél kihirdetése. (Emlékkönyv Kolozsvári Bálint 70. évének betöltése alkalmából). Bp. 1939.

²⁴ Notter-émlékkönyv Bp. 1941.

²⁵ Illés J.: Bevezetés a magyar jog történetébe. II. kiad. Bp. 1930. előszó a II. kiadáshoz.

²⁶ Illés J. Beszéd a Corp. Jur. Hung. Bp. 1935. 17. l.

²⁷ Illés J.: Werbőczy és a Hármaskönyv. Bp. 1942.

²⁸ Illés J.: Magyar jog a Balkánon. Bp. 1943.

²⁹ Degré Alajos: Beszámoló a Budapesti Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának működéséről 1928–1934. Bp. 1934.

és tudományos munkásságának javarészét egyházi jogi munkái tették ki.³⁰ Fiatalkori szép adatfeltáró munkáját „Rendi országgyűléseink tanácskozási módjáról”, „pécsi professzor korában két, inkább közjogi és politikai jellegű — Timon felfogását követő — kis cikkel folytatja, melyekben a felsőház visszaállításáért és jogkörének kiterjesztéséért” harcol.³¹ Ebből a konzervatív szempontból szól hozzá az Eckhart-vitához is, amiről később külön szó lesz. Két kisebb tanulmányban fordul a jogforrástan történeti kérdéseire. „A Corpus Juris Hungarici mint írott jogi kútforrás”³² cím alatt a törvényekre és a Kovachich-ok munkáira támaszkodik, de újat tulajdonképpen nem mond. A szokásjog törvényrontó erejéről szóló cikkében áttekinti a több évszázados vitát, és annak elemzésével hasznos szolgálatot tesz.³³ Ugyancsak összefoglaló jellegű a papi rend törvénykezési kiváltságáról írt vázlatos tanulmánya is.³⁴ Nyugdíjazása után azonban maradandó értékű munkában fejtette ki községi közigazgatási jogunk első fejezetét, az úrbéri rendelet, az 1836. évi törvények kísérleteit, de főleg a neoabszolutizmus ide vonatkozó szabályait, melyek sok tekintetben hatással voltak a polgári kor 1871-ben alkotott első községi törvényére is. Csak nyomtatott forrásokból dolgozik, de addig nem tárgyalta problémákat vet fel, és azokban jó eligazítást nyújt.³⁵ Professzor korában tehát Kérészy sem nyújtott sem többet, sem jobbat Illésnél.

Baranyai Béla, aki 1927-től 1945 első napjaiig Debrecenben tanította a magyar jogtörténetet, levéltárosból lett professzorrá,³⁶ és egész életében szorgalmas kutató, adatgyűjtő volt, de alig publikált valamit. A hazai levéltárakon kívül sokat kutatott Bécs, Graz, Berlin, Drezda, München stb. nagy közgyűjteményeiben is. A XVII—XVIII. század fordulójára alkotmánytörténetét akarta megírni, és óriási forrás publikációkat tervezett. Amit publikált, csak e nagy munka mellékterméke volt. Első nagyobb műve Magyarország helységei 1773. évben készült hivatalos jegyzékének közzététele. Név nélkül

³⁰ Kérészy életéről és egyházi jogi munkásságáról bővebben Csizmadia Andor: A jogtörténet oktatása a Pécsi Tudományegyetemen a két világháború között. Klny. a „Jubileumi Tanulmányok” II. kötetéből Pécs 1967.

³¹ Kérészy Z.: A rendi országgyűlés két táblájának kialakulása. Egyúttal néhány szó a két kamarás országgyűlési szervezetünk visszaállításának kérdéséhez. Bp. 1925; — A felsőház jogkörének megállapítása. Klny. a Magyar Jogászegyleti Értekezések 1936. 3. sz.-ból (Bírálatok Bónistól Századok 1938. 264. l.).

³² Pécs 1935.

³³ A jogszokás derogatorius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban (Polner-émlékkönyv) Szeged. 1935.

³⁴ A papi rend törvénykezési kiváltsága az egyházjog és a régi magyar büntetőjog szerint (Finkey-émlékkönyv) Pécs 1936.

³⁵ Kérészy Z.: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871 : 18 tc. előzményei. (Illés-émlékkönyv) Bp. 1942.

³⁶ Született 1881-ben Károlyvároson. Pécsi jogakadémiai, majd budapesti egyetemi tanulmányok után 1905-ben Baranya, majd Somogy megye főlevéltárnoka, 1913-ban az Országos Levéltár tisztviselője, 1922—1927 a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet munkatársa, 1927—1945 a jogtörténet tanára a debreceni egyetemen. 1945. február 5-én Berlinben légítámadás során halt meg.

jelent meg, 1920-ban. Baranyai munkája, Illés József előszavával.³⁷ Kis cikkei az 1687. évi trónöröklési törvény keletkezéséről, Zsigmond király úgynevezett Sárkány-rendjéről, a lengyel királykoronázásról és a Quadripartitum keletkezésének történetéről, alapos forráskutatáson és kritikán alapuló, megcáfolhatatlan tudományos apparátussal felszerelt roppant precíz töredékek.³⁸ Nagy tervének első része, a bécsi udvari törekvéseket híven kifejtő XVIII. század eleji Einrichtungswerk kritikai kiadása 1944-re elkészült, de soha nem jelent meg. Baranyaiban tehát egy nagy reményekre jogosító, de első eredménye előtt elhalt kutatót tisztelhetünk, aki azonban életében nem hathatott.

Baranyaival szemben Iványi Béla, aki 1917-től 1927-ig a debreceni, 1927-től 1937-ig a szegedi egyetemen tanította a jogtörténetet, roppant produktív ember volt. Közleményeit oldalakon keresztül lehetne felsorolni. De munkásságát leginkább úgy jellemezhetnénk, hogy történész polihistor volt.³⁹ Amilyen forrásanyag a kezébe került, és figyelemre méltónak találta, azt publikálta vagy tanulmányt írt belőle. Így írt oktatástörténeti, nyomdatörténeti, hadseregszervezés történeti műveket, még történeti életrajzokat is. Legtöbbre mint forrásközlőt értékelhetjük. Fiatal korában Bártfa és Eperjes város levéltárának regestáit,⁴⁰ majd a Máriaassy, Bánffy és Teleki családi levéltárakat⁴¹ adta közre, nyugdíjazása után pedig a körmendi Batthyány levéltár legértékesebb iratait kezdte publikálni.⁴²

Ilyen szétágazó és gazdag tevékenység mellett aránylag kevés esett a jogtörténetre. Alapos bécsi kutatás alapján foglalkozott a Corpus Juris keletkezésével⁴³, több kisebb várostörténeti tanulmányában érintette Debrecen,

³⁷ Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum ex 1773. Bp. 1920.

³⁸ Hogyan történt az 1687–88. évi 1–4. tc. szerinti törvényszöveg becikkelyezése. (Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve) 1932. 65. l.; Zsigmond király úgynevezett Sárkány-rendje (adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez) Századok 1925–6. 561, 681. l.; — A lengyel királykoronázás. Négy közlemény a magyar alkotmánytörténethez. Karcag 1927; — Az örökös királyság eszméje 1655–1687 és Eszterházy Pál (Károlyi-emlékkönyv) Bp. 1933; — Némi adalékok jog és egyháztörténetünkhöz (Illés-emlékkönyv) Bp. 1942.

³⁹ Élelművét megpróbáltam összefoglalóan jellemezni. Vasi Szemle 1964. 295. l.

⁴⁰ Eperjes város iskolaügye a középkorban. Bp. 1911; — Eperjes sz. kir. város műtörténeti adatai. Bp. 1917–8; — Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéből. Századok 1909. 181, 218. l.; — Eperjes sz. kir. város jogkönyve. Történeti Tár 1909. 118, 161. l.; — Eperjes város végrendeleti könyve. Történelmi Tár 1909. 438. l.; — Bártfa sz. kir. város levéltára 1319–1526. Bp. 1910; — Jogtörténeti vonatkozások Eperjes város számadáskönyveiben. (Fejérvataki emlékkönyv) Bp. 1917; — Eperjes város levéltára. Szeged 1931–32.

⁴¹ A márkusfalvi Máriaassy család levéltára. Lőcse 1917; — A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család oklevéltára. Bp. 1928; — A gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged. 1931.

⁴² Körmendi füzetek. A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943; A körmendi levéltár memorabiái. Körmend 1942; — Dominikánus levelek a körmendi Batthyány levéltárban. Körmend 1942; — A Festetics család keszthelyi levéltára. Levéltári Közlemények 1946. 140. l.

⁴³ Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926;

Eger, Göncz, Buda jogviszonyait,⁴⁴ tehát általában érdekelte a városi jog. Nagyszabású munkát azonban csak egyet írt a pesti és budai polgári jogról.⁴⁵ Ebben európai áttekintésből indul ki és fejtegeti azt, hogy kinek milyen feltételekkel adták meg a városban a polgár jogát. Jól észreveszi a városi lakosság rétegződését, azt, hogy a városfejlesztésben az uralkodókat „rideg zseb-szemponatok” irányították, bár természetesen az osztályharcot nem ismeri fel.

Egészében Iványi pozitivistá kutatónak tekinthető, kitűnő adatfel-táró, aki azonban következtetéseiben rendkívül óvatos. Éppen ezért, de tulajdonképpen jogtörténeti témáinak javarészt a városi jogra korlátozása miatt is inkább történelemkutatónak ismerték el. Olykor nacionalista frazeo-lógiát használt, de semmi esetre sem lehet őt Timon vagy Illés követőjének látnunk.

Modernebb történeti szemléletet és kutatási technikát hozott magával Holub József, ki 1938-ban került a pécsi jogtörténeti tanszékre. Ekkor már 15 éve egyetemi tanára volt a magyar történelemnek, és jogtörténeti kutatásai-nak legfőbb eredményei is ki voltak adva.⁴⁶ Indítást alkalmasint Angyal Dávidtól és Tagányi Károlytól kapott. Fiatal korában Istvánffy Miklóssal és Tolna megye történetének egyes részkérdéseivel foglalkozott. Közzétett két kisebb dolgozatot a törvényhozás történetéből és a nemzetközi represszáliák múltjából.⁴⁷ 1909-től kezdve két évtizedet meghaladó ideig gyűjtötte az ada-tokat Zala megye középkori történetéhez. A megye történetét ugyanis három részben akarta megírni: középkor, török kor, XVIII–XIX. század. Anyag-gyűjtését csak a középkori részhez végezte el, hallatlan precizitással. Minden fellelhető középkori oklevelet átnézett. Az első rész 4 kötetéből csak a megyei és egyházi közigazgatás jelent meg 1929-ben. A helységek története, a megyei családok története és a gazdaság és településtörténet csak nyers kézirat, illetve jegyzetek formájáig jutott el. Tulajdonképpen a megyetörténet keretében tisztázta a királyi, majd a nemesi megye szervezetét, igazságszolgáltatását, az egyházi közigazgatást, tizedszedést stb. Ez utóbbiban új problémákat vetett fel, az előbbiben évszázados vitára tett pontot, az adatok tömegének megdönthetetlen erejével. Két általánosító jogtörténeti tanulmányt is írt e közben összegyűlt anyagából, melyek közül az egyik az alispáni tisztség ki-alakulását, annak eredetileg familiáris, tehát munkajogi jellegét tisztázta.

⁴⁴ Debrecen és a budai jog. Debrecen 1924; — Göncz szabadalmas város története. Debrecen 1926; — Eger város rangemelési törekvései. Városi Szemle 1930. 37. l.; — Pest és Buda sorsdöntő évei 1526–1541. Bp. 1941.

⁴⁵ A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Székesfővárosi Statisztikai Közlemények 84. sz. Bp. é. n. (1936?)

⁴⁶ Holub pályájáról és egész tudományos munkásságáról bővebben Csizmadia Andor: A jogtörténet oktatása a Pécsi Tudományegyetemen a két világháború között. Pécs 1967.

⁴⁷ Holub: A nádor szerepe a koronázáson. Századok 1917. 89. l. — Az 1522-i or-szágyűlés és törvénycikkei. Századok 1918. 496. l.; — Magyar vonatkozású represszá-liák (adalékok a nemzetközi jog történetéhez). Történeti Szemle. 1912. 52. l.; — Az 1290 : 21. tc. magyarazatához. Századok 1921. 1331.

A másikban a királyi vármegyék eredetével foglalkozott. Önálló véleményt konstruált a német és szláv minták körül folyó vitában, főleg a királyi megyék gazdasági igazgatási jellegét domborítva ki.⁴⁸ Ez utóbbi munkájával szemben Gyórfy György új, kétségtelenül szellemes elméletet épített fel, de ebben még sok a hipotézis.⁴⁹ Holub eredményei akkor is előfeltételei Gyórfy kutatásainak, ha ez utóbbiak helyesnek bizonyulnak.

Alkalmasint a Zala megye történetéhez átnézett rengeteg oklevél juttatta őt számos magánjogtörténeti részletkérdés megvilágítására. Ezen a vonalon, az életkor szerepéről, a halálesetre szóló ajándékozás történetéről, a fiúsításról és ismételten is a leánynegyedről írt nem nagy terjedelmű tanulmányai⁵⁰ mutatják, hogy bár a történeti kutatás mestere volt, otthonosan mozgott a jogi kérdésekben is. Kutatási módszerében a pozitívizmus, történelemszemléletében a polgári evolucionizmus hívének mutatkozott, de ezen a síkon kitűnőt alkotott.

Kevésbé sikerült tankönyve, melynek csak első része, a Mohács előtti alkotmánytörténet jelent meg.⁵¹ Itt túl élesen kívánt szakítani a jogtörténeti tankönyvekben szokásos dogmatizálással. A kronologikus rend könnyebb a kezdő joghallgatónak, de így jobban elsikkad a jogintézmények összefüggése. Nem domborítja ki a gazdasági alap változásának hatását a jogintézmények alakulására.

A felszabadulás után írt négy cikkéről kell még említést tennünk, az egyházi nemesekről, az agilisekről és az országgyűlés két kamarájának kialakulásáról. Ezekben ugyanis teljesen régi kutatási és feldolgozási módszerét követte, tehát szorosan illeszkednek korábbi munkáihoz, de központibb fontosságú kérdésekről szólnak.⁵² Utolsó munkáiban visszatért a helytörténet-íráshoz.

A jogakadémiák jogtörténet tanárai közül egyedül Bruckner Győző

⁴⁸ Holub: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. (Fejérvataky emlékkönyv) Bp. 1917; — A királyi vármegyék eredete (Szent István emlékkönyv II. 71.) Bp. 1938.

⁴⁹ Gyórfy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 16—36. l.
⁵⁰ Holub: A halálesetre szóló ajándékozás régi jogunkban (Szent István Akadémia Értesítője) Bp. 1920; — Az életkor szerepe középkori jogunkban és az időlátott levelek. Századok 1921. Ugyanez franciául Revue historique du droit Français et étranger. 1928. 78. l.; — A fiúsításról (Klebsberg-emlékkönyv) Bp. 1925; — Turul 1927. 84. l.; Revue historique du droit... 1931; — Végredeletti jogunk kialakulása. Akadémiai Értekezések 37. 1926; — A leánynegyedről. Turul 1928. 106, 1931. 89. l., Századok 1933. 117. l., Akadémiai Értekezések a filozófia és társadalomtudományok köréből 1936. IV. 15; — A vásárolt fekvő birtok jogi természete (Károlyi-emlékkönyv) Bp. 1933, Ugyanez franciául Studii in memoria di Aldo Albertini. Padova 1935.

⁵¹ Holub: A magyar alkotmánytörténelem vázlata. I. A legrégibb időktől a mohácsi vészig. Pécs 1944. Bírálata Századok 1947. 242. (tőlem), Revue d'Histoire Comparée. 1947. 113. (Komjáthy).

⁵² Holub: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Regnum 1944—46. 182—204. l. — Les agiles. Revue historique du droit... 1955. 83—98. l.; — La représentation politique en Hongrie au moyen age. 10. Congrès International des Sciences Historiques. Rome. 79—121. l.; — La formation des deux Chambres d'assemblée nationale Hongrois. Louvain — Paris. Album H. M. Cam. 1961 349—358. l.

fejtett ki tudományos munkásságot.⁵³ Ennek java része is az egyházjogra és egyháztörténetre esik. Egy rövid, de a lényegét jól látó cikkben számolt be a felvidéki soltészségekről, sajnos csak a németekről. A lengyel és cseh soltészségekre Tagányi hívta fel a figyelmet.⁵⁴ Később foglalkozott a késmárki evangélikus liceum pártfogoltságával és a Thököly család késmárki magánföldesuraságával. Ez utóbbiban érdekes példát nyújt a nagybirtokosságnak a városokat elnyomó törekvéseire.⁵⁵ Egy kisebb, vázlatos cikken kívül, a selmeci bánya és városjogról, a városjogtörténetnek szép fejezetét adja Igló város történetében.⁵⁶ Utolsó nagyobb munkája a késmárki céhekről, szintén városi jogtörténetről szól.⁵⁷ Különösen a hozzá mellékelt oklevéltár értékes. Szigorúan leíró módszerű. Felismeri ugyan a céhlegények és mesterek ellentétét, szól a bérmozgalmakról is, de nem domborítja ki a céhen belüli osztályharcot, ellenkezőleg, a régi polgári, céhes szervezetet eszményíti. Az ősmagyar jogéletről, és a királyi hercegségről, ifjabb királyságról írt cikkeiben rámutat a szláv párhuzamokra, ennyiben jelentős, de a szentkorona-tan illúzióitól sem mentes.⁵⁸

Munkáiból a várostörténeti kutatások jelentősek, de csak részfeladatok megoldásáig jut el.

IV.

Az egyetemi és főiskolai oktatók közül utolsónak hagytam Vinkler Jánost, aki az egész Horthy-kor legnagyobb terjedelmű jogtörténeti munkáját írta. Hajnik művét akarta folytatni a bírósági szervezet és perjog fejlődéséről,⁵⁹ de egyetlen bizottsági munka kivételével levéltári forrásokat nem is használt, csak a törvényeket idézte és magyarázgatta. Szemmel láthatólag el sem tudta képzelni, hogy a XVI—XVII. században a törvényeket halálos pontossággal nem hajtották volna végre. Terjengős és mesterkéltn magyarázatainak a tény-

⁵³ 1877-ben született Felsőlövön, bölcsészettudományi doktorátust nyert Budapesten 1902-ben. 1903—20-ig iglói gimnáziumi tanár, 1914-ben egyetemi magántanár, 1920—48. miskolci jogakadémiai tanár, 1923—45. dékán.

⁵⁴ Bruckner Győző: A soltészség intézménye a Szepességben. (Békefi-émlékkönyv) Bp. 1912. Tagányi kiegészítése. Akadémiai Értesítő. 1914. 340. l.

⁵⁵ Bruckner: A késmárki evangélikus liceum pártfogóságának története és egyházi jogi megvilágítása. Sárospatak 1922; — A Thököly család késmárki magánföldesurasága (Berzeviczy-émlékkönyv) Pécs. 1925.

⁵⁶ Bruckner Gy.: A középkori partikuláris jogfejlődés és a selmeci városi és bányajog. Miskolc 1935; — Az árumegállító jog tartalma, gazdasági jelentősége és kulturális kihatása felvidéki városainkban. Miskolc 1943; — Igló kir. korona és bányaváros története. Bp. 1929.

⁵⁷ Bruckner: A késmárki céhek jogi és művelődéstörténeti jelentősége. Miskolc év n. (1941)

⁵⁸ Az ősmagyar jogélet. Miskolc 1933; — A kir. hercegi intézmény (ducat) és az ifjabb királyság (rex junior). Miskolc 1934.

⁵⁹ Vinkler J.: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Pécs 1927; — Az ítélmesteri joghatóság kialakulása (Klebelberg-émlékkönyv) Bp. 1925; — A királyi ítéltábla fejlődése. Bp. 1925. Magyar Jogászegyleti Értekezések Új f. XV. 86.

leges gyakorlathoz semmi köze sincs. Így a vaskos könyvnek még mint jogszabályösszeállításnak sem vesszük hasznát.

A jogtörténettel nem hivatásszerűen foglalkozó jogászok közül talán a legnagyobb tekintély alapján elsőnek Grosschmid Bénit említeném, aki a nála megszokott finomsággal és szellemességgel veti össze Werbőczy tanításait a hatályos angol joggal.⁶⁰ Közmondássá vált eredményét, hogy az angol jogban „több van Werbőczyből, mint bennünk” több késői kritikusa csak a régi intézmények eszményítésének minősítette, holott azt is meg kell látnunk benne, hogy kimutatta a feudális és a burzsoá jogrendszerek közti különbséget, bizonyítva, hogy az angol jog formáiban — a polgári tartalom mellett — mennyi feudális formát őrzött meg.

Angyal Pál két rektori beszédében foglalkozott az egyetem büntető joghatóságával. Itt eredeti, új adatokat közöl, felhívja a figyelmet erre az elfelejtett területre, bár az is igaz, hogy téves dogmatikai következtetéseket von le belőle.⁶¹ Példáját több tanítványa is követte az egyetemi büntető és fegyelmi bíráskodás felderítésében.⁶² Jencs büntetőjogász professzorokról is írt.⁶³ Angyal tanítványa Hadik Béla is, aki nehezebb kérdéshez nyúlt, a bosszú és vérdíjrendszert próbálta feldolgozni, alapos okleveles kutatással, de összehasonlító jogi és etnográfiai adatokkal is.⁶⁴ A jó rendszerbe foglalt nagy anyag ellenére a vérbosszú igazi megértéséhez nem jut el, mert szempontjai kifejezetten idealisták.

Angyal Pál szemináriumi kiadványai juttatták nyilvánossághoz Dombóváry Géza ügyvédet (1874—1938) is, aki az 1906-ban megjelent szép monográfiája után⁶⁵ hosszú időre elhallgatott. Csak néhány részletkutatása jelent meg.⁶⁶ Ezek jól mutatják a pozitivisták kutató készségét, az idealizálásra hajlamos, mégis kritikus állásfoglalását, és érezteti, mit veszítettünk azzal, hogy az őt megillető méltánylás elmaradása miatt nem jutott el az adatok áttekinthető rendszerbe foglalásáig.

Néhány szép magánjogtörténeti dolgozatot köszönhetünk Kelemen

⁶⁰ Grosschmid: Werbőczy és az angol jog. Bp. 1928.

⁶¹ Angyal: Az egyetemi büntető jurisdictio. Bp. 1933; — Az egyetemi bíróság előtt tárgyalt büntető perek. Bp. 1934.

⁶² Jencs Árpád: Bóhm Sebestyén és társainak bűnügye az egyetemi bíróság előtt. 1828—1832. Bp. 1939; Radovics György — Vajay Szabolcs — Mester Miklós: Egy elfelejtett egyetemi fegyelmi csomó. Bp. 1942.

⁶³ Jencs Árpád: Vuchetich Mátyás. Bp. 1932; — Frank Ignác és a büntetőjog (Szladits-émlékkönyv) Bp. 1938. Más természetű munkája: Rózsa Sándor első bűnügye (Illés-émlékkönyv) Bp. 1942.

⁶⁴ Hadik Béla: A bosszú mint jogvédelmi eszköz. Bp. 1932; — Vérbulesu (Illés-émlékkönyv) Bp. 1942.

⁶⁵ Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megyében a XIX. század első felében. Bp. 1905.

⁶⁶ Dombóváry: Adalékok Bihar vm. XIX. század elejei fenyítő eljárási gyakorlathoz. Bp. 1918; — Fenyítő eljárási és börtönügyi adalékok vármegyénk XIX. század elejei gyakorlatáról. Bp. 1931; — Levéltári és egyéb adalékok 48 előtti fenyítő jogunk általános részéhez és büntetésjogához (Finkey-émlékkönyv) Pécs 1936; — A beestelenítés büntetése és az ordaliális párbaj (Degré Miklós-émlékkönyv) Szeged 1937.

Lászlónak. A leánynegyed keletkezéséről írt dolgozata Holub éles kritikáját váltotta ki. Kelemen vitába szállt a kritikussal. Az elmérgesedett vitában Eckhart, majd Murarik is részben Kelemennek adott igazat (ti. álláspontja szerint a nők első öröklési formája a negyed volt minden fajta vagyonból, és csak később alakult ki a szerzett birtokból való egyenlő osztályrész elve).⁶⁷ Munkásságát néhány évig még folytatta. Néhány figyelemre méltó eredménye van az Árpád-kori jogképességről és személyállapotról szóló dolgozatának, ti. észreveszi, hogy a XI–XII. században a rendi fejlődés még nem indult meg. Persze téved abban, hogy ezelőtt valamiféle „jogegyenlőség” érvényesült. Sok jó részlete van a nők vagyoni jogi helyzetéről írt munkájának, de ez nem mentes a külföldinél tökéletesebb magyar jogfejlődés látásmódjától.⁶⁸ Iványi Béla azonban, kitől magántanári képesítést várt, Holubnak adott igazat, így Kelemen hátat fordított a jogtörténetnek, és a magánjog tudományos művelésével foglalkozott.

A nagy Werbőczy kultuszban saját mondanivalóval lép fel Félegyházy József, ki a kánonjog hatását mutatta ki Werbőczy művén.⁶⁹ Azt hiszem azonban, külsőséges vizsgálatokkal elégedett meg, kánonjogi hatást Werbőczy más tételein is kereshetünk. Ezt a problémát tehát nem zárta le.

Nem tartozik a magyar jogtörténetre, de itt megemlítenédnek tartom Móra Mihály néhány igen hasznos kánonjogtörténeti tanulmányát, melynek ugyan kevés magyar vonatkozása van, de a kánonjog történetének Magyarországon elhanyagolt kérdéseihez szól hozzá.⁷⁰

Alsó László, Baraczka István, Ereky István, Nagy Károly⁷¹ dolgozatait épp csak említve, tisztelettel kell adóznunk Polner Ödön bátorságának, aki a Mária Terézia-rend jellegének kérdésében igen határozottan szembeszállt Horthy és környezete elképzeléseivel, és a haladás iránti erős érzéssel tárta fel Rákóczy szabadságharcának közjogi szempontjait és alkotmányos jelle-

⁶⁷ Kelemen L.: A leánynegyed. Szeged 1926. Acta Univ. Franc. Jos. sectio jur. 76.; A pénzen szerzett birtok és a leánynegyed. Turul 1929. 83. 1. (Ismertetése Eckhart: Vita a leánynegyedről. Századok 1932. 408. 1.)

⁶⁸ A jogképesség és személyi állapot hazánkban az Árpád-kori királyok alatt. Szeged 1927; — A nem befolyása a jog és cselekvőképességre a törzsi szervezettől a Hármaskönyv koráig. Szeged 1929.

⁶⁹ Félegyházy József: Werbőczy Hármaskönyve és a kánonjog. Bp. 1942. (Ismertetése Magyar Jogi Szemle 1943. 616. 1.)

⁷⁰ Móra Mihály: Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian (Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve) 1937; — Magister Gratianus mint perjogász. Teologia 1938 (Erről Murarik bírálata. Századok 1939. 215. 1.); — Házassági kereseti jog a köteléki perben az egyházi jog szerint. Bp. év n. (1941); — Eszterházy Károly gróf egri püspök szerepe a sommás házassági köteléki perjog történetében. (Regnum 1942–3); — Az egri püspöknek adott két instrukció 1794–1795-ben és a sommás házassági köteléki per (Illés emlékkönyv) Bp. 1942.

⁷¹ Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete. Magyar Közigazgatás 1928.; Baraczka István: Buda főváros első közgyűlésének megalakulása 1848-ban. Bp. 1944; Ereky István: Az önkormányzat modern rendszerének kialakulása Magyarországon. Városi Szemle. 1939.; Nagy Károly: A rögtönbíráskodási eljárás 1848-ig. Zalaegerszeg 1927; Putnoki Béla: Igazságszolgáltatásunk a céhek idejében (Berzeviczy-emlékkönyv) Pécs 1925.

gét.⁷² Másik munkájában az ún. szent korona felső részét késői eredetűnek állítja.⁷³

Nagyon jellemző azonban Gábor Gyula magatartása. A Nagy Lajos-kori megerendszerről írt fiatalkori tanulmányának Dóry Ferenc általi le-sújtó bírálata⁷⁴ után sokáig hallgatott. A pesti kir. ítélőtábla megszervezésének két évszázados jubileuma alkalmából azonban alapos forráskutatásra támaszkodó, egyben kritikus dolgozatot tett közzé a pesti kir. ítélőtábla felállításáról.⁷⁵ Néhány évvel később viszont testes kötetet adott ki a kormányzói méltóságról.⁷⁶ A szerzőt Eckhardt nagyon megdicsérte alapos és részletes forráskutatásáért, melynek során egyáltalában nem ismert kormányzói működésekről számolt be.⁷⁷ Gyakorlatilag azonban az történt, hogy a szerző Bethlen Gábor fejedelemségétől kezdve mindenféle adatot összehordott, hogy történetileg alátámassza a kormányzó jogkörének kiterjesztését.⁷⁸ A korszak közjogi szemléletétől tehát ez a szorgalmas és kritikus szellemű kutató sem tudta függetleníteni magát.

Itt kell említést tenni Illés József tanítványairól, akik a mesterük által felvetett — főleg jogforrás problémákat kidolgozták. Viczián István a Négyeskönyv magánjogát vetette össze a Hármaskönyvvel, szép jogászi logikával és rendszerrel, de a gyakorlati magánjog problémáinak felvetése nélkül. Nem különb tulajdonképpen az én első munkám sem a Négyeskönyv perjogáról, azzal a különbséggel, hogy én megállapítottam, a kettő között jelentékeny eltérések vannak, és konstatáltam, az eltérések legtöbbje megegyezik Kittonich tételeivel. Sajnos azonban azt a következtetést vontam le, hogy ami Kittonichal egyezik, az azt jelenti, hogy a gyakorlat is elfogadta, amire persze konkrét bizonyítékom nem volt. Valamivel jobb a Négyeskönyv büntetőjogi elveiről írt dolgozatom, melyben megpróbáltam egy kis európai háttérrel adni és megkíséreltem a XVI. századi bűncselekmények kategóriáit rendszerbe foglalni. A társadalmi és gazdasági háttérrel, tehát a jogszabályok alakulásának okával egyikünk sem próbált tisztába jönni.⁷⁹

⁷² Polner Ödön: A Mária Terézia-rend közjogi jellege. Értekezések a filozófia és a társadalomtudományok köréből. IV. 7. Bp. 1934; — II. Rákóczi Ferenc közjogi szempontjai (Rákóczi-émlékkönyv-Bp. 1935).

⁷³ Polner Ödön: A magyar szent korona felső részének kérdése. Kolozsvár 1943. (Ismertetése M. Jogi Szemle. 1944. 373. l.; Bárányné Oberschall Magda. Századok 1944. 574. l.). Bárányné Polner következtetéseit nem fogadja el, majd újabb könyvében (Die Sankt Stephans Krone und die Insignien des Königreichs Ungarn. Wien—München 1961) agyonhallgatja.

⁷⁴ Századok 1908. 426. l.

⁷⁵ Gábor Gy.: A pesti kir. ítélőtábla felállítása és szervezése. M. Jogászegyleti Értekezések Új f. XV. 86. Bp. 1925.

⁷⁶ Gábor Gy.: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Bp. é. n. (1932).

⁷⁷ Századok 1933. 233. l.

⁷⁸ Magyar Jogi Szemle 1934. 217. l. (tőlem)

⁷⁹ Viczián István: A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban. Illés-szeminárium kiadványai 2. sz. Bp. év n. (1935); Degré Alajos: A Négyeskönyv perjogi anyaga. Illés-szeminárium kiadványai 3. sz. Bp. 1936; — Degré: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. Angyal-szeminárium kiadványa. Bp. 1936.

Bátyka János és Párniczky Mihály a Corpus Juris első kiadásának forrásait, a Corpus Juris kiadási rendjét és tartalmának dagadását mutatták be.⁸⁰ Dolgozatuk használható segédkönyv, sok hasznos adattal, de értékelési szempontjaik szolgálai követik Illését. A történetírás újabb eredményeiről nem is vesznek tudomást. Párniczky később önálló forráskutatással kísérletezett a királyi háramlási jog kialakulásáról,⁸⁰ de az élettől elzárkozó merev jogi szempontjait itt is megtartotta. Ugyanez a dogmatikus elzárkozás jellemzi egyébként a perjog művelésére induló Wiszkidenszky Gusztávnak, az utolsó Illés tanítványnak egyetlen jogtörténeti cikkét.⁸²

A jogászok által publikált jogtörténeti tanulmányok túlnyomórésze tehát értéktelen vagy periferikus részletekre szorítkozik. Nagyszabású és végrehajtott tervvel csak Holub József dolgozik. Volt ilyen terve Baranyai Bélának is, de ebből kevés reális eredmény származott.

V.

Már Timon túlzó tanításai óta egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak jogtörténeti kérdésekhez a történelemkutató nem jogászok. Itt nem csupán arra kell gondolnunk, hogy nagy történelmi munkákban Domanovszky, Mályusz és Szekfű egész fejezeteket szenteltek az alkotmányos viszonyoknak, sok új adattal és gondolattal módosítva a régi képet, vagy éppen egészen új képet rajzolva.⁸³ Domanovszky és Bartoniek önálló kutatást végzett az Árpádok trónöröklési jogáról.⁸⁴ Bartoniek Emma jó adatokat felhasználva és gondos kutatás alapján hozzászólt a magyar királyválasztási jog és a koronaeszmé kérdéséhez.⁸⁵ Az okleveleken található kancelláriai feljegyzések alapján Szilágyi Loránd egészen új — és a legújabb kutatásokig alapvető — képet vázol a kir. kancellária Mátyás- és Jagello-kori államigazgatási szerepéről.⁸⁶ Komjáthy Miklós a jász és kun székek kialakulásáról, majd a muraközi magyar országhatárról közölt figyelemre méltó értekezéseket, kissé elvetve a súlykot

⁸⁰ Párniczky Mihály — Báttyka János: A magyar Corpus Juris. Az első kiadások forrásai. Illés-szeminárium kiadványai 4. sz. Bp. 1937.

⁸¹ Párniczky M.: A magyar jus regium az Árpád-házi királyok korában. Illés-szeminárium kiadványai 5. sz. Bp. 1940.

⁸² Wiszkidenszky Gusztáv: A kecskeméti fogott bírák. (Illés emlékkönyv) Bp. 1942.

⁸³ Pl. Szekfű a Hóman—Szekfű: Magyar történelem III. kiad. 1935. III. köt. 82—100, 122—130, 298—315, 328—333, IV. köt. 17—36, 54—65, 75—77, 179—186, 200—205, 238—249, 298—303, 317—352. l.

⁸⁴ Domanovszky: A trónöröklés kérdése az Árpádok korában. Budapesti Szemle 156. köt. 1913. 376. l.; — Az Árpádok trónöröklési jogához. Századok 1929—30. 43. l.; Bartoniek Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok 1925—26. 785. l.

⁸⁵ Bartoniek Emma: Corona és regnum. Századok 1934. 314. l.; — Magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 1936. 400. l.; — Magyar királykoronázások története. Bp. 1939.

⁸⁶ Szilágyi Loránd: A királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526. Bp. 1930.

a középkori államfogalom kérdésében.⁸⁷ Még merészebb kísérletre vállalkozott Wadapfel Eszter, a Mohács előtti kor legfontosabb dologi jogi problémáit vetve fel,⁸⁸ Lederer Emma pedig alapvetően gazdaságtörténeti művében a szerződési jog alakulásához szolt hozzá.⁸⁹

Ezek a munkák nagyon gondos forráskutatásra és kritikára épültek fel. A jogi kérdésekhez mindig az élet, a gyakorlat oldaláról nyúlnak, és csak másodlagosan próbálják meg beleépíteni a tárgyukra vonatkozó törvényeket. Szerzőiknek azonban nincs mindig elegendő jogi ismerete, egyikük sem római jogon iskolázott, így jogi rendszerezésük nem mindig sikerült, és főleg nem találják meg a közös nyelvet a jogtörténet iránt érdeklődő jogászokkal. Műveikről a jogászok szélesebb köre nem is hallott, de aki olvassa, arra sem mindig meggyőzően hat. Természetesen jogász részről épp akkora a bizalmatlanság a történészekkel szemben, mint fordítva. Ezt a bizalmatlanságot azonban nem a most említett munkák jogi rendszerezése okozta, hanem egyrészt Szekfűnek sokszor túl merész következtetései, de főleg Váczy Péternek szelemtörténeti túlzásai,⁹⁰ másrészt az olyan — történészekről származó — ötlettelen adathalmazok, amiknek elijesztő példáját hozhatjuk fel az öreg Erdélyi Lászlónak a Mohács előtti törvényekről közölt vastag könyvében, amit a jogtörténészek használhatatlannak találtak.⁹¹

Az eseményeket, az életet néző történészek és a jogszabályokat kutató jogászok tehát mint két ellenséges tábor álltak szemben egymással. Jobb esetben csipkedték egymást, rosszabb esetben tudomást sem vettek egymásról. Köztük mind szélesebb lett a hasadék. Egészséges viták a problémák tisztázására nem indultak. Tudományunk tehát elég vigasztalan képet nyújtott, új eszme, gondolat, Holub kivételével nem merült fel a „Ferenc Józsefi időkhöz képest”. Ezt a képet némely esetben egészen a felszabadulásig húztam, hogy egyes szerzőkről egységesen szólhassak, de az összkép ilyen volt 1929-ben is, amikor Király János pesti jogtörténeti tanszékére Eckhart Ferenc került.

VI.

Eckhart Ferenc a bölcsészettudományi karon nyert diplomát, formális jogi képesítéssel nem rendelkezett. Kinevezését — talán Szekfű kezdeményezésére — Klebelsberg Kuno kultuszminiszter erőltette a pesti jogtudományi

⁸⁷ Komjáthy Miklós: Kun és jász társadalelemek a középkorban. Bp. 1932; — A muraközi országhatár a magyar–horvát viszony történetében. Bp. 1942; — A középkori államfogalom. Századok 1945–1946. 15. 1.

⁸⁸ Wadapfel Eszter: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Századok 1931. 134. 259. 1.

⁸⁹ Lederer Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon Bp. 1932. (Bírálta Holubtól Századok 1936. 437. 1.)

⁹⁰ Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Bp. 1932.; — A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Századok 1932. 369. 1.

⁹¹ Erdélyi László: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Szeged 1942. Ismertetése M. Jogi Szemle 1943. 186. 1. Századok 1943. 464. 1.)

karra, melynek egy része ezért sem látta szívesen. Pályája kezdetén 9 évig dolgozott a bécsi közös kamarai levéltárban, majd további 10 évig a magyar kormány megbízottjaként tartózkodott Bécsben, a volt közös levéltárak felszámolására és a magyar anyag hazajuttatásának kieszközlésére. Tudományos munkássága főleg gazdaságtörténeti volt, s ebben elismert eredményeket ért el.⁹² Később is szívesen kirándult még a gazdaságtörténet területére, szép eredménnyel.⁹³ De már 1914-ben nagy munkában foglalta össze a magyarországi hiteles helyek történetét,⁹⁴ a magánjogok gyakorlásának, de a peres eljárásnak is oly alapvetően fontos intézményét.

Kinevezése előtt két évvel Illés József jogtörténeti munkásságát méltatta az Illés 25 éves tanári jubileumára kiadott „Emléklapok”-ban. Talán ezzel is közeledni kívánt a pesti jogi karhoz. Illés magán történeti tanulmányairól nagy elismeréssel írt, ezért meghökkentő, hogy 20 évvel később a tankönyvében, ahol a legfontosabb jogtörténeti irodalomra utalt, Illés munkáit meg sem említette. De márebben a dolgozatában is leszögezte a gazdasági tényezők figyelembevételének és a modern forráskritikának fontosságát, kikelt a modern politikai követelményeknek a múltba visszavetítése ellen. Utalt a szláv összehasonlítások szükségességére, és arra, hogy az egész jogfejlődést a kulturális, de elsősorban gazdasági fejlődéssel kell összekapcsolni, illetőleg keletkezését ebből kell levezetni. Felfogására tipikus a gazdasági összefüggések felismerése, de a gazdasági és kulturális tényezőknek egy sorba állítása is. 1929-ben egy másik, rövidebb programadó munkájában viszont azt fejtette ki, hogy jogfejlődésünk korai szakaszaiban az államigazgatást tulajdonképpen éppúgy magánjogi kötelékek uralják, mint a nyugati hűbériségben, mert „tulajdonképpen a földesúri jogviszonyok az irányadók”.⁹⁵

Teljes programját azonban a magyar szellemtörténeti irány bemutatkozó kötetében, „A magyar történetírás új útjai”-ban fejtette ki.⁹⁶ Ez magábanvéve is azt jelentette, hogy nézőpontjául a szellemtörténetet fogadta el, de Fehr nyomán hangsúlyozta is: „több szellemtörténetet a jogtörténetbe”. A német történeti iskolának abból a tételéből indult ki, hogy a jog történetileg változik, amit a materialista történetírás is magáévá tesz, de ezt kiegészítette azzal, hogy egyes korok jogintézményeit csak a kor intézményeinek egész rendszere tükrében, a kor gondolkodásmódja alapján érthetjük meg. Ezzel persze nem az istenítéletek, a boszorkányperek, a tortura erkölcsi jogosultságát állítja, amivel később vádolták, hanem azt, hogy a kor egész szellemi

⁹² Révai József: Marxizmus — népiesség — magyarság. II. kiad. Bp. 1948. 111. l.

⁹³ Eckhart F.: A magyar közigazdaság száz éve 1841—1941. Bp. 1941.; — A bécsi udvar jobbágypolitikája. Századok 1956. 69. l.; — A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780—1815. Bp. 1958.

⁹⁴ Eckhart F.: Die glaubwürdigen Orte Ungarns in Mittelalter. MIÖG. 1914. Erg. Bd. 395—555.

⁹⁵ Eckhart F.: Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter. Ungarische Jahrbücher 9. 1929. 426. l.

⁹⁶ Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931.

arculatának ismeretében érhetjük csak meg, miért alkalmazták valaha ezeket az eszközöket. Ma már ez is természetes követelmény, de a tanulmányom első részében ismertetett állapotban harcos szembeállást jelentett a jogászai közfelfogással. Természetesen a szellemtörténet hangsúlyozása elvileg a „Szellem uralkodik a történelemben” elvének feltámasztása volt, amit Marx már majd egy évszázada megcáfolt.⁹⁷ Gyakorlatilag azonban Eckhart csak egyetlen kis cikkében kísérli meg ennek az elvnek keresztülvitelét, amikor Mária Terézia úrbérrendezési rendeletét a királynő érzelmi beállítottságából vezette le.⁹⁸ Egyébként hibás elvi kiindulása nem gátolta abban, hogy ismét hangsúlyozza, a jog fejlődését a gazdasági és társadalmi tényezők változásai okozták. Ezzel kapcsolatban mutatott rá, szemben az összes korábbi magyar jogtörténészekkel, hogy a hűbériség lényege, a gazdasági és társadalmi berendezés egész Európában azonos volt. A mi adományrendszerünk inkább csak formális szempontból mutat speciális vonásokat.

E nézőpontból igen élesen támadja elsősorban Timon tanítását, de rajta keresztül az egész közjogi irodalmat, közvetve Hajnikot és Illést. Hangja kíméletlen: „Közjogi tankönyveink a legmagasabb fokon adnak az ifjúságnak hamis alkotmánytörténeti szemléletet.” Még élesebben fordul szembe az angol–magyar alkotmányfejlődés hasonlóságáról szélteben elterjedt nézetrel, amit a „történeti tudatlanság és a nemzeti önhiittségből származó fantázia” termékének nevez. Nem győzi hangsúlyozni a dogmáktól való szabadulást és az igen szigorú forráskritika szabadságának elvét. Ezt maradéktalanul keresztülvitte később tanítványaival szemben is.

Fellépése elsősorban a napilapok felzúdulását váltotta ki, de a képviselőházban is interpelláltak miatta, és ennek során Zsitvay Tibor igazságügy-miniszter is élesen elítélte Eckhartot „Szemben találja magával a jogászai közvéleményt, és a nemzeti érzés legbensőbb részét, amely olyan szentély, ahol nem szabad kopogtatnia annak, aki nem rendelkezik még azzal a judiciummal, amelyre szükség van.” A felháborodást Klebelsberg Kuno kultusz-miniszter és Balogh Jenő, az Akadémia főtitkára csillapította le a tanszabadság elvére hivatkozva.⁹⁹

A tanulmány fontosabb következménye, hogy éles tudományos vitát váltott ki. Érdekes módon a közjogász Tomcsányi Móric és Molnár Kálmán támadták,¹⁰⁰ a történészek: Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér melléálltak, holott Domanovszky egyáltalában nem volt a szellemtörténet híve.

⁹⁷ Marx: A német ideológia. Bp. 1952. 77. l., Marx–Engels: Sie heilige Familie und andere Frühschriften. Berlin 1913. 13. l.

⁹⁸ Eckhart F.: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. (Klebelsberg-émlékkönyv) Bp. 1925.

⁹⁹ 1927-re összehívott képviselőház 1931. évi 494. és 495. ülés naplója. Mályusz ismertetése. Századok 1931. 406–419. l.

¹⁰⁰ Tomcsányi Móric: A Magyar közjog és jogtörténet téves szemlélete. Magyar Jogi Szemle könyvtára 1931. — Viszonzása Magyar Jogi Szemle 1931; Molnár Kálmán: Alkotmánytörténeti illúzió és a magyar államfejlődés jellegzetes közjogi iránya. Pécs 1931.; Eckhart válasza Magyar Jogi Szemle 1931.

Mályusz az egész vitát kritikailag összefoglalta, Eckhartnak néhány hibájára is rámutatva.¹⁰¹ A jogtörténészek Illéstől Brucknerig hallgattak, csak Kérészy szállt síkra nagyobb tanulmányban különösen az ősiség régi felfogásának védelmére.^{101a} A támadók tudományos modorban, de a régi „törvénymagyarázó iskola” módszerével léptek fel, és lényegileg a megsértett „jogászi köztudatot” védték. Ez annak a jele, hogy Eckhart álláspontja nem illett bele a Horthy-kor tudatába. Paradoxonként úgy is fogalmazhatjuk, hogy a szellemtörténetet hangoztató Eckhart támadói inkább voltak szellemtörténészek, mint ő maga.

A nagy vita felébresztette az érdeklődést a jogtörténet iránt. Új kutatók álltak sorompóba. Másrészt azonban Eckhartot is mérsékeltebb hangnemre és óvatosabb állásfoglalásra készítette. Sem számos kisebb cikkében,¹⁰² sem a budapesti Jogtudományi Kar történetében¹⁰³ nem támadott élesen. Inkább arra törekedett ez utóbbiban, hogy az adatokat összegyűjtve és szerves egységbe foglalva a kor kritikáján keresztül ismertesse a professzorokat és műveiket. Egyéni véleményt lehetőleg nem nyilvánított. Ez a pozitivista objektivitás hibája is a ma is nélkülözhetetlen könyvnek.

Az objektív adatgyűjtő hangján számolt be a főpapi székek betöltésében Mária Terézia kora óta követett gyakorlatról is,¹⁰⁴ holott ebben is a közjognak egy akkoriban szentnek tisztelt tételét támadta. Érdekes módon ebben a kérdésben épp Mályusz Elemér szállt vele szembe, a konstanci zsinaton kiadott bulla alapján vitatva a királyi kinevezési jogot.¹⁰⁵

A nagy vitában felvetett kérdések közül a szentkorona-eszme történetének precíz megírására vállalkozott.¹⁰⁶ Nagy apparátussal nemcsak a magyar vonatkozásokat derítette fel, roppant széles okleveles kutatás alapján, de az európai hátteret is megvilágította, végigkísérve a kifejezés használatának keletkezését, Werbőczy megfogalmazásának politikai indokait, a mítosz új életre kelését Hajniknál és annak dús virágzását az egész polgári korban. Módszere pozitivista. Szellemtörténeti szintézist nem kísérel meg. Fő eredménye, hogy a korona szó szimbolikusan használata egész Európában el volt terjedve, ezt Werbőczy kapcsolta össze a klasszikus eredetű, de az egyház

¹⁰¹ Századok 1931. 276, 406—419. l., Erdélyi: Az ezeréves magyar alkotmány. Szegedi egyetemi Acta. IV. k. 1. füz. Szeged 1931.

^{101a} Kérészy Zoltán: Hübéri eszmék és a magyar jogfejlődés. Bp. 1931.

¹⁰² Eckhart F.: La constitution Hongroise et Polonoise au moyen age. Przewodnik historyczno prawny. 1934; — Erdélyi alkotmánya. Magyar Szemle 1934. 206. l., — La diete corporative Hongroise. (L'Organisation Corpórativ e. gyűjtemény) Louvain 1939; — A praecedentia kérdése a magyar rendi országgyűlésen. (Notter-émlékkönyv) Bp. 1941; — Boeckay és híveinek közjogi felfogása (Károlyi-émlékkönyv) Bp. 1933; — Egy nagy magyar főpap élete (Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve) 1932. 272. l.

¹⁰³ Eckhart F.: A jog- és államtudományi kar története. Bp. 1936.

¹⁰⁴ Eckhart F.: A püspöki székek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Teológia 1935.

¹⁰⁵ Budapesti Szemle 1943. 65. l. Erről bővebben Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korban. Bp. 1966. 50, 67. l.

¹⁰⁶ Eckhart F.: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941.

által elterjesztett organikus államtannal, mely az államot emberi testhez hasonlítja. Azért tette ezt, hogy ezzel bizonyítsa az egyenlő nemesi szabadságot. Ennek a könyvnek tételeit újabban Sarlós Márton élesen támadta,¹⁰⁷ lényegileg azon az alapon, hogy a koronaeszme fejlődését nem a társadalmi és gazdasági változásokból vezette le. Ennyiben kritikája jogos.

Eckhart összefoglaló tankönyve már a felszabadulás után jelent meg,¹⁰⁸ mégis itt kell említést tenni róla, mert két kis fejezet kivételével nyilvánvalóan még a felszabadulás előtt készült el. Nagy előnye, hogy elsőnek viszi végig, legalább az alkotmánytörténetet a felszabadulásig. A magánjog, büntetőjog, perjog stb. polgári kori fejlődésének felvázolását meg sem kísérli, a polgári kori alkotmányfejlődés is vázlatos, nyilvánvalóan azért, mert előzetes részletmunkák nélkül rajzolta meg. A mai napig az egyetlen magyar jogtörténeti tankönyv, melyben fenti kivétellel a leglényegesebb problémák és az alapvető irodalom össze vannak foglalva. Ekkora Eckhart levetkőzte a szellem-történeti illúziókat, és könyve a pozitivista jogtörténet klasszikus példája. Ez előnye is, hibája is. Az első olyan magyar jogtörténeti tankönyv, mely kora európai polgári történeti színvonalán áll.

VII.

Az új emberek, akik az Eckhart által felvetett nyomon, a gondos részletkutatások felé, a szigorú forráskritika elvének betartásával elindultak, elsősorban az ő tanítványai voltak. Iskolájából elsőnek Meznerics Iván és Torday Lajos nevét kell említenem, akik a XVI–XVIII. századi megyei peres eljárást dolgozták fel.¹⁰⁹ Nagy előnyük, hogy felhasználva a Corpus Statutorum kitűnő anyagát, főleg a XVIII. századi perek anyagára építették mondanivalójukat, nagyjából Hajnik rendszerét követve. Meznericsé az eredetibb és több újat hozó munka. Közös hibájuk, hogy nem vetnek számot azzal a nagy változással, ami a megyei peres eljárásban a XVII. század végén, de különösen a XVIII. század elején végbement. Mindketten hamarosan elhagyták a jogtörténet művelését, de újabb közös munkájuk, amit a polgári kor igazgatásáról már Magyary Zoltán szárnyai alatt közösen írtak, roppant segítség a polgári kor közigazgatását kutatóknak.¹¹⁰ Inkább vázlatosra sikerült Virág Istvánnak a zsidók XVII–XVIII. századi jogállását bemutató tanul-

¹⁰⁷ Sarlós Márton: A szellem-történeti irány és a magyar jogtörténetírás. Jogtudományi Közlöny 1956. 87–103. l.; — Az organikus és a szentkorona államelmélet a magyar jogtörténetben. Magyar Tudomány 1960. 3. sz.; — A szentkorona-tan alakulásához. A XV. század magyar államfelfogása és szellem-történeti jogtörténetünk. Jogtudományi Közlöny 1959. 357. l.; A szentkorona-tan kialakulásához. A nemzeti hagyományok. Jogtudományi Közlöny 1960. 596. l.

¹⁰⁸ Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. (Kritikája Századok 1947. 237. l. és Jogtudományi Közlöny 1948 Molnár Kálmántól).

¹⁰⁹ Meznerics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Bp. 1933. Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a 16–19. században. Bp. 1933.

¹¹⁰ Meznerics Iván és Torday Lajos: A magyar közigazgatás szervei 1867–1937. Bp. 1937.

mánya,¹¹¹ és Hegedűs Géának, az azóta neves regényírónak az Árpád-kori büntetőjogról megkísérelt összeállítására,¹¹² melyen erősen érződik Angyal dogmatikus hatása is.

Egészen kitűnő munka ezzel szemben Murarik Antalnak néhány kisebb, vegyes értékű dolgozata után¹¹³ közzétett műve, melyben az ősiség keletkezéséről fejtette ki.¹¹⁴ A gazdasági kérdésekből indult ki, és roppant széles jogösszehasonlítással dolgozta ki az intézmény lényegét. Alapgondolata a kultúrkörök elmélete volt, mely szerint egy-egy kultúrkör egységesen fejlődött. A magyar jogfejlődést a közép-európai jogtörténet egy részének látta, és ezért fordult igen nagy érdeklődéssel a szláv jogtörténet felé, személyes együttműködési kapcsolatokra is törekedve. Munkájának számos részlete vitatható, de az ősiség természetes kialakulását vitán felül sikerült bizonyítani.

Itt említem meg, hogy az ellenkező tétel bizonyításával Kérészy tanítványa, Somogyi Ferenc próbálkozott meg. Ő Eckharttól csak a kutató szorgalmat, az oklevelek ezreinek áttanulmányozását tanulta meg, de előre kitűzött tételt kívánt kutatásaival bizonyítani, nevezetesen azt, hogy mesterének van igaza: I. István szabad rendelkezési jogról szóló törvénye és Az Aranybulla 4. cikke érvényesült egészen 1351-ig, mikor új törvénnyel vezették be az ősiséget. Bizonyítása erőltetett, nem a tényekre vonatkozó szöveget kívánt belemagyarázni az oklevelekbe. Természetes, hogy bizonyítása nem sikerült.¹¹⁵ A kapott bírálatra megpróbált védekezni, mesterként megkülönböztetést téve a „családiság és ősiség” között, majd elnyerve a magántanári képesítést hátat fordított a jogtörténetnek, és politikus lett. Későbbi cikkei is politikaiak.¹¹⁶

Eckhart tanítványai közül egyetlen munkával szerepel Szoika Kamill, kitől az Árpád-kori földesúri bíráskodásról írt¹¹⁷ szép munkájának eredményei alapján sokat vártunk, de ebben halála megakadályozta.

Eckhart legkitűnőbb tanítványa, Bónis György, máig a legtermékenyebb jogtörténész kutatónk. Első munkái a XVIII. század kezdetének bírószervezeti és büntetőjogi reformtörekvéseiről szólnak. Kitűnő forráskutatások alapján jó képet fest a századforduló bírószervezetéről, ezt azóta is alig

¹¹¹ Virág István: A zsidók jogállása Magyarországon 1657—1780. Bp. 1935.

¹¹² Hegedűs Géza: Anyagi büntetőjog az Árpád-házi királyok korában. Bp. 1935.

¹¹³ Murarik Antal: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok 1937; — Katolikus szempontok érvényesítése a magyar jogtörténetírásban. Katolikus Szemle 1935. 567. l.

¹¹⁴ Murarik: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938.

¹¹⁵ Somogyi Ferenc: Az ősiség intézménye és a hűbéri vagyonjog. Pécs 1931; — Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000—1715. Pécs 1937.

¹¹⁶ Somogyi Ferenc: Családiság és ősiség. Pécs 1938; — Zsidójogunk történetének áttekintése. Pécs 1938; — Társadalompolitikai törvényalkotásunk Werbőczy előtt. Kassa 1943; — Társadalompolitikai törvényalkotásunk Werbőczy után. Kassa 1944. (Bónis kritikája Századok 1943. 260. l.)

¹¹⁷ Szoika Kamill: Földesúri bíráskodás az Árpád-köri Magyarországon. Bp. 1944.

kellett kiigazítani. A reformtörekvések rajza inkább a törvényhozástörténetet jellemzi, itt egy kissé túlértékelt az udvar törekvéseit, bár ezek kritikájával sem maradtadós.¹¹⁸ Tulajdonképpen a jogforrások vizsgálata körébe tartozik de a régmúltba megy vissza a következő két tanulmánya, mely I. István törvényhozásával foglalkozik. Álláspontja szerint ez nem német mintát követ, hanem „egyházi elemekkel átszótt . . . lényegében önálló alkotás”, kivéve öt fejezetet, melyet később hamisítottak bele. Egyben világos példát mutat a törvény hatályára, végrehajtottságára és valódi tartalmának gyors feledésére.¹¹⁹

Győrffy István hatása alatt részt vesz a népi jogszokásgyűjtésben. Saját gyűjtése kevés van, de néhány cikkben kifejtett programjából árad a német befolyás elleni védekezés gondolata és a Győrffytől átvett paraszttromantika.¹²⁰ Ennek a mozgalomnak Bónis munkáján kívül használható terméke csak Papp Lászlótól és később már Bónis tanítványától, Tárkány-Szüts Ernőtől látott napvilágot.¹²¹ Közben nagy elszántsággal ír jogtörténeti kritikákat és egy összefoglalást az angol alkotmánytörténet újabb irodalmáról.¹²²

Mint 1940-ben kinevezett kolozsvári egyetemi tanár néhány erdélyi specialitáshoz nyúl. Kiad két erdélyi feudális perjogi összefoglalást, majd a székely jogot vizsgálja. Ez utóbbi dolgozatában szakít néhány begyökerezedett tévedéssel, így új alapot talál a „lófőség” fogalmának kialakulásához.¹²³ Az előbbiben pedig először nyúl egy formulagyűjtemény elemzéséhez, amit később nagy ambícióval végez.

Ezek azonban apró részlettanulmányok nagy munkája mellett, melyen évekig dolgozott, mely a középkori magyar állam- és jogtörténet szintézise kívánt lenni, és amely a felszabadulás után jelent meg, de már 1944-re elkészült.¹²⁴ Elvi megalapozása hibás, mert Max Weber ideáltípusait veszi alapul, de a társadalom fejlődéséből indul ki, így az intézmények alakulásának reális alapjait is keresi, a részletekben pedig igen sok újat hoz, ma is haszonnal forgatható.

¹¹⁸ Bónis György: A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Bp. 1934; — A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. Bp. 1935; — Házassági törvényjavaslatok a XVIII. század elején. Regnum 1936.

¹¹⁹ Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága. Századok 1938. 433. l.; — Első törvényeink és az egyházi menedékjog. Regnum 1938–9.

¹²⁰ Győrffy István: Néphagyomány és a szellemi művelődés. Bp. 1939; Bónis György: Magyar jogi néphagyomány. Magyar Szemle 1939; — Magyar törvény — magyar lélek. Hítel 1942; — Jogtörténet és művelődéstörténet. Magyar Jogi Szemle 1943.

¹²¹ Papp László: Kiskunhalas népi jogélete. Bp. 1939; Tárkány-Szüts Ernő: Mártély népi jogélete. Kolozsvár 1944.

¹²² Századok 1933. 329, 1935. 210, 1937. 236, 1939. 494, 1940. 181. stb. l.

¹²³ Bónis György: Erdélyi perjogi emlékek. Kolozsvár 1942; — Magyar jog — székely jog. Kolozsvár 1942; — King Mathias the legislator. Hungarian Quarterly 1940; — Törvény és szokás a Hármaskönyvben. A Werbőczy István c. kötetben. Kolozsvár 1942.

¹²⁴ Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár év n. (1947).

VIII.

Az Echart-vita hatása azonban nem csupán közvetlenül tanítványain mérhető le. Akik Eckharttól függetlenül nyúltak jogtörténeti kérdésekhez, azokra is hatással volt két sokszor hangoztatott elv. Egyik a gyakorlat, a tényleges élet kutatása, másik a szigorú forráskritika. Ez jellemzi Varga Endre kitűnő kis dolgozatát az ügyvédi vizsga bevezetéséről,¹²⁵ még inkább Händel Bélának az ősiségikötöttség fellazítására irányuló XV. századi törekvésekről, és azok bukásáról írt, sok új szempontot felvető, kitűnően megalapozott tanulmányát.¹²⁶

Itt kell megemlítenünk Csizmadia Andor fiataalkori munkáit is, a városi kegyúri jogról és Győr városjogáról, valamint a városi tizedes szervezetről írt cikkein kívül¹²⁷ a városi jogfejlődést összefoglalni kívánó könyvét is.¹²⁸ Ennek a munkának gyakorlati célját, ti. új városi szervezeti szabályok kialakítását nem is rejti véka alá. De nem előre megfogalmazott tételekhez veres igazolást a múltban, hanem sorra felveti a különböző korok különböző városi igazgatási problémáit, ezeket összefüggésbe hozza a társadalmi és gazdasági kérdésekkel, és a hibák kiigazítását várja a jövő jogszabályalkotásától. A Mohács előtti részben kevés önálló kutatást folytat, és nem mindig szerencsésen választja ki az általa elfogadott munkákat. A Mohács utáni feudális részben azonban önálló kutatásainak eredményeit közli, és sok figyelemre méltó, addig ismeretlen problémát vet fel.

Ide kell soroznunk Ember Győző nagy munkáját is, mely 1944-ben már ki is volt szedve, de csak 1946-ban jelent meg, Magyarország török kori közigazgatásáról. Ebben a ma is nélkülözhetetlen összefoglaló munkában a közigazgatási hivatalszervezet egészét tekintette át, aggályos pontossággal beismertve azt a sok részletkérdést, mely még ezután szorult tisztázásra, alapos kidolgozásra. Széles áttekintést nyújtó, gondos kutatáson alapuló, őszinte könyv.

Végül ide kell számítanom saját 1936 után megjelent munkáimat is. Eckharttól tanultam a problémák meglátását, a változások okainak kutatását és azt, hogy az életet, a gyakorlatot vizsgáljam, ha írott jogszabály is volt, azt kutassam, érvényesült-e a gyakorlatban, és milyen értelmet adott neki a gyakorlat. A halásznai jogról írt dolgozatomban főleg a földbirtok dologi szerkezetét próbáltam felvázolni, és az egykor szabad halászok jobbágyorszába

¹²⁵ Varga Endre: A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása (Domanovszky-émlékkönyv) Bp. 1937.

¹²⁶ Händel Béla: A tehervállalás középkori jogrendünkben. Századok 1944. 372. l.

¹²⁷ Csizmadia Andor: Magyar városok kegyurasága Győr 1937; — Győr városjoga az Árpádok alatt. Győri Szemle 1940; — Győr közigazgatása a sz. kir. városi rangra emelkedés előtt. Győr év n. — Győr város becikkelyezése az 1751. évi országgyűlésen. Győr 1940; — Tizedesek a régi Kolozsváron. Kolozsvár 1942; — Városi társadalomszervezésünk kezdete. Városi Szemle 1944.

¹²⁸ Magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár 1941.

¹²⁹ Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946.

kerülését érzékeltetni.¹³⁰ Ugyanez vezetett kisebb cikkeimben is, melyek közül a szomszédok örökléséről és a földesúri előjogokról a jobbágyok házasságkötése körül írtakat emelném ki.¹³¹ Kevésbé sikerült az Angyal Pállal közösen az erdélyi fejedelemség büntetőjogáról írt munkám,¹³² melynek azonban előnye, hogy az azóta elpusztult háromszéki jegyzőkönyvek anyagát dolgoztam fel benne.

És itt említem meg tanítványomnak, Gáthy Zsoltnak kísérletét a magyarországi egyházi anyakönyvezés kezdeteinek feltárására.¹³³ Egyszerű, de a problémákat meglátó munka, melynek szerzőjétől további, nagyobb munkát is remélhettünk, de erre már nem volt módja.

*

A felszabadulással új társadalmi, gazdasági és politikai rend kezdődött. Azok a hatalmi, gazdasági és társadalmi tényezők, amelyek addig befolyásolták a kutatók tevékenységét, megszűntek hatni. Lassanként új szellem vált uralkodóvá az egyetemen is, az egész tudományos életben is. De kicserélődött a jogtörténészek túlnyomó része is. Nem csupán a már a Horthy-korban beérkezettek haltak el, Illés, Baranyai Béla, Bruckner Győző. Az akkori fiatalok gárdájában is gazdagon aratott a halál. Murarik Antal, Virág István, Szoika Kamill, Wiszkidenszky Gusztáv, Händel Béla, Gáthy Zsolt a háború következtében ifjúkora virágjában meghalt. Meznerics Iván, Torday Lajos, Hegedűs Géza, Hadik Béla, Jencs Árpád, Kelemen László végleg hátat fordított a jogtörténetnek. Az öregek közül Kérészy ugyan 1953-ig, Iványi Béla meg éppen 1964-ig élt, de többé nem publikált. Eckhart és Holub halálukig (1957, illetve 1962) dolgoztak.

Bónis, Czizmadia, Varga Endre és magam munkásságának viszont java része a felszabadulás utáni időre esik. A felszabadulás után azonban új módszerekkel, marxista felfogással próbáltunk dolgozni. Hogy ez mennyire sikerült és hogyan viszonylik ez a munka az 1950 óta elindult új gárda munkásságához, annak vizsgálata nyilvánvalóan külön tanulmány feladata.¹³⁴

¹³⁰ Degré Alajos: Magyar halászati jog a középkorban. Bp. 1939.

¹³¹ Degré Alajos: Adatok a magyar bírói függetlenség történetéhez (Degré Miklós-émlékkönyv). Szeged 1937; — Kártérítési jogunk az Anjou korban (Szentpétery-émlékkönyv) Bp. 1938; — A Planum Tabulare keletkezése (Kolozsvári Bálint-émlékkönyv) Bp. 1939; — Magyarországi szentszékek gyakorlata a protestánsok köteléki pereiben 1786-ig (Notter-émlékkönyv) Bp. 1941; — A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása (Illés-émlékkönyv) Bp. 1942; — Földesúri előjogok a jobbágyok házasságkötése körül. Regnum 1943.

¹³² Angyal Pál — Degré Alajos: A XVI—XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata. Bp. 1943.

¹³³ Gáthy Zsolt: Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyház-megye területén. Klny. Bp. 1942.

¹³⁴ A Horthy-kor jogtörténetírását még 1953-ban részletesebben feldolgozta Bónis György, de munkája nem jelent meg. Rendszere más, de adatainak túlnyomó része természetesen azonos. Kéziratának felhasználására vonatkozó engedélyét ezúton is köszönöm.

A MAGYARORSZÁGI FEUDÁLIS JOGINTEZMÉNYEK FELSZÁMOLÁSÁHOZ. A DECIMA MEGSZÜNTETÉSE

CSIZMADIA ANDOR

I.

Az 1848. évi polgári átalakulás törvényeivel is megszüntette a feudális kisajátítás nem egy, évszázadok óta fennálló jogszabályokkal megerősített gazdasági bázisát, s ezzel gyökeresen átalakította a kizsákmányolás arculatát. A jobbágyi munka kisajátításának kétségtelenül egyik legnagyobb haszonélvezője a feudális egyház volt, mely óriási földbirtokaiból eredő bevételein kívül a jobbágyoknak s a városi polgárságnak jövedelmeit több oldalról igénybevette. A falusi jobbágy a természetben és pénzben fizetett párbérrel, az egyházi-plébániai, templomi földek megművelésével, fuvarral, a szabad királyi-városi polgár a kegyúri terhek viselésével, ezenkívül mindketten az egyházi funkciókért adott illetékszerű szolgáltatással, a stóladíjjal, s a legkülönbébb jogcímen szedett és felajánlott ajándékkal, adományokkal járultak hozzá az egyházi szervezeti hierarchia legalsó fokán álló helyi funkcionáriusok eltartásához. Mindezek a szolgáltatások jelentősen érintették a jobbágy és a városi polgár jövedelmét, de gyakran nagyobb zokszó nélkül fizették, mert annak szolgáltatották, aki a falunak ideológiai vezetője volt, s a szolgáltatók legtöbbje a maga korában természetesnek tartotta, hogy a falu közössége saját papját is ellássa. A városi polgár pedig, ki kollektíven kegyuraságot gyakorolt az egyház felett, a papot saját alkalmazottjának is tekintette s mivel a szolgáltatások nagy részét a városi költségvetés terhére biztosította, annak kisajátítás jellegét közvetlenül nem érzékelte. E terhek ellen a kizsákmányolt csupán akkor lépett fel, mikor azokat indokolatlanul felemelték vagy a beszedés embertelensége alapvető jogait sértette.

Volt azonban egy szolgáltatás, melyet mind a jobbágyok, mind a városi polgárok valamennyi között a legterhesebbnek tartottak, különösen azért, mert nagyobb részét olyan egyházi szerveknek (püspök, káptalan) fizették, akiket nem vagy alig ismertek, s akik teljesen idegenek voltak az ő mindennapi életüktől. Ez a legterhesebb s egyben leggyűlöltebb kisajátítási forma az egyházi tized (decima ecclesiastica) volt, amit jobbágy és a polgár a magyar állam megalapításától nyolc és fél évszázadon keresztül minden terménye után a katolikus egyház különböző szerveinek adott. A tized nagysága a feudális kor elején a legjelentősebb volt valamennyi bőven folyó egyházi bevétel

között. Később is csak azért csökkent, mert részesedni kívánt belőle a kincstár, a földesúr, akik a beszédési jogból az egyházat kiszorítva, vagy bérbeadásra kényszerítve azért semmit, vagy igen csekély ellenszolgáltatást nyújtottak.

Az alábbiakban a tizednek, mint a kizsákmányolás egyik feudális kori eszközének megszüntetését kívánjuk megvilágítani, ezt azonban csak úgy tehetjük, ha ez intézmény történeti gyökereit is megvilágítjuk, s a jogi vonatkozások feltárása mellett rámutatunk gazdasági szerepére s mindezt az európai fejlődés keretében vizsgáljuk.

*

— A decima kérdése felveti a magyar jogtörténetírás adósságát e feudális jogintézmény fejlődését illetően. Történettudományunk művelői a decima jelentőségét a feudális kizsákmányolásban sokoldalúan bemutatták.¹ Egyes egyházmegyékre, illetve azoknak egyes részeire is találunk résztanulmányokat.² Összefoglaló értékeléssel a szlovák történészeknél is találkozunk.³ Jóval

¹ Mályusz Elemér a XIV. századi tizedet deríti fel. (Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században. Szerk. Székely György. Bp., 1953. 320—333.11) — Ila Bálint: A dézsma adminisztrációja (Levéltári Közlemények, 1939. 223—249. 11.) c. tanulmányában a dézsmásnak, mint a kamara megbízott tisztviselőjének feladatait tanulmányozta, különös súllyal a jegyzékek készítésének módjára, azok írásbeliségére. Egy másik „A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai” c. tanulmányában (A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957. 82—118. 11.) a dézsmajegyzékek forrásértékét elemzi s azokat a módszereket kutatja, amelyeknek segítségével a tizedjegyzékekben feltalálható számadatokat a modern statisztikai tudomány adataivá lehet átértékelni. — A forrásanyag közzétételében először Kovachich Márton György fáradozott Codex Iuris Decretalis Ecclesiae Hungaricae c. forrásgyűjtéménye II. kötetében (Pestini, 1815. 123—253. lapok), ő azonban csupán a decimára vonatkozó törvényeket gyűjtötte össze és rendszerezte, bár nemcsak a Corpus Iurisból, hanem a saját maga által kikutatott dekrétumok alapján. — Az újabb forrásfeltárásokon Szabó István, (Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp., 1954. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 86. szám) és Nemeskéri Kiss István, 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960) fáradoztak.

² Holub József Zala megye története a középkorban (1929) a veszprémi püspökség zalai főesperességének és a zágrábi püspökség becsényi főesperességének tizedeiről (329—438.11.), u. ő a „Pannonia” 1941/42. évfolyamában a veszprémi püspökség bevételeinél foglalkozott a püspökség tizedjövödelmével (Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. A veszprémi püspökség birtokai 1524-ben. „Pannonia” 269—307. 11.) — Bedy Vince a győri káptalan és közvetve a győri püspökség dézsmáit foglalja össze (A győri székeskáptalan története. Győregyházmegye múltjából, Győr, 1938. 221—254. 11.), a bencés rend tizedeit feldolgozta a Pannonhalmi Szt. Benedek-Rend története c. munka (alábbiakban P. Rt.) kollektívája (Budapest, 1902—1916. I—XII.). — Az erdélyi tizedekre: G. D. Teutsch: Das Zehntrecht der evangelischen Landeskirche. A. B. in Siebenbürgen, Hermannstadt, 1858. — Georg E. Müller: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. Hermannstadt, 1936. 122. ff. — Wenzel Gusztáv: A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Buda. 1863. I. 600—601. 11. — legújabbban Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Bp., 1862. 31—39. 11.

³ Kušík, Michal: Čirkevný desiatok. (Az egyházi tized Szlovákiában a XI. századtól 1848-ig.) Historický Časopis, 1961. 3. sz. 462—467. p. — Értékes szlovákiai vonatkozású tizedforrásokat közöl különösen a XVI. századból Richard Marsina, Michal Kušík: Urbáre Feudálnych Panstiev na Slovensku I. kötetében (Bratislava, 1959.) 278. sk. 11.-on.

jelentősebb összehasonlító anyagot kapunk a francia⁴ és a német jogtörténészek⁵ a Biblioteca Apostolica Vaticana pedig hatalmas sorozatban teszi közzé a XIII–XIV. századi itáliai tizedszámadásokat.⁶ Jelentős eredményeket értek el a lengyel jogtörténészek is,⁷ kikhez felsorakozni a decima kérdésben is jogtörténeti kutató munkánknak el nem hanyagolható feladata.

*

A tized — ótestamentumi örökségből⁸ a VI. században átlépett a keresztény egyházba is, s elterjedt egész Európában.⁹ Mikor a magyar állam megalakult s keresztény királyság lett, a tized már elterjedt volt a legtöbb európai államban, így a közvetlen nyugati szomszédainknál.¹⁰ Magyarországon az államalapító István király II. dekrétumában találkozunk intézményesítésével, aki átvéve a frank kapitulárék frazeológiáját, rendelte: „Si cui deus decem dederit in anno, decimam deo det; et si quis decimam suam abscondit, novem solvat. Et si quis decimacionem episcopo separatam furatus fuerit, diiudicetur ut fur ac huiusmodi compositio tota pertineat ad episcopum”.¹¹ A magyar rendelkezésben az feltűnő, hogy a törvénykönyvet bizonyára készítő egyhá-

⁴ Viard, Paul: *Histoire de la dîme ecclésiastique principalement en France jusqu'au décret de Gratien*, Dijon, 1909. — u.ő: *La dîme ecclésiastique dans le royaume d'Arles et de Vienne aux XIIe et XIIIe siècles*. ZRG. Kan. Abt. 52. (1911) 126–159. — u.ő: *Histoire de la dîme ecclésiastique dans le royaume de France aux XIIe et XIIIe siècles (1150–1313)*, Paris, 1912. — u.ő: *L'évolution de la dîme ecclésiastique en France aux XIVe et XVe siècles*. ZRG. Kan. Abt. 34. (1913) 107–140. — u.ő: *Histoire de la dîme ecclésiastique en France au XVIe siècle*, Lille et Paris, 1914. — u.ő: *La dîme en France au XVIIe siècle*, *Revue historique* 156. S. 241–268. Paris, 1927. *Villemonte de la Clergerie, La dîme dans notre ancien droit français et son abolition*, Paris, 1908. — Gagnol: *La dîme ecclésiastique en France au 18e siècle*, 1911. — u. ő: *Les décimes et dons gratuits*, 1911. — Marion, *La dîme ecclésiastique en France au 18e siècle et sa suppression*, 1912.

⁵ Svájzi vonatkozásban alapvető monográfia Rudolf Gmür: *Der Zehnt im alten Bern*, Bern, 1954. *Abhandlungen zum Schweizerischen Recht*. 310. Heft. — német irodalomból I. Philippi, Forst und Zehnte, *AUF* 2. 1910. és *MIÖG*. 23. 1912. — W. Kraus, *Die Zehnten der Salzburger Kirchenprovinz*, 1925. — Willibald Plöchl: *Das kirchliche Zehntwesen in Niederösterreich*, Wien, 1935. — Ernst Klebel: *Zehnten und Zehntprobleme im Bayer. — Österreichischen Rechtsgebiet*. ZRG. Kan. Abt. 58. 1938. — Erwin Hölk, *Die Zehnten der Reichsabtei Hersfeld*, 1933. — K. Lübeck: *Die Zehntrechte der Klöster Fulda*. AKKR. 118, 1938. — u.ő: *Die Zehntstreitigkeiten zwischen Herrfeld und Halberstadt*. AKKR. 122. 1947. — Mindezeket összefoglalja Hans Erik Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte Bd. I. Die Katholische Kirche*, Weimar, 1955. 3. Aufl. 176–177.

⁶ *Studi e Testi* gyűjteményeinek *Rationes Decimarum Italiae nei Secoli XIII e XIV.* sorozatában, 58, 60, 69, 84, 96, 97, 98, 112, 113, 128. sz.

⁷ A lengyel kutatások összefoglalása Heinrich Felix Schmidnél, *Die rechtliche Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischen Boden*, Weimar, 1938, 161–840. p. — Újabb lengyel eredmények értesülésem szerint sajtó alatt a ZRG. Kan. Abt.-ban.

⁸ Mózes Lev. 27, 30, 32, Deut. 14, 22, 23, Num. 18, 21, 24, 26.

⁹ L. Feine i. m. 155. sk. 11. Későbbi általánossá válására vonatkozó igen bőséges irodalomból kiemeljük Erwin Melichar tanulmányát: *Der Zehnt als Kirchensteuer bei Gratian*. A „*Studia Gratiana*” Vol. II.-ből Bologna, 1954. 389–407. 11.

¹⁰ Plöchl i. m. 16. sk. 11.

¹¹ Szt. István II. dekr. XVIII. c. közli Závodszyky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és határozatok forrásai*, Bp., 1904. 56. és 156. p.

ziak¹² a püspökök jogává teszik a decima feletti rendelkezést, holott a nyugat-európai egyházi törvények szerint annak csak $\frac{1}{4}$ része illette a püspököket, $\frac{1}{4}$ része a papokat, $\frac{1}{4}$ -e a szegényeket, $\frac{1}{4}$ -ét pedig az egyházi felszerelés, fenntartás („*fabbrica ecclesiae*”) céljára kellett fordítani. Ezt a rendelkezést 847-ben a mainzi zsinat megismételte,¹³ s ez a zsinat egyébként sok vonatkozásban hatással volt István király törvényhozására is.¹⁴

A feudális jog szerint a decimát isteni jognak tartották, mint ezt Werbőczy is teszi — de azt is megállapítják, hogy maga a pápa is sok kivételt tesz.¹⁵

Magyarországon kezdettől az a gyakorlat alakult ki, hogy a püspökök a tized egynegyedét (*quarta*) átengedték a lelkészkedő papságnak, háromnegyede felett saját maguk rendelkeztek. Mikor a XII., illetve a XIII. század során a káptalanok elváltak a püspöki menzától és az egyházi jövedelmekben megosztottak, részben a püspöki javakból nekik jutó birtokok tizedét kapták, részben pedig a püspök engedett nekik más helyeken tizedszedést. Az engedmény azonban legtöbbször a lelkészkedő papság terhére történt, s így a lelkészi *quarta* a feudális kor századaiban gyakran nyolcadra (*octava*) sőt tizenhatodra (*sedecima*) olvadt, a *quarta* többi részét a káptalan, illetve annak tagja, a főesperes (*magistratualis quarta*) élvezte.¹⁶ A káptalanok ezen túlmenően úgy is élveztek tizedet, hogy a püspök a káptalani birtokokon való teljes tizedszedési jog mellett átengedte számukra a tizedszedést más helyeken is.

Egyes tizedek királyi adományozás vagy elbirtoklás folytán más egyházi személyekhez is kerülhettek, egyes tizedek az adományos egyház megszűntével a királyi *fiscusra* szálltak. Bárki bírta azonban a tizedjogot, köteles volt a helybeli plébánosnak a *quartát*, *octavat* vagy *sedecimát* kiszolgáltatni.¹⁷ Voltak olyan helyek is, hol az egész tized a helybeli plébánost illette, pl. a Szepességben, ahol a királyok a százszok betelepítésekor az egész tizedet a plébánosok tartására rendelték.¹⁸ Az Árpádok az új telepítéseknél és a városjogokat adományozó privilégiumlevelekben rendszerint szabályozták a plébánosválasztási jog adományozásával együtt a tizedszedést, német telepeseknél az „*more saxonum*” (*ius teutonicum*) történt. Ez azt jelentette, hogy az

¹² Csóka Lajos: Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete. Sajtó alatt a Jogtörténeti Tanulmányok 3. kötetében.

¹³ Mon. Germ. Hist. Legum Sectio II. tom II. 178—179.

¹⁴ A korabeli zsinati határozatokra I. Erdélyi László: A somogyi tizedek s a velők kapcsolatos egyházi jogi kérdések. P. Rt. I. k. 143 — 190. 11, Bónis György: Szt. István törvényének önállósága. Századok, 1938. 433—487. 11.

¹⁵ „... de decimis, quae debentur de iure divino et tamen papa multos privilegiiat super decimis non solvendis”. Stephanus Werbőczy: Opus Tripartitum Iuris consuetudinarii Inlyti Regni Hungariae. Prol. T. 9. §. 1.

¹⁶ IV. Béla: Constitutio de decimis. 1255. II. Ulászló 1504-es átiratában Endlicher St. L.: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Leipzig, 1931. 487—8. — v. ö. Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. Győregyházmege múltjából. III. k. 221. sk. 11.

¹⁷ Szent László I. 33., 1498 : 59, 1546 : 55, 1553 : 12, 1723 : 7. tv.-ek.

¹⁸ vö. V. István priv. levelét 1271. *Libertas Saxonum de Scepusio*. Endlicher 522—525. 6. pont.

összehordott terménymennyiség a dézsmálásig a mezőn maradt és csak tizenkettő részt voltak kötelesek leadni.¹⁹

A királynak is volt járandósága az egyházi tizedből. Egyes helyeken dézsmahuszadot élvezett.²⁰ Másutt cserésképpen jutott a király tizedek élvezetébe.²¹ A szerémségi és a bácsi tizedek is az 1525 (bácsi) 15. tc. alapján a királyt illették.²²

*

A tized egyike azoknak a jogintézményeknek, ha éppen nem az a jogintézmény, amelyet még a feudális korban is legtöbbet szabályoznak. Ennek oka kétségtelenül az, hogy az uralkodó osztályokon belül minden egyes rend érdekelve volt benne, s ezek az érdekek gyakran álltak egymással szemben. A szabályozásra tehát több oldalról szükség volt. Ezenkívül a bírói döntésekben a magyar jog mellett időnkint a kánonjog szabályai is érvényesültek, mert hiszen a magyar világi bíróságok mellett magyar, sőt pápai egyházi bíróságok is döntöttek vagy egyházi hatóságok is intézkedtek. Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a tized jogintézménye 9 évszázadon át állott fenn Magyarországon, ez alatt számos szabályozásra lett szükség. Mindezek indokolták a jogszabályoknak azt a sokaságát, amit a tizedeknél találunk.

A jogszabályok hierarchiáját tekintve a törvényt kell elsőnek tekintenünk, mert — bár a magyar feudális jogban a szokásjogi szabályok döntőek, — a tizedről még a szokásjogi szabályok nagy gyűjteménye, Werbőczy Hármaskönyve sem emlékezik meg. Annál inkább a Corpus Iuris Hungarici kötetei, s azok a dekrétumok, melyek a gyűjteményből kimaradtak. Kovachich Márton György, a magyar jogi emlékek legjelesebb feudáliskori kutatója nagy egyházi gyűjteményében 410 törvényhelyet ismertet a decimáról. Ezek részben önálló törvények, részben pedig önálló törvényszakaszok, melyeket a szerző nemcsak

¹⁹ . . . decimas in campis solvent more saxonum . . ." (Hazai O. VI. 157) „ . . . more Saxonum, sicut consueuerunt duodecimam capeciarum de quocunqve frugum in campis reliquendo. Fejér: Codex dipl. V/3. 41. Item sacerdotem quem voluerint pro tempore, communi eligent voluntate, et decimas suas sacerdoti, more teutonicorum relinquunt in agro (Endlicher St. Ladislaus, Rerum Hungaricum Monumenta Arpadiana. Leipzig, 1931. Jászó, 1243. 463. p. („Decimas suas dimittent in campo more Teutonicorum”). (Endlicher, Keresztúr, 1246. 469. p.) . . . decimas vero more Teutonicorum in capeciis persolvant . . . (Tyrnava, 1238. Endlicher, 446. p.)

²⁰ IV. László 1277-ben a soproni dézsmahuszadot a soproniaknak adta. (Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 274—275.) Az 1231. évi Aranybulla szerint a királyok régtől bírják a dézsmahuszadot. (Holub József: Zalamegye története a középkorban. Pécs, 1929. I. köt. 392.)

²¹ Mikor I. Károly 1313-ban a veszprémi püspöknek adta a veszprémi ispánságot, cserébe fogadta érte — a papi quarta kivételével — Csepel-sziget tizedeit. Veszprémi Regeszták 66/38—9. 67/39.

²² A szerémségeket még a XVIII. században is a kamara szedte, a bácsi tizedeket világi földesurak élvezték inscriptio jogán. (Josephus Hajnóczy: Dissertatio publicopolitica de regiae potestatis in Hungaria limitibus. 1791. 11. §.)

a Corpus Iuris Hungariciból, hanem az általa felkutatott egyéb dekrétumokból közölt.²³

Nem kisebb fontosságúak a tizedekre vonatkozó királyi rendeletek (pátensek), melyeket nagy számban találhatunk — különösen a XVII—XVIII. századból Fejér György²⁴ és Batthyány Ignác²⁵ gyűjteményeiben, nem feledkezve meg a Nagyszombatban kiadott egyházi vonatkozású normale gyűjteményről sem.²⁶

Fontos partikuláris jogforrások a privilégiumok. Ezeket az általános szabályok mellett, melyek a rendes egyházi hierarchia tizedszedési jogára vonatkoznak, különösen az egyes szerzetesrendeknek, rendházaknak, zárdáknak adtak királyaink. I. István királynak Pannonhalma részére adott híres alapítólevelétől, mely a somogyi tizedet biztosítja a bencés főmonostor számára, az egész feudális koron át okleveleinkben számos privilégiummal találkozunk. S nemcsak a királyok, hanem a pápák privilégiumai is előkerülnek egy-egy szerzet (zárdá) tizedszedési jogának bírósági tárgyalásain, amit első sorban az egyházi, nem egyszer a világi bíróságok is akceptálnak.²⁷

A vármegyék és a szab. kir. városok is számos rész kérdést szabályoztak partikuláris helyi jogszabályokkal (statutumokkal). Ezek főleg a tized beszedésére, a decimatorok visszaéléseinek megtorlására vonatkoznak.²⁸ A XVIII. században egyes megyékben a statutumok már igen aprólékosan szabályozzák a dézsma beszedésének módját.²⁹ A szabad királyi városok is ellenőrzik hatósági területükön a dézsmaszedést.³⁰ Mindezek kitöltik az or-

²³ Codex Iuris Decretalis Ecclesiae Hungaricae. Pestini, 1815. II. k. 123—253. pp.

²⁴ Iurium ac Libertatum Religionis et Ecclesiae Catholicae in Regno Hungariae Partibusque Adnexis Codicillus Diplomaticus. Budaë, 1847.

²⁵ Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae. Claudiopoli, 1827. I—III.

²⁶ Extractus Benignarum Resolutionum Normalium in objectis publico Ecclesiasticis editarum. Editio tertia. Tyrnaviae, 1834.

²⁷ O. Lt. Kúriai lt. Ciszterciákra I. Proc. appell. 5—993, óbudai apácákra I. Proc. tabulares 4—373, bencésekre Proc. tabulares 4—7. — A felsőbbíróvárosi kútfők szíves közléséért dr. Varga Endre országos levéltári főigazgatónak mondok halás köszönetet.

²⁸ 1571 Bereg m. Corpus Statutorum II. 27. 1, 1610 Gömör m. (armalista nem fizet királyi decimát) C. St. II. 78—9, 1617 Sáros m. C. St. 111—112, 1635 Gömör m. C. St. II. 161, 1676 Heves m. C. St. II. 273, 1679 Nógrád m. C. St. IV/1. 423, 1681 Hont m. C. St. IV/1. 462, 1682 Nyitra m. C. St. IV/1. 467, 1686 Hont m. C. St. IV/1. 486—7, 1714 Veszprém m. C. St. V/1. 300, 1752 Moson m. C. St. V/1. 586.

²⁹ Így 1736-ban Fejér megye (Corp. Stat. V/1. 498—502.), 1766-ban Pest megye alkot nagyon részletes statutumot (Corp. Stat. IV/1. 862—864.)

³⁰ Kassa, 1694, 1698. (Corp. Stat. II/2. 304, 318.), Nagybánya, 1647, 1660, 1669. (Corp. Stat. III. 624, 651, 652, 676.), Debrecen, 1670. (Corp. Stat. III. 681.), Máramaros-sziget, 1652. (Corp. Stat. III. 634.), Szeged, 1749. (Corp. Stat. III. 772.), Esztergom, 1718, 1729. (Corp. Stat. IV/2. 640, 685.), Nagyszombat, 1561, 1686. (Corp. Stat. IV/2. 109, 122, 559.) Trencsén, 1665. (Corp. Stat. IV/2. 509.), Pest, 1733. (Corp. Stat. IV/2. 700.), Kőrömbánya, 1560. (Corp. Stat. IV/2. 121.), Szentgyörgy, 1770. (Corp. Stat. IV/2. 809.), Besztercebánya, 1713. (Corp. Stat. IV/2. 626.), Sopron, 1446, 1507, 1539, 1598, 1713. (Corp. Stat. V/2. 9, 13, 31, 75, 394.), Kőszeg, 1665, 1667. (Corp. Stat. V/2. 265, 268.), Szombathely, 1636. (Corp. Stat. V/2. 185.), Székesfehérvár, 1729. (Corp. Stat. V/2. 449.) E statutumok különösen a bordézsma beszedésének rendjét, mértékét, a dézsma-alkók választását, esküjét, feladatait, esetleg visszaéléseinek megakadályozását vagy megtorlását rendezik.

szágos jogszabályok által nyitvahagyott kereteket, nem egyszer elébe vágnak az országos szabályozásnak is.

Találunk szabályozást különösen a tized kivetése, beszéde körüli eljárásra az egyes uradalmak, elsősorban az egyházi tizedet a török idők alatt bérlő kamara levéltáraiban.³¹

Utalnunk kell végül a felsőbbbíróági gyakorlatra, melyből kialakuló bírói szokásjog³² a helyi adminisztrációs és úriszéki szokásjoggal együtt alakítják ki az egyházi tized jogintézményét szabályozó jogforrások hierarchikus rendjét.

*

A középkori Magyarországon a tizedet gabonaneműekből (búza, rozs, árpa, zab, tönköly és köles), borból, valamint a méh és bárányszaporulat után fizették.³³ Találkozunk azonban tyúktizeddel is, s a XVI. századtól állandóvá válik a tizedelés a kecskeszaporulat után. A XVI. századi dézsma-számadásokban feltűnik a lencse és borsó, a len és kender, a hajdina és káposzta, majd a XVII. század legvégén a törökbúza (kukorica), végül a XVIII. században a dinnye, a dohány és a burgonya.³⁴

Külön szabályok vonatkoztak a pásztorok dézsmájára. A vlach-jogu pásztorok, akiknek termése nem volt, az állatok után fizettek tizedet. Ezek „more vlachorum” fizettek: tizedet a disznók után, huszadot, vagy ötvenedet a juhnyájából, sőt a tehenek, ökrök, tinók és borjaik után az ún. tretinát. A pásztorok azonban a tizedet nem az egyháznak, hanem a földesúrnak adták.³⁵

A tizedet a gabonaneműeknél kalászban és nem szemben szedték (1685 : 45. tc.), s nem kellett behordani. A borra nézve a törvényes mértéket kellett használni (1655 : 31. tc.). A tizedet rendszerint természetben vették be: de ha szerződés vagy régi gyakorlat írta elő, készpénzben is meg lehetett váltani.³⁶

Mivel I. Lajos 1351. évi dekrétuma óta azok, akik az egyháznak tizedet fizettek, kilencedet is fizettek a földesúrnak, a gyakorlat úgy alakult ki, hogy a kilencedet előbb kivette a földesúr és csak azután vehették ki a tizedet (1495 : 44, 1500 : 29. tc.-ek).

Tizedet eleinte mindenki fizetett terményei, illetőleg állatszaporulata után. Később (1439 : 28, 1492 : 50. tc.) a nemesek majorsági földjeik után

³¹ Ennek feldolgozására utalunk Ila Bálint i. munkáira, (A dézsma adminisztrációja, illetve a Dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai) s a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle évfolyamaira, melyekben számos dézsmaszedői utasítást találunk.

³² I. ennek gyűjteményét a Planum Tabulare sive Decisiones Curiales c. munkában. Posonii, 1800. 424—429, 955—964, 1081—1082. sz. döntések.

³³ Mátyás 1481. évi szabályozása. 1498 : 51. tc.

³⁴ Ila Bálint: A dézsmajegyzékek, i. m. 82. l.

³⁵ Ila Bálint: A dézsmajegyzékek, i. m. 83. l.

³⁶ 1563 : 72, 1647 : 95, 1836 : 34.

mentesek lettek a tizedfizetés alól. Kivétel volt Somogy megye, ahol a nemesek is fizettek a pannonhalmi főapátnak.³⁷ Ha nemesember jobbágyföldet művelt, akkor tizeddel is tartozott. Ha azonban a nemes személy „jure suo ad possessorium venit”, a tized megtagadása jogos volt, mert azokon a földeken, amelyeket „ad manus Nobilitares jure devenerint”, a tized fizetésének terhe megszűnt, mivel a nemes „a birtokot a maga jussán bírja, aki az előbbi nemtelen birtokost már nem reprezentálja”.³⁸ Mentések voltak a tized alól az egyházi és iskolai célokra rendelt birtokok (1458 : 10. tc.), a prediálisok telkei (1500 : 29. tc. 4. §.), a hajdúk, jászok, és kunok kiváltságaik alapján, a szerbek, románok, oroszok és más keleti hitűek,³⁹ a fiú a szülője házában, valamint a szolgák,⁴⁰ végül mindazok, akiknek erre gyakorlatilag érvényesíthető kiváltságuk volt.⁴¹

Mivel a főpapok számára a birtokaiktól távolabb eső területeken a tized beszedése és tárolása roppant nehézkes és költséges volt, már az Anjouk alatt szokásossá vált a tized *bérbeadása*. I. Károly 1342-től Hippolytnak adott privilégiuma (lényegében bérleti szerződése) dokumentálja az esztergomi érsekségi tizedek bérbeadását.⁴² Ismerünk a XIV. században városokkal, falvakkal kötött szerződéseket a tized pénzben való kollektív megváltásáról,⁴³ illetve bérbeadásáról.⁴⁴ Bár I. Mátyás 1481 : 8. tc.-e tiltja a dézsma bérbeadását, de ha a dézsma tulajdonosát a szükség szorongatja, mégis megengedi. A II. Ulászló idején hozott 1495 : 37. tc. már a bérbeadásról mint *szokásról* emlékezik meg. Ettől kezdve a gyakorlat a legtöbb egyházi dézsma bérbeadását ismeri, s az egyházak többnyire csak saját birtokaikon, illetve a székhelyükhöz,

³⁷ P. Rt. I. k. 147. sk. 11., III. k. 183. sk. 11., IV. k. 253. sk. 11., V. k. 107. sk. 11., 185. sk. 11. — Hegedüs József: A pannonhegyi papi tized Somogyban. Nagykanizsa, 1854. 94. p.

³⁸ Planum Tabulare 958. sz. De Causis Decimalibus ex Usu Promotis. Dec. 4.

³⁹ 1481 : 3,4 1495 : 45, 1500 : 29, 1569 : 28. tc.-ek. Noha az említett törvények kimondták a görögkeletiek tizedmentességét, mivel ezek legtöbbje csak pásztorkodással foglalkozott, a királyok azokra az erdélyi görögkeletli románokra, akik földműveléssel is foglalkoztak, vagy egyébként tizedköteles állatszaporulatuk volt, a tizedfizetést elrendelték. 1468. október 8-án Mátyás király rendeli, hogy az erdélyi keresztények földjén lakó szimatikusok is fizessenek tizedet az erdélyi káptalannak (Battyán: Leg. Eccl. II. p. 529.), ezt II. Ulászló (1498. febr. 24-én, majd 1500. május 22-én) megismételi. Az utóbbi levélben már az összes erdélyi románok terményeire, gabonájára, más tizedköteles dolgai, földjei és szőlői után rendeli a decima megvételét és a parancs végrehajtását a vajdára bizza. (Battyán, Leg. Eccl. II. 609, 635. pp.)

⁴⁰ Szt. László I. Dekr. L. I. C. 40.

⁴¹ Zala megyében a török idők alatt a végvári katonaság is ki akarta magát vonni a tizedfizetés alól. (Lásd a zalaszentgróti pert 1634-ből. Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg, 1961. 32. l.) — Sőt 1655-ben Zala megye rendjei követ-utasításba adták, hogy a végvári vitézek mentesítendők a tizedfizetés alól. (Degré Alajos: Zrínyi Miklós zalai főispánsága. Levéltári Szemle, 1966. 656. l.) A törekvés azonban nem vezetett eredményre. A század második felében a főpapok sorra nyerik meg a megyei törvényszék előtt a végvári katonák ellen indított tizedpereket. (Degré Alajos levéltári igazgató szíves közlése.)

⁴² Lehetséges azonban, hogy az esztergomi érseket megillető pénzverési tizedről van szó.

⁴³ Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Budapest, 1953. 325. l.

birtokközpontjaikhoz közel fekvő területeken szedtek dézsmát, minden mást bérbeadtak. Bérbeadás esetén a földesuraknak elővásárlási joguk volt (1546 : 55, 1547 : 35, 1569 : 27, 1659 : 54. tc.ek). Ha a földesúr nem élt elővásárlási jogával, a tizedet bárkinek haszonbérbe lehetett adni. Ilyenkor a haszonbérlet a földesurak akadékoskodása ellen a törvény hatalmaskodás cselekményének terhével védte.⁴⁵ A török idők alatt a végvárakban a királyi fiscusnak volt elsőbbsége, hogy a végvári katonaságot a környező vidék tizedeiből élelmezhesse.⁴⁶ Így bérelték az egri püspök tizedeit az egri vár számára, a váradi püspök tizedeit a váradi vár katonáinak eltartására.⁴⁷

Haszonbérleti szerződéseket örökre is lehetett kötni. Ilyen szerződést kötött a somogy megyei nemesség, ezért évi 6500 forintot fizetett a pannonhalmi főapátságnak.⁴⁸ Gyakori volt a XVIII—XIX. században, hogy egész megyék vették haszonbérbe a tizedeket.⁴⁹ Máskor a jobbágységek voltak a

⁴⁴ I. m. 325—327. I. Veszprémi Regesták 7/19, 8/19.

⁴⁵ A tizedek bérletéről Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda, 1845. I. 423—424.

⁴⁶ 1569:27, 1563:68, 1574:22, 1647:95.

⁴⁷ Ruzsás Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Budapest, 1939.

⁴⁸ Wenzel Gusztáv: A magyar és erdélyi magánjog i. m. I. 600. l. — Az 1726. dec. 13-án kelt egyezségről P. Rt. V. k. 209—210, uott Oklevéltár 20. sz.

⁴⁹ A megyei haszonbérletekre ideiktatjuk Szabolcs vármegye és az egri érsekség között 1817-ben három évre kötött dézsmabérleti szerződést: „Mi Szabolcs vármegye közönsége által teljes tárgyalási joggal és megfelelő instrukcióval kiküldött ablegatus nunciások bizonyítjuk, hogy az egri érsekségnek korábbi dézsmajogáról szóló okmányok tüzes átvizsgálása és kölesönös megtárgyalása után az 1817, 1818, 1819. évekre évi 3710 Ft bérösszegért bérbe vettük Szabolcs megye összes olyan királydézsmáit, amelyek eddig régi jog és folyamatos usus alapján mindig az egri érsekséget illették, amelyeket tehát akár természetben, akár készpénzben törvény szerint eddig is szedni jogában állt, éspedig: bárányokból, méhekből, borból, a földnek mindenféle gabonaterméséből, beleértve a Szabolcs megyei főespereseknek járó hetedet és a katolikus plébánosokat illető nyolcadot, keresztény pénzt és a királydézsmá egyéb szokásos járulékait, az itt alább felsorolt községekből, mezővárosokból, birtokokról és pusztákról, úgymint:

a kisvárdai járásban:	Ajak, stb. össz.	40	faluból, ill. pusztáról
a nádudvari járásban:	Balkány, stb. össz.	12	faluból, ill. pusztáról
a dadai járásban:	Berezol stb. össz.	28	faluból, ill. pusztáról
a (nyírf)bátori járásban:	Apagy stb. össz.	18	faluból, ill. pusztáról

Ideértve azon nemeseket is, akik nem ugyan saját nemesi földjeik után, hanem idegen dézsmaköteles földjeik után szoktak eddig is királydézsmát fizetni. Ideértve az újonnan telepített szőlőket, akár új jobbágyságok, akár extraneus jobbágyságok telepítették azokat, de juxta legem et usum praehabitu dézsmakötelesek. Mindezeket a fenti 3 évre a megjelölt bérösszegért bérbevevttük, salvo jure Archiepiscopatus Agriensis, a következő kikötések mellett: 1. a fenti bérösszeget minden évben két héttel Szent György napja előtt vagy után itt Egerben az érseki pénztárba jó pénzben hiány nélkül befizetjük. Ha ezt a határidőt nem tartanánk be, akkor az érsekségnek jogában áll a dézsmákat akár természetben beszélni, akár másoknak kiárendálni; 2. Az érsekség fenntartja magának a jogot megdézsmálni a bérletbe be nem vont és a szerződésben fel nem sorolt azon helyeket is, amelyek ugyancsak dézsmakötelesek és nem tartoznak az egri káptalan dézsmálási körébe sem. Ezekre a dézsmabérleti szerződés nem terjed ki, dézsmálásukról az érsekség külön intézkedik. — Kelt Egerben, 1817. ápr. 10-én Aláírók a deputátusok, éspedig: Szabolcs vm. alispánja, notarius, főpénztárosa, tiszti főügyésze. — Fischer érsek záradékolása: A mostani éhínséggel sújtott szegény nép könnyebbségére 1000 Ft-t elengedek az 1817. évre kikötött bérösszegeből: Bárány István egri érsek s.k.” — 1820-ban a megújított dézsmabérleti szerződés egész Szabolcs megyére már nem 3710 Ft-t, hanem 3970 Ft bérleti összeget állapított meg. (Egri Érs. Egyh. Lt. Archivum novum, 1971. rakszám.)

haszonbérllón, s ez volt az adott körülmények között a jobbágyok számára a legmegnyugtatóbb megoldás is.⁵⁰

A *tizedbevétel* a középkorban a püspökségek legjelentősebb bevételi forrását képezte, amely a birtokbevételek fölé emelkedett. Fügedi Erik mutatja ki egyik tanulmányában, hogy az esztergomi érsek tizedbevétele (a nagyobb tizedekből) a mohácsi vész előtt összes bevételének majdnem felét elérte s a földesúri jövedelem az összes bevételnek mintegy negyedrészt tette ki.⁵¹ A modenai Hippolyt kódex szerint az egri püspöknek közvetlenül a mohácsi vész előtt 1503-ban a dézsmából és a papi tizedborokból 5762 dukát 92 dénár, 1507-ben 6381 dukát; gabonatizedből és más papi haszonvételekből 1503-ban 9502 dukát 1 dénár, 1507-ben 8503 dukát 92 dénár bevétele volt. Ha ebből le is kell számítani az eléggé jelentős cathedraticum-bevételeket, még úgy is az tűnik ki, hogy az 1503-ban 16470 dukát 76 dénárt, 1507-ben pedig 15993 dukát 88 dénárt kitevő egri püspöki bevételi források legnagyobb részét a tizedek alkották.⁵²

Ez az arány az egyes bevételi ágak közt később egyre inkább csökken. A XVI—XVII. században a háborús idők nehéz begyűjtési körülményei hoznak jelentős csökkenést. A XVIII. századnak az országon belül viszonylag békés korszakában pedig a majorsági gazdálkodás kiterjedése von el egyre több tizedköteles földet az egyháztól. Ezen túlmenően a katolikus egyház tizedbevételeit a protestáns egyházak is kikezdték. Különösen azokban a városokban került a tizedbevétel a protestáns egyházak kezére, ahol az egész tized a lelkészeket illette, s a lakosság valamelyik protestáns hitre való áttérésével most már a tizedet a protestáns lelkész élvezte. Így volt ez a Szepességben, de találkozunk protestáns lelkészek decimaélvezetével Hontban, Sárosban, Gömörben⁵³ és mindenekelőtt Erdélyben.⁵⁴

Erdélyben Mohács előtt a tizedre vonatkozóan ugyanazok az elvek érvényesültek, mint Magyarországon többi részén. Gyökeres változás az 1556. évi szászsebesi országgyűlésen történt, mely a katolikus püspöki javak szekularizációját mondta ki.⁵⁵ Az erdélyi megyékben az előbb a püspököt illető

⁵⁰ Az egri egyházmegye községeinek árendájáról számos nyomtatott szerződés van a Hevesmegyei Levéltárban.

⁵¹ Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodásáról a XV. sz. végén. Századok, 1960. 94. évf. 88, 107.

⁵² Nyári Albert: A modenai Hippolyt-Codex. Századok, 1870. 4. évf. 369. — lásd még Fügedi Erik kiigazító megjegyzéseit: Századok, 1960. 94. évf. 82.

⁵³ Mindezekre l. Hajnóczy: Extractus legum i. m. 62—64. pp. — Hollók Imre: Egy pillanat a dézsmákra s különösen a gömöriek célszerű használataira. Rozsnyó, 1837.

⁵⁴ G. D. Teutsch i. m.-t — Az erdélyi fejedelmek az egyidőben hozzájuk csatolt városokban, mint az 5 máramarosmegyei kir. városban a református papok számára biztosították a dézsma élvezetét, amit e városoknak az anyaországhoz való visszacsatolásuk után az egri püspök sikerrel visszaperelt. (1771. O. Lt. Proc. tab. 4—114, 4—122. Proc. app. 5—574.)

⁵⁵ Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. 480.

tizedet a fiscus jövedelméhez csatolták, a helybeli lelkészek tizedjövedelmét azonban érintetlenül hagyták. A fiscus rendszerint haszonbérbe adta a tizedet. Ezt az erdélyi törvénykönyvek⁵⁶ akként szabályozták, hogy a földesurak bizonyos évenkénti bér (a tized piaci árának 1/11-része) fizetése mellett azok birtokába jutottak. A Diploma Leopoldinum (1691) 16. pontja megerősítette e rendezést s így a püspöki tized csekély évi bérért a földesurak rendes jövedelmévé lett.⁵⁷ A szászföldön eredetileg az egész tized a lelkészé volt. Az 1611. május 10-i kolozsvári országgyűlés azonban a szász papokat hűtlenség címén (a kőhalomszékieket és besztercevidékieket kivéve) minden tizedtől megfosztotta. Két évvel később Báthori Gábor fejedelem a tized háromnegyedét visszaadta nekik; ezt az 1612. november 20-i szebeni országgyűlés megerősítette.⁵⁸

*

A tized jelentőségének változásait a gondosan vezetett egyházi számadáskönyvekből rekonstruálhatjuk. Különösen jellemző képet nyerhetünk az egri egyházmegye számadáskönyveiből, honnan egész Északkelet-Magyarország tizedbevételei kitűnnek. Ha összehasonlítást teszünk a XVIII—XIX. századi tizedbevétel alakulását illetően az egri egyházmegyében, a következő egyre csökkenő tendenciát látjuk egyrészt a püspökség (érsekség) egyéb jövedelmei és a tizedbevétel arányát illetően, másrészt abszolút összegben is, amelynek értékelésénél azonban a pénz állandó devalvációját is figyelembe kell venni:

*Az egri püspökség részére fizetett dézsmák az egri egyházmegye területén*⁵⁹
(1769)

Perceptio paratae pecuniae ex decimis regis earumque arendis

Heves—Szolnok megyéből 76 falu közül 11 falu a természetben beszedett dézsmát készpénzben megváltja, 52 falu maga árendálja, 8 esetben a parochus loci, ill. ecclesia árendálja, a többi esetben a földesúr árendálja. Hatvan község a káptalanhoz fizet. A szolnoki megyerészen fekvő egyes falvak nem tartoznak az egri egyházmegyéhez. 25 falu pedig püspöki, illetve káptalani birtok, ahol az egyházi tizedet és földesúri kilencedet együtt, természetben szedi be a földesúr, ennek pénzértékéből csak felét lehet hozzászámítani az egyházi tizedjövedelemhez. Az alábbi összegek Hevesben heteddel együtt, de nyolcad nélkül értendők, de a 76 falu közül 11 esetben a plébánosi nyolcadot is a püspöki pénztárhoz fizették be.

⁵⁶ Approbatae Constitutiones II. R. 10. Cz. és III. k. 4. Cz., Compilatae Constitutiones II. k. 4. Cz.

⁵⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek XX. k. 68—69. ll.

⁵⁸ Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI. kötet, Budapest, 1880. 254—255. 11.

⁵⁹ Egri Ér. Gazd. Lt. 1722. rakszám (a Heves m. Levéltárban). Az egri egyházmegyében a decimabevételt 8 részre osztották. Ebből a nyolcadik rész a plébánost, a hetedik a főesperest illette. — A kimutatás Soós Imre egri levéltári igazgató munkája.

Heves megye dézsmája összesen	7 639 Ft
Borsod megye 27 falujának árendája	2 641
Szabolcs megye 100 falujának árendája, Debrecennel	3 871
Ugocsa megye 31 falujának árendája (communitas bérlő)	493
Liszka—Tolcsva districtus 5 faluja	518
Bereg megye universitásának árendája egy összegben	430
Szatmár megye universitásának árendája egy összegben	1 350
Zemplén megye universitásának árendája egy összegben	4 400
Sáros megye universitásának árendája egy összegben	2 240
Abaúj megye universitásának árendája egy összegben	1 500
Eperjes városét Ladomirszky úr bérlő	1 075
Kisszebben városét Ladomirszky úr bérlő	800
Bártfa városét Ladomirszky úr bérlő	625
püspöki birtokok kilencede és tizede együtt, pénzben	3 693
összes dézsmajövedelem	31 275 Ft
ebből levonva a püspöki birtokok dézsmájának fele	1 846
egyházi dézsma összes pénzbevétele	29 429 Ft
Ugyanezen évben — 1769-ben — a püspökség összjövedelme:	133 687 Ft

Lényegében azonos a következő évtizedekben is az egri püspökség (majd 1804-től érsekség) dézsmabevétele is. Azt gondolom, tanulságos képet kapunk, ha az utolsó század négy különböző évének dézsmabevételeit összehasonlítjuk a püspökség (érsekség) összes jövedelmének alakulásával:⁶⁰

	1769	1799	1822	1847
Dézsmabevétel	29,429 Ft	24,292 Ft	18,093 Ft	31,075 Ft
Összjövedelem	133,687 Ft	122,120 Ft	152,229 Ft	183,182 Ft
Az összbevétel %-ában	22,0	19,9	11,9	16,9

Jellemző képet láthatunk a pécsi egyházmegyében is. Itt ugyan csak egy évről (1816) áll rendelkezésünkre a kiárendált tized bevételi összege, de szemlélhetjük annak megoszlását a különböző egyházi szervek (a püspök, a káptalan, a székesegyház, a szeminárium és a parochiák) között:⁶¹

Subdivisio
Arendae Decimalis, veluti praeductum,

Iuxta Documentum :/ advolutum perceptit	Illmsmus Dominus Episcopus Josephus Király		Venerabile Capitulum		Cathedralis Ecclesia		Honorabile Seminarium	
	Ft	d	Ft	d	Ft	d	Ft	d
Ex 1. ^a Divisione die 23 febr. 816. facta	1273.	36 $\frac{28}{32}$	1115.	89 $\frac{22}{32}$	431.	34 $\frac{2}{32}$	318.	34 $\frac{2}{32}$
Ex 2. ^a Divisione die 4 ^a May	12791.	18 $\frac{16}{32}$	6395.	59 $\frac{8}{32}$	3197.	79 $\frac{20}{32}$	3197.	79 $\frac{20}{32}$
Ex 3. ^a Divisione die 29 Aug.	4043.	90	2021.	75	1010.	87 $\frac{16}{32}$	1010.	87 $\frac{16}{32}$
Ex 4. ^a Divisione die 30 Nov.	209.	75	104.	87 $\frac{16}{32}$	52.	43 $\frac{24}{32}$	52.	43 $\frac{24}{32}$
Summa:	18317.	80 $\frac{12}{32}$	9638.	11 $\frac{14}{32}$	4692.	44 $\frac{30}{32}$	4579.	44 $\frac{30}{32}$

Sig. V. Ecclesiis die 31.^a December 1816.

⁶⁰ Egri Érsk. Gazd. Levéltár (a Heves megyei Levéltárban) 1722, 1750, 1442 és 1604 rakszámok.

⁶¹ A kimutatás dr. Kenéz Sándor munkája.

Mindezekből kétségtelenül megállapítható, hogy ha a tized a XVII-XIX. században már korántsem az a nagy bevételi forrás, ami Mohács előtt volt, a főpapságnak mégis igen jelentős jövedelmi forrása maradt. Azt is megállapíthatjuk, hogy a tizedeknek még nagy hányadát maguk szedik be az egyházi tizedtulajdonosok és csak az a rész van bérbeadva, ahol a beszedés számos nehézségbe ütközött. A bérlők közt elsősorban a megyei nemesi kollektíva szerepel, de egyes nagyuradalmak közvetlenül bérlik. A bérlők közt vannak a városok, mezővárosok s többször jobbágyközségek, végül a tizedrészesedésben egyébként is érdekelt falusi plébánosok.

A tizedbevételekben jelentősen részesedik a királyi fiscus (kamara), sőt egyes főúri családok is. A jezsuita rend feloszlásával e rend vagyona részben a vallás- és tanulmányi alapokhoz került, melyet a kincstár kezelt, részben világiaknak adományozták. Hasonló sorsa volt a török háborúk alatt elenyészett apátságok és prépostságok vagyonának. E szerzetesrendek, apátságok és prépostságok rendszerint élvezték birtokaikon a tizedbevételeket, amely a tulajdonváltással az új tulajdonosok kezébe került.⁶²

A tizedjövedelem haszonélvezői voltak a lelkészek (plébánosok) is, akik - mint láttuk - a XI. században még egy negyed (quarta) kaptak. Később osztolni kellett ebben is a káptalannal s a quarta lecsökkent nyolcadra (octava), tizenhatodra (sedecima). Ha országos viszonylatban nézzük a lelkészek jövedelem-összeírását 1793-ból, akkor a 68 079 Ft decimarészesedés és a

per decursum Anni 1816. incassatae.

Ad BMV Purificat		Ad Setum Augustin.		Ad ratas Parochor' tto' Sedecimae		Német Üröghien-sis		Szabolcsensis		In Summa	
Ft	d	Ft	d	Ft	d	Ft	d	Ft	d	Ft	d
56.	59 $\frac{12}{32}$	56	59 $\frac{12}{32}$	56.	59 $\frac{12}{32}$	31.	94 $\frac{12}{32}$	7.	59 $\frac{24}{32}$	3348.	20 $\frac{5}{6}$
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25582.	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8087.	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	419.	50
56.	59 $\frac{12}{32}$	56.	59 $\frac{12}{32}$	56.	59 $\frac{12}{32}$	31.	94 $\frac{12}{32}$	7.	59 $\frac{24}{32}$	37497.	7 $\frac{5}{6}$

Per E. Nagy V-Cleri
x-d ma perceptor

⁶² Amikor I. Ferenc a tanítórendekeket visszaállította, a főpápot kinevező oklevélben ismét intézkedik a tizedekről is, ezzel visszaadják a rendnek (Pann. Rt. VI. A. 2. sz. oklevél). A vissza nem állított rendek tizede azonban a kincstárnál marad.

33 220 Ft sedecima, összesen tehát 101 299 Ft volt az évi tizedbevétel, s ez 7,3%-át tette ki a lelkészek 24 féle jogcímen befolyó évi 1 379 300 Ft össz-jövedelmének.⁶³

*

A tizedszedési jog fennállása, a bérletek megfizetése körül számos *per* keletkezett, melyek a kora feudális korban Magyarországon is egyházi bíróságok hatáskörébe tartoztak.

A magyarországi tizedvitákban azonban kezdettől fogva a legfőbb bíró a király.⁶⁴ A XVI. század törvényeiben ismételten találkozunk annak kimondásával, hogy az egyháznagyok közt felmerült valamely területre vonatkozó tizedvitákban a király illetékes.⁶⁵ Sőt az 1486 : 45. tc. egyenesen a királynak tartja fenn a dézsmaügyek feletti viták (*causae decimarum*) eldöntését. A Mátyás alatt hozott törvényre a következő században is hivatkozik az országgyűlés (1574 : 26, 1599 : 43. tc.), sőt a XVIII. században is (1723 : 85. tc.).

A dézsmaügyekben a király bírói illetékességének fenntartása mellett egyúttal olyan törvényt is hoztak, hogy azokat a római curia elé vinni nem lehet, sőt a dézsmapereket, melyeket ott indítottak, vissza kell vonni (1486:44, 45. tc.). Ennek ellenére a mohácsi vész előtt, sőt még valamivel utána is nem egy pápai bíróküldést találunk tizedügyekben olyan esetekben, amikor a felek Rómába fellebbeztek.⁶⁶ A XV. században a dézsmaszedés ellenőrzése mindinkább a vármegyék jogkörébe került. Így jutottak a dézsmaebeszedések körüli viták a vármegyei törvényszék elé.

Az 1495 : 37. tc., amikor a szokatlan és felesleges dézsmakirovásokat tilalmazza, az e körüli vitákat kifejezetten a vármegyei törvényszék elé utalja (1495 : 37. tc. 6, 9. §.). Az 1608. ku. 5. tc. azután a dézsmavisszaélécek ügyében illetékes fórumnak már általában a vármegyei törvényszékét jelöli ki, egyben megvonja a szentszékek ilyen ügyekben való illetékességét. Megújítja ezt a rendelkezést az 1609 : 17. tc., majd az 1613 : 19. tc. is, ez utóbbi a fellebbezést a királyi kúria elé utasítja. Az 1622 : 70. tc. olyan eseteket is a vármegye elé utal, mikor a hatalmasabb földesurak erőszakosan ki akarják zárni a decimák haszonbérletéből a többi földesurat (1622 : 70. tc. 3,4. §.). Az 1635 : 23. tc. ezt azzal egészíti ki, hogy a vesztes fél fellebbezési jogorvoslata

⁶³ A plébániák legjelentősebb jövedelmi forrásai ez időben a párbér (*lecticale*), a stóladíjak és a plébániafölkék jövedelme volt. (Kimutatás a Magyarország 18 egyházmegyéjében levő plébánosok számáról és jövedelmeiről. Az 1790/91. évben kiküldött *Regnicolaris Deputatio* elaborátuma 1793-ból.)

⁶⁴ M. G. Kovachich: *Codex Iuris Decretalis Ecclesiae Hungaricae*. Pestini, 1815. II. 125—127.

⁶⁵ 1468 : 5. Kovachichnál. C. Eccl. II. 125, 1486 : 45. tc. 1574 : 26. tc.

⁶⁶ I. Veszprémi Regeszták 522/206—7, 584/228. vö. Mon. Rom. Veszpr. II. 191, Fejér IX/7. 231. — 1488. évben a pápa Angelo ortei püspököt mint legatust küldte Magyarországra, hogy az összes tizedpereket vegye el bíráiktól s ő intézze el azokat. (Holub. Zala megye i. m. 429.) — Pannonhalma tizedpereire l. különösen P. Rt. III. 178. sk: 11. — Számos zala-megyei tizedpert említ még Holub i. m. 383. sk. 11.

a hasonló peres ügyekben hozott ítélet végrehajtása után hasznára lehessen (2. §). Ugyancsak megújítja az 1647 : 95. tc. az előző cikkeket s megállapítja, hogy ha a bérlő a bérletösszeget az alispánnál letétbe helyezi, a beszédést megkezdheti. A fekvő jószágok haszonbérének felosztását megegyezés nem létében a vármegyék végezzék (1655 : 89. tc. §. 4.).

A vármegyék hatáskörének kiterjesztése dézsmaperekben kapcsolatban állott részben a jogszolgáltatás Mohács utáni átalakulásával, felső, központi szerveinek hiányos, akadózó működésével s a megyei ítélkezés megerősödésével, részben annak a szokásnak állandósulásával, hogy a dézsmát az egyházi hatóságoktól a kir. fiscus (ez ti. a végváarak ellátására), valamint a földesurak, sőt maguk a vármegyék is bérbe vették. A fenti, a dézsmaügyeket megyei hatáskörbe utaló tc.-ekkel ugyanis párhuzamosan jelennek meg azok a tc.-k, melyek a földesurak és nemesek azon jogát biztosítják, hogy a dézsmák bérbeadása esetén a saját földjükön szedett dézsmákat elsősorban ők maguk vehessék bérbe. (1548 : 61, 1618 : 45, 1622 : 70, 1647 : 95. tc.)

Így alakult ki a dézsmaperekben való ítélkezés új rendszere, az ügyek megoszlása a különböző világi bíróságok között, mely természetszerűleg e fórumok egyébkénti rendes hatásköréhez igazodott. Minthogy az ősi, gyökeres jusst vitató („ex jure”, másként „juris”) perek s oly perek, melyekben privilégium-leveletet kellett felmutatni, első fokon a kir. tábla (Horvátországban a báni tábla) kizárólagos hatáskörébe tartoztak, az ősiségi joggal kapcsolatos perek tehát Magyarországon a kir. tábla (tabula regia iudiciaria) előtt indultak, magától értetődő, hogy a hasonló természetű, „ex fundamento juris” indult dézsmapereknek is a kir. tábla lett az első fóruma. Ilyen ügyek voltak azok, melyekben a dézsmához való jog eredete, illetőleg a jogot vagy a joggal szemben való mentességet adó privilégium volt a vita tárgya.

A dézsmaeredésnek törvényen vagy privilégiumon alapuló joga körüli viták, úgyszintén a dézsma alá esők mentesítő privilégiumai körüli viták természetszerűleg első fokon a kir. tábla elé tartoztak, s a hétszemélyes táblához (tabula septemviralis) voltak továbbvihetők.⁶⁷ Az ilyen ügyek számát szaporította az a körülmény, hogy a dézsmaeredés joga, ha 40 évig nem gyakorolták, elenyészett, itt tehát a dézsmaúrnak revindicatio esetén a jog eredetén kívül legalább a múltban volt gyakorlatot is igazolnia kellett,⁶⁸ az ellenfél viszont a gyakorlat hiányát vagy megszakadását igyekezett bizonyítani. Az ilyen, revindicációs ügyek szintén a kir. tábla előtt voltak megindíthatók s a hétszemélyes táblára felvihetők.

Ezzel szemben az „ex usu” dézsmaperek, ahol tehát nem a jog gyökere, alapja, csupán a jog birtoklásával kapcsolatos kérdések képezték a vita tárgyát, alsóbb, megyei fórumokon indultak, s fellebbezés útján kerülhettek a kir. kúria

⁶⁷ Stephanus Huszty, *Iurisprudentia Practica*. Tyrnaviae, 1766. II. 311. p.

⁶⁸ I. Planum Tabulare VI/1. 424.

elé.⁶⁹ Ilyen ügyek voltak általában a dézsma bérbeadásával és beszedésével s a dézsmát meg nem fizetőkre vetett „poena dupli” behajtásával kapcsolatos perek.⁷⁰ Persze, ezeknek is sok variánsa volt, hiszen a földek dézsma alá nem eső allodiális-, vagy dézsmaköteles urbariális jellegének megállapítása, különösen az egyéb problémákat is felvető irtásföldek esetében, valamint az urbariális földön élő nemesek törekvése a dézsmáltatás alól kibújásra stb sok vitára adtak okot és alkalmat. Hozzájárult a földesuraknak az a törekvése, hogy „alattvalóikat” (subditus) a dézsmafizetéstől lehetőleg mentesítsék (hogy gazdasági erejüket ők maguk vehessék igénybe), illetőleg az a törekvésük, hogy a saját birtokukon a kilenced mellett a tizedet is ők szedjék, az egyháznak fizetett csekélyebb bérösszeg fejében.

Mindezek az ügyek elsőfokon — a fentebbiek, a dézsmapereket világi bíróságok elé utaló idézett törvénycikkek szerint — kezdetről fogva megyei hatáskörbe voltak utalva, tehát a szolgabírói széken vagy az alispáni széken indultak; hogy a kettő közül melyiken, azt a perérték döntötte el. Az 1729 : 35. tc. szerint ugyanis a perek 200 Ft perértékig a szolgabírói szék kizárólagos hatáskörébe tartoztak, 200 és 3000 Ft közt vagy itt, vagy az alispáni széken indulhattak; 3000 Ft substratum felett pedig csak az alispáni széken megindíthatók. Mindkét fórumtól fellebbvitelnek volt helye a megyei törvényszékre (sedes iudiciaria), s onnan tovább a kir. táblára, végül a hétszemélyes táblára.⁷¹

Az említett bírósági szervezetten kívül a jobbágyok dézsmaszolgáltatásai ügyeiben a török korban az úriszékek (sedes dominalis) is ítélkeztek. Így a pannonhalmi főapát úriszéke 1654. július 28-án — mivel a szentiváni új telepések a hatévi mentességi idő lejártá után sem fizették meg a tizedet —, a falut 20 forint bírságban marasztalja el, s az adómentesség idejét 3 évre szállítja le.⁷² A török korban a jobbágyok dézsmatartozását és mikénti dézsmafizetését a jobbágyföldesúr viszonylatában az úriszék elé tartozónak tekintették s az ilyen ügyek nem is kerültek a megyei bíróságok elé. Ha azonban a per alperesei nemcsak jobbágyok, hanem nemesek, agilisok és jobbágyok vegyesen, az egész ügy nemesi bíróságok előtt folyik. Ilyen volt 1735-ben és 1736-ban a győri káptalan pere a visi szőlőhegyen levő szőlők decimája iránt.⁷³

A decimaperek fórumrendszere a XVII—XVIII. században a következőképpen alakult:

⁶⁹ Huszty i. m. 311—312. pp.

⁷⁰ Planum Tabulare XX/1, 955, XX/5. 959, XX/7. 961, XX/9. 963. O. Lt. Processus appellati 5—334, 5—1123, 5—1134, 5—1372, 5—1530.

⁷¹ E törvény (1729 : 35. tc.) előtt már találkozunk olyan statutumokkal, mely a 100 Ft-on aluli dézsmapert utalja csak a szolgabíró hatáskörébe. Nógrád m. 1677. évi statutum. C. St. IV/1. 410.

⁷² Varga Endre szerk.: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Budapest, 1958. 198. n.

⁷³ O. Lt. Proc. appellati 5—1651, 5—1652.

<i>ex jure perek</i>		<i>ex usu perek</i>		jobbágyok megtagadása a földesúrral szemben
II. fok	hétszemélyes tábla	III. fok	kir. tábla	úriszék (a XVII. században)
I. fok	kir. tábla	II. fok	megyei sedria	
		I. fok	szolgabíró alispán	

A perekben a „jus” és az „usus” igen gyakran összefonódott s nem egyszer nehéz megállapítani, hogy miért „usus” alapján indítanak pert az alispán, vagy a sedria előtt olyankor, mikor a jogalap is bizonytalan. Felsőbíróságaink állandó gyakorlata, hogy a törvény, vagy privilégium a felperes állításainak igazolására egymagában nem elég: az usust, a joggal való éleést is mindig bizonyítani kell.⁷⁴

A tizedperek sokszor épp olyan hosszúra nyúltak, mint a földbirtokperek, ahol per-rendtartás hiányában a legkülönbébb jogi eszközökkel meg lehetett akadályozni az ítéletek végrehajtását. Az egri káptalannak a szerencsi kerület birtokosai ellen indított juris perében 1760. január 19-én volt a kir. táblán a felvétel (levata). Az 1760-ban kezdődött per még 86 év után is folyt, amikor (1846-ban) a felperes káptalan ismét a táblánál a befejezést kérte.⁷⁵

*

A feudális világi felfogás a főpapok kezében levő tizedbevételeket a katonaaállítási kötelezettséggel terhelte; ez a török idők után megszűnt. I. Lipót azonban szükségesnek látta, hogy a főpapok hatalmas jövedelmeiknek egy részéről, mely eddig várak és katonaság fenntartási költségeinek viseléséből, a tizedeknek vagy egyéb jövedelmeknek a kincstár részére megtérítés nélkül vagy csekély bérleti összegért való átengedéséből állott, az állam javára továbbra is lemondjanak. Ugyanakkor biztosítani akarta az egyház számára a tizedbevételek visszaállítását azokon a helyeken, ahol a török uralom miatt az beszédhető nem volt. 1701. április 9-én -- miután előbb Kollonics Lipót primással a rendezés felől megegyezett, -- olyan rendeletet bocsátott ki, mely a tized visszaállítása mellett annak 10%-át (decima decimarum) a kincstárnak a jövőben lefoglalja.

A rendelet szerint minden egyházi tizedet, amit István rendelkezései és a gyakorlat megerősítette hazai szokások szerint régtől fogva szedni szoktak, a rendelet közzététele után vissza kellett adni az egyháznak. A kincstár prearendációs joga megmarad a jövőben is a határvidéken, s háborús szükség esetén máshol is. A primás a papság nevében vállalta a hosszú hadviselés költ-

⁷⁴ Planum tabulare VI/4. 427, O. Lt. Proc. tab. 4—39, 4—3537.

⁷⁵ A per kivonata Egri Kápt. magán lt. (a Heves megyei Levéltárban) Miscell. 121. -- Az iratok O. L. Proc. Tab. 4—5872. sz. alatt.

ségeinek és a fegyveres jognak, végül a banderiális teher helyett mintegy vált-ságul a tizedek tizedeit, amelyet minden tized után fizetnek, kivéve a plébános sedecimát. Olyan tizednél, ahol az természetben kerül beadásra, a kincstárt illető részt is természetben kellett szolgáltatni és meghatározott erősségekbe vagy magtárakba beszállítani.

A király minden vallású és nemzetiségű lakost a törvényes szokás és adománylevelek szerint továbbra is kötelezi a tizedfizetésre s a megtagadónak a kétszeres büntetést kilátásba helyezte. Végül az uralkodó Kollonics primásnak felhatalmazást ad, hogy mindazokban a perekben, melyek az egyházi tizedek, javak, jogok, jövedelmek tekintetében már elindultak, vagy elindulni fognak, érseki székén dönthessen. Ezzel azonban ne ártson az ország tételes törvényének és rendes bírói joghatóságának.⁷⁶

A „decima decimarum” fenntartása azonban a klérus ellenzésével találkozott, s az már egyszeri kivetés után Lipót életében meg is szűnt. Erre mutat egy 1768-ban kiküldött kancelláriai bizottság véleménye. A kancelláriai bizottság megállapítása szerint a főpapok a világi főurakhoz hasonlóan az 1542 : 32, 34. és 35, az 1542 : 26, az 1543 : 13 és az 1555 : 5 tc.-ek szerint kötelesek katonaságot tartani és kivenni részüket vagyonuk arányában a hadviselés terheiből, sőt az 1537 : 15. tc. szerint sürgős hadrakelés esetén dézsmákat is kötelesek a királyi dispensátorok rendelkezéseire bocsátani. Mivel azonban a törvények még nemesek terhére sem írták elő az örökös katonatartási kötelezettséget, annál kevésbé terhelhetők a főpapok dézsmák örökös átengedésével. Az 1715 : 11. tc. a dézsma kérdésének részletes szabályozása során egy alkalommal sem utal a dézsma decimájára. A bizottság tehát nem javasolta a decima decimarum felújítását.⁷⁷ A decimákban való részesedés le is került a napirendről, ehelyett a püspököknek összes jövedelmeik 10%-át kellett várerődítési segély címén a katonai költségekhez való hozzájárulásként adni, s fennmaradt még háború esetén insurrectionális kötelezettségük.⁷⁸

II.

A XVIII. században a tizedjövedelem indokolatlan nagysága több oldalról is kritikát váltott ki. A főnemesség és a jobbágytartó nemesség mind jobban magának akarta megszerezni a jobbágyszolgáltatásokat s a papi tizedben, ha csak maga olcsón ki nem árendálta, veszélyes konkurrenciát látott. A kincstár — mint láttuk — szintén nem akart lemondani részesedéséről.

⁷⁶ I. Lipót 1701. ápr. 9-én kelt rendelete. Fejér, Georgius, Iurium ac Libertatum Religionis et Ecclesiae Catholicae in Regno Hungariae Partibusque Adnexis Codicillus Diplomaticus. Budae, 1847. 291—299. pp.

⁷⁷ Egri Érs. Egyh. Lt. Archivum Vetus. 321 rakt sz. 2447 irata.

⁷⁸ Forster Gyula: A katolikus klérus sérelmei 1848 előtt és után. Budapest, 1892. 13—21. 11. — vö. Fraknoi Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. 489—490. 11.

A jobbágy pedig, aki a terhet viselte, mindinkább meg akart alóla szabadulni. A jobbágyok terheinek könnyítéséért küzdő reformátorok — látva II. József reform intézkedéseit, majd a francia forradalom hatására — az egyházi javak és bevételek szekularizációját kívánták, hogy azokat oktatási, nevelési és más közcélra fordíthassák vagy a jobbágyság terheinek könnyítése érdekében eltöröljék. E bevételek közül elsősorban a tized ellen küzdöttek.

Hajnóczy József, a magyar jakobinus-mozgalom egyik vezetőjének 1790-ben készített alkotmány-tervezete szerint a tizedből, a lelki gondozással nem járó javadalmak lefoglalásából, nemkülönben a lefoglalt kolostori jószágokból minden hitfelekezet lelkészseit fenn lehetne tartani.⁷⁹ A tized megváltására pedig azt javasolta, hogy tízéves átlag alapján a telkek nagysága szerint örökre fel kell értékelní.⁸⁰ A katolikus egyházi rendről szóló 1792-ben megjelent munkájában Hajnóczy már nagyon éles szavakkal kel ki a dézsma ellen, melyet az összes közszolgáltatás közt a legterheesebbnek tart. Különösen azt tartja igazságtalannak, hogy a katolikus papság részére a nem-katolikusokat is tizedfizetésre kényszerítik. Mikor a tizedet behozták, abból a templomokat fenn kellett tartani, sokkal több volt a plébániák száma, s a tizedek címén hárult az egyházra a banderiumok fenntartásának terhe. Most mindezeket a nép viseli. Igazságos tehát, hogy a jobbágyság az egyház részéről könnyítést kapjon s a tized terhétől megszabaduljon.⁸¹

Hajnóczy törekvései csak kevés visszhangra találtak az 1790/1. évi országgyűlésen és az 1791 : 67. tc.-kel kiküldött deputációk munkálataiban. Az országgyűlés nem foglalt állást a tized eltörlése vagy szabályozása mellett, az iuridica deputáció azonban a polgári törvénykönyv tervezet során legalább szabályozni akarta a tizedbevételeket. A 7 pontból álló törvényjavaslat lényeges rendelkezései voltak: 1. Nem jár tized azon jobbágyföldekről, melyek nemesi kézre visszakerültek, a visszavett földek kárpótlására szolgáló földek ellenben tizedkötelesek; 2. Ha a jobbágy a termények behordását megtagadja, kétszeres büntetést kell fizetnie; 3. Természetben s nem pénzben kell a tizedet fizetni, ha a tized birtokosa igazolni tudja, hogy azt valaha természetben kapta meg; 4. A hely birtokosa, aki a tizedet bérli, nem kérheti az 1647-i állapotnak megfelelő bérösszeg megállapítását, ha újabban több éven át nagyobb összeget fizetett; 5. A tizedbérlet elsősorban a földesurat, azután a jobbágyot illeti más extraneusok előtt; 6. A klérus a természetbeni fizetés megtagadása miatt a tized kétszeresét nem veheti meg azon, aki jóhiszeműen

⁷⁹ Gedanken eines Ungarischen Patriotén über einige zum Landtag gehörige Gegenstände. Országos Széchenyi Kvt. Kézirattár Fol. Lat. 647. — Magyarul Csizmadia Andor: Hajnóczy József közjogi politikai munkái. Budapest, 1958. 35.

⁸⁰ uo. 39. — Ugyanezzel találkozunk a Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum e. alkotmány—tervezetében. Országos Széchenyi Könyvtár, Fol. Lat. 647. magyarul szerző i. m. 75—76.

⁸¹ (Hajnóczy): Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in Regni Hungariae latorum. I. szerzőnél i. m. 276—279.

hosszabb időn át pénzben tett eleget kötelezettségének; 7. Irtványok után a klérust nem illeti meg a tizedszedés joga.⁸²

A tized megszüntetése Európa-szerte a francia forradalommal már napirendre került,⁸³ s a kérdés a XVIII. században más államokban is visszhangra talált. A Napóleon által elfoglalt német területeken, majd Svájcban is tettek elhatározó lépéseket a tized felszámolására. Ennek következtében a tized Európa legtöbb nyugati államában lényegében a század első felében a feudális földesúri bevételekkel párhuzamosan meg is szűnt.⁸⁴

Magyarországon a kérdés az 1832—6. országgyűlésen került napirendre. Ennek előzménye volt, hogy az 1827 : 8. tc. újabb országgyűlési bizottságokat küldött ki a feudális állami és gazdasági rend most már elodázhatatlan reformjainak előkészítésére s a feudális terhek szabályozására. A reformtevékenység különösen az 1831. évi koleramozgalom alatt olyan lendületet vett, hogy a Reviczky kancellárhoz befutó jelentések szerint a reformerek már tulajdonjogot akarnak adni a jobbágyoknak, *s a tizedet és kilencedet meg akarják szüntetni.*⁸⁵

A tized kérdése valóban több országgyűlési albizottság munkájában előkerült. A polgári törvénykönyvet előkészítő iuridica deputation kívül az urbáriális és banderiális albizottságok, valamint az egyházügyi bizottság egyaránt foglalkoznak a tized megszüntetésének vagy legalább reformjának kérdésével. Mivel az országgyűlési bizottsági terveket a megyékben is megtárgyalták, a tervezetek országsszerte élénk visszhangot keltettek.

Szinte minden megye előkészítő tárgyalásain felvetődnek a tized rendezésének kérdései, bár nem minden megyében kívánják ugyanannál a megyei albizottságnál a kérdést előterjeszteni.

Néhány megye, így a vezető Pest megye rendjei az úrbéri munkálattal kapcsolatban foglaltak állást a tized eltörlése mellett. Zemplénben a kiküldött úrbéri albizottság csak a méhek, bárányok, kecskék utáni tizedet kívánta eltörlőni,⁸⁶ a banderiális albizottság azonban olyan javaslatot készített, hogy „a tizedek, mint a föld népe szorgalmának legfőbb akadályai átallyán fogva töröltetnének el”. Ha ez nem menne, a beszédés körüli visszaélések szűnjének

⁸² Proiectum Legum Civilium per Regnicolarem Iuridicam Deputationem Articulo 67. 1791 ordinatum elaboratum. Posonii, 1826. 31/32. l. Articulus XXV. — Sándor Lipót nádor 1793. január 26-án azt jelenti bátyjának I. Ferencnek, hogy a bizottsági munkálattal csak két fontos kérdés maradt hátra, ezek közül egyik „de nona et decima praestanda”. — Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790—1795. Bpest., 1926. Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris. 603. p.

⁸³ A francia nemzetgyűlés 1789. augusztus 4., november 3-i dekrétumainak 5. cikke rendelte: „Les dimes de toute nature . . . possédées par les corps séculiers et réguliers, par les bénéficiers, les fabricques et tout gens de main-morte . . . sont abolies”.

⁸⁴ A tized felszámolására l. Hans Erik Feine összefoglaló nagy művét Kirchliche Rechtsgeschichte. Bd. I. Weimar, 1955. 530. sk. 11. Svájcra Rudolf Gmür: Der Zehnt im alten Bern. Bern, 1954. 153—284. 11.

⁸⁵ A mozgolódásokra Barta István: Az 1831. évi pesti koleramozgalom. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. köt. 445. kk.

⁸⁶ Barta István: A fiatal Kossuth. Bpest., 1966. 109.

meg. S mivel a tizedet a törvények a haza védelmére rendelték, összegének negyedét, háború esetén a felét a felkelési pénztárba kell befizetni.⁸⁷ Még tovább mentek a jogügyi munkálatok, ahol a polgári törvénykönyv vitájában egyenesen a tized eltörlését javasolták.⁸⁸ Zemplén megye közgyűlése is honorálta e radikális megoldást, s a banderiális munkálatokkal kapcsolatban olyan álláspontot is foglalt el, hogy a tizedet el kell törölni.⁸⁹

Nógrád megye rendjei az úrbéri kérdésekkel kapcsolatban vetették fel a tized ügyét, amelyet a katonatartás fedezéseként véltek tárgyalni. A megye albizottsága remélte, hogy mivel az egyházi rend már katonát nem tart, saját fenntartására elég birtokkal rendelkezik, így a tizedről lemond. A tervezet a tizedet olyan nagy tehernek tartja, hogy „míg a 9-ed a Termésnek 1/3-át elnyeli, s ugyanannyit a Tized is, következésképpen a „munkásnak csak 1/3-a marad”.⁹⁰ A megye a papi tized megszüntetését ez indokok alapján helyeselte.⁹¹

Bihar megyének az urbárium tárgyában kiküldött bizottsága a méhek mellett csupán a bárány és kecske dézsmákat törölnétné el.⁹² Ugyanez a kívánsága Somogy megyének is, amely az úrbérrendezés kapcsán tulajdonképpen nem a papi tized eltörlését igényli, hanem „a méh, bárány, gida dézsmát”, s mindjárt utána a kifejezett földesúri tartozásokat: „a csirke, kappan, tojás, borjú és vajbéli adózást”, „melyek miatt a jobbágy sok vexának van kitéve”. Az előbbi kívánság azonban mégis csak a papi tized egy részére vonatkozott, ez jelentkezik végül magában a törvényben is.⁹³ Nyitra megye egyházügyi albizottsága és ennek nyomán a megye nem közvetlenül a tizedek eltörléséről, hanem a plébánosok ellátásáról hozott határozatot. A lelkészeket ezentúl az állam fizesse, ezenkívül ellátásukra földet kapjanak, ehhez a szükséges művelést a község szolgáltassa. Minden más teher szűnjék meg.⁹⁴ Nyitra megye azonban sem a tizedet, sem a sedecimát nem akarta megszüntetni, sőt az eddigi mértékben biztosítani kívánta; ez az urbariális munkálatokból világosan kitűnik.⁹⁵

Temes vármegye az összes munkálatokra egységes véleményt adott. Ebben különösen kihangsúlyozta a tulajdon sérthetetlenségét s ebből követ-

⁸⁷ Barta i. m. 121.

⁸⁸ Barta i. m. 127.

⁸⁹ Barta i. m. 149.

⁹⁰ Heves vm. Levéltára: Nógrád vármegye által az Urbárium Tárgyában rendelt biztosságnak észrevételei . . . Pest, 1832. (Nyomtatvány) 15.

⁹¹ uo. 19.

⁹² Az 1827-dik esztendei 8-dik törvénycikket következtetésében készült Országos Rendszeres munkák megvizsgálására . . . Bihar vármegye által az Urbarium Tárgyában rendelt biztosságnak észrevételei s ezek folytában költ végzések. Nagyvárad, 1832. (Nyomtatvány)

⁹³ Az Urbárium tárgyai körül. Röplap Heves vm. Levéltárban, 12. old.

⁹⁴ Reflexiones inlyti Comitatus Nitriensis Deputationis in Ecclesiasticis depromptae. Tyrnaviae, 1832. 6. p.

⁹⁵ Reflexiones inlyti Comitatus Nitriensis Deputationis quoad opinionem Excelsae Regnicoloris Deputationis in Urbarialibus depromptae. Tyrnaviae, 1832. 9--10. pp.

kezett a tizedekre vonatkozó álláspontja is: annak *megváltását* javasolta. Mivel azonban az egyházi tizedet a vármegye nem tekintette „személyes tulajdon”-nak, így megelégednék mérsékelt pénzbeli megváltással, melynek összegét országosan meghatároznák.⁹⁶

Folytathatnánk a vármegyék állásfoglalásának további kutatását, a magyar uralkodó osztály nézeteinek és törekvéseinek megvilágításához, azonban ez a további kutatás aligha vinne közelebb. A törekvések széles skálát mutattak fel, a különböző elképzelések a tized reformjától, illetőleg megváltásától a tized teljes eltörléséig egyaránt megtalálhatók. Ugyanezek jelentkeznek azután az 1832—6. évi országgyűlés kerületi üléseinek és országos üléseinek tanácskozásain.

Az alsótábla 1833. aug. 23-i országos ülésén az úrbéri kérdésekkel kapcsolatban szóba hozta a tized kérdését, bár az elnöklő perszonális a törvénykezési munkálatokhoz tartozónak ítélte. Mégis a kilenced tárgyalása során is szóba került, mivel — mint mondták — rendszerint a földesurak bérlik s a kilenceddel együtt szedik.⁹⁷

A biharmegyei követ (Beöthy Ödön) a dézsmát a jobbágy legsúlyosabb terhének ítélte, különösen Biharban „hol a többnyire protestáns lakosok más vallású papnak adóznak, kinek munkásságára, lelki idvességökre nézve szükségök nincs”.⁹⁸ Hasonló a véleménye Bernáth ungi követnek is, aki szerint az ungi jobbágnak az esik nehezen, hogy olyannak fizeti a dézsmát, „akit soha nem is lát, t. i. az egri káptalannak, mellynek tagjai hacsak vagy egy közülük mulatságból nem utazik át a megyén, a legtávolabb munkássággal sem hatnak az ungi népre”.⁹⁹

A követek egy része biztosítani akarta a praependantiót a jobbágyok részére, mert mint Ocskay nyitrai követ mondta, ha van az alkotmányban „mocsok, szégyen, gyalázat, bizonyosan az: hogy az egyházi rend csekély haszonbérért kiadja a dézsmát, a földesúr pedig ezen adózásnak, melly neki nem tulajdona, szigorú megvételével égbekiáltólag nyomja a szegény népet”.¹⁰⁰

Érdemi vitába itt mégsem bocsátkoztak. Az országos ülés úgy határozott, hogy az iuridicum kapcsán fognak a kérdéstről dönteni.¹⁰¹

Valóban, az 1834. augusztus 19-i kerületi ülésén a polgári törvénykönyv XXV. §-a során került sor a papi tized tárgyalására.

Az országos bizottság által javasolt törvénycikk egyelőre csak a tized szabályozását kívánta. A javaslat lényegében átvette az 1791. évi bizottság

⁹⁶ Az Országos Rendszeres Munkáknak megvizsgálásával Tekintetes Temes Vármegye Rendei által megbízott küldöttségnek véleményei s terjesztvényei a fenn tisztelt vármegyének aziránti határozásával együtt. Temesvárott, 1832. 9. 1. II. 8. pont.

⁹⁷ Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások II. k. Bp. 1949. 100.

⁹⁸ Országgyűlési Tudósítások II. 101.

⁹⁹ Országgyűlési Tudósítások II. 102.

¹⁰⁰ Országgyűlési Tudósítások II. 101—102.

¹⁰¹ Országgyűlési Tudósítások II. 102—103.

tervezetét, óvakodott tehát az eltörléstől. Kimaradt az 1791. évi tervezetnek 2. pontja, mely a termény beszállításának megtagadásáért kétszeres büntetést írt elő. Új pontként iktatta azonban a javaslat, hogy a tized megtagadása miatt mind a nemesek, mind a nem-nemesek ellen indított perben a megyei törvényszék illetékes.¹⁰²

A vitában többen az eltörlés mellett voltak.¹⁰³ Legélesebben Palóczy borsodi követ szólt. Szerinte a klérus a tizedet 3 okból kapta: 1. egyházi szolgálatért, 2. bandériumok tartásáért, 3. a falusi szegényebb plébánosok felsegítéséért. Egyházi szolgálat címén hogy szedi a klérus az ország fele részét tevő protestánsoktól és óhitűektől? Bandériumok nincsenek. A szegény plébánosokról kell gondoskodni, de esetleg más módon.¹⁰⁴

Augusztus 21-én végre a kerületi ülés többsége (32 megyei voks) abban a kérdésben, kívánják-e a rendek, hogy a papi tized általában megszüntessék-e -- „nem”-mel szavazott és csak 16 megye és a kerületek szavaztak a megszüntetés mellett.¹⁰⁵ Másnap azonban abban a kérdésben, hogy a természetbeni tized megszűnjék-e s a megváltás kötelezően kimondassék-e, már 34 megye voksolt a kerületekkel együtt 14 megye ellenében. Ezt a határozatot a nem egyháziak által élvezett tizedekre is kiterjesztették.¹⁰⁶

Augusztus 23-án a megváltási kulcsról olyan határozatot hoztak, hogy a megváltást az országgyűlésen a régi örökbérleti szerződések alapján számítják ki.¹⁰⁷

Az augusztus 27-i kerületi ülésen döntöttek azokról a kérdésekről is, hogy kiket mentsenek fel a tizedfizetés alól. A protestánsokat 26 vokssal és a Hajdú kerület szavazatával 19 megye ellen felmentették a tized fizetése alól, a királyi városok dézsmamentességét ellenben 23 : 18 arányban elvetették. Ezek alapján állapodtak meg a XXV. Articulus végleges szövegében.¹⁰⁸

Az 1832/36. évi országgyűlésen a tizedekre vonatkozó tárgyalásokat azonban nem fejezték be, a Polgári Törvénykönyv megalkotása is elmaradt.¹⁰⁹ Mindössze annyi került be egyik törvénykönyvbe (1836 : 34. tc.), hogy a jobbágyi tartozásokról szóló 1836 : 7. tc. könnyítései az egyházi tizedekre is

¹⁰² *Opinio Exc. Regn. Deputationis . . . Art. 8. 1827 exmissae circa obiecta ad Deputationem Iuridicam relata. Pestini, 1831. 219—221. Art. XXV.*

¹⁰³ *Marezbányi, Palóczy (Borsod m.), Prónay, Csepesányi (Békes m.)*

¹⁰⁴ *Országgyűlési Tudósítások III. 435/6. 11.*

¹⁰⁵ *Országgyűlési Tudósítások III. 446.*

¹⁰⁶ *Uo. 446.*

¹⁰⁷ *Uo. 447.*

¹⁰⁸ *Uo. 477.*

¹⁰⁹ *Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások II. 101. sk. 11. — A zalamegyei követeknek Deák Ferencnek és Hertelendynek követjelentése sajnálkozással állapította meg 1836. június 20-án, hogy a tized eltörlését, vagy legalább a tizedszedés bérbeadása esetén az adózó község elsőbbségét kívánták elérni, de ez nem sikerült. Csak azt a csekély kedvezményt sikerült a tizedre kiterjeszteni, ami a kilencedre már elhatározott. (Zala vármegye Lt. Közgyűlési iratok. Országgyűlési iratok 3. csomó. Degré Alajos levéltári igazgató szíves közlése.)*

vonatkoznak. Így nem kell a jövőben méh-, bárány- és gödölye-, aprójószág-s az esetleg szokásban volt borjú-tizedet szolgáltatni. (1836 : 7. tc. 4. §.)

Az 1832/36. évi országgyűlés rendelkezésein túl a további reformországgyűlésen nem is készült törvényjavaslat a papi tizedről.¹¹⁰ Az 1841 őszen az összes törvényhatóságokhoz beküldött ún. „Borsodi körlevél”¹¹¹ csak a papi jószágok jövedelmét kívánta iskolák felállítására fordítani; mivel azonban e jövedelmekből a papoknak csupán fizetést kívánt adni, következésképp a papi jövedelmeket, így a tizedet is megszüntetné. Erre mutatott Pestmegye közgyűlésének az 1843/44. évi országgyűlésének adott követi utasítása is, melynek 15. pontja a tized felszámolását kívánta; ha pedig ez nem lehetséges, akkor a pénzbeli fizetés általánossá tételére utasította a követeket.¹¹² Az 1843/4. évi országgyűlésen azonban a borsodi indítványt a többség leszavazta, a papi jószágok és jövedelmek a tizeddel együtt háborítatlanul érték meg a polgári forradalom idejét.

A dézsma kérdését azonban a többi feudális jobbágyi teherrel együtt a polgári haladás kikezdte. A Magyar Gazdasági Egyesület is pályázatot írt ki a robot és dézsma intézményének gazdasági bírálóira, s a három legkiválóbb pályázatot Batthyány Kázmér grófnak, a szabadságharc alatti debreceni kormány későbbi külügyminiszterének költségére kinyomatták.¹¹³ Mind a három munkát író gazdasági szakemberek igen alapos érveléssel mutatták ki, hogy a tized az akkori körülmények között már a jobbágyi gazdasági előrejutás gátjává vált. Minél több beruházást kíván a jobbágy a termés emeléséért eszközölni, annál nagyobb a beadandó kilenced és tized, s a nagy beruházási költség mellett szinte az a jobbágy jár legjobban, aki nem akarja földjének terméseredményét semmiféle beruházási költséggel növelni. Az idő mindenképpen elérkezett az eltörlésre.

Az 1847/48. évi országgyűlésre készített Pest megyei utasítás nyilván az előzményeken okulva elsősorban a papi tized természetbeni kiadását kívánja megszüntetni s lehetővé tenni, hogy azt a jobbágyság mérsékelt áron örökre megválthassa. Mindenesetre a jobbágynek a tized kibérlésében előjoga legyen.¹¹⁴

¹¹⁰ Az 1839. évi zalai követutasítás 20. pontja szerint „Egyházi és egyéb ilyen nemű tizedek eltörlését sikertelenül sürgette a múlt országgyűlés. Követ urak tehát e tárgyat ismét indítványba hozván, vagy teljes megszüntetését, vagy ha ez elérhető nem volna, legalább a kibérlési elsőbbséget, s az eddig fennálló bérleti örök szerződéseket, azokra, kik a tizedet adják, törvények által ruházni törekedjenek”. Az 1843. évi követutasítás 34. pontja is megújítja az előbbi utasítás 20. pontját. (Zala megye Lt. Közgyűlési iratok. Országgyűlési iratok 3. csomó.)

¹¹¹ Közli Kovács Ferenc: Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról. Budapest, 1893. 3—11.

¹¹² Galgóczy Károly: Pest—Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monográfiája. I. k. 185.

¹¹³ Hetényi János, Királyi Pál, Ploetz Adolf: Robot és Dézsma. Pest, 1845.

¹¹⁴ Az instrukciót közli Barta István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847—48. Budapest, 1951. 188.

Az országgyűlésen azonban a tized kérdése csak akkor merült fel, mikor a párizsi forradalom nyomán a forradalmi hullám Közép-Európába is elérkezett. Egy március elején tartott képviselői tanácskozás konkrét javaslataként kívánta az országgyűlés elé terjeszteni a robot és a tized megváltását,¹¹⁵ ennek lehetőségét néhány nappal később (március 6.) Kossuth Lajos a képviselők kerületi ülésén az örökváltással kapcsolatban felvetette.

A polgári forradalomnak március 14-én Bécsben, majd másnap Pesten való győzelme a vajdó kérdés megoldását most már sokkal radikálisabban vetette fel: a polgári átalakulás megvalósítása során már nem a tized megváltása, hanem eltörlése került napirendre.

Március 18-án, az úrbéri viszonyok megszüntetéséről szóló törvényjavaslat kerületi tárgyalása során Schnée László Heves megyei követ indítványozta, hogy az egyházi tized kérdését is tárgyalják le. A pécsi káptalan követe, Daróczy Zsigmond kanonok az alsótáblán résztvevő egyházi követek közül elsőnek jelentette ki, hogy káptalan a tizedről minden kárpótlás igénye nélkül önként lemond. A pécsi káptalan küldöttének példáját az esztergomi, váradi, váci, nyitrai, szepesi káptalanok, a Szent Benedek rend képviselője és végre a többiek közfelkiáltással követték. A kerületi ülés baloldalán is örömmel fogadták a felajánlást. Csupán a nyitrai káptalan követe Vagyon István kanonok aggodalmaskodott, hogy e rendelkezés folytán a tizenhatból élő lelkészek tönkremennek. Kossuth erre megnyugtatóan azt javasolta, hogy a rendek a törvényben jelentsék ki, hogy a „kisebbrendű papság gondtól mentes ellátásáról gondoskodni szent kötelességüknek ismerik s meghagyják a felelős minisztériumnak, hogy a nép oktatásával s lelki gondozásával foglalkozó papi rendnek valláskülönbség nélküli illő ellátásáról” törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé.¹¹⁶

A kerületi ülés még aznap este országos üléssé alakult át, ott a papi tized eltörlése tárgyában tett felajánlást azon nyomban hitelesítették, s átküldték a főrendekhez.¹¹⁷ Ha a káptalanok a tizedben rejlő még mindig jelentős bevételi forrásaikról a forradalmi események hatására mondtak le,¹¹⁸ még inkább állt ez a főrendek közt helyet foglaló püspökre. A korabeli emlékiratok és naplók bemutatják azt a rezignációt, amellyel a hirtelen, még aznap este összehívott főrenditábla fogadta a káptalani követek lemondását.¹¹⁹ A jelenlevő, illetőleg a tárgyalásban résztvevő püspökök közül az ultrakonzervatív

¹¹⁵ Barta i. m. 616.

¹¹⁶ Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847—1894. Budapest, 1894. I. k. 55—56. ll.

¹¹⁷ Az Izenet az 1848/49. országgyűlés Irományai kötetben. 61. sz. 82.

¹¹⁸ Pécsi Egyetemi Könyvtár: Kéziratok. Kelemen József kanonok naplójában semmi lelkesedést nem mutat a polgári átalakulás iránt, s meg sem emlékezik kanonoktársa felajánlásáról.

¹¹⁹ L. Scheffler János, Hám János szatmári püspök és kinevezett prímás emlékiratai 1848—49-ből. Bpest, 1928. 40—41. — vö. Gróf Lónyay Menyhért 1848/49. évi naplója. Budapesti Szemle, 1896. 86. k. 48.

Scitovszky János pécsi püspök, a szabadságharc utáni primás — a maga részéről való lemondás kijelentése mellett — azonnal a nehézségekre mutatott rá: a királyi bevételek csökkenésére, a dézsmából élő káptalanok, még inkább az ilyen plébániák kárpótlására, sőt a protestáns egyházak és a dézsmát egyes helyeken kiarendáló nemzetségek károsodására. Mindezeket kéri figyelembe venni, mert ez „nem kis bonyolódást fog maga után vonni”. A másik felszólaló Lonovics József csanádi püspök a lemondáshoz hozzájárulva mindjárt realizálta az alsópapság kártalanítását, amikor ennek megvalósítására indítványt tett. Végül Rudnyánszky Béla besztercebányai püspök és Rimely Mihály pannonhalmi főapát is lemondtak a tizedről.¹²⁰ Így módon a javaslathoz még aznap éjjel egy további üzenetváltás után a felsőtábla is hozzájárult, azzal a kiegészítéssel azonban, hogy az örökös szerződéssel bírt tized haszonbérletéért a földesurak is kárpótlást kapjanak.¹²¹

Az udvar — noha a kancellária kifogásolta, hogy a klérus olyan vagyongróról mondott le hivatali utódai kárára is, melynek nem tulajdonosa, csak haszonélvezője, — a tized megszüntetését, mint a jobbágyok terhein könnyítő intézkedést elfogadta. Szükségesnek tartotta azonban a kisebbrendű papságnak adandó kárpótlás fontosságára a rendeket figyelmeztetni.¹²²

A főpapság többi tagja — elsősorban a primás, — március 19-én megdöbbenően értesült arról, hogy a káptalani követek, sőt a főrenditáblán jelentkező püspökök is lemondtak a papi tizedről. Ezért március 21-én memorandumot intéztek az uralkodóhoz s meg akarták akadályozni annak szentesítését.¹²³ Mindezeknek az ellenakciónak azonban nem volt eredménye, az 1848. évi XIII. tc. a papi tized megszüntetéséről bekerült a magyar Corpus Jurisba.

III.

Az 1848. július 2-ára Pestre összehívott első népképviselési országgyűlésre várt az egyháziak kárpótlása épp úgy, mint az úrbériség veszteségeinek valamilyen kártalanítása is. Az utóbbiról készült is törvényjavaslat, de a szabadságharc rohanó eseményei miatt a magyar országgyűlés letárgyalni nem tudta, a papi tized megígért részbeni kárpótlásáról javaslat sem készült. Eötvös József kultuszminiszter ugyan május 6-án felhívta az egyházmegyék fejeit, írják össze papjaik jövedelmeit, hogy a papi tized megszüntetése folytán

¹²⁰ Zeller i. m. I. 57—60. Válaszúzenet az Irományoknál. 64. sz. 83.

¹²¹ Az 1847/48. alsótábla országos ülésének naplója, 174/175. A törvényjavaslat: Irományok, 62. sz. 82.

¹²² Károlyi Árpád: Az 1848-i pozsonyi törvények az udvar előtt. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.) Budapest, 1936. 42—43, 223—225. 11.

¹²³ Hám János emlékiratai i. m. 42. — A magas klérusnak a tizedek körüli retrográd tevékenységére I. Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848—49-ban: a „Forradalom és szabadságharc 1848—1849” c. kötetben. 324. és köv. 11.

kártalanításukra törvényjavaslatot tudjon előkészíteni.¹²⁴ Az összeírás meg is indult,¹²⁵ de nem jutott olyan eredményre, hogy azok alapján Eötvös a törvényjavaslatot elkészíthesse. A Honvédelmi Bizottmány egyenlőre gondoskodott a különböző felekezetek alsópapságának ellátásáról, ami azon válásfelekezetek alsópapságánál, ahol 1848 márciusa a bevételeket lecsökkentette, lényegileg a megélhetési minimum biztosítását jelentette.¹²⁶ Kossuth ezenkívül a rossz anyagi helyzetben levő szepesi papságot külön is segíteni kívánta, ezért a kongruán kívül tizedkárptólás fejében előleget kívánt folyósítani. 1849. február 14-én a szepesi püspöktől a veszteségek összeírását kérte, az előlegek folyósítása azonban akkor nem történt meg.¹²⁷

Miután azonban a törvény kifejezetten is kárptólást ígért, a szabadságharc után az egyház nem szűnik meg a kérdést napirendre tűzni. Scitovszky János pécsi püspök már 1849-ben a pápához írt levelében arra hivatkozott, hogy a tized megszüntetéséről szóló törvényt azért szavazták meg, mert „folytonos terrorizmus alatt állottak”.¹²⁸ A főpapság nagy része ugyancsak már a szabadságharc alatt hivatkozott a „körülmények visszautasíthatatlan hatalmára”,¹²⁹ később pedig azt állította, hogy a papi tizedet eltörlő törvény semmis és érvénytelen.¹³⁰

Noha a neoabszolutizmus 1848 törvényeit nem ismerte el, a polgári átalakulást már nem lehetett visszafordítani. Ezt Ferenc József osztrák császár kormánya sem akarta s éppen ezért Magyarországon az úrbéri kártalanítás kapcsán figyelmet fordított a papi tized megszüntetése következtében érintett papság kármentesítésére is,¹³¹

A neoabszolutizmus idején az egyes egyházak is siettek az alsópapság kártalanítását szorgalmazni, sőt a nagyjavadalmasok is kacsingattak a kártalanítás felé. Úgylátszik erre semmiféle biztatást nem kaptak. Szó lehetett azonban a kártalanok kártalanításáról, mert az Esztergomi Prímási Levéltárban

¹²⁴ Esztergomi prim. lt. Acta vicarialia. D. 49. sz., közli Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Budapest, 1928. 67.

¹²⁵ Esztergomi prim. lt. Három akták, 3. sz. 42. sz.

¹²⁶ Orsz. Lt. 6213/1848 OHB, Közlöny 1848. dec. 22., 6332/1848. OHB. Közölve Barta István: Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Budapest, 1952. I. 856. 1627/1849. OHB. Barta i. m. II. k. Bpest., 1953. 368–70. 11. 2033/1849. OHB. uo. II. 439.

¹²⁷ Orsz. Lt. 2033/1848. OHB. Közli Barta István: Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén, i. m. II. 439.

¹²⁸ Idézi Andics Erzsébet i. m. 327.

¹²⁹ Emlékirat az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozásokról. Egy résztvevőtől. (Valószínűleg Fogarassy János a későbbi erdélyi püspök.) Pesten, 1848. 31.

¹³⁰ A püspöki kar 1850 augusztusi esztergomi konferenciájának emlékirata Ferenc Józsefhez. Roskoványi, Augustinus, Monumenta Catholica pro independentia potestatis ecclesiasticae ab imperio civili., Pest, 1856. IV. k. 410. l. Említi Andics i. m. 328.

¹³¹ Ausztriában előbb I. Ferdinánd császár 1848. szept. 7-én kibocsátott pátense (3. és 6. §. P.G.S. Nr. 112.), majd ennek végrehajtásaképpen I. Ferenc József császár 1849. márc. 4-i pátense (3. és 6. §. RGBL. Nr. 152.) is felszámolta a többi jobbágyi szolgáltatásokkal együtt a tizedet. (A jogszabályok fotokópiáit Erwin Melichar bécsi egyetemi tanár szíveségének köszönöm.)

egész sereg összeírást találunk a törvény alapján keletkezett tizedveszteségekről. A káptalanok már 1849. szeptemberében jelzik hiányaikat,¹³² ugyanakkor a plébánosok is az esperesek útján beküldik kimutatásait. A primás 1850. júniusában újabb összeírást kért.

A kártalanítás egyenlőre lassan megy, Bartakovics egri érsek 1851. március 20-án már sürgeti a primást a plébánosi kártalanítás szorgalmazására.¹³³ Az egri érsek októberben megint szóvá teszi az alsópapság helyzetét, köztük a decima-kárpótlást is, ezeket a primás elintézés végett Bécsbe viszi.¹³⁴ Az eljárásnak — úgy látszik — lett is eredménye. A császári vallás- és közoktatásügyi minisztérium már 1852-ben úgy rendelkezett, hogy a plébániák 300 forint-nyi kongruájában a tizedveszteség által okozott hiányt oly mértékben pótolják, hogy amely plébániának az 1802. évi „Conscriptio Proventuum” szerint tizedjárandósága volt, a tizedveszteség az annak idején véglegesen megállapítandó tizedkárpótlás rovására 300 P forintig a vallásalapból előlegeztessék. Azoknál a plébániáknál, ahol nem volt tizedjövedelem, vagy az összes jövedelem nem tette ki a 300 P forintnyi kongruát, a hiányzó összeget minden megtérítésre való igény nélkül a vallásalapból kell utalni.¹³⁵

A következő évben Ferenc József kormánya rászánja magát a kártalanítás rendezésére. 1853. március 2-án az úrbéri kárpótlás kiszabásáról és a földtehermentesítés végrehajtásáról kiadott pátens gondoskodik elsősorban a tizedtulajdonos földbirtokosokról, másodsorban az alsópapságról. A 21. §. szerint „mindazokban az esetekben, amidőn a papságot illető tizedszedés jogosultság, akár királyi adományozás, akár jogerős szerződés alapján, magánosok tulajdonába ment át, az egyházi tized megszűnte folytán előállott veszteségekért országos tőkéből jár kárpótlás”. Ha ily esetben a lelkész a tizedmegváltás mellett is élvezte a sedecimát, vagy bármely más hányadrészt, a megfelelő részt a kárpótlási összegből a lelkész számára le kell vonni.¹³⁶

A pátens 22. §-a az alsópapság tizedveszteségeért járó kárpótlást akként szabályozta, hogy azt az egyházi jövedelmek 1802. évi összeírása alapján mint járadékot, az országos jövedelmekből kell kiszabni.

A pátens első tervezete tulajdonképpen már a szabadságharc ideje alatt elkészült s már 1849. nyarán hirdetményt akartak kiadni nemcsak a földbirtokosok kártalanításáról, hanem a vidéki papság részére kiutalandó kár-

¹³² Eszt. Pr. Lt. Arhiv. Eccl. Scitovszky anyag Cat. D. 1336-os es.

¹³³ Eszt. Pr. Lt. Scitovszky anyag Cat. D. N. 1110.

¹³⁴ Eszt. Pr. Lt. uo. Egri érsek 1851 október 2-i levele.

¹³⁵ A rendelet az Egri Érseki Levéltárban Archiv. Novum. 1855. évi dézsma-összeírásoknál.

¹³⁶ A birtokok egy évi hozamát a tizedtáblákból és terményátvételi jegyzőkönyvekből, ilyenek hiányában hitelesített bevallásokból, az 1836–45-i átlagtermések alapján a megyei hatóságok állapítják meg. Az árak megállapításánál a földadó provizóiumban felvett árak irányadók, a beszedési költségek címén egyhatod részt kell levonni. Olyan esetekben, amidőn megváltási szerződések állottak fenn, a kártérítést a megváltási árak 10 évi átlaga alapján, minden további levonás nélkül kell megállapítani. Magyarországot érintő Országos Kormánylap, 1853. 231.

térítésről is.¹³⁷ Első lépésként az érintettek számára előlegek folyósítása törént, az egyháziak azonban a szepesi papság kivételével a neoabszolutizmus kormányától a megígért előleget nem kapták meg.¹³⁸ Ezután került csak sor a végleges kártalanítást szabályozó pátens előkészítésére. A reichsrati előzetes tárgyalások során leszögezték, hogy mivel a püspökök annak idején önként lemondtak, nekik kártalanítás nem jár, de az alsópapságnak kell kártalanítást nyújtani. A kérdéseket célszerű lenne ugyan külön pátensben megoldani, de végül mégis jobbnak látták az úrbéri kártalanítással együtt szabályozni. A belügyminiszter, aki két millió forintra becsülte az alsópapság kártalanítását, az országos alap terhére kívánta azt eszközölni. A pátens tehát ez elvek szerint készült el, végrehajtását is a belügyminiszterre bízták.

A pátens megjelenése után az egri érsek ismét jelentkezik a primásnál, aki információt kér az alsópapság tizedösszeírásáról. A primás tájékoztatása szerint is az 1802. évi országos egyházi jövedelem-összeírásból kell kiindulni, csak ahol ez az összeírás hiányzik, ott kell későbbi összeírásokat alapul venni.¹³⁹

1855-ben tényleg megtörtént az összeírás, de a plébánosok még mindig csak kongrua előleget kaptak 1862-ig. Először a Császári Kir. Budapesti Földtehermentesítési Bizottmány végezte el az előkészítést, majd a plébánosok bevallásait az államszámvevőség vizsgálta felül és a helytartótanács útján közölte észrevételeit az egyes ordináriusokkal.¹⁴⁰ A következő évben azután már a Magyarországi Földtehermentesítési Pénzalap fizette ki a plébániák által elveszett papi tizedre a kárpótlási járadékot, készítette el az egyes plébániák kártalanítására vonatkozó határozatokat és küldötte el a járadéki okmányokat. Ekkor vonták le az addig adott tizedkárpótlási előlegek összegét is.¹⁴¹ A papi tized egyes maradványa, mint a bordézsmá az ország egyes vidékein még ekkor is fennállt,¹⁴² s csak a szőlőtermelésben jelentkező földesúri járandóságok felszámolása kapcsán szűnt meg véglegesen.

Másként szabályozták az erdélyi egyházakban a dézsma kártalanítását. Erdélyben, mint már láttuk, a magyarföldi egyházi dézsma szekularizáció folytán a kincstár birtokába jutott, a szászöldi dézsma pedig megmaradt a szászöldi papságnál. Az erdélyi dézsma eltörléséről szóló 1848. évi 6. sz.

¹³⁷ Bernát Gyula: Az abszolutizmus földteher-mentesítése Magyarországon. Budapest, 1935. 29. — vö. S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Budapest, 1951. 78.

¹³⁸ Bernát i. m. 156.

¹³⁹ Eszt. Pr. Lt. Archiv. Eccl. Scitovszky Cat. D. Bartakovics érsek 1854. sz. levele és a primás válasza.

¹⁴⁰ Egri Érsek Levéltár Archiv. N. 1971. rakt. sz. Plébánosi tizedkárpótlási bemondásokra az egri érsekség feleletei 1862-ben.

¹⁴¹ Egri Érseki Lt. uo. a Magyarországi Földtehermentesítési Pénzalap királyi igazgatóságának 1077. sz. levele 1863. augusztus 17-én Bartakovics Béla egri érsekhez.

¹⁴² Hegedüs József: A pannonhegyi papi tized Somogyban. Nagykanizsa, 1854.

¹⁴³ L. erre „Az erdélyi róm. kat., az erdélyi ev. ref. és unitárius státusok kebelében működő lelkészek és más egyházi személyek ellátásának a hívő által „kepe” alakjában teljesített szolgáltatások állami megváltása tárgyában *Emlékirat*”, év és hely nélkül.

(erdélyi) törvény külön úgy intézkedett, hogy Erdélyben minden dézsma megszűnik, a szász papok azonban egyelőre híveiktől papi bért vehetnek; akik pedig még így is jelentősen kevesebb jövedelemhez jutnak, azokról a minisztérium gondoskodni fog. Egyébként is a minisztérium a legközelebbi közös törvényhozás elé javaslatot készít, amelyben a szász nemzet törvényszerű igényeire is tekintettel lesz. A kártalanítás a törvény 5. §-a szerint figyelemmel lesz az ún. *kepék* elvesztésére is, amiket a Székelyföldön a lelkészek évszázadok óta a tized helyett élveztek.¹⁴³

Az 1848 : 6. sz. erdélyi törvénynek az egyesülés után a közös magyar jogba való inkorporálását az ún. Unio-bizottság 1848. nyarán előkészítette. Lényegében az erdélyi törvény szövege került be az Unio-bizottság V. sz. törvénytervezetébe.¹⁴⁴ Az Unio-bizottság által készített 21 törvénytervezet közül 8 tervezetet tárgyalta az országgyűlés is, az erdélyi dézsmakárpótlás becikkelyezése azonban nem került tárgyalásra.

A erdélyi szászok papi tizedét 1858. szeptember 15-én kelt pátens alapján a neoabszolutizmus kormánya váltotta meg, s mint az előbb említett *Emlékirat* szerzői mondják, „a kártalanítási összeg fejében jóval többet kaptak, mert úgy a tized mennyiségének, valamint értékének megállapítása a valóságot meghaladván a kártalanítás összege nagyobb lett, mint amennyi az egyházi ellátására szükséges volt.”¹⁴⁵

A kiegyezés küszöbén 1861. év elején összeült Országbírói Értekezőlet a neoabszolutizmus alatt kibocsátott császári pátensek fenntartásának kérdését bírálva az 1852. évi március 2-i 52. sz. pátensnek az egyházi tizedek megváltására vonatkozó 21. és 22. § -ait meghagyatni javasolta,¹⁴⁶ s így e szakaszok — mint az Országbírói Értekezőlet által elfogadott más jogszabályok, — a bírói szokásjog útján a magyar jogba inkorporáltak.

*

A tizedkártalanítást a kormányok véglegesen földtehermentesítési kötvények alakjában oldották meg, ezeknek kamatozó szelvényei szolgáltatták az évi kárpótlást az elveszített tizedre. Az összegek azonban az évtizedek alatt lemorzsolódtak, s különösen az első világháborút követő infláció tette értéktelenné a kártalanítást. A pénzügyminisztérium megunván a járandóságok követelésének külön államadósságként való kezelését, 1923-ban átír a

¹⁴⁴ A szöveget közölte Beér—Csizmadia: Az 1848—49. évi népképviselői országgyűlés. Bpest., 1954. 578—579. 11. —Az erdélyhoni szász ev. lelkészség zsinatja is készít egy emlékiratot. (Az erdélyhoni ágost. hitvallást követő szász lelkészeknek emlékirata tizedök kármentesítését illető jogilag megalapított igényök tekintetében. Pest, 1848.) Az emlékirat a szász papok jogainak dokumentálása mellett megfelelő tőkének, mint status-adósságnak lekötését kívánja a magyar kormánytól. Ennek biztosítékát a szászok által befizetett adóban látja.

¹⁴⁵ Idézett *Emlékirat* 11. oldal.

¹⁴⁶ Ráth György: Az Országbírói Értekezőlet. Pest, 1861. 162.

vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak ennek megszüntetése végett, és kéri annak végleges rendezését.¹⁴⁷ Miután a vallás- és közoktatásügyi miniszter a primást a megoldás kérdésében megkérdezte, az válaszában elismerte, hogy a papi tizedjárandóságok államadósságként való kezelése költségessé vált, de e rendkívüli időket nem látta alkalmasnak a végleges rendezésre. Ha a kultuszminisztérium vállalja e csekély összegek folyósítását, a pénzügyminisztérium mentesülhet a tehertől. Azt javasolta, hogy a pénzügyminisztérium évenként adja át a kultuszminisztériumnak az ország összes plébániájára eső évi papi tizedjárandóság összegét. Az egyes tételek a kongrua szokásos kiutalásakor egyszerre lennének utalhatók az egyházi hatóságok részére, akik azután továbbítanák. A pénzügyminisztérium által ajánlott az a mód, hogy a kötvények tőkésített összegét a plébánosok kézhez kapják. nem látszik célravezetőnek, s szerinte a lemondás is ominózus lenne.¹⁴⁸

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium magáévá tette a primás álláspontját, és 1923. június 1-től a tizedkártalanítás a kongruával együtt került kiutalásra. Mivel közben az infláció tovább szélesedett, s az összegek oly kicsinyekké váltak, hogy a posta is többbe került, a primás azt javasolta, hogy a minisztériumban elégedjenek meg az ordinárius nyugtájával, ő pedig az érdekeltek hozzájárulásával a nyugdíjalapnak adta át az elértéktelenedett összegeket.¹⁴⁹

A primás intézkedése pontot tett a tized kilenc évszázadig fennállott feudális jogintézményének felszámolási folyamatára, s így az elnyomott néposztályok kizsákmányolásának ez a „legterhesebb” formája, mely „égbekiáltólag nyomta a szegény népet”, a jogtörténet intézményei közé került.

¹⁴⁷ 40.005/1923. P. M. sz. Eszt. Pr. Lt. 634/1923. pr. számmál.

¹⁴⁸ Eszt. Pt. Lt. 634/1923. pr. sz.

¹⁴⁹ Eszt. Pr. Lt. 2062 és 3004/1923. pr. számok.

A BÍRÓI HATALOM GYAKORLÁSÁRÓL SZÓLÓ 1869 : IV. tc. LÉTREJÖTTE ÉS JELENTŐSÉGE A DUALIZMUS JOGRENDSZERÉBEN

MÁTHÉ GÁBOR

I. Az igazságszolgáltatás reformja

1. A kiegyezést követően a magyar nagybirtok és nagytőke szövetségét képviselő Andrássy-kormánynak elsőrendű feladata olyan államszerkezet¹ kiépítése volt, amely egyrészt szorosan kapcsolódik az Ausztriával fennálló viszonyhoz, másrészt — s ez a döntőbb — védi a feudális maradványokat, segíti beilleszkedésüket a fejlődő kapitalista társadalmi rendbe, ugyanakkor új, korszerű burzsoa intézmények létrejöttét is lehetővé teszi.

A burzsoa államszerkezet e felemás kialakításának módját — az Osztrák — Magyar Monarchiában — rendkívül szemléletesen világítja meg Lenin elemzése, rámutatva arra, hogy a burzsoáziának „előnyösebb az, hogy a szükséges polgári demokratikus irányba eső változások mennél lassabban, fokozatosabban, óvatosabban, határozatlanabbul, reformok útján, nem pedig forradalom útján menjenek végbe, hogy e változásoknál a lehető legóvatosabban bánjanak a jobbjárórendszer² nagyrabecsült intézményeivel (pl. a monarchiával)”², tehát úgy, „hogy megmaradtak a monarchia is, a nemesség kiváltságai is, az önkény is a falvakban és még rengeteg más középkori maradvány”³.

A kiegyezés korának második országgyűlésén (1869—1872) történnek meg az első kezdeményezések az új kormányzati-igazgatási- és igazságszolgáltatási szervek kiépítésére.⁴ A kormány és a képviselőházi többségét biztosító Deák-párt gárdájának szemléletében liberális, magát elvek és nem hatalmi törekvések harcosának valló, ideáljait a polgári parlamentarizmusban felismerő tagjai (így pl. Eötvös József kultuszminiszter, Horváth Boldizsár, a polgári származású igazságügyi miniszter, a Pesti Naplót ezeknek az elveknek a szolgálatába állító Kemény Zsigmond, a kiemelkedő közíró Csengery

¹ Az államszerkezet fogalma tágabb, mint az államszervezeté (államapparátus). „Felöleli az állam részeinek vertikális és horizontális tagozódását adminisztratív-területi, esetleg autonóm politikai egységekre, az államot mint egészt megillető hatáskörnek az egyes szervek közötti megosztását, valamint e szervek összetételét és működési módját.” L. Állam és jogelmélet. I. Szerk.: *Antalfy György*, Budapest, 1965. 190. p.

² *Lenin*: Két taktika. V. M. I. köt. Budapest, 1949. 596. p.

³ *Lenin*: Marx, Engels, marxizmus; A reformizmus az orosz szociáldemokráciában. Budapest, 1949. 249—250. p.

⁴ Vö. *Beér János—Csizmadia Andor*: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Budapest, 1966. 371—389. p.

Antal) a korszerű reformokban keresték önmaguk számára is a bizonyítékot arra, hogy a kiegyezés alkuja lehetővé teszi liberális eszméik diadalát.⁵ Bár sok tekintetben csalódnok kellett, reformtörekvéseiket nem tudták következetesen véghezvinni, mégis a burzsoa állam- és jogintézmények létrehozásában - ha felemás módon is -- és a polgári alapelvek egy részének törvénybeiktatásában elért eredményeik elévülhetetlen érdemeket biztosítanak számukra. Különösen kiemelkedik közülük a gyakorlati munkában Horvát Boldizsár igazságügyminiszter, aki hatalmas energiával és nagy felkészültséggel indította el az igazságszolgáltatás reformját, s őt az elmélet és a gyakorlat területén egyaránt segítő Csemegi Károly, korának kiemelkedő, egyetemes európai műveltségű jogtudósa és kodifikátora. Csemegi munkásságát olyan alkotások fémjelzik, mint az 1868-ban a bírósági szervezetről kidolgozott törvényjavaslata, amelynek első fejezetéből lett a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869 : IV tc., a bírói és ügyészi szervezet átalakításáról szóló törvények (1871 : VIII., IX., XXXI., XXXIII.) többségének javaslatai, valamint az egyetemes tudásának bélyegét magánviselő, indokolásában pedig szinte az egész akkori büntető-jogtudománynak monográfiáját adó büntető-kódex, valamint a bűnvádi eljárás kodifikációjának tervezetei.

2. Az 1869. áprilisára meghirdetett országgyűlés előkészítésével a minisztertanács igen részletesen foglalkozott. Már a február 21-én tartott ülés napirendjén szerepelt az országgyűlést megnyitó trónbeszéd, valamint az elsőként tárgyalandó ügyek meghatározása. A teljes minisztertanácson „megállapodás történt arra nézve, hogy jövőre az országgyűlés minden ülésszaka külön trónbeszéddel nyitassék meg és zárattassék be”.⁶ Külön hangsúlyozták a trónbeszéd „lehetőségig tárgyilagosan” történő megszövegezését, s abban a belreform területén szükségesnek mutakozó újítások, az 1869. évi tárgyalásra szánt törvényhozási teendők rövid megjelölését. Mindezek sommás előkészítését az illetékes miniszterek feladatául jelölték meg, felhívva a figyelmet, hogy a trónbeszédben a külpolitika, s az előbbi (1865-1868) országgyűlés eredményei mellőzendők legyenek, hogy „az arra adandó válaszfelirat terjedtebb diskussziókra alkalmat ne szolgáltasson”.

Ezt követően még három minisztertanács foglalkozott a trónbeszéd tüzetes érdemi előkészítésével: a március 19-i, mely a minisztereket ismételten felhívta „az országgyűlési ülésszak alatt bemutatandó törvényjavaslatok jegyzékének összeállítására és a legközelebbi ülésen történő felolvasására.”⁷ továbbá az április 3-i és végül az április 20-i⁸ minisztertanács. Érdemes fel-

⁵ Molnár Erik: (szerk) Magyarország története, Budapest, 1967. 75. p.; Vö. Pesti Napló 1869. (május 20.) 114. sz. Az igazságügyi reformokról.

⁶ Országos Levéltár, Filmtár. 3746. Minisztertanácsai jegyzőkönyv, 1869-1870. 10. M. T.

⁷ Országos Levéltár, Filmtár. 3747. Minisztertanácsai jegyzőkönyv, 1869-1870. 17. M. T.

⁸ Országos Levéltár, Filmtár 3747. Minisztertanácsai jegyzőkönyv, 1869-1870. 27. M. T.

figyelnünk arra a vitára, amely az április 3-i minisztertanácson a törvényhatóságok szervezésének szükségességét, s ennek a trónbeszédben történő érintését illetően elhangzott, ezért nem érdektelen a minisztertanácsi jegyzőkönyv vonatkozó részének ismertetése.⁹

A trónbeszédnek elsősorban az igazságszolgáltatás reformjával foglalkozó részét emeljük ki. „A jó, gyors és részrehajlatlan igazságszolgáltatás a rendezett államélet első kellekei közé tartozik.” — hangoztatja a trónbeszéd. A bírói hatalom gyakorlásával kapcsolatban a függetlenség elvének és garanciáinak megvalósítására vonatkozóan kimondja: „Ennél fogva szükséges, hogy egyrészt az, akire a nagy horderejű bírói hatalom gyakorlása bízva van, mind egyesek, mind a közhatalom irányában a függetlenség minden biztosítékával elláttassék, másrészt viszont mindenki biztosítva legyen a bírói hatalom túlterjeszkedése ellen.”¹⁰ „Kormányom tehát javaslatokat fog Önök elé adni a bírói hatalom gyakorlásáról, s a bírói felelősségről. Ezzel kapcsolatban áll az első bíróságok szervezéséről szóló törvényjavaslat,¹¹ amely arról intézkedik, hogy az elsőfolyamodású bírósági közegek állandó székhelyekhez legyenek kötve, s hogy e székhelyek a népesség, s a közforgalom igényeihez képest állapítottatván meg, mindazok, akiknek bírói segélyre van szükségük, azt biztosan és gyorsan feltalálhassák.”¹²

A reform első, s egyben legjelentősebb állomása volt a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat; ennek létrejöttét, parlamenti vitáját és publicisztikai reflexióit kívánjuk a továbbiakban végigkísérni,¹³ s ennek során

⁹ „A tárgy minden oldalról megvitatása után, abban lón megállapodás, hogy ez a trónbeszédben csak egész általánosságban hozassék elő oly formán, hogy a beszéd azon részében, hol a törvényhatóságokról lesz szó, őfelsége azon meggyőződését fejezendi ki, hogy a képviselők, s főrendek e tekintetben létesíteni igyekezzenek azon változtatásokat (reformokat), melyek a közjogi és kormányzati viszonyok újja alakítása folytán szükségeseznek mutatkoznak, s melyek az önhatósági intézmények (municipiumoknak) a parlamenti kormány elveivel összhangzásba hozatalát célozzák”. Országos Levéltár, Filmtár. 3747. Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1869—1870. 20. M. T.

¹⁰ Vö.: 9. sz. lábjegyzetet, valamint Horvát Boldizsár igazságügyminiszter expozéját, Képviselőházi Napló II. Pest, 1869. 34. országos ülés 69. p.

¹¹ Az 1869. évi május 2-i minisztertanácson ismertette az igazságügyminiszter az első folyamodású bíróságok és a királyi ügyészségek szervezéséről szóló törvényjavaslatok tervezetét. Elvben elfogadták, néhány módosítás közbeiktatásával. Ezek közül a békebírói intézmény bevezetésének helyeslése figyelemre méltó: „I. az 1. §-ba az első folyamodású bíróságok közt külön pontban felsorolandók a békebírák is, hogy a békebíráskodás rendszere elvben már ez alkalommal elismertessék, ennek folytán mindjárt egy új §-ba foglalandó, hogy a békebírák felállításáról és hatásköréről külön törvény fog intézkedni.” *Az ügyészséggel kapcsolatban*: 3. a tervezet 13., illetőleg 14. §-ában a királyi kúriánál alkalmazandó legfőbb királyi ügyész egyszerűen „koronaügyésznek” nevezendő el. Országos Levéltár, Filmtár, 3747. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1869—1870.; 29. M. T., *A békebírói ügyekről, Jogtudományi Szemle*, Pest, 1870. és uo.: Bizottmányi jelentés a budapesti ügyvédegyet IV. szakosztályához a békebírói intézményének honosítása iránt. (Dr. Környei Ede)

¹² Képviselőházi Irományok I. Pest, 1869.

¹³ A témával kapcsolatosan a rendelkezésünkre álló marxista jogtörténeti értékelések kis számúak. Vö.: *Beér János—Csizmadia Andor*: Történelmünk a jogalkotás tükrében, Budapest, 1966; *Beér János* (szerk.): Magyar államjog Budapest, 1960; *Csizmadia*

az eddigieknél talán realisabb értékelés¹⁴ alakulhat ki a kiegyezést követő első évek politikai, — jogi reformtörekvéseinek megítélésében.

II. Elméleti kérdések, reformtervezetek

1. Mielőtt a törvényjavaslat problematikájának tárgyalására rátérnénk, előre bocsátjuk, hogy a polgári államtudomány, mint Marx és Engels megállapítja, a hatalom klasszikus három ágának montesquieu-i felfogásával, a burzsoázia politikai hatalomban való „korlátozásmentes” érvényesülését kívánta szolgálni, „olyan korszakban és olyan országban, ahol a királyi hatalom, arisztokrácia és burzsoázia vetekszik az uralomért, ahol tehát az uralom megoszlik, uralkodó gondolatként a hatalom megosztásának tana lép fel, amelyet immár „örök törvényként” mondanak ki.”¹⁵ A XIX. század magyar polgári államtudományának és képviselőinek állásfoglalását a Montesquieu-féle elvről Szabó Imre akadémikus, A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon című munkájában értékeli.¹⁶ Műve azonban megítélésünk szerint méltatlanul mellőzi a múlt század második felének egyik kiváló jogtudósát, Csemegi Károlyt. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Csemegi elgondolásai a maga korában hazánkban a legkonstruktívabbak és lényegre mutatóbbak, s végül ezek öltenek testet a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényben is, amely a burzsoá bírói szervezetre vonatkozó jogelveket törvénybeiktatta.

Csemegi már 1861-ben, A büntető törvények és a bíróság címmel a Magyarország c. napilapban közzétett cikksorozatában tiltakozik a kormányhatalomnak alárendelt kivételes bíróságok és bizottságok működése ellen.¹⁷ Kimondja, hogy „a törvényileg megállapított bírósági szerkezetet egyoldalúlag megváltoztatni nem szabad”. Anglia példájára hivatkozik: „a köz- és magán-szabadságnak e lényeges feltételét már a Magna Charta alapítói felismerték és ennek első csíráit abban gyökeresítették”.¹⁸ A közigazgatás és törvénykezés című, 1862-ben írott munkájában egyértelműen fogalmazza meg elméletét,

Andor: Magyar állam- és jogtörténet II., Budapest, 1967.; *Varga Endre* (szerk.): A magyar bírósági szervezet és perjog történetében; *Degré Alajos*: 2. A bírói függetlenség törvénybe iktatása, Levéltárak Országos Központja, Budapest, 1961. Kézirat; *Kovács Kálmán* (szerk.): Magyar állam- és jogtörténet IV. Budapest, 1963.; *Névai László*: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Budapest, 1961.; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955.

¹⁴ Vö. Magyar Államjog (szerk: *Beér János*) Budapest, 1960. 63. p. „A dualizmus egész korszakát az állami berendezkedés vonalán a visszafejlődés jellemzi”.

¹⁵ *Marx — Engels*: A német ideológia. Budapest, 1952. 29. p. Az elméleti megállapításokkal kapcsolatosan L. újabban: *Halász József*: A fontosabb államjogi intézmények az új francia alkotmányban. MTA Állam- és Jogtud. Int. Értesítője III. 2—3. sz. Budapest 1960. 252. p.

¹⁶ *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955.

¹⁷ Vö. *Névai László*: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Budapest, 1961. 38. p.

¹⁸ *Edvi Illés Károly — Gyomai Zsigmond*: Csemegi Károly művei I. (A továbbiakban: *Csemegi Károly*) Budapest, 1904. 74—75. p.; Vö. még i. m.: „... a közigazgatásnak az igazságszolgáltatásba való beavatkozása az emberek erkölcsét megrontja, azokat egyszerűen forradalmárokká és szolgákká teszi”. 72. p.

programként tűzi ki koncepcióját, amely sajnálatos módon a magyar burzsoá állam- és jogfejlődésben a liberális elvek háttérbe szorulása folytán sohasem valósult meg.¹⁹

Csemegi a burzsoá törvényesség megteremtését már nemcsak a hatalmi ágak felosztásában látja: „a közigazgatás visszaéléseinek megszűnését a jog, törvény, s a szabadság biztosítását . . . nem a hatalmak külső felosztásában, hanem a törvénykezés illetőségének a magánjog minden jogait átfogó jogkörében találjuk. Ebben ismerjük fel a hatalmak belső és hatalmi felosztását, a valódi jogegyenlőséget, az adminisztráció önkényeskedésének a jogrendszer követelményei szerint való korlátozását. Hogy a közhatalom által az egyes polgár vagy egy testület ellen foganatosított rendszabály törvényes volt-e, vagy sem — e fölött a határozat joga nem tartozhatik a közhatalomhoz, mely e rendszabályt elrendelte és foganatosította, hanem a független bírósághoz, mely azt a törvény feltételei szerint elemzi, nyilatkozatát kizárólag a megállapított jogszabályra alapítja.”²⁰

Csemegi nélkülözhetetlennek tartja a megosztást, de felismeri, hogy az elkülönítés önmagában pusztán formalizmus, fikció, csak annyit jelent, hogy az „államfunkciókat kezelő egyéniségek elkülönítettek”, emellett azonban még a közhatalom „szabadon zsarnokoskodhatik”. A hatalmak visszaéléseinek megakadályozására vallja: „a biztosítékot mi a teljes jogegyenlőségben hisszük feltalálhatni, abban az értelemben, hogy az állampolgárok között ne legyen olyan egyéni minőség, mely valakit cselekményeinek a bíró előtti szavatolása alól felment”, s továbbá „hogy a törvényellenességnek ne legyen oly faja, mely fölött az ítéleti jog a bíróságtól elvonatik.”²¹ Csemegi bátor tudományos állásfoglalása feltétlenül elismerésre méltó, különösen, ha elmélete közzétételének idejére a Schmerling-provizórium időszakára utalunk,²² még akkor is, ha a jog osztályjellegét figyelmen kívül hagyta.²³

2. A burzsoá bírói hatalom elméleti kérdéseit, a bírói szervezet alapelveit tudományosan feldolgozó Csemegi Károly mellett, a kiegyezést követően mások tollából is több tervezet, illetve tanulmány született meg. E munkák azonban főként gyakorlati jellegűek, konkrét elképzeléseket tükröznek a bírói szervezet átalakítására, illetve újjászervezésére. A különböző monográfiák, s a korabeli jogi folyóiratok cikkei döntő többségükben a bíróságokkal, a bírakkal, a bírói felelősséggel, a bírósági választási rendszerrel, s ezzel szoros összefüggésben a törvényhatóságok korszerűsítésével foglalkoznak. Az abszolutiz-

¹⁹ Példaként említjük; a századfordulón Csemegi műveit sajtó alá rendező kortársnak megállapítását: „A magyar törvényhozás máig sem érkezett el ahhoz az ideálhoz, amelynek zászlóját Csemegi már 1862-ben kitűzte.” (*Csemegi Károly*: i. m. 82. p.)

²⁰ *Csemegi Károly*: i. m.: 100. p.

²¹ *Csemegi Károly*: i. m.: 98. p.

²² L.: *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon III. kötet, Budapest, 1932. 325—427. p.

²³ Vö. Állam- és jogelmélet I. (Szerk.: *Antalfy György*) Budapest, 1965. A konstitucionalizmus. 87—90. p.

mus szellemi béklyóitól megszabadult, a polgári jogintézmények külföldi mintára történő mielőbbi megvalósításán fáradozó liberális jogászok figyelemreméltó kezdeményezéseket tesznek. Így a Jogtudományi Közlöny kortárs recenzense elismeréssel méltatja Pósfai Károlynak a bíróságok szervezéséről írott és bírósági szervezési törvényjavaslattal kísért munkáját.²⁴ Érdemeként említi a tárgyilagos pontosságra törekvő megállapításokat, a bírák tudományos kiképzéséről, függetlenségéről, állásának biztosításáról, a választási rendszer hiányosságairól, és a kinevezési rendszer előnyeiről. Törvénytervezetét pedig a recenzió külön kiemeli, helyeselve a hannoveri bírósági szervezeti modell magyar viszonyok közötti felhasználását. Halmosy Endre 1867-ben a törvénykezési rendszerre vonatkozóan készített tervezetet, amely tudományos elemző módszerekkel vizsgálta a bírói szervezet kialakításának lehetőségeit.²⁵ Hasonló szellemben készültek Csatskó Imrének a fellebbviteli bíróságokkal foglalkozó javaslata,²⁶ továbbá Trávník Antal, valamint Toma Andor, a bíróságok szervezéséről közzétett cikksorozatai a Jogtudományi Közlöny hasábjain.²⁷ A téma megjelölésén túl, feltétlen figyelmet érdemelnek e munkálatok részleteikben is, hiszen reprezentálják a magyarországi burzsoá államszerkezet kiépítésével és alapelveinek megteremtésével kapcsolatos liberális nézeteket.

Az alapelvek vonatkozásában posztulátumként hirdetik már elsőfokon is a társas bírászkodás bevezetését. A plures oculi, plura vident axiomán túl, indokolásukban megtalálható, hogy ez a bírászkodási forma a „legjobb óvszer” a bírói önkény és részrehajlás ellen. Nézetük szerint a társas bíróságokat elsőfokon járásbíró név alatt kell létrehozni, három tagból kell alakítani, amely elnökből és két szavazó bíróból áll. Ebben a szervezeti keretben valósulhat meg a törvény előtti egyenlőség: „annál is inkább, mert a jogosság és méltányosság is azt hozza magával, hogy a szegénynek hasonló igazság szolgáltatassék, mint a gazdagnak és bármi csekély legyen is a követelés, egyaránt bírói oltalomban részesüljön”.²⁸

Javaslataik szerint az új, egyszerűbb bírói szervezet az alábbi módon épülne ki: első folyamodásilag a járásbíró, megyei, illetve városi törvényszék; másod-folyamodásilag a királyi tábla; harmad-folyamodásilag a hét-

²⁴ *Posfai Károly*: A bíróságok szervezéséről, különös tekintettel a bírósági választási rendszerre. Egy bírósági szervezési törvényjavaslattal kísérve. Pesten, 1868., L.: Jogtudományi Közlöny, Pest, 1868. (V. 17.) 20. sz. Jogirodalom 159. p.

²⁵ *Halmosy Endre*: Tervezet törvénykezésünk rendezéséhez, Pesten, 1867. Munkájában pl.: 30—40 000 lakosra kíván egy járásbíró név alatt létrehozni. (14. p.) Ezt az arányt feltételezhetően Mittermaier-tól vette át. L.: Staats—Lexikon XII. kötet, 43. lap. „Organisation der Gerichte” cím alatt Mittermaier 40 000 lakos részére tart kívánatosnak szervezni egy társasbíró név alatt (járásbíró név alatt), ha azonban a lakosság nagyobb területen elszórva él, akkor 20 000 lakosra egyet.

²⁶ *Csatskó Imre*: A bíróságok, s különösen a fellebbvitel szervezésénél figyelembe veendő mozzanatokról. Értesítő Legújabb Folyam. II. 1868.

²⁷ *Trávník Antal*: Bírósági szervezés hazánkban. Jogtudományi Közlöny, 1868. VI. és azt követő számok, *Toma Andor*: A bíróságok szervezéséről, Jogtudományi Közlöny, 1868. 25. sz.

²⁸ *Trávník Antal*: id. m.: 45. p.

személyes tábla hatáskörét állapítják meg. Bár általános elvként a különbíróságok eltörlését hirdetik, Trávník tervezete azonban két kivételt engedélyez: 1. az egyházi törvényszékek hatáskörében maradnának továbbra is a házassági, illetőleg vegyesházassági perek, amennyiben ezek a házassági kötelék érvényességére az ideiglenes elválásra, vagy a végképpi felbontásra irányulnak, másrészt különbíróságok foglalkoznának a hadi szolgálatban állók és a királyi udvar létszámához tartozók személyes, polgári és büntető ügyeivel is. A modern burzsoá bírói szervezet kiépítését megelőzően a szakirodalomban már megtalálhatók tehát a különös bíróóságok felállítására vonatkozó elgondolások; amelyek a dualizmus későbbi szakaszában meg is valósultak, s amelyek ellentmondanak a törvény előtti teljes egyenlőség egyébként oly buzgón hirdetett elvének.

A bíróisági szervezet kialakítására vonatkozó tudományos irodalomban az az általános felfogás nyilvánul meg, hogy a „zsinórmérték” a népesség száma és a terület. Ennek függvényében: „a bíróóságok a népességhez viszonyítva aránylagosan kialakítandók” — ezt az arányt a külföldi megoldások számbavételével próbálják meghatározni. Csatskó említett tanulmányában a magyar bíróisági szervezet arányainak kialakítása tekintetében főként az alábbi két munkára támaszkodik: Feder: Grundzüge einer volksthümlich deutschen Gerichts — Verfassung (Offenburg, 1862.) és Mittermaier:²⁹ Der gemeine deutsche bürgerlichen Process in Vergleichung etc. 2. Beitrag, 2-te Aufl. Bonn, 1827.³⁰ Véleménye szerint a jogszolgáltatás célját csak a minél több bíróóság felállításával, a népesség számának arányában a kielégítő létszámú bírói kar és segédszemélyzet biztosításával lehet elérni. Mindezt meg kell valósítani. mert „a felszabadított föld és felszabadított jobbágy több birtokososztályt és innét több jogviszonyt és ebből eredt peres állapototteremtett, melynek gyors lefolyásától függ az egyes polgárok és az állam éltető lége” állapítja meg a bíróóságokkal kapcsolatban Toma Andor reflexiója.

A bírák választásának vagy kinevezésének, továbbá a bírói függetlenségnek kérdései is elemzés és vita tárgyát képezik. A választás problematikáját nem tudják egyértelműen tisztázni. Nem véletlen, ugyanis ez szorosan kapcsolódott a törvényhatóságok szervezetének és hatáskörének most már elodázhatatlanná vált rendezéséhez. A választás melletti döntés a municipiumoknak a bíraskodásra való befolyását igyekezett fenntartani, az ezt ellenző nézetek viszont a bírák választását minősítették korszerűtlen eljárásnak. A határozott időre történő bíróválasztással szemben azzal érvelnek, hogy „a püünkösdi királyságra nem lenne vállalkozó”, s ugyanúgy elutasítják a hatá-

²⁹ Hirdette, hogy az igazságszolgáltatás a közigazgatástól külön választandó. L: *Csemegi Károly*: i. m. I. 93. p.

³⁰ *Feder*: 15 000 lakos 1 egyes bíróóság; 100 000 lakos 1 elsőfolyamodású törvényszék; 500 000 lakos 1 fellebbviteli törvényszék; *Reibütz*: 6 000 lakos 1 egyes bíróóság, 70—70 000 lakos 1 hat tagból álló elsőfolyamodású bíróóság; *Bornemann*: 15 000 lakos 3 bíróból álló törvényszék; *Engelhard*: 100 000 lakos 1 elsőfolyamodású törvényszék.

rozatlan időre szóló választás gondolatát is, mert a „tehetségtelen bírákat nem lehetne megfosztani tisztségüktől”. Közvetítő megoldások is javaslatba kerültek. Így az első folyamodású bíróságoknál a bírói állásokra a jelölés egy bizottság útján történjék,³¹ a kinevezés pedig az igazságügyminiszter hatáskörébe tartozzék.

A bírói függetlenség elvét mindannyian hirdették, tartalmát azonban csak fellengzős kinyilatkoztatásokkal írták körül, s leginkább csupán a bírói kvalifikációra redukálták. A függetlenség burzsoá értelmét „a bírónak minden pártok felett kell állnia” tételben deklarálták. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a bírák anyagi helyzetén történő mielőbbi változtatásnak, anyagi függetlenségük biztosításának is.

3. E tanulmányok és javaslatok komprehenzív jellege vitathatatlan. A bírósági szervezet átalakításához szükséges lényeges feladatok megoldására tartalmaznak gyakorlati elgondolásokat. Feltűnő azonban az, hogy az új szervezet általános elméleti kérdéseit nem tárgyalják. Különösen mellőzik a közigazgatáshoz kapcsolódó viszony tisztázását. Pedig ez alapkérdés, mivel a bírósági szervezet egy világosan körvonalazott hatáskörű és szervezetű, fejlett közigazgatási rendszert igényel. A municipiumok autonómiáját kevesen merik támadni. A megszüntetve megőrzés dialektikáját tartották kívánatosnak, az átmentett intézmény hozzáidomítását a kialakuló új körülményekhez. Csemegi mutatott rá arra, hogy a közigazgatási szervezet primitív állapota, s a vele összefüggő elméleti „megállapodás” nem szolgálhatnak alapul a bíróság és a közigazgatás külön hatalmi köreinek kijelölésére. Erről alig történtek tárgyalások, „sőt ami a legmeglepőbb -- írja -- a bírósági szervezettel foglalkozó legújabb elméleti munkálatok e kérdést, melytől pedig minden függ, nemcsak részletesen nem tárgyalják, hanem, mint nem is létezőt egészen el-mellőzik”.³²

Az új bírósági szervezet felállítására irányuló törvényjavaslatnak a fent említett körülményeken kívül az adott objektív viszonyok mérlegeléséből is ki kellett indulnia. A felsőbb bíróságok megszervezése ugyanis megelőzte az alsóbb bíróságok létrehozását. A legfelsőbb bírói testület tagjait miniszteri ellenjegyzés nélkül nevezte ki az uralkodó. E helyzeten azonnali változtatást követelt az 1865-68. országgyűlés, mely előtt a mielőbb életbe léptetendő

³¹ *Trávník tervezete* szerint megyénként, illetve önálló törvényszékekkel ellátott városban egy egyenlő számú, az elnökön kívül 12 rendes és 6 póttagból álló „kijelölési bizottságot” kell létrehozni. Összetételét tekintve: egyharmad részét törvényszéki bírók, egyharmad részét ügyvédek, és egyharmad részét megyei, illetve városi képviselők alkották. A kijelölési bizottság tagjait minden harmadik évben újra választják. A bizottsági elnököt az igazságügyminiszter nevezi ki. Az eljárás: a bírói állás megüresedésekor a bíróság elnöke meghirdeti a pályázatot, s erről a bizottsági elnököt haladéktalanul értesíti. A pályázók kérelmüket a bizottsági elnökhöz nyújtják be. Az ő feladata a bizottsági ülés összehívása. A kijelölés a bizottság teljes ülésében történik. A kijelöltek sorába csak azok vehetők fel, akik a bizottsági tagok szavazatainak relatív többségét elnyerték. Minden állásra három pályázót lehet jelölni, s közülük egyet nevez ki az igazságügyminiszter.

törvénykezési rendtartás tervezete is szerepelt. A sürgető körülmények miatt a rendtartás rövid idő alatt vált törvénné,³³ s ezzel a felső bíróságok szervezésének kérdése túlhaladt a fontolgtatás körén, ha ideiglenesen is, megoldódott.

Mindezekre tekintettel a bírói szervezetről szóló törvényjavaslat megalkotásánál három lehetőség közül választhatott az igazságügyi kormányzat: 1. a felső bíróságok szervezetét befejezettnek tekinti, s ennél fogva az új törvényjavaslatban mellőzi mindazt, ami ezekre vagy ezek tagjaira vonatkozik, 2. kiindulási pontként fogadja el a még létrehozandó igazságügyi intézményeket, s ezért az egész bírósági szervezetet — a felső bíróságokkal együtt — egy törvényjavaslatba foglalja, vállalva ennek következményét, nevezetesen a korábbi jogszabályok egy részének különös záradékkal történő ellátását, hatályba lépésük elhalasztásáról, 3. s végül a harmadik megoldás: megosztani a „törvénykezési tárgyakat” úgy, hogy az általános minden bíróság alapfeltételét képező szabályokat külön törvényjavaslatba foglalja, s az első bíróságok átalakulásáról, illetve a királyi ügyészekről szintén külön szabályozás útján intézkedik. „Lehetetlenné vált a bíróságokról és a bírákról általánosan intézkedő kardinális szabályokat egy, az egész bírósági szervezetet magában foglaló törvényjavaslatban előterjeszteni”³⁴ — jellemzi Csemegi az igazságügyi reform megteremtői előtt álló nehézségeket.³⁵ A szervezeti reform a harmadik megoldásból indult ki, s a status quo mérlegelésével az egyetlen helyesnek tűnő lehetőséget használta fel a magyar burzsoá bírósági szervezet megteremtésében, általános alapelveinek megfogalmazásában.³⁶

³² *Csemegi Károly*: A bírósági szervezet. Jogtudományi Szemle, Pest, 1969. 1. évf. 1. füzet.

³³ Az 1868 : LIV. tc. — a törvénykezési rendtartás — magán viseli alkotói szándékát, az ideiglenes jellegű szabályozást. Ennél fogva nem feleltethet meg a kor szükségleteinek és igényeinek, bár e tv. 1. fejezetében bizonyos bírósági szervezési szabályokat leshögeztek, de az elvek tisztázása nélkül. L. *Fodor Armin — Márkus Dezső*: A polgári törvénykezési rendtartás kézikönyve, I. k. Budapest, 1894. V—VIII. p.; L. még Képviseletházi Napló, 1869. június 28. 38. ülés, 170. p.: „Midőn az igazságügyminiszter a múlt évben, azaz tulajdonképpen 1867-ben a törvénykezéssről szóló javaslatát beadta, az ország juristái figyelmeztették a minisztert, hogy ezen munkálat, melynek nagyobb része az osztrák per-rendtartásból van szóról-szóra átvéve, új részében olyan intézményt foglal magában, milyent ember soha nem látott.”

³⁴ *Csemegi Károly*: A bírósági szervezet. Jogtudományi Szemle, 1869. évf. 103. p.

³⁵ Vö.: A Magyar Országgyűlés Története. 1867—1927. (szerk.: *Balla Antal*) Budapest, 1927. 79. p.; *Névai László*: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Budapest, 1951. 38. p. „A kiegyezést követő években ehhez képest gyors ütemben valósult meg a törvénykezési szervezet joganyagának kodifikálása is. Mindamellet a törvénykezési szervezeti jog mégsem tudott megizmosodni és még egységes magyar bírósági szervezeti törvény sem jött létre. Mi ennek a magyarázata?”

³⁶ Vö.: *Névai László* id. m. 37. p. „A burzsoá jogtudomány tehát azt az utat választotta céljainak elérésére, hogy kikapcsolta vizsgálódási köréből a törvénykezési szervezeti jog elvi kérdéseit, és az egész anyagot, alárendelt jelentőségű technikai szabályokra redukálta”. Nem kívánjuk abszolutizálni a magyar burzsoá bírósági szervezet elvi alapjainak megteremtését reprezentáló 1869 : IV. tc.-t, de úgy véljük, hogy a különböző fejlettségű országok megoldásai differenciált értékelést érdemelnek és ezen belül a magyar szabályozás jelentősége elvitathatatlanul pozitív tényező jogfejlődésünk szempontjából.

III. A törvényjavaslat képviselőházi — általános és részletes vitája.

1. Az április 13-i teljes minisztertanács Andrássy Gyula elnökletével, a 16 napirendi pontot tartalmazó ülésen a 9.-ként szereplő törvényjavaslatot intézte el a legrövidebb idő alatt, a javaslat-tervezetet egy kiegészítéssel, a 7. §-hoz kapcsolt f. ponttal: a bíró nem lehet egyszersem valamely politikai folyóiratnak sem tulajdonosa, sem kiadója, sem szerkesztője — egész terjedelmében egyhangúlag, minden különösebb reflexió nélkül fogadta el.³⁷

A törvényjavaslatot az április 20-án összeült országgyűlés vette tárgyalás alá, a képviselőház 20 ülésben, a főrendi ház két ülésben foglalkozott vele. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat megvitatásában 116 képviselő, több mint 1/4-e a képviselőháznak, 278 felszólalással működött közre. A megyék aktivitása is igen figyelemreméltó. Ennek eredménye: az általános tárgyalás során az országgyűléshez 55, a részletes vitában 24, s a javaslat elfogadása (július 10.) után 8, — szentesítésig — összesen 87 kérelem benyújtása az országgyűléshez.

2. A központi bizottság előadójának Horváth Dömének jelentésével vette kezdetét a javaslat általános vitája a képviselőház 34. ülésében. (június 23.) A volumenében és tartalmában is kiemelkedő tárgyalássorozat főbb kérdéseit kívánjuk elsősorban elemezni, bemutatva a pártok álláspontját az igazságügyi reformmal kapcsolatosan.

A 26 §-ból álló törvényjavaslat az igazságszolgáltatás és közigazgatás elkülönítéséről, a bírák kinevezéséről, a bírói kvalifikáció meghatározásáról, a bírói hatalomviselés feltételeiről, a bírói függetlenség és összeférhetlenség kimondásáról rendelkezett.³⁸

A kormánypárt, a vele szembenálló Tisza Kálmán és Ghiczy Kálmán vezette-balközép, valamint a Madarász József irányítása alatt álló szélsőbaloldal nagyon eltérő álláspontot képviselt a törvényjavaslatban foglaltak megítélésében. A véleménykülönbség oka végeredményben a kiegyezéssel létrejött közjogi helyzet eltérő, ellentétes megítélésére vezethető vissza. A Deák-pártnak a kiegyezési „művet” reformokkal továbbfejlesztő meggyőződése nem talált egyértelműen visszhangra az ellenzék részéről. Pedig a kormány álláspontját tükröző igazságügyminiszteri expozé világosan fejezte ki a reform lényegét: „a parlamenti kormányrendszer kialakítását, belreformok útján, így fogta fel hivatását a kormány, így azon párt, melynek nézetét a kormány szerencsés képviselni; a mi programunk gyökeres átalakítás azon értelemben, hogy összes intézményeinket szigorú harmóniába hozzuk a parlamentáris kormány-rendszerrel és a XIX. század műveltségének követelményeivel.

³⁷ Országos Levéltár, K. 26., ME.-i levéltár 726. I. b. 113. — Országos Levéltár, Filmtár, 3747. Minisztertanácsai Jegyzőkönyvek (1869—1870.) 24. M. T.

³⁸ A javaslat behatóbb elemzését l. a részletes vita ismertetésénél.

E szempont vezérli a kormányt a törvényjavaslat elkészítésénél most és a jövőben”.³⁹

Az opposzió nem tette magáévá még ezt a szerény, kompromisszumos kormányprogramot sem. Túl soknak találta a régi intézmények átalakítását szorgalmazó kezdeti erőfeszítéseket is. A törvényjavaslat elleni támadását a junktim meghirdetésével indította meg, és a bírák kinevezése elleni fellépésével folytatta. Legnagyobb sérelmét a közigazgatás és igazságszolgáltatás elkülönítésének végrehajtási módjában látta, abban, hogy a kormány ezt a jelentős feladatot tárgyzó törvényjavaslatot nem a törvényhatóságok rendezésére vonatkozó törvényjavaslattal együttesen kívánta tárgyalni. Ezért követelték a két javaslat feltétlen junktimba hozását: „a központi bizottság által tervezett gyökeres átalakítása az igazságszolgáltatásnak magának a beterveztett törvényjavaslatnak tárgyalása a törvényhatóságok rendezésétől el nem különíthető”.⁴⁰

Az ellenzék minden eszközt megragadott a törvényjavaslat tárgyalásának megakadályozására. A megyéket igyekezett elsősorban megnyerni magának. „Sturmpeticiókat erőszakolt ki egyes vidékekről, s ily eszközökkel, melyeket nem nehéz kellő értékükre leszállítani, közdött azon törvényjavaslat ellen, melyet a reform szelleme és igazi szabadelvűség leng át”, – ítélte el az ellenzék magatartását a Jogtudományi Közlöny szemleírója.⁴¹

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy az ellenzék miért folytatott ilyen ellentámadást a javaslattal szemben, miért vádolta a kormányt a megyei autonómia tönkretételével. A válasz megadása nem tűnik problematikusnak, azért, mert a továbbra is az „alkotmány védbástyáinak” tekintett megyék szupremáciáját hirdette, az önkormányzat szerveinek jelentékenyebb jogkörrel való felruházását követelte, s hallani sem akart a törvényhatósági tisztviselők igazságszolgáltatási feladatának megszüntetéséről, valamint a kardinálisnak tekintett bíróválasztási jog elvételéről.⁴² Ezért mondta ki, hogy: „a törvényjavaslat nem haladás, nem reform, a többség politikája a hazát veszélybe dönti, vissza akarja hozni az elátkozott Bach-kormány rendszerét, a kormány kezébe kijátszva a bíróválasztás magasztos jogát, illuzóriussá teszi a népfenség jogait”. Minden lehető felsorakoztatott a küzdelemre, fessegette, a „népszuverénitást”, „az ősi jogot”, a „nemzet génuszát”, a „centralizáció részét”, az „alkotmány bástyáit”, s közhelyekben gazdag szónoklatok árjával rontott a törvényjavaslatra. Argumentációit a konfúzió jellemzi. A francia, angol, belga, holland intézüciók magasztalását és ugyan-

³⁹ Képviselőházi Napló, 1869. II. 67. p.

⁴⁰ Képviselőházi Napló, 1869. II. 56. p.

⁴¹ Jogtudományi Közlöny, 1869. (VII. 4.) 27. sz. 195. p.

⁴² Vö.: *Sik Ferenc: A vármegyei önkormányzat szerepe a dualizmus idején. Jogtörténeti Tanulmányok II.* (Szerk.: *Csizmadia Andor*) Budapest, 1968. 139–153. p.

akkor tökéletlenségét hirdették,⁴³ sőt olyan álláspont is elhangzott, hogy e törvényjavaslat mint az ország dekrétumaiba ütköző, s a koronázási esküvel ellenkező, jogerőre sem emelkedhet. Az 1848-as események egyik kiemelkedő politikusa Nyáry Pál érvelése szerint a törvényjavaslat ellenkezik a 48-as elvekkel, mert az 1848-i törvény kimondotta, hogy a vármegyék jogai sértetlenek maradnak. A nemesség a nép számára mondott le jogairól, tehát annál kell hagyni ennek minden jogát. A megyékben több garanciát lát, mint a felelős parlamenti minisztériumban.

Joggal hangzott el róluk a bíráló: „... az ellenzék korlátolt vármegyei liberalizmusa sohasem tűnt fel oly kicsinyes minőségben, mint e kérdés taglalásánál. Legnagyobb hibát követte el az ellenzék, mely magát par excellence közjogi ellenzéknek nevezi, midőn az igazságügy rendezéséből is pártkérdést csinált”.⁴⁴

Az opposíció ellenvetéseinek tarthatatlanságát és megalapozatlanságát, retrográd jellegét a Deák-párti képviselők leplezték le. Egyértelműen fejezte ki a kormánypárti Eötvös is állásfoglalását: „A bírói hatalom egysége szükséges colorráriuma a törvényhozó hatalom egységének, mert a bírói hatalom semmi más, mint szükséges garanciája a törvények végrehajtásának”, s ezen elv alól a megye sem bújhat ki, mert „a megye sem más, mint helyhatósági szerkezet és addig erős, biztos, ameddig tisztán az önkormányzat elvét valószínűsíti meg”. Ezt a gondolatot fejezi ki jóval pregnansabban Deák, — mint egy végső argumentumot adva az igazságügyi reform exponenseinek: „... a megyék nem koordinált testületek, a státus hatalom irányában, hanem olyan testületek, melyek az összes kormányzati rendszernek alkatrészét képezik, melyeknek az állam a kormányzat célszerűsége tekintetében is autonómiát adott, továbbá a megyék nem föderatív részei az összes államnak, s nem bírhatnak az államtól elkülönített vagy azzal éppen ellenkező jogokkal... míg az igazságszolgáltatás a politikai közigazgatástól el nem választatik, Magyarországon a jó közigazgatás lehetetlen”.⁴⁵

A törvényjavaslat részletes vitára bocsátását eldöntő szavazás előtt Horvát Boldizsár igazságügyminiszter az ellenzék által felvetett vádakát cáfolva, ismételten összefoglalóan jellemezte a reform s az ennek első állomását jelentő javaslat szerepét. Az ellenzék magatartását legérzékenyebb pontján, 48-hoz való viszonyában értékelte. Rámutatott arra, hogy 1848-ban a 48-as párt valóban védelmezte a kormányt, nem úgy, mint a jelen körülmé-

⁴³ L.: Képviselőházi Napló, 1869. II. 92. p., 122. p. Vö.: Az igazságügyminiszteri törvényjavaslatok s a megyei ellenzék. Jogtudományi Szemle, Pest, 1869. 146—151. p., A magyar nemzet története X. köt. A modern Magyarország (1848—1896.) (Márki Sándor—Bekács Gusztáv) Budapest, 1898. 676—677. p., Gyulai Mihály: Büntető bírászkodásunk újkori szervezete. Kézirat. 48. p.

⁴⁴ L. 41-es lábjegyzetet!

⁴⁵ Képviselőházi Napló, 1869. II. 249. p., Vö.: Sik Ferenc: A törvényhatósági önkormányzat politikai problematikája a Horthy-korszakban 1919—1929. Állam és Igazgatás, 1967. 11. sz. 1016. p.

nyek között a magát 48 hű követőjének valló ellenzék, melynek politikai koncepciója a „hatalom súlyának”, a parlamenti kormánnyal szemben, a megyékre történő áthelyezése. Ezért támadta az oppozíció a kormányt, a törvényjavaslatban foglalt elvek megvalósítása miatt hirdette meg a junktimot azzal a megfontolással, hogy így szinleg még több haladást tűz zászlajára. Valójában ezzel a reformmunkálatok előrejutását késleltette.

A javaslat nem foglalkozhatott a megyerendezés szerteágazó kérdésével, de nem is ez volt rendeltetése, hanem csak az igazságszolgáltatási alapelvek lerakása, a megyére vonatkozó átalakítás pedig csak külön törvényjavaslatban kerülhetett megvitatásra. Az igazságügyi kormányzat – vázolta az igazságügyminiszter – a reform összes feladatát nem tudta egyszerre elvégezni, idő hiányában nem készíthette el az összes reformjavaslatnak en detail a ház asztalára tételét. Azonban programot hirdetett, megfogalmazta elveit a megyerendezésről, az első bíróságok kialakításáról, a polgári törvénykezésben a szóbeliség, közvetlenség, nyilvánosság elvének alkalmazásáról, a bűnvádi eljárás területén az esküdtszék intézményének kiterjesztéséről, a békebírói intézmény felállításáról. De mielőtt e részletes munkákat megkezdhette, elsőként az alapelveket kellett rögzítenie.

A miniszteri összefoglaló nem fogadta el az ellenzék álláspontját a bírák választásának kérdésében sem. Mivel az igazságszolgáltatás nem megyei attributum, így a bírák választása sem lehet az, a választási rendszer tehát nem teremthet egy minden pártérdekeken felülemelkedett és a jogtudomány szintjén álló bírói kart.

Az ellenzéknek arra a vádjára, hogy a külföldi, különösen az angol megoldásokat a javaslat hazai viszonylatban hiányosan alkalmazza, a miniszter kifejtette, hogy a törvényjavaslat nem csupán francia és német, hanem az angol jogrendszerből is vett át elveket, ezek kombinációját tartalmazza, de csak olyan mértékben, ahogy az a hazai specifikus viszonyoknak és érdekeknek megfelel. Tény az, hogy a javaslat valóban nem állt útjában a külföldi liberális burzsoá jogelvek és jogintézmények további átültetésének.

Ezek után került sor a szavazásra, a képviselőház július 6-i, 44. ülésén. A törvényjavaslatot 203 szavazattal 156 ellenében, 47 szótöbbséggel fogadta el részletes tárgyalás alapjául a Ház.⁴⁶

3. A szavazást követően még ezen az ülésen kezdődött a javaslat⁴⁷ szakaszonkénti részletes tárgyalása. A központi bizottság előterjesztéseit az ellenzék lényeges módosítási javaslatokkal, csak az oppozíció alapját érintő

⁴⁶ A Képviselőházi Naplóban közölt összesítés véleményünk szerint pontatlan. A napló névszerinti felsorolását, valamint az Általános mutató a Magyar Országgyűlés Képviselőházának Naplóköteteihez, I. kötetének adatait 1861. – 1887/92. alapul véve az eredmény: 201 igen szavazat, 157 nemleges szavazat és távollevő 41.

⁴⁷ L. Országgyűlési Irományok I. Pest 1869.; Vö.: Magyar Törvénytár, Budapest, 1869.; 1869: IV. törvények, a bírói hatalom gyakorlásáról. IV – VIII. p.

kérdések szabályozásánál igyekezett megtorpedózni. Ezenkívül szinte egyöntetű, vitamentes szavazással fogadták el az egyes szakaszokat.

Az első szakasz körüli vita a második alineát, amely szerint sem a közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkozhatnak, mint pleonasmust elhagyni kívánó indítvány miatt alakult ki. A balközép vezére, Tisza Kálmán az igazságügyminisztérium VIII. osztályától származó értesülésre: az angol békebírói intézmény⁴⁸ magyarországi meghonosítására hivatkozva, még az első bekezdés kiegészítését is proponálta — hogy mivel a közigazgatás és igazságszolgáltatás „legalsóbb fokain” a megyei hatáskört továbbra is fenn kell tartani, ezt a megyerendezésről szóló törvényjavaslatban majd figyelembe kell venni. Az ellenzék tendenciózus okoskodása a jövő törvényhozási feladatra appellálva, nyilvánvalóan a megyéknek kívánt „kibújási” lehetőséget biztosítani. Tervét nem sikerült érvényesíteni, mert a javaslat e szakaszát eredeti formájában szótöbbséggel elfogadta a Ház.⁴⁹

A második és harmadik szakasz tárgyánál fogva együttesen került vitára. Az előző elvi megállapítást tartalmazott: „a bírói hatalom a király nevében gyakoroltatik”, míg az utóbbi a gyakorlati megvalósításra vonatkozott: „az ítélő bírakat az igazságügyminiszter ellenjegyzése mellett a király nevezi ki”. A javaslat részletes tárgyalásánál is körömszakadtáig védelmezte az ellenzék a választási rendszert és a megyék törvénykezési hatáskörét, s igyekezett lejártni a kinevezési szisztémát. Érvelésük azonban alig terjedt túl az általános vitában előadottak sztereotip ismétlődésén. „Választás útján és kellő kvalifikáció kikötésével és állandósággal éppen olyan jó bíróságokat lehet szervezni, mint kinevezés által, és így nem kell a törvényhatóságok jogkörét csorbítani.”⁵⁰ — hangzott el más megfogalmazásban az ellenzéki követel-

⁴⁸ *Erekly István*: Jogtörténelmi és közigazgatási tanulmányok, Eperjes, 1914. 141. p. Erekly a vármegyei közigazgatás reformja kapcsán a politikai vármegye szervezeteire vonatkozóan a politikai és közigazgatási hatáskör elválasztását — analogizálva — olyan mértékben kívánja megvalósítani, ahogy azt az 1869: IV. tc. és Angliában az 1888-i grófsági reform vitte keresztül. Azt a nézetét hangsúlyozza, hogy a közigazgatást és az igazságszolgáltatást teljesen elválasztani lehetetlen volt, s az alapelv gyakorlatilag eltűrt bizonyos eltéréseket és kivételeket. Lényegében ezt az álláspontot képviselte Tisza is az 1869: IV. tc. vitájában, hivatkozva az angol példára, s annak leendő mechanikus hazai átvételére, nem gondolván arra, hogy az angol megoldás csak korrekcióval alkalmazható nálunk. Egyébként a kérdéses törvényhelyet I. (A helyi igazgatásról szóló törvény 1888.) *Constin C. J. Steven Watson*: The law and working of the constitution documents 1660—1914.

⁴⁹ A törvényjavaslat elfogadása után Csemegi a Jogtudományi Szemlében kommentálta: „A hatalmak elkülönítése tehát csak ezen szellemben a bírói hatóságnak a közigazgatástól való függetlensége által hozható létre, s csak ezen elkülönítés lesz összhangzásban intézményekkel, valamint az 1869. évi III. törvényekkel.” *Jogtudományi Szemle*, Pest, 1869. 294. p. Az említett törvényhely a népszámlálásról rendelkezett. A 3. §. 5. fordulata merészen prejudikált mikor kimondotta: „A közigazgatási úton hozott határozat vagy annak végrehajtása ellen az, ki magát ezek egyike vagy másika által jogaiban sértve lenni véli, jogsérelmének orvoslását, a határozatot hozó, illetőleg végrehajtó közigazgatási közeg ellen, 6 hónap alatt indítandó keresettel az illetékes bíróság előtt a törvény rendes útján birtokon kívül követelheti.” (*Magyar Törvénytár*, 1869. 4. p.).

⁵⁰ Képviselőházi Napló, 1869. II. 380. p.

lés. Az említett két szakaszhoz benyújtott számos módosítás közül a Tisza-féle kívánta a legerőszakosabb megoldást, e paragrafusok elhagyását és helyettük annak kimondását, hogy az elsőfolyamodási törvényszékekhez az ítélő bírákat, valamint az egyes bírákat is, az illető törvényhatóságok és azok rendezéséről szóló törvényben meghatározandó módon nevezzék ki. Ezzel összefüggésben újra előtérbe került a junktim: a választás kérdését a javaslat keretében nem, csak a törvényhatóságok rendezésével együttesen lehet dűlőre vinni. Az opposzió kelléktárából továbbra sem hiányoztak a megalapozatlan, hangzatos, retrográd argumentumok. Gátlátalanul hirdették, hogy az alsó bíróságok eddigi, saját nevükben történő igazgatszolgáltatása — eltérően a számos európai alkotmányos országban divatozó szokástól, nem privilégiumok alapján, hanem az „alkotmányunk rendszere által századokon át megosztott népszuverénitás kifolyásaként valósult meg”. A kinevezési rendszert ellenzéki platformról támadó Táncsics Mihály talán az egyedüli, aki a két forma egyikének elismertetéséért való küzdelemben — bár nála is számos téves elképzelés mutatható ki — az egész problematika lényegére utalt: „elismerem és tudom, hogy a választásnak sok nagy káros következménye van, vannak árnyoldalai, de azt hiszem, hogy nem magában a választási rendszerben van a hiba, hanem jól tudják Önök, kell tudniok, hogy hol van. De nem tartozik ide ezeket hosszasan fejtegetni”.⁵¹ Ha Táncsics Mihály konkrétan nem is fogalmazott, ellenkező előjellel retrográd módon azonban rövidesen reagált a választási kérdésre a publicisztikai irodalom - ez már félreérthetetlen volt: „miután azonban a mostani választó elemek ez irányban többé biztos garanciákat nem nyújtanak, be kell látnunk, hogy a kinevezések által inkább elérhető a cél.”⁵²

A kinevezési rendszerhez kapcsolódóan a 3. § után, Deák új szakasz felvételét indítványozta az állambíróság felállításáról. A fele részben az országgyűlés által választott és fele részben a király által kinevezett tagokból álló állambíróságnak a feladatát a többi között abban jelölte meg, hogy a bírói állásra pályázókról, illetve jelöltekről az igazságügyminiszternek véleményt adjon. A Ház azonban az indítványt nem fogadta el, arra hivatkozva, hogy az állambíróság intézményét külön tv-ben kell szabályozni. Ilyen törvény meghozatalára azonban később sem került sor.

⁵¹ Képviselőházi Napló, 1869. II. 408. p.

⁵² *Dózsa Dániel: Esmék a bírói hatalom köréből. Jogtudományi Szemle, 1869. 11. és 12. füzet. 486. p., Vö.: továbbá: Az 1869. évi képviselőházi választási kampány idején történt események a kormány tudomására jutottak, s a Minisztertanács foglalkozva a kérléssel az alábbiakban határozott: „Az ország több vidékén a legközelebbi választási mozgalmak alatt, részint maguk a képviselő jelöltek, részint a korteseik a föld népet kommunisztikus ígéretekkel névszerint a földbirtoknak a szegénysorsú néposztály javára való felosztását kilátásba helyező „befektetésekkel” igyekeztek pártjuknak megnyerni, minthogy ilyes a társadalmi jó rend és belbőke felzavarására vezető izgatások, ha valóban előfordultak, nem csak példaadás, de komolyabb következmények megelőzése céljából is megtorlatlanul nem hagyathatnak (Országos Levéltár, Filmtár, (1869. március 25.) 18. M. T.)*

A képviselők többsége ellenben akceptálta — az első bíróságok folyamatban levő szervezésére is tekintettel — Mihályi Péter indítványát, hogy a bírói állások betöltésénél a kinevezések, a kvalifikáció figyelembevételével, az 1868 : XLIV. tc. 27. §-a értelmében, az illető törvényszéki kerületben lakó különböző nemzetiségi egyénekre való méltányos tekintettel történjenek. Bár a központi bizottság előadója elutasította e szakasz beiktatását, az igazságügyminiszter azonban annak elfogadása mellett foglalt állást. Nem kívánunk messzemenő következtetéseket levonni e tényből — hiszen a végrehajtás adja csak meg valódi jelentőségét — de beleértve a lehetőleg szó bizonytalan kétes értelmét is, bizonyos mértékig pozitíven értékelhetjük e törvényszakaszt, mely legalább elvileg, a bírói funkció gyakorlására a nemzetiségeknek is lehetőségeket adott. Végül a kinevezés körében a 26. § a bírósági segéd- és kezelő személyzetnek az igazságügyminiszter által történő kinevezéséről rendelkezett.

4. A továbbiakban a törvényjavaslat szakaszait összevontan csoportosítva: a *bírói függetlenség, összeférhetetlenség, kvalifikációk, a bírákra vonatkozó egyéb rendelkezések* és végül a *hatásköri összeütközésről* (25. §.), a *bírói felelősségről* (24. §.), s a *személyes szabadságról* (20. §.) szóló szabályozás vonatkozásában kívánjuk ismertetni.

A *bírói függetlenségről* hat szakasz rendelkezett. (A javaslat: 4, 14, 15, 16, 18, 20. § a törvény: 5, 15, 16, 17, 19, 21. § az eltérő számozás a Mihályi által indítványozott fent említett — módosítás elfogadásának következménye.)

A függetlenséget, illetve annak biztosítékait — az alábbiak kimondásával kívánták megvalósítani:

— a bírák az állampénztárból kapják fizetésüket, amelyet leszállítani nem lehet, a feleknek ingyen szolgáltatnak igazságot (4. §.),

— a törvényesen kinevezett bírót — a törvényben meghatározott eseteken kívül — hivatalából elmozdítani nem lehet (14. §.),

— a bírót — a törvényben meghatározott eseteken kívül — csak saját akaratából lehet székhelyéről más bírósághoz, hivatalhoz áthelyezni, előléptetni (15. §.),

— nyugalomba csak öregség, testi vagy szellemi fogyatkozás miatt és kötelességteljesítésre képtelenség esetében helyezhető (16. §.),

— a bíró a törvények, az országgyűlés felhatalmazása alapján kiadott rendeletek és a törvényerejű szokás szerint tartozik eljárni és ítélni (18. §.),

törvényesen létrehozott bíróságot megszüntetni, más címen bíróságot felállítani, a bíróságok illetőségén, kerületén és a bírák számán változtatni törvényhozás útján kívül nem lehet (20. §.).

A függetlenség egyik lényeges elemét képező, a bírói egzisztencia anyagi alapját az aktív korban biztosító törvényszakasz — mely a feudális korban kialakult korrumpálást volt hivatva felszámolni — vitát nem váltott ki, a felszólalók csupán az egyértelmű fogalmazás igényét hangsúlyozták,

s ennek érdekében két kiegészítéssel: csak a törvényben meghatározott illetékeken és díjakon felül ingyenes az igazságszolgáltatás, továbbá a kinevezett bíró megállapított fizetése nem szállítható le, került egyhangú elfogadásra a törvényszakaszból. Az előbbivel azonos sorsban részesült az inaktív kor, a nyugállományba történő helyezést szabályozó 16. §., melyet a francia mintára a 70. évben állapítottak meg Irányi Dániel indítványára, azzal a meghagyással, hogy a nyugdíjrendszert a bírákra nézve külön törvénynek kell szabályoznia.

Az *elmozdíthatatlanságot* (14. §.) és *áthelyezhetetlenséget* (15. §.) – a törvényileg meghatározott kivételek megszorításával – deklaráló szakaszok körül csak jogértelmezési probléma merült fel a részletes vitában.

A *bírói függetlenség* attributumát képező 18. §. tárgyalásánál a magyar jogfejlődést alapvetően meghatározó feudális jogintézményi befolyás még inkább bizonyítottá vált. A feudális jog praktikularizmusa következtében kialakított különböző szintű, rendszerű jogforrások, anyagi- és eljárásjogi szabályok szinte áttekinthetetlen szövevényében kellett a régi és új helyzetet úgy egyeztetnie az igazságügyi kormányzatnak, hogy az egyrészt megfeleljen a burzsoá tulajdoni rend védelme érdekében létrejövő szabályozásnak, illetőleg alkalmazhatók legyenek a korábbi szabályok is, másrészt pedig biztosítsa a gyakorlati követelményeket, az igazságszolgáltatási tevékenység egyáltalán végzését. A status quo-ból eredő lehetőséget, a kompromisszumos megoldást, az igazságügyminiszteri indítvány szolgálta. A központi bizottságnak azt a javaslatát, amely szerint: „a bíró az országgyűlés felhatalmazása alapján kiadott rendeletek szerint tartozik eljárni”, meg kellett változtatni, a „törvény alapján keletkezett rendeletek” meghatározásra. Ugyanis fontos jogintézményeket tárgyzó szabályok sokasága nálunk nem az országgyűlés felhatalmazása alapján született: így például az ősiségi nyílt parancs, az örökösödési rendszer, a telekkönyvi rendelet, sőt még kancelláriai és egyes osztrák kormányrendeletből eredő rendeletek is, melyeknek hatályát az átmeneti időszakban – az új törvényhozásig – megszüntetni lehetetlen volt, mivel ez a jogalkalmazás megghiúsulását eredményezte volna. Az említett szöveg módosítással a bíró csak azt vizsgálhatta, hogy valamely rendelet ellenkezik-e, vagy sem a törvénnyel, s ezáltal lehetővé vált az alapelv következetes véghezvitele („A bíró a törvények, a törvény alapján keletkezett, s kihirdetett rendeletek, s a törvényerejű szokás szerint tartozik eljárni és ítélni”).

A *bírói összeférhetetlenség szabályozására* – hasonlóan a függetlenség szabályozásához – hat szakaszt szánt a központi bizottság (javaslat: 7, 8, 9, 10, 11, 12. §., törvény: 8, 9, 10, 11, 12, 13. §.). Ezek alapján az összeférhetetlenség eseteit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

– taxatíve rögzíti azokat a foglalkozásokat, amelyek a bírói funkció ellátását kizárják: országgyűlési képviselő, királyi jegyző, ügyvéd vagy ügynök, tanár, tanító, kereskedő, állami vagy törvényhatósági tisztviselő, politikai folyóirat tulajdonos, kiadó és szerkesztő (7. §.),⁵³

⁵³ Vö. 37. lábjegyzettel!

- nem fogadhat el nyugpénzt magánosoktól (8. §.),
- nem lehet törvényhatósági — vagy községi képviselő testület tagja, megbízottja és közreműködője (9. §.),
- nem lehet tagja politikai vagy munkásegyletnek, vagy gyülekezetnek, nem vehet részt működésükben (10. §.),
- nem folytathat kereskedelmi vagy ipartársulati tevékenységet (11. §.),
- gyámságot vagy gondnokságot csak törvénynél, vagy végrendeletnél fogva viselhet (12. §.).

A javaslat fenti szakaszaival kapcsolatban kialakult vita élesen tükrözte az eltérő álláspontból eredő véleménykülönbségeket. Több felszólalás támadta a központi bizottságnak a „bírói kaszt” létrehozását, és a bírói hivatást gyakorlóknak a polgári társadalomtól hermetikus elzárását célzó elképzeléseit. A burzsoá átalakulást elősegítő szabályozást oly sokszor és következetesen megtorpedozó, a múlt konzervatív intézményeihez görcsösen ragaszkodó Tisza Kálmán e szakaszok tárgyalásánál a reformot vallók demokratizálási igényét is messze meghaladó követelésekkel lépett fel. Itt már nem a negatív szerepet betöltő ellenzék szószólója, hanem a burzsoá jogegyenlőség elvére appellálva tartja helytelennek általános elvkénti kimondását annak, hogy a bíró nem folytathat ipart és kereskedést — „hiszen nem tiltható el minden foglalkozástól, amely minden más embernek a házában szabad”. Különösen „ma midőn asszociációk, konzorciumok vannak, melyek részint kereskedést, részint ipart űznek, akkor kimondani így általánosságban, hogy a bíró azokban részt nem vehet, helyesnek nem tartom: mert akkor neki részvényt sem szabad bírnia valamely konzorciumból”.⁵⁴ Tiszának a 10. §-ra — a bírának a politikai életből történő kivonására — tett reflexiója azonban már realisabb megítélésről tett tanúbizonyságot, kifejtve, hogy a bírót minden társadalmi befolyástól elzárni nem lehet, és meg kell engedni „hogy a polgárokkal különféle oldalakról érintkezzék, mert akkor ezek egymást elutalják, és így sokkal függetlenebb lesz”. E szakasz tilalmát a munkásegyleti tagságra, illetve gyűléseken való részvételre, valamint munkájában történő közreműködésre csak egyetlen képviselő, a baloldali Irányi Dániel ellenezte, aki talán a képviselőházban elsőként próbálta meghatározni a munkásegylet fogalmát,⁵⁵ és nem kívánta az egyletnek e szakaszban történő megemlítését sem.⁵⁶ A municipiális szellem kísértett a 9. §-t módosító ellenzéki indítványban, amely a bíró törvényhatósági- vagy községi képviselői tagságát kívánta lehetővé tenni.

⁵⁴ Képviselőházi Napló 1869. II. 465. p.

⁵⁵ A munkásegylet nem szükségképp politikával foglalkozik: foglalkozik a népnek keresetével, foglalkozik a köznépek érdekeivel és az anyagi érdekek emelésével. (Képviselőházi Napló 1869. II. 469. p.) Irányi egyébként a Munkásegylet és a politikai egylet között éles határt húzott.

⁵⁶ Vö.: A törvényjavaslat általános vitáján Váradi Gábor felszólalásával: „... A bírákat kizárják a társadalomból, a bíró egy munkásegylet ülésén sem jelenhet meg, még csak mint hallgató sem, meggyőződhetünk, hogy ez a törvényjavaslat nem illik be alkotmányos intézményeink keretébe.”

Végül az összeférhetetlenséget megvalósító foglalkozások taxációját tartalmazó, 7. §-t módosító Mocsáry-féle indítványt kell tartalmánál fogva jelentősnek minősítenünk. Ez nemcsak az országgyűlési képviselőkre, hanem a főrendiház tagjaira nézve is kérte a bírói inkompatibilitás kiterjesztését. A központi bizottság javaslatát, a királyi jegyző helyett, közjegyző terminus technikus beiktatását kifogásolta, utalva arra, hogy nálunk — kivéve Erdélyt — ez az intézmény ismeretlen, s így ez csak prejudikáció,⁵⁷ helyette a gyakorló ügyvéd, vagy ügynök volna a pontos meghatározás.

A jelen kor jogtudományának állásfoglalásában máig sem alakult ki egységes megítélés az egyetemi oktatóknak az igazságszolgáltatáshoz való gyakorlati viszonyában. Ebben az indítványban viszont már Mocsáry javasolta azt is, hogy a magántanárok és az ún. „docensek” is bírói személyek lehessenek, másfelől pedig az elméletileg kiválóan megalapozott és a gyakorlatban kiemelkedő bírák — különösen vidéken — a jogtudományi oktatásban tevékenyen részt vállaljanak.

E gondolatokhoz kapcsolódva indokolt a *bírói kvalifikáció és hivatalviselés feltételeit* magában foglaló szakaszoknak (javaslat: 5, 6, 25. §., törvényben: 6, 7, 26. §.) ismertetése. A központi bizottság javaslatát a Ház egy lényeges, illetve több formai módosítással tárgyalta. Egyhangúan fogadták el az 5. §-t, amely a bírói hivatás gyakorlásának személyi feltételeiként az alábbiakat írja elő: *a)* 26. évét betöltő magyar állampolgár, *b)* feddhetetlen jellem, *c)* csőd- vagy gondnokság alatt nem állhat, *d)* az 1868 : XLIV. t. c. rendelkezéseinek megfelel (az említett tc. 13. §-a csak a felsőbb bíróságokra vonatkozik.).

A kvalifikáció kérdéseinek megítélésében a vita az átmeneti időszak által meghatározott körülményekre tekintettel alakult ki. Az oppozíció ellenvetése az volt, hogy a bírói gyakorlatban addig kiemelkedő munkát végző, de oklevéllel nem rendelkező személyek a javaslat kvalifikációra vonatkozó feltételeinek nem felelhetnek meg, és a kinevezések új rendszerében méltánytalanul mellőznék őket. Az igazságügyminiszteri válasz e kettősséget a 25. §. rendelkezésére hivatkozva látta megoldottnak. Helyesen foglalt állást, mivel e törvényjavaslatnak elsősorban nem az átmeneti periódusra kellett figyelemmel lennie — erre is tekintettel volt —, hanem az elkövetkező időszakra is biztosította a burzsoá fejlődés követelményeinek megfelelő általános elv konzekvens végrehajtását (6. §.). A 25. §. lényegi módosítása abban állott, — mely egyúttal az ellenzék aggályait megszüntette —, hogy a kvalifikációt szabályozó 6. §. kellékei alól ne csak azokra nézve történjék kivétel, akik jelenleg, hanem azokra is, akik régebben viseltek valamely rendszerezett bírói hivatalt.

⁵⁷ A közjegyzői intézményt az 1874 : XXXV. tc. hívta életre.

A törvényjavaslat részletes vitájának elemzésében, a bírákra vonatkozó egyéb rendelkezéseket az alábbi csoportosításban kívánjuk a továbbiakban vizsgálat tárgyává tenni.

Az egyéb rendelkezések kategóriájába öt szakaszt sorolunk (javaslat: 13, 17, 21, 22, 23. §.) törvény: 14, 18, 22, 23, 24. §.). Ezek közül egy deklaratív, mely a jövő törvényhozási feladatául jelöli meg a bírói felelősség szabályozását. A 13. és 14. §-nak a javaslatban történő felvételét véleményünk szerint általános elvi szempont nem indokolhatta, mivel periférikus jellegűek és a bírói ügyrendtartás szabályozási körébe tartoznak. E megállapításunkat a részletes tárgyalás során elhangzott felszólalások is alátámasztják. A 13. §. a bírói eskütételről rendelkezett, míg a 17. §. a bírákat évenként megillető hat heti szabadságot rögzítette. E szakaszokkal szemben viszont a 21. és 22. §. alapvető jelentőségű, az igazságszolgáltatás megvalósítása során követhető eljárásjogi alapelvek törvénybeiktatásában, melyek egyrészt kötelezővé teszik a bíró számára az igazságszolgáltatási és ezzel kapcsolatos mindenkori hivatali teendőinek teljesítését, beleértve a bírák és bíróságok egymás közötti megkeresését is, másrészt kiterjeszti a megkeresési kötelezettség teljesítését a közigazgatási tisztviselőkre is. E szakaszok vita nélkül, egyhangú szavazással kerültek elfogadásra.

Végül említést kell tennünk az illetékességi összeütközés szabályozásával kapcsolatban elhangzott vitáról (24. illetve 25. §.), illetőleg külön ki kell emelnünk a javaslat 20. §-ában foglaltak elvi jelentőségét. E szakasz a polgári szabadságjogok között reprezentatív helyen szereplő, személyes szabadság biztosításával: a „senkit illetékes bírójától elvonni nem szabad” elv törvénybeiktatásával, kimagasló állomását képezi a burzsoá törvényesség megteremtésére irányuló erőfeszítéseknek. Mindezek kevéssé mondhatók el az előbb említett (24. §.) illetékességi összeütközés szabályozására vonatkozóan. A központi bizottság javaslata: a bíró és a közigazgatási hatóságok között felmerült illetékességi összeütközések elintézésére a későbbi törvényhozás útján létrehozandó állambíróság felállításáig, a minisztériumot ruházta fel, a joghatóság kérdésében pedig a döntést az igazságügyminiszterre bízta. Az ellenzék kifogásolta, hogy ez a megoldás következetlen, mert később létrehozandó intézményre kíván ilyen jelentős feladatot ruházni. E helyett javasolta: az összeütközés kérdésének rendezését már meglevő bírói fórum, a Semmitőszék hatáskörébe kell utalni. Ezt az indítványt azonban elutasította az igazságügyminiszter. E pontnál tehát nem tudott érvényre jutni a több más kardinális elv vonatkozásában érvényesülő belga hatás. A belga alkotmány 106. cikkelyének:⁵⁸ „a Semmitő Törvényszék ítél az illetékesség kérdése felett, a törvény által előírt eljárás szerint” — formulázása nem került követésre.

⁵⁸ Jánosi Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye, Pest, 1867. 246. p.

Teljesen indokolatlanul hasonló sorsra jutott az ellenzéknek Váradi Gábor képviselő útján tett előterjesztése is. Váradi indítványozta, hogy: „A közigazgatási úton hozott határozatok ellen az, ki magát jogaiban sértve lenni véli, jogsérelmének orvoslását a nyertes fél ellen a törvény rendes útján az illető bíróság előtt követelheti. A jogaiban közigazgatási úton sértett polgár az ezúton hozott határozat ellen az illető állami, törvényhatósági vagy községi hatóság vagy tisztviselő ellen a bírói ítélmet igénybe veheti . . .”⁵⁹ Az igazságügyminiszter utalva arra, hogy bár azzal az elvvel, hogy a közigazgatási visszaélések felett is a bíró ítéljen, egyetért, de feleslegesnek tartja általános elvkénti kimondását, mikor ebben a törvényben úgysem kerül konkrétan szabályozásra. E szegényes logikai érvelés tarthatatlansága nem szorul részletesebb indokolásra, különösen akkor, ha ismét utalunk⁶⁰ éppen a javaslat tárgyalását megelőző, a népszámlálásról hozott 1869. évi III. tc. 3. §-ának 5. fordulatára, (l. 49. lábjegyzet) ahol is a Váradi-féle indítvány már szinte szó szerinti megfogalmazást nyert.

5. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló, mind kvalitatív, mind kvantitatív szempontból igen kiemelkedő törvényjavaslatnak képviselőházi részletes vitája az előterjesztett 26. §. lényegében változatlan hagyásával és egy új szakasz beiktatásával, a Ház 47. ülésében (július 9-én) fejeződött be és azt a képviselők jelentős szótöbbséggel fogadták el a másnapi, július 10-i 48. ülésen. Ezt követően kezdődött meg a javaslat főrendiházi tárgyalása.

IV. A törvényjavaslat sorsa a főrendiházi vitától, a szentesítéséig

1. A főrendiház egyetlen ülésen, (15. ülés) július 13-án tárgyalta, lakonikus rövidelességgel intézve el a törvényjavaslatot. A képviselőházi vitával összehasonlítva, az első látásra érthetetlennek tűnő körülmény összefüggéseit kell megvizsgáljunk. A vitát röviden áttekintve rögtön szembetűnő, hogy az igazságügyminiszter előterjesztéséhez csak négy, végeredményben a törvényjavaslatban foglaltakkal szemben lényeges kifogást nem tevő felszólalás kapcsolódott.

A főrendiházban elhangzott miniszteri indokolást melegen méltatta a korabeli tudományos sajtó: „Horvát Boldizsár igazságügyminiszternek hatásos beszédére . . . általánosságban és részleteiben is elfogadták a főrendek a javaslatot . . .”⁶¹ Ezek után a miniszteri expozé tartalma joggal igényli az áttekintést.

A miniszter a javaslatot jellemezve: „amely rövid terjedelemben, oly nagy horderejére nézve”⁶² rámutatott arra, hogy ez az első lépés azon az úton,

⁵⁹ Képviselőházi Napló, 1869. II. 496. p.

⁶⁰ Vö.: 49. lábjegyzettel!

⁶¹ Jogtudományi Közlöny, Pest, 1869. (július 18.) 29. sz. 200. p.

⁶² Főrendiházi Napló, (1869—1872) 56. p.

mely a jogélet teljes átalakulásához vezet. Vázolta a kormány előtt álló, hatalmas energiát és munkát igénylő reform célját, egy új hazai jogrendszer megteremtését, melynek alapjaiban és részeiben egyaránt mind a korabeli jogtudomány, mind a speciális hazai viszonyok igényeit kell kielégítenie. Ebből az aspektusból védte a törvényjavaslatot, mely még nem adhatta teljes képét az egyébként csak évek hosszú munkájával megteremthető új jogrendszernek, viszont feltétlenül kifejezte az elveket, megteremtette az alapokat, melyek nélkül a kormány megindulni képtelen lett volna. Beigérte az új viszonyokat szabályozó törvényjavaslatok mielőbbi folyamatos elkészítését, melyek vezéreszméit abban jelölte meg „hogy a társadalom minden egyes tagjának a vagyoni és személyi biztonságra, a társadalom e fő alapcéljaira nézve meg kell adni mindazon biztosítékokat, melyeket a jogtudomány elvei és más művelt és szabad nemzetek gyakorlati tapasztalatai a legsikeresebbnek jelöltek ki”.⁶³

Ezek az elvek hatották át — mondotta — a vitára bocsátott törvényjavaslatot is, melynek két vonatkozását érintette részleteiben: a bírák kinevezését és a megyei önkormányzat kérdéseit, mintegy megelőzve a főrendiház várható ellenvetéseit. A vagyónbiztonságot szolgáló jó és részrehajlatlan igazságszolgáltatás megteremtését — megfelelő anyagi és alaki jogszabályokon kívül — két tényezőre vezette vissza: a bírák képességére és függetlenségére. A képesség kibontakoztatását biztosítja a közigazgatás és igazságszolgáltatás elkülönítése, amely a bírót mentesíti a közigazgatási tevékenysége alól, illetőleg a bírói kvalifikáció meghatározása. A bírói függetlenség törvénybeni megfogalmazásánál a kétirányú célkitűzés megvalósulását indokolta: független a bíró felfelé a hatalom irányában azáltal, hogy fizetése nem szállítható le, s a törvényben meghatározott esetek kivételével nem mozdítható el, valamint független lefelé, mert a kinevezési rendszer megszünteti azok befolyását, akik által vagy akik ellen oltalmát igénybe veszik. A kinevezési szisztéma bevezetését magyarázva, sietett azonban megnyugtattia a főrendeket arról, hogy a törvénykezés személybiztonsággal kapcsolatos kérdéseire a kormány tekintettel van, s a bűnvádi eljárás szabályozására olyan intézményeket kíván behozni, melyekre a kormányzat semmi befolyással nem bír, s így az egyéni, polgári és politikai szabadság érdekeit egyáltalán nem fenyegetheti veszély.

A javaslat diplomatikus beajánlása a főrendek „kegyeibe” felesleges óvatosságnak tűnt. A felszólalások fenntartás nélkül elfogadták a törvényileg rögzítendő elveket, sőt félreérthetetlenül értelmezték is. Így Majláth György hozzászólásában rámutatott, hogy: „az előttünk fekvő törvényjavaslat tulajdonképpen csak elvi megállapodásokat tartalmaz, és így nem annak konkrét

⁶³ Főrendiházi Napló, 57. p.

alkalmazásáról, hanem egyedül elvekről lehet szó”.⁶⁴ Ezek az elvek pedig az európai jogfejlődést alapul véve a magyar jogéletben is nélkülözhetetlenek. A municipiumokat a főrendek legkevésbé siratják, — álláspontjuk szerint — megvallják, hogy a megye helyett tágabb lehetőség nyílik számukra a parlamentáris kormányban. Nyílt őszinteséggel nyilatkoznak a status quoról: „Ez a kormány a miénk, úgyszólván mi magunk vagyunk, mert belőlünk eredt . . .” íme, a feudális nagybirtokos osztály hitvallásában feltalálható a „második kiegyezés”, az új viszonyokhoz való alkalmazkodás, a burzsoáziával kötött kompromisszum, a polgári jogelvek és jogintézmények elismerésében is. Ezek után nem meglepő az, hogy Tomcsányi József főispán szinte feddően nyilatkozik azokról, akik sajnálkoznak a bíróválasztásnak a megyétől történő elvétele miatt és kijelentette: „. . . miután kimondja a törvényhozás, hogy az igazságszolgáltatás Őfelsége nevében gyakoroltatik, legyen az bár ki-nevezési, vagy választási rendszer, a dolog oda megy ki, hogy Őfelsége nevében az ő közegei által gyakorlandó”.⁶⁵

A főrendiház általánosságban és részletes vita alapjául elfogadva a törvényjavaslatot, annak szakaszonkénti ismertetése után egyedül a 25. §-ra tett megjegyzést, javasolva, hogy összeütközés rendezésére a minisztérium mielőbb terjesszen törvényjavaslatot a törvényhozás elé, egyhangúan fogadta el a törvényjavaslatot.

3. Végül a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat sorsát, a parlamenti vita lezárásától a törvény kihirdetéséig kívánjuk figyelemmel kísérni. A javaslat főrendiházi tárgyalásának és elfogadásának napján Horvát Boldizsár igazságügyminiszter megküldte azt, az országgyűlés mindkét háza által elfogadott szövegezésben Andrassy Gyula miniszterelnöknek azzal a kéréssel, hogy legfelső szentesítése végett mielőbb intézkedjék.⁶⁶ A miniszterelnökhöz intézett kérelem egyúttal rövid összefoglalóját adta a javaslat parlamenti vitájának, s az elhangzottak, valamint az elfogadott módosítások kormány általi értékelését is tartalmazta. A vitát jellemezve megállapította: „Élénk és tartós küzdelem tárgyát képezte a javaslat, mindazonáltal a kormány előterjesztése elveiben és lényegében változatlanul került elfogadásra.” A fontosabb módosításokat szakaszonként végighaladva ismertette, s a megállapított és előterjesztett szöveg könnyebb áttekinthetőségére tekintettel pedig mellékelte a kormány eredeti tervezetét is.

Az egyes szakaszok vitájában elhangzott miniszteri állásfoglalást a parlamenti tárgyalás ismertetésénél érintettük, ezért a lényegre összpontosítva, az előterjesztésnek csak két vonatkozását tartjuk szükségesnek kiemelni. Az egyik, a javaslat 9. §., s az elfogadott törvényszöveg 10. §-ára utal. E szakasz értelmében a bíró „tagja lehet a törvényhatósági vagy községi képviselőtestü-

⁶⁴ Főrendiházi Napló, 64. p.

⁶⁵ Főrendiházi Napló, 66. p.

⁶⁶ Országos Levéltár K. 26. MF-i levéltár 995. sz. 2007/IME.

letnek, de azoktól megbizatást vagy kiküldetést nem fogadhat el". A képviselőházi vitában, e módosítás körüli kormány-reflexió korántsem mutatkozott oly békülékenynek és megértőnek, mint az itteni sorokban. A kormány nem szívesen tette magáévá az ellenzéki kiegészítő javaslatot, de mivel az incompatibilitás többi esete sikerrel került elfogadásra, ezért ebben az egyben: „a kegyelet csaknem kiolthatatlan érzelme által sugallt kívánságban hajlandónak mutatkozott — a kormány — e körülményekkel számolni . . .”

A miniszteri felterjesztés másik vonatkozása, amelyet ki kívánunk emelni a 18., illetve az elfogadott 19. §-kal kapcsolatos variánsokat vázolja. A probléma itt az volt, hogy vajon az 1790. évi XII. tc-nek tétele „*patentes quae aliaquin nullius sunt valoris*” nem kerül-e egész tarthatatlan merevségében alkalmazásra, vagy félremagyarázva, a bíróságok által kiterjesztésre, s ezáltal a kormány, valamint a municipiumok gyakorlata nem válik-e lehetetlenné. A rendeleti jog biztosítását, a kormánynak azt a szándékát, hogy az alkotmány egyik sarkételét ne sértse, az országgyűlés ugyan elfogadta, de egy hozzáadással bővítve, nevezetesen: „A rendes kihirdetett törvények érvényét kétségbe nem veheti, de a rendeletek törvényessége felett egyes jogesetekben a bíró ítélt.” E kiegészítést a miniszter úgy értékelte, hogy ez lényegében egyezik a monarchia másik felében hatályos 1867. évi december 21-én kiadott törvénnyel, s nem tartalmaz egyebet, mint corollariumát annak, ami már a kormány előterjesztésében is implicite bennfoglaltatott.

Az igazságügyminiszter említett előterjesztését Andrassy Gyula miniszterelnök még ugyanaznap, csatolva hozzá a törvényjavaslatot, valamint a legfelsőbb elhatározás tervezetét, szentesítésre bemutatta a királynak.⁶⁷ A királyi szentesítés július 14-én történt, s a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény-cikket a felterjesztett iratokkal együtt a király személye körüli miniszter, Festetics György visszaküldte a magyar miniszterelnöknek.⁶⁸

A képviselőház 53. július 15-i ülésén pedig Andrassy Gyula a szentesí-

⁶⁷ Országos Levéltár K. 26. 995. ME. A magyar királyi miniszterelnök 1869. július 13-ról 995/ME. sz. alatt kelt legalázatosabb felterjesztéséhez mellékletek:

1. a magyar királyi igazságügyminiszter átírata,
2. a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat,
3. a lf. elhatározás tervezete.

Legkegyelmesebb Úr!

A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat, melyet Felsőged magyar minisztériuma a f. évi április 25-én kelt legfelsőbb elhatározás alapján a magyar országgyűlés elé terjesztett, ennek mindkét háza által némely lényegtelen és az igazságügyi miniszter /. alatti átíratában részletesen előadott módosításokkal elfogadattván, bátorodom azt a minisztérium nevében törvényeikk alakjában 2. alatt azon hódolatteljes kéressel Felsőgednek bemutatni, hogy azt legkegyelmesebben szentesíteni és legmagasabb aláírásával ellátva visszaküldeni méltóztassék. A legfelsőbb elhatározás tervezete 3. alatt mellékeltem. Andrassy. 3. Magyar minisztériumom előterjesztése folytán a bírói hatalom gyakorlásáról szóló a magyar országgyűlés által elfogadott törvényjavaslatot szentesítvén azt szokásos alakban kiállítva, kihirdetés és további eljárás végett mondott minisztériumomnak átküldöm. Kelt Bécsben, 1869 évi július 14-én. Ferencz József.

⁶⁸ Országos Levéltár ME. 53. 65. sz.

tett törvénycikkeket — az 1869. évi V., VI. törvénycikkkel együtt — be-mutatta a Háznak, aholis megtörtént azok kihirdetése.⁶⁹

V. A megyék fellépése a törvény ellen

1. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat szentesítésével és kihirdetésével a körülötte folyó viták, petíciók, állásfoglalások, elismerő hangok és támadások nem szűntek meg. A javaslat ellenzői a kihirdetett törvénnyel továbbra sem barátokztak meg, támogatóik pedig minden alkalmat megragadtak egyetértésük kinyilvánítására. Ez utóbbiak közé tartozik a Jogtudományi Közlöny szerkesztőségének állásfoglalása is, mely lehetővé tette „Az Aradi Ügyvédegylet képviselőházhoz intézett emlékiratának” a folyóirat hasábjain történő megjelenését. Bár mindez tendenciózus céllal történt: „tesztületi nyilatkozatok már indokolásuknál fogva is történelmi beccsel bírhatnak”, mégis a szándékuk elismerésre méltó — ajánlása tanulságul szolgálhat mai jogi folyóiratainknak is — „minthogy e szaklap nemcsak a napi érdekeket méltatja figyelemre, most is szívesen engedünk tért e közleménynek”.⁷⁰ Az Aradi Ügyvédegylet emlékirata — még a törvényjavaslat szentesítése előtt datálódott — nagy elismeréssel adózott a javaslatban foglalt eszméknek. A reformokat megvalósító kormányt védve a támadásoktól, kinyilvánította, „hogy ez elvek nem egy omnipotenciára törekvő kormány találmányai, hogy ezen elvek alkalmazása nem veszélyt, hanem biztosítékot eredményez”, sőt a kormány tisztánlátását és helyes megítélését kell tisztelni, mivel a haladó tudomány felismeréseit, valamint más művelt nemzetek ezirányú gyakorlati megvalósításait minden előítélet nélkül magáévá tette. A memorandum reá-lisan foglalt állást a törvényhatóságok szerepének megítélésében. „Ami hajdan kezdetleges forgalmi- és hitelviszonyok, s a feudális rendszer kiváltságos elő-jogai mellett jó és elég volt, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom körül túlbefolyással bírt municipiumok privilegiátusai gyakorolták az igazságszolgáltatás tisztét is, az a megváltozott körülmények, a fejlődött jogszükség kö-zött nem tartható.” Az Aradi Ügyvédegylet emlékirata nemcsak kortörténeti dokumentumként tarthat igényt figyelemre, hanem abból a szempontból is, hogy nyilatkozatával azonosult a javaslat létrehozásán munkálkodó, az Aradon korábban hosszú évekig ügyvédi gyakorlatot folytatott Csemegi Károlynak eszméivel.

A szentesített törvény legkövetkezetesebb ellenzői továbbra is a municipi-umok köréből kerültek ki. Határozott, követelő hangú petíciókkal árasztották el a képviselőházat, nem zavartatva magukat abban, hogy a törvény rendelkezései már jó ideje, 3–4 hónapja hatályosak voltak. Különböző szervezkedési manőverekkel igyekeztek a megyék egységfrontját létrehozni. Elsősorban

⁶⁹ Képviselőházi Napló, 1869. II. 593. p.; Országos Levéltár, 1004/ME. 1869.

⁷⁰ Jogtudományi Közlöny, 1969. (július 25.) 30. sz. 204. p.

a törvényjavaslattal mindvégig politikusan viselkedő vezér megye (Pest—Pilis— és Solt) támogatását akarták megnyerni, mely nem győzte e kérdéseket elhárítani magától, mindannyiszor kijelentve, hogy osztja ugyan a testvérmegyék feliratokban kifejezett elveit,⁷¹ „... miután azonban a kérdéses ügy felett az országos törvényhozás már időközben véglegesen intézkedett, ez idő szerint az országgyűléshez hasontartalmú felirattal nem járul”.⁷²

Ezzel szemben szinte megdöbbenő állásfoglalást tükröz más megyék, — így pl. Szabolcs megye szeptember 16-i átirata Zemplén és Komárom vármegyék kérvényének támogatásáról, „melyben a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslatnak (kihirdetve július 15-én!) a bíróságok rendezéséről készítendő törvényjavaslat tárgyalásáig elhalasztását és a választásoknak a bírákra is kiterjesztése kérelmeztek dacára, hogy a nevezett törvényjavaslat szentesítést nyert, mindazonáltal a szabadválasztás szelleméből áthatva... az igazságszolgáltatás alsóbb közegeire is kiterjedő választását pártolja.”

A törvénycikkkel szembeni makacs megyei fellépések különösebb kommentálást nem igényelnek, mindenesetre a fenti tények is konkrét adalékul szolgálnak a kiegyezést követő évek bonyolult társadalmi politikai viszonyainak ismeretéhez.

*

2. Ebben az ellentmondásokkal telített politikai milióban született meg az új viszonyokat szabályozó törvényekkel együtt — a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869 : IV. tc. is. Létrejöttében értelemszerűen tükrözte e hatásokat, mindenekelőtt a kiegyezés által teremtett közjogi állapot következményeit, a régi intézményekhez ragaszkodó feudális uralkodó osztály és a burzsoá rendszer kialakulását aktívan segítő polgárság érdekharcát. Ez a küzdelem végső kifejlésében kompromisszumot eredményezett. A megyei képviselőből alakult opposzió, egyes pozitív kivételektől eltekintve, haladást színlelő konzervatív szólamokkal appellált ugyan — non possumus politikája azonban csakis érdekeinek védelméből fakadt, tartva jogkörének erőteljes csorbításá-

⁷¹ Pest—Pilis—Solt vármegyék, 1869—1870. évi közgyűlési jegyzőkönyvei alapján 1869. 1001—4939. 6 kötetben, 1870. 1—1011. (1. kötetig), Vö.: Komárom vm. (3032.), Bihar vm. (3720), Szabolcs vm. (3908), Jászkun kerület (3923), Torontál vm. (3967), Arad vm. (4165), Debrecen város (2996, 4285) — kivéve Zólyom vármegyét, mely bizalmi feliratot küldött az igazságügyminiszterhez (3033) — ezt a gesztust már a „diplomatikus” Pest megye sem tudta elutasítás nélkül hagyni: a megye összhangba hozását — jogkörének csorbítását a parlamentáris kormányrendszerrel, nyíltan hirdető Horvát Boldi-zsárral szemben.

⁷² Pest vármegye állásfoglalása a kérdéssel kapcsolatban az 1869. évi november 17-i évnegyedes, rendes bizottmányi közgyűlésen a hozzá átiratban küldött Bihar-megyei kérvényre tett reflexióban tükröződik: „Hogy miután a felolvasatott kérvényben a törvényhatóságok mimódon leendő rendezésére a bírásoknak legalább részben megyei tisztségviselőknél továbbra is tartó meghagyását, az esküdtszéki intézménynek mielőbbi és mimódoni életbeléptetése, s végre a bírói felelősségről szóló törvény mimódoni alkotására nézve kifejezett okokat a megye közönsége egész terjedelmükben osztja.”; Pest—Pilis—Solt vm. Közgyűlési jegyzőkönyvei, 1869/3720—4939/3821, 3955.

tól és a kormányhatalom megerősödésétől. A legerélyesebb „kirohanást” éppen az ellenzéki vezér Tisza Kálmán tette, a jogegyenlőség elvére hivatkozva, a törvényjavaslat azon rendelkezése ellen, hogy a bíró a konzorciumok világában ipart és kereskedést nem folytathat. A tulajdoni rend szilárdságát és vagyonbiztonságot biztosító „jó, gyors és részrehajlatlan igazságszolgáltatás” megteremtésének szükségessége nem is képezte vita tárgyát, sem az ezt realizáló bírói hatalom gyakorlásának elvi tisztázása; a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztásának, a bírói függetlenségnek, elmozdíthatatlanságnak, kvalifikációnak kérdései, hanem csak a megvalósítás különböző érdekeket érintő módja, mikéntje és mélysége. A burzsoá jogelvek és jogintézmények külföldi mintájú, a körülményekkel összhangba hozott átültetését, a magyar burzsoá jogrendszer mielőbbi kialakítását mindannyian sürgető feladatnak tartották.

E követelmények szellemében fogant az 1869 : IV. tc. Az igazságügyi reform első állomásaként az elveket, a burzsoá igazságszolgáltatási jogelveket deklarálta, irányt szabva a későbbi jogalkotásnak. A törvénycikk liberális alkotás, bár kompromisszum eredménye, mégis haladást jelent a feudális konstrukcióval szemben, megteremtve a burzsoá állam igazságszolgáltatási rendszere további kiépítésének lehetőségét.

A SZÖVETSEGES TANÁCSOK ORSZÁGOS GYŰLÉSE EGYBEHÍVÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

PECZE FERENC

I.

A népfelség megtestesülésének és az államélet országos méretű irányításának metszéspontjában elhelyezkedő szervek tevékenységét a közelmúlt hazai és külföldi jogirodalmában sűrűn figyelemre méltatják. Az alkotmány e rangos színterén tömörülő társadalmi alapkérdések feszültségei nyomán a hatalomegység és a képviseleti testületek primátusa elveinek megvalósítása történetileg esetenként akadályokba ütközött. A magyarországi 1918–19. évi forradalmak menetébe ágyazódott tanácsok központi (országos) szerve megteremtésének és működésének nem töretlen útját ugyancsak ellentmondások szegélyezték.¹ Ezúttal az akkori állam- és jogrendszer egyik kimagasló pillére megalapozásának, későbbi alkotmányos nevén Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése egybehívásának szervezeti előzményeit vázoljuk. A realizálási szándékok hátterének bemutatása, a legfelsőbb képviseleti testület keletkezés folyamata jubiláris alkalommal felidézése mellett, külön tanulmány tárgyát képezi.²

Az első világháború végén honunk forradalmi fejleményei változatos összetételű és elnevezésű tanácsok alakulásához vezettek. Az érdekkellentékekkel átszótt társadalom erő tényezői, a hatalom megszerzése-birtoklása érdekében, osztályokhoz (rétegekhez) és nemzetekhez tartozás alapján államszervek létrehívásával vagy a működők befolyásolásával kísérleteztek.³ Ezek főleg

¹ A korabeli források a fővárosi tanácsszervekre sűrűn alkalmazták a „központi” jelzőt, amit a kerület(üzem)iektől megkülönböztetés, valamint az országos gyűlés összehívásának elhúzódása magyaráz. Ezúttal a „központi”-t az „országos”-sal, stílusis okból váltakozva, azonos értelemben használjuk.

² Az alkotmányfejlődésben a képviseleti szervek genézisét feltáró elemzések az országos gyűlés szerkezetének (bizottságok jellege) parlamenti hagyományokhoz való viszonyára utalnak. *Kovács István*, A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp., 1962. 277. p. A népképviselet vizsgált időbeni hiányállapota a kormányzásbénító ideiglenességet tartósította. *Harrer Ferenc*, Egy magyar polgár élete. I. Bp., 1968. 341, 357, 392, 405, s köv. pp.; *Károlyi Mihály*, Az új Magyarországért. Bp., 1968. 511. p.

³ A nemzetiségek tanácsai az akkori államhatárok mögötti anyanemzetikhez, etnikai rokonaikhoz vonzódtak, az osztályalapon szervezett képviseletek a nemzeti hovatartozás arányát többször vitatták. A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. A Munkás- és Katonatanácsok Gyorsírodájának feljegyzései alapján. Athenæum, Bp., 1919. 261, s köv. pp.; *Kun Béla*, Válogatott írások és beszédek. I. Bp., 1966. 469. p.

nemzeti-, munkás-, földműves, katona-, illetőleg néptanács neveken szerepeltek, s pl. ügyvédi (jogi munkás), színész-, kereskedő-, papi- (katolikus, evangélikus), diák-, nőtanácsok is voltak. A kormányok a tanácsokat az államéletből kiiktatni vagy az átmentett-javított hajdani bürokratikus gépezetbe olvasztani igyekeztek. A hazai tanácsoknak ezt a jövőt szánta a társadalmilag mértéktartóan előrevivő (szabadságjogok bővítése, törvénybefoglalása stb.) polgári demokratikus kormányzat, amelynek anakronisztikus területépsége elve a nemzetiségek elutasításával találkozott.⁴ A jogosult felszabadítási törekvéseket hordozó, de a polgári demokráciától kezdve a ridegen haladásellenes központosító ún. utódállam-várományos kormányok a monarchiabeli saját nemzeti (kizárólag önrendelkezés eszmekörére szorító) tanácsokat is fenntartással kezelték. A megközelítően hasonló társadalmi bázison képződött államkereteket szövvényes gazdasági, nemzeti(ségi), ideológiai, egyházszervezeti stb. vonatkozású egyenlenségek lazították.⁵

A független nemzeti államiság ügyének a társadalmi haladással összekapcsolását az egyetemes jogtörténet klasszikus munkás-, katona- és paraszttanács jellegű szervei képviselték. A versengésben levő, de nem élesen szembenálló, közelítő osztályérdekű tanácsok gyakran egybefonódtak, eleven mobilitásuk egyes szakaszain érdemi választóvonal köztük alig húzódtott.⁶ Ugyanaz az elnevezés alkalmasint eltérő, más esetekben viszont a különböző nevek az elhatárolásnál jelentőséggel bíró lényegében azonos tartalmat fedtek.

A jellegileg és alakilag heterogén tanácsok valamennyi mérvadó szerepet betöltött változata a meglevő *államgépezeten kívül* és a fennálló *jogrend tagadásaként* keletkezett. A legtöbbjük egyúttal azt a pozitív igényt nyilvánította, hogy a régít felváltandó államrendszer alkotó elemévé váljék. A forradalmi ihletésű munkástanácsok a hagyományos parlament ellensúlyozása, a parlamentarizmus kiküszöbölése érdekében gúlaszerűen zárt többfokozatú szervezet létesítését szorgalmazták. E tanácsok rendszere az *államforma* s ezen belül

A „nemzeti tanács” fogalmát az 1790/1. évi országgyűlésre vezették vissza. *Polner Ödön*, Az új idők közbizalmi követelményei és régi alkotmányunk. Magyar Jogi Szemle 1920. 2. sz.

⁴ Vö.: B. M. 153862/1918, 153932/1918 sz. rendeletek, 1919. VIII, XVI. és XVII. néptörvények. 1919. évi Törvények Gyűjteménye. H. és. é. n. (Bp., 1919). *Alfred D. Low*, The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference. Philadelphia, 1963. 16., s. köv. pp.

⁵ *Csizmádia Andor*, A „Magyar Népköztársaság” belső mechanizmusa 1918/1919-ben. Jogtudományi Közöny 1968. 11–12. sz.; *Ernst C. Hellbling*, Österreichische Verfassungsgeschichte und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956.; *Ferdo Čulinović*, Jugoslavija izmedju dva rata. I. Zagreb, 1961. 29–39. pp.; *Vladimír Veverka*, Filosofie české normativní školy. Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. 1961. 3. sz.; *Leonard Bianchi*, Právne formy monopolizácie za buržoaznej ČSR. Bratislava, 1965. 95., s. köv. pp.; *Juraj Kramer*, Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918–1920. Československý časopis historický 1961. 3. sz. A Bácska—Bánát—Baranya belügyi kormányzat 458/1918/9. sz. rendelete mind a magyar, mind a délszláv lakosságú helységek tanácsait feloszlatta.

⁶ *Mészáros Károly*, Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája. Bp., 1966. 28, 52., s. köv. pp.; *Hajdu Tibor*, Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp., 1968. 110., s. köv. pp.

az államszerkezet (föderáció) megváltozásán és a népköztársasággal tért engedő kompromisszumon túlmenően új államtípus szervezeti alapját jelentette meg. Mindezek a helyi (települési, üzemi stb.) tanácsokra egynemű központi testület emelését, illetőleg az országos képviselőt kevéssé ismert konzisztenciáját feltételezték. E szerv a szocializmusra békés átmenet és a nemzeti önrendelkezési jogról szóló néptörvények „német nemzetgyűlés”, „rutén nemzetgyűlés”, valamint „közös országgyűlés” megoldási kísérletei közben hatványozott jelentőséget nyert. A tanácsoknak legfelsőbb intézményük kialakításához azonban számbeli gyarapodást és munkatapasztalatokban huzamosabb érlelődést követelő minőségi változásokon kellett átmenniük.

A soron következő folyamatban az alsófokú tanácsok hálózatának az egész országra vagy arányosan jelentékeny részére kiterjesztése költésmentes meg(alakítás)választás útján kézenfekvő teendő volt. A városokban és községekben való elterjedés nyomán a tanácsok integrációját elméletileg körvonalazott rendszeres együttműködésük és egységesen szabályozott választójog közbejöttével biztosíthatták.

A helységi és a középfokú tanácsok fokozatosan felívelő pályán haladó kapcsolattörténetének paradoxonja, hogy saját irányításukra is hivatott országos szervük létrehozásán kellett fáradozniuk. A legalsóbb tanácsok igencélését (haladás hívei), illetőleg elutasítását (konzervativizmus követői) vallók felfogásai szögesen különböztek. E gondolatkörben polarizálódott irányzatok egymástól elkülönítése és közöttük való választás aggályokat nem okozott s tüzetesebb elméleti megfontolást sem kívánt. Ehhez képest a tanácsok lépcsőzetes (községekre, városiakra, üzemiekre – járási, megyei, nemzetiségi kerületi szervek) felépítése és egységes rendszerben összegeződése viszont bonyolultabb kérdés volt. A területi-települési és termelési alapegységek szintjére rétegződő, hatékonyan cselekvőképes szervezet részleteinek megítélése azonos nézőpontról is dilemmát keletkeztethetett.⁷ A tanácsokon belül fokozati és a más szervekhez kapcsolatok konkrét módozataira, hatáskörük pontos elhatárolására ugyanis egyszer s mindenkorra érvényes sémákat aligha lehetett adni. Az erre vonatkozó állásfoglalásokat és megoldásokat az alapelveken belül a helyi adottságok, az osztály- és az etnikai viszonyok, a történeti hagyományok, valamint egyéb tényezők sokrétűen motiválták. A parlamenti és önkormányzati jogintézmények eredeti rendeltetésüknél a haladás síkjában messzebb mutató hasznosíthatóságát ismételten mérlegelték. A ma-

⁷ A központi tanácsszerv jelentőségét kései létrejötte s rövid fennmaradása elhomályosította, némely művek gondolatmenetük takarékos kifejtése közben felidezéséről is lemondtak. Visszaemlékezést *Hevesi Gyula*, A proletárforradalom mozgalmi előzményeiről az első világháború alatt. Társadalmi Szemle, 1949. 3–4. sz. közöl; de az ugyan-ebből merítő A történettudomány kérdései sorozat 2. f. Bp., 1950. 34. p. az országos tanácsra utalást mellőzi. A külföldi adatközlő munkák vázlatosak, 1.: *Graham W. Malbone*, New governments of central Europe. London, 1924; *Mario Toscano*, Prime soluzioni costituzionali comuniste. Firenze, 1946; *Walter Anderssen*, Die Entwicklung der ungarischen Räteverfassung. Ung. Jahrb. 1924. 1. f.

gyar államfejlődésben a többi között különleges és ingadozó helyzete a járás területi-igazgatási egységnek, továbbá 1848-ban (pl. pesti Közcsendi Bizottmány), 1918-ban s később a központi szerveknek volt.⁸ Az országos tanács megalakításának elhúzódására szervezetileg mindenekelőtt a középső láncszemek hézagos kiépítettsége hatott.

A tanácsoknak az országos gyűlésre irányzott fejlődésvonala tárgyunk kidolgozásához több periódusra és ezek némelyike további rövid időszakokra tagolódik. A központi szerv eszméje a háború végén a tanácsok kezdeti lépéseivel egyidőben a polgári demokratikus forradalom küszöbéig tartó első szakaszban felvetődött. A burzsoa népköztársaság idején elszaporodó tanácsok országos testületének gondolatát változatlanul napirenden tartják, helyközi regionális szervezeti együttműködésük ténylegesen megvalósult. A márciusi szocialista forradalommal a hatalom egyedüli és kizárólagos szerveivé vált tanácsokra az országos gyűlés ráépül s első-egyetlen ülészakát megtartják. E szakaszba a tanácsszervezet alulról öntevékeny tökéletesítése; felülről irányított választással függőlegesen betetőzése; az országos gyűlés egybehívása, illetőleg megnyitása sorolnak. Az utolsó mozzanatok, miként az ülészakot követő fázis tényeinek elemzése a mostani feldolgozás terjedelmét meghaladja.

II.

A magyarországi tanácsok legfelsőbb testületben tetőződő rendszerének megindolására szolgáló érveket 1917—1919. folyamán több forrásból merítették. Az országos szervben kiteljesedett tanácsrendszerre a hazai és külföldi *történeti hagyományok* tanulságai nyomán a korabeli *társadalmi gyakorlat* és ezzel összefüggésben a *szocializmus államelmélete* egyezően utaltak. De e tényezők kölcsönhatásából fakadó teljességigény érvényesülését a késleltető-keresztelő tendenciák huzamosan ellensúlyozták.

A központi képviseleti szerv megkülönböztetett fontosságát az itthoni és a nemzetközi tapasztalatok egyaránt kidomborítják. Az ónódi és a szécsényi országgyűlések, a függetlenségi nyilatkozatot elfogadó debreceni, majd a szegeci, az aradi csonka ülészakok sajátos szerepet tükröznek. A most tárgyalt időszak törvényhozásától a Hajnóczy-féle Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum, Martinovics, Berzeviczy, Táncsics és Kossuth (kütahyai) tervezetei sorának magasabbrendű chartális alkotmánnyal gazdagítását várták.⁹ A polgári népköztársaság államszervezete pozitívumai és negatívumai mérlegében egyik legsúlyosabb tétel a nemzetgyűlés megválasztásának elmaradása volt. A szellemes hasonlattal elmarasztaló kortársi visszaemlékezés-

⁸ *Csizmadia A.*, A nemzeti bizottságok állami tevékenysége. Bp., 1968. 31., s köv. pp.; *Harrer F.*, i. m.; A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a területi állami levéltárakban. Levéltári Közlemények 1959. 29. évf. 49., köv. pp.

⁹ *Beér—Csizmadia*, Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből. Bp., 1966. 611., s köv. pp. *Szeli J.*, Hajnóczy és a délszlávok Novi Sad, 1965.

ben a Nemzeti Tanácsot a „szuverénitás képviselője helyett hovatovább mérsékelt színvonalú önképzőkörnek tekintették”, s a kormányzás kérdéseinek megoldását a parlament ígérhette volna.¹⁰ Az országos képviselet működésére vonatkozó reményeket a szocialista államiség népi jellege és a forradalom vívmányai stabilizálásának érdekei méginkább táplálták.

A központi szervek a külföldi progresszív államépítési folyamatokba szintén gyümölcsözően avatkoztak, illetőleg esetleges hiányuk érzékeny hátrányokkal járt. A francia konvent jelentőségét a régtől fáradhatatlanul konfrontáló levezetések, továbbá a képviselet töredékességének következményeit az országos „Nemzeti Delegáció”-t nélkülöző párizsi kommün példázzák.¹¹ A központi testületben nem integrálódott 1905. évi oroszországi szovjetek utódainak erényei és hatékonyságuk növelői közé tartozik, hogy betetőzésük a szocialista forradalom előestéjén megtörtént. A hatalomátvétel pillanatában, a fiktív parlamentet jelképező cári dumától eltérőleg, hatékonyan működésképes szovjet-kongresszusok üléseket gyakori egymásutánban tartottak.¹² Az átmeneti kényszerű pauzából kivezető helyes módszernek Lenin a plenáris ülésszakok sűrítését látta, a központi képviselet (pl. kongresszus végrehajtó bizottsága) felsőségét szakbizottságai hatásfokának mélyítésére és a kormánybizottságok számának egyidejű redukálására előterjesztett javaslata hangsúlyozta.¹³ Az irányító szervek problémájára más oldalról és az etnikai szempont túláradására fényt az Osztrák--Magyar Monarchia lengyel, román, horvát, cseh, olasz stb. nemzetiségei vezető köreinek 1918. júniusi, prágai kongresszusa vetett.¹⁴ Mind az oroszországi, mind a későbbi magyarországi tanácsszervek legmagasabb jogalkotásai francia deklarációhoz és a Kommunista Kiáltványhoz mérésével egykorúlag az országos képviselletekben rejlő demokratizmusnak és teremtőképességnek hódoltak.¹⁵

¹⁰ Harrer F., i. m. 357., 392. pp.; Károlyi Mihály, Az új Magyarországért. Bp., 1968.; E. C. Hellbling, i. m.

¹¹ Etienne Fajon, La classe ouvrière dans la révolution de 1789. Cahiers du Communisme 1939. 7. sz.; A. Z. Manfred (szerk.), Konzstitucionnoje pravo Francii. Moszkva, 1957. (Marcel Prélot, Précis de droit constitutionnel. Paris, 1955). 82., s köv. pp.

¹² Az I. 1917. június, jóllehet kedvezőtlen összetételben; a II. október; (közben parasztkongresszus); a III. 1918. január; a IV. (rendkívüli) március; az alkotmányt elfogadó V. július; a VI. (rendkívüli) november; amelyekkel párhuzamosan az ukrán, a belorusz, később a kaukázusontúli (grúz, azerbajdzsáni, örmény) szovjetkongresszusok rendre működtek. Ezek és a kormányok közé szűkebb szervezet, gyakrabban ülésező központi végrehajtó bizottságot (majd prezidiumot is) iktattak. L.: Gajdukov—Kotok—Ronin, Isztorija Szovjetszkoj Konzstitucijii. Moszkva, 1957.; F. I. Kalinicev, Goszudarstvennaja дума v Rossziji. Moszkva, 1957. 9., 515., s köv. pp.

¹³ Lenin, Művei. Bp., 1953. 33. köt. 303., s köv. pp.; Kovács I., i. m. 270., s köv. pp.

¹⁴ Milada Paulova, Kongres potlačenih naroda Austro-ugarske u Pragu u svibnju 1918. (Bogdanov—Čulinović—Kostrenčić szerk.), Jugoslavenski odbor u Londonu. Zagreb, 1966. 229., s köv. pp.

¹⁵ Kovács I., i. m. 92., s köv. pp. A szovjet jogalkotás tényeit annakidején hazai nyelveken, pl. „az orosz munkás-, katona- és parasztképviselőtanácsok országos kongresszusának az 1917. október hó 26-án (o-stilus szerint) tartott összgyűlésén egyhangúlag elfogadott BÉKEHATÁROZAT”-át, az 1918-as alkotmányt stb. nálunk terjesztették. L. még Sarlós Béla, A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp., 1969.

A vertikálisan tagolt egységes szervezet csúcán *országos testület* megteremtésének fontosságát nálunk a tanácsok első útrakelésénél felismerték. A tanácsok legalsófokú területi-települési (lakóhelyhez igazodó), illetőleg üzemi (munkahelyi) láncszemei létrehozásának szándékával a központi szerv gondolata szorosan egybefonódott. Az országos tanács követelménye szervezeti kereteken belül hozott határozatokban a háború utolsó előtti évtől többször testet öltött. Ezeknek korai tényei a szabadságjogok akkor hatályos csenevész intézményeit szétfeszítő fővárosi népgyűléseken 1917. végén s 1918. januárban kinyilvánított elhatározásokba ötvöződtek. Az eszmét a megalakítandó budapesti tanácshoz kapcsolódóan az „elő kell készíteni az Országos Munkástanács összehívását” jelszóba sűrítették. A további megfogalmazásokat és egyben ellentmondásokat tükröző népgyűléseken előterjesztett határozati javaslat eredeti szövege viszont választójogból kinövő parlamentet ajánlott, s a tanácsok szervezésének kérdésével nem foglalkozott. De az akkor készült és ez utóbbi témával megtoldott ellenzéki indítványt többszöri helyesléssel, az Építőmunkások Otthonában tartott nagygyűlésen egyhangúlag jóváhagyták. Ennek értelmében a budapesti munkástanácsban — kidolgozandó demokratikus szabályzat alapján — minden gyár és szakmai szervezet képviselőt kapott volna. E kibővített határozat, a gondolatsor szerves folytatásaként, az egyetlen (fő) város tanácsának létrehozására szorítóköző szemlélet helyett tágabb horizontra tekintett. A tanácsok országos szervének jelentőségét a fővárosi „a vidéken megalakítandó munkástanácsok kiküldötteseivel kiegészítendő” feltétel közbeiktatásával hangsúlyozták.¹⁶

A tanácsok szervezésének eszméjét távolabb hömpölygő események, közte az 1918. februári cattarói flotta-felkelés alakzatairól sajtóhírek és visszatekintő méltatások is támogatták. A magyar hadifoglyok köréből hazakerült szellemi termékek, mint pl. a Nemzetközi Szocialista (Pétervár) írásai szerint nálunk szintén munkás- és katonatanácsok kellenének. Ebben az időben „az egész ország területére megalakítandó munkástanácsot a pártvezetőség (ti. MSZDP) alkotmányos ellenőrző szervéül” akarták tenni, mivel e hatáskör „a mögötte álló nagy tömegek jogainál fogva méltán megilleti.” A cs. és kir. vezérkar nyilvántartási irodájától márciusban az ügyészséghez áttett, Karánsebesen talált (debreceni, kassai, kaposvári, soproni terjesztésükről is tudni véltek) röplap az ezredek, a gyárak, a községek katoná-, munkás-, paraszttanácsai alakítására sarkallott.¹⁷ Az 1918. június derekán a — vitás értékű, de a

¹⁶ Hevesi Gy., i. h. *Nevelő Irén*, Néhány adat az 1918 januári tömegsztrájk történetéhez. Párttörténeti Közlemények 1958. 2. sz. MMI (PI) Arch. A XV. 1/1917/2. Az évtizednyi és újabb gyűjtések anyagainak levéltárjelzet változtatásai (pl. Munkásmozgalmi Int. Archivuma esetében PI, állami levéltárak stb.) nem mindig követhetők, a régebbi jelölések használata néha elkerülhetetlen volt.

¹⁷ Országos Levéltár (továbbiakban OLT). M. Kir. Igazságügyminisztérium Bi. 486/1. *Merényi László*, Háborúellenes mozgalom Sopron megyében (1918). Soproni Szemle 1969. 1. sz. Az itt esetleges fordulatként használt „alkotmányos” kifejezésnek hatályos államjogi terminológiai értéke nincs, a tanácsok rendszere akkor még távoli, s az alkotmány sáncain kívül estek.

gondolat jelenlétét tanúsító— Budapesti Munkástanács aláírással kibocsátott proklamációk, valamint a Győri Munkástanács három nyelvű röplapja a fejlődés közbenső lépcsőjét jelezték.¹⁸

A tanácsok fogalmának magyarországi meghonosodása során országos szervük iránt a hatósági eljárásokban folytonosan érdeklődnek. A pozsonyi honvéd kerületi parancsnokság ügyészének vádiratából 1918. nyarán újlag kicsendül, hogy a „budapesti munkástanács az egész országra” tervezett képződmény, amelyet a másutt létrejövő társintézményekkel összekapcsolnának. E büntető ügy további menete, hogy a tanácsokat „vidékre is ki kell terjeszteni” s ezek magukat a fővárosival egyezően képviseltessék (ti. a központi szervben) megfogalmazással, hasonló képet festett. A pécsi törvényhatósági bizottságban 1918. októberében javasolták, hogy a parlament a helyét új törvényhozásnak engedje át, amely az „eddig közjogi és alkotmányjogi rendelkezések hatályon kívül helyezésével” intézményeit demokratikus elven építse.¹⁹ Mindezek a központi tanács szerv horderejét a hatalomegység tételének, a várható jogalkotási és többi teendőinek mérlegelése híján is megsejtették, behatóbb tájékoztatást az elméleti munkák adtak.

Az országos képviselet alapvető átrendezésének spontán gondolatait az egyelőre szűkebb körben ható azelőtti vagy párhuzamos fejtegetések átfogóan érintették. A majdani megoldáshoz 1917. derekán a helyi és a központi szervek, régi államgépezet módosított keretei között, azonos elven választása horvát szaborban is interpellált követelményének felvetésével közelítettek. Az országgyűlés (a dualizmus idején egybehívott utolsó ciklus) „az új népképviseleti törvény hatályát kiterjessze az összes megyei és városi képviseletekre . . .”, előbb ezeket kell, mondja egyik elmélkedés, megújítani s azután országos választásokat kiírni.²⁰ Az államtípus és az államforma átalakítását megtestesítő jövőbeni képviseleti rendszer alulról fölfelé mikénti tagozódását a hazai viszonyokra tüzetesebben vázolták. Ehhez kiindulópontot a szocialista államelméletnek a „képviseleti intézmények megmaradnak, de *nem* marad meg a parlamentarizmus mint külön rendszer . . .” tétele szolgáltatott (kiemelés az eredetiben).²¹ A tanácsoknak a hagyományos hármás ágazatmegosztás eszmekörétől elszakadási és távlati integrálódási készségét a magyar szerzők egykorú munkái ugyancsak alátámasztották. Ezek a hatalomegység elve iránti elkötelezésnek, a fejlődés általános újszerű és hazai sajátos vonásainak kiemelésével, világosan hangot adtak. Az oroszországi szovjetekkel való egybevetések posztulálták, hogy a központi testületben

¹⁸ „Heute Samstag, am 22. Juni, Nachmittag 5 Uhr halten die Arbeiter der Stadt Győr eine Monstre-Versammlung vor dem Rathause — Proletariáte Česky! Bud solidarni v tomto velkém a společném boji! Dnes 22/VI v 5 h odp. sraz u Radnice.”

¹⁹ Pécsi Állami Levéltár. Városi iratok, közgyűlési jkvek. 138/1918. Az Országgyűlés Képviselőházának naplója 1910—15/8. 39. köt. 477; 40. köt. 4, 59, s köv. pp.

²⁰ —, Szabó Ervin 1877—1918. Bp., 1968. 112—5. pp. Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slav. i Dalm. 1913—18. 5. köt. 341, 759. pp.

²¹ *Lenin*, Művei 25. köt. Bp., 1952. 455. p.

csúcsosodó tanács-szerveknek a törvényhozási, a közigazgatási és a bíraskodási funkciókat egyaránt gyakorolniuk kell.²² Az ottani alkotmányozó gyűlési események, valamint a németországi, ausztriai, finnországi kísérletek nyomán a magyar tanácsokat „a parlamenti állam keretein túlmenő” hatalmi eszközként jellemezték.²³

A központi tanács (kongresszus) létesítésének szükségességét több korabeli műben és megnyilatkozásban közvetve vagy közvetlenül vallották. Ezekből az országos szervnek mind az alacsonyabb tanácsok, mind horizontálisan más központi (kormány, esetlegesen államfő stb.) szervek irányában érvényesítendő feltétlen elsősége következett, az államjogi kategóriák messzebb menő differenciálása későbbi feladat lehetett. E nézetek valóságosságát az első fejlődési fázisban gyakorlati eredményként csupán néhány rövid életű helyi tanács megalakulása és ezek vagy előképeik egymásközi kezdetleges kapcsolata hitelesítette. Az erjedést a fővárosi üzemi bizottságok, a szegedi és a nagykanizsai tanácsok (1918. január) rövid, illetőleg ezután a közös hadiflottánál magyar–szláv–osztrák nemzetiségűek tengerész (matróz) tanácsa huzamosabb (illegálisan is), továbbá a győri tanács (június) stb. fellépései mutatják.²⁴ A tanácsok országos szervét, a népgyűlések határozatai és az igenlő elméleti megközelítés ellenére, egycsapásra nem hozhatták létre, a valóra válthatatlan gondolatot mégis szüntelenül ébrentartották. Az államapparátussal vételkedő társadalmi szervek irányítására és munkájuk összehangolására s végül a hatalom gyakorlására rendelt központi tanács színreléptével reálisan a következő időszakokban számolhattak.

III.

A magyarországi tanácsok kapcsolat-történetében központi szervük felépítésének feltételeit az 1918. őszén bekövetkezett előrehaladás érlelte. Az országos testület megteremtése végpontjához ezideig bizonytalanul kanyargó süppedékeny ösvények mögötti tisztázott kilátás mindinkább feltárult. A tanácsok a forradalmi eszmék befogadásának hajlandóságán felül a legfelsőbb fórumuk létrehozásához *szervezetileg* és *működésben* megfelelő színvonalat hamarosan elérték. Az egyre sokasodó tanácsok az államformát jelentékenyen (a királyság helyett köztársaság, a dualizmus kötelékének felbontása stb.) megváltoztató, az államtípust viszont lényegében nem érintő polgári demokratikus fordulatban kiemelkedő szerepet játszottak. A tanácsok pusztán szám-szerű növekedéséhez csatlakozólag, a mellé-, fölé- s alárendeltségben tevékeny

²² Kun B., A Magyar Tanácsköztársaságról. Bp., 1958. 37, 65, 118. pp.

²³ Uo., 108, 112. pp. O. W. Kuusinen, Die Revolution in Finnland. Hamburg, 1921. 19, s köv. pp. E. C. Hellbling, i. m. 422. p.

²⁴ Bruno Frei, Die roten Matrosen von Cattaro. Wien, 1927; Fehér András, A Magyarországi munkásság 1918. júniusi sztrájkja. Párttörténeti Közlemények 1958. 1. sz.

ségük egymásközi szórványos egyeztetése is végbement. A megingott régi államgépezetet helyenként felváltó tanácsok központi testületük fontos szervezeti előzményét képező együttműködése fokozatosan szorosabbra fűződött. Az erőteljes hálózattá terebélyesedett helységi tanácsokra néhány középfokú (megyei, tágabb területet felölelő egyéb regionális) szerv épült, miközben a figyelmet az országos kongresszusra terelték.²⁵

A második fejlődési fázisban szorgos tevékenységet 1918. november 2-tól kifejtő fővárosi munkástanács rokonszervei a vidéki városokban és a falvakban, valamint a csapattesteknél sorra létrejönnek. Az egyazon helység vagy közeli szomszédos települések tanácsai viszonylatában ötletszerű és átgondoltabb offenzív-védekező érintkezések gyakoribbakká válnak. A soproni munkástanács november 1-én, a szekszárdi 4-én, a székesfehérvári 5-én, míg a katonatanács ugyanitt 1-én működött.²⁶ A korábban kiforratlan testületként ténykedő, majd formálisan is megszervezett szegedi munkástanács november derekától csaknem naponta ülésezéssel a helyi nemzeti tanácsot s rajta keresztül a városigazgatást befolyásolta.²⁷ A székesfehérvári munkástanács az ottani katonatanácsal és a nemzeti tanács bevonásával december elején a közigazgatást karöltve ellenőrzik, valamint közellátási szövetet létesítenek. A nagykanizsai munkástanács pedig a közös dolgok megtárgyalásának óhajától vezetve a február 19-i ülésére a helybeli katonatanács küldötteit meghívta.²⁸

A tanácsok együttműködési törekvései, a lokális célkitűzések felsőbb szervekben való egyeztetéséig terjedően, a helységhatárokon áthatolnak. De ez elé a járásoknak a dualizmustól örökölt képviselő-mentessége és kevésbé

²⁵ Az önkormányzati szervezet „meg sem közelítette a *permanens forradalomban élő nép által létrehozott tanácsok*” tényleges hatáskörét (kiemelés az eredetiben). L. *Csizmadia A.*, i. m. Jogtud. Közl. A népi szervek országos koordinációját „a feudális maradványok felszámolásának” ügye is sürgette. L. *Mészáros K.*, i. m. 75, 86. pp.

²⁶ *Környei Attila*, A forradalmak vázlatos soproni eseménynaptára. Soproni Szemle 1969. 1. sz. A katonatanács meg volt Debrecenben november elején, Szombathelyen légénységi állományúak választották, hasonló a helyzet Baranya, Bereg, Pest, Tolna megyékben, illetőleg a városokban, mint Pécsen, Kaposváron stb., a zentai járás községeiben munkástanács jellegű szervekkel polgáriak vegyülnek, Békésen, Gyulán munkástanácsok alakultak. Vö.: *Urbán János*, Tűzsziget. H. és é. n. (Újvidék, 1967); *Jeney Károly*, Adatok a két forradalom Békés megyei történetéhez. Békési élet 1969. 1. sz.

²⁷ *K. Balogh János*, Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában. H. és é. n. (Szekszárd, 1964). 32. p. *Juhász Viktor*, A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérvárott. Székesfehérvár, 1927. 37, s köv. pp. A tanácsok megalakulásáról helyszíne miatt jobbra csak az újabb irodalmat közöljük, a régebbieket és a levéltári forrásokat l. *Peeze Ferenc*, A Tanácsok Országos Gyűlése. Bp., 1955 (kandidátusi értekezés).

²⁸ *Hadtörténeti Levéltár* (továbbiakban HL). 8. oszt. 6. *Deme-Kéleti*, Az ellenforradalom Vas-megyében és Szombathelyen. Martineum, Szombathely, 1920. 33. p. *Juhász V.*, i. m. 29, s köv. pp. *M. Trojan*, Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács hatalomért az 1918–1919-es években. Századok, 1964. 1–2. sz. *Baranya Margit*, Közbiztonsági intézkedések Baranyában 1918 október 31–november 14. A Magyar Tanácsköztársaság pécsi–baranyai emlékkönyve. Pécs, 1960. Az itteni nemzeti tanácsok 1920-ban újból életrekeltek. *Babics András*, Pártharcok és munkásmozgalom Pécsen és Baranyában a szerb megszállás alatt. Uo. 64, s köv. pp.

mobilis társadalomszerkezete akadályokat gördített. Ezért a járási testületek ritkaságszamba mentek, és a szervezkedést ennek a fokozatnak kihagyásával, a szükségletekhez igazodva, esetleges keretekben folytatták. A regionális vagy országos jellegű, noha nem kifejezetten tanácsi szervezetbe ötvözött, hozzájuk kisebb-nagyobb mértékben mégis kötődő jelenségek sorozatosan felbukkannak. Ebben a körben Csongrád megye küldöttei kongresszusnak beillő találkozója; a fővárosi munkástanács képviselőjének közreműködésével 135 község földmunkás-kisgazda delegátusa (november); majd 600 ember hasonló (december) tanácskozásai; a vidéki tanácsok támogatta országos uradalmi-cseléd kongresszus (1919. január); továbbá a katonai alakulatok bizalmiainak országos gyűlése említhető. A tanácsokkal szorosabb vagy lazább összeköttetésben levő e fórumok a társadalmi-képviselési szervek felső irányítása indokaira és lehetőségeire ismétlődően rávilágítottak. A központi testület esélyeit éppen a tanácsoknak a kormány alá rendelése, a munkástanácsoknak a katonatanácsoktól, a fővárosinak a vidékiektől elválasztása gyengítette volna.²⁹

Az országosan kulcsfontosságú Budapesti Munkástanács 1918. november elejétől gyakori ülésein alapvető kormányzati kérdéseket tárgyalt.³⁰ Ennek plenumán, jóllehet ellenzéki indítványként, az Osztrák—Magyar Monarchia egykori területein keletkezett munkástanácsok közös értekezletének gondolatával foglalkoztak. E nagyarányú megmozdulás sine qua non-jának a megfelelő központi tanácsok létezését kellett tekinteni. Az integrálódási folyamat fellendülését viszont gátolta, hogy a munkástanács november 5-én közzétett szervezeti szabályzata országos testületről nem nyilatkozott. E mellőzés egyben a fővárosi tanácsnak a népköztársaságot reprezentáló Nemzeti Tanács alárendeltségébe taszítása, másrészt központi szervet helyettesítő szerepre későbbi emelkedése útját egyengette. Ezek a körülmények a tanácsok tartalmi vonatkozásainak, osztály-összetételének fontosságát és zárt rendszerre fejlesztése módozatainak többágúságát érzékeltették. A sok szempontból kifogásolható e szerkezeti elképzelés az országos tanács megalkotását azért sem támogathatta, mivel helyi szervekkel csak egyes városokban számolt. A központi szervnek a tanácsok homogenitását megtörő módon való beiktatása pedig a szocializmus távlatában akkor elfogadhatatlan volt. A fenti értelemben fogant szabályzat a tanácsok szervezett kölcsönműködését nem serkentette, de huzamosan nem is fékezhetette, az izmosodó kötelékek egy-egy országrész több helységére, széles területi alapokra kiterjedtek.

A helyi tanácsok szervezeti közeledése összetevői kimunkálásának az országos gyűlés létrehívása tekintetében rendkívüli jelentősége volt. Az események

²⁹ A kaposvári és más tanácsoktól támogatott január 12-i kongresszus Arad, Békés, Csongrád, Fejér, Hajdú, Jászkunszolnok, Pest, Somogy stb. küldötteit tömörítette. *Mészáros K.*, i. m. 28, 52, 83. pp. *Molnár—Pamlényi—Székely* (szerk.), Magyarország története. II. Bp., 1964. 289. p.

³⁰ *Harrer F.*, i. m.

menetében ezért a központi tanács témáját kiemelten vagy érintőleg elméleti síkon szüntelenül napirenden tartották. A tanácsok eladdig kizárólag helyi erőviszonyoktól és esetlegességektől függő kapcsolattörténetében a Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása irányt jelző változást hozott. Az államhatalmi eszközöket ugyan nélkülöző társadalmi-politikai áttekintésnél fogva az egymástól elszigetelt kezdeményezéseket közös mederbe terelhették. A több ízben előírányzott és ugyanannyiszor halogatott nemzetgyűlési választással szemben s helyette, a fent jelzett külföldi kedvezőtlen eredményekre tekintettel, a tanácsok központi testülete összehívásának alternatívája kínálkozott. Ez utóbbit 1918. decemberében a „ki kell építeni a munkások, katonák és földművelészek tanácsainak országos végrehajtó szervét, az országos bizottságát is” formulázás hirdette.³¹ A főváros tanácsának kommunista csoportja 1919. január elején határozati javaslatában e testület újjászervezése mellett feladatul tűzte, hogy „a Budapesti Munkástanács hívja össze haladéktalanul a tanácsok kongresszusát.” E gondolatok termékeny visszhangjaként a helyi tanácsok között mind kiterjedtebbé váló összekötő szálak folytonosan erősödtek.

A helyi tanácsszervek egymáshoz való nem kielégítő viszonyát és a képviseleti intézmények „függetlenségét” helytelenítő nézetek ugyanezt fejezték ki. A MSZDP februári rendkívüli kongresszusán kifogásolták pl., hogy „a vidéki szervezetek meghallgatása nélkül egyedül a Budapesti Munkástanács adja meg az országos politika irányát.” A jövő törvényhozásáról uralkodó kívánság, hogy abba „minden község megválasztja a maga képviselőjét . . . , akit felelősségre tudnak vonni.” Arra az ellenvetésre, hogy az országgyűlésnek nem lehet annyi képviselője, ahány község van, — a járás fokozat figyelmen kívül hagyásával ugyan — a későbbi tanácsköztársasági közvetett választójog megoldására utaltak. A községek küldöttei menjenek „a vármegye gyűlésre s ott válasszák meg maguk közül” mindenütt az országos képviselőt. A központi képviselet további lényeges ismérve, az etnikai összetétel problémájánál a dunai konföderációs terv hagyományelemeire tekinthettek. A „háború legmeghatóbb népgyűlése” szállóigévé avatható érvénnyel „a magyar a népek békés szövetségét akarja” elvet november elején a tanácsok által is elérendő alapcélok táblájára véste.³² De a tanácsrendszer a föderációt később intézményesíthette, egyelőre a nemzeti elzárkózás általánosságban túlsúlyra jutott.

A tanácsok vagy kisugárzási körükbe eső szervek előlvázolt egyazon városra, helyőrségre szorítkozónál szétágazóbb és magasabb fokozatra mutató kapcsolatkeresése néhány szomszédos községre terjedt ki, ami ismét a járásban demokratikus képviseleti kategóriák hiányából eredő nehézségekre

³¹ *E. C. Hellbling*, i. m. Vörös Újság 1918. december 21; 1919. január 11. sz. MMI (PI) Arch. XVI. 1/24.

³² *Gerse—Rúcz*, A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság hatása Sárváron. Vasi Szemle, 1968. 1—2. sz. *Móricz Zsigmond*, Tanulmányok, cikkek. Bp., 1959. 27, 48, s köv. pp.

vallott. A kisebb területrészeken (körjegyzőség stb.) kovácsolódó szervezett összeköttetést többi között a fejérmegyei váli járásban öt nagy- és kisközség bicskei székhellyel működő közös bizottsága jelképezte. A következő lépcsőfok kevés példájának egyike a gödöllői nemzeti tanáccsal szemben ugyanott járási hatáskörű néptanács, meglevő államrendfejlesztő akcentussal, szervezésének kezdeményezése volt. A kiskunfélegyházi járási munkástanács pedig a főszolgabírói tisztség személycseréje érdekében intézkedett. A sárvári tanács önmagára hagyatkozva, a járás községi szerveitől kiküldött középfokú testület hiányában, képtelennek bizonyult a szolgabírói apparátus fölé kerekedni stb.³³ Ezekhez képest a megyék, illetőleg a megye egészére kiterjedően ténykedő székhely-városok tanácsai gazdagabb változatokat és kitapinthatóbb kontúrokat alkottak.

A tanácsok eleinte csupán alulról haladó fejlesztését, a megyei szervek aktivizálódásával, saját rendszerben felülről adott impulzusokkal kezdik segíteni. Zemplén vármegye munkás-, paraszt- és katonatanácsok kongresszusa Sátoraljaújhelyen 1918. december hó végén pl. kétnapos ülésszakot tartott. Ennek plénuma napirendjén szereplő egyik legfontosabb kérdés a tanács-hatalom területi kiépítése volt. A Somogy megyei direktórium március első felében, a járási főszolgabírák útján, akként intézkedett, hogy „az összes hatóságok működjenek együtt a helyi munkástanácsokkal.” A tanácsköztársasági éra előtt jónéhány hasonló megmozdulás még Tolna, Borsod, Fejér megyékben, illetőleg a szekszárdi, miskolci, szegedi, kiskunfélegyházi és más helyi szerveken keresztül történt. Sopron—Vas—Zala földmunkás-küldötteinek együttes gyűlését Sárváron március közepén tartották, Csanád megyéből a tanácsokat Makóra március 16-ra hívták össze.³⁴

A tanácsok országos fejlődésére és megyei vetületű együttműködésére az államélet általános hullámzása sajátosan serkentő hatását szintén érezte. A helyi tanácsok egyik nagyarányú összehangolt akciójára a fejérmegyei törvényhatóságnak a népköztársasági kormány iránt bizalmatlanságot nyilvánító 1919. februári ülése adott. A régi közigazgatás életrekelt szervének retrográd lépését a fehérvári munkás- és katonatanács, a közeli vidéki tanácsok támogatásával a megyei igazgatás hattagú direktórium kezébe történt helyezésével paralizálták.

Az alsó szervek megyehatárokon átlépő együttműködési akarata függvényében fölöttük elhelyezkedő és legkifejezettebben tagolt regionális összefogó képződmény ebben az időben az Alföldi Munkástanácsok Gyűlése (kongresszus) volt. Ez a Szegeden 1919. március elején rendezett országrészi gyűlés

³³ Pestmegyei Állami Levéltár. Gödöllő fszb. 1509/1919 sz. *Gerse—Rác*, i. m. *Takács Imre*, A járási tanácsok feladatai. Bp., 1963. 30, s köv. pp. *Farkas Gábor*, Politikai irányzatok és küzdelmek Fejér megyében az őszirózsás forradalom idején; *Buzás József*, Fejér megye és Székesfehérvár közigazgatása 1918. novemberében és decemberében. Fejér megyei történeti évkönyv 1968. I. k.

³⁴ *K. Balog J.*, i. m. *Gerse—Rác*, i. m. Népköztársaság (Makó) 1919. 31. sz.

Csanád, Csongrád és Pest megyék mintegy 80 helyi tanácsa képviselőjeként a kapcsolatok bővítése ügyében érdemlegesen állástfoglalt. Az egyik határozat preambulumban „a kongresszus az alföldi munkástanácsok együttműködésének” és a közigazgatási „hatóságok ellenőrzésének” szükségességét rögzíti. A továbbiakban a helyi szervek egymáshoz való viszonyának megállapításáról, az államrendszer egészéről és a népköztársaságnak szocialista (tanács)-köztársasággal felváltásáról tárgyaltak. A solti tanács küldötte a hatalomegység elvet érintőleg a tanácsok „végrehajtó hatalommal” felruházásának kérdésével foglalkozott, a mezőhegyesi tanács képviselője államformát és állam-típust egyaránt érintő javaslatát a szolnoki, lajosmizsei, szegedi stb. társai egyetértően helyeselték. Az ülészak a Budapesti Munkástanácshoz csatlakozva kimondta, hogy a résztvevő tanácsok küldöttgyűlését szükség esetén folytatólagosan össze kell hívni.

Az alföldi tanácsok gyűlése a permanens ügymenet biztosítása érdekében megfelelő szervezetről gondoskodott. E tanácsgyűlés elhatározta „állandó politikai bizottság megválasztását Szeged székhellyel” a kebelébe vont szervekkel „rendszeres érintkezés fenntartására”, aminek „kiadásaihoz minden munkástanács arányosan hozzájárul”. Ezzel a megoldással, a tanácsok lépcsőzetes fejlesztésén túlmenően, a felsőbb fokozatok közvetett választással egymásra építésének elvét anticipálták. Az ülészak végül „határozatát tudomásulvétel, támogatás és hasonló intézkedések foganatosítása végett” a Budapesti Munkástanácssal közölte.

A fentemlített csongrádi küldött-találkozó, a meghirdetett csanád-megyei és az alföldi kongresszus a tanácsok hozzájuk közelmúlt szervezeti formációkban gyökerező eredettörténetét tárja fel. A szervezeti-személyi, topográfiai és egyéb levéltári összehasonlító szemrevételezés e gyűlések vonzásterében a dualizmuskori munkáskör-egyleti szervezés hagyományainak áttételes továbbélését igazolja.³⁵ A tanácsok koordinációja – az antant-hadak árnyékában impériumváltozásokat bevezető akadályoktól eltekintve – hozzávetőleg ugyanazt a zónát érinti, ahol a századforduló táján az agrárproletár szervezkedések melegágya volt. A járás helységi tanácsokat tömörítő szerepe továbbra is csekély, az önkormányzati rendszer negatív hagyományán, miként a dualizmus alkonyán elvetélt „járás bizottság” tervvel, át-lábolni most sem tudtak.³⁶ Az alföldi tanácsok gyűlésének jelentősége azonban

³⁵ Vö.: *Pecze F.*, Az alföldi megyék területén alkalmazott regionális szabadság-jog-korlátozások a századforduló előtt. *Körös Népe* VI. Békéscsaba, 1965. A kommunista csoportok később hasonló szóródást mutatnak. *Hajdú T.*, i. m. 220., 279. pp. Használható adatolást l.: *Takács Imre*, Az első szocialista földműves-tömegmozgalmak az Alföldön. *Magyar Gazdák Szemléje* 1934. dec. sz.; *ud.*, Az agrárszocialista mozgalom a háború előtt. H. és é. n. (1933). Az eltolódásra l. *Szabó — G. Vass*, Békés megye 1918–1919-ben. Békéscsaba, 1968. 19, 59. pp. Pest megyében az előljárásságok az „egyletek titkos működésének” ellenőrzésére megbízhatatlanok, „ők maguk is szocialisták”. *OLt Bmin. res.* 18. cs. 10/1898; res. 17. cs. 218/1897.

³⁶ *Pölöskei Ferenc*, A belpolitikai rendszer jogi újraszabályozása Magyarországon az első világháború előtti években. *Jogtudományi Közlöny*, 1969. 2–3. sz.

a regionális összetevőkben nem merült ki. A korabeli feljegyzések szerint ugyanis a szegedi tanácsban javasolták, hogy „a meg nem szállt területek munkástanácsai Szegeden kongresszust tartsanak”, amely „az ország politikai, mind gazdasági helyzetét” megvitatja. Ehhez képest tehát volta-képpen országos tanácsgyűlés megtartására gondoltak.

Az országos tanács-szerv megteremtése az első világháború befejezését követő események sodrában meggyőző követelménnyé vált. A körülmények eközben gyakorlatilag ezt az irányt támogatták, mivel parlamentet sem a dualizmus, sem a népköztársaság örökbe nem hagyott.³⁷ A tanácsok együttműködés-helyeségek kereteiben bővült, a megyei vagy nagyobb területi méretekben kapcsolataik, noha a hierarchikus rendszerük tökéletes kialakulása nélkül, számottevő eredményeket hoztak. Központi szervük összehívásának ekkor reális feladata a fővárosi tanácsra esett, amely azonban ezt nem teljesítette. A tanácsok a következő fejlődési fázishoz országos testületük ügyére nézve jogos, ámbár jókora késéssel beteljesedett várakozással közeledtek.

IV.

A helyi tanácsok hálózata a márciusi hatalomátvétel után képződött ideiglenes központi államszervezet alátámasztására kielégítőnek bizonyult. A népköztársaságot az előző rendszerre való átbillenéstől tartalmazó és egyben mindinkább meghaladó tanácsok a szocialista államiséget támogató alapállásba helyezkedtek. De a kormányzattal a régi államhatalom idejéből számukra megszokott szembefordulás tendenciái és autonómista túlzások helyenként tovább éltek. E feszültség elosztatásának feladata elsősorban a helyi tanácsokban megtestesült népakaratot szintetizáló országos szervezetre várt. A tanácsok közötti kapcsolatok továbbra is központi testületük létrehozásának mozgató tényezői, az ahhoz vezető útszakasz jelzőkövei voltak. E munka oroszlánrésze ezután mégis inkább az *államhatalmat ideiglenesen ellátó* forradalmi kormányzótanácsra hárult. A központi tanács-szerv létezése az államépítési koncepció mellőzhetetlen alapkérdésévé vált. Ennek összehívását a

³⁷ Vö.: Kovács Kálmán, Államjogi változások a „Magyar Népköztársaság” idején 1918/19-ben. Jogtudományi Közlöny 1969. 2–3. sz. Az egykori monarchia többi területein a központi képviseletek meg(át)szervezésére l.: E. C. Hellbling, i. m. 400., s köv. pp.; V. Liveanu, 1918 din istoria luptelor revolutionare din Romania. Bucuresti, 1960. 557., 626., s köv. pp.; Václav Vaněček, Dějiny státu a práva v Českoslovesku. Praha, 1964. 421., s köv. pp.; Mirko Mirkovic, Uticaj nacionalnog pitanja na projektovanje samoupravnog sistema Kraljevine SHS (Drag. Stojčević szerk.), Zbornik radova iz pravne istorije, Beograd, 1966.; Gulya Károly, Az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldására irányuló törekvések 1918–1919-ben. Acta Universitatis Szegediensis (Historica) 1961. Tom. IX. A népköztársasági „kormányzatunknak legnagyobb, sőt egyenesen döntő jelentőségű hibája,” hogy „nem teremtettük meg idejekorán az alkotmányozó nemzetgyűlést”. Károlyi M., i. m. 511. p.

korábbi elméleti igazolásoktól, a „hatalomnélküli” társadalmi-politikai, illetőleg alulról indult ösztönzésektől eltérően *hivatalos kormányprogram* részévé avatták. A kormányzótanács a helyi képviseltek lényegében közös szándékainak normatív erejű (alkotmányban, törvényekben stb.) összegezésére, valamint egyöntetű irányítására alkalmas országos szerv választását kezdetől fogva szorgalmazta.

A tanácsok államhatalmi szerepkörében a népköztársasági és a tanácsköztársasági fázisok záró-nyitó időbeli határvonala elmosódik. Ezek kizárólagos helyi rendelkező szervekként fellépése ugyanis az ország néhány területén 1919. március első felében (közepén) lezajlott. A városi és megyei munkástanácsok (direktóriumok) Fejér—Somogy—Tolna—Borsodban, közelebbről Kaposvárott, Szekszárdon, Bonyhádon, Miskolcon stb. az igazgatási ügyek vitelét magukhoz vonták. A szocialista forradalom eredményeit, a tanácsok országos szervének hiányában, államjogi síkon 21-én a Budapesti Munkástanács és a Katonatanács plenáris ülései szankcionálták. Ezek döntései után az egyesült pártvezetőség az ideiglenes Forradalmi Kormányzótanács tagjait kijelölte, amely testület az államhatalmat a központi tanácsgyűlés összeültéig gyakorolta. A vidéken a meglévő helyi tanácsok a következő napokban a hatalmat átvették, ahol pedig előzőleg nem működtek, mint pl. a töredék Baranyában, most sorra életrekeltek. A járási fokon a tanácsformában való társulási igény, pl. a kisvárdai 18 község tanácsai március 26-i együttes üléséből, nyomokban volt kivehető. A városiak hatáskörüket gyakran (az esztergomi, az egri, a debreceni, a soproni munkás- és katonatanács) a megye egész területére kiterjesztették.³⁸

Az országos tanács közeli összehívásának hazai és külső ható okai az újonnan hivatalba lépett felső és alsóbb államvezetés előtt világosan kirajzolódtak. E kérdést a kettős hatalom idejéből egyik ellenlábás, a burzsoa központi kormányzat elenyésztével az egységes munkáspárt kialakításának dokumentumai pozitív és negatív oldalairól számontartották. Az alapelvek a) nem parlamenti köztársaság; b) bürokrácia megszüntetése; c) átmenetileg centralisztikus tanácsköztársaság; d) proletártömegek törvényalkotás-végrehajtás-bíráskodást felölelő önkormányzata stb. voltak. Ezeknek tárgyunkra vont pregnáns kifejezését „a proletárdiktatúra csak akkor lesz teljes, ha a munkások, földművelészek s katonák tanácsai összegyűlhetnek első kongresszusukra” tétel adta. Következésképpen a szocialista forradalom hajnalán a *központi képviselet államtipust meghatározó* ismérvként való elfogása érvényesült. A március 23-i szikratáviratában Lenin a „mikor lesz

³⁸ HIL 8. oszt. 13. 162. p.; MMI (PI) Arch. A II. 13/27; 14/23; 18/85; 10/161.; K. Balog J., i. m.; Kovács Emil, „Az ember a napfénybe néz . . .” Tatabánya, 1968. 19. p.; Kopasz Gábor, A direktórium Baranya megyében. Pécsi—baranyai emlékkönyv, i. m.; Sági Vilmos, A Tanácsköztársaság direktóriumai. Állam és Igazgatás 1969. 3. sz.; Hevesmegyei Direktórium hivatalos lapja 1919. március 27. sz.; Kiskunhalasi Levéltár. Választási jkvek 1919.

a tanácskongresszus” kérdést újólág az érdeklődés homlokterébe állította. Az április 4-i terv szerint két héten belül „együtt ül a proletáriátus osztályképviselője, a tanácsok országos gyűlése, hogy letegye a szilárd hatalmat” azok vállalaira, akiket megfelelőnek tart. A központi és helyi államszervek, a nagy feladat kivitelezésével különösen nemzetiségi relációban járó tanácsalanságok közepette, e nyilvánosságra hozott állásfoglalás szellemében működtek.³⁹

A központi képviselői szerv egybehívása érdekében a kormányzótanács, belső habozások ellensúlyozásával az ideglenes alkotmányt (választójogot belefoglalólag) kibocsátotta. A tanácsválasztások előkészítésére, a népköztársaság szavazási-technikai eszközeinek felhasználásával is, sorozatosan intézkedett, bizottságot delegált stb. Az üléseiről nem teljes épségben hátramaradt jegyzőkönyvek e kérdéssel korrelációban „az alkotmány minél hamarabb meglegyen és a kongresszust megtartsuk” javaslatok, valamint ennek ellentmondó nyilatkozatok képét őrzik.⁴⁰ Az országos testület időszerűségére, a központi és helyi szervek viszonya rendezésének alapvető jelentőségére⁴¹ a fővárosi tanács, illetőleg a kormányzótanács amazt helyettesítő-pótló aktusain kívül vidéki kiérlelt intézkedések utalnak. A Szabolcs megyei tanács meghatározta a községi szervek népgyűléseken közvetlen és a járásiak (ahová előbbiek tagjaik egytizedét delegálják stb.) közvetett választásának rendjét. Bereg, Ugocsa, Máramaros tanácsainak március 26-i közös kongresszusa a megyéket országos gyűlés előkészítésére s a budapesti, miskolci, nagyvárad, sátoraljaújhelyi és szegedi munkástanácsokat ennek adminisztrálására felkérte. A választásokról továbbá az alsóbb szervekhez utasításokat Borsodban a megyei direktórium, Biharban a nagyvárad kormányzótanács, Zalában a nagykanizsai népbiztosság küldött.⁴² A néptörvények osztrák jogban is bevett aritmetikai, sorsolási

³⁹ *Lenin*, Magyarországról. II. átd. kiad. Bp., 1965. 79. p.; *Kun B.*, Válogatott, i. m. 192., 203., 226., s köv. pp. Az 1919. április 18-i ülésben (két változatban fennmaradt jegyzőkönyv egyikének gyorsírásból áttétele pontatlan — „megye” helyett pl. „magyar-”t írt) „elhatároztuk úgy német, mint ruszin nemzeti tanács megválasztását” témával kapcsolatos szövegek tartalmi és terminológiai problémákra mutatnak. PI. 601 f. 1. cs. 14/a öe.

⁴⁰ MMI (PI) Arch. A II. 14/47; PI. 601. f. 1. cs. 19/a; 20/a öe. A központi tanácsért folytatott néha egyenletesnek látszó munka éppúgy hullámzóan vitákkal telített mint más alapkérdések, a „derülátó megítélést” kormányátalakítás stb. kísérte. Vö.: *Lenin*, Magyarországról, i. m. (1965) 81. p.; *Hajdu T.*, A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., 1969. 97. p. A kérdés legkedetibb feltárásaiból eredő levelezések, az akkori szobornerev sarkítások és prekoncepciók (részben hozzáférhető anyagok) egyoldalúságai kivételével, a folyamat dialektikáját híven ábrázolják. Az üzemi és területi választójogi elvek vagylagossága inkább szóba jöhet, bár a korhelyzet a kísérletezési-válogatási lehetőségek nyílászögeit leszűkítette. Vö.: *Szentpéteri István*, A tanácsok megalakulása és jogi szabályozása a Tanácsköztársaságban. Szeged, 1957.

⁴¹ *Hajdu T.*, Tanácsköztársaság, i. m. 121, 125. pp.

⁴² Szabolcs-vármegye hivatalos lapja 1919 áprilisi sz. *Rátki András*, A Tanácsköztársaság első szakasza megyénkben. Borsodi Szemle, 1969. 1. sz. *Hársfalvi Péter*, A tanácsköztársaság megyénkben. Szabolcs-Szatmári Szemle 1969. 1. sz. A szervezet-funkcionális és elnevezésbeli tarka színeképet mutató testületek pl. területrendezéseket fogantatók. Az adonyi tanács elhatározta „Adonypusztaszabolcs és határa adonyi szovjethoz csatolását.” MMI (PI) Arch. II. 18/85. A „keszthelyi munkás-, katona-

körülményességekkel tűzdelt D'Hont-féle belga arányos rendszerét mellőző és osztályvelen kirekesztő tanács választójog a jogosultságot korhatárban stb. tetemesen tágította.⁴³ Mindezek eredményeként a szövetséges tanácsok országos gyűlését, bizonyos időbeli eltolódásokkal, a megyei és a városi tanácsok megválasztották.⁴⁴ A választás több réteges lebonyolításának és az ülésszak késedelmes egybehívásának államjogi kihatását másik tanulmányban vizsgáljuk.

*

A helyi tanácsok központi szervük megalkotása irányába mutató kapcsolattörténetének és a hatalomátháramlás módjának több jogilag releváns vonatkozása volt. Ezek a helyenként március derekáig a tanácsok *közigazgatást átformáló intézkedéseinek* jellegével, valamint a fordulat időpontjában *országos képviselő hiánya* és a *jogfolytonosság* s a *múlt jogi hagyományok* minősítésével kapcsolatosak. A fentiekben kimutattuk, hogy a legelső időben (dualizmus — háború végén) kiforratlan tanács-szerveket a *jogszolgáltatás tárgyaiként* a közigazgatási és bírói hatóságok ellenőrzéssel figyelemre méltatják. De később a demokratikus népköztársaság jelentős *fenntartó-védelmes pilléréivé* és ugyanakkor *túlfejlődő ellentétévé* váltak. E fázis elején a tanácsok további bontással a *jogalkotásban közvetve elismert* vagy (hallgatólag) *tudomásul vett* alakzatok s végül *államszerveket öntevékenyen átalakító* tényezők lettek. A tanácsok főleg más tudományágak birodalmához tartozónak vélt e kezdeti fejlődésük idején az állami mechanizmus részeiként valójában jogtörténeti síkba is helyeződnek.

A rokontudományok eredményeinek kölcsönös értékesítésénél a viszonylagos sorrendiségben a jogtörténet művelőjét a filius ante patrem fonáknak elkerülése önmérséklésre készíti.⁴⁵ Az előkérdésre nézve a történettudomány indokolt kiindulópontja, hogy több tanács március elejei „ütemelőzése” helyi proletárdiktatúrák létrejöttét nem jelentette. A hatalmi kettősséggel korrigált nem-szocialista államtípus elvben 21-ig fennmaradt s mindaddig korszakosan a jogrendszer sem változhatott.⁴⁶ E tények mérlegre vetik a tanácsoknak az akkori legalitáshoz való viszonyát, amely szempontból *létezésük* kérdését, továbbá *működésük szubjektív* oldalát és ennek *tényleges hatását* kell megkülönböztetni. A jelenségek idő-térben rendkívüli mozgalmassága jogtörténetileg elsősorban az intézmények egésze (testületiségben stb.) s kevésbé

és paraszttanács járási népbiztossága,” illetőleg ugyanez „Járási Munkástanács Direktóriuma”-ként birtoktesteket az ottani akadémia felügyelete alá helyezett. ATE Levéltár. Georgikon iratok. OLT Kéziratok fotók III. 8.

⁴³ E. C. Hellbling, i. m. 415. p.; Károlyi M., i. h.

⁴⁴ PI. 600. f. 1. cs. 4. 5. óe. Hadügyi Népbiztosság 316159/eln. — felm. 1919. Uo. Pestmegyei Állami Levéltár. P. P. S. Kk. id. Dir. 164.

⁴⁵ Vö.: Csizmadia A., A nemzeti bizottságok, i. m. 5. p.

⁴⁶ Az államtípus változásaira, „átmeneti” kategóriákra I. Antalffy György — Samu Mihály, Állam- és jogelmélet I. Bp., 1966. 155. p.

személyek olykor változó és pillanatnyi tájékozottságtól, tovatűnő esetlegeségetől befolyásolt magatartásának vizsgálatára irányít.

A monarchia államhatalma, elől jeleztük, a tanácsok gondolatának, illetőleg kezdetleges körvonalainak felbukkanását jogrendbe ütköző kriminalitásként igyekezett kezelni. A népköztársaságban viszont az államgépezet feletti rendelkezésre felhatalmazás nélküli legális (jogilag nem tiltott) *társadalmi testületeknek* minősültek. E minőségüket (véleményező, javaslattevő szervek stb.) a B. M. 153.862/1918. r., közbeni (megtűró) 153.932/1918. r., a VIII, XVII, XVIII. néptörvények tételeinek a gyakorlattal való egybevetése jelzik. A de facto helyzet tekintetében figyelemre méltó a Budapesti Munkástanács állami mechanizmusban betöltött elsőrendű szerepe. A polgári államkeretben előremutató e néptörvények nemzeti-, különösen munkás-paraszt tanácsokat visszaszorító célzata alig hatályosult. A jogtörténet-tudományban kidolgozott elmélet, amely szerint a társadalmi szerveknek „kényszereszközök nem állanak rendelkezésünkre (sic! nyomdahiba) . . . elhatározásaikat csak a jogon kívüli eszközökkel tudják végrehajtani” lényegében esetünkre is alkalmazható.⁴⁷ A különbség annyi, hogy ez a felszabadulás utáni nemzeti bizottságokra vonatkoztatott tétel lehiggadtabb fejlődésvonalban, saját államközeggel elvileg harmonizáló szervek jellegzetességeit summázza. A negyed századnyi elődek viszont, a tanács hatalom kikiáltásáig, a számukra idegen államközeggel opponáltak is, de partikuláris jogot nem alkottak. A kétoldalú elismerés egyensúlyi helyzetében a kormányt kézbentartó uralkodó osztály a tanácsok kiiktatására már, míg a tanácsok a központi államhatalom meghódítására még képtelenek voltak.⁴⁸ A tanácsok létének a jogrend szemszögéből ekként történt tudomásulvételével egyidőben kibontakozott ténykedésük vonásai sokkal összetettebbek voltak.

A tanácsok kezdeti működésének megnyilvánulásai általánosságban a vonatottan *kialakuló népköztársasági törvényességhez* igazodtak. E szervek cselekményeinek ettől elütő nagyobb mérvű differenciálódása a proletárdiktatúrát közvetlenül megelőző hetekre tevődött. Ekkortól egy részük az államrend megváltoztatására tört, a többiek pedig azzal számoltak, hogy a köz-igazgatás szerkezetét érintő intézkedéseiket a kormány helybenhagyólag megerősíti. De a népköztársaság törvényességének korlátait mindkét csoportbeliek objektíve átszakították, mivel alárendelt jelentőségű, hogy fellépéseik hivatalos elismertetésére mennyiben törekedtek. Az államapparátus alsóbb láncszemeinek elmozdítása és szerkezeti módosítása ugyanis, a kormány utólagos beleegyezésével, vagy anélkül, érdemben azonos eredményt hozhatott, ilyen aktusok szentesítése pozíció feladását jelentette. Az időszak utolsó heteiben tehát nem (kizárólagos hatalommal bíró) jogalkotó, de a *közigazgatásban*

⁴⁷ *Csizmadia V.*, A nemzeti bizottságok, i. m. 178. p.

⁴⁸ *Vas Henrik*, Évforduló és párttörténetírás. Valóság 19/69. 3. sz.

személyi-institucionális átalakításokat megvalósító tanácsok az adott jogrendszeren réseket nyitottak. Az állam helyi intézményeit és hierarchiájukat megbontó s nem csupán személycserét foganatosító rendszabályok a küszöbönállt jogi változás koordinátarendszerében a múlt jogától való elszakadás kezdetét tükrözték.⁴⁹

Az említett folyamat a keletkező államiság erősségéről kezeskedett, a tanácsok központi szervben való betetőzetlensége viszont ellenkező előjelnek számított. E semmiképpen nem lényegtelen hiánynak a szocialista államtípust csorbító jelentősége mégsem volt, hanem ez a kormányforma sajátos megjelenéseként értékelhető. Az országot átmenetileg helyettesítő fővárosi szerv jogállásának korabeli értelmezése szerint egyébként „a tanácskongresszus a legfőbb és a legszuverénebb” ugyan, de azt „csak a Budapesti Munkástanács vezetheti”. A témakör érdemi kutatása bölcsőjénél a kormányzótanács létrejöttének jogforrását okmányoltan, jóllehet erőltető mozzanatok mellett, a munkástanácstól közvetlenül származtattuk. Ez a többrendbeli érvelésből vont megállapítás árnyalati pontosításra szorul, mivel innen, a tanács hatalom kimondásán felül, a kormányzótanács megbízásának egyedi szervezeti aktusa csupán áttételesen következett. A Proletárjog egykorú szakkiadványa többi között „a Munkástanács ideiglenes Forradalmi Kormányzótanácsot megalakító” okmányt jogszabálygyűjteményben közölte (a másik törvénytár sorozat erre nem nyilatkozik, de kizáró vagy eltérő értelmezést engedő adatot sem hoz). Ezzel szemben a népbiztosok stb. kijelölése ténylegesen a tanácsülés után az egyesült pártvezetőségen történt, amely állam-pártszerv egybeesés a kormányzótanács képében utóbb még kifejezettebb lett. De a korrekció a fővárosi munkás- és katonatanács új állam- és jogkeletkeztető aktusának időrendi elsőségét s az államszervezetben hierarchiai felsőségét nem érinti, noha a képviselő tevékenységének abbahagyása a választásokig vitathatóan indokolt vákuumot eredményezett.⁵⁰ Az országos csúcsszerv nélkülözése a vidéki tanácsok hatalom helyi letéteményeseiként beindulásánál megoldhatatlan jogkérdést nem jelentett, az államépítés felgyülemlő feladatai azonban mielőbbi működése előnyös lehetőségeire fokozatosan rávilágítottak.

A járási tanácsok társadalmi és szervezeti okokból háttérbe szorulása az utólag látszólagosnál valójában annakidején kisebbmértű volt. Ezekről ugyanis kevesebb egykorú okmány és híradás született, mint a rendszeren

⁴⁹ Szabó Imre, Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Bp., 1967. 236, s köv. pp.; *uő.*, Forradalom és törvényesség. Állam és Igazgatás. 1969. 3. sz.

⁵⁰ Landler Jenő, Válogatott beszédek és írások. Bp., 1960. 290. p. Az ellentmondásos adatokat vö.: A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosok rendeletei. Bp., 1919. I. f. I, II, XIII, 1, 45. pp.: Rákosi-per. Bp. 1950. 286. p. A bizonytalanságot növeli, hogy a kritikák és jelentőségteljes momentum megvilágításától a kedvező rálátáshoz jutott kortársak legújabbban is tartózkodnak. L. Bihari Mihály, Egy gyorsíró feljegyzései. Bp., 1969. 148. p. A történettudomány és a jogtörténettudomány a megkerülhetetlen kérdésben sokáig az első alternatívát fogadta el, magam is, hiszen az egykorú hivatalos közlemények, kiadványok, lapok stb. (a hivatkozott jogszabálygyűjteményen kívül pl. a Népszava, 1919. 69. sz.) következetesen ezt hirdették.

népes városokban lejátszódó tágabb hatókörű megyei eseményekről, így sok forrásértékű anyag sem maradhatott. Mindezek a tényleges helyzetképet alapvetően mégsem módosíthatják, csupán az akkori viszonylatokat hívebben érzékeltetnék. A helységi tanácsok erővonalainak fel- és a megyeieké levezetését, a korabeli kommunikációs adottságokra is figyelemmel, az egymástól alig elérhető távolság, a közbülső lépesőzet fejletlensége gátolta. Ezen a fokon az önkormányzat hézagossága kettős hátránnyal járt. A választott testület népi szervvel átalakításra-felcserélésre ösztönző példája híján „járási tudat” nem volt, másrészt a demokratikus ellenőrzéstől ennél fogva mentesülő szolgabíró-ság a tanácsok együttműködését hatékonyan keresztezte. Ezek a körülmények a többi egység (megye, község, különösen város) testületei hagyományainak hasznosíthatóságát nyilvánvalóvá tették. A tanácsköztársasági szocialista jogrendszer az árnyoldalaktól megszabadított parlamenti és önkormányzati módszereket egészében újszerű alapokra fektette.⁵¹

A további vitás kérdés az ún. jogfolytonosság és a progresszív hagyományok folytatása gondolkörének elkülönítéséhez fűződik. A tanácsköztársasági átalakulás nem jogfolytonosságra épült, régi szabályok részleges s elvben időleges felhasználását sem a hajdani törvényhozás elhatározása, hanem a megváltozott államiságban fogant osztályakarát indokolta. A negyvennyolcunkból Engels azt kárhoztatta, a kossuthit a „törvényesség” vonalával szembeállítva idézi Révai József, hogy „a magyar forradalomban, mint a poroszban: a forradalom és a legitimitás összeegyeztetését” s a változás jogfolytonosságra visszavezetését ajánlották.⁵² A szocializmusra átmenet vetületében ugyanezt Csizmadia Andor a nemzeti bizottságoknál a másik ágával, a tanácsköztársaság létének államjogi síkon megkerülési szándékaival egyetemben jogtörténetileg behatóan taglalja. A szerzők jogfolytonosságról kikristályosodott tételei azonban a haladó jogi hagyományok értékét jottányival sem kisebbítik.

Az előző jogrendszerrel szemben meghúzott határ problémáján az értékes örökségek becslése és gyümölcsöztetése kivülesik, illetőleg egymással dialektikusan összetartoznak. Ezért vitatható a felfogás, amely a hangsúlyt arra teszi, hogy a proletárdiktatúra hatalmi apparátusa „semmiféle korábbi hagyományt” nem folytatott.⁵³ A régi államgépezetet felváltó tanácsok munkája valóban, rövid tallózásból kiderül, a magasabbrendű népi öngazgatás koncepcióján alapult. Az újonnan keletkezett állam, még ha megtorpanásokkal is, történelmileg fejlettebb szinten a múltbeli pozitív törekvések érvényesüléséhez szabad utat nyitott. A népköztársasági és a tanácsköztársasági rendszerek elvi különbségeinek kiemelésével a haladó jogi tradíciók elvetését az

⁵¹ Vö.: Pecze F., Az országos gyűlés tárgyalási rendje különös tekintettel a küldöttek jogállására. Bp., 1959.; Antalfy Gy., A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Társadalmi Szemle, 1961. 6. sz.; Péteri Zoltán, A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Jogtudományi Közlöny, 1961. 3. sz.

⁵² Révai József, Marxizmus — népiesség — magyarság. Bp., 1955. 177. s. köv. pp.

⁵³ -s -y, A tanácsköztársaság a magyar történelemben. Világosság, 1969. 3. sz.

utóbbinak sem javára, sem rovására nem írhatjuk. Képviselétének jellemjegyei a progresszió magyar hagyományaihoz, a nemzetközi hatásokhoz konkrétan kötődnek, lényegükben a folytonosság és a minőségileg új benső kapcsolatában vannak.⁵⁴ Az előtte voltat zömében elhagyta és megújította, részben módosítva gyarapította, alkotásai a múlt és saját korvalósága ismeretének ötvözetében születtek. A jognak akkori művelői a rájuk hagyományozott szaktudást áthasonították, közreműködésükkel a jogrend önnön határait egyszerre tágította és túlhajtásoktól védelmeszte. Az országos tanácsot a kései valóra váltott alaptörvény történetileg Hajnóczy, Kossuth terveiben megcsillant gondolatokkal és az 1848/49. évi előd intézményeivel társítja. A szocialista alkotmányossággal összeforrottság és ez a kontinuitás a hanyatló parlamentarizmus kötelekeinek párhuzamos kioldásával 1919 legfelső népképviselői testületét a nemzeti és egyetemes jogtörténet élvonalába helyezi.

⁵⁴ Vö.: *Pach Zsigmond Pál, Forradalmi évfordulóra. Magyar Tudomány*, 1969. 1. sz.

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS ÉS A POLITIKAI SZABADSÁGJOGOK KÉRDÉSE AZ ELLENFORRADALMI ÁLLAM KELETKEZÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN

VARGYAI GYULA

Az 1919. kora őszen újra hatalomra kerülő magyar uralkodóosztályok igen bonyolult frakcióharcok között — új eszközöket kerestek, s részben találtak is mind a hatalom megragadásában, mind annak megtartásában. Ezek az új eszközök persze táplálkoztak a Monarchia bomlástermékeiből, a magyar mizériából, döntőnek azonban mégis egy előzmények nélkül álló jelenségsor bizonyult. Ez a jelenségsor az imperializmus államára jellemző sajátosságok felújítását úgy tette lehetővé, hogy a születő állam nemcsak a liberális államtevékenységet tagadta, a tagadás tovább is lépett, s bizonyos vonásaiban felvázolta a fasiszta állam néhány jellegzetességét is. Az új eszközöket elsősorban a hadsereg, a katonai közigazgatás alkalmazta, amely társadalomtörténetileg harmadik erőként lépett fel a nagybirtok és nagytőke korában sem egyértelmű koalíciójával nemcsak szövetségben, de azzal szemben is. A magyar uralkodóosztályok képletén történt átrendeződés leglényegesebb momentumát mutatta az, hogy ez a harmadik erő nemcsak a hogyan, de a mit kérdésekre is több vonatkozásban más választ adott, a magasabb hatalom gyakorlásában régebben legfeljebb perifériákon mozgó az első sorokban vették ki részüket a restauráció folyamatából, amely elsősorban ezeknek a társadalmi tényezőknek tevékenysége és ténykedése következtében tért el attól, hogy *in integrum restitutio* legyen.

A katonai közigazgatás szerepe az ellenforradalmi állam genezisében rendkívül nagy volt.¹ A katonai közigazgatás a kivételes jogalkotás kereteit túllepve nyílt bele az egyes minisztériumok hatáskörébe tartozó ügyekbe — nem volt kivétel a miniszterelnökség, a törvényhozás sem — vagy alakított ki egy sajátos, közjogilag alig minősíthető felügyeleti jogkört a tárcák felett. Az ellenforradalom megvalósításának elsődleges szereplője volt a katonai közigazgatás akkor is, amikor „nyomozó” tevékenységet végzett polgári személyek ügyé-

¹ Vö.: Vargyai Gyula: A kormányzói jogkör létrejöttének katonai vonatkozásairól. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1968. 1., 58—70. p. — ua.: A katonai közigazgatás és az ellenforradalmi állam keletkezése. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécsae Publicata*. Pécs, 1967. — az előzményekre: ua.: A Monarchia által megszállt területek katonai közigazgatása az első világháborúban. *Jogtörténeti Tanulmányok II.* Budapest, 1968. szerk.: Csizmadia Andor. 255—271. p.

ben. A katonai közigazgatás gazdasági kérdésekhez kapcsolódó tevékenységet is kifejtett. A nemzeti hadsereg alakulatai a politikai szabadságjogok nagymértvű korlátozásában, illetve bizonyos időszakokban ezek likvidálásában is kivették részüket. Az egyesülési és a gyülekezési jog korlátozásának, a cenzúrának, a sajtóellenőrzés megvalósításának operatív végrehajtója az a katonai közigazgatás volt, amelynek tevékenysége nem csupán kísérte a polgári szervek munkáját, hanem irányt mutatott azoknak, hatalmi pozícióit érvényesítette velük szemben, s a kollíziós összecsapásokból is rendszerint az egyre több átételt halmozó s a közigazgatás egészét rákszerűen befonó katonai közigazgatás került ki győztesen.

A gyülekezési és egyesülési jog korlátozása jogszabályi szinten már korán megtörtént.² S bár a jogszabályok csupán a rendőrhatalósági cselekvés lehetőségeit adták meg,³ a katonai közigazgatás contra legem jellegű tevékenysége már igen korán megmutatkozott. 1919-ben és 1920. elején ez a tevékenység olyan mértékű volt, hogy kizárólag körletparancsnoksági szinten produkált iratanyagot, s itt a decentralizálás nyilván a legteljesebb abszolutumokat jelentette. 1920-ban a körletparancsnokságok már többször megkeresték a katonai közigazgatás központi szerveit — a fővezérség maguk részéről legalizálnak tekintett jogutódját, a privilegizált szerepre szánt vezérkart és a honvédelmi minisztériumot. Ez persze nem jelentett mást, csupán azt, hogy ezentúl a központi szervek iratanyagában is megjelentek a katonai közigazgatás tevékenységéről szóló iratok. 1920. május 2-án a debreceni körletparancsnokság azzal fordult a honvédelmi minisztérium elnöki C. osztályához, hogy engedélyezhető-e az a gyűlés, amelyet Haller István miniszter kíván tartani.⁴ Ugyanezen a napon a belügyminiszter azzal kereste meg a honvédelmi közigazgatás vezetőjének alig tekinthető kollégáját, hogy a katonai hatóságok sokszor megakadályozzák a belügyminiszter által engedélyezett gyűlések megtartását.⁵ A honvédelmi miniszternek a belügyhöz küldött esetleges válaszáat nem találtuk, de pár nappal később a honvédelmi miniszter azt kérte a belügyminisztertől, hogy a szakszervezeti gyűléseket tiltsa be. Érvként hivatkozott a körletparancsnokságok általános panaszára. Jellemző volt, hogy mindössze a székesfehérvári körletparancsnokságtól érkezett be ilyen jelentés.⁶ 1920. júliusában a belügyminiszter ismét kifogásolta, hogy a katonai közigazgatás beavatkozik a gyűlések engedélyezésének kérdésébe, amely pedig a rendőrhatalóságok hatáskörébe tartozik. A belügy megkeresését a legitimista képviselő, Szilágyi Lajos beadványa inspirálta, aki arról értesítette a belügy-

² Budapesti Közlöny, 1919. október 3., 14., november 18.

³ Országos Levéltár (továbbiakban: O. L.) K. 148. Belügyminisztérium Levéltár, 709. 1921., Budapest Közlöny, 1920. augusztus 13., 20., november 13., december 21., 1921. december 25.

⁴ Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban H. L.) Honvédelmi Minisztérium (továbbiakban H. M.) 1920. Eln. C. 8. 1178.

⁵ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 9. 349.

⁶ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 8. 1008—1010.

minisztériumot, hogy Berettyóújfalun egy Hidvégi Ernő nevezetű színész uszított a nemzetgyűlés ellen.⁷ Augusztusban a budapesti városparancsnokság „T” osztálya jelentésében a vasasok egy gyűléséről számolt be, s közölte, hogy figyelmeztették a rendőrséget, intézkedés azonban nem történt.⁸ Novemberben ismét a városparancsnokság mutatott tevékenységet: utasította alárendelt szerveit, hogy a békekötés ratifikálásának idejére a tüntetéseket katonai intézkedésekkel kell megakadályozni.⁹ Ez az intézkedés azért is érdekes volt, mert elsősorban azok ellen helyezett kilátásba megtorlást, akik leginkább érezték a katonai közigazgatás segítségét: az ellenforradalmi egyesületekkel szemben. 1920. végén csökkent a katonai közigazgatás szerepe a gyülekezési jog korlátozását illetően. Ezt példázta az, amikor 1920. decemberben újabb belügyminiszteri megkeresések következtében a C. osztály utasította a székesfehérvári körletparancsnokságot: „... mindennemű gyűlés tartásának engedélyezéséért közigazgatási hatóságok illetékesek. Kölcsönös megértés e téren is szem előtt tartandó”.¹⁰ 1921-ben a katonai közigazgatás szerepe inkább a gyűlések lefolyásának figyelemmel kísérésében jelentkezett, amely persze magában foglalta az aktív beavatkozás lehetőségét is. 1921. március 6-án a budapesti körletparancsnokság azt jelentette a C. osztálynak, valamint a vezérkarnak és a kormányzó katonai irodájának, hogy „néhány gyűlést a rendőrség engedélyezett, a legtöbbet azonban betiltotta. Az államrendőrség és a „T” szervek figyelik mindazon helyiségeket, melyekben a munkások megszoktak jelenni . . .”.¹¹ A budapesti városparancsnokság „T” osztálya helyzetjelentéseiben máskor is beszámolt különféle gyűlésekről, amelyek így katonai megfigyelés tárgyai lettek.¹²

Az egyesülési jog kérdésében a vizsgált forrásanyag igen szűkszavúan nyilatkozott. 1920. december 6-án a belügyminiszter a következőket írta a honvédelmi miniszternek: „A fennálló jogszabályok értelmében az egyesületek feletti felügyeleti jog kizárólag a közigazgatási hatóságoknak hatáskörébe tartozik, s így katonai szerveknek a . . . ténykedése - ha azt mindjárt esetleg nemzetvédelmi célzat vezetné is - egyrészt a fennálló jogszabályokba ütközik, másrészt pedig alkalmas arra, hogy a polgári és katonai hatóságok együttműködésének összhangját megzavarják.”¹³ Természetesen igen sok indirekt adatot tudnánk felmutatni, amikor a katonai szervek politikai jellegű tevékenységet végezve - pl. a szociáldemokrata párttal kapcsolatban - az egyesülési jogok tényleges gyakorlatát is akadályozták.

⁷ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 16. 580—581.

⁸ H. L. Vezérkari Főnökség (továbbiakban: VkF.) 1920. 16.

⁹ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 21. 64—66.

¹⁰ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 22.

¹¹ H. L. VkF. 1921. 35. 439.

¹² Vö. pl.: H. L. VkF. 1921. 35. 619—620. A „T” szervek a katonai közigazgatás „tájékoztató” szervei voltak, amelyek tényleges tevékenységét az elnevezés módosítása nyilván nem befolyásolta. A „védelmi” szervek kapták a „T” elnevezést.

¹³ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 2. 406.

Az egyesülési jog problematikájának van azonban egy másik vetülete: voltak olyan egyesületek — mint említettük — amelyek szinte a katonai bábáskodás hatására születtek és erősödtek. Az ellenforradalom végrehajtásában igen jelentős juttatott és ezt tovább is fejlesztő szerepet játszottak a különböző ellenforradalmi szervezetek, különösen a katonai körökkel való kapcsolatok révén fejlődő MOVE és ÉME.¹⁴

A Magyar Országos Véderő Egyesület — MOVE — tényleges helyi megszervezését szinte a katonai közigazgatás végezte.¹⁵ A MOVE viszont politikai célzatú kapcsolatok egész sorát hozta létre a vezérkarral és a honvédelmi minisztériummal. Gömbös Gyula az egyesület elnökeként 1919 decemberben azzal a javaslattal fordult a fővezérség vezérkari főnökéhez, hogy gyorsítani kell a tisztek igazolási eljárását. Ugyancsak decemberben Gömbös azt indítványozta a vezérkarnak, hogy sztrájk esetén a társadalmi egyesületekből kell olyan személyeket toborozni, akik vállalják a sztrájkötörés feladatát.¹⁶ 1920 elején a MOVE elnöksége teljes nyíltsággal fogalmazta meg a szervezet célját — fővezérségnek: ” . . . céljainkat nem tetszetős jelszavak hirdetésével hanem igazi szervező munkával, makacs kitartással és ha kell Narodna Obrana gyilkos eszközeivel is el akarjuk érni.”¹⁷ A MOVE-nak a katonai közigazgatást kísérő tevékenysége igen sokrétű volt: jelentést készítettek gyári mozgalmakról, állást foglaltak a tankönyvek militarista szellemben történő megírása érdekében, vizsgálat megindítását kezdeményezték közigazgatási tisztviselők ellen, a MOVE elnökségének a liberális sajtó elleni harcra vonatkozó utasításait pedig a honvédelmi minisztérium küldte meg a körletparancsnokságoknak.¹⁸ A MOVE tevékenysége időnkint túlment a katonai közigazgatás legszélsőségesebb megnyilvánulásain is — 1920. április 13-án azonban a honvédelmi miniszter hiába fordult a kormányzóhoz azzal a kéréssel, hogy át kell dolgozni a MOVE alapszabályait, mert „ . . . a MOVE részben még külön utakon jár, sőt mi több, azon a ponton áll, hogy az erők egyesülése helyett egy különálló, az egységes és fegyelmet veszélyeztető, katonatanács természetű

¹⁴ Drózdly Győző: Memoárok. Történettudományi Intézet Archivuma. XXIX. 1—13., Párttörténeti Intézet Archivuma. Prónay Pál: Ellenforradalmi naplójegyzeteim. 1918—1921. II. 3—4, 8, 25, 98, 158, 288, 314, 409—411. p., H. L. V. kF. 1921. 36. 944—946., Kozma Miklós: Az összeomlás. 1918—1919. H. és é. n. 85—86, 93, 95, 113—130., O. L. Kozma iratok. 11. Katonai vonatkozású adatgyűjtemény. Aladár von Borovicszeny: Der König und sein Reichsverweser. München, 1924. 65—66, 73—75, 78, 169—170, 177—178, 238. — A MOVE történetének és alap gondolatának vázlata. Összeállította: Kerethei Marton Béla. Bp, 1920. — Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról. Budapest, 1920., O. L. Kozma iratok. I. Adatgyűjtemény. 1916—1925. — Rendeleti Közlöny a magyar hadsereg számára. 1919. szeptember 27, 1920. február 7.

¹⁵ H. L. V. kF. 1919. 7. — Rendeleti Közlöny a magyar hadsereg számára. 1919. december 6.

¹⁶ H. L. V. kF. 1919. 7. — H. M. 1919. Eln. A. I. 179—180.

¹⁷ O. L. Kozma-iratok. 11. Katonai vonatkozású adatgyűjtemény.

¹⁸ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 8. 1186, 429, 1920. Eln. C. 11. 736—737. 1920. Eln. C. 14, 377., 1920. Eln. C. 10. 295, 432. 1920. Eln. C. 13. 166.

katonai mellékkormányává válják.”¹⁹ Ez a megkeresés azonban semmi változást nem eredményezett: a MOVE tevékenysége folytatódott, s általánosan érvényesült az a szabály, hogy a honvédelmi minisztérium minden kritika nélkül exponálta magát a MOVE jelentései nyomán. Így 1920. augusztus 23-án a honvédelmi miniszter egy MOVE jelentés alapján kérte a belügynél a soproni főkapitány felfüggesztését.²⁰

1921-ben az iratanyag alig engedett bepillantást a MOVE tevékenységébe amely nyilván az egyesület bizonyos háttérbeszorulását is jelezte.²¹

Azok a produktumok, amelyeket a szervezet bocsátott a katonai közigazgatás rendelkezésére, elég világosan mutatták a MOVE működésének szerteágazó jellegét, amelynek előfeltétele volt az apparátus bizonyos mérvű felkészültsége. Abban pedig, hogy a MOVE nem is kívánt ellenforradalmi párttá szerveződni, hanem megőrizte szervezet jellegét, az ellenforradalom végrehajtásának egy jelentős vonását véljük felfedezni. Az ellenforradalom a hagyományos magyar pártkeretek szétbomlasztását nemcsak a törvényhozásban, de azon kívül is igyekezett előmozdítani.

Az ÉME — ébredő magyarok — szerepe és tevékenysége nagy vonalakban hasonlított a MOVE-hoz. Az ÉME már 1919. októberben küldött jelentéseket a fővezérségnek.²² Jellemző volt az ébredők pozícióira, hogy a fővezérség összefoglaló helyzetjelentéseiben nem szólt a szervezet atrocitásairól, amelyekről pedig a budapesti körletparancsnokság beszámolt a fővezérségnek.²³ 1920. május elején a honvédelmi minisztérium a körletparancsnokságokhoz fordult: „... a védelmi osztályok vezetői lépjenek igen bizalmas formában érintkezésbe az ÉME általuk személyesen ismert, feltétlenül megbízható tagjaival, hogy az Egyesületnek, gyárakban, üzemekben stb. elhelyezett megbízható tagjai révén a munkásság hangulatáról, szervezkedéséről, készülő sztrájkjairól és egyéb mozgalmakról értesüléseket szerezzenek”²⁴ A kormányzó katonai irodája is tett át ébredőktől származó jelentést a honvédelmi minisztériumnak.²⁵ Rendkívül jellemző volt az ébredők pozícióira, hogy bár a katonai közigazgatás tisztában volt azzal, hogy bizonyos ébredő szervezetek fegyveres erővel is rendelkeznek, ebből nem vontak le következtetéseket. 1920. nyarán pl. a székesfehérvári körletparancsnokság azt jelentette, hogy ahol eddig az egyesület nem alakult meg, ott ennek érdekében intézkedéseket tettek.²⁶ Az ÉME az elkövetett atrocitásokat egyszerűen letagadta a katonai közigazgatás előtt, tudva hogy e köröknek kizárólag azért volt szükségük az

¹⁹ H. L. H. M. 1920. Eln. A. 1. 1100—1108.

²⁰ H. L. H. M. 1920. Eln. A. 2. 723—726., 1920. Eln. C. 13. 748., 1920. Eln. C. 16., 692., 1075., 1115.

²¹ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 3. 1079—1080. 1921. Eln. A. B. 1. 548.

²² H. L. Vkf. 1919. 2., 5.

²³ H. L. Vkf. 1920. 10.

²⁴ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 8. 1017.

²⁵ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 12. 214.

²⁶ H. L. Vkf. 1920. 13., H. M. 1920. Eln. C. 14. 670.

igazoló jelentésekre, mert „dokumentálni” kívánták a szervezet alapszabály-szerű működését a bírálókkal szemben. Az ébredők helyi szervezetei a magyar társadalom legreakciósabb rétegeinek nézeteit fogalmazták meg: az ellenforradalmi ideológia önállósítható részjogosítványainak hirdetését vállalták. Ez leginkább a konkrétan érvényesített antiszemitizmust jelentette.²⁷ Az ÉME pozíciói a konszolidáció relatív előrehaladásával gyengültek ugyan, azonban a Teleki miniszterelnök által bejelentett vizsgálat komolyságát veszélyeztette, hogy az ÉME ellen elrendelt vizsgálatban az ébredő vezetőség nem csupán terheltként vett részt. Az ÉME ellen foganatosított intézkedések különben nem mentek túl a szervezet budapesti központja működésének felfüggesztésén.²⁸ A vizsgálat nem korlátozta az ÉME működését. 1921 elején az ébredők egyik röpcéduláját a Komárom-megyei katonai parancsnokság nyomatta ki, s amikor a tatabányai szénkirendeltség vezetője megakadályozta a kifüggesztést, leváltották. Január végén az ébredők egy „T” tiszt ellen tettek feljelentést a honvédelmi minisztériumnál. Cegléden terjesztett baloldali röpiratokat küldtek fel a C. osztályhoz. Ebből a jelentésből az is kiderült, hogy az ébredők nyomoztak a röpiratok terjesztői után — sikertelenül.²⁹

A MOVE-vel szemben az ébredők tevékenysége 1921-ben nem mutatott visszaesést — beszámoltak szociáldemokrata gyűlésekről, külpolitikai híreket közöltek.³⁰

Hasonló volt a katonai közigazgatás és a különböző irredenta célokat szolgáló szervezetek kapcsolata is.

A katonai közigazgatás jelentős tevékenységet folytatott a levél-, távirat- és távbeszélő-cenzúra gyakorlásának területén. 1919. október 15-én a pécsi postaigazgatóság kaposvári kirendeltsége a fővezérséghez fordult, s hivatkozott a kereskedelmi miniszter egy leiratára, amely a posta és postai küldemények politikai ellenőrzését megszüntette. Ennek ellenére „...katonai egyének... a leveleket cenzúrázzák”.³¹ 1920. februárban egy kormánybiztos jelentette a fővezérségnek: a miniszterekhez küldött jelentéseit a katonai szervek cenzúrázzák.³² A gabonakormánybiztosság kereskedelmi főosztálya az ellen emelt kifogást, hogy alkalmazottait a katonai cenzorok gátolják telefonbeszélgetéseikben.³³ A József-távbeszélőközpontot ellenőrző katonai szerv rendszeresen informálta a lehallgatott beszélgetésekről a honvédelmi minisztériumot.³⁴ A helyzetre mindenképpen jellemző volt az, hogy a kereske-

²⁷ H. L. Vkf. 1920. 17., H. M. 1920. Eln. C. 20.

²⁸ Nemzetgyűlési Napló 1920. november 11. O. L. Országgyűlési Levéltár. K. 2. Képviselőház és nemzetgyűlés. Képviselőház elnöki és általános iratai. 601. 552., H. L. Vkf. 1920. 18.

²⁹ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 4. 166, 168-172., Eln. C. 3. 1074. Eln. C. 5. 390.

³⁰ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 4. 162., Eln. C. 7. 11.

³¹ H. L. Vkf. 1919. 7.

³² H. L. Vkf. 1920. 10.

³³ H. L. Vkf. 1920. 28.

³⁴ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 8. 719—720.

delemügyi miniszter közölte a miniszterelnökkel, hogy a fontos állami beszélgetések lehallgatásának mellőzése céljából egy központ felállítására adott utasítást.³⁵ A katonai közigazgatásnak nemcsak a távbeszélő-cenzúra, de a távbeszélő-forgalom szabályozása is a kezében volt. Erre utalt a honvédelmi minisztériumnak a kaposvári körletparancsnoksághoz intézett parancsa: a törvényhatóság első tisztviselője indokolt esetben 12 percre veheti igénybe interurbán célra a telefont.³⁶ Időnként még tőkés érdekeltségek is szót emeltek a cenzúra ellen: üzleti levelezésük szenvedett késedelmet.³⁷ A katonai cenzúragépezet többször meglepő dolgot produkált. 1920. őszén az is megtörtént, hogy a cenzúra Sréter honvédelmi miniszter leveleit is felbontotta. Ez még azután is ismétlődött, hogy a honvédelmi miniszter a legszigorúbban utasította a körletparancsnokságokat, hogy a miniszterek leveleit ne cenzúrázzák. Hat nappal korábban viszont a honvédelmi minisztérium minden további megjegyzés nélkül akceptálta a szorgalmával mindig kitűnő miskolci körletparancsnok — Nagy Pál tábornok — jelentését, hogy az utasította a sátoraljaújhelyi katonai ellenőrző bizottságot Kutkafalvy Miklós államtitkár levelezésének ellenőrzésére. Az igazoló jelentés adására felhívott katonai szervek a szokásos utat követték: vagy egyszerűen letagadták a levelek felbontását, vagy teljesen ostoba magyarázatot adtak. A szegedi körletparancsnokság igazoló jelentésben elismerte ugyan, hogy Rubinek miniszter levelét egy tiszt felbontotta, de "... miután észrevette, hogy ki a címzett olvasatlanul,.... továbbította".³⁸ A katonai szervek a követségek telefonjait is lehallgatták, postájukat felbontották. Ezt a külügyminisztérium többszöri tiltakozása ellenére is folytatták.³⁹

1921. elején a honvédelmi miniszter rendeletében a cenzúra egységes vezetése és általános irányítása céljából központi cenzúrahivatalt állított fel, amely természetesen tisztán katonai jellegű volt.⁴⁰ Később a kereskedelmi miniszter a honvédelmi tárcával folytatott tárgyalások alapján bocsátott ki egy rendeletet a táviró- és távbeszélő forgalomról. A rendelet komoly korlátozásokat tartalmazott, de a katonai szervek szerepét némileg enyhítette.⁴¹ Ennek hatása azonban a gyakorlatban nem jelentkezett. A cenzúratevékenység tovább folyt, szaporodtak a nemcsak átvizsgált, de a visszatartott táviratok

³⁵ O. L. K. 26. Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok. 1226.

³⁶ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 11. 285.

³⁷ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 16. 167, 169., Eln. C. 21. 156—157, 161—163.

³⁸ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 16. 1239., 1920. Eln. C. 18. 648—650, 820., 1920. Eln. C. 19. 379, 965., 1920. Eln. C. 20. 89, 191., 1920. Eln. C. 22. 97., 1921. Eln. C. 3. 304.

³⁹ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 16. 214, 217., Eln. C. 18. 182—183, 1078., Eln. C. 22., O. L. K. 148. Belügyminisztériumi Levéltár. 685. 1920. 4. tétel.

⁴⁰ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 5. 613—622.

⁴¹ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 6. 177.

⁴² H. L. H. M. 1921. Eln. C. 5. 647—653., 1921. Eln. C. 2. 873—1118., Eln. C. 3. 881—902.

is, özönlöttek a katonai közigazgatás cenzúratevékenységet végző szervei ellen a panaszok.⁴²

A győri szeszgyár a honvédelmi minisztériumtól kért engedélyt bécsi telefonbeszélgetésre. Február 10-én a honvédelmi tárca a körletparancsnokságokkal közölte: még mindig cenzúrázzák a miniszterek leveleit. Márciusban a pénzügyminiszter ezt írta a honvédelmi miniszternek: „... meg kell állapítanom, hogy a katonai cenzúra hozzá nem értő működése sok millióra menő kárt okozott már az országnak azzal, hogy általa meg nem értett üzleti sürgönyöket nem továbbított, telefonbeszélgetéseket pedig ellenőrzés címe alatt megakadályozott”. A külügyminisztérium is több ízben tiltakozott hivatalos levelezésének cenzúrázása miatt.⁴³

A katonai közigazgatás szerepe csak kompromisszumos megoldásokkal veszített hatékonyságából, fokozatosan szorult vissza. 1921. július 11-én a cenzúra a belügyminiszter hatáskörébe került.⁴⁴

A katonai közigazgatás szerepe még intenzívebben jelentkezett a sajtó-cenzúra területén. A katonai szervek nemcsak a cenzúrákat gyakorolták vagy gyakoroltak ott döntő befolyást, hanem igyekeztek a mindent és mindenkit túllícitáló jobboldali lapokat is védelmükben részesíteni. Társadalmi megmozdulást igyekeztek szervezni az általuk destruktívnak minősített sajtó „megfékezésére”, figyelemmel kísérték az egész sajtót, elkoboztak lapokat, terjesztésüket gátolták, javaslatokat tettek lapbetiltásra. A sajtó korlátozására kiadott jogszabályok ismét csak olyan lehetőségeket teremtettek, amelyekben a katonai közigazgatás tevékenysége korlátlanul érvényesülhetett.⁴⁵ A katonai közigazgatás sajtócenzúra- és sajtórendészeti tevékenysége már 1919-ben abszolút módon érvényesült. A fővezérségnek a sajtóval kapcsolatos álláspontja jól tükröződött egy helyzetjelentésében: „... a sajtószabadság újbóli életbeléptetése minden komolyan és tisztességesen gondolkodó magyar embert valóságos remegéssel tölt el. Mert az a sajtószabadság, ami nálunk ismeretes, kútforrása minden rossznak, becstelennek, hazafiatlannak, mondhatjuk kútforrása a magyarság boldogtalanságának... okvetlenül módot kell találni arra, hogy a sajtó legalább hazafias és erkölcsi szempontok szerint előzetes ellenőrzésnek legyen alávetve”.⁴⁶ Siófokon előkészületeket tettek arra, hogy bizonyos budapesti lapok szerkesztőit és munkatársait a románok kivonulása után felelősségre vonják.⁴⁷ A fővárosba történt bevonuláskor az

⁴³ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 3. 25., Eln. C. 4. 389., Eln. C. 5. 210—211, 611, 980., Nemzetgyűlési Napló, 1921. febr. 3.

⁴⁴ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 5. 572., Eln. C. 6. 514., Eln. C. 7. 362., VvkF. 1921. 37. 51., Nemzetgyűlési Napló, 1921. jún. 1.

⁴⁵ Belügyi Közlöny, 1919. augusztus 17., szeptember 28., október 5., Budapesti Közlöny, 1919. szeptember 20., november 14., 1920. január 25., augusztus 5., október 31., 1921. március 8., 9., H. L. H. M. 1920. Eln. C. 20. 719—729. Eln. C. 5. 943—945.

⁴⁶ H. L. VvkF. 1919. 3. 538.

⁴⁷ H. L. VvkF. 1919. 6.

igazságügyminiszter a honvédelmi tárcától értesült a napilapok cenzúrázásához beosztott tisztek számáról.⁴⁸ A hírszerzés a fővezérséghez fordult: lépjen közbe, hogy ne érkezhessen Szolnokra több zsidó lap, mint keresztény.⁴⁹ 1919. decemberében a miniszterelnökség szinte hatáskörén kívülállónak minősítette a sajtórendészetet, amikor a kereskedelemügyi miniszternek válaszolva kijelentette: „... ez ügyben a hadsereg-főparancsnokság álláspontjának és a belügyminiszter úrnak meghallgatása nélkül intézkedés ez idő szerint még nem tehető”.⁵⁰ A katonai közigazgatás sajtót cenzúrázó és sajtórendészeti tevékenysége 1920-ban kulminált. Áprilisban a miniszterelnök — egy interpellációra válaszolva — ügyetlenül, de őszintén jelentette ki: „... a cenzúra ügye engem illet ... ha azonban katonák részéről történt volna valamely visszaélés, az nem az én hatáskörömbé tartozik”.⁵¹ Egyre több panaszt juttatott el a miniszterelnökséghez a Népszava szerkesztősége. Ezeket a miniszterelnökség állásfoglalás nélkül küldte meg a honvédelmi tárcának, amely viszont nem minden esetben válaszolt. A honvédelmi minisztérium több ízben kénytelen volt elismerni a panaszolt cselekmények valós voltát, de intézkedésre ilyen esetben sem került sor.⁵² 1920. május végén zajlott le a katonai közigazgatás nagy visszhangot keltő akciója, amelynek során a Népszava szerkesztőségében házkutatást végző katonai szervek a rendőrségi asszisztenciának még a látszatát sem tudták biztosítani.⁵³ A Népszava házkutatásával egyidejűleg az ország különböző területein a katonai szervek a Kisgazdapárt lapját, a Kis Újságot is többször elkobozták.⁵⁴ Sor került más lapok elkobzására is.⁵⁵ Június közepén a honvédelmi minisztérium leszögezte véleményét a sajtócenzúra kérdésében. Ennek megfogalmazását az inspirálta, hogy a Magyarországi Újságírók Egyesülete feliratot intézett a nemzetgyűléshez a sajtócenzúra eltörlése érdekében. A tárca állásfoglalása hangsúlyozta: „... a destruktív sajtó fékentartása az ország létérdeke. Amíg tehát a már ismételten sürgetett, minden nemzetietlen bűjtogatást megakadályozó új sajtótörvény törvényerőre nem emelkedik, nemcsak hogy a sajtócenzúra eltörléséről nem lehet szó, hanem annak sokkal erélyesebb és szigorúbb kezelésére volna szükség”.⁵⁶ Az igazoló jelentés adására felhívott parancsnokok pedig a már ismert módon jártak el, legtöbbször egyszerűen letagadták a panaszolt cselekményeket.⁵⁷ 1920. júliusában a honvédelmi minisztérium elnöki C. osztálya javaslatot tett a belügyminisz-

⁴⁸ H. L. H. M. 1919. Eln. A. 2. 363.

⁴⁹ H. L. V. k. F. 1919. 8.

⁵⁰ O. L. K. 26. Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok. 1226.

⁵¹ Nemzetgyűlési Napló, 1920. április 8.

⁵² H. L. H. M. 1920. Eln. C. 8. 691., Eln. C. 10. 36—37, 39—40.

⁵³ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 11. 296—298., Eln. C. 10. 236., 239., 253., 249—250., 1021., 1074—1075.

⁵⁴ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 9. 636—642.

⁵⁵ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 12. 2—12., Eln. C. 10. 600—601, 603.

⁵⁶ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 8. 254—259.

⁵⁷ Vö. pl.: H. L. H. M. 1920. Eln. C. 13. 543., Eln. C. 6. 333., 694.

ternek a „zsidó irányzatú” sajtótermékek elkobzására. A belügy a javaslatot akceptálta.⁵⁸ A cenzúrával foglalkozó katonai szervek munkájának nívóját jellemezte a budapesti városparancsnokság „T” osztályának jelentése, amely kifogásolta, hogy a Népszava hírdetésében Zola olvasására buzdít.⁵⁹ 1920. szeptemberben a C. osztály a Népszava szerkesztőségének panaszával kapcsolatban utasította a budapesti körletparancsnokságot: „... alárendelt szerveiknek ezen magatartása jelen viszonyok között csak az esetben állhat fenn, ha oly cikkek kerülnek közlésre, melyek az egyes helységek hangulatát káros irányban befolyásolhatják, azaz a közlemények az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik”. A tiltás tehát nemcsak látszólagossá nem vált a parancsban, hanem kifejezetten — a tényállás rendkívül széles fogalmazott jellegével — biztosított zöld utat a cenzúrárt végső szervek számára.⁶⁰

1920. őszén a katonai közigazgatás — építve az ellenforradalmi szervezetekkel fennálló szoros kapcsolataira — „népharagot” igyekezett szervezni a „destruktív” sajtó ellen. Az utasítás úgy szólt, hogy vidéki egyesületek, községek, választókerületek és törvényhatóságok hozzanak oly értelmű határozatokat — energikus, de nem kormányellenes hangon —, melyben kijelentik, hogy a vidék teljes szívvel csatlakozik a fővárosban megindult destruktív sajtó ellen küzdő mozgalomhoz. Az akció azonban nem járt sikerrel, s ezért az elképzelések további konkretizálása céljából Gálócsy Árpád, Gömbös Gyula, Görgey József, Kozma Miklós és Zsilinszky Endre folytattak tanácskozásokat.⁶¹

A katonai prezencia az akcióban szinte az egyedül cselekvő szerepét adta. A kaposvári körletparancsnokság pl. ilyen tartalmú röpcédulákat terjesztett: „... elvárjuk, hogy rögtön lemond destruktív lapjának. Mert tudja meg, hogy figyeljük, s ha kívánságunknak nem tesz eleget, megtaláljuk a módját annak is, hogy kényszerítsük rá”.⁶² 1920. őszén a lapelkobzásokról és a különböző atrocitásokról szóló panaszok tovább özönlöttek a C. osztályhoz. Az igazoló jelentések tenorja sem változott. A székesfehérvári körletparancsnokság pl. azt jelentette, hogy „... a Népszava szerkesztőségének Horváth Géza hadnagy ellen tett feljelentése minden tárgyi alapot nélkülöz, mert a lap elárusítóit nem ő inzultálta, hanem egy ismeretlen egyén, aki eddig kinyomozható nem volt”.⁶³ A Népszava egyre ismétlődő panaszai arra készítették a honvédelmi tárcát, hogy általában is tagadásba vegye a szerkesztőségtől közölt tényeket. A tárca közölte a lap kiadóhivatalával, hogy „... a panaszok mindenkor alaptalansága világossá teszi előttem azt, hogy annak célja nem más, mint

⁵⁸ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 15. 374—379.

⁵⁹ H. L. Vkf. 1920. 16.

⁶⁰ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 16. 288.

⁶¹ O. L. Kozma-iratok. I. Adatgyűjtemény. 1916—1925.

⁶² H. L. H. M. 1920. Eln. C. 19., 96., 98.

⁶³ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 19. 834.

a katonai hatóságok tendenciózus meggyanúsítása . . .” A tárca állásfoglalásáról értesítette a miniszterelnökséget és a belügyminisztériumot is.⁶⁴ Az év utolsó napján egy nemesak kért, de valójában is lefolytatott vizsgálat igazolta: a Budapest—Cegléd vonalon a katonák kidobálták a vonatból a Népszavát.⁶⁵ 1921. első felében a katonai szervek szerepe nem csökkent. A szegedi körletparancsnokság letagadott egy Névszava-panaszt, s az Est panaszával kapcsolatban is ilyen álláspontot foglalt el. A kereskedelemügyi miniszter arról értesítette a C. osztályt, hogy a gyöngyösi cenzortisztek az előzetes ügyészségi felülvizsgálaton átment hírlapokat utólag cenzúrázzák. A miskolci körletparancsnokság kérte a honvédelmi tárcát: eszközölje ki az „Egyenlőség” c. lap betiltását. A szegedi körletparancsnokság egy folyóirattal kapcsolatban a következő kérdést intézte a minisztériumhoz: „Kérem a honvédelmi miniszter úr döntését, vajjon e folyóirat terjesztése elé akadályokat gördíttessek-e, vagy azt szabad forgalmában terjeszteni engedjem”.⁶⁶ 1921. áprilisban a budapesti katonai városparancsnokság „T” osztálya karlista propagandával vádolta a Képes Krónikát és a Nemzeti Újságot. Az elnöki C. osztály hangneme sem változott 1920-hoz képest — az Est panaszaira ez a válasz született: „. . . az Est számtalan feljelentései közül alig igazolódott néhány eset, így természetes, hogy ezen feljelentések nem a szerkesztőség által megjelölt célt látszottak szolgálni, hanem inkább az egyes szervek működése elé gáncsvetésül szolgáltak”.⁶⁷

1921. kora nyarától hirtelen ritkulni kezdtek a katonai közigazgatás cenzúratevékenységére vonatkozó panaszok. Találkoztunk ugyan még adatokkal, amelyek a katonai belenyúlást példázták, azonban ezek operativitása erősen leszűkült.⁶⁸ A cenzúratevékenységet végző katonai szervek szerepének hanyatlását az is mutatta, hogy ez a tevékenység az iratanyagban csak a „T” osztályok sajtójelentéseiben mutatkozott. A budapesti városparancsnokság „T” osztálya javasolta a detroiti Hungarian News postai szállítási jogának megvonását, boncolgatta a Világ c. lap szerepét a forradalom felidőzésében, a destruktív sajtó vezérorgánumának bélyegezte a Pesti Naplót. Elmarasztalta a „zsidó” sajtó munkáját, s azzal vádolta a liberális sajtót, hogy befektíti az olasz fasiszta mozgalmat. A sajtójelentések különben úgy szimpatizáltak a feketeingesekkel, hogy mozgalmukat az ébredők tevékenységéhez hasonlították. A különböző „T” szervektől származó sajtójelentések beszámoltak arról, hogy egyes lapok tiszteletlenül írtak a kormányzó személyéről. A sajtójelentések azt is kifogásolták, hogy néhány lap úgy tudósít a nemzetgyűlés

⁶⁴ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 18. 843—848.

⁶⁵ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 3. 808.

⁶⁶ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 3. 804—805., 879., 1324., Eln. C. 4. 940. vö. :Egyenlőség. 1920. december 25-i számában a Mese című cikket. 1921. Eln. C. 4. 1117.

⁶⁷ H. L. Vkf. 1921. 36. 85., H. M. 1921. Eln. C. 4. 213.

⁶⁸ H. L. H. M. 1921. Eln. C. 4. 203., Eln. C. 6. 468, 500—501., O. L. K. 26. Miniszterelnökségi Levéltár. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok. 1241.

tárgyalásairól, hogy csupán a baloldaltól elhangzott közbeszólásoknak ad helyet.⁶⁹

A vallásszabadság korlátozása terén megnyilvánuló katonai tevékenység elsősorban a zsidósággal kapcsolatban érvényesült. Ez nem illeszthető bele a vallásszabadság korlátozásának keretei közé, lényegesen többről volt szó: a gyakorlatban érvényesülő intézményes megkülönböztetésről, az állampolgári jogegyenlőség tényleges korlátozásáról. A vallásszabadság korlátozásának kérdése jelentkezett az ún. Balthazár-ügy kapcsán is — eléggé bonyolultan. Balthazár Dezső debreceni püspök lehetetlenné tételében a katonai szervek is jelentős szerepet vállaltak.⁶⁹

A politikai szabadságjogok korlátozásában, illetőleg bizonyos esetekben felszámolásában tehát a nemzeti hadsereg közigazgatása jelentős szerepet vállalt. Ott volt mindenhol és mindenütt, még ott is, ahol legfeljebb csak arról lehetett szó, hogy az új kurzus néhány cselekménye publicitást kaphat. A sajtó kapcsán a katonai szervek nem elégedtek meg egy lojális állásponttal, hanem sok esetben számonkérték saját nézeteiket is — önmaguk színvonalán.

A posta, távíró és távbeszélő cenzúrájánál fontosnak véljük kiemelni azt, hogy ez a polgári közigazgatás ellenőrzését, megfigyelését is jelentette, s így a kérdés a katonai közigazgatás és a minisztériumok, a polgári adminisztráció kapcsolatainak a problémáját is érinti.

A magyar ellenforradalom legdőntőbb sajátosságának tekintjük azt, hogy mindaz, ami túlment — s most már jobboldali, fasiszta pozícióból ment túl — a polgári állam egyszerű visszaállításán, az priméren a katonai közigazgatás tevékenységében jelentkezett. Ez hordozta elsődlegesen mindazt, ami nem csupán az imperializmus államának elfordulását fejezte ki a klasszikus kapitalizmus államberendezkedésétől, de azt a pluszt is megfogalmazta, amely a két világháború közötti közép- és kelet-európai fasiszta államszerkezetek legtöbb közös sajátosságát maradéktalanul és felismerhetően kifejezésre juttatta.

⁶⁹ H. L. Vkf. 1921. 36., 266., 374., 397., 436., 591., 691., 737—738., 820., 925.

⁷⁰ H. L. H. M. 1920. Eln. C. 21. 718—719., 725.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VI. 18. — Példányszám: 400 — Terjedelem: 17,15 (A/5) lv

69.67838 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

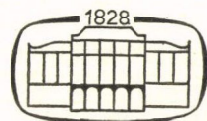
Gazdasági tervek és kormányzati döntések végrehajtásának problémái Fekete-Afrika országaiban. Nemzetközi konferencia Budapesten, 1969. március 3—7.	1
<i>Mándi Péter</i> : Beszámoló a konferenciáról.....	1
<i>Bognár József</i> : A gazdasági tervek végrehajtásának politikai és institutionális vonatkozásai az afrikai fejlődő országokban.....	6
<i>V. M. Kollontaj</i> : A fejlesztési tervcélok teljesítése elemzésének néhány módszertani problémája Afrikában.....	20
<i>Enese László</i> : Nemzetközi tudományos szeminárium a gazdasági döntések ökonómiai modelljeiről és kvantitatív módszereiről a mezőgazdaságban. Keszthely, 1968.	31
<i>Kádas Kálmán</i> : A Nemzetközi Regionális Tudományi Társaság VIII. Európai kongresszusa Budapesten.	33
<i>Ficzere Lajos</i> : Szovjet—magyar tanácskozás Budapesten a szovjetek és a helyi tanácsok fejlődésének elméleti kérdéseiről.....	37
<i>Kovács Kálmán</i> : A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai.....	55
<i>Degré Alajos</i> : Magyar jogtörténetírás a Horthy korban.....	77
<i>Osizmadia Andor</i> : A magyarországi feudális jogintézmények felszámolásához. A decima megszüntetése.	101
<i>Máthé Gábor</i> : A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében.....	133
<i>Pecze Ferenc</i> : A Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése egybehívásának előzményei.	161
<i>Vargyai Gyula</i> : A katonai közigazgatás és a politikai szabadságjogok kérdése az ellenforradalmi állam keletkezésének időszakában.....	183

Megjelent: 1969. XI. 17.

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

III. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különnyomat és nyomtatott 40 000 „n”-enként 400,— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egy számla szám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egy számla szám 43-790-057-181) útján eszközözendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

DR. VAJDA IMRE

Lapunk tördelése közben kaptuk a megrendítő hírt, hogy dr. Vajda Imre, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, nyugalmazott egyetemi tanár, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke, a magyar tudomány és közélet egyik kiváló egyénisége eltávozott körünkből. Halála őszintén megrendít mindnyájunkat, mint mindenkit, aki tudósi és társadalmi tevékenységét, humanista magatartását megismerhette, figyelemmel kísérhette.

Életútja a néphez, az eszméhez való hűség szép példája. 17 éves korában már a Galilei-kör tagja, s a Tanácsköztársaság idején fegyverrel harcol. A bécsi emigrációban az országból való kiutasításáig a nemzetközi munkásmozgalom aktív résztvevője. A felszabadulás után a Szociáldemokrata Párt balszárnyának, majd pedig az MDP-nek vezető egyénisége, s fontos gazdasági és közéleti posztokon tevékenykedik. Része van a háború utáni gazdasági konszolidáció létrejöttében, s a sikeres hároméves terv éveiben az Országos Tervhivatal elnökeként munkálkodik Magyarország szocialista fejlődésének megalapozásán. Kezdettől vezető szerepet vállal a magyar tudomány marxista alapokon való életrekkeltésében, a marxista közgazdaságtan oktatásában és fejlesztésében. Az új közgazdaságtudományi egyetemnek megalapításakor tanára lesz, s a Tudományos Tanács alelnökéül is tevékenykedik. Pályáját csaknem kerékbetöri 1950-ben történt törvénysértő letartóztatása. Éveket tölt börtönben. Csak 1956 márciusában rehabilitálják és ebben az évben állítják vissza párttagságát is. Vajda Imre erős egyéniségét és elvi szilárdságát mutatja, hogy élethivatását ekkor szinte töretlenül folytatja tovább. Egyetemi tanárként, akadémikusként, bizottságok tagjaként, számos poszton fáradhatatlanul vállalja a magyar nép, a szocialista eszme szolgálatát.

Vajda Imre elvtárs tevékenysége sokoldalú volt. Tudós volt és közgazdasági életünk aktív tényezője. E két hivatás szoros egységben töltötte be életét: tudományos munkásságában meghatározó volt népünk felemelkedésének, Magyarország gazdasági fejlődésének szolgálata, közéleti fellépéseiben pedig tudományos meggyőződésének hirdetése. Sok mindent lehetne kiemelni ilyen gazdag élet harcaiból és eredményeiből. Hangsúlyozzuk először jelentős szerepét abban, hogy az utóbbi évtizedben a magyar közgazdaságtudomány alkotó fejlődése meggyorsult, hogy valóságos újjászületésének lehetünk tanúi. Vajda

Imre a dogmatizmussal való leszámolás bátor harcosa volt. A gazdasági mechanizmus megváltoztatásának sürgetői, élharcosai közé tartozott. Az elsők között hangoztatta, hogy a szocialista piaci viszonyok és a tervszerűség között nincs ellentmondás, azok szerves egységben fejleszthetők. Jelentős része volt a gazdaságirányítási rendszer reformkoncepciójának kidolgozásában és az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének tagjaként folyamatosan dolgozott e koncepció következetes valóra váltásáért, a magyar gazdasági élet egészséges fejlődéséért.

Emlékezzünk meg még kitartó küzdelméről annak a szemléletnek a kialakításában, megértésében és terjesztésében, hogy a nemzetközi munkamegosztásnak hazánk gazdasági életében központi és nagy távlatokat nyitó szerepeket kell betöltenie. Minden fórumot felhasznált arra, hogy kifejttesse szemléletformáló nézeteit a világgazdaság újabb és újabb jelenségeiről, a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésében meggyőződése szerint követendő útról. Ebben is az a cél vezérelte, hogy elemzéseivel a magyar népgazdaság fejlődését mozdítsa elő, hogy az irányítás és gazdálkodás minden szintjén segítse a vezetők döntéseit. Ezt célozták a magyar külkereskedelem tendenciáit elemző, a helytelen nézeteket és a hibákat ostorozó kutatásai és írásai. Egész munkássága fontos hozzájárulás volt ahhoz, hogy ma már mélyebben és világosabban látjuk a nemzetközi munkamegosztás, a KGST, a külkereskedelem helyét, jelentőségét országunk gazdasági fejlődésében.

Ahogy közvetítette a világgazdaság változásának tendenciáit a belföldi szakmai és széles közvéleményhez, úgy közvetített a haza és a világ között ellenkező irányban is. Külföldi útjain a magyar gazdasági fejlődés problémáinak, gazdaságirányítási reformmunkának jobb megismerését és megértését, a segítette elő, s emellett minden erejével a népek kölcsönös megértésének a békés egymás mellett élésnek és a gazdasági és tudományos kapcsolatok bővítésének ügyét szolgálta. Váratlan halála is külföldön, előadókörúton érte. A Közgazdasági Társaság elnökeként nagy érdemeket szerzett abban, hogy a magyar közgazdasági tudományos élet ma szervezettebb és közvetlenebb kapcsolatban van a világ tudományával, mint korábban volt. Vajda Imre a magyar közgazdaságtudomány reprezentánsa volt külföldön, tudósbarátai, tisztelői szerte a világon gyászolják.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSE (1969. május 6.)

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1969. évi közgyűlési beszámolóját *Friss István* osztálytitkár terjesztette elő.

A vitában felszólaltak: *Hevesi Gyula* akadémikus, *Földi Tamás* a Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtárának vezetője, *Szabó Imre* akadémikus, főtítkárhelyettes, *Szabó Kálmán* egyetemi tanár, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora és *Weltner Andor*, egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora.

Az alábbiakban a beszámolót teljes terjedelemben, a felszólalásokat rövid, érdemi összefoglalásban közöljük.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1969. ÉVI BESZÁMOLÓJA

I. A beszámoló előterjesztése

Eörsi Gyula MTA levelező tag, osztálytitkárhelyettes nyitotta meg a kibővített ülést, majd *Friss István* osztálytitkár tartott rövid referátumot, amelyben a meghívottak részére előzetesen rendelkezésre bocsátott beszámolóhoz fűzött néhány kiegészítő — az alábbiakban közölt — megjegyzést.

Tisztelt Osztályülés! Nem először történik itt, — és azt hiszem, nem is szorul már bővebb magyarázatra, — hogy az osztálytitkár, aki írásban be-terjesztette az Osztály működéséről szóló jelentését, az Osztály felhatalmazása alapján szóbeli kiegészítést fűz a beszámolóhoz.

Szeretnék először is néhány általános, elvi vonatkozású kiegészítést fűzni az említett jelentéshez.

Azt hiszem, Önök valamennyien vagy nagyjából, hallgatták az Elnökség beszámolóját. Ebben a beszámolóban a gazdaságirányítás új rendszerére való áttéréssel kapcsolatban elhangzott az is, hogy előtérbe kerültek a társadalom aktuális, konkrét igényei a tudománnyal szemben, szorosabbá váltak az *elmélet és a gyakorlat kapcsolatai*, növekedett a kutató helyek önállósága és egyben azok vezetőinek felelőssége.

Az első jelentősebb kérdés, amelyre ki akarok térni, éppen ez, tehát az elmélet és a gyakorlat kapcsolata, illetőleg ennek fejlődése az utolsó évben.

Az elnökségi beszámolóban elhangzott megállapítást helyesnek és találónak tartom, de azt hiszem, hogy legalábbis a társadalomtudományokkal

és különösen a IX. Osztályban egyesített társadalomtudományokkal kapcsolatban jogosan egészíthetjük ki azzal, hogy ezek a konkrétabb igények nem pusztán a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésével kapcsolatban jelentkeztek, hanem ennél messzebbre nyúlnak vissza. A gazdaságirányítás új rendszerének előkészítésében is és kidolgozásában is azok a tudományágak, amelyeket a IX. Osztály egyesít, jelentékeny mérvben kivették a résztüket (a közgazdaságtudományok is, az állam- és jogtudományok is, a szociológia is), és az Osztály intézeteinek a munkatársai közül szép számban voltak benne az előkészítő munkálatokban.

Ebben az egész fejlődésben, tudomány és gyakorlat szálainak a szorosabbra fonódásában természetesen társadalmi törvényszerűség érvényesül.

Hadd utaljak itt arra, amiről valószínűleg szintén sokan tudnak a jelenlevők közül, hogy az Akadémia összes ülései sorozatban nemrég, április második felében játszódott le az utolsó, és azon ugyancsak a társadalomtudományi osztályok, az I., II. és IX. Osztály voltak képviselve. Az összes ülés előadója a II. Osztály tagja, Elekes Lajos történész volt, az I. Osztályt Kópeczi Béla, a IX. Osztályt Kulcsár Kálmán képviselte.

Elekes Lajos tudományosan, széleskörűen indokolt előadásában egyrészt igazoltan és bizonyítottan állást foglalt az ellen az illúzió ellen, mint hogyha tudomány és politika viszonyában általában a tudományé volna a primátus, ahogyan azt a tudomány képviselői sokszor és szívesen hinnék. Erről természetesen szó sincs. Az indoklásra itt nem akarok kitérni. De ugyanakkor az előadásban széleskörűen kifejtette Elekes Lajos azt is, hogy a politika és általában a társadalom irányítása a társadalomnak sokoldalúbbá, bonyolultabbá, differenciáltabbá válásával összhangban, ennek a fejlődésnek megfelelően, egyre kevésbé tudja nélkülözni döntéseiben is a tudományos megalapozást, a tudományos munkát.

Ez, azt hiszem, éppen a IX. Osztály társadalomtudományi vonatkozásában különösen igaz.

Ennek talán legfrissebb igazolásaként elmondhatnám, hogy egy ugyancsak április vége felé lezajlott nemzetközi tanácskozás, amelyen Moszkvában a KGST-ben egyesült szocialista országok pártvezetői és kormányfői vettek részt és amely a KGST-országok integrációja terén jelentett egy, reméljük jelentős lépést előre, messzemenően támaszkodott azokra a munkákra, amelyeket különböző társadalomtudósok, nem kis mértékben megint közgazdászok, jogászok, szociológusok és mások, nem kis mértékben nálunk Magyarországon is ennek a kérdésnek az előkészítésében végeztek. Az is nyilvánvaló, hogy abban a további munkában, amelyiknek a fő irányait ez a tanácskozás kijelölte, ugyancsak nagy és növekvő mértékben lesz szükség a tudományok részvételére.

Tudomány és gyakorlat, tudomány és politika kapcsolatainak még szorosabbá válásának irányába mutat egyúttal ennek az említett tendenciá-

nak egyik legmarkánsabb kifejezője, az az általános társadalmi tendencia, amelyik a szocialista országokra általában, nálunk Magyarországon különösen is jellemző, és amelyikről tavalyi beszámolóinkban bőven esett szó. Ez a demokratikus fejlődési irányzat *szocialista demokráciánknak a fejlesztése, tökéletesítése, kiépítése*. Ez volna a második fontos kérdés, amelyről néhány szóban meg akartam emlékezni azért is, mert Osztályunk életére is közvetlenül hat. Ez a demokratizálás irányába menő fejlődés többek között megköveteli a döntéseknek fokozódó tudományos alátámasztását, és ez a tendencia érvényesül többek között a tudomány fejlődésében, a tudomány gyakorlatában, Akadémiánk életének fejlődésében, Osztályunk életében is.

Persze nem ringatjuk magunkat illúziókban. Nem vagyunk annyira tudatlanok vagy naivak, hogy azt higgyük: a demokratikus megoldások valamilyen csodaszert jelentenek.

Tudjuk, hogy itt még sok megoldatlan kérdés áll előttünk. Azt is tudjuk, hogy semmilyen döntés helyességére sem garancia maga a módszer, amivel eljutnak hozzá. Legyen a döntés bármily demokratikus, attól esetleg még hibás is lehet. Azt is tudjuk, hogy a demokrácia kibontakozásával is járnak bizonyos veszélyek, mint például az esetleg terméketlen viták elharapódzása, döntések elhúzása, elhalasztása, és bizonyos esetekben — amikor ez a tendencia az egyéni felelősség és döntés rovására érvényesül — a felelősségérzetnek vagy kezdeményezésnek avagy a döntésnek bizonyos elsorvasztása is.

Ezért tudatosan törekszünk arra, hogy a felelősségérzetet, az egyéni döntést erősítsük, ugyanakkor ennek a kollektív, demokratikus előkészítését és kollektív ellenőrzését, demokratikus kontrollját biztosítsuk.

Ez mindenestre minden jelenleg még fennálló hiányossága ellenére az eddig legjobbnak bizonyult módszer; egy olyan módszer, amelyet az Osztály életében és vezetésében is messzemenően igyekeztünk alkalmazni.

Ebbe tartozik, hogy Osztályunk vezetősége és az Osztály általában együttesen szokott ülést tartani, hogy arra törekszünk, hogy az Osztályt érintő minden kérdést az Osztály minden tagja idejében és a döntés előtt megismerjen, sőt, hogy lehetőleg az Osztály tagjain túlmenően is ismerjék működésünket és tevékenységünket.

Mindezekről már tavalyi beszámolóinkban is szó esett, és szó esett akkor arról is, hogy az Osztály belső életében ez nem is vezetett semmiféle problémához, de hogy külső kapcsolatainkban voltak bizonyos olyan jelenségek, amelyek a mi ízlésünk szerint nem feleltek meg ennek a demokratikus módszernek, és hogy tettünk bizonyos lépéseket arra, hogy ezeket kiküszöböljük.

Hogy ne legyen rejtélyes, amiről beszélek, azok számára sem, akik a tavalyi szóbeli beszámolót nem hallották: arról van szó, hogy nemzetközi kapcsolatainkban, különösen bizonyos nemzetközi szervezetekkel és nyugati szervezetekkel, intézményesen Nyugaton székelő nemzetközi szervezetekkel fennálló

kapcsolatainkban viszonylag túl nagy szerepe volt a személyi öszeköttetéseknek, személyi ismeretségeknek, személyi kiválasztásnak.

Azt is hangsúlyoztam már tavaly, hogy nem az ellen van az Osztálynak vagy az Osztály vezetőségének kifogása, hogy ilyen személyi kapcsolatok léteznek. Magukat ezeket a személyi kapcsolatokat nemcsak természeteseknek, de üdvözlendőkné tartjuk, és azt hisszük, hogy a tudományok fejlődése szempontjából is általában jó, pozitív szerepük van. Csak, ahogy tavaly kifejeztem magam, ezzel kapcsolatban nem akarjuk, hogy ebből a nemzetközi kapcsolatoknak, egy bizonyos suba alatti intézése következék tehát ilyen személyes ismeretségek alapján való kiválasztás, kapcsolatfelvétel. Ez sokszor nem felel már meg a hazai tudománynak vagy általában a hazai követelményeknek. Ebben a vonatkozásban tavaly óta léptünk előre. Nincs is rá okom, hogy most, mint tavaly, konkrét esetekre hivatkozzam, megjegyzem azonban, hogy teljesen kielégítő eredményekről még nem beszélhetünk.

Ezekkel a kérdésekkel, a demokráciával kapcsolatos kérdésekkel elég szorosan összefüggnek azok a kérdések is, amelyek az elnökségi beszámolóban tegnap, mint az *Akadémia szervezetének, működésének megváltoztatására irányuló törekvések* egyes részei szerepeltek.

A beszámolóban elhangzott, hogy az Akadémia belső szervezete, működési mechanizmusa több vonatkozásban nehézkes, sok benne a formális, bürokratikus elem, hogy meg kell vizsgálni a tudományos testületi tevékenység és az operatív szakigazgatási munka viszonyát.

Ezzel természetesen teljesen egyetértek. De azt hiszem, nem helytelen, ha a kérdéssel kapcsolatban, mivel az feltehetően a közeli és talán távolabbi jövőben is még ismételtén fogja foglalkoztatni Osztályunkat és az Akadémiát is, felhívom a figyelmet arra, hogy vigyáznunk kell itt is a választott szervek és az apparátus viszonyának a kialakítására.

A helyes tendenciák mellett ugyanis, amelyek, mint hallottuk is, az Akadémia bizonyos bürokratikus vonásainak megszüntetésére irányulnak, érvényesülnek azért olyan tendenciák is, amelyek az apparátus erősítésével, az ügyintézés korszerűsítésére, gyorsítására való hivatkozással esetleg a bürokratikus apparátus erősítését is eredményezhetik.

Azt hiszem, hogy ez ellen az egyik leghatékonyabb módszer, amire ugyancsak volt már egy utalás, mint azt idéztem is, az elnökségi beszámolóban, annak az irányzatnak a továbbvitele, hogy az intézetek, a bizottságok, az osztályok önállóságát, felelősségét, döntési jogát, hatáskörét erősítsük.

Az elnökségi beszámoló is, osztályunk élete is, persze sok más vonatkozásban is érintette a gazdaságirányítás új rendszerét, az új mechanizmust. Az elnökségi beszámolóban szó esett a *kutatóintézetek új típusú szerződési kapcsolatairól*, és én beszélnék róla néhány szót, mert írásos anyagunkban ez a kérdés külön nem szerepelt.

Ezek az új típusú szerződési kapcsolatok a mi intézeteinkben is kisebb-nagyobb mértékben jelentkeztek, és feltehető, hogy a jövőben fokozódó mértékben fogják befolyásolni az intézetek életét is.

Ennek egyik kedvező hatása — és hozzáteszem, hogy ebben, azt hiszem, az Akadémia valamennyi intézete érdekelt, és majd még egy kicsit a későbbiekben indokolni is fogom, hogy miért — az, hogy ezek a szerződéses kapcsolatok bizonyos esetekben lehetővé teszik az intézeti munkatársak anyagi jövedelmének emelését. Ez pedig kétségkívül igen fontos szempont akkor, amikor — mint még visszatérek rá — jelenleg ezen a téren a helyzet nem kielégítő.

Ugyanakkor természetesen látnunk kell azt is, hogy az akadémiai intézetekben az ilyen módon rendelkezésre álló keretek viszonylag szűkek. Ez azonban nem feltétlenül negatív jelenség. Ennek megvannak a maga áldásos oldalai.

Hadd hivatkozzam arra, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság 1968. II. felében beható vizsgálatot végzett 17 ágazati, ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági intézet, ill. laboratórium munkásságáról, megvizsgálva 1967. — 1968. I. felében kifejtett működésüket, részben az új mechanizmus hatása vonatkozásában is.

Nem akarok erre a vizsgálatra, illetőleg ennek a vizsgálatnak a megállapításaira, eredményeire kitérni. Akármilyen érdekesek is azok, mégsem mondhatjuk, hogy a IX. Osztály beszámolójával valami közelebbi kapcsolatban állnak. De egy-két megállapítás mégis idekívánkozik.

Bevezetőben még annyit említek, hogy ezek a KNEB-vizsgálathoz bevont intézetek általában természetesen sokkal nagyobb mértékben éltek és élhetnek az új mechanizmus bizonyos érintett anyagi lehetőségeivel, részben mert gazdáik a minisztériumok és a minisztériumokhoz tartozó vállalatok, amelyeknek bőségesen álltak 1968. I. felében anyagi eszközök a rendelkezésükre. Így nagyméretben kötöttek külső szervekkel és vállalatokkal szerződéseket és mivel a legtöbb szóban forgó intézet vállalati alapon működik, részben igen szép nyereséghez jutottak.

A KNEB-jelentés többek között megállapítja, hogy gyakran az általános érdeklődésre számot tartó divatos ipargazdasági és szervezési munkákkal és nem az egyébként legfontosabb kutató témákkal bízták meg az intézeteket. És megállapítja azt is, ami a mi szempontunkból különösen fontos, hogy nem alakult ki megfelelő arány az alap, illetőleg az alkalmazott kutatások között. Ez a helyzet — állapítja meg a KNEB — hosszabb időn át nem tartható, mert várhatóan visszaesést eredményezne az alkalmazott kutatások színvonalában is. Ez a konklúzió — azt hiszem — igazolja Akadémiánk vezetőségének azt az eddigi állásfoglalását, hogy az említett új lehetőségekkel csak olyan keretekben kell és szabad élnünk, amelyek nem veszélyeztetik az alapvető kutatási irányainkat, alapvető tudományos feladataink megoldását.

Az előbb már említettem a *kutatók anyagi helyzetét*. Meg kell mondanom, hogy a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése óta a távolság a tudományos kutatók és a velük párhuzamba állítható, mondjuk minisztériumi, főhatósági és részben vállalati vezetők között nőtt. Nőtt egyszerűen annak következtében, hogy ezeken a helyeken részben már 1967-ben, az új mechanizmusra való felkészülés során, részben különböző körülmények között az új mechanizmus életbelépése után a fizetések jelentékenyen emelkedtek. Ezt az emelkedést pedig a tudományos kutatók bérezése általában nem követte.

Azért is megemlítem ezt a kérdést, mert vele kapcsolatban egy további kiegészítést fűznék az Elnökség tegnap elhangzott jelentéséhez is.

Egyesek bizonyára emlékeznek rá, hogy ebben a jelentésben szó esett többek között az Elnökségnek a társadalomtudományi intézmények, társadalomtudományi kutatóhelyek káderhelyzetéről elfogadott határozatáról. Ennek a határozatnak az eredményei között megemlítette a beszámoló, hogy van ahol a káder utánpótlás fő forrásának túlságosan csak az egyetemet frissen elvégezett fiatal diplomásokat tekintik, és nem igyekeznek eléggé gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező szakembereket bevonni a kutató munkába.

Hadd említsem meg, hogy amikor ezt az említett, a kádermunkára vonatkozó határozatot az Osztály megvitatta, akkor elég sokat beszéltünk arról is, hogy bizony az igyekezet megvan részünkről, hogy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező szakembereket vonjunk be a kutató munkába, de az igyekezet egymaga az adott esetben általában kevésnek bizonyult. Hogy ne kelljen túlságosan részletekbe mennem, talán egy kirívó esetet említek a közelmúlt tapasztalataiból. A Közgazdaságtudományi Intézet egy fiatal, 26. életévét még be nem töltött munkatársát, akinek az Intézetben 3200 forint alapfizetése és 520 forint nyelvpótléka volt, a Külkereskedelmi Minisztérium alkalmazta 3800 forint alapfizetéssel és 45% nyelvpótlékkal, összesen tehát több mint 5500 forint fizetéssel.

Mondanom sem kell, hogy ilyen körülmények között nagyon nehéz nekünk a kutatásra megfelelő tapasztalatokkal bíró szakembereket a kutató helyekre bevonni, és különösen nagyon nehéz olyanokat, akiknek már több éves gyakorlati praxisuk van, kezdő kutatókként alkalmazni.

Kiegészítésként hozzáfűzöm, hogy ebből a helyzetből levontunk egy másik, szerintem érdeklődésre számot tartó és helyes következtetést, amikor — legalábbis a Közgazdaságtudományi Intézetben — olyan határozatot hoztunk, hogy az egyetemről frissen kikerült fiatal munkatársainkat, mielőtt az Intézetben tulajdonképpen tudományos munkájukat megkezdnék, hosszabb-rövidebb ideig olyan helyen foglalkoztatjuk, ahol gyakorlati tapasztalatokat szerezhetnek. Tehát vagy vállalatnál vagy valamilyen irányító szerv alkalmazásában úgy, hogy az Intézet munkatársaiként működnek ott,

de az illető intézmény, minisztérium vagy vállalat vagy egyéb szervezet kerete között, azoknak a munkájába bekapcsolva, az ottani vezetőnek a vezetése alatt. Ezt csak most nemrég kezdtük gyakorolni. Reméljük, hogy kedvező eredményei lesznek.

Ugyanebben a káderekről hozott határozatban szerepel az is, hogy a társadalomtudományi kutatók egy része elzárkózik az ideológiai vitáktól, továbbá távol tartja magát az ismeretterjesztő, illetőleg népszerűsítő munkáktól.

Ezzel a kérdéssel is foglalkoztunk az Osztály keretében és az Osztály vonatkozásában is, azzal az eredménnyel, hogy amennyire mi meg tudjuk állapítani — és nem hisszük, hogy elfogultak volnánk ebben a tekintetben —, az idézett jellemzés ránk nem találó.

A mi munkatársaink, a mi kutatóink általában nem zárkóznak el az ideológiai vitáktól. Nem mondom, hogy erre nincs eset. Nyilvánvaló, hogy az ideológiai vitákban való állásfoglalás, ha nem is jár nagy veszélyekkel, de azért nem teljesen veszélytelen ma sem — nem megélhetően, hanem bizonyos társadalmi következmények szempontjából —, ami egyeseket visszatarthat és esetenként feltételezhetően vissza is tart az ideológiai vitáktól. De mint általános jellemző, semmiképpen sem érvényes, és azt sem lehet mondani, hogy az ismeretterjesztő irodalom gyakorlóit nem akadnak szép számmal az Osztályon. Ugyanakkor távol áll tőlem, hogy azt állítsam, hogy ezekben a vonatkozásokban nálunk minden teljesen rendben van.

Röviden még kitérnék a *Szociológiai Kutató Csoportnak* az utolsó három évi és 1968. évi működéséről adott, az osztályok által megvitatott beszámolójára, amelyik egyszerűen azért maradt ki az írásos beszámolóból, mert az ott kialakult helyzet következtében a többiektől elszakadva és jóval később, tehát olyankor került az Osztály elé, amikor már nem kerülhetett ebbe a beszámolóba.

Az Osztály határozata megállapította, hogy a Szociológiai Kutató Csoport ezekben az években széles körű, sokoldalú, eredményes munkát fejtett ki. A magyar szociológiai kutatásban mutatkozott hosszú szünet után nagy lépésekkel vitte előre a tudományt, és nemzetközi elismerést szerzett a magyar szociológiának.

Ugyanakkor azonban bizonyos hiányosságok mutatkoztak a Kutató Csoportnál, amelyek némileg összefüggnek az előbb elmondottakkal. Ezek a hiányosságok lényegében röviden azzal jellemezhetők, hogy az empirikus és a történetfilozófiai jellegű kutatások egymás mellett haladtak és nem hatották át egymást. Részben ebből is következett vagy ezzel is összefüggésben állt az, ami a Csoportban később történt és amiről az Elvtársak részben az MSZMP Titkárságának a nyilvánosságra hozott állásfoglalásából, részben az Akadémia Elnökségének állásfoglalásából is értesültek. Ezért csak helyeselni tudom, és aláhúzni szeretném az elnökségi beszámolónak azt

a mondatát, amely utal arra, hogy az intézetek igazgatói ideológiai és politikai vonatkozásban is felelősek az általuk vezetett intézetért.

Ezek voltak azok a fontosabb elvi kérdések, amelyekkel az írásbeli beszámolót ki akartam egészíteni. Röviden még néhány konkrétabb kérdéstről kívánnék szólni.

Az egyik az elmúlt évi közgyűlésen szóba került javaslatok sorsa. Ezeket az Osztály megvizsgálja, és most visszatérek rájuk.

Nizsalovszky Endre akadémikus javasolta, hogy az akadémiai könyvkiadás keretében tegyünk meg mindent, hogy az átfutási időt lehetőleg gyorsítsuk.

Az a helyzet, hogy azáltal, hogy újabban két évre vonatkozó terjedelemben készítjük a könyvkiadási tervet, tehát nagy tartalékkal operálunk, az átfutási idő valamelyest lerövidült. Egyes tételeknek a következő évre való áthúzódása esetében más könyvek jelenhetnek meg a tartalékból.

A beszámolóban is utaltam arra, hogy könyvkiadási terveinket az utóbbi években kifogástalanul teljesítettük. Most hozzátehetem, hogy a beszámoló elkészülése óta foglalkozott az Akadémia Elnöksége az 1969/70 évi könyvkiadási kerettel, és ebben a IX. Osztály könyvkiadási keretét 260 ívről a mai, a beszámolóban szerepelt 320 ívre emelte fel, ami további lehetőséget ad az átfutási idő rövidítésére, a helyzet javulására.

Bognár József akadémiai levelező tag javasolta, hogy az Osztály törekedjék jobb együttműködésre más osztályokkal, elsősorban a műszaki tudományok osztályával, tekintettel a gazdasági és a műszaki fejlődés számos kölcsönhatására és összefüggésére.

Ezt a javaslatot is megvitatta az Osztály. Helyeselte, és egyben felkérte Bognár Józsefet, hogy erre vonatkozóan terjesszen elő közelebbi, konkrétabb javaslatokat, amelyek egyelőre még nem kerültek az Osztály elé.

Végül Szász István akadémiai levelező tag javasolta egy külkereskedelmi és nemzetközi magánjogi törvény kidolgozásának kezdeményezését és sürgetését a megfelelő állami szerveknél.

Tudomásom szerint ez a munka megindult, és éppen Szász István tagtársunk az egyik szerzője a most előkészület alatt álló nemzetközi magánjogi törvénytervezetnek.

A másik kérdés, amit utolsónak röviden érinteni akarok, az, hogy a közgyűlés előtt újból átnéztük az írásos beszámoló jelentést és sajnálattal állapítottuk meg, hogy abban bizony különböző hiányosságok és egyenetlenségek vannak, amelyeket már nem volt módunk kijavítani. Ezek közül csak két, egymással némileg összefüggő egyenetlenséget, ill. hiányosságot emelek ki.

Ismertetjük a beszámolóban azoknak az akadémikusoknak a tevékenységét, akik nem akadémiai intézeti dolgozók. De ez az ismertetés rendkívül egyenetlen. Arra támaszkodtunk, amit az illető akadémikusok tájékoztatásként az Osztályra beküldtek, holott az egész anyag birtokában azonnal láthattuk volna, hogy nagyon különbözőképpen értelmezték feladatukat.

Volt, aki például részletesebben kitért a különböző tudományszervezési feladataira, megbízásaira, tagságaira stb. Volt, aki erre egyáltalán nem tért ki. Ebből az a benyomás keletkezhet, mintha ilyen nagy különbségek volnának ebben a vonatkozásban az akadémiai tagok között, holott azok, akiknél ilyenről a beszámoló nem szól, nagyrészt ugyancsak rendkívül széles körű tudományszervezési tevékenységet fejtettek ki.

Továbbá: csak ezekről, tehát a nem akadémiai kutató helyeken dolgozó akadémikusainkról írtunk, ismertettük tevékenységüket. Nem gondoltunk azonban arra, hogy ha már ezt megtettük, illenék azokról is írni, akik akadémiai kutatóhelyeken dolgoznak. Ezekről csak akkor van említés, ha valamilyen tudományos munkájuk jelent meg és ezen a címen említi őket a megfelelő intézetről szóló beszámoló-rész, ami persze megint alkalmas arra, hogy hamis képet adjon az akadémikusok működésének jellegéről és ennek arányairól – méreteiről. Törekedni fogunk, hogy a jövőben ezt a hibát elkerüljük.

II. A beszámoló

A IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának tevékenysége

Az Osztály tevékenysége a beszámolási időszakban az olyan évenként visszatérő feladatok ellátása mellett, mint pl. az Osztály könyvkiadási tervének, konferencia tervének, deviza tervének, külföldi tanulmányút tervének, különmeghívási tervének jóváhagyása, döntően az intézetek és akadémiai támogatott kutatóhelyek 3 éves beszámolójának és 3 éves kutatási tervének értékelésére koncentrált. Ezen túlmenően még figyelemre méltó tanácskozás folyt a megfelelő együttes üléseken egyrészt a közgazdaságtudományok területén működő ún. Vezetői Tanács tevékenységéről, melyet az Akadémia Elnöksége is elismeréssel vitatott meg, valamint a Szociológiai Kutató Csoport egyes problémáiról, továbbá a társadalomtudományi intézetek káderfejlesztési kérdéseiről. Az alábbiakban ezek közül a kérdések közül emelünk ki néhány olyat, amely az Osztályüléseken jobban előtérbe került, illetőleg amelyekre nézve az Osztályon állásfoglalás alakult ki, vagy amelyeket intézkedések követtek.

Ami az Osztályhoz tartozó intézetek és támogatott kutatóhelyek 3 éves beszámolóját és 3 éves tervét illeti, ezeket az együttes osztályvezetőségi és osztályüléseken részleteiben megvitattuk. Az Osztály és a szaktitkárság a kívánt mértékben és módon előkészítette a beszámolók és tervek bizottsági vitáját, és a tulajdonképpeni érdemi vitákra, a beszámolók és tervek beható értékelésére gyakorlatilag bizottsági keretekben került sor. Minthogy az Osztály tagjai egyben tagjai a megfelelő bizottságoknak, közvetlenül is jól ismerik a bizottsági értékelések eredményeit, azokban közvetlenül közre is

működtek. Ennek megfelelően az együttes ülések során mind az egyes intézetek tekintetében felkért opponensek, mind általában a hozzászólások jó-részt a bizottsági ülésen elhangzottakra épültek. A bizottsági ajánlásokat az együttes üléseken az Osztály magáévá tette. Ezekről részletesebb tájékoztatást jelen beszámoló alább „A bizottságok tevékenységéről” című részben nyújt. Mégis, itt is célszerű utalni néhány olyan kérdésre, amelyre nézve az együttes üléseken kiegészítő észrevételek, javaslatok hangzottak el, ill. ajánló jellegű állásfoglalások alakultak ki.

Az *Állam- és Jogtudományi Intézetnek* az együttes ülés figyelmébe ajánlotta, hogy a különböző ágazati jogtudományi kutatásoknál lehetőleg terjeszkedjék ki a jogi garanciák vizsgálatára, különösen a büntetőjog és büntető eljárásjog körében; végezzen összehasonlító feldolgozást ezen a területen az Intézet a korszerű módszerek alkalmazása körében. Az Intézet kísérleti jelleggel végezzen elemzéseket olyan módszertani problémák területén, mint a kibernetika és jogi alkalmazása, az információelmélet és alkalmazása a jogtudomány területén.

A magyar állam- és jogtörténeti kutatások fejlesztését az Osztály feladatának tekinti, amire nézve már hosszabb ideje megállapodás van az érintett irányító szervek között. Eddig az Osztály az *ELTE Állam- és Jogtörténeti Tanszékének* anyagi támogatásával törekedett ezt a feladatát ellátni. Az Osztály most úgy határozott, hogy az egyes magyar jogtörténeti kutatóhelyek bevonásával magyar jogtörténeti munkaközösség szervezését ajánlja, a tanszék autonómiájának érintetlenül hagyásával. Ez a munkaközösség alkalmasabb lesz az egész magyar jogtörténeti kapacitás jobb szervezésére, az erők koordinálására. Egyidejűleg az Osztály az anyagi támogatást is növelni fogja.

A *Közgazdaságtudományi Intézet* feladatának tekinti a nemzetközi gazdasági együttműködés fejlesztése körében szükséges közgazdasági kutatások fejlesztését. Ehhez az Intézet látható káderhiánnyal küzd. Az együttes ülés ajánlotta, hogy az Intézet törekedjék megfelelő kvalifikált kutatók bevonásával, avagy szükség esetén megfelelő belső átcsoportosítással a kutatásokhoz a feltételeket megteremteni. Kézenfekvő, hogy népgazdaságunk szempontjából fontos területről van szó, ezért ezen a téren a kutatások fejlesztése gyakorlati okokból is rendkívül kívánatos. Érdemes ebben az összefüggésben megemlíteni, hogy éppen a nemzetközi gazdasági együttműködés tárgykörében javasolta az Osztály 1967-ben az Állam- és Jogtudományi Intézetnek, hogy e terület jogi kérdéseinek művelésében tegyen lehetőleg gyors lépéseket. Azóta az Állam- és Jogtudományi Intézet ehhez személyi fejlesztést kért és kapott is az Osztálytól.

Az *Afro-Azsiai Kutató Központ* 3 éves beszámolója és 3 éves terve kapcsán az együttes ülés aláhúzta azt a felmerült kívánalmat, hogy a Központ egyrészről az eddigiéknél is jobban koordinálja tevékenységét a szocialista

országok hasonló intézményeivel, másrésről pedig nyújtson közvetlenül elvi és gyakorlati támogatást külkereskedelmi politikánk számára a fejlődő országokat érintő külkereskedelmi politikáknak más szocialista államok politikájával való optimális összehangolásához.

Aláhúzta az együttes ülés az *Ipargazdaságtani Kutató Csoportnak* azt a helyes törekvését, hogy az ágazati népgazdasági kutatóintézmények tudományos tevékenységét tervszerűbben befolyásolja, koordinálja, a kutatási tervekben tematikai koncentrációra törekszik.

A *Népességtudományi Kutató Intézet* tevékenysége körében az Osztály felhívta a figyelmet arra, hogy az Intézet szépszámú tanulmányainak — általában belsőleg sokszorosított kiadványok ezek — az eddigieknél nagyobb publicitást kellene biztosítani. Enélkül ugyanis a sok elismerésre méltó eredmény csak kis hatáskörrel jut el azokhoz, akiknek informálására készülnek; csak részben kerülnek be a tudományos körforgalomba.

Az együttes ülés nem foglalkozott a *nem akadémiai kutatóhelyek* 3 éves beszámolójával és tervével. A bizottságoknak azonban feladatuk volt ezeket az akadémiai kutatóhelyek, intézetek hasonló okmányaival azonos szinten értékelni. Sőt összegező értékelés formájában az Osztálynak is kellett készítenie tájékoztatást az Elnökség részére. A bizottsági ülések megfelelő vitái, állásfoglalása alapján megállapítható, hogy ilyen nagy tömegű anyagok időben ennyire koncentrált módon történő értékelése, mindennek az akadémiai bizottságok feladatává tétele sok formális megoldásra is vezetett. Megállapítható volt olyan is, hogy — bár a megfelelő jogszabályok egyaránt vonatkoznak az egyetemekre és az Akadémiára — az egyetemi kari tanácsok, azok tudományos bizottságai alig, vagy egyáltalán nem foglalkoztak saját intézményük beszámolójával, tervével. Arra is volt példa, hogy kari tudományos bizottságok nem is tudtak a kérdéses, rájuk is irányuló jogszabályok léteéről. Felmerült egyes bizottságokban (például az Állam- és Jogtudományi Bizottságban), hogy a beszámolás és a tervezés területén valami érdemibb megoldásra kellene törekedni. Az Állam- és Jogtudományi Bizottság a maga hatáskörében például a következő megoldáshoz folyamodott: Egyrésztől kiválasztott 2–3 témát, melyekre nézve a kutatások szervezését, koordinálását, ellenőrzését a Bizottság tekinti feladatának. Másrészt felkérte az egyes, hasonló tárgykörben tevékenykedő kutatóhelyeket, tanszékeket, hogy öntevékenyen és közvetlenül koordinálják, beszéljék meg a kutatási tervek egyeztetését, alakítását. Harmadrészt pedig felkérte a Bizottság a IX. Osztályt, hogy valamennyi bejelentett kutatási témáról készítsen jegyzéket és azt küldje meg valamennyi jogi kutatóhelynek; egy ilyen jegyzék önmagában is alkalmas átfedések elkerülésére, a kutatások jobb egybehangolására.

Fent már utaltunk arra, hogy az Osztály együttes ülésén megvitatta a *társadalomtudományi intézetek káderhelyzetére* vonatkozó előterjesztést, foglalkozott az Osztályhoz tartozó intézetek káderhelyzetének kérdéseivel.

Ennek körében az együttes ülés a következő főbb megállapításokat tette: A tudományos utánpótlás felsőbb szintjének fontos kérdésévé vált a doktori disszertációk megfelelő színvonalának biztosítása, színvonalas doktori disszertációk elősegítése. Ebben a körben az Osztály feladata az, hogy még fokozottabban vizsgálja meg az egyes jelöltek tudományos tevékenységét, amikor azok doktori disszertáció védésének engedélyezését kérik, és ehhez az Osztálynak is nyilatkoznia kell. — Kívánatos volna, ha átfogó felmérések és általános értékelések mellett az Osztály időnként konkrétabb anyagokat is tárgyalna az Intézetek káderhelyzetére nézve, avagy a minősítések körében. — Az eddigieknél talán nagyobb hangsúlyt kell az Intézetek munkájáról szóló beszámolóknak fektetni a személyzeti munka kérdéseire, továbbá arra, hogy miként alakult a fiatalabb kutatók fejlődése. — A politikai-, eszmei és ideológiai fejlesztést jól szolgálják, ha az Intézetek ilyen jellegű vitaüléseket rendeznek. — Fontolják meg az Intézetek, hogy bizonyos esetekben nem szükséges-e az eredmények növelése végett kádercserékhez folyamodni; a túlzottan megmerevedett káderállomány esetleg fékező lehet az Intézet tevékenységére. — Általában helyeselni lehet, hogy a kutatók egyetemi oktatást is végeznek, illetőleg fordítva, hogy az Intézetek kutatási lehetőséget biztosítanak egyetemi oktatók számára.

A beszámolási időszakban egy felolvasó ülés volt „A nemzetközi összehasonlító társadalomkutatás helyzete és problémái” címmel Szalai Sándor MTA levelező tag előadásában. Az Osztály külön meghívott vendégei részéről az Osztály és a megfelelő intézet szervezésében a következő előadások hangzottak el:

V. M. Koreckij: Szuverenitás és nemzetközi jog.

N. P. Fedorenko: A tervezés tökéletesítésének problémái matematikai-közgazdasági módszerek alkalmazásával.

Sz. N. Bratusz: A gazdasági reform jogi kérdései a Szovjetunióban.

E. Melichar: A terv az osztrák jogrendben.

R. Frisch: Irányítás gazdasági ösztönzőkkel, utasítások nélkül.

I. M. Ilyn: A SZUTA Afrika Intézetének nemzetközi kapcsolatai.

J. Buzilov: Az Össz-szövetségi Mezőgazdasági Munkaökonómiai Kutatóintézet tevékenységéről.

Piel-Desruisseaux: A tudományos munkaszervezés fejlődése a mezőgazdaságban.

R. M. Petuhov: Az új gazdaságirányítási rendszer legújabb tapasztalatai a Szovjetunió iparvállalatainál.

Az Osztályhoz tartozó nem akadémiai kutatóhelyen lévő akadémikusok tevékenysége a beszámolási időszakban:

Az Osztály két tagja, Osztrovszki György és Szalai Sándor több éves külföldi kiküldetésben van; Szalai Sándor az ENSZ Fejlesztési Intézetében

vezető beosztásban, Osztrovszki György a KGST Moszkvai Titkárságán dolgozik.

Buza László akadémikus kutatási tevékenysége 1968-ban továbbra is a nemzetközi jog kérdéseire irányult.

Háy László akadémiai levelező tag tudományos munkássága során első-sorban az imperializmus problémáival és távlati tervezésünk kérdéseivel foglalkozott. Publikációi a nemzetközi aranyválsággal, a világ újrafelosztásával, a nemzetközi kapcsolatok változásának gazdasági hátterével foglalkoztak.

Hevesi Gyula akadémikus kutatási tevékenysége a beszámolási időszakban a korábbi gyakorlatnak megfelelően továbbra is a termelőeszközökkel kapcsolatos egyes kérdésekre, a termelés állóeszközei kihasználásának tőkés és szocialista vonatkozásban való összehasonlítására, valamint nagyobb-számú esettanulmány alapján a távlati iparfejlesztési terv kidolgozásához is használható matematikai modell kialakítására terjedt ki. Jelentős tudományos-szervezői tevékenységet végez, mint az MTA Ipargazdasági Bizottsága elnöke.

Nizsalovszky Endre akadémikus családjogi monográfiájának megjelent az angol nyelvű változata. A családjog körébe vág több kisebb tanulmánya, egy lektori véleménye és az International Encyclopedia of Comparative Law szerkesztő bizottságában való közreműködése. A szervátültetések jogi vonatkozásairól korreferátumot terjesztett elő az Akadémia 1969. január 22-i összejövetelén. Recenziós és lektori munkálatai közül említést érdemel egy német nyelvű jogtörténeti tanulmánykötetre adott premizált lektori véleménye. Folyóirati tanulmánya jelent meg az állami vállalatok forgalmi viszonyainak új alakulásáról.

Szászy István akadémiai levelező tag tudományos munkássága a nemzetközi magánjog alapkérdéseire terjedt ki. Az Akadémiai Kiadó és az A. W. Sijthoff-Leyden közös kiadásában megjelent „International Labour Law” (Nemzetközi munkajog) c. monográfiája, amelynek magyar kiadása a Közgazdasági- és Jogi Kiadónál van sajtó alatt. A nemzetközi magánjog körébe tartozó munkái közül a továbbiakban kiemelhető az a tevékenysége, amelyet a genfi székhelyű nemzetközi intézet egyik bizottsága elnökeként fejtett ki: az Intézet megbízásából elkészítette és a megfelelő bizottság elé terjesztette 1968. szeptemberében jelentését a munkajog kollíziós problémáiról.

Vajda Imre akadémiai levelező tag tudományos és publicisztikai tevékenysége körében több jelentős tanulmányt jelentetett meg részben hazai, részben külföldi közgazdasági folyóiratokban. Ezek közül kiemeljük A keletnyugati kereskedelem problémái; Die Weltwirtschaft, Jahrbuch 1968. Heft. 2. Ungarn; The New Hungarian Quarterly 1968. 31. sz. Economic Integration and the National State c. tanulmányait. Tudományos tevékenysége keretében előadást tartott a Nemzetközi Közgazdasági Társaság III. Világkonferenciáján Montreálban és a Magyar Közgazdasági Társaság VII. Közgazdász Vándorgyűlésén Veszprémben. Tudományos-szervező munkássága: a Magyar Köz-

gazdasági Társaság elnöke, az Acta Oeconomica szerkesztő bizottságának elnöke, tagja a Közgazdasági Szemle, a Gazdaság és a New Hungarian Quarterly szerkesztő bizottságának, valamint a Közgazdaságtudományi Bizottságnak.

*Intézeteink és támogatott kutató-
helyeink tevékenységéről*

Afro-Ázsiai Kutató Központ

Az 1968. évet a Központ fejlődése szempontjából jelentősnek kell tekinteni: döntő változás következett be a Központ elhelyezkedésében, berendezkedésében, az ebből következő kedvező munkafeltételekben, lényeges fejlődés valósult meg a könyvtár kialakításában, publikációs tevékenységükben és nemzetközi kapcsolataik terén.

A Központ kutatási tevékenységének eredményessége szempontjából jelentősnek minősül az a tény, hogy az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Szervezete 1968 februárjában, az Új-Delhiben tartott II. Világkereskedelmi Konferencia alkalmából közzé tette azt a tanulmányukat, amelyet a Központ az említett intézmény megbízásából dolgozott ki.

Az 1968-as év másik jelentős eseménye volt azon konferencia tudományos anyagának kidolgozása és szervezeti előkészítése, amelyet az afrikai kutatásokkal foglalkozó szocialista országbeli intézmények 1968 novemberére terveztek Budapesten, s amelynek kutatási és szervezési előkészületei jelentős feladatot róttak a Központra. (A konferencia megtartása rajtuk kívül álló tényezők folytán 1969 márciusára halasztódott). E konferencián, amelyen a különböző szocialista országokból mintegy száz kutató vett részt, a gazdasági tervek végrehajtásának problémái kerültek megtárgyalásra. Az a tény, hogy a konferencia megrendezésére a szovjet elvtársak és a többi szocialista ország intézményei a Központot kérték fel, elismerésként értékelhető annak a munkának, amelyet a Központ részben az említett témakör kutatása terén, részben pedig a szocialista országok intézményei közötti kapcsolatok kiépítésében végzett.

Az 1968. év folyamán a Központ lényegében lezárta azokat a kutatásokat, amelyeket az 1966 - 68 évekre szóló hároméves terv irányzott elő, s továbbr folytatódott a kutatási eredményeknek kiadványokban, cikkekben és konferencia előadásokban való publikálása.

Megindult a kutatás néhány olyan témában, ahol a kutatás megkezdését — többé vagy kevésbé intenzív mértékben — a terv erre az évre irányozta elő, s amely témák a következő hároméves terv keretében fognak kibontakozni. Ilyen kutatások: a politika és gazdaság dinamikus összefüggései a gazdasági növekedés első periódusában; a mezőgazdaság helye és szerepe a gazdasági

növekedésben; a korszerű társadalmi szervezet kialakításának útjai a fejlődő országokban. E kutatási témákban az 1968-ban megindított előkészítés lehetővé tette azt is, hogy a következő hároméves terv kidolgozásakor pontosan meg tudják fogalmazni a témákat, s a kutatást már kiforrott tematika alapján és bizonyos kutatási tapasztalatok birtokában kezdhessék meg.

A Központ külföldi kapcsolatai 1968 folyamán is jelentősen bővültek. A legnagyobb jelentőségű az az esemény volt, hogy a Központ igazgatója és két munkatársa a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának meghívására tíz napot töltött a Szovjetunióban. A látogatás alkalmat adott a folyamatban levő közös vállalkozásokkal kapcsolatos megbeszélésekre, kölcsönös konzultációra, az együttműködés eddigi eredményei és további lehetőségei tekintetében. A látogatás során beható megbeszélésekre került sor a budapesti afrikaisztikai kongresszus előkészítésével kapcsolatban is.

A Központ képviselője részt vett azon a nemzetközi konferencián, amelyet az NDK egyik fejlődő országokkal foglalkozó intézete rendezett a faji megkülönböztetés kérdéseiről. A Központ részt vett azon a konferencián is, amely Ausztriában ült össze az ENSZ első fejlesztési évtizede eredményeinek értékelésére.

Publikációs tevékenység szempontjából az 1968-as év legjelentősebb eseménye az volt, hogy angol nyelven is megjelent a Központ igazgatójának Bognár Józsefnek könyve a fejlődő országok gazdaságpolitikájáról. Egyébként az 1968. év folyamán is tovább folyt a Központ saját publikációs tevékenysége, önálló kiadvány formájában. A kiadványsorozat iránt változatlanul nagy érdeklődés mutatkozik a nemzetközi tudományos közvélemény részéről, a sorozat fontos eszköz a Központ könyvtárának gyarapítására is, mert kiadványaikért sokszor kapnak olyan értékes cserekiadványokat és ajándék könyveket, amelyeket egyébként csak devizáért vagy még azért sem lehetne megszerezni.

Különösen jelentős eredményként kell megemlíteni, hogy az 1968-as év eredményezte a latin-amerikai országokból beérkező anyagok jelentős mértékű áramlását s ezek összessége messze meghaladja azt az értéket, amit kiadványaikból csereként azokért adtak. Kiadványaik megküldése révén az 1968. év vége felé 600 külföldi intézettel és 2500 külföldi személlyel alakult ki kapcsolatuk.

Az év folyamán a Központ mintegy tizenkét kiadványt tett közzé. Közülük itt csak a jelentősebbeket megemlítve:

Szentes Tamás: A gazdasági-társadalmi dezintegráltság és a self-help néhány kérdése a fejlődő országokban. (magyar, angol, francia, orosz)

Paul Streeten: A gazdasági fejlődés akadályai a fejlődő országokban. (magyar, angol)

Szentes Tamás: Fekete Afrika gazdasága. (magyar, angol, orosz)

- Irmgard Sellnow: Az etnográfia szerepe Afrika aktuális problémáinak fel-
tárásában. (magyar, német)
- Prohorov: Gazdasági együttműködés és fejlődés. (orosz, magyar)
- Szentes Tamás: A gazdasági elmaradottság értelmezései (magyar, angol,
orosz)
- A Szovjetunió segítsége a fejlődő országok számára. (magyar, orosz)
- Kenzo Kiga: Japán gazdasági fejlődésének jellegzetességei (angol)
- Kemenes Egon: A nemzetközi monetáris rendszer reformja és a fejlődő
országok. (angol)
- Bognár József: A tervvégrehajtás kérdései makro-ökonómikus és orbi-ökonó-
mikus szinten. (angol, francia német, magyar)
- Kemenes Egon: Az ENSZ fejlesztési évtizede és a nemzetközi valutareform.
(angol, francia, német, magyar)
- Munkacsoport: Az állami szintű gazdasági irányítás problémái a fejlődő
országokban és a Központi döntések végrehajtása (angol).

Állam- és Jogtudományi Intézet

Az Állam- és Jogtudományi Intézet tevékenységének előterében 1968' folyamán is a monografikus jellegű alap kutatások állottak, amelyeknek keretében számos monográfia, gyűjteményes munka, sokszorosított kötet, valamint egyéb önálló kiadvány jelent meg.

Az emberi jogok évével összefüggésben születtek monografikus munkák, egyebek között Szabó Imre „Az emberi jogok” című könyve, amely az Akadémiánál sajtó alatt van. Angol nyelven megjelent Kovács István „A szocialista alkotmányfejlődés új elemei” c. könyve, amely a szocialista alkotmányfejlődés jelenlegi elvi és gyakorlati kérdéseinek tudományos feldolgozását adja. Az új gazdasági mechanizmus jogi kérdéseivel összefüggésben számos munka készült. Ezek közül kiemelhetők Eörsi Gyula „A gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés jogáról”, Harmathy Attila „A szerződések rendszere a gazdaságirányítás rendszerében”, Mádl Ferenc „Új szakasz a magyar nemzetközi magánjogban”, továbbá Ficzer Lajos „A vállalat és az államigazgatási szervek viszonya” című munkája. Fundamentális kutatások folytak az állam- és jogelmélet alapvető kérdéseire nézve; így pl. monografikus tanulmány jelent meg Peschka Vilmostól „Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában”, „Marxista és szocialista jogelmélet”, „Schein és Sollen problémája a modern jogfilozófiában” címmel, Péteri Zoltán a politikatudomány és az államelmélet alapkérdéseiről publikált monografikus tanulmányokat. A nemzetközi jog körében az új államokról (Bokorné, Szegő Hanna), a nemzetközi folyóvizek jogi kérdéseiről (Hercegh Géza) készültek monografikus tanulmányok. Alap kutatások folytak továbbá az államigazgatási jog és a tanácsrendszer kérdéseiben (Halász József, Toldi Ferenc),

továbbá a büntetőjog körében a feltételes elítélés, a veszélyeztetési magatartások, a hivatalos személy védelmére vonatkozó problémák területén (Horváth Tibor, Viski László, Wiener Imre).

Az 1968. év egyik jellemző vonása volt e kutató tevékenység mellett a gyakorlat elvi szintű támogatására irányuló munka körének és lehetőségeinek jelentős bővülése. Vezető párt- és állami szerveink az elmúlt év folyamán fokozottabban vették igénybe az Intézet segítségét az állam- és jogfejlődésünkkel kapcsolatos különböző feladatok megoldásában, s az Intézet mind több alkalommal hallathatta szavát a jogalkotó tevékenység előkészítő szakaszának különböző szintjein.

Így az Intézet munkatársai — többek között — részt vettek az államszervezetünket érintő elgondolásokkal kapcsolatos előkészítő munkálatokban, az új tanácstörvény előkészítésében, az Országgyűlés ügyrendjének módosításával kapcsolatos előkészítő munkálatokban, a szabálysértési kódex parlamenti tárgyalásának előkészítésében, az igazságügyi szervezet fejlesztésével kapcsolatos jogszabályok előmunkálataiban, a felsőoktatás rendszerére vonatkozó jogszabályok módosításával kapcsolatos munkálatokban, a Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya mellett létrehozott államigazgatási állásfoglalásokat kidolgozó bizottság munkájában, a gazdaságirányítás új rendszerével kapcsolatos feladatokkal foglalkozó Jogi Elvi Bizottság munkájában, a Ptk. reformjának előkészítésében, a szerzői jogi törvény kodifikációs előkészületeiben, a magyar nemzetközi magánjogi törvénytervezet kidolgozásában, a minőségi bizonyítványról szóló törvénytervezet előkészítésében, az ipari tanuló-törvény előkészítésével foglalkozó kodifikációs bizottság munkájában, az igazságügy-miniszter vezetése alatt működő igazságügyi tárgyú Kodifikációs Főbizottság tevékenységében, az igazságszolgáltatás elvi kérdéseit felülvizsgáló büntető eljárásjogi albizottság munkájában, a büntető törvények felülvizsgálására alakult kodifikációs albizottságban stb.

Ipargazdaságtani Kutató Csoport

A Kutatócsoport kutatómunkája az 1968. évben alapjaiban az 1966–68 évekre jóváhagyott hároméves kutatási terv alapján folyt. Ennek keretében az állóeszközgazdálkodási témán belül az OMFb-vel kötött szerződés keretében kutatás folyt „Az állóeszközgazdálkodás távlati tervezése” témakörben. Tovább folytak a kutatások az üzemfenntartás témakörében, elkészült a „Matematikai módszerek alkalmazása az üzemfenntartás területén” című tanulmány. „A technológia- és gyártmányfejlesztés gazdasági kérdései” témakörében két nagyobb tanulmány készült el: „Újabb módszerek alkalmazása vállalati (ágazati) technológia-fejlesztési döntéseknél” és „A termékcserelődés elméletén alapuló gyártmányfejlesztés közgazdasági matematikai alapjai”. A termelékenység és jövedelmezőség tényezőinek komplex elemzése”

témakörben folyó kutatást lezárták, főbb eredményeik közlésére 1969-ben kerül sor.

Az említetteken kívül az Országos Tervhivatal megbízásából a Hosszútávú Tervezés Iparfejlesztési Bizottsága részére tanulmány készült az ipar ágazati szerkezetéről, melyet a Bizottság megvitatott és elfogadott. A tanulmányt közzétették a Csoport Ipargazdasági Tájékoztató sorozatának 2. számában. Kutatásokat indítottak a vállalati magatartás, vállalati döntések témakörében, újszerű kikérdezéses felvétel lebonyolításával. Ennek előzetes feldolgozása még 1968-ban elkészült és az érdekeltekhez eljuttatták. Részletes feldolgozása 1969 első negyedévében fejeződik be. Eredményei várhatóan külön kötetben kerülnek publikálásra.

Az előbbieket mellett a hosszútávú tervezéshez is szükséges nemzetközi összehasonlítások, valamint a korszerű vállalati módszerek alkalmazásának elősegítése érdekében a két témában folytatott áttekintő kutatások alapján egy-egy kiadványt szerkesztettek és adtak közre, Ipargazdasági Tájékoztató sorozatuk 3. (A versenyképes vállalat — Angliai tapasztalatok), illetőleg 4. (Nemzetközi összehasonlítások — Módszerek és források) köteteként. Több munkát indítottak a Kutatócsoport profiljának határozottabb kialakítása és a következő 3 éves kutatási terv előkészítése érdekében.

A Kutatócsoport nemzetközi kapcsolatai terén növekedett a Csoportot meglátogató külföldi vendégek száma, és a Kutatócsoport az MTA Ipargazdasági Bizottságának felkérése alapján felvette a kapcsolatot a szakma legfontosabb nemzetközi tudományos társaságaival is.

Közgazdaságtudományi Intézet

Az Intézet 1968. évi tevékenységéből számos jelentős téma befejezése mellett meg kell említenünk azokat, a már korábban megindult, de nagyrészt a tárgyévre vonatkozó belső szervezési munkálatokat, amelyek a közgazdaságtudományi kutatások két kiemelt feladatának minél szélesebb síkon való vizsgálatát segítették elő.

A tervezés tudományos megalapozását segítik elő annak a kutatásnak a megállapításai, amely egy korábbi, a témakörbe vágó vizsgálatához kapcsolódva, széles körű forrásanyagra támaszkodva a szakképzés társadalmi ráfordításait állapította meg, beillesztve ezeket egy szakképzési tevékenységekkel kibővített oktatásgazdaságossági-optimalizálási modellbe.

Gazdaságirányítási rendszerünk működésével kapcsolatos vizsgálataik, az Intézetnek a korábbi évekre visszanyúló tudatos felkészülése nyomán, elsősorban a működésbe lépett új gazdasági mechanizmus fontos oldalainak tudományos kutatására irányulnak. Ezek első eredményeként zárult le az a kutatás, amely a reform indulásakor életbe léptetett árrendszerben, iparunk belső árainak a külkereskedelmi árakkal való kapcsolatát elemezte. A gazdag

tényanyagot feldolgozó elemzés azt vizsgálta, hogy az említett árak között a gazdasági mechanizmus reformja a kidolgozásakor milyen kapcsolatot szándékozott teremteni és végül is milyen kapcsolat alakult ki a bevezetéskor, mennyire sikerült az új gazdasági mechanizmus irányelveit ezen a fontos területen megvalósítani.

A mezőgazdaság közgazdasági problémáira vonatkozó számos vizsgálat köréből zárult le a termelészövetkezeteink munkaerő kérdéseivel foglalkozó kutatásnak egy fontos szakasza, amelynek során a kutatók a termelészövetkezeti tagok háztáji gazdaságainak a közös gazdaság munkaerőgazdálkodására való hatását, a foglalkoztatottságot elősegítő munkaszervezeti, szervezési és érdekeltségi (munkadíjazási stb.) megoldásokat, a nők, a fiatalok és az idős termelészövetkezeti dolgozók foglalkoztatási lehetőségeit elemezték.

A nemzetközi munkamegosztás kérdéseire irányuló kutatások keretében zárult egy széles körű vizsgálat, amelyből két beszámoló is elkészült. Az egyik beszámolóban — tudományok doktora disszertáció igényével készült — a kutató (Ausch Sándor) részletesen elemezte a KGST-országok közötti kereskedelem, árrendszerben és az együttműködés más területein eddig érvényesült elveket és gyakorlatot, valamint a számszerűsíthető reálfolyamatok lényeges vonásait és felvázolta az együttműködés fejlesztésének fő irányait. A másik beszámoló az EGK keretében, a 60-as években mutatkozó hosszúlajáratú tőkemozgások tendenciájával és mozgatórugóival foglalkozott.

A fentiekén kívül még számos tanulmány készült el, illetve áll közvetlen befejezés előtt; közülük kiemelendő további két doktori disszertáció-tervezet, az egyik a fejlődő országok iparosításának kérdéseivel, a másik fogyasztói árrendszerünk átfogó elemzésével foglalkozik. Az előjáróban említett szervezési munkálatok a kutatásoknak a közgazdaságtudomány két kiemelt kutatási fő feladatára való koncentrációját jelenti. Ami a mechanizmus-kutatásokat illeti, ezeket 1967-ben még csak előkészíteni lehetett, megindításuk és szervezeti kiépítésük 1968-ra maradt. A másik fő irányra — a tervezés tudományos megalapozására — való koncentráció 1968-ban ugyan előrehaladt, de 1969-re is áthúzódik. Ezt több fontos tényező indokolja. Alapos és beható vizsgálatot igényel az Intézet által kutató témakörök kiválasztása a lehetséges és szükséges témakörökből, hiszen az Intézet kapacitásai csak néhány igen fontos vonatkozás vizsgálatát teszik lehetővé. A válogatás elősegítését szolgáltatta az Intézet igazgatójának egy tanulmánya (Közgazdasági kutatások a népgazdasági tervezés szolgálatában), amely előbb az Intézet vezetésében, azután pedig szélesebb körben, 17 meghívott vezető közgazdász részvételével megvitatásra került. E viták során kristályosodtak ki azok a kutatási témakörök, amelyek vizsgálatára az Intézet kutatói vállalkozni tudnak. Második tényezőként kell említenünk azt a széles körű munkát, amely a hosszútávú terv és tervezés módszereinek kidolgozására irányul, s amelyből az Intézet lehetőségeihez mértén veszi ki részét. Az 1968-as év folyamán jelentősen

igénybe vette az illetékes bizottságokban végzett munka azt a tizenkét tapasztalt, vezető munkatársukat, akik anyagokat dolgoztak ki az egyes bizottságok számára, részt vettek az anyagok szerkesztésében és közreműködtek a bizottságok ülésein, vitáiban. A bizottságokban végzett munka egyfelől az intézeti kutatások hasznosulását, másfelől az Intézetben folytatandó kutatások hasznos ösztönzését jelentették. Harmadik tényezőként említendő, hogy az utolsó években — különösen 1968-ban — számos tapasztalt kutató hagyta el az Intézetet. Az ismert bér- és jövedelmi problémák miatt a kilépőket csak kevéssé tudja az Intézet megfelelő, a gyakorlatból jövő szakemberekkel pótolni. E körülmény egyes témáknál természetesen lehetetlenné tette az eredeti elgondolások megvalósítását és csökkentette a maguk elé tűzhető feladatokat.

Az 1968-as év folyamán az Intézet munkatársai több mint 100 ív terjedelmű szak- és folyóiratcikket jelentettek meg. Viszonylag szerény keretek között mozgott ebben az évben könyvkiadásuk, munkatársaik a következő hét darab, alább felsorolt könyvpublikációt jelentették meg. Közülük külön figyelmet érdemel az *Etudes* c. tanulmánykötet, amely külön francia felkérésre készült. Az eddig befutott információk a kötet komoly sikerét jelzik. Augustinovics Győző: *A mezőgazdasági munkaerőhelyzet számszerű felmérése*. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleménye 21. sz. Bp. 1968. Kb. 8 ív.

Esze Zsuzsa: *Iparunk belföldi árainak kapcsolata a külkereskedelmi árakkal a reform indulásakor*. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei — Régi sorozat, Bp. 1968. kb. 13 ív.

Földi Tamás-Ferenczy Ödön: *Selected bibliography on the reform of the system of economic control and management in Hungary*. Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Library and Documentation Group. Bp. 1968. 3 ív.

Friss István: *Gazdasági törvények, tervezés, irányítás* (tanulmánykötet) Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. 17,25 ív (A/5)

Kovács János: *Szakképzés és népgazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968. 8,8 A/5 ív.

Schmidtné, Kigyóssy Éva: *A szakképzés társadalmi ráfordításai*. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Új sorozat, 1. sz. Kb. 9 ív.

Több szerző: *Etudes. Sélection des Travaux de l'Institut* (Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete francia nyelvű tanulmánykötete) (Bp. 1968. kb. 8. ív).

Szociológiai Kutató Csoport

1968-ban bizonyos változás kezdődött a Szociológiai Kutató Csoportnak a magyar szociológián belül játszott szerepét illetően. E változás és egyben

fejlődés legfontosabb eleme, hogy megkezdődött a hazai szociológia több centrumúvá válása. Ezt a folyamatot jelzi, hogy az MSZMP Politikai Főiskoláján szociológiai tanszék jött létre, továbbá az év során megerősödött az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének szociológiai csoportja is. Már a több centrumúvá válás első jelei is befolyásolták a Szociológiai Kutató Csoport helyzetét, mindenekeelőtt abban az értelemben, hogy a partner intézmények létrejöttével a Kutató Csoportnak kedvezőbb feltételei nyílhatnak arra, hogy az alapvető — módszertani és elméleti központ — funkcióját betölthesse. Ennek szellemében a Kutató Csoport 1969 év során is több területen aktív részt vállalt a hazai szociológiai fejlesztésében.

A Kutató Csoport a korábbi gyakorlatnak megfelelően 1968-ban is végzett kutatásokat külső megrendelésekre. Ez évben fejeződött be az a város-szociológiai felmérés, melyre Pécsen és Szegeden került sor a két város tanácsának finanszírozásával.

Befejeződött a filozófia oktatás hatékonyságának vizsgálata, a Magyarországon tanuló harmadik-világbeli külföldi ösztöndíjasok adaptációjával foglalkozó kutatás, melyekre a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus — leninizmus főosztályának a meghívásából került sor. A felmérések eredményeiről a megrendelő részére elemző tanulmányok készültek.

A Kutató Csoport által kezdeményezett és finanszírozott kutatások közül lezárult „Marx és a bürokrácia”, valamint „A mindennapi élet struktúrája” című témák feldolgozása. Az előbbi kérdéskörben már idáig is több tanulmány jelent meg magyarul és idegen nyelven.

Már 1967-ben befejeződtek azok a településszociológiai kutatások, melyekre a budapesti és vidéki új lakótelepeken került sor. A kutatók kutatási tapasztalataikról könyvet írtak, mely 1969-ben jelenik meg az Akadémiai Kiadónál. A kutatás a Városépítési Tudományos és Tervező Intézettel való együttműködésben történt.

Tovább folytatódtak a társadalmi-gazdasági döntésekkel és a családi funkcióval foglalkozó kutatások. A MUOSZ megkeresésére a Csoport felmérést indított el az újságírók körében. A Békés megyei tanács kérésére megkezdődött egy nagyarányú, komplex szociológiai vizsgálat előkészítése, mely a megye időszerű társadalmi problémáinak a feltérképezésére fog vállalkozni.

1968-ban — bár lassú ütemben és ellentmondásoktól nem teljesen mentesen — valamelyest tovább fejlődött a szociológia oktatása. Az MTA Szociológiai Kutató Csoport szempontjából a legnagyobb jelentőségű az a tanfolyam volt, melyet a Csoport szervezett a Közgazdász Továbbképző Intézet segítségével elsősorban munkaügyi kérdésekben járatos munkatársak szociológiai továbbképzésére. Néhány minisztériumi szervezet és nagyvállalat összesen mintegy 25 hallgatót delegált a tanfolyamra, mely 1968. február 1-én kezdődött és két féléven keresztül tartott.

Itt kell megemlíteni azt a szoros együttműködést is, amely a Szociológiai Kutató Csoport és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a Lenin Közhatalmi Művek, valamint a Népművelési Intézet munkatársai között kialakult.

A Kutató Csoport munkatársai továbbra is tevékenyen részt vettek a vezetőképző tanfolyamokon folyó oktatásban és mint külső előadók bekapcsolódtak az Országos Vezetőképző Központ, továbbá az MSZMP Politikai Főiskolája tanfolyamainak munkájába. Vállalták, hogy az Országos Vezetőképző Központ kurzusai számára jegyzeteket állítanak össze a munkaszociológia és a szociológia-módszertan témakörében.

Az 1968-as év viszonylag eseménytelen volt a magyar szociológia nemzetközi kapcsolatairól terén. Nemzetközi kapcsolatok fejlesztése szempontjából mindenekelőtt az olasz–magyar szociológus találkozó érdemel említést, amelyre július végén és augusztus elején került sor Budapesten, a Szociológiai Kutató Csoport szervezésében.

A magyar szociológia iránti nemzetközi érdeklődést mutatja, hogy külföldön nagy a kereslet a magyar szociológiai tanulmányok iránt. A Szociológiai Kutató Csoport szerkesztésében most már több tanulmánykötet van kiadás, illetve összeállítás alatt, mely tanulmánykötetek általában az egész magyar szociológiáról áttekintést igyekeznek nyújtani.

A magyar szociológia soron következő nagy nemzetközi eseménye a VII. Szociológiai Világkongresszus lesz, melyre 1970-ben kerül sor Várnában. A Kutató Csoport már az idén ősszel megteszi az első lépéseket annak érdekében, hogy a magyar szociológusok koordináltan tudjanak felkészülni a szociológus világ e nagy eseményére.

Az év során számos ösztöndíj lehetőség is nyílt a Csoport munkatársai előtt. A Csoport munkatársai közül hárman voltak hosszabb tanulmányúton az Egyesült Államokban, Kanadában és Angliában. UNESCO szemináriumon a Csoport két munkatársa képezte magát tovább. Többen tettek rövidebb tanulmányutakat a szocialista országokba, így a Szovjetunióba, Csehszlovákiába és Romániába. Mindezek az ösztöndíj lehetőségek nagy mértékben hozzájárultak a kutatók szakmai továbbképzéséhez, különösen módszertani szempontból.

1968-ban további lépések történtek a tudományos fokozatok megszerzése terén is. A Csoport egy munkatársa sikeresen védte disszertációját, egy pedig benyújtotta kandidátusi dolgozatát.

1968-ban folytatódott a Szociológiai Tanulmányok c. sorozat kiadása. Az év során két kötet látott napvilágot, az egyik a magyar egyetemisták életfelfogásáról végzett vizsgálatról számol be, a másik irodalomszociológiai munka. Kutatási beszámoló jelentésekből újabb kötet az év során nem jelent meg. Ennek oka egyrészt, hogy ez évben több kutatási anyag könyvvé érett, másrészt pedig a kutatási beszámolók kiadásaihoz a Csoport nem rendel

kezik megfelelő pénzügyi fedezettel. Az eddigi két beszámolót is csak a külső megbízók terhére tudta megjelentetni.

Agrárgazdasági Kutató Intézet

Az Intézet alapító okmánya, valamint a Szervezeti és Működési Szabályzata előírják, hogy egyes kiemelten alapkutatási jellegű kutatási témái tekintetében tartsák fenn kapcsolatukat és számoljanak be az MTA IX. Osztályának.

1968-ban az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának albizottságaként működő Közgazdasági Kutatóhelyek Vezetői Tanácsa koordinálása az alábbi témákra terjed ki a 61. fő feladat körében:

a) Az újratermelési folyamat vizsgálata a mezőgazdaságban.

b) Munkaerőszükséglet és forrásai várható alakulása a szocialista mezőgazdaságban.

c) A mezőgazdasági tevékenység tervezése.

A 62. sz. fő feladat körében:

a) A termelési költség, a jövedelem, a ráfordításhozam-viszonyok alakulása a nagyüzemi mezőgazdaságban.

b) A mezőgazdasági termékek termelésének, feldolgozásának és forgalmazásának kapcsolatai.

A felsorolt témák egyike sem zárult le 1968-ban. A kutatások azonban mind az 5 témában folytak. Részleges kutatási eredmények:

61/a. A téma kutatása módszertani jelleggel folyt és 1968-ban elektronikus számítógépeken történő feldolgozásra az összegyűjtött adattömeget előkészítették, a munkatermelékenységet alkalmazva rendszerezési bázisként.

61/b. A téma keretében 1968-ban „A szocialista nagygazdaságok munkaerőgazdálkodása” című résztéma indult be, s a konkrét üzemi feltételeken alapuló kutatás kiemelhető eredménye a termelészövetkezeti munkaerő-állomány változásainak a feltárása, továbbá a nődolgozók helyzetének elemzése. E tanulmányok teljesen új ismereteket nyújtanak.

61/c. A témában főleg módszertani jellegű kutatásokat végzett az Intézet, a matematikai módszerek tervezési alakulásának lehetőségeire vonatkozóan. Kutatási feladatnak tekintették az árváltozások és jövedelmezőségi elv alapján célszerű termelési szerkezetváltozások feltárását. Hét megye több éves adatait dolgozzák fel elektronikus számítógépek igénybevételével. Az eredményekről 1969-ben adnak számot.

62/a. A témában az év folyamán 16 tanulmány készült, mégpedig viszonylag rövid idővel követve az adatfelvételt. Ez a feldolgozás a nagyfokú képesítésnek köszönhető. Kiemelhetők a következők:

-- 300 termelészövetkezet költség- és jövedelemmutatóinak közreadása az év első felében.

- a termelési irányok szerinti jövedelemvizsgálat;
- az állattenyésztési termékköltség árelemzése;
- a kertészeti termékek jövedelemvizsgálata;
- a termelőszövetkezetek termelési és pénzügyi előirányzatai;
- a szarvasmarhatenyésztés jövedelmezőségi vizsgálata.

62/b. A témában befejezték a használatos fogalmak tudományos rendszerét. Feltárták a vertikális integráció történeti folyamatának hazai jelentőségeit. A vertikális kapcsolatok kibontakozásának problémáit a szőlő- és borbizdaságunkban részletesen vizsgálták, s ennek eredményeit „Szőlő- és borbizdaságunk vertikális elemzése és korszerűsítésének ökonómiai feltételei” tanulmányban adták át a témában érdekelt gazdasági vezetőknek, illetőleg termelő- és forgalmazó üzemeknek.

Az üzemeken belüli vertikális gazdasági tevékenység szervezési és gazdasági feltételeinek vizsgálatáról „Új árutermelő ágazat kialakítása a termelőszövetkezetekben” intézeti közlés útján adtak számot. Az árugazdálkodás egész vertikumának záró szakaszát, vagyis a fogyasztói átvételt az export vonatkozásában vizsgálták. Ehhez elsősorban az export gazdaságosságának bonyolult és sok ellentmondó véleménnyel terhelt problémakörét tárták fel egy elemző, belső tanulmányban.

1968-ban az MTA Tudományszervezési Albizottságával szorosabb kapcsolatuk létesült úgy, hogy Titkárságuk vezetője annak tagja lett. Ez a megállapodás a tudományszervezési kérdésekben az MTA említett szervével szorosabb együttműködést tesz lehetővé és annak eredményeit folyamatosan igyekszik az Intézet munkájában is hasznosítani.

1968-ban két jelentősebb vendéget, névszerint a Szovjetunió Munka-ökonómiai Intézetéből J. Buzilov osztályvezetőt, és Franciaországból J. Piel Desruisseaux professzort, a Mezőgazdasági Tudományos Munkaszervezési Intézet igazgatóját látták egy-egy hétre vendégül.

Népességtudományi Kutató Intézet

Az Intézet 1968-ban elsősorban a már korábban megkezdett kutatásokat folytatta és néhány előkészítő munkát végzett az 1969-ben meginduló új kutatásokhoz. A folyamatos, rendszeres vizsgálatok közül a gyermekgondozási segély igénybevételének és várható hatásának, továbbá a születésszabályozás modern módszerei elterjedésének, hatékonyságának és a módszereket alkalmazó nők demográfiai struktúrájának vizsgálata állott a kutatások előterében. Az előbbi vizsgálat eredményei nemcsak a népesedéspolitikai hatás felméréséhez, hanem a munkaerőgazdálkodáshoz is jelentős segítséget nyújtanak, az utóbbiak remélhetően az abortuszok számának csökkentéséhez járulnak hozzá.

A több éve folyó termelékenység vizsgálatok keretében a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok előkészítésére, a magyar tapasztalatok összefoglalását végezte el az Intézet. Folytatódott a gazdaságdemográfiai kutatások szélesítése. Ennek keretében a termékenység területi különbségeit befolyásoló társadalmi-gazdasági tényezők korrelációs analízisére, a gazdasági halandósági táblák kidolgozására és a népesség reprodukciójának a gazdasági jelenségek reprodukciójára gyakorolt hatásának a vizsgálatára került sor.

Szoros munkakapcsolatban az Országos Tervhivatallal kidolgozta az Intézet az új megyei előreszámítás vándorlási komponenseit és elvégezte Budapest népességének az előreszámítását 1985-ig. Több tanulmányt készített az Intézet a távlati tervezési bizottságok részére.

Nemzetközi együttműködés keretében folytatódott a kelet-európai országok termelékenységi és halandósági trendjeinek regionális elemzése, a termelékenység és családtervezési vizsgálatok nemzetközi koordinálásával kapcsolatos munkák, az izolátumkutatások és endogámia vizsgálatok. Tovább szélesedtek a külföldi kapcsolatok. Az Intézet igazgatója és munkatársai 20 esetben vettek részt külföldi konferencián, tanulmányúton, tapasztalatcserén, előadói úton. Az Intézetnek 14 külföldi vendége volt.

Elkészült a tervezete a népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleményvizsgálatnak, amelyet a Demográfiai Bizottság megvitatott és jóváhagyott. Előkészítette az Intézet az öregkorúak demográfiai összetételének és társadalmi helyzetének további vizsgálatát.

Jelentős előrelépés történt a népeségtudomány népszerűsítése terén, elsősorban a TIT Népeségtudományi Csoportjával együttműködve, amelynek irányításában, programjának kidolgozásában, munkájában az Intézet tevékenyen közreműködik. Új kezdeményezés volt a Székesfehérvárott tartott népeségtudományi konferencia.

Az Intézet közlemény-sorozatában 1968-ban hét kötet jelent meg, közöttük az országos jelentőségű népesség-előreszámítási kötet és a budapesti alkoholelvonó rendelkezéseken kezelt 7000 alkoholistára vonatkozó vizsgálati anyag elemzése, amely az Alkoholizmus Elleni Országos Bizottság munkájához nyújt hathatós segítséget. A közleményeken kívül is az Intézet igazgatója és munkatársai több mint 40 cikket, tanulmányt publikáltak, kb. a felét idegen nyelven.

ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszék

A Tanszék két témakörben végzett kutatásokat: I. Az államszervezet alakulása és változásai a dualizmus felbomlásától az 1949 évi alkotmányig; II. a kapitalizmus állami és társadalmi rendjének jogi megalapozása és védelme a XIX., XX. században Magyarországon.

A két témára vonatkozóan 1968-ban a Tanszéken 8 tanulmány készült,

vagy jelent meg. Kovács Kálmán tanulmányokat készített a népbíróságok működéséről, az 1918–19-es polgári forradalom gazdasági kérdéseiről, a feudális földtulajdoni formák továbbéléséről a burzsoá korszak idején Magyarországon. Sík Ferenc disszertációt fejezett be „A büntetőjog és a büntető politika alapvonásai az ellenforradalom hatalomrajutása idején” címmel. Buzás József tanulmányokat írt a népbíróságok működéséről, a dualizmus felbomlásának alkotmányjogi kérdéseiről, az Októberi Szocialista Forradalom hatásáról a magyar jogfejlődésre 1917–19-ben. Máté Gábor monografikus tanulmányt fejezett be a jogegyenlőség és a törvény előtti egyenlőség kérdései a XIX. század első felében Magyarországon tárgykörben, továbbá kutatásokat végzett a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválasztásáról a dualizmus korszakában.

ELTE Statisztikai Tanszék

1968. folyamán a kutatóhely tovább fejlesztette az igazgatási munka mérésével és az igazgatási információs rendszer vizsgálatával kapcsolatos kutatásait. Monográfia jelent meg Kovacsics Józseftől „Mérés és információ a községi igazgatásban” címmel. Az államigazgatás racionalizálására irányuló más kutatások mellett kutatómunkákat szervezett a Tanszék a történeti statisztika, a kommunális igazgatás területén is. A tanszék részéről megjelent a tárgyévben 4 tanulmány, míg a Tanszék tudományos munkaközössége keretében 10 előadás, illetve vita megrendezésére került sor az említett témák körében.

Az Osztályhoz tartozó tudományos Bizottságok tevékenységéről

Állam- és Jogtudományi Bizottság

Az Állam- és Jogtudományi Bizottság 1968. évi ülésein megvitatta a különböző kutatóhelyeken folyó tudományos tevékenység eredményeit, s az 1969–71. közötti kutatási tervek fő irányait. Ebben a körben az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének eredményei és tervei mellett, a három állam- és jogtudományi kar, valamint a gödöllői Agrártudományi Egyetem és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékeinek beszámolója és kutatási tervei is megtárgyalásra kerültek. A kapcsolatos viták — amellet, hogy átfogó tájékozáásra adtak lehetőséget az állam- és jogtudományi kutatások helyzetéről, egyúttal azt is elősegítették, hogy a társadalmi fejlődés igényei szempontjából különösen jelentős kutatási feladatokra hívják fel a különböző kutatóhelyek képviselőinek figyelmét. (Az új gazdasági mechanizmus jogi problémái, az új alkotmány és tanács törvény előkészítésének kérdései, a jogforrások korszerű, szocialista felfogásának problémái

stb.) A kutatási eredmények értékelésével kapcsolatban felmerült az a jogos igény, hogy az Állam- és Jogtudományi Bizottság a továbbiakban vegye jobban figyelembe a nem kutatóhelyeken dolgozók tudományos értékű publikációit, illetve segítse elő a tudományos fokozattal rendelkezők és a különböző kutatóhelyek közötti kapcsolatok fejlődését. A Jogtudományi Bizottság külön megvitatta az állam- és jogtudományok akadémiai könyvkiadási tervét; nemzetközi állam- és jogtudományi tanácskozásokon való részvétel problémáit; tanulmánykötetek előkészítését, amelyek megfelelő színvonalon képviselik a szocialista jogtudományt különböző nemzetközi fórumokon stb.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága több alkalommal külön foglalkozott az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének, valamint Statisztikai Tanszékének -- mint akadémiai kutatóhelyeknek munkájával. A két tanszék munkája az elmúlt években mind a kutatások, mind pedig a tudományszervezési feladatok ellátását tekintve jelentősen fejlődött. A Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék munkájában különösen a szomszédos országok jogtörténezeivel végzett közös kutatásokat és tudományos konferenciák rendezését, a Statisztikai Tanszék munkájában pedig az államigazgatási tevékenység hatékonyságának vizsgálatára és a kapcsolatos információs rendszer fejlesztésére irányuló kutatásokat kell megemlítenünk. A jogtörténeti kutatások további fejlesztése érdekében az Állam- és Jogtudományi Bizottság egy Jogtörténeti Munkaközösség létrehozására hozott határozatot, amelynek feladata az ELTE Állam- és Jogtörténeti tanszékén végzett kutatások és a más kutatóhelyeken végzett jogtörténeti kutatások koordinálása. A Bizottság egyidejűleg állást foglalt a jogtörténeti kutatások, valamint a statisztikai tanszék államigazgatási szervezettel és tevékenységgel kapcsolatos kutatásainak fokozottabb anyagi támogatásában.

Demográfiai Bizottság

1968. május és 1969. február között a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága egyrészt előadások rendezésével, tervezett vizsgálatok, felvételek terveinek megvitatására szervezett munkabizottsági ülések rendezésével, másrészt külföldi konferenciákon való részvétellel, nemzetközi konferenciák szervezésében történő közreműködéssel segítette elő a magyar demográfia fejlődését és fokozott nemzetközi megbecsülés kialakulását. A Demográfiai Bizottság munkáját 1968. évi munkaterve alapján végezte, mely munkatervet 1968. május 9-én tartott plenáris ülésén fogadott el.

1968 májusa óta a Demográfiai Bizottság rendezésében több külföldi professzor tartott Budapesten előadást. A Demográfiai Bizottság munkabizottságai a következő témákkal foglalkoztak: az 1970. évi népszámlálás területi vonatkozásai, a népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvélemény-kutatás terve, a nyugdíjas korú népesség összetételére, helyzetére, állapotára

vonatkozó vizsgálat terve, a reprodukciós mutatók problémája, a bodrogközi izolátumról végrehajtott populációgenetikai vizsgálat eredményei, a több nyelvű demográfiai szótár magyar anyaga.

1968 utolsó negyedéve óta a Demográfiai Bizottság részt vesz az 1969. évi londoni Nemzetközi Néességi Konferencia előkészítésében. A konferencia szervezői a Bizottság öt tagját kérték fel egyes témák feldolgozására, mint a termékenység, a perinatális halandóság, az abortusz vizsgálatok eredménye, család és háztartásdemográfiai kérdések stb. Az elmúlt hónapokban foglalkozott a Demográfiai Bizottság a Nemzetközi Családtervezési Szövetség Európai és Közel-keleti régiójának hatodik, budapesti konferenciájának előkészítésével is, mely konferencia 1968 szeptemberéről halasztódott 1969 szeptemberére.

A Demográfiai Bizottság tagjai közül többen vettek részt dr. Szabady Egonnak, a KSH elnökhelyettesének vezetésével a Bolgár Tudományos Akadémia és a Bolgár Statisztikai Hivatal által 1968 szeptemberében Várnában rendezett Nemzetközi Demográfiai Symposionon. Dr. Szabady Egon elnökhelyettes részt vett a II. Európai Demográfiai Konferencia előkészítő bizottságának ülésén kutatási igazgatói minőségben, delegációt vezetett a Szovjetunióba, továbbá előadásokat tartott külföldi egyetemeken.

Ipargazdasági Bizottság

A Bizottság az 1968. évben három ülést tartott és a következő kérdéseket tárgyalta meg:

- az ipar és az ipargazdasági kutatások helyzete, s a Bizottság ebből adódó feladatai, valamint a Bizottság 1968-ra szóló munkaprogramja.
- az ipargazdasági kutatásokra vonatkozó felmérés tervezete, majd a végrehajtott felmérés eredményei,
- a nemzetközi tudományos egyesületekkel való kapcsolatok fejlesztésének kérdései,
- a KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának, valamint Tudományos és Műszaki Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottságának keretében folyó ipargazdasági munka,
- az ipargazdasági könyvkiadás helyzete,
- az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport 1967. évre, majd 1968. évre és az 1966—68-as hároméves időszakra vonatkozó beszámolója és a következő három évre szóló kutatási terve,
- a négy egyetemi ipargazdasági tanszék hároméves kutatási terve,
- a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet munkája és ehhez kapcsolódva az ágazati ipargazdasági és üzemszervezési intézetek néhány közös problémája.

A Bizottság e kérdésekben számos ajánlást, javaslatot fogadott el, az ipargazdasági kutatások tudományos színvonalának és szervezettségének növelése, elmélet és gyakorlat kapcsolatának erősítése érdekében.

A Bizottság — az érintett intézetek együttműködésének fejlesztése érdekében — az öt ipari minisztérium ipargazdasági és szervezési intézeteinek és az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának igazgatóiból albizottságként Intézeti Vezetői Tanácsot hozott létre.

Közgazdaságtudományi Bizottság

A Közgazdaságtudományi Bizottság 1968-ban behatóan foglalkozott a gazdaságtudományi kutatóhelyek jelenlegi hálózatával, annak fejlesztési kérdéseivel és javasolta az MTA illetékes szerveinek: kezdeményezze az illetékes állami szervek intézkedését annak érdekében, hogy a jövőben új közgazdasági kutatócsoport, vagy intézet létrehozásához az MTA előzetes egyetértése legyen szükséges.

Több ülésen foglalkozott a Bizottság a közgazdaságtudományi kutatóhelyeknek a Bizottság által kezdeményezett koordinációs rendszere eddigi eredményeivel a tervezési, valamint a mechanizmus-tudománypolitikai albizottságok, és a közgazdasági kutatóhelyek Vezető Tanácsa albizottság jelentései alapján. A Bizottság megállapította, hogy az új koordinációs rendszer még csak kezdeti eredményeket ért el és szükségesnek látta mindhárom albizottság tevékenységének fokozását. Egyidejűleg foglalkozott a Bizottság a modern kapitalizmusra vonatkozó hazai kutatások koordinálásának kérdéseivel is és lépéseket tett a szervezeti keret létrehozására. Megvitatta a Bizottság tudományos minősítési rendszerünk néhány problémáját és úgy határozott, hogy a Magyar Tudományos Akadémia illetékes szervei elé terjesztendő javaslatok ügyében a kérdést még egyszer napirendjére tűzi.

Megtárgyalás után egyetértett a Bizottság a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen bevezetésére kerülő új képzési rend alapvonásaival és mind a Művelődésügyi Minisztériumnak, mind a MTA-nak javasolta, hogy az anyagi eszközök fokozottabb biztosításával segítsék elő egyfelől a megfelelő színvonalú oktatógárda kialakítását, másfelől céltámogatásokkal az egyetemi kutatások fejlesztését.

A Bizottság megtárgyalta a közgazdasági könyvkiadás jelenlegi helyzetét és szükségesnek találta a közgazdasági irodalom uniformizált jellegű terjesztésének megváltoztatását, a közgazdász szerzőktől szélesebb olvasóközönség számára is szóló munkák írását.

A Bizottság — a fentiek mellett — az illetékességébe tartozó kutatóhelyek terveit, beszámolóit is megvitatta és számos észrevétellel élt mind a múltbeli munkát, mind a kutatási célkitűzéseket illetően.

Mezőgazdasági Ökonómiai és Üzemszervezési Bizottság

A Bizottság tevékenysége 1968-ban megélénkült; 4 teljes ülést és több munkabizottsági ülést tartott. A szokásos véleményező és javaslattevő fel-

adatainak ellátása mellett a tudományterület legjelentősebb nemzetközi szemináriumát bonyolította le, majd kezdeményező lépéseket tett az eredmények hazai hasznosításáért.

A Bizottság másfél évi előkészítő és szervező munkája után 1968. június 24-től július 3-ig tartotta meg „A gazdasági döntések és tervezés ökonómiai modelljei és kvantitatív módszerei a mezőgazdaságban” tárgyú tíznapos nemzetközi tudományos szemináriumot Keszthelyen, amelyen 19 országból 61 külföldi és számos magyar tudós és kutató vett részt. Az ökonometriai módszerekkel foglalkozó agrárközgazdászoknak ez volt az első jelentősebb nemzetközi tanácskozása.

A szeminárium tanácskozásainak a tematikája felölelte az ökonometriai modellek és módszerek általános fejlődésének, e módszereknek és modelleknek a gazdaságos, a mezőgazdasági körzetek és az országos mezőgazdasági termelés tervezéséhez tartozó problémáit, valamint a gyakorlati alkalmazás kérdéseit a mezőgazdaságban.

A szeminárium mintegy 700 oldalnyi anyagának kiadása a Szovjetunióban orosz, az Egyesült Államokban angol, és hazánkban magyar nyelven van előkészítés alatt. A Bizottság állandó jellegű munkabizottságot alakított a szakterület további művelésére és az eredmények hazai hasznosítására.

A Bizottság újabb tevékenységeként előkészületeket tett a mezőgazdaság műszaki fejlesztése ökonómiai problémáinak a tanulmányozására, amelyről 1969. márciusában kétnapos tudományos munkaértekezletet tart Debrecenben.

Munkatudományi Bizottság

1968. április 18-án megalakult Munkatudományi Bizottság — eredeti célkitűzéseinek megfelelően -- az elmúlt időszakban a munkával, a munkaszervezet struktúrájával és mozgásával foglalkozó különböző diszciplínák együttműködését kívánta előmozdítani. Ennek érdekében 1968. november 1-én megtartott ülésén megvitatta „A munkaügyi kutatások helyzete” c. anyagot és a KGST tudományos együttműködésének keretében a munkaügyi intézetek együttműködéséről szóló jelentést (Meitner Tamás), továbbá a Bizottság tagjainak elképzeléseit, vállalalásait a munkatudományi kutatások területén. Mindez lehetőséget adott annak felmérésére, hogy melyek azok a kutatási témák, melyekkel kapcsolatban különösen szükség van komplex jellegű kutatásokra, vitákra és hogy ebben a körben milyen a viszony az indokolt kutatási igények és a tényleges kutatási kapacitás között.

1969. márciusában a Munkatudományi Bizottság a Magyar Pszichológiai Társasággal együttműködve vitát rendezett a munkaerő-fluktuáció indítékairól, ezek vizsgálati módszereiről, gazdasági szervezési és jogi problémáiról.

Statisztikai Bizottság

A Bizottság 1967-ben alakult. Bár a szervezeti, működési elveire (az albizottságokra) vonatkozó döntések még 1967-ben megtörténtek, az albizottságok gyakorlatilag csak 1968-ban kezdték meg működésüket; így az 1968-as év lényegében az albizottsági programok kialakításának és megkezdésének időszaka volt. Az egyes albizottságok 1968. évi tevékenysége vázlatosan a következőkben foglalható össze:

1. Oktatási albizottság:

Az albizottság elsősorban a felsőfokú oktatás területén folyó statisztikai oktatás szerepével, célkitűzéseivel és tematikájával foglalkozott. Ennek keretében megvitatták a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen folyó statisztikai oktatást, különös tekintettel az egyetemi oktatási reformra. Az albizottság szerint kívánatos lenne a Közgazdaságtudományi Egyetemen közgazdász-statisztikus szakágat beindítani.

2. Gazdasági albizottság:

Az albizottság távlati programként az ökonometriai modellek és gyakorlati alkalmazásuk; a gazdasági előrejelzés és a statisztika; a kooperáció kutatás és a statisztika, a nemzetközi összehasonlítások statisztikai problémái témaköröket tűzte ki megvitatasra.

Az albizottság elsőnek az időjárás és a mezőgazdasági termelési eredmények kapcsolatának témáját vitatta meg, elsősorban az ezzel kapcsolatos modellek és indexek módszertani kérdéseit, a KSH módszertani laboratóriumában készített tanulmány anyaga alapján.

Az albizottság népgazdasági mérlegrendszer kialakításával foglalkozó munkacsoportjában a KSH Közgazdasági főosztálya által összeállított anyagok alapján a népgazdasági mérlegrendszer fogalomrendszerét, illetve táblaterveit vitatták meg.

3. Társadalomstatisztikai albizottság.

Az albizottság mind általános témák, mind konkrét részletkérdések megvitatasát célul tűzte ki; az előbbiek közül kiemelték a társadalmi-foglalkozási csoportosítás kérdéseit, az utóbbiak közül a kriminálstatisztikát, adeviáns magatartások, a kulturális színvonal, valamint a lakáshelyzet statisztikai vizsgálatát és a megbetegedési statisztika egyes problémáit.

Az albizottság általános témájú első ülésén a társadalomstatisztikai adatok közlésének és felhasználásának problémáit tárgyalták meg. Szóba kerültek az adatközlés hagyományos formái és a modern társadalomtudományok igényei közötti ellentétek és ezek megoldásának lehetőségei. Felmerült a társadalomstatisztika integrációjának igénye és ezzel kapcsolatban azok a nehézségek, melyeket a társadalomstatisztika egyes ágazataiban mutatkozó speciális elemek jelentenek az integrált rendszerek kialakítása tekintetében. A vita egyik megállapítása volt, hogy az integráció egyik fel-

tétele standard, interdisciplinális kategóriarendszerek kialakítása a társadalomstatisztika különböző ágazataiban. Az Albizottság második vitauülésének tárgya a bűnügyi statisztika jelenlegi helyzete és problémája volt. A bűnözés statisztikai mérésének problémái között emelték ki az alapegység megválasztását, valamint a büntetőeljárás megfelelő szakaszának kiválasztását. Egyetértés mutatkozott azt illetően, hogy a bűnügyi statisztika hagyományos elemzési módszereinek korszerűsítése szükséges.

4. Módszertani albizottság.

Az albizottság kidolgozta terveit és decemberben — a Közgazdaságtudományi Intézettel közös rendezésben — vitauülést tartott. Az ülésen megvitatták a létfenntartási (megélhetési) költségindexek számításával kapcsolatos elméleti, közgazdasági, valamint statisztikai-módszertani kérdéseket, s ellentétes vélemények hangzottak el a jelenlegi indexszámítási gyakorlat módszertanának helyességét illetően.

Szervezéstudományi Bizottság

1. A Szervezéstudományi Bizottságot az Akadémia 1967. évi közgyűlése a IX. Osztály bizottságává szervezte át. A Bizottság megvizsgálta az átszervezésből folyó konzekvenciákat és megtette az ezzel kapcsolatos szükséges intézkedéseket.

2. A Bizottság áttekintette a szervezéstudományokkal foglalkozó különböző munkaterületeket és ennek alapján meghatározta további tevékenységének fő irányait, tevékenységének fő feladatául a különböző területeken folyó kutatások koordinálását jelölte meg, emellett azonban változatlanul szükségesnek tartja a legjelentősebbnek ítélt elvi kérdések bizottsági megvitatását is.

3. Megtárgyalta a szervezéstudományi kiadványok továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatokat. Ennek alapján szerkesztő bizottságot jelölt ki egy a szervezéstudományi kérdéseket tárgyaló kis-monográfia sorozat közreadásának támogatására.

4. Megvizsgálta a tudományszervezés helyzetét és az illetékes szervekkel való előzetes konzultáció alapján Tudományszervezési Albizottságot alakított, mely az Akadémia keretében működő Tudományszervezési Csoportra támaszkodik.

5. A folyamatosan jelentkező feladatok ellátására a Szervezéstudományi Bizottság szűkebb intéző bizottságot hozott létre.

Szociológiai Bizottság

1968. év során a Szociológiai Bizottság nem ülésezett. Ennek fő oka abban jelölhető meg, hogy a szociológiával kapcsolatban vita bontakozott ki,

s a vitában a kérdések nem kristályosodtak ki eléggé ahhoz, hogy a Szociológiai Bizottság foglalkozzon a felmerült problémákkal.

Az év második felében a Szociológiai Kutató Csoport vezetésében bekövetkező változások is előreláthatóak voltak már. A személyi változások után 1969. év elején a Szociológiai Bizottság újra-szerveződött. A Bizottság titkára a Szociológiai Kutató Csoport új igazgatója lett, s négy új tag kapcsolódott a Bizottság munkájához. 1969. március 4-én a Bizottság újra összeült; ülésén megvitatta a Szociológiai Kutató Csoport 3 éves kutatómunkájáról szóló beszámolót, s a Csoport 3 éves munkatervét. Ezen kívül foglalkozott az 1970. évben megrendezésre kerülő VII. Szociológiai Világkongresszusra való előkészületekkel is.

*A Magyar Közgazdasági Társaság
1968. évi tevékenysége*

A Magyar Közgazdasági Társaság 9 budapesti szakosztálya és 7 megyei szervezete 1968-ban mintegy 145 rendezvény keretében behatóan foglalkozott az időszerű közgazdasági kérdésekkel. Hathatósan segítette az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését, az új közgazdasági környezet szolgáltatása impulzusok helyes felismerését, a megoldási módok kialakítását. Tevékenységében fokozatosan előtérbe állította a konkrét szakmai kérdések, a vállalati és üzemgazdasági témák megvitatását; e téren különösen a megyei szervezetek munkája emelkedett ki. Programjukban kedvező arányban valósult meg az átfogó elvi, valamint a helyi vállalati, gyakorlati kérdések tanulmányozása. Érdemi együttműködés bontakozik ki a vállalatok és intézmények, mint jogi tagok és a Társaság között, amelynek keretében az egyesület bekapcsolódik a vállalati köz- és üzemgazdasági problémák megoldásába.

A beszámolási időszaknak kiemelkedő eredménye volt a VII. Közgazdász Vándorgyűlés, amely július 4–6-án Veszprémben került megrendezésre, „Gazdasági irányítás — vállalati nyereség” tárgykörrel, három szekcióban (I. Vállalati erőforrások — mobilitás; II. Fejlesztés és üzempolitika; III. Értékesítés — piactervezés). Ezekon körülbelül 600 fő vett részt.

A pályázati tevékenységet a Társaság szervezetei elhanyagolták; néhány pályázatot írtak ki, ezek sem mozgósították a szakmai köröket, kevés színvonalas tanulmányt nyújtottak be. A Békés megyei Csoport 1967-ben kiírt felhívására („A mezőgazdaság munkaerő-ellátásának problémái Békés megyében”) például 6 tanulmányt nyújtottak be. A bíráló bizottság javaslata alapján a vezetőség négyet díjazott.

Az MKT 1968-ban is tevékenyen részt vett a közgazdász továbbképzés szervezésében, fejlesztésében, s különösen vidéken az érdemi irányításban. Közreműködött a továbbképzés egyéb formáival (pl. az Egyetem kihelyezett tagozataival) is.

A magyar közgazdászok — köztük a MKT küldöttei — elismerést kiváltó módon vettek részt a külföldi konferenciákon. Így pl. a Nemzetközi Közgazdasági Társaság 1968. júliusában Velencében tartott konferenciáján (A fogyasztás, tervezés és a gazdasági növekedés”) és a szeptember 2–7 között Montreálban tartott konferencián („A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jövője”). Budapesten, a Népgazdaságtervezési Szakosztály gondozásában került megrendezésre a Nemzetközi Regionális Társaság 8. Európai Kongresszusa, augusztus 27–30 között.

Szeptemberben és októberben vezetőség- és küldöttválasztó taggyűléseket tartottak a Társaság szakosztályai és megyei csoportjai, október 24–25-én került megrendezésre az MKT közgyűlése.

A közgyűlések fellendítették az egyesületi munkát. A szervezeti kérdések mellett a rendezvények időszerű közgazdasági témákat is napirendre tűztek. A szervezetek élére mintegy 160 főnyi vezetőséget választottak, s 200 küldöttet az MKT közgyűlésére.

A közgyűlésen az Elnökség és a Számvizsgáló Bizottság beszámolóját követően 72 tagú új Választmányt választottak. Négy közgazdász kapott kormánykitüntetést, 21 főnek adományozták a Széchenyi István Emlékérmet. A Közgazdász Díjat, melyet az Elnökség az Akadémia Elnökének engedélyével alapított, az 1968. évi közgyűlés alkalmával adták ki első alkalommal; 6 vezető közgazdász első díjat, egy aktivista harmadik díjat kapott. A közgyűlés jóváhagyta az MKT új alapszabályát.

A Tudományos Ülésszak „A gazdasági növekedés feltételei és eszközei az új mechanizmusban” témát dolgozta fel, plenáris ülés 4 szekciója keretében (I. Gazdasági fejlődés — távlati tervezés; II. Életszínvonal-politika; III. Nemzetközi munkamegosztás, külkereskedelem; IV. A szocialista gazdaság monetáris rendszere).

Az ülésszak munkáját nagy érdeklődés és sajtóviszhang kísérte. Az előadások és hozzászólások könyv formájában kiadásra kerülnek.

1968. I. felében az MKT szervezeti tagdíj- és tagrendezést hajtottak végre. Ennek eredményeként a taglétszám átmenetileg jelentősen, kb. 1800 főre csökkent.

Az 1968. év sok tekintetben előrelépést jelentett a pénzgazdálkodás Társaságon belüli decentralizálása irányában. A jogi tagdíjak révén a pénzgazdálkodás keretei jelentős mértékben bővültek, a Társaság nagyobb pénzügyi alapot nyert tevékenységéhez. Növekedtek a területi szervezetek anyagi keretei és önállóságuk is: az Elnökség által a munkaprogrammal egyidejűleg megtárgyalt és jóváhagyott önálló költségvetés keretei között maguk gazdálkodnak.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak alakulása

1. *Quantitatív elemzésben* 1968-ban az Osztály nemzetközi kapcsolatai — tanulmányutak, kongresszusi részvételek, hazai konferenciák külföldi vendégek körében — a következők szerint alakult.

Az Osztály 138 személy *külföldi útját* tette lehetővé egyezményes tanulmányút, kongresszusi kiküldetés, eseti meghívás támogatása stb. körében. A 138 kiutazásból tanulmányútra 57 esett. Az 57 tanulmányút közül 37 szocialista országokban lebonyolított tanulmányút volt, döntően az akadémiai egyezményes tanulmányutak keretében, kisebb részben a műszaki tudományos együttműködési egyezmények szervezeti formájában. A 20 nyugati tanulmányutat részben az Akadémia nyugati csereegyezményei (Ecole Pratique des Hautes Etudes, CNRS), részben a Kulturális Kapcsolatok Intézetének keretében szervezett államközi kulturális egyezmények útján biztosítottuk; kisebb részben került sor egyedi tanulmányút meghívások elfogadására is.

A 138 kiutazásból 81 konferencián való részvételre, ill. hosszabb-rövidebb előadó útra esett; állandóan előadóval szerepeltünk a Strasbourgi Nemzetközi Összehasonlító Jogi Egyetemen, több intézeti kutató kapott vendégprofesszori meghívást különböző országokból (Tanzánia, USA stb.)

Külföldi vendégeink, tanulmányútra, illetve konferenciára érkező kutatók és tudósok száma a kiutazók számával kb. azonos volt. Külön említést érdemel, hogy 1968-ban a korábbinál több, nemzetközileg is ismert tudós tett eleget az Osztály meghívásának; az Osztály külön-meghívási keretében látogatást tettek nálunk: R. Frisch, nemzetközileg ismert norvég közgazdász; V. M. Koretzky, az Ukrán Tudományos Akadémia levelező tagja; I. M. Ilyn, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Afrika Intézetének tudományos titkára; E. Melichar, a Bécsi Állam- és Jogtudományi Kar dékánja; J. Buzilov, a Moszkvai Munkatudományi Intézet osztályvezetője, J. Piel-Desruisseaux, a Francia Mezőgazdasági Üzemszervezési Intézet igazgatója; R. M. Petuhov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja, az Alma-Ata-i Ipargazdasági Intézet igazgatója.

2. 1967-hez viszonyítva emelkedett azoknak a *külföldi tudományos tanácskozásoknak* a száma, amelyekben az Osztály — különböző akadémiai támogatások biztosításával — képviselve volt. A fontosabbak:

- az Ecole Pratique des Hautes Etudes szociológiai konferenciája, Párizs;
- a Harvard Egyetem és az ENSZ közös közgazdaságtudományi konferenciája, Genf;
- a Strasbourgi Nemzetközi Összehasonlító Jogi Egyetem tavaszi és nyári szemesztere;
- az UNESCO Bécsi Központjának konferenciája a fiatalok bűnözéséről, Varsó;

- az ENSZ konferenciája a nemzetközi jog kodifikálásáról, Bécs;
- az UNESCO „Marxizmus és a modern társadalmi gondolat” című konferenciája, Párizs;
- konferencia a modern kapitalizmus problémáiról, Weimar;
- az UNESCO Bécsi Központjának konferenciája a műszaki fejlődés gazdasági és társadalmi problémáiról, Párizs;
- a Nemzetközi Társadalomtudományi Tanács tanácsulése, Moszkva;
- konferencia a polgári közgazdaságtan új irányzatairól, Belgrád;
- a Csehszlovák Szociológiai Társaság városzociológiai konferenciája, Prága;
- filozófiai világkongresszus, Bécs;
- nemzetközi ökonómiai és vezetéstudományi konferencia, Amsterdam;
- nemzetközi közigazgatástudományi kongresszus, Dublin;
- iparszociológiai konferencia, Ljubljana;
- konferencia a fejlődő országok gazdasági problémáiról, Bonn;
- jogszociológiai konferencia, Verese;
- nemzetközi jogtörténeti konferencia, Göteborg;
- Ókor-jogtörténeti Társaság konferenciája, Freiburg;
- Kelet–Nyugat közgazdaságtudományi kerekasztal értekezlet, Innsbruck;
- nemzetközi konferencia a nemzetközi vétel jogáról, Genf;
- a szociológiai világkongresszus előkészítő konferenciája, Várna;
- a Holland Közgazdaságtudományi Intézet konferenciája a fejlődő országok gazdasági kérdéseiről, Rotterdam;
- szocialista államigazgatásjogi konferencia, Moszkva.

3. 1968-ban az Osztály jóváhagyott nemzetközi konferencia-keretében 3 olyan *hazai konferencia* megrendezésére került sor, amelyekben külföldi meghívottak is részt vettek;

a) Szovjet–magyar jogásznapiok, Budapest;

b) Regional Sciences Association európai konferenciája, Budapest.

c) Agrárgazdasági konferencia „Gazdasági döntések és tervezés kvantitatív modelljei a népgazdaságban”, Budapest.

Könyvkiadás

Az Osztály az utóbbi években évenként 260 szerzői ívre terjedő könyvkiadási kerettel rendelkezik az Akadémiai Kiadónál. A korábbi években, még 1967-ben is, az Osztály ezt a keretét a ténylegesen megjelent munkák ívkerete szerint nem tudta kitölteni annak ellenére, hogy az Osztály által kiadni tervezett munkák száma terjedelem szempontjából jóval meghaladta az Osztály 260 íves keretét. Az ellentmondás onnan adódott, hogy az Osztály

mindig az évi 260 fves keretnek megfelelő számú könyvet hagyott jóvá az operatív megjelentetési terv számára, e munkák egyrésze azonban különböző okok miatt (pl. fordítás elhúzódása, kézirat késedelmes elkészítése) a tárgyévben nem jelent meg, miáltal az Osztály tulajdonképpen nem tudta könyvkiadási tervét teljesíteni. Ezért határozott az Osztály úgy, hogy a következőkben az éves keretet meghaladó számú könyvet hagy jóvá az operatív tervben. Ez lehetővé teheti, hogy az éves tervet akkor is teljesítsük, ha egyik-másik könyv megjelenése a következő évre tolódik át. Az 1968. évi tervezés már ennek megfelelően történt. Ennek tudható be, hogy az Osztály területét illetően 1968-ban az Akadémiai Kiadónál összesen 281,4 fvre terjedő munka jelent meg. Ha le is számítjuk ebből Meznerics Iván alább szintén feltüntetett munkáját, mely a kiadói keret terhére került kiadásra, a tervteljesítés akkor is teljesnek mondható. A korábbi 50–60%-os tervteljesítés mellett ez mindenesetre számottevő előrehaladást jelent és egyben jelzi, hogy a tervezés módját illetően a továbbiakban is a vázolt megoldással kell élni. 1968-ban az Akadémiai Kiadónál az Osztályt illetően a következő munkák jelentek meg:

- *Almási Gábor*: A mezőgazdaság műszaki fejlesztésének üzemgazdasági vonatkozásai. (A nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozat.)
- A gazdasági mechanizmus reformja Magyarországon. Tanulmányok. (Szerk. *Friss István*). Orosz nyelven.
- Az állóeszközgazdálkodás időszerű kérdései. (Főszerk. *Hevesi Gyula*, szerk. *Petes György*).
- *Bognár József*: Economic Policy and Planning in Developing Countries. Gazdaságpolitika és tervezés a fejlődő országokban (Angol nyelven).
- *Géczy Gábor*: Magyarország mezőgazdasági területe.
- *H. Sas Judit*: Emberek és könyvek. (Szociológiai tanulmányok sorozat. 6.)
- *Kukovics Sándor*: A halhústermelés néhány gazdasági kérdése. (Megj. A nagyüzemi gazdálkodás kérdései sorozatban.)
- *Meznerics Iván*: Banking Business in Socialist Economy. Bankügylet a szocialista gazdálkodásban (angol nyelven.)
- *Nagy Imre*: A szarvasmarhatenyésztés közgazdasági elemzése. (Közgazdasági Értekezések sorozat. 10.)
- *Nizsalovszky Endre*: Order of the Family. A család jogi rendje. (Angol nyelven.)
- *Szászy István*: International Labour Law. A nemzetközi munkajog. (Angol nyelven.)
- *Varga Károly*: Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. (Szociológiai Tanulmányok sorozat. 5.)
- World Views of Population Problems. Demográfiai jubileumi kötet, angol nyelven. (Szerk. *Szabady Egon*.)

Az Osztályhoz tartozó intézmények létszámának és költségvetésének alakulása 1968. és 1969. évben

A) Létszám (fő)

Intézet megnevezése	1968			1969		
	kutató	segéd-szem.	Össze-sen	kutató	segéd-szem.	Össze-sen
Közgazdaságtudomá-nyai Intézet	74	33	107	72	37	109
Állam- és Jogtudo-mányi Intézet	31	22	53	37	21	58
Ipargazdaságtani Ku-tató Csoport	15	7	22	15	8	23
Szociológiai Kutató Csoport	18	6	24	19	8	27
Afro-Ázsiai Kutató Központ	10	5	15	12	8	20
Összesen:	148	73	221	155	82	237

B) Költségvetés
(felújítás nélkül, ezer forintban)

Intézet megnevezése	1968	1969
Közgazdaságtudományi Intézet	5 308	5 485
Állam- és Jogtudományi Intézet	2 494	2 676
Ipargazdaságtani Kutató Csoport	1 550	1 679
Szociológiai Kutató Csoport	1 148	1 291
Afro-Ázsiai Kutató Központ	928	1 265
Összesen:	11 428	12 396

C) Támogatott tanszékek Ft kerete

Tanszékek megnevezése	1968	1969
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar		
Magyar Jogtörténeti Tanszék	22 000	22 000
Statisztikai Tanszék	23 000	23 000
Népszámtudományi Kutató Csoport	200 000	200 000
KSH Könyvtár	5 000	5 000
Összesen:	250 000	250 000

III. A Beszámoló vitája

Hevesi Gyula akadémikus felszólalásában Friss István akadémikus azon a megállapításából indult ki, amelyek a közgazdaságtudományoknak az Akadémián belüli helyzetére vonatkoztak, hogy az idetartozó tudományágaknak távolról sincs olyan súlya az Akadémia életében, mint amilyen őket megilletné, különösen most, a mechanizmus reform bevezetése, kialakulása során.

Egy példával illusztrálva, hogy az idetartozó tudományágaknak az Akadémián belüli fejlődése sem anyagilag, sem káder-ellátottság tekintetében nem arányos ezeknek a területeknek egyre fokozódó jelentőségével, a Friss István akadémikus által említett KNEB-vizsgálatra lehet utalni.

A megvizsgált intézetek a legutóbbi 4–5 év alatt fejlődtek ki aránylag kis kezdetből jelenleg több, mint 3500 főt foglalkoztató széles hálózattá. Igaz, ennek a 3500 főnyi létszámnak kb. az 50–60%-a adatfeldolgozással foglalkozik, de a tudományos dolgozók száma, beleértve a főmunkatársakat, munkatársakat, egyéb munkatársakat, 1500–1800 fő körül van. Bár ezek nagyrészt önelszámolási alapon működnek, de ez bizonyos fokig csak látszólagos, mert azt a szervezési munkát, amit ezek az intézetek végeznek, mindenképpen el kellene végezni, akár költségvetési finanszírozásból, akár a vállalaton belül történik ez. Ezek valójában olyan költséget jelentenek, amelyek a gazdasági fejlesztéshez mindenképp szükségesek.

A konkrét vállalati jellegű szervezési feladatok mellett, amelyek igen hasznosak, és a megállapítás szerint a munka kb. 70%-át teszik ki, majdnem teljesen háttérbe szorulnak az elméleti, elvi jellegű kutatások, amelyekkel kezdetben ezek az intézetek is nagyobb mértékben foglalkoztak. Most egyre inkább azt várják, hogy az Akadémia végezze el számukra azokat az elvi kutatásokat, dolgozza ki azokat az elméleti alapokat, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a rendkívül gyorsan előrehaladó szervezés-tudományok és a hozzájuk tartozó tudományos területek valóban lépést tartsanak a gyakorlatban is a szükséges tudományos szint fejlődésével és érvényesüljenek is a hazai ipari gyakorlatban.

Ezt elsősorban az Akadémiai Ipargazdasági Csoporttól is várják, de bár már 3 vagy 4 éve van napirenden ennek a kutató csoportnak intézetté való fejlesztése, ezalatt a négy év alatt ennek a csoportnak a létszáma húsz főről 23-ra emelkedett.

Így is jelentős az a munka, amit a Csoport végzett, mert hiszen egy külső körre is támaszkodott, de mégsem helyeselhető, hogy a gyakorlati és alkalmazott munkát végző kutató intézetek felfejlődése sokszorososan felülmúlja a megfelelő akadémiai intézeteket, amelynek aránylag kevés költséget igénylő a fejlesztési terve már több éven keresztül azért húzódik egyik évről a másikra, mert más tudományterületeken nagy beruházásigényű intézetek vannak felépülőben.

Földi Tamás, a Közgazdaságtudományi Intézet könyvtárának vezetője felszólalásában az Osztály könyvkiadási tevékenysége körében eső kérdésekkel foglalkozott.

A beszámolási időszakban 13 könyv jelent meg az Akadémiai Kiadónál az Osztály kiadásában, ami csak töredéke annak, amik az akadémiai intézetek szerzőitől tudományos publikáció címen megjelennek. Az Osztály által kiadott 13 kötet közül 6 kötet idegen nyelven jelent meg, és ezeknek a köteteknek az ívszáma megközelítőleg 200 ív. Az idegen nyelvű könyvkiadás terén ma már régen túlhaladtuk azt az időt, amikor sűrű panaszok hangzottak el arról, hogy a magyar tudósok alkotásai egyáltalában nem, vagy csak nagyon kis mértékben férhetők hozzá idegen nyelven.

Jelentős előrelépésként kell tekinteni azt, amiről az Osztály írásbeli beszámolója e téren mond, különösen akkor, ha hozzávesszük, hogy mint a magyar művek vonatkozásában, az idegen nyelvű kiadások vonatkozásában is az osztályhoz tartozó intézetek idegen nyelvű publikációs tevékenységének keretei és eredményei ennél lényegesen bővebbek.

Először is az Osztály kiadásában megjelenő két Actáról kell szólni, de azon kívül az Osztályhoz tartozó intézetek saját kezdeményezésükből is saját anyagi erejükre támaszkodva is jelentetnek meg idegen nyelvű kiadványokat.

E tekintetben élenjár az Afro-Ázsiai Kutató Központ idegen nyelvű, párhuzamosan 3–4 nyelven megjelenő sorozata. Ez már jóval tovább tart a 20. számnál, és e kiadványok külföldön igen keresettek. De a Közgazdaságtudományi Intézetnek is megjelent már saját idegen nyelvű kiadványa az elmúlt években és továbbiak megjelenését tervezzük erre az évré.

Ezekből a körülményekből úgy tűnik, hogy ezen a téren tehát kielégítő a helyzet. A közelebbi vizsgálatok azonban arra utalnak, hogy erről szó sincs. Több olyan pont is van, amelyre nézve elég sürgős javításra, továbbfejlesztésre volna szükség.

Az egyik ilyen problémakör a magyar nyelvről való fordítás problémaköre. Az idegen nyelvre való fordítások rendkívül nehezen haladnak előre, és többek között a hosszú átfutási időnek, amiről nyilván mindenkinek vannak tapasztalatai, egyik oka éppen a fordítással kapcsolatos igen sok probléma.

Nem rendelkezünk megfelelő fordító gárdával, illetőleg amennyiben vannak megfelelő fordítóink, ezek száma rendkívül csekély. A közgazdasági fordítások túlnyomó részét, azt kell mondanom: 90%-át 3 ember végzi. Ha ezek közül egyik a munkából kiesne, akkor teljes lehetetlenülés állna be. Szükség volna tehát a fordítók körének a kiszélesítésére és a jelenleg működő fordítók továbbképzésére.

Javaslam, foglalkozzék a IX. Osztály azzal, hogy az Akadémia az Országos Ösztöndíj Bizottságon keresztül biztosítson lehetőséget a már bevált fordítóknak külföldön történő 3–6 hónapos nyelvi továbbképzésére. Javaslam

továbbá fordításra alkalmas fiatalabb szakemberek jó fordítóvá képzésének szorgalmazását.

Egy másik kritikus pontja idegen nyelvű könyvkiadásunknak a terjesztés szűk keresztmetszete. A 200 ív fordítási költsége, a szerzői díj, a nyomás horribilis összeget vesz igénybe. Nehéz konkrét számot mondani, de közel állhat egymillió forinthez. Nem biztos, hogy a közel milliós nagyságrendű költség betölti-e rendeltetését, hogy eljuttak-e idegen nyelvű kiadványaink oda, ahová szánjuk ezeket. Mutatkoznak egyes jelek arra nézve, hogy nem jutnak el. Van olyan tapasztalatunk egy lapnál, az *Acta Oeconomica*-nál, hogy az értékesített példányszám, bár a folyóirat nem olyan nagyon régi, azt mondhatnók, rendben van, de ha konkrétan megnézzük ennek országok szerinti eloszlását, olyan figyelemreméltó differenciák merülnek fel, miszerint az Egyesült Államokban 500 példányt vesz át egy terjesztő, és a Szovjetunióban 10 példányt.

Az egyes kiadványok, könyvek adatai általában változóak. Vannak olyan kiadványok, amelyek viszonylag gyorsan elfognak, de tapasztalataim azt mutatják, hogy ez sokszor inkább a véletlennek, vagy pedig bizonyos, nem a normális csatornákon folyó szervező munkának köszönhető, semmint annak, hogy ennek egy bejáratott, olajozott menete volna.

A második javaslat az Osztályhoz: az Osztály forduljon az Akadémiai Kiadóhoz hogy az adjon egy helyzetjelentést az idegen nyelvű kiadványok terjesztéséről, és terjesszen elő tervet arról, hogyan lehetne a jelenlegi terjesztési helyzeten javítani.

Azok a nehézségek, amelyek a könyvkereskedelem, a külkereskedelem csatornáin keresztül történő terjesztésben megnyilvánulnak, készítetik az intézeteket arra, hogy saját kereteikből, saját anyagi lehetőségeikből kiadványokat jelentessenek meg, amelyek kis részét könyvkereskedelmi forgalomban, külkereskedelemben értékesítik, nagyobbik részét közvetlenül cserébe, vagy ajándékként kiküldik külföldi partnereiknek.

A jelenlegi helyzetben, míg a külkereskedelem útján a terjesztésre megnyugtató formát nem találunk, ezt az utóbbi módszert ajánlatos lenne fokozni. Kis terjedelmű, viszonylag jól, nem feltétlenül nyomdában előállított kiadványokra gondolok. Ezek számának szaporításával előbb, gyakorlatibb kontaktust lehetne teremteni a külföldi kutató intézetekkel, partnereinkkel.

Még egy gondolat érdemel megfontolást ebben a témakörben. Az említett erőfeszítések ellenére nagyon sokszor felvetik, hogy kiadványaink nem jutnak el a megfelelő helyekre, sőt azokról tudomást sem szereznek. Évekkel ezelőtt, — kb. 6—8 évvel ezelőtt és azután később is többször — felvetődött akkor még a II. Osztály keretében egy társadalomtudományi idegen nyelvű referáló lap kérdése. Erre tervezetek készültek, költségvetés készült, azután ez az ügy beleolvadt a közgazdasági dokumentáció rendezésére irányuló nem túl sikeres erőfeszítésekbe. Tekintettel, arra, hogy a kérdésnek ilyen

módon való megoldása — miként a Közgazdasági Dokumentációs Központ-ról való elképzelések realizálása — a közeljövőben nem valószínű, az Osztály fontolja meg ismét ezt a kérdést: tűzze napirendre egy idegen nyelvű, angol—oroszlapon párhuzamosan megjelenő társadalomtudományi referáló lap kiadásának ügyét.

Weltner Andor, az állam- és jogtudományok doktora a Munkatudományi Bizottság és az egyetemek, illetőleg a jogi karok kapcsolatát és azok együttműködését illetően, az eddigi jó eredmények hangsúlyozásával a kapcsolat és együttműködés fejlesztését jelezte kívánatosnak. Arra lehetőség is van, annál is inkább, mert a jogi karokon egyre növekszenek azok a tudományos viták, amelyekben lényegében vagy együttműködve vagy az együttműködés irányában dolgozunk.

Legújabbán a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem és a budapesti Jogi Kar közösen rendezett vitát a tulajdon kérdéséről. Olyan témákban, amelyek előbbre visznek és ahol az együttműködés művelhető, érdemes az eddigi kezdeményezést folytatni.

Több szerző azzal a nehézséggel küzd, hogy jelenleg az Akadémiai Kiadónál esetleg 4—5 évig is eltart, amíg könyve bekerül az úgynevezett operatív tervbe. Akkor azután tényleg gyorsan megjelenik. Sok szerző számára nagyon megnyugtató lenne, ha kapna egy olyan nyilatkozatot, miszerint témája talákozik az Osztály tetszésével. Ennek alapján a szerző elkezdene dolgozni, kapcsolatot tartana az Akadémiai Kiadóval, és olyan helyzet alakulhatna ki, hogy nem kell kivárni a 4—5 évet, hanem hamarabb is megtörténhet a kiadás, miután az általános tapasztalat szerint kész kéziratok viszonylag hamar jutnak nyilvánossághoz.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál ez a gyakorlat, sőt ez ott már annyira fejlődött, hogy szerződést sem kötnek; a szerző elviszi a kéziratot — olyan kéziratról van szó, amelyre nézve a közönség érdeklődése fennáll — és a könyv nagyon hamar megjelenik.

Ami a Munkatudományi Bizottság elmúlt évi munkáját illeti, szerénytelenség nélkül megállapítható, hogy a Bizottság viszonylag jól megtalálta azt az utat, amelyen járnia kell. Erről néhány szó a jelentésben szerepel is.

A munkatudomány jelentőségéről lehetett meggyőződni azon a linzi nemzetközi konferencián is, amelyen, ha a belga résztvevőnek a jelentése alatt nem az illető neve szerepelt volna, hanem tőlünk valakié, akkor nagyon könnyen össze lehetett volna téveszteni ezt abban a vonatkozásban, hogy mennyire hasonló problémák jelentkeznek egy ugyancsak tízmillió kis országban ezen a területen, mint nálunk.

Ettől függetlenül az egész konferencia egyik fontos tapasztalata az volt, hogy bármennyire is nehézségekbe ütközik, azt a módszert, azt a módszert követni kell, hogy bizonyos erre alkalmas témákat a különböző társadalomtudományok oldaláról megközelítve, komplex módon kell megvitatni, művelni

és erre vonatkozóan publikálni. Ebben mind az ott résztvevő szocialista és kapitalista országok részéről megjelent emberek egyetértettek.

Ennek egyik hazai megnyilvánulása volt, hogy a Pszichológiai Társaság munkalélektani szekciójával szerveztünk egy kerekasztal megbeszélésnek szánt, kicsit tágabb körűvé vált — lényegében jól sikerült — értekezletet, amelyen részt vettek pszichológusok, szociológusok, jogászok és közgazdászok.

Szabó Imre akadémikus az Osztályhoz tartozó tudományágak kapcsolatáról, e kapcsolat alakulásáról szólt.

Néhány évvel ezelőtt, az Akadémia egyik átszervezése során úgy döntöttünk, hogy létrehozuk a IX. Osztályt, amelyben a közgazdaságtudományt, az állam- és jogtudományt és a szociológiát egyesítjük. Ennek a csoportosításnak kettős célja volt, egy negatív és egy pozitív. Negatív célja talán az volt, hogy tudományágainkat nem kellett a történettudománnyal, a filozófiával, művészettörténettel, régészettel együtt igazgatni egy tudományos osztály keretében. Pozitív célnak viszont azt mondhatnánk, hogy egymáshoz elvileg közelálló három tudományt csoportosítottunk egy osztályba.

A dolog szervezeti oldalának kérdése mellett az érdemel figyelmet, hogy sikerült-e összekovácsolni az Osztályból valamiféle eszmei egységet vagy sem, vagy útban vagyunk afelé, hogy ilyen eszmei egységet teremtsünk. Sok tényező van, ami a bizonyos szinten való egybekovácsolást akadályozza. Ha csak nemzetközileg viszem tovább a kérdést, nemzetközi tudományos összefüggésekben egészen külön kezelik a közgazdaságtudományt és az állam- és jogtudományt. Az egyiket, hogy a mi nomenklaturánkat használjuk, intézményi tudománynak, az állam- és jogtudományt pedig erkölestudománynak tekintik. Amikor az UNESCO keretében a társadalomtudományok helyzetéről szóló jelentést készítették, a közgazdaságtudomány a társadalomtudományok I. csoportjába, az állam- és jogtudomány a II. csoportjába került. Ezzel ugyan nem lehet részünkről egyetérteni, de nem is itt van a probléma, hogy mi az UNESCO nomenklaturájának megfelelően alakítsuk ki az Akadémia szervezetét, hanem ott, hogy vannak-e jelei a közgazdaságtudomány, az állam- és jogtudomány és a szociológia közelítésének.

Jelei vannak, de azzal is egyet lehet érteni, ha ezekkel a jelekkel nem vagyunk megelégedve, keveseljük őket. Biztos, hogy tudományos fejlődésünknek volt egyideig és ma is megvan egy olyan tendenciája, hogy a tudományok valahogy bezárkóznak önmagukba, legalábbis az állam- és jogtudományok túlzottan állam- és jogtudományok, — inkább állam- és jogtudományok, semmint szükséges lenne, és kevésbé keresik a kapcsolatot a közgazdaságtudománnyal, a szociológiával, noha bizonyos jelei vannak ennek is. Ha azonban ezen a módon folytatjuk tovább ezt a munkát, akkor az Osztályunk sem fogja tudni nézetem szerint ellátni a maga feladatát, mert a jelenleginél sokkal nagyobb ütemben kellene megteremteni a tudományközi kapcsolatoknak a rendszerét, amely rendszernek quasi gazdája a IX. Osztály lehetne.

Ha csak a mechanizmus kérdését nézzük, természetesen nem lehet kifogásolni, hogy külön kötetben jelentek meg a közgazdászok és külön a jogászok munkái. Nem az egy kötetbe való foglalás lenne a döntő. De az együttműködés bizonyos kérdéseknek komplex módon való megvizsgálására még mindig nem megy. Alig tudtunk valamit létrehozni, és itt mégiscsak valamiféle szervezeti okokhoz kell elérni. A szervezeti okok nem az Osztály jellegéből adódnak, hanem abból, hogy a munkában a mai szervezeti egység érdemben elégtelenül érvényesül.

Ha az intézetek külön-külön dolgoznak, tagozódnak, önálló terveik vannak, ha nincs olyan része a terveiknek, amely beiktatódik egy magasabb rangú tervbe, ha egy-egy ilyen együttműködést tulajdonképpen felesleges tehernek érznek, amely munkájukból kilendíti a kutatókat, akkor itt valamiféle olyan további szervezeti intézkedéseket is kell hiányolnunk, amelyek segítenének ezen a beszűkült szemléleten, amelyek anyagilag is megteremtenék a lehetőségeket a közös kutatásokra, és amelyek végső soron hozzájárulnának ahhoz, hogy a IX. Osztályba tartozó tudományágak a mainál sokkal szorosabb eszmei kapcsolatban legyenek egymással.

Szabó Kálmán, a közgazdaságtudományok doktora hozzászólásával Friss István osztálytitkár bevezető referátumához kapcsolódott.

Friss István osztálytitkár felvetette, hogy részben a kutatók anyagi helyzetének viszonylagos elmaradása a konkurens munkahelyeken alkalmazott fizetésektől kényszerít abba az irányba, hogy az utánpótlás lényegében az egyetemekről kikerült fiatalokra szorítkozzék.

Amennyire hátrányos a fizetési színvonalnak ez az elmaradása, és amennyire káros az, hogy az egyetemeken is ugyanúgy van, hogy külső munkahelyekről utánpótlásul nem lehet kapni fiatalabb szakembereket, ugyanúgy ennek a fiatal utánpótlásnak meglesz a jelentősége akkor is, ha a fizetések bizonyos mértékben rendeződnek.

Jó kezdeményezés, hogy a végzett diákok, amikor elvégzi az egyetemet és kutató helyre kerül, a Közgazdaságtudományi Intézet elküldi meghatározott céllal, programmal gyakorlati munkahelyre úgy, hogy közben az Intézet állományában marad. Az egyetemeken ezt sajnos nem tudják megtenni. Egyrészt a terhelés miatt nem lehet őket nélkülözni, másrészt ki vagyunk téve a veszélynek, hogy ott is maradnak mindenféle ígéret, az ott lévő esetleges nagyobb szakmai lehetőségek, ambíciók kielégítése miatt.

Ha ez az állapot így marad, vagy részben megmarad, de egy javult helyzetben is, szorosabb kooperációt kellene az egyetemek és az intézetek között kialakítani; ti. abból a célból, hogy a hallgatók indulási sebességét, a tudományos munkában és a gyakorlatban való tapasztalat szerzését már az egyetem évei alatt is megpróbáljuk felgyorsítani, miáltal talán rövidebbre volna zárható az az idő, ami alatt a kezdő tudományos kutató gyakorlati munkát végez, és nem az intézetnek dolgozik közvetlenül.

A közgazdaságtudománynak — és nemcsak annak — vannak olyan területei, amelyekre nézve nagyon fontos olyan adottságokat kifejteni, pl. matematikai tudást, amelyek egy embernél már 20—30 éves korában is erőteljesen jelentkeznek és nem biztos, hogy az a legjobb formája az ő tudományos előrehaladásának, ha gyakorlati munkára készítjük, nem pedig egyszerűen kutatási munkára, amely gyakorlattal foglalkozik.

Az egyetemi oktatók zöménél és a tudományos kutatók, különösen az alapkutató intézetek tagjainak zöménél a gyakorlati ismeretszerzések, megfigyelő készség erősítésének nem szükségképp az a legszerencsésebb formája, hogy a kutatót gyakorlati munkahelyre kihelyezik, még akkor sem, ha megfelelő, tudományosan képzett szakember mellé kerül — mert ennek más módja is van -- hanem inkább az, hogy egyéni programmal indul, amely megkívánja azt, hogy gyakorlati helyeken vizsgálódjék, de ugyanakkor függelmi munkaviszonyba, rutinmunkára készítő munkaviszonyba ne kerüljön. Az egyetemen ilyen tapasztalataink vannak.

Az egyetemen most már talán a lehetőségeink is meg fogják engedni -- a kollégiumi épület kapacitás bővülésével -- hogy megvalósítsuk a következő elképzelést. Szervezünk egy olyan kollégiumot, amelynek lakói már néhány szemesztert végighallgatott legjobb olyan hallgatókból kerülnek ki, akiknél úgy látjuk, hogy a tudományos utánpótlás szempontjából reményt nyújtanak. Ezeket egy külön kollégiumban helyezzük el, azokat is, ha van hozzá lehetőség, akik nem vidékiek, hanem arra vállalkozó budapesti hallgatók. Tehát szeretnénk egy nem exkluzív, a diákoktól nem elszakadt, de mégis külön gondozásba vett törzsgárdát kialakítani azzal a céllal, hogy megfelelő programmal akár már II. éves korukban a tanszék kutatói munkájába beépülhessenek. Ez azért volna fontos, mert statisztikai felméréseink azt mutatják, hogy több mint kétezer hallgatónkknak kb. 12%-a olyan, akik a legnagyobb erőfeszítést kívánó szakokon is könnyűszerrel ugorják át a gátakat, tehát a tehetségüket nem tudják kellően kifejleszteni, lévén oktatásunk tömegoktatás, lévén viszonylag kicsi az oktatói kapacitás, és így szükségképp az átlagos képességre tendál. Ily módon a legtehetségesebb, a tudományos utánpótlás szempontjából nagyon számba jövő fiatalok nevelése, a tudományba való bevitele, azzal való megismertetése, esetleg gyakorlati területre való még mélyebb bevitele nem tud megfelelően kialakulni.

Ez a tervünk. De meg kell mondani, hogy ez akkor lehet igazán sikeres, hogy ha az akadémiai intézet és az egyetem összefog, az akadémiai kutató intézet patronálhatná a fiatal gárdát, segíthetné az érintetteket egyéni programjuk alakításában, átadná legújabb eredményeit. Az egyetemi képzési időn belül telik a tehetségeseknek bőven idejük arra, hogy olyan tudást szerezzenek, amelynek útján jól előkészített, képzett fiatalok kerülhetnének az intézetekbe, és esetleg kevesebb időt kellene gyakorlati munkaterületre kihelyez-

ve eltölteniök. Mindez a tudományos kutató munka termelékenységét és gyakorlati hasznosságát is növelné.

Kornai János a könnyűiparban dolgozta ki kétszintű tervezési rendszerét, de a könnyűipari vállalatoknál a már eltelt 5–10 év alatt nem alkalmazzák ezeket a módszereket, pedig annak idején támogatta a minisztérium ezeket a módszereket. Miért nem? Mert nincsenek kellő számban olyanok, akik lelkesedéssel, az új iránti érzékkel, a harc vállalásával átvigyék a gyakorlatba. Lehet, hogy más okai is vannak. A fő bajazonban ott lehet, hogy szűk keresztmetszetünk van olyan káderekben, akik meg is tudják tenni azt, amit a tanszék vagy a kutató intézet kikutat, azt tudják és készek átvenni, mert van hozzá kellő képzettségük és megfelelő módszertani és világnézeti felkészültségük. Ez lenne a kutatási eredmények termelékenységének igazi növelése. Sokszor lényegében az átvételi közeg hiányán múlnak a dolgok, nem pedig a jószándékon.

Szabó Imre akadémikus hozzászólása indít arra, hogy felvessük a jogászok, közgazdászok, szociológusok jobb eszmecseréjét és, hogy a IX. Osztály kezdeményezze e tudományágak közös akcióit.

Már hivatkozás történt a jogi kar és a Közgazdaságtudományi Egyetemnek a tulajdon kérdéséről folytatott vitájára. Az említett vita tapasztalatai alapján elmondható, hogy jót tenne, mint egy májusi eső, ha a közgazdászok, jogászok, szociológusok valóban összejönnének és vitatkoznának meghatározott témákról; ez a tudományos munkára és az oktatásra is komoly kihatással lehetne. Téma sok adódik, csak példaként utalok a munkajog-munkagazdaságtanra, a vállalati jogra, vállalati gazdaságtanra, üzemszociológiára, a szövetkezeti gazdaságra és a szövetkezeti jog kodifikálására.

Elég sok olyan terület van, tehát amelyeken nagyon jó volna közös vitákat folytatni éppen a IX. Osztály szervezésében.

Hiányossága a beszámolóknak, hogy a IX. Osztály kihagyja, vagy majdnem kihagyja az egyetemeket az általános helyzetjelentésből. Nagyon téved az, aki azt hiszi, hogy a közgazdaságtudomány művelése csak a kutatóintézetekben folyhat és folyik. Bizonyos, hogy ezt senki nem gondolja, mégis úgy tűnik, arányvesztést is elkövetünk, ha az egyetemekről megfeledkezünk.

A Közgazdaságtudományi Kutató Intézetnek 72 kutatója van, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemenél az összlétszám 267. Lehet, hogy tudományosan ez nem produkál többet, mint az a 72 kutató, de azért produkál szakembereket és rendkívül sok tudományosnak nevezhető problémával is küzdök.

Azt a kérdést is fel lehetett volna vetni a beszámolóban, hogy miként az a párt előzetes anyagából kiderül, helyesen arra törekszünk hogy általában is, de különösen a társadalomtudományok területén az egyetemeknek a tudományos kutató bázis-jellegét erősítsük — megfordítva a húsz év ellentétes folyamatát. Egészen biztos, hogy a következő beszámoló idejéig újra fel fog me-

rülni új kutatóintézetek létesítésének kérdése. Majdnem napirenden van, hogy szakembert kérnek tőlünk, mert kutató intézet létesül itt vagy ott, csak éppen nincs aki vezesse; és akkor elviszik tőlünk a tanárt, aki pedig nálunk olyan, mint a vetőmag, amely minden évben új kalászt hoz, megsokszorozza önmagát. Lényegében így saját jövőnket tesszük tönkre, mert a tanár olyan, mint a szerszámgép a szerszámok között; az emberi munkaerő termelésében a pedagógus a szerszámgép. A kutató is az, hiszen ő is nevel tanítványokat. Ha ezt nem vesszük komolyan, akkor jövőnket tesszük nehezzé. Javasolom, hogy a IX. Osztály új intézetek helyett a meglevő intézetek és főképp az egyetem kutatóbázisának kiszélesítését sürgesse.

Ha valamilyen racionális funkció ellátásáról van szó, akkor az Akadémia vezetősége támogassa azt, hogy egyetemi tanszékeink — jogtudományi és más karokat is értve — legyenek azok a helyek, amelyeket kiszemelünk tudományos intézetté való fejlesztés céljaira. Nem azért, hogy a meglevő intézetet gyengítsük, hanem talán éppen azért, hogy a velük való együttműködést és az ő utánpótlásuk biztosítását is növeljük.

Friss István osztálytitkár válaszában megállapította, hogy az elhangzott javaslatokat az Osztály következő ülésén kell összefoglalni és megfelelően mérlegelni, a belőlük folyó elhatározásokat megtenni.

A BURZSOÁ MAGÁNJOGI RENDSZEREK KIALAKULÁSA

JOGCSOPORTOK A BURZSOÁ MAGÁNJOGBAN*

EÖRSI GYULA

I. A jogcsoporthok

1. A jogtípusok társadalmi rendszerek alapján való megkülönböztetése révén megkapjuk a jogok legalapvetőbb csoportosítását. A jogot azonban számos más tényező is alakítja, befolyásolja. Ezek a tényezők többé-kevésbé közősek is lehetnek több országban, és ha e közös vagy hasonló tényezők egy bizonyos egzaktul meg nem határozható mennyiséget vagy inkább egy bizonyos fokot érnek, az érintett jogok között is lényeges hasonlóságok jönnek létre, azon túl, ami bennük az azonos jogtípushoz való tartozás következtében közös. Így jönnek létre a *jogcsoporthok*. Lehet hogy csak sporadikusan mutatkoznak bizonyos hasonlóságok, egy-egy jogi megoldás hasonlít — pl. az, hogy a nemzetközi magánjogban a „Spaltungstheorie” érvényesül; ez természetesen még nem vezet jogcsoporth alakulására. Lehet, hogy egy-egy intézmény mutat hasonlóságot; pl. az 1942. évi *olasz codice civile német* hatáskokat is felvett, de ezzel még nem került át a megfelelő jogcsoporthba. A tengeri államok jogában sok közös tengerjogi intézmény van, ez mégis kevés, hogy egy jogcsoporthba soroljuk valamennyi tengerrel rendelkező állam jogát. A hasonlóságnak alapvető intézményekre, a társadalom élete szempontjából jelentős széles területekre, a legfontosabb jogi-technikai módszerekre, a jogi gondolkozásmódra — ha tetszik, *Zweigertet* idézve, a jog „stíluselvei”-re¹ kell kiterjednie ahhoz, hogy jogcsoporthokról lehessen beszélni.

Itt azonban már nem lehetséges — noha, mint látni fogjuk, mégsem egészen lehetetlen — az az egyöntetűség, amely a jogtípusok szerinti felosztást jellemzi. A sokféle partikularitás itt sokféle kiindulást tesz lehetővé: a nemzeti fejlődés sajátosságai és a tradíciók ereje; a középkori egyetemi jogászképzés és az ügyvédi—bírói intézményekben való jogásznevelés; a szokásjog és bírói jog precedensrendszerrel vagy anélkül, a kodifikált rendszer; a kulturális, vallási elemek, eltérő ideológiák stb. több-kevesebb létjogosultsággal a nemzeti jogok különféle csoportosításaira vezethetnek, sőt, ezek

* Egy készülő nagyobb dolgozat része.

¹ *Zweigert, Zur Lehre von den Rechtskreisen, XX. Century Comparative and Conflicts Law, Legal Essays in Honour of Hessel E. Yntema, Leiden, 1961*; még ki fog azonban tűnni, hogy a „stíluselvek” gyakran — nem-szerves recepció esetén — ellentétbe kerülnek a jog lényegi sajátosságaival (42. pont).

a csoportosítások egymást keresztezhetik is, és lehetnek nemzeti jogok, amelyek teljesen kimaradnak a jogcsoportok köréből. Erre a csoportosítási szintre áll, amit *Zweigert* „materiebezogene Relativität”-nek nevezett:² különböző jogterületek alapján bizonyos államok jogai más- és más jogcsoportba sorolnak. A közjog, közigazgatási jog terén, pl. a közigazgatási bíróság vagy az állam kártérítési felelőssége vonatkozásában a *francia* jogot korántsem követik mindazok az államok, amelyek a *code civil* mintájára alakították ki magánjogukat, sőt, *Québec*-ben együtt él a francia inspirációjú magánjog (a polgári jogi felelősséget természetesen ideértve) a *common law* inspirációjú állami intézményekkel (ideértve az állam felelősségét is). Áll továbbá a jogcsoportokra *Zweigert* tétele a „zeitbezogene Relativität”-ről is:³ az idők folyása átmoshat nemzeti jogokat az egyik jogcsoportból a másikba; így hajózott át a német inspirációjú magánjoggal rendelkező *japán*⁴ jog és a *Délafrikai Unió* római-holland joga a *common law* jogcsoportjába. És ha már ezt a két példát említettük: a nem szerves *receptio* vagy a szemérmesen *receptiónak* nevezett *octroi* is speciális szempontokat visz a jogcsoportképzésbe, mert egy társadalom helyi joga helyébe vagy arra rétegezve átültet egy olyan jogot, amely a társadalom és jog alapvető összefüggései szempontjából véletlenszerűen kerül oda, és átvételkor csak egy sokkal partikulárisabb vonatkozásban meghatározott (hódítás, gazdasági befolyás, kulturális-gazdasági-tradicionális kapcsolatok stb.), míg azután — legalábbis amíg döntő gazdasági-társadalmi-hatalmi változások be nem következnek — sok területen gyakran szinte nélkülözhetetlenné nem válik.

2. Mindemellett nem hiszük, hogy ne lehetne megtalálni a felszíni összevisszaságban törvényszerű folyamatokat, amelyek alapján a jogcsoportok kérdése viszonylag optimálisan megoldható. Kézenfekvő, hogy elvileg és módszerileg ugyanabból kell kiindulnunk, mint a jogtípusok esetében: a történelmi fejlődés sajátosságaiból, csak hogy most már nem az egymást váltó társadalmi rendszerek, hanem a törzsi, nemzeti partikularitás szintjén. A nemzeti jogok kialakulása, jellemző jegyeik kibontakozása, állandósulása, módosulásai a történelmi fejlődés termékei; történetük a társadalmi-gazdasági változások dinamikája és a tradíciók inerciája közti ellentmondások keletkezése és feloldódása; végeredményben még a nem szerves *receptio* és *octroi* „gyökerei” — ha egyáltalán vannak ilyenek — is ide nyúlnak vissza. Itt igen sok tényező jut szerephez; földrajzi, gazdasági, társadalmi, ideológiai, jogitechnikai mozzanatok, és mindezek különböző mértékben és arányokban hathatnak a jog alakítására.

² *Zweigert*, i. m.

³ I. h.

⁴ *Pregnáns* példa: a német inspirációjú ptk. alpjáról a bíróság a *vicarious liability* elvi alapjára tért át, noha a német hatású ptk. alapján az alkalmazottért való felelősség a *munkáltató vélelmezett* vétkességén alapul, a *vicarious liability* viszont az *alkalmazott bizonyított* vétkességére alapítja a munkáltató felelősségét.

Úgyanakkor nyilvánvaló képtelenség volna, hogy a legalapvetőbb jogtípusokat alakító fő tényezők a jogcsoportokra ne hassanak ki, mert hiszen a jogtípus éppen ezekből a jogcsoportokból áll. Tetszetősnek és kézenfekvőnek tűnhet azonban egy olyan állítás, amely abból kiindulva, hogy a jogfejlődésben a folyamatosság és a forradalmi megszakadás egysége figyelhető meg, arra a következtetésre jutna, hogy a jogtípusok szerinti tagolás a forradalmi megszakításra, a jogcsoportok szerinti további tagolás pedig a forradalmak közötti szakaszban a folyamatosságra helyezi a hangsúlyt. Ezt látszik alátámasztani *Kahn-Freund* megállapítása: „*The ends are determined by society, the means by legal tradition.*”⁵ A jogi tradíció azonban igen összetett jelenség: azt nemcsak a régmúlt idők időtlenné kövesült termékei alakítják, de a társadalom gyökeres változásai is, amelyek a régmúlt idők óta felhalmozottakat, kialakult jogászai magatartási és foglalkozási szokásokat részben megerősítik, részben módosítják, elhalványítják vagy kirostálják. Ezért felszínes következtetés volna az, hogy a jogcsoportok esetén a hangsúly a folyamatosságon van. Inkább arról van szó, hogy a jogtípus közös jellegzetességeit az egyes nemzeti jogok és az ezek által alakított jogcsoportok *a maguk történelmileg kialakult sajátos módján* fejezik ki, így valósítják meg a jogtípusban megnyilvánuló közös célokat, törekvéseket. Ha a jogtípusokat a társadalmi rendszer határozza meg, akkor az egy-egy jogtípuson belül jelentkező jogcsoportokat az határozza meg, hogy *milyen specifikus módon* valósul meg az adott államokban a jogtípust meghatározó társadalmi rendszer, nem pedig az adott jogok fejlődésének az az oldala, amelyet a folytonosság, az evolúció jellemez, vagyis az, amit a korábbi társadalmi rendszerből és jogtípusból magukkal hoztak. Valójában itt a hegeli megszüntetve-megőrzés jelenségével állunk szemben: jogtípusváltásnál nem semmisül meg teljesen és nem folytatódik tovább változatlanul a korábbi jog. Hogy ez a megszüntetve-megőrzés hogyan sikerül, milyen eredményre vezet, az ennek a megszüntetve-megőrzésnek a történelmi menetétől függ: alapjában attól a forradalomtól (vagy a kapitalizmus importjától), amely az adott jogcsoport területén konkrétan végbement. Azoktól az osztályviszonyoktól, amelyek a forradalomhoz vezettek, és amelyek keretében azt végig harcolták vagy nem harcolták végig, kitermelve ezenközben a megfelelő ideológiát, intézményrendszert a maguk érdekeinek megfelelően. Mindezek alakulásában természetesen ismét csak nagy szerepe van a megelőző evolúciós folyamatoknak, de nem lehet megérteni egy bizonyos jogtípusba tartozó jogcsoportot vagy nemzeti jogot a megelőző társadalmi rendszerekben kialakult sajátosságaikból. Hogy mi és hogyan marad meg, az az új társadalmi rendszerre való áttérés konkrét körülményeitől függ. A megszüntetve-megőrzés konkrét lefolyása határozza meg a megszüntetve-megőrzés konkrét eredményét.

⁵ *Kahn-Freund, Comparative Law as an Academic Subject*, 82 L.Q.R. (1966. jan.) 45: „a célokat a társadalom, az eszközöket a jogi tradíció határozza meg”.

A jogcsoportok alakulása tehát általánosságban attól függ, hogy milyen módon valósul meg a jogtípusoknak megfelelő társadalmi rendszer. Ennek pedig döntő mozzanata az *adott társadalmi rendszerre való áttérés folyamata*, amiben természetesen benne van az áttérést megelőző és azt követő társadalom minden jogilag releváns lényeges mozzanata. E folyamattól függ, hogy az átalakulást megelőző jog elemei mennyiben és hogyan épülnek be az új jogba, mennyiben tűnik a fejlődés folyamatosnak, vagyis mennyiben őrződnek meg azok a törzsi, nemzeti, vallási, tradicionális jellegzetességek, amelyek az adott társadalmi rendszert megelőzően már kialakultak. Hogy itt csak egy példát említsünk: az orosz osztatlan, hányadok nélküli parasztszaládi tulajdonközösség, amely a feudalizmus előtti időkben létrejött, fennmaradt feudális célokra, majd tartalmilag átalakulva a Szovjetunióban a kolhozporta formájában szolgálja a szocialista mezőgazdaságot, — főként mert a kapitalizmus nem hatotta át az orosz mezőgazdaságot, nem bomlasztotta fel a régi közösségeket, a szocialista állam pedig nagy súlyt helyez a kiskollektívákra, csoportokra.

3. Az a tétel azonban, hogy a nemzeti jogok és ezekből összeálló jogcsoportok alakulásának általános alapja az a mód, ahogyan az adott társadalmi rendszer megvalósul, közelebbről pedig az adott forradalmi átalakulás körülményei a meghatározó elemek, egy igen fontos korrektívumra szorul. A kifejtettek csak a többé-kevésbé „eredeti” jogképződésre vonatkoznak. Igen nagyszámú civiljoga a világnak azonban „másodlagosun” jön létre, és ezért a jogcsoporttá alakulás másik tényezője lehet a nem-szerves recepció, illetve octroi, a maga saját törvényszerűségeivel.

Az „eredeti” és „másodlagos” jogképződés megkülönböztetése természetesen viszonylagos értékű, mert ma már nincs olyan jog, amely csak eredeti volna és mentes volna minden külső hatástól, és nincs olyan jog, amely csak recipiált vagy oktrojált anyagból állna, eredeti hozzáadás nélkül. Eredetinek egyébként sem valamiféle a jogászok által egyszerűen kisppekulált jogot tekintünk — ilyen nincs is — hanem azt a jogot, amely a *saját* társadalmi-gazdasági talaján fejlődött ki, másodlagosnak pedig azt, amelyet *importáltak, rákényszerítettek* egy társadalomra. Ebből nyilvánvaló, hogy a római jog évszázadokon keresztül folyó recepciója útján létrejövő jogokat az „eredeti” jogok körébe soroljuk, mert itt a római jogot a saját társadalmuk igényeinek megfelelően adaptálták a változó századok társadalmához; itt „szerves recepció”-ról van szó. Egészen más ez, mint pl. amikor gyarmatosító telepések a saját jogukat magukkal viszik Észak-Amerikába, vagy Ausztráliába, kiírtják a helyi lakosság jó részét és a magukkal hozott joggal berendezkednek — a feudális formákat őrző angol jogot meghonosítják a feudalizmust soha nem ismert Észak-Amerikában, vagy mint amikor fejletlenebb országok átveszik gazdasági kötelek, politikai megfontolások, nyelvi rokonság, kulturális kapcsolatok alapján egy fejlettebb állam jogát vagy mint amikor egy állam

egyik kódexét francia, másik kódexét svájci és harmadik kódexét amerikai professzor, illetve más szakemberek készítik el (*Etiópia*).

4. Jogcsoportok tehát létrejönnek

a) *eredeti* módon, amikor több állam igen hasonló gazdasági-társadalmi viszonyok közepette megy át a kapitalizmusba. Példa erre az itt egyébként nem tárgyalt *nordikus* jogcsoport, továbbá a *német-kelet európai* jogcsoport, ahová a német, orosz, osztrák, magyar stb. burzsoá jogok tartoznak, illetve tartoztak; valamennyiökre jellemző a polgári forradalom sajátos *késleltetettsége* — amellet, hogy e jogcsaládba tartozó jogok között — korábban főleg osztrák, majd mindinkább német részről — az octroi-hoz hasonló hatások is szép számmal megfigyelhetők, és egyes idetartozó nemzeti jogokat a csoporton kívüli — főként francia — hatás is érte. Ami azonban a meglévő hasonlóságok alakulásában a döntő, az a történelmi fejlődés bizonyos mértékű hasonló alakulása.

b) Létrejöhetnek a jogcsoportok *másodlagos* módon, mint a *common law* azokon a területeken, ahol az angol gyarmatosítás folytán jöttek létre vagy a radikális polgári forradalomban született *francia* jogból keletkezett jogcsoport. Ezeket az jellemzi, hogy jórészt csak a kiindulópontul szolgáló „eredeti” jog vanszoros kölcsönhatásban az őtlétrehozó alapvető társadalmi-gazdasági folyamatokkal, a többi jognál a társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődés egy partikuláris jelensége vezetett a szóban forgó „eredeti” jog bevezetésére, és ezt követte a meggyökerezése az adott társadalomban, a gyakorlatban való idomulása az adott talajhoz. Azok a tényezők, amelyek a *common law-t Angliában* felnevelték, nyilvánvalóan hiányoztak *Tanganyikában, Észak-Amerikában* vagy *Új-Zélandban*. Ugyanígy nem mondható el a legtöbb olyan országra, amely átvette, mintaként használta vagy spanyol-portugál közvetítéssel vette át a *francia* *code civil-t*, hogy kapitalizmusuk radikális polgári forradalomban jött létre. Ez azonban csak azt mutatja, hogy a jogrendszernek van egy bizonyos relatív önmozgása, a társadalmi-gazdasági folyamatokhoz való viszonya van olyan közvetett, hogy bizonyos határok között különféle társadalmi berendezkedéseket is szolgáljon, miközben sok szállal kapcsolódik ehhez a társadalmi berendezkedéshez, látszólag nem sokat módosulva, valójában azonban nagymértékben idomulva a helyi körülményekhez. Elég ha itt pars pro toto-ként az „interpretation belge du code civil”-re hivatkozunk: e jelenség nem térbeli, hanem időbeli megnyilvánulására a *common law*-val kapcsolatosan mutatunk rá. Ez a jelenség azonban nem érinti azt, hogy az idevágó jogcsaládok jogának sajátos, törvényszerű jellegzetességeit az „eredeti” jog létrejöttének társadalmi-gazdasági viszonyai munkálták ki; más kérdés — és ezzel még foglalkozunk (40. s. köv. pont) — hogy itt a jogcsoportok problematikájába új kérdés kapcsolódik be: eltérés keletkezhet a recipiáló társadalom jellege és a recipiált jog sajátosságai között, ez pedig bonyolítja a burzsoá jogcsaládok problematikáját.

A burzsoá jogtípus

5. A burzsoá jogtípus alapvető közös jellegzetessége az, hogy itt alapvetően a polgári osztály uralmának és érdekeinek megfelelő jogról van szó. Ez a jogtípus a feudálissal szemben haladó, a szocialistával szemben túlhaladott. Az alapjául szolgáló érdekek végső fokon a termelők fejlődésének a hatására lényeges változásokon mentek keresztül; ennek tulajdonítható az áttérés a liberális szakaszról a monopolista szakaszra. Az alapvető érdekek azonban mindeme változások ellenére változatlanok maradtak, sőt, éppen ezek a változatlan alapvető érdekek hozták létre a rendszer változó körülmények közötti fennállásának biztosítása céljára az alárendelt érdekek, intézmények, nézetek változásait. Ezek az alapvető érdekek a *tőkés típusú magántulajdonhoz* fűződnek, amely az új — kapitalista típusú — kizsákmányolást és egyben annak leplezését lehetővé teszi. A közvetlen termelők ugyanis két vonatkozásban szabadokká lesznek: *megszabadulnak termelőeszközeiktől* (az új kizsákmányolás egyik feltétele) és *szabad szerződő felekké* lesznek, hogy a termelőeszközöktől elválasztott munkaerejük áruba bocsátásával ismét összekapcsolják munkaerejüket a termelőeszközökkel, ezáltal biztosítsák a saját megélhetésüket és a termelőeszközök tulajdonosának a profitját (az új kizsákmányolás másik feltétele, a leplezés egyik feltétele). Míg a szocializmus az *osztályok* eltörlésén fáradozik, a tőkés rendszer — a civilizált területén a leginkább — az *osztály-előjogokat* szünteti meg,⁶ hogy az árucserét, jogi szinten a szerződéseket tehesse meg a kizsákmányolás fő eszközévé. Ezzel válik a *római áruviszonyok* joga így vagy úgy, köztársaságkori (*Anglia*) vagy császárkori (*Franciaország, Németország*) állapotában mindenütt aktuálissá, — esetleg, mint *Angliában*, recepció nélkül⁷ — de egyben ezzel válik az áruviszonyokra immár több évszázada alkalmazott római jogból kiépülő magánjog szemben a rabszolgatartó római társadalom árujogával *teljessé*: immár kiterjed a munkaviszonyokra is. Ezt szolgálja — legalábbis a liberális szakaszban — ideológiai szinten a magántulajdon szentségének, a szerződési szabadságnak és a formális jogegyenlőségnek az elvont semlegességgel megfogalmazott, rokonszenvesen hangzó és ezért a kizsákmányolást leplező, a valóságos helyzet egészéből mégis az árutulajdon viszonyait tükröző elve; ebből ered az, amit *Maine* a státusztól a szerződés felé haladásnak nevez, *Marx* pedig úgy fejez ki, hogy a kiváltság helyébe jog lép.⁸ Ezzel válik a magánjog „*tisztá*”-vá: leveti a korábbi közösségek minden látszatát, kirekeszti az állam minden befolyását a tulajdon fejlődésére.⁹ Ezzel — „a polgári társadalom fejlődésével, tehát a személyes érdekeknek osztályérdekeké fejlődésé-

⁶ *Engels*, *Anti-Dühring*, 20. k. 105.

⁷ Ld. pl. *Limpens*, *Cours á la Faculté de droit comparé de Luxembourg*, 1958.

⁸ *Marx—Engels*, *A szent család*, 1844. *Marx—Engels Művei*, 2. k. 115.

⁹ *Marx—Engels*, *Német ideológia*, 1845—46, *Marx—Engels Művei*, 3. k. 74.

vel megváltoznak a jogviszonyok, kifejeződésük civilizálódott. Többé nem egyéni, hanem *általános* jogviszonyokként fogják fel őket”.¹⁰ Erre — és az *angol* variánsra — a kodifikációval kapcsolatban még visszatérünk.¹¹

A burzsoá jogtípusba tartozó jogok Európában *mint nemzeti jogok* jöttek létre, a nemzeti piacok, nemzeti államok kialakulásával. Ez kétirányú változást jelentett: *a)* általában véve a feudális partikularizmus tarka sokféleségének szintjéről *nemzetivé általánosodást* és *b)* a nagymértékben nemzetközi kereskedelmi joganyag valamint a recipiált római jog *nemzetivé töredezését*. Legalábbis egyoldalú ezért az az egyébként főként a római jog többé-kevésbé egységes európai kontinentális középkori egyetemi oktatásának a nemzeti jogok keletkezésével való felbomlásából táplálkozó nézet, amely szerint Európa a nagy kodifikációkkal elvesztette a jogi szemlélet, jogi kultúra egységét.¹² E nézet ma aktuális gyökereire még visszatérünk; érdemben elegendő *Voltaire* ismert mondására hivatkozni: annyiszor vált az ember útközben jogot, ahányszor a postakocsis lovat vált. Egészében, alapvetően a nemzeti jogok létrejötte a feudális partikularizmus felváltásával jogegységesítő és nem valamely egységes jogot megbontó tendenciájú volt.

„... A különböző kultúrországok különböző államainak a formák tarka különfélesége ellenére közös sajátossága, hogy valamennyi a modern polgári társadalom alapján áll, csak hogy az egyik egy jobban, a másik egy kevésbé kifejlődött kapitalizmusú modern polgári társadalomén”, írja *Marx* 1875-ben.¹³ A kapitalista államoknak (és a kapitalista államok jogainak) az alapvető közös sajátossága a fejlődés elért fokától függő különféle sajátosságokon, mint konkrét megnyilvánulási formákon keresztül érvényesül.

Ebben rejlik a jogtípus és jogcsoportok egységben összefoglalt különbözősége, a jogtípus és jogcsoportok dialektikája.

¹⁰ I. m. 331.

¹¹ A további — monopolkapitalista — fejlődést a jogközelítés és más témák tárgyalása kapcsán elemezzük; — mint említettük — a hangsúly a burzsoa jogcsaládok keletkezésén van.

¹² Pl. *David*, Le rôle des juristes dans l'élaboration du droit selon la conception traditionnelle du système de droit romano-germanique, Vom deutschen zum europäischen Recht, Festschrift für Hans Dölle, Tübingen 1963. I. 359—361. Egyébként *David* maga is rámutat erre a partikularizmusra, hozzátéve, hogy ez a partikuláris, rendezetlen jog az akkori egyetemek szemében nem volt jog (Les grands systèmes, 24. p.). *M. Ancel* szerint Európa a 18. sz-ig egy univerzális közös jog tradíciójában élt a nemzeti jog szinte elhanyagolható volt, a római jogi örökség volt az, ami számított (*Yntema* Emlékkönyv, 817.). All ez vajon a mégiscsak döntő földtulajdoni viszonyokra? *F. H. Lawson*-nál egy fejezetem az, hogy „The Codes Break Up the Civil Law” (A Common Lawyer Looks at the Civil Law, 1955. 42.) *R. Cassin* szerint a középkor végéig közös, római jogi gyökertű európai „droit commun”, kánonjog, más szempontból közös feudális jog és közös lex mercatoria létezett; a nemzeti jogok a nemzeti szuverenitások megerősödésével jöttek létre, és a divergencia kikristályosodott a kodifikációkban (20 Revue internationale de droit comparé (RIDC) 3 (1968) 453.)

¹³ *Marx*, A góthai program kritikája, Marx—Engels vál. m. II. 25.

A burzsoá jogtípusba való átmenet alapsémája

6. A burzsoá jogtípus létrejövele tehát nem más, mint az egyes burzsoá nemzeti jogok és az ezekből kialakuló burzsoá jogcsoportok kialakulása. Ennek a folyamatnak van azonban egy *alapsémája*:

a) a *státuson* alapuló régi jog egy bizonyos *ellenállva-alkalmazkodást* hajt végre a kibontakozó áruviszonyokhoz (pl. feudális privilégiumok formájában nyernek jogot vállalkozók a gyártásra, ilyen keretek között indul meg a szabadalmi jog fejlődése, polgári terminológiákba öltözötten maradnak fenn földtulajdoni formák),

b) ez az alkalmazkodás egy idő múlva már nem lehetséges: az egész felépítménnyel együtt a jogi felépítménynek is gyökeresen meg kell változnia: a *formális jogegyenlőségen* alapuló új jog rakódik a régi mellé, a *jog megkettőződik*,¹⁴

c) az új jog lesz a *kizárólagos*.

Ez az alapséma a burzsoá átalakulás alapsémája. A kényszerű adaptáció és megkettőződés arra vezethető vissza, hogy a burzsoá termelési viszonyok már a feudalizmus időszakában kialakulnak, megerősödnek, noha egyelőre a politikai hatalom a feudális osztály kezében marad. Ezért ennek a fejlődésnek a betetőzése, nem pedig a kezdete a burzsoá forradalom. Egy ideig tehát együtt futnak a feudális és burzsoá termelési viszonyok, akár úgy, hogy többé-kevésbé természetes úton alakulnak ki a polgári viszonyok, akár úgy, hogy gyarmatosítás vagy „csak” gazdasági behatolás hozza létre őket. Ez okozza a kényszerű adaptáció és megkettőződés jelenségét; az utóbbit vagy eredeti módon, illetve szerves recepcióval (a római jog recepciója, XIV. Lajos kereskedelmi jogi Ordonnance-ja) vagy — a másodiknak említett esetben — szervesen recepcióval, illetve oetroi útján.

Ennek az alapsémának viszonylag tiszta megnyilvánulása az európai kontinensen: a feudális jog mellett a kibontakozó áruviszonyok szolgálatára megjelenik a recipiált és adaptált római jog valamint a kereskedelmi jog, miközben a feudális jog a maga keretei között igyekszik alkalmazkodni pl. a pénzgazdálkodás elterjedéséhez, az abszolút monarchia igényeihez, a maga keretében is nemegyszer létrehozva különjogokat, amelyek már a jog megkettőződésének a jelenségei, majd kizárólagos lesz az áruterelés magánjoga.

Ennek a folyamatnak a végbementele azonban korántsem mindig felel meg e sémának. A különféle variánsok a következő fő tényezőktől függenek:

¹⁴ Ez a megkettőződés az áruviszonyok elterjedésével általában bekövetkezik akkor is, ha a folyamat nem is zárulhat még a burzsoá jog kialakulásával (pl. *ius civile* — *ius honorarium*, a bizánci változatlan isteni jog és a változó civiljog, a kánonjogi isteni jog és a *ius humanae constitutionis*, az Izlám jogában a Sarí'a és a Hakem joga; mindezek bizonyos hasonlatosságot mutatnak a common law és equity, továbbá a polgári jog és kereskedelmi törvények kettősségéhez — ld. pl. *Mousseron*, 20 RIDC I. (1968) 49. 57.

a) A fejlődés *ütemének* eltérései arra vezetnek, hogy vannak jogrendszerek, amelyekben ez a folyamat befejeződött, és a két jog egymás mellett futásának a szakasza is már legalább mintegy 150 éve lezárult (Nyugat-Európa); vannak jogrendszerek, amelyekben ez a folyamat befejeződött, de ezt megelőzően nagyon elhúzódott a kétféle jog egymás mellett létezése (pl. Németország), és vannak jogrendszerek, amelyek a kétféle jog egymás mellett élése szakaszának különböző fázisaiban vannak (jórészt Ázsia, Afrika, Dél-Amerika).

b) Variánsok jönnek létre aszerint, hogy *mekkora a távolság a két egymás mellett élő jog között*: van ahol az átmenet többé-kevésbé fejlett *feudális* viszonyokból történik vagy történt, és van, ahol lényegében *törzsi* viszonyokból. A többé-kevésbé kifejlett feudalizmust a polgári forradalom — itt most a szocialistáról nem beszélünk — történelmi mértékkel mérve egycsapásra megszüntetheti, a törzsi viszonyok megszüntetéséhez (az áruforgalomba bekapcsoláshoz, a nemzeti tudat kialakulásához) azonban hosszabb időre van szükség, és ezalatt szükségképpen egymás mellett kell fennállnia a modern és a törzsi jognak. A jog megkettőződése tehát — ha ezt más tényezők nem gátolják — a feudalizmusról való áttéréskor sokkal hamarabb érhet véget, mint a törzsi rendszerről való áttéréskor.

c) Számottevően módosíthatja az alapsémában bemutatott képet az, ha valamely korábbi jogrendszer valamilyen okból rendkívül *alkalmazkodóképesnek* bizonyul (common law), és végül érvénytelenítheti a sémát az, ha a régi jog hordozóit az új jog hordozói lényegében kipusztítják (USA, Kanada, Ausztrália).

Ezek az alapokon négyféle csoport jön létre — anélkül, hogy ez a fő csoportosítás volna, hiszen csak a burzsoá jogtípusba való átmenet fő formáira vonatkozik.

a) *A régen lezajlott (Anglia, Franciaország), illetve feudalizmustól nem vagy alig gátolt átmenet* (Svájc, USA, Kanada).

b) *Átmenet egy elnyújtott alkalmazkodási és jogot megkettőző periódus után* (Németország, Ausztria, Csehszlovákia stb., továbbá Oroszország, Magyarország stb. azzal a módosulással, hogy a szocialista forradalom fejezte be az átmenetet egyszerre valósítva meg a burzsoá demokratikus és a szocialista átalakulást).

c) *Befejezetlen átalakulás jórészt feudalizmusból* (Spanyolország, Portugália, Délnyugat-Ázsia és Észak-Afrika muzulmán államai, India, Japán, jórészt Közép- és Dél-Amerika).

d) *Befejezetlen átalakulás jórészt törzsi viszonyokból* (Fekete-Afrika, Ázsia némely területei).¹⁵

¹⁵ Ez természetesen csak egy olyan séma, amely nincs tekintettel valamennyi létező jogra és különösen az átmeneti alakzatok nagy számára, noha a c) és d) alatti is kifejezetten átmeneti alakzatokra vonatkozik.

Ezzel az átalakulással sokhelyütt párhuzamos és vele azonos gyökerű, szoros kapcsolatban álló jelenség a nemzeti piacok, nemzeti államok, nemzeti jogok kialakulása más-más okból és módon Európában, az Ottomán Birodalom bukása nyomán, az afrikai új államok keletkezése folytán stb. A kapitalizmus betörése továbbá gyakran azzal jár, hogy „nemzeti jog”-ként *idegen kódexet* importálnak, adaptálnak vagy kényszerülnek elfogadni, míg a mélyben – gyakran változott formákban – él tovább a feudalizmus joga.

Miután az ipari forradalom először Európában ment végbe, az átalakuláshoz Európa adta a modelleket. Ezért a különféle jogcsaládok kialakulásánál elkerülhetetlen az európacentrizmus, amelynek szemléleti veszélyeit akkor kerülhetjük el, ha figyelemmel vagyunk a mellette sok helyen megbújó, továbbélő eredeti jogra is, de még inkább arra, hogy hogyan alakítja tovább a befogadó állam a recipiált vagy rákényszerített jogot.

2. A burzsoá jogsoportok

7. A burzsoá nemzeti jogcsoportokká tömörülésének jelenségénél a legáltalánosabb kiindulópontunk *Kahn-Freund* idézett megállapítása arról, hogy a célokat a társadalom határozza meg, az eszközöket a már említett értelemben vett tradíciók. Ezek kerülnek megszüntetve-megőrzésre a burzsoá átalakulás során.

Ez a burzsoá átalakulás igen sokféleképpen ment végbe. Ahogy *Engels* mondja: „A termelőerők, amelyeket a burzsoázia képviselt, fellázadtak a termelési rend ellen, melyet a feudális földbirtokosok és a céhmesterek képviseltek. Az eredmény ismeretes: a feudális béklyókat széttörték, Angliában fokozatosan, Franciaországban egycsapásra, Németországban még nem készültek el vele.”¹⁶ A burzsoá átalakulás folyamatában tapasztalható ilyen különbségek a burzsoá nemzeti jog alakulását nagymértékben befolyásolták, és pedíg a folyamatosság és a megszakadás vonatkozásában, az átalakulás előtti módszerek és tartalmak további sorsa kérdésében. Ismét *Engelst* idézzük: „Ha az államot és a közjogot a gazdasági viszonyok határozzák meg, úgy természetesen meghatározzák a magánjogot is, amely lényegében csak szentesíti az egyének között fennálló, az adott körülmények között normális gazdasági viszonylatokat. De a forma, melyben ez történik, igen különböző lehet. Megtarthatják, mint ahogy Angliában az egész nemzeti fejlődéssel összhangban történt, a régi hűbéri jog formáinak legnagyobb részét és megtölthetik őket polgári tartalommal, sőt a hűbéri elnevezésnek egyenesen polgári értelmet tulajdoníthatnak; de alapul vehetik – mint a szárazföldi Nyugat-Európában – az áru-

¹⁶ *Engels*, Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása, 1886, Marx – Engels vál. m. II. 390.

termelő társadalom első világjogát, a római jogot is, amely utolérhetetlenül élesen kidolgozta az egyszerű árutulajdonosok minden jogviszonyát... Emellett azt – a bírósági gyakorlat útján – vagy egyszerűen lesüllyeszthetik egy még kispolgári és félféudális társadalom színvonalára (közönséges jog), vagy pedig állítólag felvilágosodott, erkölcsprédikáló jogászok segítségével e társadalom színvonalának megfelelő külön törvénykönyvvé gyúrhatják át, amely ilyen körülmények között még jogi szempontból is rossz lesz (porosz Landrecht); emellett azonban egy nagy polgári forradalom után, éppen ennek a római jognak az alapján, kidolgozhatják a burzsoá társadalomnak olyan klasszikus törvénykönyvét is, mint aminő a francia Code civil. Ha tehát a polgári jogi meghatározások csak a társadalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, úgy ez a körülményekhez képest jól vagy rosszul történhetik.”¹⁷

Azért idéztük ilyen hosszan *Engelst*, mert véleményünk szerint az e mondatokban követett módszer adja meg a kulcsot ahhoz a módszerhez, amelynek révén a jogtípuson belüli nemzeti jogok és ezek jogcsoportjai a legmélyrehatóbban megkülönböztethetők. Ezt a módszert fogjuk a részletesebb kifejtésnél követni. Ennek alapján a burzsoá jogtípuson belül Európában megkülönböztetjük, mint *jogcsoportok magvát*:

a) a *korai* polgári forradalom jogát, a *common law*-t,

b) a *radikális* polgári forradalom magánjogát, a *francia* jogot,

c) a *késleltetett* polgári forradalom magánjogát, a német és kelet-európai jogokat.

d) a *monopolcapitalizmus* kibontakozása szakaszában kialakult, *feudális előzmények helyett* a befelé patriarchális, egymás közt demokratikus paraszttársadalom előzményeivel rendelkező *svájci* jogot.¹⁸

Ezek azok a burzsoá nemzeti jogok, amelyek köré a már említett „eredeti” és „másodlagos” úton a leglényegesebb, a burzsoá jogtípust nemzetközi szinten leginkább befolyásoló burzsoá jogcsoportok kikristályosodtak.

A továbbiakban a négy említett jogcsoport legáltalánosabb jellegzetességeit és a jog nem-szerves recepciójának (importjának, octroi-jának) a kérdését tárgyaljuk.

a) *A korai polgári forradalom magánjoga: a common law*

9. A *common law* sajátosságait sokféle okra vezetik vissza. Ezek között vannak *pszichológiaiak*, amelyek az angol „jellem”-ben látják a *common* -t alakító legfőbb tényezőt; ezt a felfogást *Rutz* pragmatikusnak nevezi,¹⁹

¹⁷ I. m. 391–392.

¹⁸ A *nordikus* jogokkal ezúttal nem foglalkozunk; felsorolásunkat nem tekintjük kimerítőnek, csupán a követett módszer bemutatására szolgáló legjelentősebb példák kiemelésének; a csoportosítás egyébként csak a civilisztika körére érvényes.

¹⁹ *Rutz*, Richterrecht oder Kodifikation, Zeitschrift für das schweizerische Recht (Zschr. f. schw. R.) 1960. 7. 344.

valójában vagy irracionálisan semmitmondó, vagy az a hibája, hogy nem megy vissza a jellemet formáló tényezőkre. Egy ilyen tényezőre is visszamegy pszichológiai magyarázatot tartalmazó aperçu-jében *Zweigert*, amikor kifejti: az angol improvizátor, empirikus; ez talán a tengerészélettől van, ahol sok minden másképpen történik, mint ahogy tervezik.²⁰ Nem az angol volt azonban az egyetlen tengerésznép és nemcsak tengerészeknél történnek a dolgok gyakran másképpen, mint ahogyan tervezték: a középkori és az antik szárazföldi kereskedelemben is így volt ez — pl. a harmincéves háború idején vagy tekintettel a földesurak tisztos útonálló mesterségére. A common law sajátosságait azonban elsősorban három más okra szokták visszavezetni. Az egyik az, hogy Angliában már korán, nem sok idővel a normann hódítás után létrejött a nemzeti állam és vele a *lex terrae*: a common law, a „gemeines Recht” a partikuláris jogok fölé kerekedett, és ez szükségtelenné tette a kodifikálást, amely mindenütt a feudális partikularitás leküzdése, a nemzeti jogegység kialakítása érdekében ment végbe.²¹ A másik ok az, hogy Angliában a jogászképzés a gyakorló jogászok, a Bench és a Bar kezében volt, mintegy céhszerűen folyt le az Inns of Courtban, nem pedig egyetemeken mint a kontinensen, ez pedig a esetjogi módszernek, az elméleti koncepciók, a rendszeralkotás, az általánosított jogi fogalmak kidolgozása mellőzésének kedvezett.²² A harmadik ok a római jog recepciójának elmaradása, amit arra vezetnek vissza, hogy a II. Statute of Westminster (1285) megtiltotta a writ-ek szaporítását, és ez gátat vetett a római jog beáramlásának, továbbá hogy a westminsteri bíróság közjogi és nem magánjogi kérdéseket tárgyalt.²³

Nem helyezkedünk az egyokuság merev álláspontjára; valójában az okok egy komplexitására vezettük vissza a jogok alakulását. Ezeknek az okoknak megvolt a maguk lényeges szerepe. Ezek azonban nem a döntő okok vagy a döntő okoknak csupán derivátumai. A kérdéseknek csak az egyik oldala az, hogy a burzsoá kort megelőzően miért és hogyan alakult ki a jog, a másik oldala az, hogy *ami ebből megmaradt, miért és hogyan maradt meg, ami megváltozott, miért és hogyan változott meg, és miért tűnt el, ami eltűnt* a burzsoá átalakulás folyamatában. Az angol jog vonatkozásában elsősorban a folyamatosság eleme szorul magyarázatra, a *megszüntette-megőrzés angol típusa*, az a jelenség, hogy az angol jog a legleleményesebb módon tette alkalmassá a feudális jogi technikát, sőt, sok vonatkozásban a feudális-korbéli jogászai gondolkodást a burzsoá társadalom messzemenő szolgálatára. Az itt tárgyalt szempontból a fő kérdés, hogy miért vezet *Glanwill-től, Bractontól Littletonon,*

²⁰ *Zweigert*, Rechtskreise, 50.

²¹ Ld. pl. *Weber*, Rechtssoziologie, Neuwied 1960 136, 230; *Holdsworth*, The Case-Law System; Historical Facts which Controlled its Development, 1928, in: *Honnold*, The Life of the Law, Readings on the Growth of Legal Institutions, London, 1964. 45.

²² Ld. pl. *Weber*, 197—198; *Holdsworth*, i. h.

²³ *David*, Les grands systèmes de droit contemporains, Paris 1964, 275. p.

Coke-n, *Blackstone-n* keresztül napjainkig egy lényegében megszakítatlan út,²⁴ amikor a *Beaumanoir*-tól vagy a *Sachsenspiegel*-től vezető út megszakadt, noha a polgári átalakulás Angliában is, Franciaországban is és Németországban is végbement. *Weber* rámutat, hogy a középkori *olasz* statutumok az angol joghoz hasonlóan létrehozták az egységes *lex terrae*-t;²⁵ miért nem maradt ez fenn a burzsoá átalakulás során és miért maradt fenn Angliában? A II. Westminsteri Statutum a writ-ek numerus claususával nem állította meg a jogfejlődést, hanem előrelendítette azáltal, hogy kiterjesztő értelmezésére, általánosabb jogi fogalmak kidolgozására készítetett, és hozzájárult a procedurális, writ-ekben való gondolkodásnak anyagi jogi, alanyi jogokban való gondolkodással való felváltása folyamatához. Ennek során éppen úgy beáramolhatott volna a római jog anyaga a common law-ba, ahogy új writ-ek révén beáramolhatott volna; hogy ez mégsem történt meg, annak más, fontosabb okai lehettek. Vagy egy másik példa: *Wieacker* említi, hogy az ónémet jogalkalmazó, — akárcsak a klasszikus római és az angol — a konkrét jogeset rációját kereste, joggyakorlata fogalmi megformálására és elméleti elsajátítására nem volt alkalmas.²⁶ Miért nem változott meg ez a helyzet Angliában, és miért változott meg Németországban — ez a kérdés, és ezt a kérdést csak a jogalkalmazás vagy akár a jogtudat síkján nem lehet megmagyarázni. A német továbbfejlődés fő elemét alighanem a fejlődés folytonosságának hiányában, a szétdaraboltságban és a szétdaraboltságot meghaladni törekvő olyan egységtörekvésben kell keresni, amelyek a politikai egység kilátástalansága folytán az elméleti téren keresték az egységpótlékot. A jogászai rend tartós erősödése a szétdaraboltság folytán, továbbá a nagy politikai és társadalmi megrázkódtatások folytán lehetetlenné vált. Emellett a források nem belföldön voltak, hanem kívül, Itáliában — így azután egy elméleti jogtudomány jött létre, amelyet tudósok műveltek elsősorban. A német fejlődés nem engedte az esetjogi módszert tovább fejlődni, az angol fejlődés viszont ezt — mint még kitűnik — lehetővé tette.

9. A common law burzsoá jogcsoportja sajátosságainak megértéséhez — a jogcsoportokról általában mondottaknak megfelelően — a kulcsot a „dicsőséges forradalom” angliai évszázada adja. Itt dőlt el a common law feudális jogcsoportjának további sorsa. Ebből a szempontból a legfontosabb az, hogy *kompromisszum jött létre a feltörekvő burzsoázia és az azelőtti feudális nagybirtok között*. „Ez utóbbiak, bár akkor is, mint ma, arisztokráciának nevezték őket, már rég útban voltak, hogy azzá legyenek, mivé Lajos Fülöp Franciaországában csak sokkal később lettek: a nemzet első burzsoáivá . . . Teljesen megértették a pénz értékét és első dolguk az volt, hogy földjáraadéka-

²⁴ *Winfield*, Chief Sources of English Legal History, 1925, *David*, Les grands systèmes, 42. p.

²⁵ *Weber*, 242.

²⁶ *Wieacker*, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, Göttingen 1952, 55—57.

kat azáltal emeljék, hogy száz meg száz kishérlőt birkákkal szorítottak ki. VIII. Henrik tömegesen tenyészttette az új burzsoá földbirtokosokat azzal, hogy elajándékozta és elkótyavetyélte az egyházi birtokokat; ugyanezt eredményezték a XVII. század végéig szakadatlanul folytatott nagybirtok-elkobozások, amelyek során e birtokokat egész- vagy fél-parvenüknek adományozták. Ezért az angol „arisztokrácia” VIII. Henrik óta nemcsak hogy nem gördített akadályokat az ipari fejlődés útjába, hanem ellenkezőleg, iparkodott hasznot húzni belőle. És ugyanígy a nagybirtokosok egy része, gazdasági és politikai indokból, mindig hajlandó volt arra, hogy együttműködjék a finánc- és ipari burzsoázia vezéreivel. Így aztán az 1689-es kiegyezés könnyen jött létre. A politikai spolia opima hivatalok, szinekurák, nagy fizetések — a nagybirtokos nemesi családok kezén maradtak azzal a feltétellel, hogy kellő tekintettel lesznek a finánc-, ipari és kereskedő-burzsoázia gazdasági érdekeire. S ezek a gazdasági érdekek már akkor elég hatalmasak voltak; végső fokon ezek szabták meg a nemzet általános politikáját. Részletkérdésekben marakodtak ugyan, de az arisztokrata oligarchia nagyon is jól tudta, hogy saját gazdasági virágzása mennyire elválaszthatatlan az ipari és kereskedelmi burzsoáziától. Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de elismert alkotórésze volt Anglia uralkodó osztályainak.”²⁷

10. A döntő (nem kizárólagos) körülmény ez az *osztálykompromisszum* volt; a leglényegesebb általános következménye pedig sok prekapitalista elem továbbélése. Ha azonban csupán *elvontan* beszélünk feudális-burzsoá osztálykompromisszumból, akkor a *korai* burzsoá társadalom viszonyaiban gyökerező jogcsoport és a *késleltetett* forradalom jogcsoportja közötti nem túságosan nagy súlyú hasonlóságok bontakoznak ki, de a jóval lényegesebb különbségek nem. Ilyen, magából az elvont osztálykompromisszumból eredő hasonlóságokra vezet, amint már említettük, a prekapitalista elemek továbbélése. Csakhogy gyökeresen mások ezek a prekapitalista elemek ott, ahol korán ment végbe a polgári fejlődés és ott, ahol késleltetve; mégis a kettő között olyanfajta hasonlóságok vannak, mint az ellentét a feudális időkből sokat megőrző földtulajdonjog és a burzsoá igényeket kielégítő más modern tulajdoni intézmények között vagy az általános polgári jogi delictum el nem ismerése a *common law*-ban és a német *BGB* 823. s köv. §-aiban. Ha azonban az említett kompromisszumot konkrétan vizsgáljuk, a lényeges különbségek szembeűnnek. *Angliában* — és *ebben*, nem pedig a társadalompszichológiai vonatkozásban már szerephez jut a kedvező tengeri fekvés is — a burzsoá erők kezdettől igen kedvező pozícióban voltak, a volt feudálisok gazdaságilag hamar burzsoá útra tértek a feudális útról. A kizsákmányoltakkal kapcsolatos fő feladat a földjeikről elűzötteknek a gyári fegyelembé bekényszerítése (és ezzel a proletariá-

²⁷ Engels, A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, 1877. Marx—Engels vál. m. II. 100—101.

tus nolens-volens létrehozatala) volt: a földesurak birkákkal „népesítették be” a földeket, az embereket „átadták” a tőkéseknek. Kelet-Európában azonban, a partikularizmus, a viszonyok provinciális fejletlensége, a kereskedelem szempontjából jóval kedvezőtlenebb földrajzi fekvés és történelmi múlt miatt osztályá alig szerveződött burzsoázia a politikai hatalomban való részesüléshez csak a 19. század végén, vagy még később, a monopolkapitalizmus helyi kibontakozásakor jutott, addig tengődött a feudális politikai és társadalmi rend periferiáin, igyekezvén *ennek lerázása helyett sáncain belülre kerülni*. Amikor pedig erőre kapott, szövetségbe kényszerítette a feudális erővel a már osztályá szerveződött proletariátus fenyegető fellépése. Aligha véletlen az, hogy a kereskedelem jogának sorsa *Angliában* úgy alakult, hogy a 17–18. században a common law-ba beolvadva rányomta a bélyegét az általános magánjog kötelmi jogi részére, *Németországban, Ausztriában, Magyarországon* viszont úgy, hogy külön kereskedelmi törvény került a burzsoá érdekek szolgálatára az elmaradott, félfeudális állapotokat tükröző magánjog mellé.

Az említett osztálykompromisszum fő következményei tehát a következő lényeges területeken mutatkoztak meg:

a) az osztálykompromisszum lehetővé tette az *Angliában történelmileg kialakult prekapitalista elemek továbbélését*;

b) a burzsoázia ereje, pozíciói hamar kialakították és a jogrendszer jó részében meggyökerezettették *a burzsoázia által a kor szintjén igényelt jogintézményeket*; ezekre azután mindmáig rányomja a bélyegét az a kor, amelyben létrejöttek;

c) mindennek lényeges következménye a 6. pontban vázolt *„alapséma” módosulása* lett: a common law olyan nagymértékben tudott a legutóbbi időkig alkalmazkodni a körülmények változásához, hogy a jog megkettőzésére nem került sor: a common law beolvasztotta a kereskedelmi jogot, és úgyszólván beolvasztotta az equity-t. Csodák azonban nincsenek. Belső ellentmondások keletkeztek: a burzsoá kötelmi jog legelsőre épült ki, de a földtulajdon és a kártérítési felelősség széles területei a legutóbbi időkig és részben ma is prekapitalista jellegűek maradtak.

11. A következőkben összefoglaljuk, hogy hogyan nyilvánulnak meg az említett következmények. Ennek során tartózkodunk az értékeléstől, továbbá a monopolkapitalizmus időszakában létrejött kódexektől, és egy-két utalástól eltekintve nem vesszük figyelembe a monopolkapitalizmus időszakában végbe ment fejlődést és torzulást; mindezekre a későbbiek során térünk vissza.

a) „Angliában a forradalom előtti és a forradalom utáni intézmények szakadatlan folytonossága és a nagy földbirtokosok és a tőkések közötti kiegyezés a bírósági precedensek folytonosságában, valamint a hűbéri törvényformák tiszteletteljes megóvásában jutott kifejezésre”,²⁸ írja *Engels*. A fenn-

²⁸ *Engels*, i. m. 102.

maradt prekapitalista mozzanatok legfontosabbika a *judge-made law* volt;²⁹ ősidőktől kezdve egy kézben volt az, amit ma jogalkotásnak és jogalkalmazásnak nevezünk, úgy hogy a kettő megkülönböztetésének nem is volt értelme. A kettő következetesen és lényegében általános érvénnyel csak a munkamegosztás fejlődése során, a burzsoá áruviszonyok igényeitől fűtött, a jogegyenlőséget szolgáló általános érvényű, absztrakt fogalmazott jogszabályok elterjedése során vált széjjel, azonban tovább hordozta azoknak a hatalmi viszonyoknak a következményeit, amelyekben a *király* bírái erősebbek voltak mint a feudális *országgyűlés*. Amikor pedig az angol parlament annyira megerősödött, hogy kezdett általános érvényű törvényeket hozni, a bíróságok minden törvényt úgy tekintettek mint a common law korlátozását; ennek következtében kialakult az a kontinensen megbotránkoztató tétel, hogy *a törvényt a lehető legszűkebben kell értelmezni*,^{20/a} és továbbra is fennmaradt a bíró alkotta jog általános és elsődleges jellege, és pedig elsősorban az említett osztálykompromisszum következtében. Létét, angliai fennmaradását először a viszonyoknak az a mintegy „felsőbbfokú kezdetlegessége” kívánta meg, amely mellett a jogi tevékenység már kivált a vallási-mágikus tevékenység köréből, de még nem volt meg a talaja a jogalkotás különválásának. Később pedig a földtulajdonosok korábbi privilégiumainak védelme tartotta fenn ezt a helyzetet; ezeket ui. minden törvényalkotás veszélyezteti a burzsoá időszakban. A további fejlődés során azután a burzsoázia jogbiztonságra törekvése fokozatosan megerősítette és a 19. század végére általános érvényűvé tette a *stare decisis*-t: a bíró kötöttségét a precedensekhez. A merevítés intézményei azonban gyakran vonják maguk után a kivétel-technika fejlődését; ezt támasztja alá a „*summum ius summa iniuria*” maximáját a most tárgyalt területre alkalmazva *Lord Wright*, amikor kimondja: „*Certainty of injustice cannot be defended*”.³⁰ Nagymértékben kibontakozik és kifinomul az ún. „megkülönböztetés technikája” (a precedens követésének mellőzése azon az alapon, hogy az ügy tényállása nem teljesen azonos a precedens tényállásával), de ez még említendő okokból kevesnek bizonyul, és a *stare decisis*-t legalább elvileg áttöri a Lordok Háza a Practice Statementjével.³¹

²⁹ Figyelmen kívül hagyjuk itt azt a nézetet, amely szerint a bíró csak „felfedezi” a már meglévő common law-t. Ami pedig *Ehrenzweig*-nek azt a nézetét illeti, hogy a judge made law nem sajátos jellegzetessége a common law-nak, ő elsősorban a common law-nak és a kontinentális jogoknak a monopolkapitalizmusban e téren is bekövetkezett konvergenciájából indul ki, másrészt pedig bagatellizálja a különbséget a kódex alapján folyó bírói jogalkotás és a kódex nélküli bírói jogalkotás között (Das Common Law, Zeitschrift für Rechtsvergleichung) (ZfR), Wien, 1960. 4. 147.).

^{29/a} Ld. pl. *Dainow*, The Civil Law and the Common Law: Some Points of Comparison, 15. The American Journal of Comparative Law 3 (1966–67) 422, 426; *Halfina*, Dogovor v anglijszkom grazdsanzskom prave, Moszkva, 1959. 9.

³⁰ „Az igazságtalanság biztonsága nem érdemel védelmet” idézi *Goodhart*, Law Quarterly Review (L. Q. R.) 82 (1966 okt. 444.).

³¹ (1966) 1 W. L. R. 1234.

b) A judge made law fennmaradásával kölcsönhatásban mutatkozik meg az a jelenség, hogy a *jogászképzés* is a joggyakorlat kezén volt. E két jelenséggel van kapcsolatban az *eljárásjogi megközelítés*, amely a jogszolgáltatás racionalizálódásának kezdetei óta általánosan megfigyelhető (actio, writ), és amelynek Angliában további lökést adtak az equity jellegzetes bírói parancsai (injunction, estoppel). Ugyancsak ide kapcsolódik a jogesetből való kiindulás módszere, amely *általánosított jogi fogalmak* kialakulásának határozott akadály (mint látni fogjuk, nem minden téren), és amely teljesen uralja még az ugyancsak kazuisztikus törvény-jogot is, noha a törvényalkotás jellegénél és módszerénél fogva általánosított jogi fogalmak kidolgozására invitál. Az angol jog csak nagy vonakodással követi a *jogintézmények általánosodásának* főként a kapitalizmussal megkezdődő igen fontos tendenciáját; itt csupán utalunk az egységes tulajdonjog-fogalomra, az általánosított civil deliktumra, a jogalap nélküli gazdagodásra, a negotiorum gestio-ra, a joggal való visszaélésre. Mindezek elismerését egyébként a negotiorum gestio kivételével elsősorban a földesúri érdekek kívánták meg, de mint még utalunk rá, ennek a vonatkozásnak kedvezett a burzsoázia korai megerősödése is. Szellemes és találó *Rabel* megállapítása: „English law froze prematurely”.³²

c) A prekapitalista elemek továbbélése megfigyelhető a *jogrendszer struktúráján* és *egyes jogterületek archaikus elemeinek megőrzésén* is. A common law-ban nem alakult ki a jogrendszerek *közjogra* és *magánjogra* hasadása; ezt a kérdést azonban külön fejezetben tárgyaljuk. Ami az egyes jogterületeket illeti, legfőképpen a *földtulajdon* mutatja a feudális elemek továbbélését (ha másban nem, elméletben vagy terminológiaiilag), és ez érthető is, mert hiszen éppen a földbirtokos érdekeknek az említett osztálykompromisszum révén való átmentése vált a burzsoá típusú common law egyik fő alakítójává. Így maradt meg a Korona földtulajdona, így alakult át a feudális estate in fee simple gyakorlatilag azzá, amit a kontinensen ingatlantulajdonjognak neveznek, így maradtak fenn 999 éves és 99 éves bérletek és számtalan más feudális nevű és részben tartalmú földtulajdoni intézmény. A common law továbbá viszonylag erősen őrzi azoknak az időknek a maradványait, amikor még a *büntetőjogi és magánjogi felelősség nem vált széjjel*, hanem egységes, vétkesség-től független felelősség volt. Erre vall különösen az, hogy az egyes magánjogi deliktumok (tortok) ugyanúgy fel vannak taxative sorolva, mint a bűncselekmények; hogy csak az equity ismeri el a természetbeni teljesítésre való igényt;³³ hogy ma van még, ha szűk körben is, exemplary or punitive damage a polgári jogban;³⁴ hogy a common law-ban meglévő objektív felelősségi esetek igen kevés olyan kivételtől eltekintve, mint az erősen leszűkített alkalmazási

³² „Az angol jog idő előtt megfagyott”. *Rabel*, Private Laws of Western Civilisation Gesammelte Aufsätze, III. Tübingen, 1967. 324.

³³ *Rabel* szerint ez a penal action emléket őrzi, i. h.

³⁴ *Devlin* rámutat, hogy itt a magánjog büntetőjogi eszközöket alkalmaz, és ezt anomáliának nevezi (*Rookes v. Barnard* (1964) A. C. 1221.).

körű *Rylands v. Fletcher*-esetbeli,³⁵ nem az ipari forradalom által létrehívott modern esettípusok, hanem archaikus maradványok (ld. alább g) pont). „The elimination of liability without fault from torts of medieval origin has been a slow process and is even now not complete” (A középkori eredetű civil deliktumokért való vétkességtől független felelősség kiküszöbölése lassú folyamat volt, és még most sem fejeződött be), írja *N. S. Marsh*. Ugyancsak telített átmentett elemekkel a *peres eljárás*; főként a bonyolult kötött bizonyítási rendszerre utalunk.³⁶

d) Külön kell foglalkozni egy olyan feudális maradvánnyal, amely meglepő karriert futva be egyik pillérévé vált a mai angol jogi ideológiának, amellet, hogy ma is hathatós eszköz a szabadságjogok védelmében. „Ha az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonyait még mindig olyan barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolgoknak szakasztott úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople, mondta egy francia —, úgy ez az angol jog mégis az egyetlen, amely hamisítatlanul megőrizte . . . a személyes szabadságnak, a helyi önkormányzatnak és a minden idegen — nem bírósági — beavatkozás elleni biztosítéknak, szóval azon ősgermán szabadságoknak legjavát, amelyek a kontinensen az abszolút monarchia alatt veszendőbe mentek, s amelyeket mindmáig még sehol sem tudtak teljesen visszahódítani”, Angliában a rendőrállam „csírájában pusztult el a 17. század két forradalmában”, írja *Engels*.³⁷ E szabadságokat erősítette meg feudális formájú aktussal 1679-ben a Habeas Corpus Act, valamennyi angol állampolgár személyes szabadságának a biztosítására, és ezzel megteremtődik a folyamatosság az „ősgermán szabadságok” és a burzsoá szabadság között, éspedig oly módon, hogy ez a burzsoá szabadság az erős burzsoázia korai nyersségének („harshness”-ének) nagyon is kedvezett. Ebből vezették le azt, hogy az angolemlernek minden szabad, ami nem kifejezetten tilos, ez pedig természetesen az ingó tulajdon és a business korlátlanására vezetett; innen is meríti indokait a joggal való visszaélés tilalmával való szembeszegülés, és az üzleti versenyek a kontinenshez képest sokkal korlátlanabb, féktelenebb volta, amely elvileg csak egy specifikus tort — pl. *conspiration* — esetében tekint jogellenesnek még a szándékos és rosszindulatú módon ártó versenycselekményeket.³⁸

e) Ezek átvezetnek az erős burzsoázia korai kialakulásában gyökerező *nyersség* „harshness” jelenségéhez. A common law-nak a law merchant általi inváziójával bekerültek az általános angol jogba a 17—18. század kereskedel-

³⁵ (1866) L. R. 1 Ex. 265; (1868) L. R. 3 H. L. 330.

³⁶ *Wieacker*, 299; a Civil Evidence Bill, 1957 ezen sokat enyhít.

³⁷ *Engels*, A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, Marx—Engels, vál. m. II. 103. Az erőszak szerepe a Németbirodalom kialakulásában, Marx és Engels Válogatott tanulmányai, Szocialista Könyvbarátok, Bp., é. n. 158; *Wieacker*, 299.

³⁸ Pl. *Mogul Steamship Co. v. McGregor, Gow — Co.* (1892) A. C. 25, *Allen v. Flood* (1898) A. C. 1.

mének shylock-i szokásai, és ott — a fejlődő viszonyokkal szemben nagy ellenállást fejtve ki —, ismét *Rabel*-t idézve, befagytak. Az akkori burzsoázia politikai és gazdasági áttörése áttörést jelentett a common law kötelmi jogi része számára is, de miután ez az áttörés megtörtént, ez az anyag is része lett annak a konzervatív védelemnek, amelyben a common law-t művelőinek többsége részesíti. Itt csupán felsorolásszerűen utalunk e „harshness” néhány jellegzetes, részben az utóbbi évtizedekben fel is számolt vagy enyhített megnyilvánulására. Ide tartozik a kimentési lehetőség teljes kizárása szerződészegés esetén; a durva üzleti verseny széles körű lehetővé tétele; az elzárkózás a joggal való visszaélés tilalmától; a *caveat emptor* elve,^{38/a} általában a *vigilantibus iura* széles körű alkalmazása; a tévedésre és megtévesztésre hivatkozás lehetőségének szűk köre, különösen, hogy a másik fél tévedésének a tudatában is többnyire jogos a tévedés elhallgatása, illetőleg a szerződéskötéskor az ismert hibák tudatos elhallgatásának jogos volta a bérleti viszonyokban még akkor is, ha a hiba életveszélyes;³⁹ a részleges önhibának a felelősséget teljesen megszüntető hatása; az ún. „condition” megszegése esetén az a szabály, hogy az elszegés előtt teljesített szolgáltatásokért sem jár ellenérték, hogy a szerződészegő a kifogásait is elveszti és az ellenbizonyítás kizárt, hogy nincs kármegosztás az ilyen esetekben;⁴⁰ az ún. „consideration” tana körében (leegyszerűsítve: a szerződés csak akkor érvényes, ha a szolgáltatást valamilyen — akár pusztán névleges — ellenszolgáltatás fejében ígérték) a harmadik személyek javára szóló szerződések kizárása, az a tétel, hogy ha részben hiányzik a „consideration”, az egész szerződés érvénytelen; a „frustration” (az ügylet alapjainak megsemmisülése) körében az 1943. évi Fibrosa-ügyig⁴¹ érvényesült az a tétel, amely szerint a „frustration” előtt már teljesített fizetések nem követelhetők vissza. Ez a „harshness” egyébként szintén hozzájárul a „megkülönböztetés technikájá”-nak a fejlődéséhez, továbbá más olyan módszerekhez, amelyek a jogot a jog megkerülésével fejlesztik, egy tilos út helyett megnyitnak egy másik utat, fikciókkal operálva, „implied condition”-okat erőltetve bele a szerződésbe, felhasználva a trust intézményét stb.

f) Az említett osztálykompromisszum — amint az az eddigiekből is kitűnt — bizonyos területeken a változatlanságot, más területeken viszonylag gyors változásokat igényelt anélkül, hogy e változások radikálisak, a fejlődés folyamatosságát megszakítóak lennének. Ennek a bonyolult célkitűzésnek vált hathatós eszközévé a bírói jogalkotásból folyó szemlélet hatása alatt már

^{38/a} A korabeli nyílt piacon való kézen-közön vételben gyökerezésére ld. *Lorenz, a Cammerer-szerk, Die Haftung des Warenhersteller*, Frankfurt M — Berlin, 1966. c. műben, 28.

³⁹ Pl. *Keates v. Lord Cadogan* (1851), 10. C. B. 591, *Dimnock v. Hallett* (1866) L. R. 2 Ch. App. 21, *Horsetall v. Thomas* (1862) 1 H. C. 90, *Sutton v. Temple* (1843) 12 M. W. 52, *Bottomley v. Bannister* (1932) 1 K. B. 458; ld. továbbá *Zweigert, ZvR.* 7 (1966) 1—2. 22, *R. A. Newman*, I. C. L. Q. 17 (1968) 4. 822—823.

⁴⁰ *Devlin*, *The Treatment of Breach of Contract*, Cambridge Law Review (C. L. R.) 1960 nov. 200.

⁴¹ *Fibrosa Spolka Akcyjna v. Fairbairn Lawson Combe Barbour Ltd.* (1943) A. C. 32.

korábban is sporadikusan kialakult, de most a kancellári bíróság által kiépített, intézményesített, rendezett *equity*. Ez a régi osztályviszonyoknak megfelelő jogon tett lehetővé olyan változtatásokat, amelyek *a)* a hétköznapi módon nem voltak elvégezhetőek és *b)* a régi módnak megfelelően egyedileg és nem általánosan, kegyként, „privilegiumként” és nem jogosultságként vitték véghez egyes időszerűtlenné vált merevségek eltakarítását, mégpedig *c)* kompromisszumos módon, az osztálykompromisszumnak megfelelő óvatossággal. A common law az idők meglódulásából eredő nehézségeken ekkor még az equity rendkívüli eszközével tudott úrrá lenni, bár korántsem következetesen;⁴² a mai idők meglódulásából eredő nehézségein azonban már csak az alapjait kikezdő törvény-jog egyre nagyobb mérvű kiterjesztésével. Az equity egyébként, mint minden méltányosságon alapuló jog, valamiféle osztály- vagy másfajta társadalmi kompromisszum hatására, illetőleg változott viszonyokhoz a fennálló jog feladása nélküli alkalmazkodás jegyében terjed el.

g) Átfogóan megállapítható, hogy az említett osztálykompromisszum az 1920-as évekig szinte változatlanul hagyta a *feudális földtulajdonjogot*. Ezt megkönnyítette az, hogy — szemben a kontinenssel — „in feudal theory England was one fief” (a feudális elmélet szerint egész Anglia egyetlen hűbér volt), a burzsoá nemzetté válás nem igényelte valamiféle feudális partikularizmus felszámolását. A feudális földtulajdon mellett azonban létrejött a burzsoá szerződési jog; ez a kettősség — mint látni fogjuk — más módon megnyilvánul a késleltetett burzsoá forradalmak nyomán kialakult jogokban is. Roppant jellemző, hogy az átfogó jogi fogalmaktól vonakodó *angol* jog, amely a civil deliktum általánosításától elzárkózott, a *szerződés* általános fogalmát jóval előbb kialakította és a szerződés általános kötelező erejét jóval előbb elismerte, mint a konceptualizmusra hajlamos európai kontinens. Noha a szerződésszegés eredetileg a mindmáig sem általánosított tort-okból ágazott ki, szintén igen korán a szerződésszegés minden fajtájára kiterjedő egységes fogalomként jelent meg, míg a kontinens római jogi reminiszenciái következtében még ma is alig jut el ehhez az általános fogalomhoz, és különösen a *német* jog került nem szűnő nehézségekbe a hibás teljesítés, a Schlechterfüllung BGB-ből hiányzó kategóriájával. *A burzsoá igények tehát az említett osztálykompromisszumnak megfelelően áttörték a szerződések területén az általános jogi fogalmaktól való vonakodást*. E vonakodás oka a case law már említett hatása mellett a *földtulajdonosi* érdek, ez pedig a *szerződés* területén — tekintettel a földbirtokosoknak a kapitalizmusba való gazdasági beépülésére — nem hatott az általános fogalom kialakulása ellen. Más volt a helyzet a *tulajdonjogban*. Itt a földtulajdonosi érdek a feudális tulajdonjogi formák megőrzése volt;

⁴² Pl. a szerződő fél tévedésben hagyása esetében, továbbá a tévedések bizonyos eseteiben azonos tényállás mellett az equity megtiltja a reális teljesítésre kényszerítést, a common law viszont kártérítésre kötelez (*R. A. Newman International and Comparative Law Quarterly* (I. C. L. Q.) 17 (1968) 4. 815—816, 819—820.)

lehetetlenné vált tehát egységes tulajdonjog-fogalmat találni egyfelől az ingatlantulajdonra, másfelől a burzsoá ingótulajdonra. Hasonlóan a *civil deliktum* általános fogalmával kapcsolatban: ennek kiépítése veszélyeztette volna azt a helyzetet, amelyben a földtulajdonos károsulti helyzetben jóval könnyebben jut kártérítéshez, mint ahogyan kártérítésre köteles a károkozó pozíciójában. Utalunk ezzel kapcsolatosan arra, hogy a „trespass to land” (más földjére való behatás) kimentést nem ismerő és büntető kártérítéssel felruházott felelősségi forma szemben az ingókra vonatkozó trespass to chattellel és a személyekre vonatkozó trespass to person-nal (az utóbbi ma már vétkezésgen alapul); hogy a mezőgazdasági háziállatokra vonatkozó cattle trespass független a vétkezégtől; hogy a *Rylands v. Fletcher* ügyben⁴³ kiépített vétkezégtől független felelősséget a gyakorlat eladdig korlátozta, hogy ma már aligha tud más hivatkozni rá, mint akinek földtulajdonosi érdekeltsége van,⁴⁴ hogy ha az állat az országútra szabadul ki (vagyis a károkozó földtulajdonos), akkor nincs felelősség, ha az állatot az országútra vezették⁴⁵ (károkozó is, károsult is bárki lehet), akkor a felelősség vétkezési alapon megáll; hogy a kérdés 1957. évi törvényi rendezése előtt a behatolók, engedéllyel az ingatlanon tartózkodók és meghívottak megkülönböztetése révén azok többsége, akik más földjén tartózkodva kárt szenvedtek, nagyon kedvezőtlen pozícióba kerültek stb. *Friedmann* a földtulajdonosoknak ezt az „immunitás”-át a jogi konzervativizmus jelének mondja.⁴⁶

h) Az angol jog prekapitalista módszerei és technikai jellegzetességei, főként a jogosultságokba átmenő writ-ek rendszere, a common law és az equity egymásmellettsége, a bíró-alkotta jog, esetjogi szemlélet, eljárásjogi megközelítés, a common law és az equity egymás mellett élése, majd ugyanazon bíróság kezében való egyesülése, a deliktuális felelősség jogi megoldása és általában az átfogó jogi fogalmaktól és a rendszeralkotástól való tartózkodás — arra vezetnek, hogy az angol jog sok tekintetben *a klasszikus-korabeli római joggal* mutat fel sok párhuzamos vonást, míg a legtöbb kontinentális európai jog a császárkori római joghoz rokonul.⁴⁷ Ez nem valamiféle recepció következménye, hanem bizonyos viszonyok hasonlóságáé. Egy birodalom egységes jogáról van szó, amikor a jogászai munka már különvált, amikor az életviszonyok és gazdasági viszonyok jóval bonyolultabbá váltak, mint a birodalmon kívül, de az általános érvényű jogalkotás különválásának feltételei még nincsenek meg, amikor a korai gyakorlat merevségeit oldani kell.

⁴³ (1868) L. R. 3. H.L. 330.

⁴⁴ *Jolowicz*, Liability for Accidents, C. L. J. 26. I. (1968) 52.

⁴⁵ *Pl. Gomberg v. Smith*, (1962) 2 WLR. 749, 78 L. Q. R. 1962 ápr. 157—159.

⁴⁶ *Friedan in a Changing Society*, London 1959. 147.

⁴⁷ Hasonlóan: *Pringsheim*, The Inner Relationship Between English and Roman Law, 5 C. L. R. (1933—35); ld. továbbá: *Buckland—McNair*, Roman Law and Common Law, A Comparison in Outline, Cambridge, 2. kiad. 1965. kül. XVI. s.köv.; *Wieacker*, 300; *Ehrenzweig*, Das Common Law, ZfR. 1960. 4. 146—147; kül. a praetori jogra és az equity fejlődésmentére, a common law-val való fúziójára vonatkozóan ld. *Dainow* i. m. 423.

Az actio-k, illetve writek általánosodnak, sőt, a ius strictum mellé le kell rakódnia egy ius aequumnak is.

12. A kompromisszum ellentmondásokat kelt. A common law tele van ellentmondásokkal. Alapjában prekapitalista módszereket és formákat alkalmaz burzsoá viszonyokra. A common law egy bizonyos határig igen alkalmasnak bizonyult a polgári társadalom szolgálatára.⁴⁸ Azáltal, hogy társadalmát egy korábbi társadalomra szabott jogi technika adaptálásával szolgálja, továbbá annak következtében, hogy tartalmilag is őrizz feudális vonásokat, burzsoá intézményei pedig a korai kereskedelem légkörében alakultak ki, „*refined in logics, harsh in contents*”.⁴⁹ Rendkívüli szellemi teljesítmény és színvonalas művelése is igen nagy szellemi kapacitást igényel. Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy a jogi formák és módszerek nincsenek olyan közvetlen viszonyban a jogot meghatározó, tartalmát alakító társadalmi-gazdasági viszonyokkal, hogy az e viszonyok kifejlődése által megszabott keretben bizonyos területeken ne volnának felhasználhatók nagymértékben eltérő berendezkedés szolgálatára is, ha a történelmi fejlődés sajátosságai ilyen megoldást indikálnak. *Az angol burzsoá jog zseniális kerülőút a polgári társadalom szolgálatában*; mai problémáira még visszatérünk.

b) A radikális polgári forradalom magánjoga: a francia jog

13. Elterjedt felfogás szerint az európai kontinens jogai egy jogcsoportot alkotnak. *Lévy—Ullmann* pl. kontinentális jogot, *R. David* pedig „famille romano-germanique”-t említ. Mások viszont — pl. *Esmein, Wieacker, Zweigert* — külön csoportba sorolják a német, illetve a francia jogot. Említettük hogy a jogcsoportok nem alkotnak olyan egyértelmű rendszert, mint a jogtípusok; ez a jelenség itt is megfigyelhető, mert létjogosultsága voltaképpen mindkét megoldásnak van aszerint, hogy milyen, önmagában helytálló ismérveket alkalmaznak. A kontinentális jogoknak — ide nem értve a nordikus csoportot — legalábbis három közös vonásuk mutatkozik meg: a *római jogi* gyökerek, a *közjog és magánjog* kezdetben igen éles szétválasztása és a *kodifikáció*, az ezzel járó általánosított fogalmakkal.⁵⁰ Ez a történeti, rendszeri és jogalkotás-technikai megegyezés különösen a common law-val való összehasonlításban láttatja a francia — német jogcsoportot egységesnek. Ugyanakkor a francia és a német jog között nagyon is szembeötlő eltérések is vannak, amelyek külön jogcsoportokba sorolásukat indokolják. Így azután érthető, hogy a common law-val való szembeállításban hasonlóságaik, egymás közötti összehasonlításban eltéréseik kerülnek előtérbe. Ez azonban nem mindig van így. Vannak korok

⁴⁸ Ld. pl. *Halфина* i.m. 6, *Gorla*, Intérêts et problèmes de la comparaison entre le droit continental et la common law, 15 RIDC 1. (1963) 11—13.

⁴⁹ „Kifinomult logikájú, nyers tartalmú.”

⁵⁰ Hasonlóan *Wieacker*, 301.

amelyek atmoszférája különösen az eltéréseket láttatja meg, más korokban a fénynyaláb elsősorban a megegyezésekre esik. Nem is nagyon régen az életerős, törzsökös, ősi, a római jogtól idegen német jogot a degenerált, enervált francia joggal, illetve a világos, racionális francia jogot előbb a professzorosan pedáns és nehézkes, az érthetlenségig bonyolult, majd az irracionális, megvesztett német joggal állították szembe. A gazdasági integráció mai atmoszférájában mindketten a római jog gyermekei; a jelenkori közeledés a múltat is rokonnak láttatja. „Nehéz a múltat előrelátni” — mondja *Orwell*; erre a jelenségre azonban a jogközelítés problematikájával kapcsolatosan térünk vissza.

Az említett megegyezések jelentőségét nem becsüljük le. Közülük kettő — a közjog és magánjog szétválasztása és a kodifikáció módszere az általánosított fogalmakkal — nézetünk szerint voltaképpen nem is ennek az állítólagos jogcsoportnak a jellemzője, hanem a burzsoá jogtípus természetes velejárója, elannyira, hogy az angol megoldás a kivétel, a mesterkélt és véletlenszerű, ha nem az angol fejlődés, hanem a burzsoá jogtípus oldaláról vizsgáljuk; erről alább bővebben szólunk. Ilyen körülmények között voltaképpen csak a közös római jogi gyökerek maradnak a jogcsoport megalapozására, és ez nem is volna kevés, ha a római jognak nem lett volna egészen más az útja a radikális polgári forradalomban mint a késleltetett polgári átalakulás során. A polgári társadalomba való átmenet gyökeresen eltérő volta folytán a tényleges eltérések olyan fokúak, hogy külön-külön jogcsoportba sorolásukat indokolják anélkül, hogy igényelnék az említettekhez hasonló hízog és megbélyegző címkékkel való megkülönböztetést.

14. „A francia jogász a nagy forradalomra támaszkodik, amely a feudalizmus és az abszolutista rendőri önkény teljes megsemmisítése után az újjáteremtett modern társadalom gazdasági életfeltételeit lefordította a jogi alapelvek nyelvére klasszikus, Napóleon-kibocsátotta törvénykönyvében”,⁵¹ írja *Engels*. Ahhoz azonban, hogy ezt meg lehessen tenni, először *végig kell vinni* a forradalmat, aztán *le kell azt fékezni*.

Itt egy olyan folyamatról van szó, amelynek általános érvénye van a szocializmus előtti forradalmakra. Minthogy a társadalom ekkor még nem érett meg a szocializmusra, ezeket a forradalmakat az jellemzi, hogy nem azok harcolják végig, akik uralkodó osztályként aztán berendezkednek. A küzdelmekben javarészt a dolgozó tömegek vesznek részt, de végülis a hatalom az egyik uralkodó kisebbség kezéből egy másik uralkodó kisebbség kezébe megy át. Így volt ez már a rabszolgafelkelések idején is, amelyeknek olyan nagy szerepük volt a római birodalom felbomlásztásában, és a római birodalom romjain a feudalizmus rendezkedett be, egyben megsemmisítve a hódító barbárok

⁵¹ *Engels*, Az erőszak szerepe a Németbirodalom kialakulásában, Marx és Engels válogatott tanulmányai, Szocialista Könyvbarátok, Bp. é. n. Hasonlóan *Engels*, A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, Marx—Engels vál. m. II. 102—103, Művei 22. k. 312. (oroszul).

szabadságait is. Így volt ez az angol forradalomban: le kellett verni a levelleket és diggereket ahhoz, hogy a burzsoá rend berendezkedhessék. Franciaországban pedig el kellett jönnie Thermidornak, majd ki kellett végezni Babeuf-öt ahhoz, hogy a code civil magisztrális épületét felállíthassák,⁵² és Ripert-Boulanger mintegy másfél évszázad távlatából elégtétellel állapíthassa meg: „Malgré sa corruption et impuissance, le Directoire exerça une influence heureuse sur la législation civile.”⁵³ Egyébként ez történt az 1848-ig vezető események során is, amikor elsősorban a proletariátus döntötte meg a polgárkirályságot, hogy a hatalom a proletariátus leverésével és legyilkolásával a burzsoázia felső vezető rétege kezéből az egész burzsoázia kezébe menjen át. A forradalmat a tömegekkel szövetségben kell megvívni, és azután a tömegek törekvéseit el kell fojtani. Ennek a folyamatnak az ideológiai megfelelője az, hogy a polgári forradalom olyan jelszavakkal indul, amelyeket a feudálisok kivételével az egész társadalom a zászlajára ír, és amelyeket azután a burzsoázia kisajátít, a szabadság nevében súlyosan korlátozva az egyenlőséget.^{53^a}

Ehhez járul még egy olyan tényező, amely még általánosabban érvényesül, mert a *szocialista* forradalom sem teljesen mentes a hatásától. A forradalom győzelmének másnapján, a diadal légkörében úgy tűnik, a győzelem máris biztosította és realizálta azokat a célokat, amelyekért a küzdelem folyt és amelyekért a forradalmárok életüket áldozták. Az új rendszer hétköznapijainak konkrét problémái még nem ismeretesek, a nehezen kivívott, de még tudatosan át nem fogott új társadalommal töltött mézeshetek hajlamossá tesznek a naivitásra, a problémák át nem élése ellenére véghezvitt kodifikáció konkrétumokban még nem lehet gazdag, az új házas optimizmusa nagy átfogó elvi tételek kimondásától az új rend megvalósulását várja. Amikor azután a problémák jelentkeznek, a kodifikáció hétköznapijai jönnek el, és a figyelem ismét a tipikus jogviszonyok többé-kevésbé konkrét szabályozása felé fordul. Ezt az „új” módszert azonban meg kell tanulni, illetve igénybe kell venni alkalmazásához a technikailag ehhez szokott „régí” emberek közreműködését.

Így — a feudalizmus megdöntése és a feudalizmus megdöntő radikális tömegek megfékezése során, a forradalmi mézeshetek elmúltával, amikor „a köztársaság új fázisba lépett: a forradalmi eszmék elvesztették a presztízsüket és közel volt a császárság⁵⁴ — megy végbe Franciaországban az a folya-

⁵² Más összefüggésben hasonlóan Lukács, *Az ész trónfosztása*, Budapest, 1959. 43.

⁵³ „A Direktórium korruptsága és tehetetlensége ellenére szerencsésen befolyásolta a polgári törvényhozást”, *Ripert-Boulanger*, *Traité élémentaire du droit civil de Marcel Planiol*, 3. kiad. 1946. I. 67. pont.

^{53^a} *Marx* és *Engels* szerint a forradalmi burzsoázia mint az egész társadalom képviselője lép fel a feudális osztállyal szemben; kezdetben érdekei valóban összefügnének a többi nem-uralkodó osztály érdekeivel. Céljai keresztülviteléhez arra kényszerül, hogy a maga érdekeit „a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként”, mint „egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat” tüntesse fel, (Német ideológia, 1845—46, Műveik 3, 46—47.)

⁵⁴ *Dievoet*, *Le droit civil en Belgique et en Hollande de 1800 à 1940*. Bruxelles 1948. 3.

mat, amelyet *Sagnac* az ideológia szintjén, tehát a felszínen maradva akként jellemez, hogy a *filozófiai szellem a jogászai szellemnek adja át a helyét*.⁵⁵ A „génereuses illusions de la jeunesse”-t felváltja a „l'expérience et la tradition”.⁵⁶ Míg a Konvenció idején a code civil tervezete „csaknem kizárólag definíciókra és elvekre korlátozódott” – *Cambacérés* második tervezete csak 297 szakaszból állt – addig 1795 után „megoldást akarnak adni minden gyakorlati esetre”.⁵⁷

A változásnak azonban csak a formai oldalát jelzi a filozófiától a gyakorlathoz fordulás. Igen lényeges tartalmi változásoknak kellett ezenközben végigmenni ahhoz, hogy a rokonszenves, de illuzórius egalitárius törekvéseken túllépve a „Gazdagodjatok!” társadalmá megkaphassa adekvát kódexét. *Engels* szerint „az 1792 - 1796. évek forradalmi burzsoáziájának tiszta, következetes jogfelfogását már a Code Napoleonban is sok tekintetben meghamisították”.⁵⁸

15. A *francia* kodifikáció két alapvető oka: a) a nemzeti piac létrejöttével szükségessé vált a droit écrit és a coutume-k helyébe *egységes nemzeti jogot* létrehozni, b) ennek a jognak a lehető legáltalánosabbnak kellett lennie: biztosítania kellett a *jogegyenlőséget*. Láttuk, hogy ehhez *Angliában* kódexre nem volt szükség, mert a „lex terrae” régen megvolt, és a jogegyenlőséget a fejlődés nagymérvű folyamatossága a régi technikával is biztosította; a kodifikáció más alapvető okaira másutt térünk ki.

A kodifikációs folyamatnak a már érintettekhez képest két szakasza volt: a) a feudális intézményekkel leszámoló, a forradalom lefékezése előtti, *forradalmi* szakasz, amely a *természetjog* ideológiájával lép fel, és b) a forradalmat lefékező, a burzsoá uralmat *konzolidáló* szakasz, amely ideológiailag a *pozitív jog* talajára helyezkedik.

E két szakaszt illetően itt csak jelzésekre szorítkozhatunk. Az *1795-ig terjedő* hat év során a feudális földtulajdonjogot teljesen megsemmisítették és ezzel megteremtették az egységes jog, a kapitalista jogtípus alapjait a burzsoá társadalom egész élettartamára. A családot kiterjesztették az elismert házasságon kívüli és az adoptált gyerekekre. Az atyai hatalom önkényét megszüntették, a feleség vagyoni és társadalmi egyenlőségét meghirdették. A végrendeleti szabadságot, ha voltak leszármazók, a vagyon $\frac{1}{10}$ -ére korlátozták, és megvalósították a gyermekek öröklésének kötelező „szent egyenlőségét”, ezzel mintegy „családjoggá változtatva az öröklési jogot”.⁵⁹ A törvényeket forradalmi módon visszaható hatályúvá nyilvánították. Szellemi forrásaikat a filozófiából és politikából merítették, ha visszanyúltak a forradalom előtti

⁵⁵ *Sagnac*, La législation civile de la révolution française, (1789–1904), 1898. 381–398. *Dievoet* szerint újjászületik a jogászai szellem (i. m. 2.).

⁵⁶ „Az ifjúság nagylelkű illúzióit” „a tapasztalat és tradíció” váltja fel, *Sagnac*, i. m. 382.

⁵⁷ *Sagnac*, i. m. 355, 388.

⁵⁸ Marx – Engels, Művei, 28. k. 259 (oroszul). *A. G. Chloros* is rámutat, hogy a code civil egyebek között a francia forradalom elveivel is szakít (I. C. L. Q. 17 (1968) 4. 852.).

⁵⁹ *Sagnac*, 391.

joghoz, akkor egy-két egalitárius coutume-hoz (a touraineihez, az Anjou-hoz és nem a reprezentatív párizsihoz) nyúltak vissza. Az 1795-öt követő időszak már bőven merít a római jogból és a droit écrit-ből is. A feudális földtulajdon kérdésében természetesen alapvető visszalépésre nem kerülhet sor. Az azonban világossá válik, hogy a feudális atyai és férji hatalomnak nemcsak az atyai és férji hatalom eltörlése lehet az antitézise, hanem a burzsoá atyai és férji hatalommal való felváltása is, ehhez pedig a döntő lépést a feudális tulajdon széttörésével már megtették. Visszaállítják az atyai és a férji hatalmat. Az is világossá válik, hogy a feudális egyenlőtlenségnek nem az *egyenlőség* az egyetlen tagadása, hanem a *burzsoá egyenlőtlenség* megteremtése is az. A családból ismét kizárták a házasságon kívüli gyereket és a gyerekek öröklési egyenlőségét a végintézkedési szabadság kiterjesztésével lényegesen korlátozták. Végül az is világossá vált, hogy a feudális törvények tagadását a burzsoá jogbiztonságnak kell követnie, le kell csillapítani a szenvedélyeket: ezért még egy „utolsó” visszaható aktust tettek: visszaható hatállyal megszüntették a törvények korábban kimondott visszaható hatályát.

Ennek során a következőket forradalmár citoyen-t az osztályuralmában berendezkedő burzsoá váltotta fel, aki az anyagi érdekeknek a személyiség érdekeit, egyenlőségre, emberi méltóságra törekvését alárendeli. A házasságon kívüli és az adoptált gyerek, a feleség egyenjogúsítása veszélyezteti a vagyon együttartását, kezelését, bonyodalmat okoz ott, ahol a házasságkötés egy vagyonegyesítés kísérő jelensége csupán. A gyerekek öröklési egyenlősége szétaprózza a vagyont — a tulajdonjog korlátlanúsága ezen a téren is az akarat-szabadság győzelmét igényli. A társadalmi, vagyoni egyenlőség forradalmi ideálját felváltja a formális egyenlőség, amely erőset és gyengét, gazdagot és szegényt egyforma jogi feltételek közé helyez, hogy a vagyon nagyobb ereje kibontakozhasson, érvényesülhessen.

Mindennek ideológiai kísérő jelensége az első szakaszban a coutume-k,⁶⁰ valamint a római jog kalmárszelleme elleni fellépés, a másodikban a természetjog ócsárlása: bizonytalanságát hozzák fel ellene és azt, hogy kaput nyit az önkénynek. A következőket polgári forradalmár a természetjoggal harcol a feudális pozitív jog ellen, de a berendezkedett burzsoának már el kell nyomnia ezt a pozitív jognál magasabb rendű természetjogot és arra kell támaszkodnia, ami a kibontakozó gazdaságot a legjobban segíti: elsősorban a nagy tőkélyű római jogra. A code civil eredeti tervezetéből eltűnik a természetjogra utaló 1. § és *Portalis* így mentegetőzik: „Quand on n'est dirigé par rien de ce qui est établi et connu, quand il s'agit d'un fait absolument nouveau, on remonta aux principes du droit naturel.”⁶¹ A Thermidor utáni petíciók kifejtik: „la

⁶⁰ *Barré* ezeket „une mélange bizarre des lois barbares et disparates”-nek „barbár és különnemű törvények bizarr keveréke”-nek nevezi; idézi *Dievoet*, i. m. 2.

⁶¹ „Amikor az embert semmi megállapodott és ismert nem vezérli, amikor egy teljességgel új tényről van szó, visszanyúltak a természetjog elveihez” (idézi *Ionasco*, 19 RIDC 3. (1967) 7. pont).

société ne peut pas être régie par le droit naturel, mais par le droit positif”,⁶² a forradalmi elméletek „vaines sophismes démenties par l'évidence”-vé lesznek.⁶³ Ismét a régiből merítik a tekintélyt, nem pedig az újból mint a forradalom. Ennek során a múltat -- ahogy az lenni szokott -- „hozzáigazítják” az aktuális osztályérdekekhez: pl. a végrendelezés szabadságát azzal is indokolják, hogy az az ősi időkben mindenütt megvolt;⁶⁴ a berendezkedő parvenü kínos hiányérzettel küzködik ősök hiányában. A tulajdonjogot *Tronchet* és *Mirabeau* még társadalmi alkotásnak nevezi, mert szembe kell szállni az isteni eredet változtathatatatlanságot sugalló feudális tételével, 1795 után azonban a konszolidáció azt kívánja, hogy az immár burzsoá tulajdont ismét a változtathatatatlanság nimbuszával vegyék körül: a tulajdon most már a társadalom keletkezése előtt is megvolt, természeti jogként lép elő;⁶⁵ itt a természetjogra való hivatkozás már konzerváló és nem forradalmasító tendenciával jelentkezik, egyben ideológiai síkon kifejezve azt is, hogy nem a társadalmi eredet által „megtámogatott” *egyenlőségről*, hanem a veleszületettség által alátámasztott *korlátlanúságról* van már szó. A forradalmi jogalkotás sorsa a *rágalom és lekicsinylés*. A szocialista forradalom kísérőzenéjéből jól ismert hangokat hallatnak. A forradalom degradálta a házasság intézményét; *Portalis* szerint a házasságot konkubinátussá változtatta, merényletet követett el minden szabadság, a tulajdon, a házasság szentsége ellen.⁶⁶ *Cambacérès*, aki mint konzul megtagadja a Konvenció eszméit és újra tanúsítja a *Cour des Aides d'Aix* hajdani conseiller-jének bölcsességét és vérmérsékletét, azt állítja, hogy a forradalom tönkretette az atyai tekintélyt, mélységesen erkölcstelen, „funeste à la tranquillité publique et à la sociabilité”.⁶⁷ Az erkölcsi felháborodás bajnokai ezekkel az erkölcstelen nézetekkel olyan nézeteket tudnak szembeállítani, mint pl. *Napoleon* híres megállapításait: „La société n'a aucun intérêt à ce que des batards soient reconnus” vagy „La nature a fait de nos femmes des esclaves”.⁶⁸ Végül pedig a forradalmi jogoktatást „átmeneti jog”-ként („droit intermédiaire”) hallgatással szigetelik el, pedig ez a jogalkotás fejezte ki a burzsoázia létalapjának megteremtését: a feudalizmus széttörését. Az érdekeit feledtető „bűne” az, hogy a kapitalizmuson túlmutató, a szocializmusban megvalósuló célokat tűzött ki és foglalt törvénybe.

⁶² „A társadalmat nem vezérelheti a természetjog, csak a pozitív jog”, *Sagnac*, 326.

⁶³ „Az evidencia által cáfolt hiú szofizmák”, i. m. 390.

⁶⁴ I. m. 349, 390.

⁶⁵ I. m. 383, 349.

⁶⁶ *Sagnac*, 355, 396, 395.

⁶⁷ „Gyászos a köznyugalom és a társadalmiság szempontjából”, *Sagnac*, 393, 355. *Sagnac* egyébként élesen szembefordult ezekkel a vádakkal, és törekszik a forradalmi jogalkotás rehabilitálására.

⁶⁸ „semmilyen társadalmi érdek nem kívánja, hogy a zabigyerekeket elismerjék”, „a természet rabszolgáinkká tette a feleségeinket”, *Sagnac*, 393, *Nizsalovszky*, *A család jogi rendjének alapjai*, Budapest, 1963. 121.

16. A code civil jó órában jött létre. Megalkotása arra a néhány évre esett, amikor a forradalom már lecsendesült — „a forradalomnak vége”, proklamálta *Napoleon* a VIII. év frimaire 24-én —, Franciaország csillaga emelkedőben volt és az új társadalmi rendszer akadálytalanul bontakozott ki anélkül, hogy az új ellentmondások már éreztették volna hatásukat. Néhány évvel korábban: társadalmi „anarchia”, zűrzavar, bizonytalanság, néhány év múlva: növekvő háborús terhek, vereség, restauráció, és a proletariátusnak mint szervezett osztálynak megjelenése a színen.⁶⁹ *A code civil akkor jött létre, amikor a burzsoáziának nem kellett egyezkednie sem feudális erőkkel sem a proletariátussal, és a társadalmi rendszer belső ellentmondásai élesen még nem ütköztek ki.* Ez volt az a döntő körülmény, az a világos, egyértelmű helyzet, amely a felszínre hozta a fiatal, forrófejű filozófusok helyett a 60 év körüli, már a forradalom előtti időkben is szolgált, gyakorlott, nagy tapasztalatú, kiváló egyensúlyérzékű, higgadt jogászokat, kiváló kodifikátorokat, amely rányomta bélyegét a törvény egész szellemére, és azt a klasszikus kapitalizmus társadalmának legvilágosabb jogi kifejezésévé tette.

Sikeresen használták fel a múltból, ami felhasználható volt. Csak példaképpen említjük, hogy a rendszert az *Instituciók* mintájára alakították; a *Digesták*ból a szerződés és a kártérítési felelősség területén merítettek, a *coutumes*-ből a cselekvőképesség, öröklés, házassági vagyoni jog terén, korábbi *Ordonnance*-kből az ajándék és végrendelet terén, a *kánonjogból* a házasság szabályozásánál sokat merítettek; használták a *forradalmi* jogalkotást a nagykorúság, a jelzálogjog és bizonyos családjogi rendelkezések szabályozásánál. Voltaképpen nem volt céljuk újat alkotni, szinte *malgré eux* alkotott régi elemekből merőben újat a kor.

17. A kódex világos és egyszerű általánosításokban, a kazuisztikát elkerülve fogalmazza meg a *feudalizmussal leszámolt, mohó gazdagodásnak induló, de még aránylag fejletlen gazdasággal rendelkező kapitalizmus* fő magánjogi tételeit. Utalva a 6. pontban vázolt „alapséma”-ra Franciaországban a forradalom véget vetett a régi jog alkalmazkodásának, a jog megkettőzésének — most már a kereskedelmi törvény sem töltött be a kifejtett értelemben ilyen megkettőző funkciót. Az „alapséma” *viszonylag tisztán érvényesült.*

a) Mindenekelőtt a *tulajdonjogot* az 1544. §-ban klasszikus világossággal, egyértelműséggel fejezték ki. Itt a tulajdonjog először is *a legáltalánosabb formában* jelenik meg: egyfajta tulajdonjog létezik csak. Ezt a tulajdonjogi koncepciót egyfelől a hűbéri kötött tulajdoni formák sokaságának felszámolása tette lehetővé, másfelől az, hogy a társadalom további fejlődése, a gazdaság differenciálódása a tulajdonjog egységességének látszatát⁷⁰ még nem kezdte

⁶⁹ Ld. *Ripert-Boulanger*, I. 84. p. is.

⁷⁰ A tulajdonjog egységessége végeredményben mindig csak látszat, amely elfedi az alapvető különbséget a termelőeszközök és szükségletkielégítésre rendelt dolgok feletti tulajdon között.

ki. Másodszor a tulajdonjogi definíció kifejezésre juttatja azt, hogy a tulajdonjog — ellenkező jogszabályi rendelkezés hiányában — korlátlan: a legabszolútabb jogosultságot biztosítja. Ez a tulajdonjog szociális jellegét tagadja, a tulajdonjogot primér, veleszületett jogként fogja fel. Ehhez rokonul az eredeti 545. §, amely szerint „senkit sem lehet tulajdona átengedésére kötelezni, hacsak nem közszükségből (nécessité public), előzetes és igazságos kártalanítás ellenében”. A tulajdonosoknak ugyanolyan félelme és keserű emléke volt az abszolutista önkény vagyonek Kobzgyakorlata, mint később pl. az orosz proletariátusnak az üzemi pénzbüntetésekné önkénye: ezt a gyakorlatot nyomban fel kellett számolni. A terjeszkedő, vasútépítő, gyáralapító burzsoázia érdekeinek azonban végeredményben egyáltalán nem felelt meg az a rendelkezés, amely a kisajátítás lehetőségét rendkívül szűkre vonja: *közszükséget* kíván meg. Az érdekek természetesen áttörnek. 1814-ben, majd 1830-ban a közszükség követelménye *közérdekké* enyhül, 1848-ban pedig *közhasznossággá* enyhül tovább (utilité public): minthogy a kisajátító burzsoá, a kisajátítást szenvedő pedig többnyire ugyancsak burzsoá, de lehet más is, az érdekkonfliktus megoldásának fő vonala a kisajátítás megkönnyítése és az „előzetes és igazságos” kártalanítás. Mindez: *az egységes tulajdonjogfogalom és a tulajdonnal való „legabszolútabb” rendelkezési jog a következetes klasszikus kapitalizmus árutulajdonának a legtisztább kifejezése.*

b) A burzsoázia szempontjából létfontosságú *szerveződések* területén a rendszeri megoldás elmaradt a tartalmi megoldás mögött. A *rendszeri* megoldás — mint utaltunk rá — az Intituciókon alapul, és ezért a kódex harmadik részében az „actiones” jelenik meg korszerű formában: már nem az eljárásjogi megközelítésben, a keresetek oldaláról, hanem általánosított jogosultságok, *alanyi jogok* képeben, amelyeket a kor gondolatvilágával adekvát módon az fog legalább a címben össze, hogy mind „a *tulajdonszerzés* módjai”. Ebben a rendszerben a szerződés csupán harmadik cím a törvényes öröklés, továbbá az ajándékozás és végrendelet után. Ami azonban a tartalmat illeti, ebben már következetes a kódex. Itt a középpontban a *szabad megegyezés* (Chap. II. Section I) van, továbbá az, hogy a forgalomképtelen dolgok kivételével *bármilyen lehet szerződés tárgya* (Section III), és idevág a szerződés joghatása: az 1134. § nagy egyszerűséggel és pátozzsal jelenti ki: „A törvényesen kötött szerződésnek a felek között *törvényereje* van.” Világosan ütöközik ki ebből, hogy a státust felváltja a szerződés, amely szent, mint maga a törvény. Enélkül most már nemcsak kereskedelem nincsen — a pacta sunt servanda tételére a kereskedelemnek mindig is szüksége van — de nincsen jogilag rendezett kizsákmányolás sem, mert most már nem a többnyire a születéssel jogilag is meghatározott státusz biztosítja a munkaerőt, hanem munkaszerződés, amelyet jogilag szabadon köt a termelőeszközök tulajdonosa a termelőeszközöktől megfosztottal. A korabeli üzleti életnek az angol jogban különösen kiütököző nyereseségétől a francia jog sem mentes: a szerződéseket mondhatni feudális légkör-

ben fogant durvasággal kényszerítik ki: 1867-ig fizikai kényszerrel lehet az adós ellen érvényesíteni.⁷¹ A munkaviszony területén pedig a formális jogegyenlőség sérelmére a 19. sz. második feléig fennállt az 1781. § eredeti szövege, amely szerint a munkáltató állítását kell elfogadni a munkabérvitákban.⁷²

c) Ebbe a körbe tartozik a francia code civil egyik legjelentősebb alkotása, az 1382. §, amely szerint minden ember kártérítéssel tartozik vétkes károkozásért. *A polgári deliktum itt teljesen általánosított formában jelenik meg, mégpedig a vétkességi elv alapján.* Ezzel fontos határkőhöz érkezik a polgári jogi felelősség: teljesen leválk a büntetőjogról, teljesen általánosított formát ölt és teljesen a vétkesség talajára helyezkedik. Ez részben szélesebb, még elemzendő összefüggésekbe épül bele: a polgári társadalomban a citoyen elválk a burzsoától, létrejön a magánjog és közjog szétválása, és élesen elválasztják a vagyoni (burzsoá-típusú) károkozást a fennálló közrendet közvetlenül érintő (citoyen-típusú) jogsértésektől. Ezenkívül továbbá a burzsoá károsult érdeke, hogy *mindenfajta* károkozásért kártérítést kapjon, hiszen minden áruvá vált, a burzsoá károkozó érdeke pedig, hogy ne kelljen ártatlanul kártérítést fizetnie; mint az üzleti élethez szokott ember, számolhasson azzal, hogy ha gondosan jár el, a *casus nocet domino* elve következetesen érvényesül. Az már a burzsoá társadalom termelőerői további fejlődésének a következménye, hogy az üzleti kockázat rendkívüli megnövekedése (és a proletariátus megerősödése) ezt a világos érdekegyensúlyt felbillenti.

d) A kodifikáció célja az volt, hogy minden franciának egységes törvénykönyvet adjon. Ez megfelelt annak a ténynek, hogy a kapitalizmus kibontakozása nemzeti síkon ment végbe: a nemzeti piac, nemzeti állam kialakulása jegyében. A nemzeti piac és nemzeti állam összefüggését akaratlanul jól illusztrálja, hogy az állampolgársági rendelkezések a magántulajdon kódexének az elejére kerültek. A kapitalizmus nemzeti síkon való jelentkezésének közvetlen, akkor haladó szerepet betöltő ideológiai megnyilvánulása a nacionalizmus volt. Az eredeti code civil abban is következetes, hogy *nacionalista*, sőt, sovíniszta; idegengyűlölő. Megtagadja a polgári jogok élvezetét (11. §), az öröklési képességet (726. §) és az ajándékszerzési képességet (912. §) a külfölditől.⁷³

e) *Családjogi és öröklési jogi* vonatkozásokban csak utalunk a forradalmi és a konszolidációs jogalkotás vázolásánál során kifejtettekre: az atyai és férji hatalom, a házasságon kívüli gyerekek kizárása a családból, a végintézkedés szabadsága a magántulajdon és az azzal való szabad rendelkezés szolgálatában

⁷¹ Ripert-Boulanger, I. 85.

⁷² Jajckov szerk. Гражданское и торговое право капиталистических стран, Moszkva, 1966. 25.

⁷³ Ripert-Boulanger szerint ennek az az oka, hogy *Napoleon* mint katona idegenekben csak ellenséget látott. Ha ez így is volt, ez csak azt jelenti, hogy *Napoleon* reakciós végtelenségig vitte egy akkor progresszív eszme, a nacionalizmus gyakorlatát; ez nem mond ellent annak, hogy a code civil ebben a vonatkozásban is radikálisan fejezi ki korának szellemét.

áll; a „legabszolútabb jogosultságot” családi egyenlőségi meggondolásokkal nem engedi korlátozni, kiindulópontot nyújt a családi vagyon összetartáshoz, idegenek kizárásához és e vagyon elaprózódásának meggátolásához.

18. A code civil továbbá — érthetően — határozott védekező magatartást tanúsít a feudalizmus kísértéseivel szemben.

a) Ez megnyilvánul minden olyan földjogi intézmény teljes felszámolásában, amely feudális jellegű használatra vezethet.

b) Részben ez a védekező attitűd vezet arra, hogy a code civil egyáltalán nem ismeri a jogi személy intézményét. A burzsoázia a maga jogi személytípusait megkapta a kereskedelmi törvényben, de a magánjog területén — úgy tűnt — a jogi személy mintegy státuszt alapít, az egyéntől és egyének akaratától nagymértékben függetlenül szervezetet, amelyet gyanús célokra lehet felhasználni: feudális intézmények visszahozatalára (és munkásszervezkedésre).⁷⁴ Már az 1791. évi loi Le Chapelier kimondta, hogy nincs korporáció az államon belül; csak az egyes egyének partikuláris érdekei és a közérdek létezik. Ebből vezeti le azután a törvény azt, hogy a munkaszerződés egyének közötti szabad szerződés, vagyis, hogy a státusz helyébe a szerződés, a feudális kizsákmányolás helyébe a burzsoá kizsákmányolás lép.

c) Az 1870. § kimondja, hogy örök időkre munkaviszonyt nem lehet létesíteni, vagyis a szerződési formát nem lehet a hűbérihez hasonló kötöttség létesítésére felhasználni. A burzsoázia jól tudja, hogyan lehetett hűbéri formák között ideig-óráig polgári célokat követni; elzárják tehát a fordított eljárás útját. Ez a megoldás egyébként ebben az időszakban a burzsoá gazdasági rendnek is érdeke: fontos érdekek fűződnek a szabad munkaerőpiachoz.

19. A burzsoázia legfontosabb jogi-technikai vívmányával, a törvényhozás és jogalkalmazás teljes és véglegesnek tekintett szétválasztásával, a kodifikáció módszerével külön fogunk foglalkozni.

c) *A késleltetett polgári forradalmak magánjogai: a német jog*

20. Késleltetett polgári forradalmakról akkor beszélünk, ha a burzsoázia a polgári forradalmat nem tudja végigvinni, nem tudja felszámolni a feudalizmus maradványait. Hosszú időre fennáll az a helyzet, hogy „a tulajdonnak nincsen a kezében a politikai hatalom . . . Más szavakkal: a burzsoázia politikailag még nem szerveződött osztállyá”. A politikai hatalom a feudális, a gazdasági hatalom a polgárság kezén van, majd a polgárság osztállyá szerveződésével sem történik meg a polgári forradalom végigharcolása, hanem valamiféle érdekházasság jön létre a két osztály között, országonként és időszaikonként változóan a feudális vagy a tőkés osztály vezetésével, a forradalommal fenyegető kizsákmányoló osztályok ellen. Egy ideig a polgári forradalmakat megelőzően mindenütt fennáll az a helyzet, hogy a politikai hatalom még a feudális

⁷⁴ Jajckov szerk. i. m. 25. old.

osztály kezén van, de a polgárság gazdasági hatalma egyre növekszik (pl. a 17–18. századi abszolút monarchia Franciaországban). Késleltetett forradalomról akkor szólunk, ha a polgári forradalom végigvitelének útjai eltorlaszolódnak, akár egy abszolút monarchia keretei között és bürokratikus apparátusának hathatós segítségével (Oroszország, Poroszország, Ausztria), akár szétdaraboltság kisszerű viszonyai közepette (német fejedelemségek), akár gyarmati, félgyarmati, neokolonialista viszonyok folytán (pl. Dél-Amerika).

Ez a politikai fejlődési folyamat megfelel annak, amit *Lenin* a „mezőgazdaság porosz útja”-nak nevez, szemben az „amerikai út”-tal. Erről a megkülönböztetésről *Lukács* helytállóan állapítja meg, hogy az nemcsak a szűk értelemben vett agrárkérdésre vonatkozik, hanem a kapitalizmus egész fejlődésére.⁷⁵ *Lenin* a két utat így mutatja be, az agrárfejlődés két formájáról szólva: „Ennek a fejlődésnek formája azonban kétféle lehet. A hűbériség maradványai a földesúri gazdaságok átalakulása útján is, a földesúri latifundiumok megsemmisítése útján is, azaz reformok útján is, forradalom útján is eltűnhetnek. A polgári fejlődés előrehaladhat oly módon, hogy a földesúri nagygazdaságok állnak az élén, amelyek egyre inkább burzsoá jelleget öltenek, egyre inkább a kizsákmányolás burzsoá módszereivel cserélik fel a hűbéri módszereket, — előrehaladhat oly módon is, hogy a paraszti kisgazdaságok állnak az élén, amelyek forradalmi úton távolítják el a társadalom szervezetéből a feudális latifundiumok „kinövését”, majd ezek nélkül, a kapitalista farmok útján szabadon fejlődnek. Az objektíve lehetséges polgári fejlődésnek ezt a két útját porosz típusú és amerikai típusú útnak nevezhetjük. Az első esetben a feudális földesúri gazdaság lassan átnő polgári junkergazdaságba, miközben évtizedekre a leggyötrelmesebb kisajátításra és szolgaságra kárhóztatja a parasztokat, s maroknyi „Grossbauert” választ ki. A második esetben nincs földesúri gazdaság, vagy ha van, szétzúzza a forradalom, amely elkobozza és felaprózza a feudális birtokokat. Ez esetben a paraszt túlsúlyba kerül, minthogy a mezőgazdaság kizárólagos képviselőjévé válik és tőkés farmerre fejlődik. Az első esetben a fejlődés fő tartalma a jobbágyosság átnövése szolgaságba és tőkés kizsákmányolásba a hűbérurak — földbirtokosok — junkerek földjén. A második esetben a döntő mozzanat a paraszt átváltozása burzsoá farmerre.”⁷⁶ Az első variáns a „porosz út”, amely az ipari forradalom kibontakozását még a 19. század végén is gátolja Európa keleti részén: még a feudális viszonyok felszámolása sem vezet a legtöbb helyen erőteljes iparosodásra, mert ezt más tényezők mellett a már kialakult nemzetközi munkamegosztás — a különféle formában jelentkező gyarmatosítás — ugyanúgy gátolja,⁷⁷ mint napjainkban Dél-Amerikában.

⁷⁵ *Lukács*, i. m. 41.

⁷⁶ *Lenin*, A szociáldemokrácia agrárprogramja az orosz forradalomban (1907), Művei 13. 241–242., ld. még 258, 281. ff.

⁷⁷ *Berend-Ránki*, Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában, Századok, 102. (1968) 1–2, 35–78.

A vázolt politikai és gazdasági folyamat legáltalánosabb következménye a magánjog területén az, hogy hosszú időre egymás mellett állnak fenn az ipart, kereskedelmet szabályozó, a kor színvonalától többnyire valamennyire elmaradó polgári jellegű jogintézmények, és a földtulajdonjog valamint gyakran ezzel együtt a családjog területén a feudális jellegű, de gyakran a burzsoá jog frazeológiájába és konstrukcióiba bújtatott intézményei, kiegészítve azokat a burzsoá intézményeknek a beépítésével, amelyre az adott viszonyok között a földesúri rétegnek szüksége van (pl. földhitel biztosítása). Ahogy kezdetben a burzsoázia a feudális jog alkalmazásával, feudális formák között jut gazdasági pozíciókhoz (pl. privilégium jogosítja fel a gyártásra), most gyakori, hogy a földesúri réteg a burzsoá jog formát használja fel tartalmilag feudális típusú kizsákmányolásra (pl. a haszonbérleti formát földhözkötésre a peonrendszerben). Ott a fejlődő új jelentkezik először a régi formák között, hogy azután ezeket kinőve leveesse, úgy itt a régi vívja utóvédharcait az új formáival álcázva.

Ez a kettősség jogilag — technikailag többféleképpen jöhet létre. A legtipikusabbak: a feudális abszolút monarchia egy ilyen kettősséget megvalósító *kódexet* hoz létre (porosz ALR, osztrák ABGB); a burzsoázia *Kereskedelmi Törvényt* kap, a magánjogot viszont nem kodifikálják (Németország sok fejedelemisége 1896-ig, Magyarország); burzsoá kódex jön létre, de fenntartják a feudális privilégiumok egy részét (BGB — EBGB 1920-ig); az ipar, illetve kereskedelem igényeit recepció vagy octroi elégíti ki (pl. Dél-Amerika).

Mindez a 6. pontban vázolt „alapsémá”-ra azzal a hatással jár, hogy megnyújtja a régi jog alkalmazkodásának, illetve a jog megkettőzésének a periódusát, mégpedig többnyire annyira, hogy az utolsó periódus már csak a szocialista forradalommal következhet be. Burzsoá keretek között késleltetett forradalom befejezésére úgyszólván csak az *NSzK*-ban és jórészt *Ausztriában* került sor.

Ehelyütt csupán a késleltetett polgári forradalmak „eredeti” magánjogaival foglalkozunk: ezek közül is főként a *német* joggal.

21. A római jog újrafelfedezésének idején a későbbi franciaországi és németországi társadalom — úgy tűnt — csaknem egyenlő esélyekkel nézhetett az eljövendő századok elébe. Nem így történt. Itt nem részletezhető körülmények — nem utolsó sorban a kereskedelmi utak áthelyeződése — folytán a későbbi németországi társadalom polgári fejlődése elkorsosult, következményeiben tragikus módon lemaradt.⁷⁸ „A német történelem olyan mozgással dicsekedhetik — írja *Marx* —, amelyben nem előzte meg, nem is fogja követni egyetlen nép sem a történelmi égbolton. Mi ugyanis osztoztunk a modern népek restaurációiban, anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna. Minket restauráltak, először, mert más népek forradalmat mertek csi-

⁷⁸ *Lukács* szerint itt, a kapitalizmus elkésett fejlődésében rejlik Németország egész újkori történelmének a „döntő motívuma”, i. m. 29.

nálni, és másodsor, mert más népek ellenforradalmat szenvedtek el; az egyik alkalommal mert uraink félték, és a másik alkalommal mert uraink nem félték . . . a polgári társadalom minden szférája megéli vereségét, mielőtt győzelmét megünnepelte volna, kifejleszti saját korlátját, mielőtt a vele szembenálló korlátot leküzdötte volna, érvényre juttatja szűkkeblű lényét, mielőtt nagylelkű lényét érvényre juttatta volna, úgyhogy minden osztály, amikor a harcot a felette álló osztállyal elkezdi, már harcban van bonyolódva az alatta állóval. Ezért van az, hogy a fejedelemség még harcban áll a királysággal, a bürokrata harcban a nemességgel, a burzsoá harcban mindannyiukkal, miközben a proletár már kezd harcban állni a burzsoáziával.”⁷⁹ Engels arra a kérdésre, hogy — szemben az angol és a francia jogással — mi a német jogász történelmi alapja, így válaszol: „Semmi más, mint az évszázados passzív, legnagyobb-részt kívülről jövő ostorcsapások következtében siettetett, még ma sem befejeződött szétesése a középkor maradványainak; gazdaságilag visszamaradt társadalom . . . ; olyan jogi állapot, amelyben a rendőri önkény — ha 1848-ban meg is szűnt a fejedelmek bíraskodási joga — még ma is rést rés után üt.”⁸⁰

Nem jogtörténetet írunk. Ezért csak bizonyos fő mozzanatokra utalunk, amelyek a legutóbbi időkig éreztetik hatásukat.

22. A kialakulás időszakára az nyomja rá a bélyegét, hogy míg Nyugat-Európa az abszolút monarchiák keretei között a polgári társadalom gazdasági megalapozását és ideológiai kibontakozását végzi el, addig a német területek túlnyomó részén a nagyobb feudális urak építik ki a polgárság megerősödésének támogatása nélkül a maguk abszolutizmusát, és egy modernizálódó feudalizmus keretei között állandósítják a kicsiny, formálisan önálló, de hatalom nélküli fejedelemségek halmazát, amelyben az élet kicsinyes, szűk körű és horizonttalan.⁸¹ Wieacker szerint is az összeurópai folyamat német „helyi és időbeli darabját” — pusztító hatással — a jog végleges széttöredezettsége jellemzi, amely lehetetlenné teszi azt, hogy az áthagyományozott jogot egy felsőbbbírósi hatalom összetartsa és tovább képezze; ennek pozitív oldala viszont az, hogy egy olyan racionalizáló folyamat következett be, amelyet csak a tudomány, a „római” jog elégíthetett ki.⁸² Más szavakkal: a (feudális) helyi körülmények nem „zavarták” a római forrásokon alapuló spekulatív jogtudományi tevékenységet, de hosszú ideig nem is tartottak igényt a szolgáltatára. Ez abból adódott, hogy a partikularizmus hívei, a különféle rendek, amelyek természetesen elleneztek a recepciót, a fejlődés lelassulása folytán erősebbek voltak, mint a központi hatalom hívei, a királyok és hercegek, akik — részben ideológiai okból (a római birodalom jogutódainak tartván magukat),

⁷⁹ Marx, A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés 1844, Marx—Engels művei, I. 379, 388—389.

⁸⁰ Engels, Az erőszak szerepe a Németbirodalom kialakulásában (1895), Marx—Engels válogatott tanulmányai, II. Népszava, Budapest, é. n. 158—159.

⁸¹ Ld. Lukács, 30—32.

⁸² Wieacker, 12, hasonlóan Boehmer, 58.

részint politikai okból (a centralizációt előmozdítandó) — ugyancsak természetesen a jogegységesítést előmozdító recepció hívei voltak; jellemző az elmaradottságra, hogy a városi tanácsok is javarészből a recepció ellen foglaltak állást.⁸³ *A polgári társadalom kifejlődését szolgáló jogi gondolat kezdetben a gyakorlatból nagymértékben az elmélet területére szorult ki*, ugyanúgy ahogy a 19. sz. első felében a forradalmi energiák a történelmi akció színteréről a filozófus professzorok elzárt szobáiba szorultak ki.⁸⁴ A gyakorlatban kialakult a partikularizmust szentesítő tétel, amely szerint a helyi jog erősebb, mint az országos, és továbbéltek a feudális jogkönyvek, a *Sachsenspiegel*, *Deutschenspiegel*, *Schwabenspiegel* stb., és ezek némelyikének a glosszái. *Wieacker*⁸⁵ szerint a modern államnak az az igénye, hogy nem tűri az irracionális jogalkalmazást, bizonyos országokban öntudatos és szociálisan intakt bírói kart hozott létre, másutt elméleti jogtudományt. Hogy hol melyiket, ez a szerző szerint „geistige Entscheidung” (szellemi elhatározás) kérdése. Ezzel aligha érthetünk egyet. A jogalkalmazás az államhatalom közvetlen gyakorlása, az elméleti jogtudomány művelője viszont csak közvetett kapcsolatban van az államhatalom gyakorlásával. Németország területén a bíróságok nem egy szellemi döntés folytán maradtak a feudális partikularizmus őrzői és kisszerű fejedelemségek szolgálói; a gazdasági — társadalmi körülmények szorították ki a polgárosodás jogi eszméit a gyakorlattól nagymértékben elszakadt elmélet perifériáira.

Persze tartósan nem maradhatott fenn ez a kettősség. A Carolina óta az egyetemeket jogi véleményekre kezdik felkérni, sőt, ítélezésre is.⁸⁶ Ez a kapcsolat azonban arra vezetett, hogy a recepció egyfajta „*keverékjog*”-ba torkollott.⁸⁷ Különösen a személyi- család- és öröklési jog maradt változatlan, a tulajdonjog lényeges intézményei legfeljebb latinositáson mentek keresztül és így váltak mintegy megkeresztelkedvén szalonképessé (dominium directum és utile, a szomszédjogok szolgálmi formákba öltöztetése stb.); „a recepció súlypontja a kötelmi jogra és az ingótulajdonjogra esett”.⁸⁸ Ahogy a római jog gyakorlati jelentőségűvé vált, úgy telítődött germán elemekkel, és úgy vált maga is mindinkább partikuláris joggá Németországban. *Nipperdey* az *usus modernus pandectarum* tudományáról azt írja, hogy az „céljában nemzeti volt, a német jogot akarta bemutatni, míg a humanisták nem nemzeti, hanem

⁸³ Ld. *Enneccerus—Kipp—Wolff*, *Lehrbuch des bürgerlichen Rechts*, 15. kiad. 1959. I/1. 17. *Boehmer*, *Einführung in das bürgerliche Recht*, Tübingen, 1954. 53—542.

⁸⁴ „Ahogy a régi népek előtörténetüket a képzeletben élték meg, a *mitológiában*, akként mi, németek utótörténetünket gondolatban éltük meg, a *filozófiában*. Filozófiai kortársai vagyunk a jelennek anélkül, hogy *történelmi* kortársai lennénk. . . . Ami a haladott népeknél gyakorlati meghasonlás a modern állami állapotokkal, az Németországban, ahol maguk ezek az állapotok mégcsak nem is léteznek, mindenekelött *kritikai* meghasonlás ezen állapotok filozófiai tükröződésével”, *Marx* i. m. 383.

⁸⁵ *Wieacker*, 57.

⁸⁶ *Wieacker*, 95, *Enneccerus—Kipp—Wolff* I/1. 116.

⁸⁷ *Wieacker* 120, *Enneccerus—Kipp—Wolff* I/1. 117, *Jajcskov* szerk., 32.

⁸⁸ *Wieacker* 124—125, *Boehmer* 61.

az állítólagos római világjogot tanították”.⁸⁹ Jellegzetes ideológiai kozmetikázás fedi itt a valóságot: a Nyugat-Európához viszonyított *feudális elmaradottság*, amely az *usus modernus* „germán” elemeiért elsősorban felelős, mint *nemzeti jellegzetesség* jelenik meg: az ütemelmaradás eredetiségnek tűnik. Hasonlóan a *muzulmán jog* sajátosságának tekintik nagyfokú alkalmazkodóképességét; a nem-szocialista muzulmán államokban azt várják, hogy a nyugati és a muzulmán jog szintézise áll elő.⁹⁰ A jelenség ott is arra vezethető vissza, hogy a polgárosodás késleltetése ütközik azzal a modern joggal, amely egy gazdaságilag erős rétegnek is érdeke, de gazdasági érdeke annak az uralkodó osztálynak, amelynek a politikai érdeke éppen ellentétes. Ezzel a jelenséggel egyébként még találkozunk.

Így jött létre az a nagyon kifinomult elvont és spekulatív, a gyakorlatban gyakori tényállásokra nem mindig tekintettel levő, a lassú polgári fejlődést bátorítalanul kísérő, de egyetemes jogi kultúrát adó európai-kontinentális egyetemi jognak a „modern” feudalizmust is kiszolgáló német változata, amelyet a végig nem vitt forradalom felemássága és ezért a germán joggal való keveredése, a társadalmi akciók színteréről az elméletbe kiszorítottak gyakorlatiatlansága jellemez, amelyet a német történelem további folyamata hosszú időre, a BGB-re is kihatóan konzervált. Létrejött az a Professorenrecht, amelynek töretlen tradíciói arra vezettek, hogy a jogtudomány később igen nagy szerepet töltött be a jogalkotásban, sőt, nagy tekintélye mindmáig annyira befolyásolja a bírói jogalkalmazást,⁹¹ hogy az NSzK-ban mindmáig bizonyos fokig Professorenrecht-nek kell tekinteni a BGB talaján és azon kívül folytatott bírói jogalkotást.

23. Az *usus modernus pandectarum* egyre kevésbé volt modernnek tekinthető. A francia forradalom radikálisan meg is újította a megfelelőjét Franciaországban. A *deutsche Misere* ezt nem tette lehetővé. A 18. század második felében a polgárság kezdett erőre kapni, de a nemzeti egység akadályait nem tudta szétörni. Nemesi vezetéssel osztálykompromisszum jött létre a nemesség és a kispolgárság között, a szétdaraboltság nyomorúságos keretei között.⁹² Ezt az osztálykompromisszumot fejezi ki egyebek között az 1794. évi *porosz Landrecht* (ALR), a porosz monarchia kibontakozásának ez a lényeges kísérőjelensége, amely az elsősorban feudális érdekű jogegységesítést szolgálja; a „feudális” és a „jogegységesítés” ellentmondása a valóságos ellentmondásokat fejezi ki. A kódex korlátolt optimizmussal egy elavult társadalmi rend teljes részletekbe menő szabályozására törekszik e rend megmerevítése

⁸⁹ *Enneccerus—Kipp—Wolff*, I/1. 41, 117.

⁹⁰ *David*, *Les grands systèmes* 450. p.; *Anderson* ezt nyitott kérdésnek tekinti (35 *Indiana L. R.* 4 [1960] 433—442 kül. 442).

⁹¹ *Wieacker* felhívja a figyelmet a bismarcki bírósági szervezeti törvénynek arra a rendelkezésére, amely napi aktamegküldést rendelt a gyakorlat és a tudomány között (95—96.).

⁹² *Lukács*, 33—34.

céljából (a bírói és tudományos továbbfejlesztés öngyilkos tilalma). Ez többszörösen lehetetlen célkitűzés volt. Minél túlhaladottabb a társadalom, annál görcsösebb erőfeszítéseket tesznek az idő megállítására, és annál kilátástalabbak ezek a kísérletek. Azonban még egy — nemlétező — statikus helyzet kazuisztikus felleltározása is hiú ábránd, különösen a magánjog által átfogott területeken. A lehetséges tényállások kimeríthetetlenek és egy bizonyos mértéken túl a kazuisztika több problémát okoz, mint amennyit megold: a szabályozott tényállások közötti határvonalak hossza nagyon megnövekszik és vele együtt ugrásszerűen növekszik meg a minősítést igénylő határesetek száma. A *lehetetlen* célkitűzés azonban bizonyos fokig *szükségszerű* volt. A kodifikáció, amely feudális érdekből történt, de a „modern” feudális érdekeknek megfelelően bizonyos mozgásteret biztosított a polgárságnak is, veszélyes a feudális politikai hatalomra nézve: a polgári átalakulás előmozdítójává is válhat. Ezért sokszoros garanciára van szüksége a feudális abszolutizmusnak arra nézve, hogy a polgári társadalomból úgy tudjon előnyöket húzni, hogy a folyamat az ellenőrzése alatt maradjon. Ezért a kazuisztika, ezért a továbbfejlesztés tilalma.

Ennek felel meg egyébként ideológiai síkon a porosz — osztrák természetjog, ez a gyámkodó, paternalista felvilágosodás, amelynek a lényege az, hogy az uralkodó adagolja a felvilágosodás tanait, az uralkodó gondoskodik a népről és nem a nép önmagáról,⁹³ amely a francia forradalom előkészítésében nagy szerepet játszó, robbanótöltettel ellátott ideológiát a nyáját terelő jámbor pásztor sípján szólaltatja meg, kiméletlenül elnyomva a békétlenkedőket.⁹⁴ Ennek a beállítottságnak az egyik megnyilvánulása az volt, hogy a francia forradalom hatására az 1791. márc. 20-án kihirdetett törvénynek 1792. jún. 1-re tervezett életbe léptetését a császár felfüggesztette, kihagyatta belőle az állampolgári jogokra vonatkozó rendelkezéseket, úgy hogy a törvény egyoldalúan a kötelezéseket hangsúlyozza, és így került hatályba léptetésre 1794. jún. 1-én.⁹⁵

Az *ALR* — akárcsak az *ABGB* — fenntartja az osztott tulajdon „modernizált” feudális tételét. Az *ALR* „Gemeinnutz geht vor Eigennutz”-tétele, amellyel később annyiszor élnek és éltek vissza különféle hangszerelésekben — elegendő ha csak a weimari alkotmányra és a német fasizmusra utalunk —, itt még a feudális engedelmességnek az állami-bürokratikus „felsőbbség” iránti engedelmisségét is már magában foglaló porosz-aufklárista szentencia formájába foglalt változata. A forgalmi szabályozás a gazdasági viszonyoknak

⁹³ *Wieacker* az állampolgári „Selbstbestimmung”-gal szembeni bizalmatlanságról ír az *ALR*-el kapcsolatban (205).

⁹⁴ *Boehmer* — úgy tűnik — nem tulajdonít jelentőséget a forradalmi és a feudális-abszolutista természetjog különbségének, amikor a természetjog három nagy kodifikációs lecsapódását (a poroszt, a franciát, az osztrákot) minden különbségtétel nélkül említi (55.).

⁹⁵ *H. Conrad*, *Die geistigen Grundlagen des ALR für die preussischen Staaten von 1794*, Köln-Opladen, 1958.

megfelelően a provinciális-kispolgári érdekeknek felel meg elsősorban. Lényeges haladást jelent a szabad iparüzés kibontakoztatásának szolgálata, de a szerződési rendszer — ha egyáltalán „rendszer”-ről lehet szó — messze elmarad a common law-étől. A kártérítési felelősség szabályozása büntetőjogias módon a vétkesség fokától teszi függővé a kártérítés mértékét mind az *ALR*-ben, mind az *ABGB*-ben: még messze van a büntetőjogi és polgári jogi felelősség következetes szétválasztásától.

Az *ALR* és az *ABGB* kronológiailag a francia code civil kortársa, de valójában, tartalmukat tekintve, *egy történelmi korszakkal korábbi*.⁹⁶

24. A németországi polgári értelmiség legjobbjai örömmel üdvözölték a francia forradalmat, de annak követésére a feltételek nem voltak érettek; a mainzi felkelés is elbukott. A napóleoni hadjáratok azonban német területekre is átvitték a polgári társadalom eszméit; a rajnai szövetség egyes államaiban, különösen a Rajna-vidéken különböző mértékben fel is számolták a feudalizmust. Nagyok azonban a veszélyei annak, ha hódítók csapatai hozzák a fejlettebb társadalmi rendszer eszméit, intézményeit. A megsértett nemzeti érzés fellángoltatja a nacionalizmust, és az idegen uralom elleni harc adott körülmények között könnyen vezethet a fejlettebb eszméknek és intézményeknek mint „nemzetietlenek”-nek a diszkreditálására. Ilyen helyzetben a régi rend hívei kedvező pozíciókhoz jutnak: nemzeti lobogóval leborított trójai falóban csempészhetik vissza a régit a kor Trójájába; hazafiakként restaurálhatnak. Ilyen módon a nemzeti eszme, a 19. sz.-i Nyugat-Európa haladó, a nemzeti piac kialakulásának megfelelő, a polgári társadalom győzelmét szolgáló ideológiája reakciós, restaurációs ideológiává válik. Ez történt *Németországban* is,⁹⁷ ahogyan ez történt egy fél évszázad múlva *Magyarországon*.

Amennyiben a jogpolitika terén drámaiságról egyáltalán szó lehet, drámaian illusztrálta ezt a méltán híres *Thibaut—Savigny-vita*.⁹⁸ *Thibaut* egy code civil-jellegű kodifikáció mellett szállt síkra, *Savigny* a bírói jogfejlesztés mellett. A vitát alapjában nem az érvek és ellenérvek, és nem is *Savigny* magas igazságügyi pozíciója döntötte el, hanem a korabeli német társadalom,

⁹⁶ *Wieacker* a tartalom és stílus nagy jogi kulturáltságának elismerése mellett végső fokon hasonlóan értékeli az *ALR*-t: az „*obrigkeitsstaatliche Aufklärung*” (tekintélyállami felvilágosodás) szelleme arra vezetett, hogy a kódexet a rendektől mentes polgári társadalom túlszárnyalta; azok közé a törvényalkotások közé tartozik, amelyek nagy szellemi mozgalmakat lezárnak, és egyben lepecsékelnek; szinte már a kihirdetésükkor túlhaladják őket az új szellemi erők (206). *Engels* sokkal kevésbé tisztelettelően a felvilágosult patriarchális despotizmus olyan törvényének nevezi az *ALR*-t, amely morális széljegyzeteivel, jogi határozatlanságával és tartásnélküliségével, kínzó- és büntetőeszközképpen alkalmazott botozásával még egészében a forradalom előtti időhöz tartozik (*Anti-Dühring* [1894], Marx—Engels művei 20. k. 111).

⁹⁷ Alapjában tehát nem a bécsi kongresszus volt az, ami elzárta az egységes, szabad német nemzeti állam útját, amint azt *Wieacker* állítja (234), mert ha a németiség készen állott volna erre a forradalmi lépésre, legalábbis energikusan megkísérelte volna a nemzetközi megállapodást elsöpörni az útból.

⁹⁸ *Thibaut*, Über die Notwendigkeit eines Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches für Deutschland, 1814, *Savigny*, vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814; együtt ld. *J. Stern*, Thibaut und Savigny, Berlin, 1914.

amely egy az *ALR*-nél fejlettebb jellegű általános kodifikációra egyáltalán nem volt érett. Kinek volt igaza? *Thibaut* volt a haladó, ő állott a *kor* színvonalán, de — sajnos — Németország számára korán érkezett. Ha a haladó eszme mögött nincs haladó erő — az adott helyzetben jól szervezett, erős, osztályharcos, az eszme tevékeny befogadására kész polgárság — akkor az eszme csak előkészítő szerepet játszhat, és ez sem kevés, de egyelőre nem győzhet. Ráadásul még az ideológiai helyzet azért sem volt kedvező, mert amint említettük, Németországban a nemzeti eszme feudális célok díszes takarójává vált. Történelmi léptékkal hiába volt igaza *Thibaut*-nak, német talajon az óra *Savigny*-nek adott igazat. Ő állt *Németország* színvonalán, ő fejezte ki elnyomított korát, és hatalmas tehetségével, tudásával nagyon is hatékonyan szolgálta az elkésett polgári átalakulás további késleltetésének porosz ügyét.

*A természetjogi ideológia részzigazságával a történelmi jogi iskola részzigazságát állította szembe.*⁹⁹ Szembeszállt a természetjogi kodifikáció spekulatív módszereivel és rámutatott arra, hogy a jog a társadalom szerves terméke, a jog organikusan összefügg a nép lényegével és jellemével, ugyanaz a belső szükségyszerűség határozza meg, mint a nyelvfejlődést, ugyanúgy állandó csendes mozgásban és fejlődésben van, mint a nyelvfejlődés.¹⁰⁰ Érvelhetett ezzel, mert az elmaradott német viszonyok közepette a természetjog még sokkal spekulatívabbnak tűnt, mint ott, ahol a polgári átalakulást a polgárság osztállyá szerveződése már napirendre tűzte. Nyugaton a természetjog a jövő társadalmáról spekulált, de ezt reális talajon tette, Poroszországban viszont a reális talaj még a múlt őrzését indikálta. Ezért jelentette a történelmi jogi iskola számára az, hogy a jog társadalmi termék azt, hogy a jogot a „nép” spontánul úgy fejleszti, ahogy a nyelv fejlődik. Persze a természetjogi ideológia is objektíve társadalmi produktum volt, csak hogy a forradalmi polgárságé, ahogy az említett férfiatlanított porosz — osztrák természetjog is, majd a történelmi jogi iskola is a feudális vezetés alatt álló felemás társadalom természetes produktuma volt. Nem véletlen, hogy a „nép” a maga „spontán módján” éppen a feudális jog modern kiadását és egy kisszerű, az akkori polgárság viszonylag kezdetleges állapotának megfelelő jogot „növesztette”. Itt még a régi jog olyan sajátos alkalmazkodási kísérletéről volt szó, amely összeolvastotta a feudálisból és a római jogból azt, ami az elmaradott viszonyoknak megfelelt; ilyen értelemben kell felfogni *Savigny*-nak azt a programját,

⁹⁹ *C. K. Allen* ezt megfordítva fogalmazza: „If the rationalists erred in idolizing the future, the historical jurists erred in idolizing the past” („A racionalisták a jövő bálványozásában tévedtek, a történelmi iskola jogászai a múlt bálványozásában”), *Law in the Making*, Oxford, 1961. 17. A tévedések azonban részzigazságokon alapulnak: a szóban forgó racionalisták egy forradalmi változás előkészítése végett kalandoztak a jövőben, a történelmi jogi iskola hívei egy konzervatív alkalmazkodás céljával merültek a múltba.

¹⁰⁰ *Savigny*, i. m. 8 ff.

amely szerint a történeti anyagot szabadon kell használni mint eszközt.¹⁰¹ Ezzel magyarázható az a sokak által meglepetéssel fogadott jelenség, hogy *Savigny* a germán jogot kereste és a római jogot találta meg, a *Volksgeist*-et akarta kifejezni és a *Weltgeist* német variánsát találta meg.¹⁰² Ebben állott *zsenidlis következetlenség*.

A történelmi jogi iskola azzal haladta meg a porosz — osztrák természet-jogot, hogy — párhuzamosan az ugyanilyen tendenciájú reakciós, mert nem nemzetet ébresztő, hanem nemzetet ábrándozásokba merítő romantikával — bekapcsolta az említett visszahúzó nacionalizmust: a germánság ősi jogára hivatkozás olyan nagyon is hatékony ideológiai fegyverré vált, amelynek dekoratív keretei között a kor parancsának megfelelően elérték a római forgalmi- és ingótulajdonjog igényelt intézményei is. Sőt: ezek az utóbbiak egyelőre a cégtábla átfestése nélkül súlyban egyre növekedtek, a polgárság lassú gyarapodásának megfelelően, anélkül, hogy a jog egész színvonala a *code civil* fejlettségi szintjét elérte volna.¹⁰³ „Az az iskola, amely a tegnapi gyalázatával törvényesíti a ma gyalázatát, az az iskola, amely lázadónak nyilvánítja a jobbágy minden felkiáltását a korbács ellen, ha a korbács régi, törzsökös, történelmi korbács, az az iskola, amelynek a történelem, mint Izrael istene szolgájának, Mózesnek csak az *a posterioriját* mutatja, a *történelmi jogi iskola* kitalálta volna a német történelmet, ha jómaga nem a német történelem terméke volna”, írta keserűen a fiatal *Marx*.¹⁰⁴

25. Az 1848-as forradalmat a polgárság nem harcolta végig, a forradalom elbukott, de a polgári tevékenység kiterjedt és 1861-ben megkapta a külön Kereskedelmi Törvényét, a közeledő német egység érlelődésének jelét és előmozdítóját. *A jog megkettőződése új szakaszába lépett*: már nem a feudális jog és a recipiált jog állott ellenpólusban egymással, hanem az összeamalgámozott *gemeines Recht* és a *Privatfürstenrecht*-ek képviselték az elmaradott társadalmi, gazdasági, politikai viszonyokat, a kereskedelmi törvény pedig a monopol-

¹⁰¹ *Savigny*, *Das System des heutigen römischen Rechts*, idézi *C. K. Allen*, 17.

¹⁰² *Wieacker* szerint „*Savigny*-nek a római joghoz való meglepő fordulása” csak abból magyarázható, hogy ő „nép”-en nem szociológiai és politikai valóságot értett, hanem egy eszmei individualitást, egy tudattalan képzési tapasztalatok (*Bildungserfahrungen*) által lett szellemi és kulturális közösséget (235.). Megjegyezzük, hogy a „népjogász”-nak a római joghoz fordulása egyáltalán nem meglepő és nem is a misztikus „nép”-felfogásnak tulajdonítható. Ez a „nép” továbbá nem az „eszmei individualitás”-t jelenti, nem is az elvont németet, hanem a korának megfelelő, akkori felemás, kiuttalan német uralgó osztályt. Ha *Savigny* ezt a „fordulat”-ot nem hajtja végre, nagy tehetsége és tudása ellenére sem válik azzá, amivé vált: törpe kora jogi igényeinek monumentális méretű kifejezőjévé. Egyébként „különös fordulat”-nak nevezi *Savigny*-nak a római joghoz fordulását *David* is (*Les grands systèmes* 39. p.).

¹⁰³ Erre egy példát említ *Gutzwiller*: míg *Savigny*-nál 1848-ban „a mai római jog” alaptétele az, hogy a lakhely által kötődik az ember a „Land”-hoz, amely tétel „az embert a föld tartozékává teszi”, addig a *code civil* art. 8 már a jogegyenlőségben élő állampolgárnak a nemzeti államhoz való tagsági viszonyát fejezi ki. (*Nationalismus und internationalismus im Recht*, *Schweizerische Beiträge*, V. internationaler Kongress für Rechtsvergleichung, *Recueil de travaux Suisses*, Zürich, 1258. 8.)

¹⁰⁴ *Marx*, *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. Bevezetés (1844), *Marx—Engels művei* I. 379—380.

kapitalizmus és nemzeti egység felé mutató tendenciákat. A német jog alaprétege a *gemeines Recht* maradt. A germanisták és romanisták csatáinak zajában alakult tovább. Befolyásolták a modern kapitalizmus századforduló körüli igényeit már megsejtő, egy modernebb „római” jogot „felfedező” *Jhering* korszerű művei.¹⁰⁵ Elsősorban azonban továbbra is a „juristischer Begriffshimmel”-ben élő, életidegen, ugyanakkor nagy tudású, mélyenszántó gondolkodású pandektisták ápolásában alakul tovább. Kiváló képességeik elismerésével nem ellentétes annak megállapítása, hogy a német viszonyok még ekkor is olyan szobatudósokat érdemeltek és választottak ki, akik nem a kisszerű társadalmi gyakorlatból, hanem a nagyszerű múltból merítettek.

Részletekbe itt nem mehetünk bele. Megjegyezhető mégis, hogy — akár csak a római és az angol jogban — az eljárásjogi megközelítés maradványai sokáig fennállottak, noha ennek legnagyobb antagonistája, az alanyi jogfogalom igen lényeges szerepet játszott az elvontságokra hajlamos német jogtudományban. *Coing* szerint csak 1856-ban történt meg az, hogy *Windscheid* különválasztotta az anyagi jogot az eljárásjogtól és igénytantól.¹⁰⁶ *Puchtanál* a formális jogegyenlőség koncepciója még a polgáriassult viszonyok területén is legfeljebb római-középkori terminológián keresztül érvényesül, mint ellentétének, a privilégiumoknak egyik fajtája: a jogosultságok tárgyalását a privilégiumok két fajtájával kezdi; megkülönbözteti a személyi és a tárgyi privilégiumokat; a tárgyi privilégiumokra példa a tulajdonjog.¹⁰⁷ Míg az angol jog gyakorlatias, az alkut (*bargain*) középpontba helyező szerződésfogalma a 17–18. században kialakult, a pandektistáknál a szerződés a 19. században sem egy meghatározott társadalmi — gazdasági viszonykomplexum jogintézménye, hanem az akaratalávetés filozófiai koncepciójában felfogott jogosultság¹⁰⁸ körébe tartozó jelenségek egyik keletkezési formája.¹⁰⁹

¹⁰⁵ *Wieacker* jellemzése szerint történezként naiv, de szociológusnak nagy benyomást keltő: a jogot társadalmi realitásnak, a hatalom és érdek érvényesítése eszközeként tekinti. Ingadozik az egyén hasznának és a társadalom hasznának előtérbe állítása között (266–267.). Ezzel az utóbbi megállapítással kapcsolatosan megjegyezzük, hogy *Jhering* a hamarosan a monopolkapitalizmusba lépő elmaradott német társadalom viszonyainak megfelelően egyidejűleg szállt szóra a liberálkapitalizmus individualista eszméiért és a monopolkapitalizmus érdekeiért: érvényre juttatja a társadalmi érdekekre hivatkozás mögött a nagyvállalati érdekeknek a kistulajdonosok érdekérvényesítését is erősen korlátozó tendenciáit. Egyrészt kiindul abból, hogy a természetben nincs egyenlőség, tehát a jogban sem kell egyenlőségnek lennie (*Zweck im Recht* 4. kiad. Leipzig, 1904. I. 287.), az önzést tekinti a legfontosabb regulátornak (104–106.), berzenkedik a részvénytársaságok ellen (171–174.) stb., másfelől kifejti, hogy a magánjog társadalmi jellege mindinkább tért fog nyerni a magánjog individualisztikus felfogásával szemben, a tulajdonjog szabályozása nem fogja elismerni az önzés kielégíthetetlen voltát (417.). *Jhering* tehát — akár csak *Savigny* — kora igényeit pontosan fejezi ki, következetlensége szintén zseniális, mert a kor következetlenségét tükrözi; megítélése szempontjából szerencsésebb, mert már nem egy alvó-ábrándozó, de egy tettekre kész, hatalmas gazdasági fejlődésnek induló társadalom képviselője.

¹⁰⁶ *Coing*, *Zur Geschichte des Privatrechtssystems*, Frankfurt/M, 1962. 50.

¹⁰⁷ *Puchta*, *Pandekten*, 9. kiad. Leipzig, 1863. 30–31. §§.

¹⁰⁸ *Puchta*, 34. §, *Windscheid*, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, 4. kiad. Düsseldorf, 1875. II. 251. §.

¹⁰⁹ *Puchta*, 249–250. §§, *Windscheid*, 305. §.

Túlhaladottá a pandektisták a német nemzeti egység létrejöttével és a kapitalizmus monopolista szakaszába való átlépésével váltak. A német kodifikáció szubjektív tragédiája, hogy ennek a következményeit nem vonták le: a BGB előkészítése nagymértékben a nagy hírű, nagy tekintélyű pandektistákra, elsősorban *Windscheid*-re hárult. Ezek pedig olyan értékes régiségekből álló hatalmas örökséggel voltak megterhelve, hogy attól az új idők megkívánta mértékben nem tudtak megszabadulni. Ez volt az a szubjektív elem, amely közrehatott abban, hogy a „20. század törvénykönyve” valójában — akár csak 100 évvel korábban az *ALLR* — az elmúlt század jogának a betetőzője és összefoglalója lett, egy olyan időszakban, amikor már valóban a 20. század elejének szelei jártak, egyébként nem is hagyva teljesen hatás nélkül a *BGB* pandektista szövetét.

Ennek a szubjektív jelenségnek is alapvetően objektív okai voltak. Objektív okok tették lehetővé az említett szubjektív tényező ilyen nagymérvű érvényesülését. Németország úgy érkezett el a kapitalizmus monopolista szakaszába, hogy még nem vitte végig polgári forradalmát. A nemzeti egységet nem a porosz katonai hatalom *szétzúzása* útján, hanem annak *segítségével* vívta ki; a burzsoázia döntő körei ugyanis kaptak az alkalmon, hogy a nemességgel kötött osztálykompromisszum révén, a politikai vezető szerepről való lemondásuk fejében a forradalmat és ezzel a szélsőséges plebejus követelések forradalmi kirobbanását elkerülve érjék el gazdasági céljaikat.¹¹⁰ Erre jó okuk volt. A polgári forradalom késleltetettsége arra vezetett, hogy a polgárság még nem szerezte meg a politikai uralmat, amikor már nemcsak elődjével, a nemességgel állították szembe érdekei, de már fenyegette őt is, a nemességet is utódja, a szervezett proletariátus. „Itt tehát a régi abszolút monarchia alapfeltétele, a földbirtokos nemesség és a burzsoázia egyensúlya mellett megtaláljuk a modern bonapartizmus alapfeltételét: a burzsoázia és a proletariátus közötti egyensúlyt”, — írja *Engels*.¹¹¹ Ilyen körülmények között egyfelől megnyílt az út a termelőerők rohamos kibontakoztatása előtt, teljesültek a burzsoázia követelései, de másfelől a polgári forradalom elmaradása arra vezetett, hogy Poroszországnak Németországban való feloldása helyett „Németország elporoszítása” talaján jött létre a nemzeti egység, a nemesi bürokrácia és annak intézményei pedig a politikai vezető szereppel együtt megmaradtak.¹¹²

Ez a fajta nemzeti egység utalta először a kötelmi jog (1871. ápr. 16.), majd az egész magánjog (1873. dec. 20.) szabályozását a birodalmi jogalkotás kompetenciája körébe. Ez a helyzet nyomta rá a bélyegét a civilisztika fejlődésére is és elsősorban ez alakította a *BGB*-t is. Az említett szubjektív mozzanatok csupán a maguk jellemző és sajátos módján realizálták az ebből a hely-

¹¹⁰ *Lukács*, 38.

¹¹¹ *Engels*, A lakáskérdéshez (1872—73), Marx—Engels vál. műv. I. 587, ld. még *Engels*, A család, az állam és a magántulajdon eredete (1884), II. 316.

¹¹² *Lukács*, 45.

zetből eredő igényeket. Helytállóan állapítja meg *Wieacker*, hogy a *BGB* nem tükrözi egy új társadalom képét, ahogyan azt egy győztes forradalom után a francia *code civil* megtehetette, hanem „csak egy polgári társadalom rétegeit, amelyek a konzervatív tekintélyállam (Obrigkeitsstaat) felett nem arattak teljes győzelmet, és már a jelentkező Negyedik Rendet sem tudták a maguk számára megnyerni”.¹¹³

26. A polgári forradalom késleltetésének fő következménye a *BGB*-re nézve az volt, hogy nem tudott a kora színvonalán álló kódexszé válni. Alapszemléletében *individualista-liberálkapitalista* akkor, amikor a gazdasági fejlettség folytán ezt a szemléletet meg kellett volna haladnia; a *monopolkapitalizmus* jellegzetes igényeit csak kivételesen elégitette ki. Ezt az individualista-liberális szemléletet is *gyakorlatiatlan és doktriner módon* fejezte ki. Megőrizte a *feudális, autoritárius, konzervatív-patriarchális maradványok* egy részét is.

a) A német tekintélyállam, a feudális abszolutizmus paternalista „felvilágosodás”-ának hagyománya, a pandektisták életidegen, nem a valóságos viszonyokon, de a források fogalmi elemzésén alapuló elvont tevékenysége, mint láttuk, egyaránt a késleltetett polgári forradalom német útjának a termékei voltak. Nem csoda, ha ez a három tényező *antidemokratikus kodifikációs koncepcióra* vezetett, amely élesen elüt akár a francia *code civil*től, akár a *svájci ZBG*-től. Antidemokratikus a gyakorlatiatlansága, életidegensége és antidemokratikus a szerkezeti és stiláris megoldása, amely rendkívül nagymértékben avatja a *BGB*-t jogász-joggá, az avatatlanok számára hozzáférhetetlenné.¹¹⁴ Elvont logikai struktúrája önmagában véve — mint annyi más német teljesítmény — hámulatra méltó, de nem szeretetreméltó. A nem jogpolitikai, hanem fogalmi jellegű általános rész, amelyet sokan¹¹⁵ igen problematikusnak neveznek, a kiindulópontja absztrakt jellegének, és elsősorban vezet a törvény nehezen kezelhetőségére. Ennek külső jele az igen nagy számú utalás a törvény különböző helyeire, fő megnyilvánulása pedig az, hogy maga a szabályozás nem a társadalmi viszonyokból, hanem az elvont alanyi jogfogalom megjelenési formáiból indul ki, a jogalany, jogtárgy, jogügylet, jogérvényesítés elvont fogalmait kiemeli a törvényből és az általános részben a törvény többi részének zárójele elé teszi.¹¹⁶ Így azután a hatalmas logikai pagodában egy-egy intézmény szabályait az általánosság különböző szintjeiről kell összekeresélni; ezeket nemegyszer több száz paragrafus választja el

¹¹³ *Wieacker*, 289.

¹¹⁴ *Boehmer* „nép- és világuidegen”-nek nevezi a törvényt „Juristendeutsch”-át, 76.; ld. továbbá uő. 73, *Wieacker* 288, *Jajcskov* szerk. 33.

¹¹⁵ Pl. *Boehmer* 70–71, *Gmür*, 26–28. A. B. *Schwarz* közli, hogy *Savigny* és *Gans* is szembenállt az általános rész gondolatával (*Rechtsgeschichte und Gegenwart*, Karlsruhe 1960. 7–8.). *Zajtay* szerint nem törvényhozói, hanem didaktikai feladatokat lát el az általános rész (*Archiv für die civilistische Praxis*, 157 [1959] 483).

¹¹⁶ *Wieacker* 284, *Boehmer* 69.

egymástól.¹¹⁷ A stílus elvont, nehézkes és rideg, az állam bürokratikus szellemének megfelelően.¹¹⁸

b) A törvény alaprétege azt tükrözi, amivé a század utolsó harmadára Savigny „nép”-e lett: a kisszerű, társadalmi horizont nélküli individualista polgárt, autoritárius-konzervatív elemekkel keverten, megfelelően annak a békének, amelyet a profit érdekében a tekintélyállammal kötött; alapjában a kisváros, a földbirtok légkörét¹¹⁹ — végül is az üzleti vállalkozás 1895-ben megkapta a maga új kereskedelmi törvényét. A szerződési szabadságról szóló 305. § a századforduló németországi viszonyai között már elavult volt,¹²⁰ akárcsak a tulajdonjog teljességéről szóló 903. §,¹²¹ ezekből csak a hitpátosza hiányzik ahhoz, hogy a francia code civil-re emlékeztessenek, csaknem 100 év múltán, fejlettebb termelési viszonyok közepette. Ezt az avuló liberálkapitalizmust tükrözi a hitelezőknek kedvezés,¹²² továbbá a *vigilantibus iura* messzemenő érvényesítése, ami már a törvény nehezen kezelhetőségéből is folyik, és ami egyik megnyilvánulása a törvény szociális közömbösségének.¹²³

Ennek a kisvárosi liberalizmusnak a jogi kifejezésére a pandektisták különösen alkalmasak voltak, mert ez a szemléletmód tükröződik a recepció évszázadaiban átvírt római jogban is. Wieacker szerint itt nem is annyira a iustinianusi mint inkább a klasszikus-korbelti római jogról van szó, ha nem is olyan mértékben, mint a *common law* esetében.¹²⁴ A római jogban ki nem fejlődött vagyonjogi intézmények, legfőbbképpen a *jogi személyé* a BGB-ben is elég-

¹¹⁷ Az adásvétel szabályait pl. az általános részben (116. ff. §), a kötelmeknél (241. ff. §), a szerződések általános szabályainál (305. ff. §), a visszerthes szerződések általános szabályainál (320. ff. §) és az adásvételnél (433. ff. §) lehet megtalálni; ld. Wieacker 284—285; további példa: Boehmer 72.

¹¹⁸ David szerint a BGB módszerének és stílusának a franciától való eltérése „történelmi véletlen” (Les grands systèmes 51. p.). Nézetünk szerint ellenkezőleg történelmileg szükségszerű: folyik a századvég német államának, társadalmának és pandektisztikájának a sajátosságaiból. David itt, nézetünk szerint, hamis alternatívát állít fel: a „történelmi véletlen” ellentéte nála a francia és német jog valamiféle „permanens szembenállása”. Valami ilyesmi feltételezése történetietlen-misztikus volna. Nem véletlen és nem is örök eltérésről van tehát szó, hanem az adott viszonyok közepette akkor szükségyszerűről.

¹¹⁹ Wieacker 289, Boehmer 77, 79, részben Isele nyomán. Gmür arra is rámutat, hogy a földbirtokos nemesség nézetei és életstílusa a polgárságra is jócskán hatott; példaként felhozta a Gutsherr—Gutsverwalter-viszonyt, azt, hogy a nevelők is „szolgák” a törvény értelmében, a standesgemäss (a rendi hovatartozásnak megfelelő) tartást (31.).

¹²⁰ Wieacker 290, Gmür szerint a törvény nincs tekintettel arra, hogy a jóerköles korlátai nem elegendők a szerződési szabadság elfajulásai elleni védekezésre (Das schweizerische Zivilgesetzbuch verglichen mit dem Deutschen Bürgerlichen Gesetzbuch, Bern, 1965. 31.).

¹²¹ A 905—906. §§-ban foglalt korlátozások valójában csak a *de minimis non curat praetor* elvét érvényesítik, illetve bizonyos érdekeltséget kívánnak meg behatások eltiltásához. A common law-t a BGB már ezzel is meghaladja.

¹²² Boehmer, 80.

¹²³ Ezt bírálta nagyon is eltérő alapokról Gierke (Der Entwurf eines Bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht 1889) és Menger (Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen, 1890), ld. továbbá Gmür 31.

¹²⁴ Wieacker, 290.

telen szabályozásra találtak,¹²⁵ ismét: akárcsak a 100 évvel korábbi francia code civil-ben — igaz, hogy itt is és ott is, a kereskedelmi társaságokat a kereskedelmi törvény szabályozta. A *BGB* nem tudta meghaladni a római jog *szereződésszegési koncepciójának* kereteit; a hibás teljesítés egész kérdésköre így szabályozatlan maradt, és a már 1902-ben megjelent első ilyen tárgyú monográfiától kezdve mindmáig könyvtárnyi könyvet, tanulmányt termelt. A *BGB* továbbá a megbízási szerződést a római joghoz hasonlóan *ingyenes szerződésként* szabályozta, és ezzel a gyakorlatot arra kényszerítette, hogy a munkaszerződés (*Dienstvertrag*) kereteit feszítse széjjel odáig, hogy a visszterhes megbízás beleférjen. Ugyancsak nem tudván elszakadni a római jogi hagyományoktól, nem követte a francia code civil-t 100 év múltán sem a *károkozás általános jogellenességének* elismerésében, súlyos gondokat okozva ezzel jogalkalmazásnak és elméletnek. *Kirchmann* ismert mondását (*Drei berichtigende Worte des Gesetzgebers und ganze Bibliothek werden zur Makulatur*. — A törvényhozó három kiigazító szavára egész könyvtárak makulaturapapirossá válnak) variálva: a törvényhozó három mültharagadása miatt egész könyvtárak jönnek létre.

Az említett jellegű polgárság *konzervativizmusa* elsősorban a családjogban jelentkezik, erősen patriarchális formákban, de nem is csak a *BGB*-ben, hanem abban is, hogy sok idevágó kérdés szabályozását az *EBGB* továbbra is a Land-ok hatáskörében hagyta.¹²⁶

c) A nemesi-polgári osztálykompromisszum a *feudális maradványok* bizonyos konzerválására vezet: egyelőre széles körben fennmarad a „Privatfürstenrecht” (hercegi magánjog); ez teszi ki „a jogegység veszteséglistájá”-nak¹²⁷ legszámottevőbb részét. A *BGB*, mint burzsoá kódex, a formális jogegyenlőség talaján áll. Ez azonban a politikai viszonyoknak nem felel meg. Ezért az *EBGB* felsorolja azokat a családokat, amelyek továbbra is privilegizált jogállásban maradnak, akikre a formális jogegyenlőség nem terjed ki (57—58. §). A privilégium rendkívül széles körű: a „landesherrlich” családok a weimari alkotmányig (1919) megtartották a jogot arra nézve, hogy akár az egész „polgári jog”-ot is a *BGB*-től eltérően szabályozzák házi alkotmányaikban, házi törvényeikben. Fennmaradtak a különböző hitbizományok is.

d) Végül a *BGB* kielégíti a kapitalizmus *monopolista* szakaszának bizonyos igényeit is.¹²⁸ Bizonyos igényeit csupán, mert pl. „a proletárfrontról a törvény nem vesz tudomást”.¹²⁹ Ezeknek az igényeknek a figyelembevétele nemegyszer patriarchális elemekkel vegyültlen (pl. a munkaszerződés területén,

¹²⁵ Részletesebben *Boehmer*, 70, 80.

¹²⁶ *Wieacker*, 289.

¹²⁷ *EBGB* 56—152. §§, *Boehmer* 63—64, *Wieacker* 283, aki megemlíti, hogy a pandektisták sohasem tudták abszorbeálni ezeket a tekintélyállami, feudális, autoritárius, konzervatív stb. elemeket. Ezt az abszorpciót nézetünk szerint éppen az említett osztálykompromisszum tette lehetetlenné.

¹²⁸ *Jajcsov szerk.* 33.

¹²⁹ *Wieacker*, 290.

616–619. §§) több részletrendelkezésben megtalálható. Igazán lényegesnek azonban ebben a körben azokat a *generálklauzulákat* kell tekinteni, amelyek oldják a liberálkapitalista jog Buddenbrook-okra és nem Hagenström-ökre szabott merev igazságosságát, lehetővé teszik bizonyos ellentmondások kompromisszuális megoldását a kiteljesedésével válságába lépő kapitalizmus viszonyai között. A joggal való visszaélés tilalma (226. §) még csak korlátozottan, féltéken jelentkezik, de megjelenik a *Svájc* és *Ausztria* által is átvett „Mädchen für Alles”, a Treu und Glauben-ról szóló, diadalmas karriert befutott 157., 162. és különösen 242. §, valamint a jó erkölcsökről szóló rendelkezések (138., 817., 826. §§) stb.¹³⁰ A generálklauzulával a *BGB* korának színvonalára emelkedett.¹³¹

27. 1900 január 1-én a *BGB*-vel olyan kódex lépett életbe, amely rendszerében, technikájában, stílusában és szellemében „messzemenően inkább gyermeke a 19. szd.-nak, mint anyja a 20.-nak”,¹³² „gyümölcse és nem maga egy nagy jogi gondolatnak”.¹³³ Nem arról van szó, mint a *francia code civil*-nél, hogy azt az idő túlhaladta, hanem arról, hogy *meghozatalakor* sok vonatkozásban elavult volt, elavult a német viszonyok alapulvételével is.¹³⁴ Nemcsak arról van szó, hogy nem tartozik azok közé a kódexek közé, amelyekkel egy győztes forradalom a maga jogi alapjait lefekteti, hanem azok közé, amelyek egy hosszú fejlődés betetőzésekként, összefoglalásul jönnek létre, de arról is, hogy a *BGB* a *betetőzés és összefoglalás lehetőségeit sem használta ki*.

A törvény – mondja *Wieacker* – akárcsak egy nem egyenletes öntésű harang, nem harangozhatott be új korszakot,¹³⁵ a törvény „kompromisszum terméke”.¹³⁶ Ez a kompromisszum – mint láttuk – a korabeli német társadalom terméke, az azt jellemző osztálykompromisszumot fejezi ki.

Kifejezi tehát a korabeli német politikai viszonyokat, és ugyanakkor gazdasági és társadalmi vonatkozásokban már a *meghozatalakor elavult*. Ez a két állítás nem mond ellent egymásnak, hanem megfelel annak a társadalmi-gazdasági-politikai ellentmondásnak, amely a *késleltetett forradalmak polgári jogát általában jellemzi*, és amely magával vonja azt, hogy a gazdasági fejlődéstől az uralkodó körök nézet- és intézményalakító tudata nem kismérték

¹³⁰ *Boehmer* említi pl., hogy a Staudinger-kommentár 10. kiadásában a 242. § kommentálásához 220 oldalra van szükség (82).

¹³¹ Másutt fejtjük ki, hogy álláspontunk miben tér el *Hedemann*-étől, aki a szakaszokat „királyi paragrafusok”-nak nevezte.

¹³² *Boehmer*, 78.

¹³³ *Wieacker*, 288.

¹³⁴ *Ui. Weiss*, A szerződés érvénytelensége a polgári jogban, Budapest, 1969. 30. *Jajcskov* szerk. 33 ezt enyhébben fejezi ki: nem felel úgy meg a korának, mint a *francia code civil* az övének.

¹³⁵ *Wieacker*, 291.

¹³⁶ *Boehmer*, 78.

ben elmarad.¹³⁷ Ami pedig a *német variánst* illeti, ezt a következők jellemzik:

a) együtt jelentkezik a *liberálkapitalizmus*, a *monopolkapitalizmus* és a *nemesi érdekek* szolgálata,

b) úgy, hogy az alapréteg egy *kisszerű, provinciális liberálkapitalista individualizmus*;

c) a megoldás technikájának az alapja az, hogy a *polgári törvénykönyv* absztrakt, életidegen és bürokratikus módon, a római jog gazdag és terhes örökségét az indokoltnál szélesebb körben tovább hurcolva elsősorban az említett provinciális liberálkapitalista érdekeket fejezi ki, az *Einführungsgesetz* a feudális-konzervatív-patriarchális érdekeket és a külön *kereskedelmi törvény* az üzleti érdekeket.

Ezzel a jog megkettőződésének jelensége ha nem is ért véget, de a két-féle jog közötti távolság lényegesen csökkent: a régi jog jobbra az *EBGB*-be szorult vissza, míg a *BGB* nagyjából a polgári kereteken belül maradt el egy lépéssel a *Kereskedelmi Törvénytől*.

28. Ez természetesen nem az egyedüli variánsa az elkésett polgári forradalmak többé-kevésbé eredeti (nem recipiált) jogainak. Közös vonásuk a feudális és burzsoá joganyag hosszú ideig tartó egymás mellett élése, és ennek az a technikai alpmegoldása, hogy a magánjog kodifikált vagy nem kodifikált polgári jogra és kodifikált kereskedelmi jogra bomlik. Az eltérések a polgári jog jogforrási megoldásánál kezdődnek. Háromféle fő megoldás található:

a) A feudális abszolút monarchia *korai kodifikációja* (Poroszország, Ausztria), amelyet az jellemez, hogy együtt van meg benne az osztott tulajdon koncepciója és a szerződési szabadság valaminő kifejezése.

b) A monopolkapitalizmusba lépő nagybirtokos-tőkés állam *kései kodifikációja* (Németország).

c) A *kodifikáció elmaradása*; az írott *Kereskedelmi Törvénnyel* lényegében bíró-alkotta polgári jog áll szemben (Magyarország).

Az említett típusú korai kodifikációt alapjáiban a pénzgazdálkodásra áttérő abszolút monarchia bürokratikus, centralizáló, a fejlődést egy bizonyos pontig kibontakoztató és ezen a ponton határozottan megállítani akaró törekvései hozták létre. Ezek a korai kodifikációk ugyanazt az ellentmondást fejezik ki, amelyet a burzsoá gazdasági fejlődést felhasználó nemesi vezetésű állam általában tükröz: a kodifikáció alapjában burzsoá módszerét a még meglévő, „modernizált” feudális intézmények megmerevítésére, tehát védelmére használják fel. Később az osztály-erőviszonyok megváltozásával ez a helyzet is megváltozik, mert már nagyobb erők lépnek fel egy következetes burzsoá kódexért, és veszélyeztetik a feudális maradványokat. Ezért ekkor már olyan erős

¹³⁷ Ezt az állapotot *Marx* így jellemzi: „A középosztály még alig merészkedik arra, hogy a maga álláspontjáról megfogalmazza az emancipáció gondolatát és a társadalmi állapotok fejlődése s a politikai elmélet haladása máris elavulttá, vagy legalábbis problematikussá nyilvánítja magát ezt az álláspontot.” (A hegeli jogfilozófia bírálatához. Bevezetés (1844). *Marx—Engels művei* I. 389.)

speciális okokra van szükség a kodifikációhoz, mint a nemzeti egység kivívása, a jogegység megteremtése, ami a junkereknek is gazdasági érdeke.

29. *Magyarországon* ilyen speciális körülmények nem voltak. Alapjában ezért maradt meg Magyarország ebben a vonatkozásban abban az állapotban, amelyben *Németország* 1870 előtt volt: a nemesi-polgári érdekházasságnak híró-alkotta magánjog és kodifikált kereskedelmi jog felelt meg. A német párhuzam abban is megáll, hogy amikor Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia keretében 1861-ben visszakapta a törvényhozás jogát, az Országbírói Értekezletre egybegyűlt nemesi-gondolkodású, nagybirtokvédő urak felhasználták az osztrákgyűlöletet arra, hogy az 1853-ban Magyarországra kényszerített *ABGB* kiiktatása után hazafias érvekkel inkább *Frank Ignáchoz* forduljanak, semmint *Kossuth Lajos*hoz, ne 1848-hoz, de 1848 elé térjenek vissza. A véglegessé vált Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban igyekeztek amit lehetett átmenteni a feudális állapotokból, ha kellett, burzsoá terminológiába burkoltan. A kötelmi jogot teljesen elhanyagolták, de arra ügyeltek, hogy osztrákellenességük ne vezessen az 1855. december 15-i császári pátenssel Magyarországra oktrojált telekkönyvi rendtartás hatályon kívül helyezésére is: a földhitelre már rászorultak.¹³⁸ Egy ilyen indítású polgári jog, részlettörvényekkel kiegészítve igen alkalmas volt egyrészt a nemesi-kispolgári provinciális viszonyok konzerválására, részint az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban alig szabályozott kötelmi jog kiépítéséhez nem utolsó sorban a Kereskedelmi Törvényre támaszkodva, valamint olyan már monopolista célok szolgálatára, amelyek előtt a monopolkapitalizmus időszakának a kódexei az utat a generálklauzulákkal nyitották meg. Ezt a fejlődést egyengeti a tudomány, amelynek bizonyos értelemben és nem egymást követően, de egy időben megvan a *Savigny*-ja és a *Jhering*-je *Grosschmid* és *Szászy–Schwarz* személyében. Az első, akárcsak *Savigny*, zseniális következetlensége révén fejezi ki pontosan a korát: a közjog, családjog és öröklési jog területén mélységesen reakciós, konzervatív, feudális érzelmű, ugyanakkor szinte egymaga építi ki az egész, lényegében liberálkapitalista szellemi kötelmi jogi dogmatikát.¹³⁹ A második, akárcsak *Jhering*, féllábbal a liberális, féllábbal a monopolista szakaszban állva írja eredeti és a kapitalizmus monopolista szakaszába való átfejlődést szolgáló munkáit – ahogy *Jhering* az érdekgondolatot, úgy *Szászy–Schwarz* továbbfejlesztve *Brinz* felfogását, a célvagyon gondolatát

¹³⁸ *Eörsi*, A tulajdonjog fejlődése, A kapitalizmus tulajdonjoga, Budapest, 1951 I–II. 285–295, uő. *Gesetzesrecht und Richterrecht in Ungarn*, 30 *RabelsZ* 1. (1966) 117–140, *Kül.* 118–122.

¹³⁹ A párhuzam tehát *Savigny*-nak a történelmi jogi iskola elméletét kifejtő és gyakorlatát megvalósító munkái közötti ellentét és *Grosschmid* közjogi munkái, valamint „Fejezetek kötelmi jogunk köréből” c. munkája közötti ellentét vonatkozásában áll fenn – más vonatkozásokban nem.

helyezi a középpontba.¹⁴⁰ Közben folynak a kodifikációs munkálatok, elkészül három tervezet és 1928-ban egy törvényjavaslat, dokumentálván azt, hogy nem a jogászokon múltott a törvény elmaradása, továbbá azt is, hogy a viszonyok eléggé fejlettek voltak ahhoz, hogy bizonyos befolyásos politikai körök a polgári kodifikációt napirenden tartsák, de nem voltak eléggé fejlettek ahhoz, hogy ez a törekvés sikerre is vezessen. A kodifikációs munkálatok során kiderült továbbá, hogy az osztrák jog elvetését is kísérő hazafias lelkesedés csupán kezdetben terelte a jogfejlődést a *feudális restauráció* irányába; később ez a lelkesedés nem gátolta az osztrák jog befolyásának a *német jog* hatásával való nagymérvű felváltását. Ez felelt meg az uralkodó osztályok új külpolitikai és gazdasági orientációjának.

30. Befejezésül megjegyezzük, hogy a *korai* és a *késleltetett* polgári forradalmak magánjogai között vannak egyezések és vannak eltérések. Az *egyezések* alapján a feudális-polgári osztálykompromisszumra vezethetők vissza, az *eltérések* alapján arra, hogy ebben a kompromisszumban *Angliában* a burzsoázia, Kelet-Európában a feudális osztály vitte a vezető szerepet. A legfontosabb egyezés feudális és burzsoá elemek tartós együttélése a polgári jogban, amely, ha speciális körülmények az ellenkezőjét nem igénylik, alapvetően ellenségesen áll szemben egy burzsoá jellegű kodifikációval.¹⁴¹ Az eltérések a szerződési jog és általában az üzleti élet jogának gyors kiteljesedése, illetve elmaradottsága területén mutatkoznak: ez vonja maga után a különbséget abban, hogy a kereskedelmi jog a common law része lett és ezzel kommercializálta a 18. szd.-ban az angol magánjogot, míg az elkésett forradalmak jogában a kereskedelmi törvény különjogként fenntartja a jog megkettőződését.¹⁴²

¹⁴⁰ *Eörsi*, A tulajdonjog fejlődése, II. 299–315, *Peschka*, A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet értesítője 2 (1959), 1–2, 48–52, 59–64, *Asztalos*, A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől az I. világháborúig, Acta facultatis politico-iuridicae universitatis scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae 10 (1968).

¹⁴¹ Ilyen értelemben van részgazság abban, amit *Ehrenzweig* állít (i. m. 147.), hogy ti. a *common law*-nak nem sajátossága az, hogy nem kodifikált, hiszen kodifikálatlan a 18. sz.-ig a *francia* és *osztrák* jog, a 19. sz.-ig a *német*, a közelmúltig a *magyar* és jelenleg is a *skandináv* a kodifikációval való szembenállás a nemesi-burzsoá osztálykompromisszum sajátossága azt követően, hogy a feudális osztály *már nem tudja* a maga tulajdoni rendjét kodifikálni, de *még nem engedi* a kapitalizmus tulajdoni rendjét kodifikálni.

¹⁴² A közigazgatás területén ugyanebből az említett megegyezésből fakad, hogy az egyes birtokosok feudális előjogának megszűnésével a hatalmat az egész osztály kapta meg; *Németországban*, *Magyarországon* a kezükbe vették az államigazgatást, *Angliában* a nagybirtokosok békebrákká, a falusi közigazgatás, rendőrség, alsóbíróságok funkcionáriusaiává váltak és így biztosították maguknak modernizált névvel a feudális formák között fenn nem tartható hatalmi pozíciók folyamatosságát. Az említett eltérésekből pedig fakad az az óriási különbség, amely az így létrejövő közhivatalnokai gárdák által *Angliában*, illetve *Németországban* vagy *Magyarországon* biztosított polgári szabadságjogok között fennáll. Ebben a vonatkozásban a *korai* és a *késői* forradalmak joga és gyakorlata két ellentétes póluson van (ld. *Engels*, Az erőszak szerepe . . . 160.).

d) *Monopolkapitalista kódex feudális előzmények nélkül: a svájci magánjog*

31. A svájci *ZGB* és *OR* bizonyos értelemben a monopolkapitalizmus korának a code civil-je: a) a feudalizmussal való leszámolás lehetővé teszi a nagymértékben következetes polgári szabályozást, b) ez a következetesség lehetővé teszi az egyszerű szerkezetet, világos stílust, c) ahogy a code civil a liberálkapitalizmus kibontakozásának kezdeti szakaszán jött létre, úgy a svájci kódexek a monopolista szakasz kezdeti időszakának a termékei, az uralkodó polgári osztály egy nagymértékű fejlődés kezdetén érzi magát és ez pátoszt ad, viszonylag egyszerűbbnek láttatja a viszonyokat.

32. Svájcban a hegyek lehetővé tették a népnek, hogy eredményesen harcoljon a Habsburg uralom és különféle német feudális főurak hódító törekvései ellen, és már a 13. századtól kezdve kialakul egy erős birtokos parasztréteg, amely a gazdaságán belül patriarchális, egymás között demokratikus viszonyok között él. Emellett azonban Svájcot sem kerülte el egyfajta hazai feudalizmus; a hódítókkal szemben győzelmes nép 1653. évi parasztfelkelése és 1707. évi plebejus felkelése vereséget szenvedett.

1848-ban azonban a liberális burzsoázia döntő győzelmet aratott a feudális-klerikális erőknél, és létrehozta a maga burzsoá szövetségi államát. Ebben állott a svájci fejlődésnek az a döntő eltérése a német fejlődéstől, amely az alapvető okává lett annak, hogy a *ZGB* korának következetes, a *BGB*-nél magasabb szintű kifejeződésévé válhatott. A szövetségi államon belül a kantonok igen nagy önállósággal rendelkeztek, egyebek között a törvényhozás területén is. A következetes polgári kibontakozásért folytatott harc ezért — akárcsak más körülmények között és más eredménnyel az *USA*-ban — a központi hatalom, a szövetségi hatáskör kiterjesztéséért folytatott küzdelem formáját öltötte. Ennek egyik színtere a szövetségi polgári kodifikációért folytatott küzdelem volt, amelyben széles rétegeket megosztott a meggyökeresedett helyi kantoni intézményekhez való ragaszkodás, a kantonális hazafiság és a nemzeti piac teljes kialakulásához szükséges jogegység ellentmondása. Egyelőre olyanfajta megoldás született, mint — ismét más félf feudális körülmények között és ugyancsak más kimenetellel — *Magyarországon*, ahol az 1848-as forradalmi törvényhozás polgári törvénykönyv megalkotását írta elő, ehelyett azonban csak Kereskedelmi Törvény jött létre. Bár *Svájcban* az 1798. ápr. 13-i forradalmi alkotmány a polgári jog egységesítését írta elő, ez egyelőre nem realizálódhatott. A Szövetség egy 1868. évi jogászegyleti petíciót tárgyalva 1872-ben még elvetette a polgári és büntető törvényhozás szövetségi hatáskörbe utalását. Gazdasági téren azonban a fejlődés elkerülhetetlen tendenciája, sőt, a kantonális jogkörök védelmében fellépő rétegeknek is azonnali érdeke volt a kereskedelem egységes jogának a megteremtése. Ezért az 1874. máj. 29-i alkotmány 64. §-a a Szövetséget felhatalmazta egyebek között a kötelmi jog

szabályozására.¹⁴³ Az előkészületek során a történelmi jogi iskola svájci hívei (*Segesser, Schnell*), akik a kötelmi jogot a kantonok jogai mögötti szubszidiárius jogként képzelték el, vereséget szenvedtek. Az 1881-ben meghozott, *Munzinger*-készítette kötelmi jogi törvény (*OR*) 1883-ban hatályba lépett, és ezzel Svájcban is megkezdődött a jog megkettőződésének a szakasza, amely — és itt az egyik eltérés az egymástól is különböző *USA*-beli és *magyar* fejlődéstől — mindössze húsz-egynéhány évig tartott.

A fejlődés ugyanis nem állt meg. Ismét a jogászegylet lépett fel kezdeményezőként. 1884-ben felkéri *Hubert*, hogy egy egységes ptk. meghozatalának lehetőségeit vizsgálandó készítsen jogösszehasonlító tanulmányt a svájci magánjogokról. Mint másutt is annyiszor (de nem szükségképpen): a kor megtalálta a maga emberét. *Hubert* „System und Geschichte des Schweizerischen Privatrechts” c. négykötetes munkájának és az ezt követő résztervezeteknek a sikere arra vezetett, hogy a Bundesrat 1896. nov. 28-i *Huber*-készítette „üzenet”-e alapján népszavazás a polgári jogi kodifikációt szövetségi hatáskörbe utalta. *Huber* elkészítette a tervezetet, és azt — bizottsági viták után — 1907. dec. 10-én a szövetségi parlament elfogadta. 1911-ben a ptk. a módosított kötelmi jogi törvénnyel együtt hatályba lépett. Ezzel a jog megkettőződésének a szakasza az új győzelmével véget ért, mert noha továbbra is két törvény volt hatályban, ezek egyazon alapon állottak, azonos kérdéseket eltérően nem szabályoztak: akár egy törvénybe is foglalhatók lettek volna.¹⁴⁴

Mindez természetesen nem ment végbe ilyen egyszerűen. Kétféle ellentmondás is nehezítette a *ZGB* létrehozását. Az egyik általános jellegű: a provinciális, helyi törekvések és a nemzeti törekvés ellentmondása, amely Svájcban a kantonokat állította szembe a Szövetséggel. A másik ellentmondás a francia befolyás alatt álló, a code civil és a racionális természetjog alapján álló nyugati kantonok jogát állította szembe más kantonoknak germanista, a részben elhalt középkori patriarchális intézményekkel telített jogával, nagymértékben nehezítve a jogegységesítést.¹⁴⁵ E két tényezővel szemben hatott az a tény, hogy a svájci természeti viszonyok belterjes gazdálkodást követeltek, ez pedig arra vezetett, hogy a mezőgazdaság régóta igen szoros összefonódásban volt az iparral, kereskedelemmel, és az őstermelők ezért igen fejlett kommerciális gyakorlattal rendelkeztek, továbbá a nagybirtok úgyszólván ismeretlen

¹⁴³ Azt a kérdést, hogy miért jött létre kötelmi jogi törvény és nem kereskedelmi törvény, és hogy ez hogyan függ össze a svájci jog alapvető sajátosságával, külön fejezetben tárgyaljuk.

¹⁴⁴ A kodifikáció történetére ld. pl. *Liver*, Zschr. f. schw. R. 1962. 1. 9 ff, ugyanő, Berner Kommentar I/1 13, *Wieacker*, 294—295.

¹⁴⁵ *Huber*, System und Geschichte des Schweizerischen Privatrechts I. 1886. 30—31. További nehézség volt, hogy a kantonok egy részének nem volt kodifikált magánjoga, a többi kódexei pedig vagy francia vagy osztrák mintájúak voltak vagy pedig a zürichi kódexet követték (50—59). Ld. még *Liver*, Zschr. f. Schw. R. 1962. 1. 21.

volt. Végül a történelmi jogi iskola (főként *Heusler*) utóvédharcai eredménytelennek bizonyultak. *Bluntschli*, akinek 1853–56-i zürichi ptk-ja mintegy a *ZGB* főpróbája volt, és főként *Huber* érvelése és az utóbbi kiegyensúlyozott tervezetei győztek.

33. „A jog nem a véletlenből és önkényből ered, hanem alakító erők tömegéből nő ki egy természetes organizmus szükségszerűségével.” Ezt a mondatot a történelmi jogi iskola bármelyik német — vagy svájci — híve leírhatta volna kodifikáció-ellenes álláspontjának megindokolása végett. A mondat azonban a *ZGB* megalkotójától, *Hubertól* ered.¹⁴⁶ Kifejti, hogy milyen mélyreható eltérések vannak a kantonális jogok között; hogy a magánjog fejlődését alapjában milyen kevéssé érintik a politikai változások; hogy a svájciak a németeknél is sokkal hívebben őrizhették meg az alemán és általában a középkori német joganyagot és módszert; hogy a svájci magánjog egyik legfontosabb közös sajátossága éppen az, hogy olyan eredeti módon őrizte meg a jogok sokféleségét.¹⁴⁷ Felmerül a kérdés: hogyan lehetett ilyen elméleti kiindulópont alapján megalkotni Svájc egységes polgári törvénykönyvét, és benne pl. a jogi személyek részletes szabályozását, amelynek csak a zürichi és azt követő kantonális kódexekben volt előzményük?¹⁴⁸ Ha a jogfejlődés a természetes organikus növekedés terméke, és ha a kantonális jogok egymástól nagymértékben eltérnek, akkor alig érthető, miként lehet egységes kódexet létrehozni. Zseniális következetlenség, mint *Savigny*-nél? Bizonyos párhuzam felfedezhető. *Savigny*, mint láttuk, a népi, tehát régi germán jogot keresve a recipiált római jogot találta meg. *Huber* a kantonális jogok eltéréseit kutatva, fejtve ki, sőt, ezekben az eltérésekben látva a svájci jog sajátos jellegzetességét, a svájci történelmi és kulturális közösségre, továbbá az öröklési jog, házassági vagyoni jog és jelzálogjog bizonyos intézményeinek közös magvára¹⁴⁹ hivatkozva valamiféle egységes svájci magánjog kialakulását látja. Mint Fortinbras a Hamlet végén, fénylik fel az egységes svájci magánjog képe a kantonális partikularizmus felett, szerencsésen különbözve Fortinbras-tól abban, hogy nem későn érkezik. Ebben áll az egyik elem *Huber* gondolatmenetében, amely a szövetségi kodifikáció felé mutat. A másik elem azon alapul, hogy már ebben az időszakban sok kantonnak van polgári törvénykönyve, és a kodifikáció gondolata már beépül *Huber* történelmi jogi szemléletébe — meglepő módon még a recipiált kódex-et is „a történelmi folyamat egy lépcsőjének” tekinti.¹⁵⁰ A „System” a történelmi jogi iskola requiemje, a halott érdemeit is feltüntető sírköve pedig a *ZGB*.

¹⁴⁶ *Huber*, System I. 30.

¹⁴⁷ *Huber*, I. 31–36.

¹⁴⁸ *Huber*, I. 156.

¹⁴⁹ *Huber*, I. 32.

¹⁵⁰ *Huber*, I.34.

Huber kétségtől következetlenebb, mint a történelmi jogi iskola kodifikáció-ellenes hívei, de éppen ezáltal nőtt föléjük. Ha egy *Savigny* is már csak következetlenség árán tudott a saját elmaradott társadalmá uralkodó érdekeinek kifejezőjévé válni, ennek még inkább kell állnia Svájc későbbi és sokkal fejlettebb struktúrájú társadalmára. A történelmi jogi iskola reakciós romantikájával, romantikus antikapitalizmusával olyan korszerűtlen, hogy a talaján állva csak az válhat igazán jelentőssé, aki csöndben, talán tudattalanul megtagadja. A történelmi jogi iskola erejét elvesztette Svájc társadalmi-gazdasági viszonyai között, az erejét vesztett eszmerendszer pedig igen engedelmes — nem tud ellenállni annak, hogy belőle a lényegétől idegen következtetéseket vonjanak le, felhasználják a lényegétől idegen cselekvés alátámasztására. *Huber* a maga társadalmának ugyanúgy zseniális kifejezője volt, mint a maga idején *Savigny*. A két társadalom között azonban lényeges volt a különbség: Svájcban nem létezett feudális nagybirtok, feudális nagybirtokos osztály, hanem a burzsoázia mellett, annak vezetése alatt egy kommercializálódott birtokos parasztosztály létezett. Ez lehetővé tette azt, hogy *Huber* germanistapandektista műveltsége és politikai judiciuma lényegében kielégítse a gazdasági életnek a hatalomban résztvevő valamennyi rétegérdekeit. A burzsoá jellegű gazdaságban intenzíven résztvevő, de belső viszonyaiban partiarchálisan konzervatív birtokos parasztság érdekei összeegyeztethetők voltak az ipari-kereskedelmi körök érdekeivel, legalábbis egy polgári kodifikáció által megkívánt mértékben. Sőt, az ősidőkbe visszanyúló paraszti közösségek, a hányadok nélküli közös tulajdon rendszere még a jogi személyek korszerű szabályozásához is nyújtott tisztelt és megbecsült előképet. A történelmi iskolának a spontán jogfejlődésbe vetett bizalma továbbá közrehatott abban is, ami a *ZGB*-ben a legmodernebb: a generálklauzulák létrejöttében, abban, hogy a bíróságok nagyfokú szabad mérlegelési lehetőségeket kaptak. Ugyanakkor a generálklauzulák már meghaladják a történelmi jogi iskola eredeti eszmekörét: teljes egészükben a kapitalizmus monopolista szakaszának jellegzetes eszközei.

A történelmi iskola hatása tehát átüt. Amíg azonban *Savigny* korában a kodifikáció megakadályozására szolgált, addig *Huber* korában engedelmesen hagyja magát befogni a kodifikáció szekere elé, egyik tényezőjévé lesz a kódex sikerének, sőt, lényegétől idegenül, korszerűségének.

34. A svájci *ZGB* és *OR* megegyezik a *BGB*-vel abban, hogy társadalmá minden rétegének érdekeit igyekszik kielégíteni, a munkásosztály kivételével; ugyanakkor generálklauzulái révén lehetővé teszi az eseti kompromisszumokat munkásokkal, bajba jutott kistulajdonosokkal. Eltérésük a két társadalom eltéréséből folyik. Svájcban nem feudális-nagybirtokosi érdekeket kellett kielégíteni, hanem kommercializálódott, egymás között demokratikus, házuk-táján patriarchális parasztságot. Ez a különbség igen lényeges. Ez az alapvető oka annak, hogy a svájci kódexek mentesek a *BGB* legtöbb vázolt alapvető

hiányosságától: az antidemokratikus szerkesztéstől és szövegezéstől, a recipiált római jogba ragadástól, a feudális maradványoktól. Nemesak dátuma alapján, de lényege szerint is már a 20. század terméke.¹⁵¹

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a törvények teljesen homogének. Csakhogy a front másutt húzódik mint a *BGB*-ben, és más dominál. *Németországban* a magánjogi kodifikáció szempontjából a fő front a feudális nagybirtokos érdekek és a burzsoá érdekek között húzódik, és a közeli feudális múlt a polgárságot is deformálta. *Svájceban* a magánjogi kodifikáció szempontjából a fő front az otthoni és üzemen belüli, illetve az egymás közötti, forgalmi viszonyok között húzódik; *ugyanazok* a tulajdonosok otthon patriarchális, egymás közt modern burzsoá jogot igényelnek, és ez az utóbbi a döntő súlyú; az előbbi távolról sem jelenthetett olyan visszahúzó erőt, mint a feudális nagybirtokos érdekek *Németországban*.

Az *otthoni, üzemen belüli* viszonyokra jellemző a hányadok nélküli közös tulajdon (652–654. §§), a *Gemeinderschaft* elnevezésű termelési célú családi vagyonközösség (336–348. §§), a földbirtok öröklés útján való elaprózódásának meggátlását célzó 612. §, a kötött de bármikor felszabadítható mezőgazdasági vagy ipari tulajdon (*Heimstätte*, 349–358. §§), a családfő méltányosan gyakorlandó házi hatalma családtagjain és személyzetén (331–332. §§), a nők hátrányos helyzetbe hozatala a családban, ami a nő önálló keresetszerzését is lényegében a férj akaratától teszi függővé (162–167. §§).¹⁵² Az *egymás közötti, forgalmi* viszonyokra a korszerű *OR*-en kívül jellemző a jogi személyek kimerítő szabályozása (52–89. §§), vagyis a *BGB* „római jogi” megoldása helyett a *ZGB* „germán jogi” hagyományokra támaszkodó, de a germán jogot teljesen meghaladó megoldása, valamint bizonyos fokig a tulajdonjog alapvető szabályozása is: a 641. § még a tulajdonos tetszése szerint rendelkezést enged a dolgon, de az ingatlantulajdonjog vonatkozásában a 667. § csak a tulajdonos érdekeltségi körén belül engedi meg a tulajdonjog gyakorlását.¹⁵³

„*Huber* tudta, hogy a múlt tévedése az, ha egy törvény igényt tart az abszolút érvényesülésre”, írja *Liver*.¹⁵⁴ A *code civil* ilyen illúzióját magyarázza, hogy egy éppen győzelmes társadalmi osztály törvénykönyve, egy győzelmes

¹⁵¹ *Rabel*, *Private Laws of Western Civilisation*, *Gesammelte Aufsätze*, III. Tübingen, 1967. 328.

¹⁵² Ld. *Meszlény*, *A svájci polgári törvénykönyvről*, Budapest, 1909. 16–17, 29–30, 49–52, 79. *Meszlény* fejtegetéseiből úgy tűnik, mintha az agrárérdekek állnának szemben az ipariakkal. *Huber* is utal a város és falu eltéréseire (i. m. 32–33). Ebben — tekintettel pl. a földbirtokvédő rendelkezésekre is, amelyek a jelzálogjogban és az eladósodás meggátlása terén nyilvánulnak meg elsősorban — sok az igazság. Ha azonban figyelembe vesszük a birtokos parasztság nagyfokú kommercializálódottságát, és azt, hogy pl. a *Heimstätte* iparúzésre is alapítható, arra kell következtetni, hogy inkább a kistulajdonosok intern, családon és üzemen belüli viszonyai állnak szemben a forgalmi viszonyokkal.

¹⁵³ *Merz* szerint itt már nem a 19. század koncepciója érvényesül: a hivatkozott rendelkezésben a szociális magánjog koncepciója nyilvánul meg (*Zschr. f. schw. R.* 1962. 1. 43.)

¹⁵⁴ *Liver*, *Zschr. f. schw. R.* 1962. 1. 25.

osztályé, amely a maga új rendjét kodifikálja, hite szerint évszázadokra tűzve ki a pályát, amelynek még nem kell nagy osztálykonfliktusoktól tartani és amely akkor győzött, amikor a technikai és társadalmi változások üteme nem vált olyan viharossá mint a 20. szd. fordulója idejétől kezdve. *Justinianus* és a *BGB* álláspontját pedig a korukat túlélő társadalmi rendszerek uralkodó osztályainak a jövőtől való félelme, a *BGB* esetében a feudális nagybirtokos osztály visszahúzó ereje magyarázza. *Huber* felismerése a svájci tulajdonos osztályoké, amelyek gyors fejlődésben vannak, a modern osztálykonfliktusok elintézésére korszerű koncepciójuk van, amelyek között nincs számottevő talaja a továbbfejlődéstől való félelemnek. Ezért foglalták el azt az álláspontot, hogy a kódex a továbbfejlődést nem gátolhatja, hogy a gyakorlat és tudomány feladata az alkotó jogfejlesztés, ha kell, átalakítás.¹⁵⁵ Ez párosul az ún. „humánus szociális individualizmus”-sal:¹⁵⁶ a kódexnél rugalmasabb bírói jogalkalmazásra kell bízni a konfliktusok elsimítását a fennálló rend védelmében, a jog adaptációját a gyors változásokhoz. Ezért van az, hogy míg a *BGB*-ben a generálklauzulák elszórtan, körülhatárolt — némelykor igen széles — tény-álláskörökre kihatóan vannak elhelyezve, addig a *ZGB* egy elvont, nehezen érthető, életidegen *dogmatikai* általános rész helyett egy jórészt *jogpolitikai* „általános rész”-t -- Bevezetést -- tartalmaz, amely a *BGB*-ből már ismert generálklauzulákat a törvény élére helyezi és ezzel ezek bélyegét ráüti az egész törvényre, továbbá az 1. § (2)–(3) bekezdésében a bírót felhatalmazza arra, hogy a joghézagot törvényhozói jellegű megfontolások alapján töltsse ki, követve a bevált tanításokat és tradíciókat. Különösen ez tette alkalmassá a törvényt a kapitalizmus monopolista szakaszának a szolgálatára: az erősen felgyorsult technikai és társadalmi fejlődéshez való alkalmazkodásra, a nagy megrázkódások, tőkés-munkás konfliktusok következményeinek enyhítésére a maga szabályozási körében.

Ugyanebből a társadalmi-gazdasági helyzetből folyik az a *Huber* által valóra váltott lehetőség, hogy a kódexek szerkezete áttekinthető, stílusa egyszerű, világos, népi ihletésű lehessen, mentes a bürokratikus nyelvezettől.

e) Az eredeti burzsoá nemzeti jogok összehasonlítása

35. A burzsoá jogcsoport alapjául szolgáló eredeti nemzeti jogokat a szerint csoportosíthatjuk, hogy

a) korai (angol), következetes (francia, svájci) vagy késleltetett (német, osztrák) polgári forradalmak termékei-e,

b) a kapitalizmus liberális (angol, francia) vagy már monopolista (német, svájci) szakaszában jöttek-e létre; ebből a szempontból speciális az osztrák

¹⁵⁵ *Liver*, i. h.

¹⁵⁶ *Liver*, 23.

jog, amely a feudalizmus és a kialakuló polgári társadalom mesgyéjén keletkezett, feudális abszolutista uralom idején.

36. A *korai és késleltetett* polgári forradalmak eredeti jogainak legfontosabb közös vonása az, hogy feudális-burzsóá osztálykompromisszum termékei. Ez elsősorban tartalmilag abban nyilvánul meg, hogy a földtulajdonjog területén fennmaradnak feudális intézmények, és ezek kihatnak a családi és öröklési jogra, sőt, a polgári jogi kártérítési felelősség jogára is. Egészében véve sok vonatkozásban a római jognak inkább klasszikus-korbéli állapotára emlékeztet, semmint a császárság korának római jogára: a tulajdonjog és a polgári jogi felelősség intézményének általánosodása elmarad vagy nem teljes, sokáig megőrzi az eljárásjogi megközelítést. A polgári kodifikációnak csak akkor kedvez, ha olyan kodifikációs megoldás jöhet létre, amely a feudális pozíciók megőrzését biztosítja, és alapjában összegező-konzerváló kódex keletkezik.

A korai és késleltetett polgári forradalmak eredeti polgári jogainak legfontosabb *eltérése abból fakad*, hogy a korai forradalom osztálykompromisszumában a polgárságé a vezető szerep, a feudális nemesség beépül a polgári rendbe, a késleltetett forradalmak osztálykompromisszumában viszont a politikai vezetés még túlnyomórészt a feudális nemességé, és e rendnek mintegy a periferiáin vegetál lassan erősödve a polgárság. E különbség legfontosabb következménye a társasági és szerződési jog korai határozott kiépülése az előbbi jogban, amely nagyobb intenzitású, mint a vonakodás az intézmények általánosításától, illetve e két terület hosszú ideig gyenge kiépülése a második csoportban, továbbá az első esetben az, hogy a kereskedelmi jog áthatja az egész szerződési jogot, a másodikban az, hogy külön jogtestként rakódik az elmaradottabb általános szerződési jog mellé. Az első esetben a rohamosan fejlődő burzsóázia gyakorlatias szelleme érvényesül és szerencsésen használja fel az esetjogi megközelítés prekapitalista hagyományait, a második csoportban a burzsóá gondolat a gyakorlati cselekvés szinteréről kiszorulva spekulációkba szorul vissza és ezzel is kedvező talajt teremt a kodifikációt magával hozó deduktív módszereknek.

A korai és késleltetett forradalmak eredeti jogaival szemben a *következetes* forradalmakban a polgárság egyértelmű győzelme arra vezet, hogy az újonnan berendezkedő egyeduralkodó osztály a maga rendjét hamar lefekteti nagyjából homogén kódexében, amely nem csupán valamilyen hosszú ideje folyó fejlődés összegezése, még ha fel is használja a régi jog több elemét. A tulajdonjog, szerződés és kártérítési felelősség általános és egységes intézménnyé válik; a modell inkább a császárkori Róma magánjoga.

37. A *liberálkapitalizmus* és *monopolkapitalizmus* jogának eltéréseivel még bővebben foglalkozunk. A kódexeket illetően ezek fő különbsége abban áll, hogy az előbbi időszakban létrejött kódexek következetesen tükrözik a burzsóá jogtípus alapvető elveit, továbbá uralja őket a szigorú, rideg és kíméletlen kereskedelmi szellem, amelyet még nem lazítottak fel a burzsóá társadalom későbbi súlyos megrázkódtatásai, a másodikban — ha ezt maguk

a kódexek nem is mindig juttatják közvetlenül kifejezésre — az alapelvek fel-lazulnak, továbbá főként a generálklauzulák révén egy méltányos jog rakódik a szigorú mellé, lehetővé téve az egyes esetekben a társadalmi nehézségeket enyhítő kompromisszumokat, kialakul a joggal való visszaélés tilalma, általánossá válik a jogalap nélküli gazdagodás szankcionáltsága.

38. Mindebből bizonyos következtetéseket lehet levonni az egyes jog-családok *általánosítási készségére* nézve. Az általánosodás vonatkozásában azon-ban meg kell különböztetnünk a *jogintézmények* (tulajdon, szerződés, polgári jogi deliktum) általánosodását és a *jog ridegségét oldó* általánosodását (joggal való visszaélés tilalma, Treu und Glauben; ide számítjuk a negotiorum gestio és a jogalap nélküli gazdagodás kérdését is). Ebben a vonatkozásban a követ-kezőket tapasztalhatjuk.

	jogintézmények [*]	ridegséget oldó elvek
korai forradalom joga	—	—
következetes forradalom a liberál- kapitalizmus idején	+	—
késletetett forradalom joga	—	+
következetes forradalom monopol- kapitalizmus-korabeli kódexe	+	+

A táblázatból az tűnik ki, hogy

a) a feudális maradványok túlélése gátolja, a következetes burzsoá forradalom elősegíti az *intézmények* általánosodását,

b) a liberálkapitalizmus kora gátolja, a monopolkapitalizmus kora elő-
segíti a generálklauzulákban jelentkező általánosított *magatartási normákat*.¹⁵⁷
Ez utóbbi jelenségre másutt térünk vissza.

39. Mindennek a 6. pontban vázolt átalakulási alapsémára gyakorolt hatása a következő:

a) a *korai* forradalom jogában a régi jog alkalmazkodásának jelensége állandósul,

b) a *késletetett* forradalom jogában ez az alkalmazkodási szakasz, továbbá a jog megkettőződésének a szakasza erősen megnyúlik,

c) a *következetes* forradalmak jogában az alkalmazkodási és megkettő-
ződési szakasz *liberálkapitalista* viszonyok között korán és radikálisan, *mono-
polkapitalista* viszonyok között igen gyorsan véget ér, az új megközelítően tel-
jes győzelmével.

¹⁵⁷ A korai forradalom jogában, a common law-ban a jogintézmények általánososo-
dása kivételesen egy vonatkozásban végbemegy: erre a jogra rendkívül jellemzően a
szerződés vonatkozásában. A késletetett forradalom jogai egynémelyikében a jogintéz-
mények általánosodása a kódexekben nagyobb mértékben jelentkezik, mint a valóság-
ban. A kódex ugyanis szükségképpen az általánosítást segíti elő; ezt támogatja a kodif-
kációt támogató ága a természetjogi iránynak. A valóságban pl. a tulajdonjog általá-
nosított fogalmát mintegy „visszavonják”, vagy, mint Németországban, az EBGB-ben
vagy egyébként a feudális maradványok intézményes konzerválásával.

3. Recepció és jogsoport

40. Amint azt már említettük, a burzsoá jogsoportok vagy úgy jöttek létre, hogy hasonló társadalmi-gazdasági talajon eredeti rokonjogok keletkeztek többé-kevésbé kölcsönhatásban egymással (nordikus jogsoport, a késleltetett polgári forradalmak kelet-európai jogainak egy része) vagy úgy, hogy valamely eredeti jog recepció, octroi, export útján elterjedt. Ennél az elterjedésnél már nem a polgári forradalom véghezvitelének belső, szerves társadalmi-gazdasági-politikai folyamatai játszották a fő szerepet, mint az eredeti jogok alakulásánál, hanem más, ezekkel ugyan kapcsolatos, de ezekhez képest másodlagos jelentőségű faktorok: hódítás, gyarmatosítás, gazdasági behatolás és nyomás, kulturális kapcsolatok stb.

Ennek a jelenségnek a fő magyarázata a világ gyarmati felosztásában és a tőkés világgazdaság működésében van. A kapitalizmus mindott, ahol ennek a szocializmus útját nem állja, betör lényegesen kezdetlegesebb társadalmakba is, elviszi a kapitalizmus valamilyen megnyilvánulását a nem szocialista világnak úgyszólván minden pontjára. Mindenütt megjelenik a burzsoá áruforgalom valaminő megnyilvánulása, ez pedig sokhelyütt kitermeli a külföldi tőkének elkötelezett kormányokat és az ún. komprádor-burzsoáziát, amely adott körülmények között a néptömegek féken tartására összefog a nagybirtokos-feudális osztállyal. A burzsoá tőke megjelenése felkelti az igényt a burzsoá magánjog vagy bizonyos elemei behatolására, esetleg csak személyek vagy életviszonyok bizonyos körére kiterjedően. Mármost az így „meglátogatott” államok vagy területek társadalmi-gazdasági struktúrája gyakran igen távol van attól, hogy abból szervesen kifejleszhető legyen egy „saját” burzsoá jog. A kapitalizmus világforgalmának e téren bekövetkező, másutt részletesebb tárgyalásra kerülő, standardizáló, konvergáltató hatása gyakran feleslegesnek is láttatja annak feltalálását, ami máshol már rendelkezésre áll. Ezek azok az általános viszonylatok, amelyekbe a burzsoá jog behatol. E gyengén fejlett országok nyitva állnak a világnak, e vonatkozásban a provinciális elzárkózásra törekvés erőtlen, hat a forgalom és kommunikáció, amely a Földet egyre zsugorítja. Ilyen talajon érvényesül a gyarmatosító által alkalmazott erőszak, a gazdaságilag erősebb, a neokolonialista nyomása, kényszerrel fenyegetése, és érvényesülnek etnikai, nyelvi, kulturális tényezők.

Ennek a folyamatnak a fő típusai a következők:

a) *Hódítás, gyarmatosítás* útján a megszálló jogának hatályba léptetése, esetleg csak bizonyos jogviszonyokra kiterjedő hatállyal, esetleg bizonyos módosításokkal. Sajátos esete ennek, amikor egy hatalmas *magántársaság* valójában szuverenitást gyakorolva bevezet egy idegen jogot. Ezt tette a common law-val az *angol Keletindiai Társaság Indiában* és a római–holland joggal a *holland Vereenigde Geoctroyeerde Ost-Indische Compagnie Batáviában*, majd a *Jóreménység Fokának* elfoglalásakor (1652) *Dél-Afrikában* is. Ez az

utóbbi magántársaság még Hollandiával szemben is „szuverén” volt: a holland törvények e gyarmatokra csak akkor terjedtek ki, ha azokat a Társaság ott törvénybe iktatta^{157a}

b) Az európai jog *rákényszerítése* a bizonyos fokú vagy csak látszatfüggetlenséggel rendelkező államra. Példa rá az *Ottomán Birodalom*, ahol a nyugati hatalmak befolyást szereztek a közigazgatásra és gazdasági-politikai nyomással kényszerítették ki a recepciót.¹⁵⁸ Ez ment végbe *Japánban* is, amelyet erőszakkal nyitottak meg a kereskedelemnek, rákényszerítve egyenlőtlen szerződéseket, ami végül is recepcióra vezetett.¹⁵⁹ A *kínai* és *egyiptomi* variánsnak van egy érdekes közös vonása: az európaiak -- a modern jogi műszóval élve -- először területenkívüliséget szereztek anyagi jogi és joghatósági vonatkozásban. Ez a területenkívüliség voltaképpen azt jelenti, hogy a formális jogegyenlőségen alapuló európai jogot a helyi tradicionális jogok alapelveivel szembeállították: személyi státusztól függő jogot kényszerítették ki az európaiak javára, és így vált a formális jogegyenlőségen alapuló európai jog az európai státuszúak jogává. Ezt *Kínában* kikényszerítették, *Egyiptomban* a kényszer mellett az is szerepet játszott, hogy az ország két tűz közé került: szabadulni akarván a Portától, az európai hatalmak karjaiba vetette magát. A továbbiak során azután a területenkívüliek joga az egész ország jogává vált, *Kínában* Szun-Jat-Szen polgári demokratikus törekvései következtében, *Egyiptomban* inkább a gyarmatosítás fokozódásával, a Portától való elszakadással. Itt az átalakulás a nyugati hatalmaknak azzal az elhatározásával kezdődött, hogy a területenkívüliség jogáról való lemondás fejében az egész országban nyugati típusú jogot vezettek be. Ennek első lépcsőjeként 1875-ben a francia *Manouri* irányításával hat „vegyes kódex” jött létre az egyiptomiak és idegenek (főként természetesen európaiak) közötti jogviszonyokra, és ugyancsak 1875-ben létrejött a vegyesbíróság, amelyben többségben európai bírák működtek és kisebbségben egyiptomiak. A második lépés a vegyes kódexek hatályának az egész országra való kiterjesztésében állott 1883-ban; a vegyes bíróságok azonban fennmaradtak, tovább őrizve az európai privilégiumokat.¹⁶⁰

c) A harmadik típus az, amikor ilyen jellegű kifejezett politikai kényszer nem vagy csak rejtetten valósul meg, amikor az *egyenlőtlen gazdasági kapcsolatok* szolgálnak fő meghatározóként, gyakran kapcsolódva az ilyen kapcsolatok során vagy a gyarmati rendszerben létrejött *kulturális tényezőkkel* (pl. Dél-Amerika sok állama). E tényezők sorában nagy szerepe van pl. annak, hogy az európai hatalom *a saját nyelvének a monopóliumát* megszerzi a többi

^{157a} Ld. R. Dannenbring, ZfR. 1965. 1—2. 58—59.

¹⁵⁸ Schnitzer, Vergleichende Rechtslehre, Basel, 1961. 2. kiad. I. 61, Mousseron, 20 RIDC (1968) 1. 59.

¹⁵⁹ Schnitzer i. h., David, Les grands systèmes 497. p.

¹⁶⁰ Kínára ld. Schnitzer I. 61—62, Egyiptomra pl. Mousseron i. m. 65—66, Anderson; 9 Am. J. Comp. L. 2 (1960) 187—198, at 189.

nyugati nyelvvel szemben (új francia ihletésű kódexek a volt francia gyarmatokon).

d) Végül a negyedik típusban gazdasági kapcsolatok mellett, esetleg számottevő ilyen kapcsolatok nélkül *kulturális kapcsolatok* játszanak túlnyomó szerepet (a legjobb példa Kemal Törökországa), vagy *etnikai, nyelvi* kapcsolatoknak van döntő szerepük (Európában Spanyolország, Portugália, Olaszország, továbbá Dél-Amerika némely állama).

41. Az eredmény mindenesetre az, hogy a burzsoá viszonyok kialakulásával — kevés kivételtől eltekintve — mindenütt megjelenik több-kevesebb módosítással, néhol többszörös közvetítéssel az angol, francia, német vagy svájci magánjog.

a) Az *angol* jog a gyarmatosítással úgyszólván minden volt angol gyarmatra kiterjedt,¹⁶¹ és a gyarmatok felszabadulása után is — főként az említett nyelvi és az ezzel járó jogászképzési monopólium, a fenntartott gazdasági kapcsolatok és kialakult jogász tradíciók következtében — fennmaradt, és pedig vagy az ország kizárólagos jogaként (USA, Kanada, Ausztrália stb.), vagy az eredeti helyi jog mellett, meghatározott személyi körre vagy jogterületekre (India, volt afrikai gyarmatok); ezekben az országokban önállóvá válásuk után erőteljes nemzeti törvényhozás indult meg, azonban egyrészt teljesen angol módszerrel, nemegyszer tartalmilag is messzemenően követve az angol jogot,¹⁶² másrészt meghagyva a common law uralmát, módszerét és a törvényekre gyakorolt erőziós hatását. Az angol jognak az a természete, hogy azt *önként egy ország sem* választotta, de ahol egyszer bevezetésre került, ott a gyarmati uralom alól való felszabadulás után *sem tudtak tőle szabadulni*. Mindkét jelenség az angol jog már tárgyalt egyedülállóságára vezethető vissza.

b) A *francia* code civil elterjedésének már korántsem az egyedüli tényezője a gyarmatosítás. Itt szerepet játszottak a napóleoni háborúk (Belgium, Hollandia, Luxemburg, a Rajnai Szövetség), a gyarmatosítás (pl. Afrika), bizonyos etnikai kapcsolatok (Spanyolország, Portugália és ezek közvetítésével Közép- és Dél-Amerika, továbbá Olaszország), gazdasági-kulturális kapcsolatok (Közép- és Dél-Amerika mellett bizonyos arab államok, régebben Lengyelország egy része, Románia, továbbá Etiópia). Az elterjedés módja vagy a code civil átvétele volt (Belgium), vagy bizonyos nem is lényegtelen változásokkal való átvétele (spanyol és portugál nyelvű államok, Olaszország), vagy pedig a code civil és modern gyakorlata alapján készített új, korszerűsített kódexek (Etiópia, Szomália, Madagaszkár). Az átvétel során különféle vegyülékjogok is létrejöttek, főleg *német* hatásra és nemegyszer nagyobb mértékű eredetiséget is mutatnak (az 1942 évi olasz kódex, Brazília, Peru).

¹⁶¹ Kivétel a *Délafrikai Unió* és *Ceylon*, ahol a római—holland jog volt hatályban, ld. azonban 42. pont.

¹⁶² Ld. erre pl. *MacNeil*, *East African Law Journal* 3 (1967) 48—49.

c) A német *BGB* terjedéséhez, amint azt *Wieacker* igen helytállóan állapítja meg, kedvező feltételek jöttek létre ott, ahol nem igényelték a politikai pártoszt, és ezért előnyben részesítették a *BGB* tudományos és technikai előnyeit;¹⁶³ márpedig ilyen politika aligha helyénvaló ott, ahol a polgári társadalom eleve lefékezett bevezetését piacokat és tőkeelhelyezési lehetőségeket kereső nagyhatalmak erőltetik. A *BGB* — továbbá a német Kereskedelmi Törvény — behatolása elsősorban kelet-európai államokban, Japánban, Thaiföldön, részben az 1942 évi olasz kódexben, valamint Brazíliában és Peruban tapasztalható.

d) A svájci *ZGB* Kemal Atatürk Törökországában került recipiálásra, elsősorban kulturális kapcsolatok eredményeképpen; *Schnitzer* a recepciót arra vezeti vissza, hogy a török forradalom vezetői Svájcban tanultak.¹⁶⁴

42. Ebből a nagyon vázlatos áttekintésből is világos, hogy csak a jogcsoportok magvát alkotó eredeti kódexekre áll az a jellemzés, hogy azok a korai, következetes vagy késleltetett, illetve a liberálkapitalizmus vagy a monopolkapitalizmus idején befejezett polgári forradalmakból szervesen nőttek ki. A recepciós terjedés alapján azonban nem lehet ugyanilyen értelemben „korai”, „következetes” vagy „késleltetett” polgári forradalmak polgári jogairól beszélni; a francia jogcsoport tagjai egyikében sem volt következetes polgári forradalom a liberálkapitalizmus szakaszában, ahol pedig — sajátos eltérésekkel — volt, mint pl. az USA-ban, ott a korai polgári forradalom common law-ja érvényesül, amelyet elsősorban az USA-ban ismeretlen burzsoá-feudális osztálykompromisszum formált. Ez a jelenség arra a már említett körülményre vezethető vissza, hogy a recepció nem a polgári átalakulás belső, szerves folyamatára van tekintettel, hanem a kapitalizmus jobbjára részleges importjára vezethető vissza.

Erre vallanak a recepció időbeli változásai és jogágazati differenciálódásai. A Délafrikai Unióban a Roman – Dutch law — elsősorban eljárásjogi eszközök révén — erősen átformálódott common law-típusú joggá.¹⁶⁵ Japánban először francia mintájú kódextervezet készült, majd német mintájú polgári érvénykönyv lépett hatályba, amely az utóbbi évtizedek gyakorlatában erősen átformálódott common law-típusú joggá. Etiópiában francia mintájú polgári törvénykönyv, svájci mintájú eljárásjog és amerikai mintájú büntetőjog, Törökországban pedig a svájci polgári törvénykönyv mellett olasz büntető törvénykönyv, Neufchatel kanton polgári eljárásjogi törvénye, német-

¹⁶³ *Wieacker*, 292.

¹⁶⁴ *Schnitzer* I. 67. Megjegyezzük, hogy különösen a svájci jognak és — elsősorban a pandektarendszert és a telekkönyvi rendszert illetően — a német *BGB*-nek a hatása ennél jóval szélesebb volt. Itt azonban csupán a recepcióval, octroival vagy jogexporttal, továbbá ezt erősen megközelítő jelenségekkel foglalkozunk. A recepció kérdését bővebben, a római jogi recepcióra is kiterjedően másutt tárgyaljuk.

¹⁶⁵ Ld. pl. *Anderson* 35 Indiana L. R. 4 (1960) 434, *R. Dannenbring*, ZfR. 1965. 1--2. 59.

Kereskedelmi Törvény és Tengerjogi Kódex került bevezetésre.¹⁶⁶ *Israel*ben a szerződésen kívüli károkozásokért fennálló felelősséget az angolok által 1944-ben bevezetett Civil Wrongs Ordinance, a szerződésszegésért való kártérítési felelősséget pedig az 1879. évi Ottomán Polgári Eljárásí Kódex szabályozza, amely viszont a francia code civilen alapul.^{166/a}

43. Ez a tény bizonyos megjegyzéseket tesz szükségessé a társadalmi-gazdasági alapok és a jog eddig bemutatott összefüggéseihez. Eddig azt igyekeztünk bizonyítani, hogy bizonyos fejlődési típusok bizonyos fajta jogi koncepciókra, módszerekre és megoldásokra vezetnek. Most azonban kiderül, hogy az így létrejött jogrendszerek alkalmazásra kerülnek más fejlődési típusú államokban is, méghozzá alighanem általában sikerrel, mert egyébként ezeket a kódexeket vagy lassan, rejtetten vagy kifejezetten teljesen átalakították volna. Ez a jelenség azonban csak azt bizonyítja, hogy egy bizonyos intézményrendszernek megvan az a relatív önállósága, amely alkalmassá teszi másfajta körülmények közötti szolgálatra is, mihelyt egy bizonyos minimumnak megfelel. Ez a minimum pedig — burzsoá jogokról lévén szó — a magántulajdonjog rendszerének valaminő adekvát kifejezése.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a recipiált, oktrojált és importált jogok úgy ahogy vannak bármilyen burzsoá körülmények között megfelelnek. Másutt foglalkozunk a recipiált jogok részleges vagy teljes asszimilációjának kérdésével; az átvett jogok az átvevő állam gyakorlatában mindig bizonyos fokig idomulnak az adott társadalom igényeihez. Ez különböző jogterületeken különféleképpen megy végbe; a legkevésbé ott, ahol a nemzetközi jogegységesítés feltételei a leginkább megvannak (az intézményt igen nagymértékben veszik igénybe nemzetközi vonatkozásokban, az intézmény túlnyomórészt technikai szintű szabályokból áll, mint a váltó vagy a nemzetközi vasúti fuvarozás esetében).

Sok esetben még arról sincs szó, hogy ez a megoldási típus optimális eredményre vezet. Lehet, hogy az adott társadalomnak nem éppen az a jogrendszer felel meg, amelyet recipiált, ráoktrojáltak, importáltak. Még bővebben foglalkozunk azzal a feltételezésünkkel, hogy a mai gyorsuló viszonyok, új államok nagyszabású átalakulásai közepette a common law rendkívül kedvezőtlen; ez az utolsó évtizedekben felszabadult volt angol gyarmatokat érinti közvetlenül. Ebben a vonatkozásban az előadott törvényszerűségek azt jelentik, hogy nem egy adott konkrét társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő jog működik ugyan, de különböző mértékben elmarad a határfoka az optimálistól — arról most nem is szólva, hogy ezek a jogok funkcionálásukban legalább úgy szolgálják az exportáló állam, általában a neokolonializmus érdekeit, mint a honi érdekeket.

¹⁶⁶ Id. pl. *Mousseron* 61.

^{166/a} Id. *Livneh*, 2 *Israel Law Review* 1 (1967) 67. s. köv.

44. Még egy összefüggésre rá kell itt mutatnunk. Minél közelebb áll a jogot exportáló és importáló állam társadalmi-gazdasági fejlettsége egymáshoz, annál szélesebb jogterületre és személyi körre terjedhet ki a recepció, ugyanúgy, ahogy ez a hasonlóság a talaja a regionális jogegységesítésnek is. Ilyenkor lesz a leginkább asszimilálható a recipiált jog, illetve a becikkelyezett egységes jog; ilyenkor beszélünk „szerves recepció”-ról. Példa erre a francia code civil-t recipiáló *Belgium*. Ha azonban a két társadalom fejlettségi szintje nagymértékben eltér — törzsi vagy feudális társadalom állama recipiál burzsoá jogot — a recipiált jog csak bizonyos személyekre, illetve jogviszonyokra lesz hatályos, és csak nagyon lassan tud áthatni más viszonyokra is.¹⁶⁷ Ha pedig ilyen helyzetben megkísérik a modern kódexet minden jogviszonyra hatályba léptetni, akkor a hatályba lépés nagymértékben formális marad, a kódex széles területen nem válik élő joggá, amint ezt az etióp kódex példája mutatja. *A recipiált, oktrojált vagy importált jog és a honi társadalom fejlettségi szintje közötti nagy különbség esetén a recepció, octroi és jogimport a jog mekkettőződésére vezet.* Némely türelmetlen afrikai állam ezt nem akarja figyelembe venni, némely európacentrikus gondolkodású szerző viszont erről megfélekedzik. Az előbbi társadalmi átalakítás nélkül fel akarja számolni, az utóbbi pedig figyelmen kívül hagyja az ősi jogot, amelynek szabályai szerint egyelőre a lakosság túlnyomó többsége él. Nem elég azt mondani, hogy *Nigéria* a common law jogesortjába tartozik, *Guatemala* — közvetítéssel — a franciába,¹⁶⁸ vagy akár azt, hogy *Japán* az angol-amerikaiba áthajló német monopolkapitalistába.¹⁶⁹ Márpedig tagadhatatlanul az a helyzet, hogy — amint azt *Brecht* írja —

„Ja die einen sind im Dunkeln
Und die andern sind im Licht.
Doch man sieht nur die im Lichte,
Die im Dunkeln sieht man nicht.”

Itt kell visszatérnünk jogesort-csoportosításunkhoz. A *jogtípus* szempontjából itt vegyes törzsi-burzsoá vagy feudális-burzsoá jogokról van szó,

¹⁶⁷ Ezt fejezi ki burkoltan *Ferid*, amikor arról beszél, hogy a recipiált jog gazdasági-technikai vonatkozásban inkább asszimilálódik, mint erkölcsiben (ZfR. 1962. 4. 206.) A recipiált jog valóban elsősorban a gazdasági életre terjed ki, mert ez hívja létre a szükségességét, itt van az a „Normenvakuum”, amelyről *Ferid* beszél, és elsősorban a jogi technikát viszi át, mert ennek rokon voltát igénylik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok. Amit az „erkölesi” vonatkozásról ír, az annyiban helytálló, hogy az „erköles”-ök ebben a vonatkozásban a helyi családi, közösségi viszonyokban gyökereznek; ezek természetesen inkább maradnak a régi, eredeti jog uralma alatt.

¹⁶⁸ *Cotran* említi, hogy Kelet-Afrikában a recipiált angol jogot tekintették általános jognak és a „benszülöttek” jogát speciálisnak, noha a lakosságnak legalább 90%-a a mindennapi életben a szokásjog szerint él. Ez a szemlélet ma sem ismeretlen (*Contran, The Place and Future of Customary Law in East-Africa, East African Law Today*, London, 1966. 74.), és azt jelenti, hogy jellegadóan a common law-t tekintik.

¹⁶⁹ I.d. *Ushiyama* tanulmányát arról, hogy hogyan maradt meg és állt ellen a mezőgazdaságban a feudális berendezkedés a monopolkapitalizálódott Japánban (*Comparative Law Review, Waseda University, Tokio*, 3 (1967) 1. 2—3. old. — angol rezümné).

a *burzsoá fejlődés* szempontjából azonban *késleltetett* polgári forradalmak jogairól, amikor is a késleltetést csak részben okozza a feudális politikai hatalom (*Szaud-Arábia*), részben azonban, sőt, sokhelyütt szinte kizárólagosan a gyarmatosítás és neokolonializmus, ideértve a dél-amerikanizálódás jelenségét is, amely a maga érdekében bevezet bizonyos burzsoá elemeket és egyben gondoskodik a burzsoá forradalom lefojtásáról. A nagyfokú gazdasági elmaradottság burzsoá környezetben önmagában hordja a burzsoá forradalom késleltetését és lefojtását¹⁷⁰ kiutat itt — akárcsak Kelet-Európa államaiban, Kelet- és Délkelet-Ázsiában — csak a burzsoá környezetből való kiszakadás, vagyis a szocialista forradalom jelenthet. Ezt példázza Dél-Amerika munkás- és paraszttömegeinek nyomorúságos tengődése és a kubai nép anyagi és kulturális felemelkedése.

Ezekben az esetekben tehát *késleltetett polgári forradalmak jogáról* van szó, ahol megtaláljuk mindazt, ami a 6. pontban vázolt alapsémából a késleltetett forradalmak jogaira vonatkozik: főként az ellenállva-alkalmazkodási és megkettőződési periódus hosszúra nyúlását. Ahol a modern jog és a honi társadalom különbsége kisebb (burzsoá-feudális helyzet), ott az alkalmazkodásnak nagyobb szerepe van, mint ahol ez a különbség igen nagy (burzsoá-törzsi helyzet). Az *alkalmazkodásban* levő eredeti hazai jog mutatja azokat a jellegzetességeket, amelyeket a késleltetett polgári forradalmak európai eredeti jogában találtunk, illetve amelyek fennmaradtak a korai polgári forradalom angol jogában: az esetjogot, az intézmény-általánosodás alacsony fokát stb. A *megkettőződés* sajátossága pedig az, hogy a recepció, octroi és jogimport az, ami megkettőz, amint ez eredetileg a római jog recepciójának kezdeti időszakában Németországban is történt, megkettőz továbbá az új államnak többnyire az átvett jog technikájával végrehajtott kodifikációja.

A vázoltak négy sajátos variáns-típusát említjük meg: Dél-Amerikát, az Izlám jogát, Fekete-Afrika jogait és az USA jogát.

a) *Dél-Amerika*

45. *Dél-Amerika* bizonyos államaira állnak a leginkább *Brecht* idézett szavai. Itt nagymértékben *rejtett megkettőződésről* van szó hiszen az indiánok tömeges lemészárlása és a megmaradtak belekényszerítése „európai” mezőgazdasági és ipari körülményekbe csaknem az eredeti szokásjog eltűnésével járt. Itt formailag gyakran *csak* a sok vonatkozásban módosultán bevezetett recipiált jog van hatályban, és nemegyszer ennek a fogalmi apparátusa — főként a mezőgazdasági munkaviszony és a földhaszonbérlet burzsoá intézményei — valósítja meg és egyben rejti el a valójában feudális földbirtokviszonyokat,

¹⁷⁰ Ez jellemezte egyébként a legutóbbi időkig és csökkent mértékben jellemzi mindmáig az USA déli túlnyomórészt négerlakta mezőgazdasági vidékeit a rabszolga-felszabadítást követően.

a földhözkötttséget nem a státusz, hanem a szerződés — a jogviszonyt kísérő hitelezés és eladósodás — biztosítja, a robotmunkát pedig a haszonbérnek a földesúr részére végzett munka formájában való fizetése. Ez a recipiált jog pusztító hatású asszimilációjának sajátos esete: a recipiált tisztes *code civil* alapján valósul meg a tőke szolgálata is és a feudális földbirtokviszonyoké is.

b) Az Izlám jogának modernizálása

46. A muzulmánlakta területeken a jog az Izlám megjelenése óta kétrétegű: voltaképpen a vallás felvételével együtt recipiálják az Izlám jogát is az általa szabályozott területeken (főként a családjog, az öröklési jog és bizonyos tulajdonjogi intézmények — a vakf [végső fokon kegyes célú, de a hitbizományok funkcióit megvalósító kötött vagyon] — vonatkozásában), míg a többi területen a korábbi szokásjog fennmarad. Az Izlám jogát isteni eredetű, kinyilatkoztatott jognak, és ezért mindörökre változtathatatatlannak, minden muzulmánra kiterjedő hatályúnak tekintik. Ez a jog a *Sari'a*, amelynek fő alkotóelemei: a Korán (az isteni parancs), a Szunna (a Próféta gyakorlata), a Quijasz (a fentiekben alapuló analógia) és az Idzsmá (a kádik tévedhetetlen konszenzusa). Minthogy azonban a Korán viszonylag igen kevés közvetlen jogi parancsot tartalmaz, a Szunna túlnyomó többségének autenticitása vitás, valójában ezt az isteni eredetű jogot nem annyira közvetlenül dedukálták a szent jogból, hanem a jogászok fejlesztették ki, akik a szent forrásokhoz az Izlám szellemében adaptálták a korábban is fennálló szokásjogot. Az Izlám jogának recepciója tehát sok vonatkozásban valójában a korábbi szokásjog átdolgozott fenn tartását „megszüntette megőrzését” jelentette. Ez a jog ugyanakkor, amikor „isteni eredetű” jog, egyben jogász-jog is, amelyben — római jogi hatások folytán is — jogászai szakvélemények igen nagy szerephez jutnak.¹⁷¹ A *Sari'a* tudománya, a *fikh* az Izlám első három évszázadában — a muzulmán jog kialakulásának időszakában — megadta minden kádinak a jogértelmezés szabadságát (idzstihad), időszámításunk 10. százada körül azonban, amikor megszilárdult a vegyesen rabszolgatartó és feudális társadalom, kialakult a jusztiniánuszi és napóleoni értelmezési, jogfejlesztési tilalom, a taqlid: „becsukták az értelmezés kapuját”. Ezután a hívők ugyan továbbra is a lelkiismeretük szerint értelmezheték a kinyilatkoztatott jogot, a kádik azonban kötelezően a négy kialakult ortodox (hanafi, maliki, safi, hambali) és néhány heterodox iskola valamelyikének a tanításai szerint.^{171a}

¹⁷¹ Anderson, 30 *RebelsZ.* 2 (1966) 241–253 at 243, uő. 9 *American Journal of Comparative Law* (Am. J. Comp. L.) 2 (1960) 187–198, kül. 188.

^{171a} Ld. Anderson, *The Future of Islamic Law in British Commonwealth Territories in Africa, Law and Contemporary Problems*, Durham, N. C. Autumn 1962, 617–618, uő. 30 *RebelsZ.* 2 (1966) 241–243, *Moüsseron*, i. m. 52, *David*, *Les grands systèmes*, 424–428. pontok.

47. Ez a helyzet a muzulmán jog modernizálódásának megindulása előtt. A burzsoá termelési viszonyok behatolása azonban megkezdődik, mégpedig a fejlett burzsoá államok önérdékű gazdasági behatolása folytán, kitermelve idővel a helyi burzsoáziát és lehetővé téve, hogy a feudális osztály is haszonhoz juthasson e fejlődés révén; idővel megindul a harc a burzsoá nemzeti államért, amelynek a helyi viszonyoktól függően különböző mértékben vannak imperialistaellenes és antifeudális vonásai.

Kezdetben a jog fejlődése részleges, és magának a muzulmán jognak a megkettőződésével jár: a Sari'a a családjog és az öröklési jog területén egyelőre védi hadállásait, megmarad minden muzulmán közös, azonos és változtathatatlan jogának, de más területeken megindul a *modernizálás* és az arab nemzeti államok létrejöttével a jognak *államok szerinti differenciálódása*, akárcsak Európában a 16-19. században.¹⁷² Az ez által érintett jogterületeken a jog többé nem minden muzulmán közös joga, ugyanekkor felszámolódik a vallási vagy törzsi hovatartozástól függő személyi státusz partikularizmusa; a folyamat egyébként korántsem mindenütt fejeződött be. E megkettőződés indokál pedig azt hozzák fel, hogy jobb megengedni, hogy a Sari'a mellé lerakódjék egy idegen jog, semmint a Sari'a-hoz hozzányúljanak, mert az idegen jog lerakódása amúgy is ideiglenes lesz: az Aranykorban a megőrzött Sari'a visszanyeri egyeduralmát.¹⁷³

Az első megkettőződés tehát *mutatis mutandis* az európai magánjog — kereskedelmi jog megkettőződéséhez hasonlóan úgy megy végbe, hogy a kötelmi jog erőteljes fejlődésnek indul, a családjog és öröklési jog egyelőre változatlan marad. A kötelmi jognak ez a megújulása pedig háromféleképpen megy végbe: *adaptáció*, *receptió* és muzulmán alapú *kodifikáció* útján. A folyamattal együtt jár a *bírósági szervezet megkettőződése*: a Sari'a kádibírósága mellett kialakul a hakemnek a modern jogban képzett bírakkal működő szekuláris bírósága.¹⁷⁴

a) Az *adaptáció* során „valóságos jogi akrobatiká”-val¹⁷⁵ többféle módszert alkalmaztak. Ilyen — már említett és az *angol* és *francia* jogban is ismert — módszer a szerződési szabadság felhasználása arra, hogy bizonyos szerződési akaratot tulajdonítsanak a feleknek tekintet nélkül arra, hogy fennáll-e valóban ez az akarat; élnek a hiyal-technikával, amely lehetővé teszi, hogy az egyik jogi forma segítségével megvalósítsák azt, ami egy másik jogi forma igénybevétele esetén tilos (pl. a Korán abszolút kamattilalmát adásvétellevisszavásárlással kerülik meg, a tilos földbérletet társasági szerződés formájá-

¹⁷² *Mousseron* „occidentalisation”-ról és „arabisation”-ról ír (i. m. 61. ff.).

¹⁷³ Ld. *Anderson*, 30 *RabelsZ* 2 (1966) 245, uő. 9 *Am. J. Comp. L.* 2 (1960) 189—190. Már itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy az állítólagos ideiglenesség az egyik ostyafajta, amelybe gyakran burkolják a nehéz adaptáció keserű piruláját.

¹⁷⁴ *Mousseron*, i. m. 57, *Anderson*, 9 *Am. J. Comp. L.* 2 (1960) 188, *David*, *Les grands systèmes* 444. pont.

¹⁷⁵ *Mousseron* i. m. 55.

ban kötik meg, a vakf-ot felhasználják öröklési jogi tilalmak megkerülésére); minthogy az uralkodó nem hozhat törvényt, hiszen csupán az isteni törvény végrehajtója; végrehajtási, adminisztratív intézkedésekbe burkolnak magánjogi rendelkezéseket;¹⁷⁶ élnek azzal a lehetőséggel, hogy az uralkodó természetesen az isteni eredetű jog érvényre juttatása érdekében — meghatározhatja a bíróságok jurisdikcióját és azt is, hogy hogyan éljenek ezzel a jurisdikcióval stb.¹⁷⁷

b) *Recepcióra az Ottomán Birodalom* ún. Tanzimat-reformjai révén került sor (kereskedelmi törvény 1850, kereskedelmi peres eljárás 1861, tengeri kereskedelmi törvény 1863); ezek nyugati mintájú törvények voltak, *Mousseron* szerint nyugati nyomásra kerültek bevezetésre és az a fikció kísérte őket, hogy nincsenek ellentétben a Sari'a-val. Recepcióra került sor továbbá *Indiában*, ahová a common law Angliája a common law kötelmi jogát Angliában készült törvénnyel vitte át (1872), természetesen exportálva a common law jellegzetes módszerét is.¹⁷⁸

c) A muzulmán kötelmi jog területén kialakult szokásjogot összefoglalták és *kodifikálták* 1870–1877 között az *Ottomán Birodalomban*; így jött létre a Medzsellé, amely azután *Irakban* és *Jordániában* nagy szerepet játszott. Ez a muzulmán jog első modern formában megjelenő kódexe, amely azonban megelégedett a fennálló szokás összefoglalásával.¹⁷⁹

Ilyen körülmények között a kötelmek hamar kikerültek az Izlám jogának hatályosulása alól; „a vallás külsőséges tiszteletének takarója alatt, különösen a kötelmek területén a jog szekularizációja előrehaladt”,¹⁸⁰ egy *modus vivendi* jött létre a két jog között,¹⁸¹ a *megkettőződés végbement*.

48. A következő időszakban — az 1910-es évekből kezdve — a fejlődés a Sari'a családjogi és öröklési jogi rendelkezéseit is kikezdte. Az az álláspont, hogy a Sari'a-hoz nem szabad hozzányúlni, hanem inkább engedni kell, hogy „ideiglenesen” lerakódjék mellé egy világi jog, sokhelyütt nem volt tartható. A szemlélet megváltozott. Többé nem szentségtörés hozzányúlni a szent joghoz; a középpontba a Közép-Keleten inkább a kulturális örökség nagyobb ki-

¹⁷⁶ Akárcsak XIV. Lajos Ordonnance-ai — jegyzi meg *David* (Les grands systèmes, 440. pont).

¹⁷⁷ Ezeket a módszereket ld. *Mousseron*, i. m. 55, *David*, Les grands systèmes, 436–441. pont, *Anderson*, Islamic Law in Africa, Problems of Today and Tomorrow, Changing Law in Developing Countries, Studies on Modern Asia and Africa 2. kiad. szerk.: *Anderson*, London 1963, 164–183, kül. 176.

¹⁷⁸ *Mousseron*, i. m. 59, *Anderson*, 30 *RabelsZ* 2 (1966) 244; Indiával kapcsolatban természetesen tudatában vagyunk annak, hogy itt csak csekély részben van szó muzulmán jog félretételéről.

¹⁷⁹ *Anderson*, 30 *RabelsZ* 2 (1966) 245, uó. The Future of Islamic Law in British Commonwealth Territories in Africa, Law and Contemporary Problems, Durham, N. C. Autumn 1962, 617–631, kül. 619, *Mousseron*, i. m. 60, *David*, Les grands systèmes, 448. p.

¹⁸⁰ *Mousseron*, i. m. 58.

¹⁸¹ *A. Colomer*, Etudes de droit contemporain, VIe Congrès international de droit comparé, Hambourg 1962, Rapports françaises 1962, 171.

használása, vagyis a nemzeti ideológia kerül.¹⁸² A megkettőződés felszámolása vagyis a modern jog teljessé tétele *adaptációval* indul, de egyre nagyobb méreteket ölt a túlnyomórészt *receptiós jellegű kodifikáció*.

a) A már érintett *adaptációs eszközökkel*, továbbá „az értelmezés kapujának újbóli megnyitásával”, az ortodox és heterodox iskolák álláspontjai közötti válogatás megengedésével¹⁸³ elsősorban a legkirívóbb visszasságokat küszöbölték ki. Sok országban megszüntették a gyermek- és kényszerházasságokat (pl. bevezették a házasságok kötelező regisztrálását és megtiltották a regisztrálást, ha a házasulók valamelyike a meghatározott életkort nem érte el); véget vetettek annak a lehetőségnek, hogy egy muzulmán egy városba érkezvén megházasodjék, majd — a házasság felbontása nélkül — akár a következő napon odébb állván feleségét élete végéig a házassági kötelékben hagyja; korlátozták a férj egyoldalú bontási jogát. Sőt, *Tunéziában* megtiltották a poligámiát, a következő indoklással: a Sari'a előírja, hogy a férj minden feleségével teljesen egyformán bánjon fizikai és lelki értelemben egyaránt; erre senki sem lehet képes; minthogy az uralkodó kötelessége, hogy az Izlám rendelkezéseit betartassa, meg kell gátolnia, hogy a házasság bűnben élésre vezethessen, tehát a többnejűséget meg kell tiltani.¹⁸⁴

b) Ezt az adaptációt több országban követte a túlnyomórészt receptiós alapú *kodifikáció*. Ennek első és legradikálisabb példája a svájci jog receptiója *Kemal Törökországában* 1926-ban, amely a muzulmán jogot teljesen felszámolta. Ide tartozik a túlnyomórészt francia ihletésű 1948. évi *egyiptomi* civil code, amelyet *Szíría és Líbia* csaknem szószerint átvett, valamint az 1953. évi *iraki* civil code. Ezekben a családjog jórészt a személyi státuszhoz igazodik, az öröklés pedig jórészt az adaptációs eszközökkel némileg modernizált muzulmán jog hatálya alá tartozik. E kódexek szerzője, *El Szanhuri* egyébként a kódexek más részeibe is igyekezett felvenni azt, amit az Izlám jogából felvehetőnek tartott — Egyiptomban kevesebbet, a Medzsellé alapján állott Irakban többet.¹⁸⁵ Emellett e kódexek házaga esetén alkalmazandó mögöttes joga vagy közvetlenül vagy több lépcsőben a muzulmán jog: házaga esetén Szíriában a muzulmán jog, az EAK-ban, Líbiában, Kuwaitban és Irakban a szokás, ennek hiányában a muzulmán jog, végül ennek hiányában a természetjog és a méltányosság elvei szerint kell dönteni.^{185/a} Végül a személyállapot jogát — ideértve a csa-

¹⁸² Anderson, *The Future of Islamic Law* . . . 620.

¹⁸³ Anderson, 30 *RabelsZ* 2 (1966) 248–249, uő. 9 *Am. J. Comp. L.* 2 (1960) 192–193, David, *Les grands systèmes*, 442. p. különösen *Pakisztánt* emelve ki.

¹⁸⁴ Anderson, 9 *Am. J. Comp. L.* 2 (1960) 191, 194, uő. *The Future of Islamic Law* . . . 630.

¹⁸⁵ Anderson, 30 *RabelsZ* 2 (1966) 250.

^{185/a} Érdekes és jellemző párhuzam az európai nemzeti államok keletkezését megelőző receptiós időkben a „római”-kánonjogi gemeines Recht szubszidiárius jellege a helyi jogok mögött. *Coing* említi pl. hogy Leridában a városi jog házaga esetén az aragóniai jog, ennek házaga esetén a gót jog és ennek házaga esetén a „római jog”, Lüneburgban pedig a városi jog házaga esetén a szász jog, ennek házaga esetén pedig a „római”-kánonjog került alkalmazásra (*Die Bedeutung der europäischen Rechtsgeschichte für die Rechtsvergleichung*, 32 *RabelsZ* 1 [1968] 4–5.).

lád jog fontos részeit — is több állam külön kodifikálta, ily módon modernizálva a Sari'a-t (*szír* [1953], *tuniszi* [1957], *marokkói* [1958] Law of Personal Status, a Dissolution of Muslim Marriage Act 1939, *India*, a Muslim Family Law Ordinance 1961 *Pakisztánban*).

Ezt a folyamatot kísérte és elősegítette több országban a kétféle bíróság újbóli egyesülése (pl. *EAK, Tunézia*). A jog modernizálása után azok is tudják alkalmazni a Sari'a-ból fennmaradt és jobhára kodifikált jogot, akik a modern jogon nevelkedtek: sokhelyütt megszűnik a külön Sari'a-bíró-képzés.¹⁸⁶

E folyamat befejezésével a modern jog anyagi és eljárásjogi területen egyaránt létrejön, véget vetve az adaptációs és megkettőződési szakasznak. Ez a folyamat azonban ott, ahol burzsoá és nem szocialista átalakulásra került sor, csak Törökországban befejezett. A muzulmán államok legnagyobb csoportjában a vázolt folyamat lényegében végbement, a családjog és az öröklési jog kivételével, noha adaptációs és néhol kodifikációs úton ez is erősen modernizált.¹⁸⁷ Végül az államok harmadik csoportjában — pl. *Szaudi Arábiában* — a Sari'a vázolt háttérbeszorulása nem vagy alig történt meg.

A modern jog túlnyomórészt *receptió* útján jött létre. Ma már nehéz megmondani, hogy ebben az átalakulásban, különösen a receptióban mekkora szerepe volt a nagyhatalmak kényszerének, és mekkora annak, hogy esetleg kimerültek a szokásjog alkalmazkodási lehetőségei, az idő pedig sürgetett. Mindenesetre aligha lehet egy feudális-rabszolgatartó társadalom szokásjogát a modern kereskedelmi követelmények kielégítésére, modern ipari viszonyok és életmód szolgálatára alkalmassá tenni: a régi jogalkotási módszer napjai meg voltak számlálva. Alighanem sok területen a nagyhatalmak kényszere hajtotta végre a maguk érdekeinek megfelelően a szükséges operációt, amely eme önérdekű sebész nélkül sok vonatkozásban fájdalommentesebben folytatható volna le, de lefolyt volna. A történelmi iskola hiveinek mutatis mutandis megfelelő ulemák 19. század végi ellenállása, amelyet még 1933-ban és 1949-ben is követtek utóvédharcok,¹⁸⁸ kilátástalan volt. A modernizálás pedig nem evolúció, adaptáció, integráció útján, a saját jog szellemében asszimilálva az idegen elemeket, de a lényegét megtartva ment végbe, hanem a múlttal való határozott és radikális szakítással, nyugati jogrendszerek masszív adaptációjával — írja *Tyan*,¹⁸⁹ nem a muzulmán jog olvasztotta magába az idegen hatásokat, hanem a recipiált jog olvasztott magába muzulmán-jogi elemeket.

49. *Anderson* a következőkben foglalja össze a fejlődést: kezdetben elméletileg a Sari'a az egyedüli jog; 1850 óta létrejön a megkettőződés az anyagi

¹⁸⁶ *Anderson*, The Future Islamic Law . . . 620–621, *David*, Les grands systèmes 448. p.

¹⁸⁷ *Anderson* szerint végbement az Izlám jogának csendes félretétele, kivéve a családjog és öröklés területét, ahol állítólagosan ma is az Izlám joga érvényesül, de erősen modernizáltan (The Future of Islamic Law . . . 630), ld. még *David*, Les grands systèmes, 447. p.

¹⁸⁸ *Mousseron*, i. m. 58.

¹⁸⁹ *Tyan*, Zschr. f. vergl. Rechtswissenschaft, 1963. 20. idézi *Mousseron*.

jog és eljárásjog terén; 1915 óta bekövetkezik -- ha nem is fejeződött be teljesen -- a Sari'a modernizálása, kodifikálása és a létrejövő polgári törvénykönyvek impregnálása mozlim eszmékkel, valamint ismét létrejön az egységes bírósági rendszer.¹⁹⁰ A fejlődés tehát specifikus megnyilvánulása annak az átalakulási sémának, amelyet a 6. pontban felvázoltunk. Itt az alkalmazkodás és megkettőződés, valamint a kisebb közösségeknek nemzeti közösségekkel alakulása a Sari'a -- szokásjog -- kodifikáció vonalában megy végbe, *Európában* a feudális-partikuláris jog -- római jog -- kodifikáció vonalában. Európában a recepció a második, itt a harmadik fázis terméke; itt az első és a második tag eredeti, Európában az első és gyakran a harmadik. Míg Európában a feudális jog alkalmazkodott, és a római jog megkettőzte a jogot, egyben könnyítve a feudális jog alkalmazkodását -- Németországban összeolvadva, Franciaországban külön maradványok a *droit écrit* és *droit coutumier* területein --, addig itt eleve van egy nem alkalmazkodó, országok szerint nem differenciálódó *vallási jog* és van egy alkalmazkodó és differenciálódó *szokásjog*. Az Izlám ugyanis isteni eredetű és világi érvényű törvényeket tartalmaz, a kereszténység azonban nem így jár el: a kánonjog nem tartalmaz isteni eredetű jogot és bizonyos alkalmazkodásra képes. A muzulmán jog szokásjogi továbbfejlesztését a Sari'a nagymértékben akadályozta, a kánonjog azonban nem állt a római jog recepciójának útjában,¹⁹¹ inkább beépült a recepció folyamatába. Az általa szabályozott területen a középkorban ugyanúgy a keresztények univerzális joga volt, mint a muzulmán jog a muzulmánok számára, míg az átalakult és kánonjogi elemeket is felvett „római” jog csak szubszidiáriusan (és nem teljes egyöntetűséggel) volt mintegy univerzális jog.^{191/a} Ezért a muzulmán jog átalakulásában világosabban látszik a kötelmi jog élenjárása, a családi és öröklési jog elmaradása a modernizálás folyamatában. Ez Európában is tapasztalható, a muzulmán területeken azonban az anyagi jog és a bírósági szervezet területén egyaránt intézményesen mutatkozik. Mindenesetre azonban mindkét területen az első két fázis joga a fejlődés során lényegében egyneművé válik: megvalósít annyit a kereskedelem és pénzgazdálkodás követelményeiből, amennyi még egy feudális-nemesi politikai uralomnak is érdeke és változatlanul hagyja az otthoni, belső viszonyokat, és ezzel nagyjában-egészében, eltekintve bizonyos kivételektől, bizonyos jogelvektől, kimerülnek alkalmazkodási energiái. Eljön mindkét helyen a kodifikáció, a muzulmán területeken recepció révén olyan fajta új megkettőződést hozva, mint Európában a késleltetett forradalmak jogaiiban: az európai

¹⁹⁰ Anderson, 9 Am. J. Comp. L. 2 (1960) 198., G. I. Muromcev szerint az afrikai muzulmán államokban is az új típusú jog megszilárdulásának az útja a muzulmán jog alkalmazási körének szűkülése, az európai jog behatolása és a Sari'a intézményeinek modernizálása. (Muszulmanszkoje pravo i pravovoje szisztyemü Goszudarsztv Afriki, izbravsih nyekapitaliszticeszkij puty razvityija, Pravovegyenyie, 1968. 3. 138.)

¹⁹¹ A muzulmán jog és a kánonjog összehasonlítására ld. David i. m. 432. pont.

^{191/a} Ld. a muzulmán párhuzamra és az egyöntetűség hiányára utalás nélkül Co-
ing i. m. 4.

kereskedelmi törvény – bíró-alkotta magánjog kettősségnek felel itt meg a recipiált kódex – tág értelemben vett muzulmán jog párdarabja. Az alkalmazkodási-megkettőződési folyamat igen hosszúra nyúlik, akárcsak az európai késleltetett polgári forradalmak jogaiban, mégpedig lényegileg azonos, konkrét lefolyásában eltérő okból: a monopolkapitalizmus rendszere, amely a polgári viszonyokkal behatol ezekbe az országokba, a maga érdekében egyben le is fojtja a burzsoá fejlődést, politikailag nemegyszer éppen a feudális politikai uralomra támaszkodik.

c) A törzsi szokásjog modernizálása

50. A muzulmán jog területén a 6. pontban említett fejlődési alapséma olyan variánsa valósul meg, amelyet az jellemez, hogy egy lényegében feudális társadalomba betör a monopolkapitalizmus. *Fekete-Afrikában* ezzel szemben nemzeti függetlenségüket elnyert új államokban az emberek javarészt törzsi szervezetben élnek, és e túlnyomórészt törzsi társadalom állama kerül érintkezésbe a modern viszonyokkal, ideértve a monopolkapitalizmus neokolonialista behatását is.

Itt már a gyarmati időkben létrejött a megkettőzött jog. A régi jog rétegét a törzsi és vallási szokásjog számtalan variánsa alkotja;¹⁹² némely államban ezeket összegyűjtötték, leírták és megkísérelték valamilyen módon egyesíteni. Az új jog rétegét alkotja az, ami a gyarmatosító államnak a gyarmatosítás idején a gyarmaton bevezetett jogából hatályos maradt – a volt angol gyarmatokon jórészt a common law – valamint az új államok törvényhozása. Ez vagy kifejezetten recipiál törvényeket vagy teljesen a régi gyarmatosító államának kodifikációs technikájával alkot jogot, nagymértékben modellnek tekintve a volt gyarmattartó hazai jogalkotását vagy pedig megrendeli Európában az új törvény tervezetét.¹⁹³ A jognak ezt a rétegződését egyébként jól tükrözi *Ghana* 1960. évi Alkotmányának s. 40-e, amely szerint a jogforrások az Alkotmány, a különféle becikkelyezett törvények, a common law és a szokásjog.¹⁹⁴

Ez azt jelenti, hogy a volt angol gyarmatokon az „új jog” egyik része a common law, méghozzá *Kenyában* az 1897. aug. 12-i, *Tanganyikában* az 1920.

¹⁹² Cotran szerint Kelet-Afrika három államában kb. 200 fajta szokásjog él (i. m. 74.). *H. Raulin* 60 aligha egységesíthető elefántesontparti szokásjogról ír (Le droit des personnes et de la famille en Côte d'Ivoire, Le droit de la famille en Afrique Noire et à Madagascar, szerk. *M'Baye*, Paris, 1968. 211, 153). Megjegyezzük, hogy itt figyelmen kívül hagyjuk az Izlám jogának afrikai behatolását, amelyet *Anderson* a római jog észak-európai recepciójához hasonlít; ennek eredményeképpen is keverékjog jön létre (35 *Indiana L. R.* 4 (1960) 437, uő.: *The Future of Islamic Law* . . . 622–623).

¹⁹³ „Or en 1959 le nouveau droit africain semblait devoir s'apparenter plus étroitement que jamais au droit français” írja *Hilaire*, *La modernisation du droit dans les nouveaux états*, *Etudes de droit contemporain* (nouvelle série). Contributions françaises au VIIe Congrès international de droit comparé (Uppsala, 1966), Paris, 1966. 44.

¹⁹⁴ Az Alkotmányt *Ghana* jelenlegi urai hatályon kívül helyezték, de ez a szakasza érvényesül (*G. R. Woodman*, 5 *University of Ghana Law Journal* 1 (1968) 1.).

jul. 22-i, *Zunzibárban* az 1897. jul. 22-i, *Ugandában* pedig az 1902. aug. 11-i állapotában,¹⁹⁵ tehát legmodernebb fejleményei nélkül; ennek hátrányaira még visszaterünk. Ezen felül különösen az angol gyarmati viszonyok közepette a régi és az új jog szinte minden kapcsolat nélkül élt egymás mellett; mások voltak a kétféle jog alanyai és más az igazságügyi szervezetük (High Court és African Court). A gyarmatosítók magára hagyták a törzsi igazságszolgáltatást,¹⁹⁶ és megengedték, hogy az angol jog e területeken csak annyiban érvényesüljön, amennyiben ezt a körülmények lehetővé teszik, mégis, általuk kirívónak tartott esetekben európai mércét alkalmaztak a „bennszülött” jogra, megtiltva olyan szokások alkalmazását, amelyek „may be repugnant to justice or morality”.¹⁹⁷ Ezenkívül annak folytán, hogy a felsőbbíróságokon európaiak bíráskodtak, az alsó fokú „afrikai” bíróságokon afrikai igazságszolgáltatás folyt, az angol jog bizonyos hatással volt a szokásjogra is. Mindez azért jelentős, mert a felszabadulás után mindez egycsapásra nem szűnt meg. Egységesítették ugyan a bírósági szervezetet,¹⁹⁸ továbbá megszüntették a „bennszülött jog” elnevezést és a szokásjog említett európai mércéjű megbélyegzését, de a felsőbbíróságokon ma is sok helyen az európaiak bíráskodnak, és az európai jog felsőbbrendűségének a gőgös tudata még felsőbbíróságokhoz került afrikai bíránál is megtalálható.¹⁹⁹

Ez a helyzet nem túlságosan kedvező, de aligha változtatható meg rövid időn belül. Az „új jog” a felszabadulást követően egyaránt szolgál plebejus érdekeket, a szocializmus útját egyengető elemeket és a kapitalizmust kibontakoztató elemeket, államonként változó mértékben és arányban. Ez a jog az áruviszonyokba, ipari munkába, modern mezőgazdaságba bevont lakosságnak néhol csak külső-forgalmi, másutt a személyállapotra is legalább részben kiterjedő joga. A lakosság mintegy 90%-a azonban törzsi szervezetben, törzsi szokásjog hatálya alatt áll; a kettő között helyezkedik el a muzulmán lakosság a maga személyi jogával. A két fő jogréteg távolsága igen nagy — jóval nagyobb, mint amikor többé-kevésbé már kereskedő feudális társadalom kerül kapcsolatba a modern viszonyokkal. Itt zárt, a rendes áruforgalomba még be nem kapcsolt törzsi, nagycsaládi kötelékben folytatott önellátó, a létfenntartást éppen biztosító gazdaság társadalmáról van szó. Ennek a joga fejlettebb áruviszonyok szabályozására alkalmatlan, partikularizmusával pedig

¹⁹⁵ Ld. pl. *J. S. Read*, *Family Law in Kenya*, *Le droit de la famille*, 246.

¹⁹⁶ *J. S. Read*, 243—244, *Cotran* „a szokásjog izolálásáról”, a gyarmati kormányzat érdektelenségéről beszél, 74—78, ld. még *Sawyers*, 3 *East African Law Journal* 1 (1967) 34.

¹⁹⁷ „Az igazság vagy az erkölcs szempontjából visszataszítók lehetnek” (ld. pl. a *Tanganyika Local Courts Ordinance* s. 15 (2) és hasonlóan *Kenyában* és *Ugandában*, ld. *Anderson* 35 *Ind. L. R.* 4 (1960) 435, *Cotran* i. m. 75.), *A R. v. Amkeyo* 7 *E. A. L. R.* 14 ügyben még 1963-ban *Hamilton*, C. J. kifejtette, hogy az afrikaiak házassága nem házasság (*Cotran*, i. m. 90.).

¹⁹⁸ *Tanzániára* és *Ugandára* ld. *Cotran*, 78—79. (*Tanganyika*: *Magistrates' Courts Act* 1964, no 55 1963, *Uganda*: *Magistrates' Courts Act* 1964 no 38.).

¹⁹⁹ *Cotran*, 90.

gátolja a nemzetté válást. Az ilyen társadalom joga *a)* addig fennmarad, amíg ezek a viszonyok fennmaradnak, márpedig ezek a viszonyok csak lassan, a piacgazdálkodásba való bekapcsolással, a törzsi viszonyok felbomlásával, a nemzetté válással alakulhatnak át gyökeresen, *b)* bármilyenek is e jog belső kulturális értékei, ez a jog annyira más viszonyokban gyökerezik mint a modern viszonyok, hogy az újhoz való alkalmazkodásának a lehetőségei csekélyek. E jogok és a modern jogok között olyan nagy a távolság, olyan kevés a kapcsolódási pont, hogy hidat verni közöttük aligha lehet.

Ebből az következik, hogy

- a) az alkalmazkodás lehetőségei csekélyek,
- b) a megkettőződés erőteljes,
- c) a régi jog a törzsi viszonyok megszűnésével el kell hogy haljon, bizonyos jogelvektől eltekintve viszonylag kevésbé tud beépülni az új jogba.²⁰⁰

Ebben a helyzetben kétféle szélsőséges álláspont képzelhető el és létezik. Az egyik azonnal vagy igen rövid időn belül teljesen felszámolná a szokásjogot vagyis a jog megkettőződését, a másik a szokásjogot alkalmasnak tartja arra, hogy modernizálódva korlátlan időkre fennmaradjon.

a) Az első álláspontra *Etiópia* és — bár nem olyan egyértelműen — *Uganda* helyezkedett. Az elsőben modern francia mintájú kódexszel igyekeznek a szokásjogot kiszorítani,²⁰¹ de a kódex nem képes érvényesülni a törzsi szervezetben élők jogviszonyaiban. A másodikban a korábbi joggal szemben nem hatalmazták fel a High Court-okat a szokásjog alkalmazására, és azok afrikaiak egymás közti ügyeiben mégis a szokásjogot alkalmazzák; a common law-t csak akkor, ha nincs szokásjogi szabály.²⁰² Sőt, a szokásjogot annyira fejlődőképesnek tartják, hogy még kórházban elkövetett fogorvosi műhibára vagy gépkocsibalesetre is alkalmazzák;²⁰³ méltán nevezi *Cotran* Ugandának azt a felfogását, hogy a szokásjog rövidesen el fog halni, „wishful thinking”-nek.²⁰⁴ A szokásjog a törzsi szervezet joga és amíg a törzsi szervezet fennáll, nem hal el. A jog a társadalmi viszonyok modernizálása nélkül számottevően nem modernizálható; amíg a törzsi szervezet fennáll, a törzsi szervezet valaminő joga is nélkülözhetetlen. A helyi szokásjogok kiszorítására irányuló törekvés hatástalan tüneti kezelés; a helyi szokásjogok modern jogokkal való felváltásához az kell, hogy a törzsek és nagycsaládok jelenlegi gazdálkodását a nemzet nemzeti piaca váltsa fel.

²⁰⁰ Hasonló következtetésre jut pl. *Nwabuzee*, *Family Law in Nigeria*, *Le droit de famille*, 117.

²⁰¹ *A. Sawyerr* ez a törekvés arra emlékezteti, amikor a „worthy Kanut király megparancsolta a tengernek, hogy gördüljön vissza” (i. m. 40.).

²⁰² *Cotran*, 81, *Sawyerr*, 39–40.

²⁰³ *The Kabaka's Government v. Musa N. S. Kitonto* (1965) és *Reuben Musanje v. Tomasi Yamulemye* (1961) E. A. 716., ld. elemzésüket *Sawyerr* i. m. 27–46.

²⁰⁴ *Cotran*, 89.

b) A másik álláspont, amelyet ha nem is egészen határozottan, *Cotran* képvisel, az, hogy a szokásjog a jövőben sem fog eltűnni.²⁰⁵ Ez az álláspont a szokásjog megújulási képességén alapul -- azon, hogy ez a törzsi szokásjog modern viszonyok közepette új tartalommal telik meg, talán úgy -- ezt *Cotran* nem mondja -- ahogyan az angol bíró-alkotta jog alkalmassá vált a kapitalista társadalom szolgálatára is. Már a gyarmati időkben, mint említettük, felszívódtak a common law bizonyos elemei, beleszivárogtak a szokásjogba.²⁰⁶ A felszabadulás után pedig -- úgy tűnhet -- a volt angol gyarmatokon, ahol a helyi szokásjog a common law-val, tehát nem kódexszel konkurrál, a kétfajta jog kölcsönösen közeledhet és egybeolvadhat. Ennek egyik alapfeltételét megteremti az egységes bírósági szervezet létrehozatala, a külön common law és az „African” bírósági szervezet egyesítése. Emellett a common law recepcióját a felszabadulás után annyiban ismerik el, amennyiben azt a helyi viszonyok indokoltá teszik, és biztatják a bíróságokat, hogy lehetőleg ne angol, hanem inkább kelet-afrikai precedensekre hivatkozzanak ítéleteikben.²⁰⁷ Másfelől a szokásjogot nem tekintik megmerevedett és megújulni nem képes jognak, nem tekintik azt szükségképpen a törzsi viszonyok jogának, hanem az afrikai ember jogának, aki eddig törzsi viszonyok között élt, és holnap másfajta társadalmi szervezetben fog élni. Az ugandai bíróságok elvi éllel mondták ki, hogy az állandóan változó szokásjogot kell az afrikaiak ügyeiben alkalmazni.²⁰⁸ Kérdéses azonban, hogy mennyiben őrzik meg valójában szokásjogukat, ha annak tartalma teljesen megváltozik -- megszűnik törzsi társadalomra szabott lenni. Kérdéses, hogy ebben az esetben nem csupán a jogalkotás prekapi-talista formáját őrzik-e meg a törvények által nem szabályozott területeken. A szokásjog eleve csak bizonyos területekre terjed ki. Ezt a szokásjogot pl. *Tanzániában* összegyűjtik, egységesítik, ennek során reformálják, és esetleg district-enként kötelező erőre emelik.²⁰⁹ Itt a törzsi és vallási jogok némileg korszerűsített tartalommal való konzerválásáról van szó, de a konzerválás módja már túllép a szokásjog hagyományos fejlődési módszerén: már „fertőzi” a kodifikációs technika. *Tartalmilag* tehát az eredeti szokásjog mellé általa nem szabályozott területekre nézve igen kiterjedt joganyagoknak kell lerakódnia, az eredeti szokásjognak pedig tartalmilag igen nagymértékben meg kell változnia, ahogyan a törzsi szervezet bomlása végbemegy. *Formailag-módszerileg*: még a törzsi viszonyokra szabott szokásjog vonatkozásában sem látszik ma már kielégítőnek a spontán szokásjogi alakulás, és azt vagy a common law-ba

²⁰⁵ *Cotran*, 89--90.

²⁰⁶ *Cotran* szerint ez a „general overlordship of the local courts by European administrators” (a helyi bíróságok feletti főurasága az európai adminisztrátoroknak) eredménye volt elsősorban (i. m. 78.). *Sawyer Whiteley C. J.*-t idézi (*Kivo v. Lukito* VI U. L. R. 109), aki szerint az angol nevelés, európai civilizáció és modernebb politikai formák vezettek ilyen eredményre (i. m. 28--29.).

²⁰⁷ Tanzániára ld. *MacNeil* i. m. 49--50, idézi a Tang. Rev. Laws Cap 453 s. 2 (2) jelű törvényhelyet, Ugandára *Sawyer*, i. m. 44.

²⁰⁸ *Sawyer*, 35--46.

²⁰⁹ *Cotran*, 82--85. *Sawyer*, 40.

torkolltatják bele vagy államilag beavatkozva készítik el annak egységesítését, megreformált gyűjteményét.

Kérdéses, hogy ilyen körülmények között hol lehet a helye a szokásjognak az afrikai államokban a törzsi szervezet felbomlása után. Bizonyos tartalmi elemei beépülnek a modern jogba, különösen, ha a fejlődés szocialista útját választják, mert ilyen keretek között a törzsi egymásrautaltság, közösségi szellem, kölcsönös támogatás erős szokásjogi gyakorlata ugyanúgy felhasználhatóvá teszi a módosított törzsi jogot, mint ahogyan a *Szovjetunióban* a parasztudvar átalakult kolhozportává. Burzsoá fejlődés esetében csak olyan kivételes beépülésre kerülhet sor, mint *Svájceban*, ahol az osztatlan hányadok nélküli közös tulajdon — kivételes viszonyok folytán — beépült a burzsoá rendszerbe.²¹⁰ A negotiorum gestio általánosított fogalma a törzsi szokásjogban előbb jelent meg, mint a common law-ban.²¹¹ Ilyen körben tehát a régi jog felhasználható: a fejlődő viszonyokhoz alkalmazkodva az új fejlődését elősegítheti, esetleg az új jog más elemeinek (a common law-nak, a burzsoá magántulajdoni koncepciónak) ellenében is hatva.

A törzsi szervezet felbomlásával azonban ennél többre aligha lehet számítani. Új jogterületek kifejlesztésére és a régiek teljes megújítására van szükség. Aligha képzelhető, hogy ez szokásjogi formák között menjen végbe, amikor a fejlődés jelenlegi iramában már Anglia is egyre inkább kénytelen a törvényhozáshoz folyamodni, amikor az afrikai eredeti jognak összehasonlíthatatlannul nagyobb pályát kellene befutnia, hogy modernizálódjék, mint akár a muzulmán jognak, amikor már megjelent és erősödik az új államok saját törvényhozása. Ilyen körülmények között a törzsi szokásjog tárgytalanná válik, egy *modernizált* szokásjog pedig — amellet, hogy nem őrizné a régi jogot csak annak elavult megjelenési és fejlődési formáját — feleslegessé lesz a kodifikálásra kerülő vagy a common law-szintjén megállapodó modern tartalmú jogalkotás mellett. A fejlődés útja tehát hosszabb távlatra nem a szokásjog és a common law összeötvözőlése, hanem mindkettő beolvadása az adott állam — valószínűleg nagymértékben kodifikált — nemzeti jogába, amely modern életviszonyokat szabályoz, felhasználva a régiből azt, ami felhasználható. A döntő mozzanat itt a társadalmi átalakulás, amely nélkül a jog nem modernizálható, és amelynek végbemenetele a jogot feltétlenül modernizálja.

²¹⁰ A törzsi viszonyok között kialakult „Ujamaa”-elv (közös tulajdon) felhasználását a *tanzániai* mezőgazdaság fejlesztésében ld. *Nyerere*, Socialism and Rural Development, 1967. Dar-es Salaam. Ezzel szemben *Kenya* — úgy tűnik — a mezőgazdaság kapitalista útját választotta, a földmagántulajdont fejleszti, és ezért ilyen elvekre legfeljebb hivatkozhat, de nem támaszkodhat rájuk. E jelenség okát egyébként *Nkambo Mugerwa* abban látja, hogy Kenyában a gyarmati teleprendszer alapján rendítette meg a társadalmat és felkeltette a földmagántulajdonra való törekvést (Land Tenure in East Africa — Some Contrasts, East African Law Today, London 1966, 113.).

²¹¹ *Ghai* miután kifejtette, hogy a szerződés általános koncepciója hiányzik a törzsi jogból, a Meru Court ítélezése alapján megemlíti, hogy a törzsi jog ismeri a negotiorum gestio intézményét (Customary Contracts and Transactions in Kenya — Eighth International African Seminar of the International African Institute, Addis Ababa, Jan. 1966, Concepts and Procedure in African Law, sokszorosított, 2—3.).

Itt tehát

a) a *megkettőződés* igen erőteljes és tartós,

b) az *eredeti jog* alkalmazkodásának lehetőségei saját jellegének megtartása mellett rendkívül csekélyek, mert igen nagy a távolság a törzsi társadalom és a modern társadalom között,

c) az *új jog* vagy a volt gyarmattartótól recipiált jog vagy a volt gyarmattartó jogalkotási modelljének nagymértékben megfelelő jog, legalábbis ami a jogalkotási módszereket illeti; ebbe a jogba a törzsi jog bizonyos elvei, intézményei elsősorban szocialista fejlődés esetében tartalmilag átalakulva beépülhetnek.

d) *USA*.

51. A *törzsi* társadalmak típusában tehát a régi jog a *muzulmán* joghoz és az *európai* feudális jogokhoz hasonlóan státuszon alapuló jog és legalábbis a formális jogegyenlőségen alapuló jog irányában fejlődik, a *muzulmán* jogokkal megegyezően alapjában egy olyan jogmegkettőződés révén, amely burzsoá átalakulást feltételezve nem szerves recepció, octroi, jogimport útján megy végbe. A kettő közötti eltérés abban áll, hogy a muzulmán jog alapjában egy kereskedelmet folytató feudális társadalom joga, Fekete-Afrikaé pedig egy, az áruviszonyokba alig bekapcsolt törzsi társadalomé. Ebből következik, hogy az utóbbi helyzetben jóval nagyobb a régi és az új jog távolsága, ezért az előbbiben a régi jog alkalmazkodásának a lehetőségei viszonylag nagyobbak mint az utóbbiban. Mindkettő együtt eltér a *dél-amerikai* alapmegoldástól. Itt – a legtöbb államban – a kapitalizmus fejlődése ugyan annyira lefojtott, hogy a burzsoá kereteken belüli fejlődés perspektívája jelenleg szegényesebb, mint a legtöbb afrikai államé, ahol azonban a dél-amerikanizálódás veszélye szintén fennáll, mégis ezek a dél-amerikai államok jelenleg a most tárgyalt szempontból fejlettebb fázisban vannak, mégpedig tragikusan eltérő módon: a törzsi társadalmat a hódítók nagyrészből fajirtással, továbbá beolvasztással redukálták a minimumra, részben pedig tényleges feudális kötöttségbe kényszerítették a „bennszülött”-eket, ezt a feudális kötöttséget pedig az „egységes” recipiált jog biztosítja. Itt a nyugati kódex – jobbára a többé-kevésbé módosított code civil – fő vívmánya, a formális jogegyenlőség sajátos módon nemcsak a polgári társadalom tényleges egyenlőtlenségét és osztályantagonizmusát takarja el, hanem egy valójában feudális típusú egyenlőtlenséget; míg az *angol* jog gyakran feudális formák között fejez ki burzsoá tartalmat, ezek a dél-amerikai jogok gyakran burzsoá formákba öntik a feudális tartalmat. Végül mind a háromtól gyökeresen eltér a fejlődés ott, ahol a recepció maga is a *gyors burzsoá fejlődés* feltételeivel rendelkező államokban történik meg, mint pl. az *USA*-ban, *Belgiumban*, *Hollandiában*.

Ezek közül az *USA* példáját említjük meg. Itt, *Kanadában* és *Ausztráliában* – akárcsak később a legtöbb *dél-amerikai* államban, a *Dél-Afrikai Unióban* és napjainkban *Rhodesiában* – nem az elnyomott népek szabadságát hozta

meg, hanem a kivándorolt, kitelepített fehér telepesekét. Ez azonban az elsőnek említett három államban hamarosan az őslakosság kiirtására, rezervátumokba kényszerítésére vezetett, a kapitalizmus pedig — eltekintve az USA déli államaitól — szabad utat kapott. Az eredeti lakosság letűnésével a szokásjoga is letűnt: itt ezért a 6. pontban említett *alapséma tárgyatlan*. A recipiált angol — a kanadai francia tartományokban és Louisiana-ban francia — jog kizárólagossá vált, majd megkezdte viszonylag önálló életét. Ma — amint azt *Tunc* megállapítja — Anglia és az USA common law-ja két független common law-vá váltak, egymásnak unokatestvérei, de egymástól elhatároltak és különbözők.²¹² Az elágazásban nagy szerepe volt az olyan politikai intézményeknek és jogágazatoknak, amelyek gyökeresen eltértek az angliai megfelelőjüktől. Ilyen első sorban a *föderális rendszer*,^{212^a} amelyen belül az egyes államok mindmáig a demokrácia egyik követelményének tekintik szuverenitásuk érvényre juttatását, és ilyen az *írott alkotmány léte*.^{212^b} Jelentős szerepe volt az elágazásban annak is, hogy az USA-ban a *földtulajdonjogi* viszonyok gyökeresen eltértek az angol földbirtokviszonyoktól.²¹³ Ami a különbségeket illeti, ezek közül példaképpen említjük meg, hogy bár az USA common law-ja nagymértékben azonos tartalmú, elvileg *minden államnak saját common law-ja van*.²¹⁴ A bíróságok többnyire a saját államuk precedenseit hívják fel és csak kisebb mértékben támaszkodnak angol vagy az USA más államaiban kialakult gyakorlatra.²¹⁵ Ebből bizonyos árnyalati eltérések adódnak. Ugyancsak ebből folyik az *állambeli kollíziós jog* nagy jelentősége, hiszen a belső állami kereteket az USA társadalmi, gazdasági, kulturális élete a legteljesebb mértékben meghaladta, és a perekben résztvevő felek — különösen szerződési, kártérítési, öröklési ügyekben — rendkívül gyakran valók más-más államból. További különbségekre vezet az Alkotmány, amelynek alapján az angol jogtól eltérő ítélkezési vonalak alakulnak ki.²¹⁶ Az *equity*, miután speciális bíróságokhoz sohasem volt kötve, sokkal kiterjedtebben érvényesül mint Angliában.²¹⁷ Lényegesen eltér a *stare decisis* elv kezelése is: kevésbé mereven kerül alkalmazásra mint Angliában,²¹⁸

²¹² *Tunc*, Le droit des Etats-Unis, Que sais-je no. 1159, 92, hasonlóan *David*, Les grands systèmes 370. p. Megjegyzendő azonban, hogy mindketten az egész jogrendszert elemzik; a polgári jog területén ha lényegesek is, de mégis kisebbek az eltérések.

^{212^a} Ld. pl. *Friedmann*, Legal Theory, 4. kiad. London 1960. 466.

^{212^b} *Friedmann*, i. m.

²¹³ *Jajckov* szerk. 43. Ezenkívül az eltérés nagyszámú földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális okára mutat rá *David* 370. pont.

²¹⁴ Ld. ennek elvi kifejtését különösen a *Swift v. Tyson* (1842) U. S. (16 Pet) 1 (1842) és az *Eric R. R. v. Tompkins* ügyekben; vö. *David* 380—386. pontok.

²¹⁵ *Jajckov* szerk. említi az American Bar Association egy 1885. évi megállapítását, amely szerint a New York-i legfelső bíróság egy ítélete átlag közvetve 449 ítéleten alapul; ebből 303 New York-i, 56 angol és 16 más USA-állambeli (44. old.).

²¹⁶ *David*, 412. pont.

²¹⁷ Ld. pl. *David* 390. pont.

²¹⁸ Ld. pl. *Friedmann*, i. m. 466, *Bodenheimer*, Präjudizienwertung und Gesetzesauslegung im amerikanischen Recht, 160 Archiv für die civilistische Praxis 1 (1961) 3, *Tunc* 87, *David* 394, 404—406. pontok.

és a törvényértelmezés is kevésbé megszorító.^{218/a} A nyersség említett jelensége az USA jogában szinte minden területen enyhült.^{218/b} A *nuisance* körének kiterjesztésével az USA joga közel került ahhoz, hogy a joggal való visszaélés általános tilalma kialakultnak legyen tekinthető stb.

4. A burzsoá jogcsoportok — összefoglalás

52. A recepció, octroi és jogexport jelensége látszólag keresztezi, valójában megerősíti a burzsoá jogcsoportok kialakulásának alapvető okairól mondottakat. Ezek lényege az volt, hogy *a burzsoá nemzeti jogok kialakulását és ezáltal a jogcsoportokét is a burzsoá társadalomba való átmenet alapvető konkrét társadalmi-gazdasági viszonyai határozzák meg.* Ez történik a recepció, octroi és jogexport itt tárgyalt — a római jog recepciójára ki nem terjedő — esetében is, — azokban az esetekben, amelyekre alapvetően a hódítás, továbbá a monopolkapitalista világ gazdaságnak a feudális és törzsi társadalmakba való önérdékű kolonialista és neokolonialista betörése a jellemző, megindítva és egyben lefojtva a helyi burzsoá fejlődést. Az ezt az alapvető folyamatot konkrétan megvalósító módok azután sokféle más tényezőre is visszavezethetők, amilyenek pl. kulturális és etnikai kapcsolatok, nyelvi rokonság; ezt az utat sokféle, gyakran szubjektíve nemes indítékú, jószándékkal vallott eszme támogatja, ez azonban a folyamat objektív jellegén és értékelésén nem változtat, legfeljebb a résztvevők egyéni megítélésére hat ki.

Ennek megfelelően a burzsoá jogcsoportok *három fő körbe* tartoznak:

a) a *korai*,

b) a *következetes és*

c) a *késleltetett* polgári forradalmak jogcsoportja körébe.

Ennek a fő csoportosításnak alárendelten meg kell különböztetni azokat az államokat, amelyeknek módjukban volt többé-kevésbé *eredeti* magánjogi rendszereket kiépíteni, és azokat, amelyeknek erre *nem volt* módjuk:

a) Az első körbe a korai és következetes polgári forradalmak valamennyi joga (angol, francia, svájci jog) beletartozik, továbbá beletartozik a késleltetett forradalmak jogainak egy része (német, orosz, magyar jog stb.). E körön belül meg kell különböztetni a *liberálkapitalista* szakaszban létrejött jogokat (angol, francia), és a *monopolkapitalista* szakaszban létrejöttéket (svájci, német stb.). Itt a különböző jogok legtöbb alapvető *jogi* sajátossága több-kevesebb áttétellel az alapulfekvő, vázlatosan említett társadalmi-gazdasági fejlődési sajátosságokra vezethető vissza.

b) A második körbe a recipiált jogok tartoznak, mégpedig a) azok, amelyeket gyors fejlődésnek indult, majd erősen fejletté vált burzsoá államok recipiáltak (Belgium, Hollandia, USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland),

^{218/a} Ld. pl. *Bodenheimer*, i. m. 11—13.

^{218/b} Ld. pl. *Rabel*, i. m. 287.

b) azok, amelyek a késleltettség, illetve a lefojtottság jeleit mutatják anélkül, hogy a jog megkettőzöttsége nyíltan fennállna (spanyol, portugál, illetve a dél-amerikanizált államok jogai), *c*) azok, amelyek a burzsoá fejlődés lefojtottságát mutatják és a recipiált jog egy alapjában feudális joggal konkurrál (pl. muzulmán jogok) és végül *d*) azok, amelyekben a recipiált jog egy alapjában törzsi joggal konkurrál (pl. Fekete-Afrika). Mindezek a már említett elsődleges (hódítás, gyarmatosítás, neokolonializmus) és másodlagos (kulturális, nyelvi, etnikai) tényezők alapján burzsoá viszonyaikra kialakított *jogi technikai* szempontból az angol, francia, német vagy svájci jogcsoportba tartoznak, ugyanakkor, amikor joguk egésze vagy a *kifejlett polgári társadalmak képét* mutatja mint az *a*) alatt említettek, vagy a *késleltetett, lefojtott polgári átalakulás valamelyik variánsának* a képét (a *b–d*) alattiak).

Mindebből a következő vázlatos kép alakul ki a burzsoá jogcsoportokra nézve:

<i>Jellegadó viszonyok</i>	<i>A jogalkotás</i>			<i>Nemzeti jogok</i>
	eredetisége	ideje	modellje	
<i>Korai polgári átalakulás</i> (a jog nagyfokú alkalmazkodóképessége a jog megkettőzését feleslegessé teszi; régi formákkal új tartalom)	eredeti			angol, nordikus
<i>Következetes polgári átalakulás</i> (radikálisan végetvet az alkalmazkodási és megkettőzési folyamatnak)	eredeti recipiált	lib. kap. mon. kap.	angol francia osztrák	francia svájci USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland Belgium, Hollandia a burzsoá Csehszlovákia
<i>Késleltetett, lefojtott polgári átalakulás</i> (hosszan elhúzódó alkalmazkodási és megkettőzési folyamat)	eredeti recipiált	lib. kap. mon. kap.	francia német	ALR. ABGB BGB eredetileg olasz, spanyol, portugál, ezek közvetítésével Közép- és Dél-Amerika, burzsoá román, részben lengyel Kelet-Európa, Görögország
(a létrejövő jogok nem feltétlenül burzsoá jellegűek; változó mértékű a modern jog létrejötte és ezen belül a kifejezetten burzsoá jogé)	<i>b</i>) feudálissal megkettőzés <i>c</i>) törzssivel megkettőzés		svájci francia német francia angol	Törökország muzulmán jogok eredetileg Japán Kína Fekete-Afrika volt francia, illetve volt angol gyarmatai

ÚJ PROBLÉMÁK A SZERZŐI ALKOTÁSOK NEMZETKÖZI FELHASZNÁLÁSA TERÉN

A BERNI UNIÓ VÁLSÁGA

BOYTHA GYÖRGY

A válság szónak igen sokszor szenzáció keltésére irányuló mellékíze van. Előre kell ezért bocsájtanom, hogy nem szenzációs megállapításokra készülök, csupán korunk egyik legnagyobb szenzációjának, a technikai, gazdasági és társadalmi fejlődés még 15 évvel ezelőtt is elképzelhetetlen mérvű gyorsulásának a nemzetközi szerzői jog terén adódó következményeire szeretnék rávilágítani. S ha ebben az összefüggésben a válság szót használom, úgy ezalatt azt értem, hogy a nemzetközi szerzői jog mintegy háromnegyed évszázad során fokozatosan kifejlesztett intézményei mai formájukban már nem mindenben alkalmasak a fejlődés rohamos üteme által felvetett problémák megoldására. Az eddigi töretlen mennyiségi fejlődés sem a nemzetközi védelem szintjének emelése, sem pedig a védelem körének területi bővítése vonalán nem folytatható a hagyományos módon. Az eddig kialakult megoldások mellett *minőségileg* új rendező elvek elfogadására is szükség van a nemzetközi szerzői jog rendszerében és fegyvertárában egyaránt. Enélkül nemcsak a további fejlődés elképzelhetetlen, hanem sok fejlődő állam vonatkozásában kérdésessé válhat az is, hogy egyáltalán megmarad-e a nemzetközi szerzői jogi védelem eddig kialakult keretei között? Elsősorban a Berni Unió államainak kell rövid időn belül felülvizsgálniuk ellentétes felfogásokra szakadt és zsákutcába jutott nemzetközi jogpolitikájukat. S a fejlett országok egymásközti viszonyában is egyre sürgetőbben merül fel a kérdés: Mit kell tenni a szerzői alkotások új technikai berendezések révén fokozódó felhasználása kapcsán a szerzői érdekek nemzetközi védelmének hatékonysága érdekében, amikor a meglevő uniós szabályok tartalmilag sem mindenben alkalmasak az újszerű tények megragadására? Mindezeket a problémákat nehezíti ráadásul a különböző nemzetközi egyezmények egymás tetejébe növő szövegeinek, ezek egymáshoz való viszonyának bonyolódása is. Új megoldásokra van szükség: stagnálni nem lehet, a nemzetközi szerzői jog terén is érzékelnünk kell az új műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai tényállásokat s ezeknek megfelelő, minőségileg új nemzetközi szerzői jogi rendezésre kell felkészülnünk.

I.

1. Mi történt?

1886-ban az akkor legfejlettebb európai ipari államok létrehozták az első több oldalú nemzetközi szerzői jogi egyezményt, a Berni Uniót. Ezáltal egymás viszonylatában feloldották az alanyi szerzői jogok territoriális korlátait és az alaki viszonyosság jegyében saját törvényeik alapján kezdték védeni egymás szerzői jogait. Az Uniót tízen alapították: Nagy-Britannia és Írország, Franciaország, Németország, Belgium, Olaszország, Svájc és Spanyolország mellett három tengerentúli állam is szerepelt az aláírók között, Tunisz, Haiti és Libéria. Haiti tagsága rövidesen megszűnt, Libéria pedig nem is ratifikálta az egyezményt és annak máig sem tagja. Csírájában így jelentkezett először a fejletlen országok problémája a szerzői jogok nemzetközi védelmének porondján. Akkoriban azonban még korántsem érezthette hatását: a Berni Unió mind tartalmát, mind a tagállamok számát tekintve diadalmas fejlődésnek indult. A teljesség igényétől távol, csupán a fejlődés leglényegesebb állomásait kívánom érzékeltetni:

Az 1908. évi berlini revízió bevezette a formalitásoktól mentes védelem kötelezettségét. Ennek következményeként szakított Anglia 1911. évi törvényében az Amerikai Egyesült Államokban máig is fennálló alaki követelmények rendszerével. Az Unió 1928. évi Rómában revideált szövege gondoskodott a rádiósugárzáshoz való jog nemzetközi elismeréséről és bevezette a szerzői személyiségi jogok védelmét. Az 1948. évi brüsszeli szöveg a védelmi időt a szerző halálának évét követő minimálisan 50 éven át minden tagállamra nézve kötelezővé tette.

A tagállamok száma is biztatóan alakult: 1956-ig, az Unió első 70 éve során az alapítók száma 43-ra nőtt. Újabb 12 év alatt, 1968 végére a tagok száma elérte az 59-et.

Mégsem volt minden rendben. A Berni Uniótól távol maradt a föld két legnagyobb hatalma, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió. Mindkettő szerzői jogi védelmi rendszere erősen eltér a Berni Unió rendszerétől, ami talán a védelmi idők terén a legszembeötlőbb: a védelmi idő a Szovjetunióban 15 év a szerző halálóza évének kezdetétől; az Amerikai Egyesült Államokban 28 év a mű első publikálásától, ami meghatározott személyek javára újabb 28 évre meghosszabbítható. Az Amerikai Egyesült Államok ezenkívül mindmáig fenntartotta a formális szerzői jogi követelmények rendjét, melyben a védelem előfeltétele a kiadott mű előírászerű copyright-jelzéssel való megjelentetése, s meghatározott esetekben a mű regisztrálása. Az Amerikai Egyesült Államok közel negyven, az alaki viszonyosságra épülő kétoldalú egyezménnyel kapcsolódott a nemzetközi szerzői jogi védelem rendszerébe, míg a cári Oroszország (a Franciaországgal, Németországgal, Belgiummal

és Dániával az 1910-es években kötött és csupán néhány évig hatályban volt kétoldalú megállapodásoktól eltekintve) távol maradt attól és a jeget a Szovjetunió is csak 1967-ben törte meg, Magyarországgal kötött kétoldalú, az anyagi viszonyosság elvét is figyelembe vevő egyezményével.

Távol maradtak a Berni Uniótól a spanyol nyelvű amerikai államok is. Európai államokkal hosszú ideig csak az 1889. évi Montevidéói Szerződés révén volt némelyiküknek kapcsolata, ez azonban lényegileg szintén kétoldalú kapcsolatok rendszere volt, mert a Montevidéói Szerződés nem nemzetközi unió, ahol a csatlakozó állam valamennyi tagállammal ipso facto jogviszonyba kerül, hanem olyan szerződéses rendszer, ahol a közös elvek alapján minden államnak kifejezetten el kell ismernie az újabb csatlakozás tényét, enélkül az nem jár jogkövetkezményekkel. Így Magyarország 1931. évi csatlakozása csak Argentínával, Bolíviával és Paraguay-jal eredményezett jogviszonyt. Argentína, Mexikó és Uruguay csak legutóbb, 1968-ban csatlakozott a Berni Unió brüsszeli szövegéhez, ezzel a lépéssel mintegy azt is kifejezésre juttatva, hogy szerzői jogi téren már fejlett országnak tekinti magát.

2. 1945 után ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a fejlődésük kezdeti fokán álló latin-amerikai országok nagy része és az egyre gyorsabb ütemben alakuló új afrikai és ázsiai kis államok nem tudnak megbirkózni a Berni Unió magasra emelt követelményeivel. A brüsszeli szöveget már az 59 uniós ország közül is csak 42 állam tette magáévá. A távol maradó 17 között szereplő 6 fejlődő ország, köztük a 100 milliós Pakisztán, nyilvánvalóan a védelem szintjét találta túlzottnak. Thaiföld és Délnyugat-Afrika egyenesen csak az 1908. évi berlini verzióhoz voltak hajlandók csatlakozni és 1931 óta ezen az alacsony szinten maradtak. (A távol maradó népi demokráciák, köztük Magyarország is, elsősorban azért nem ratifikálták a brüsszeli szöveget, mert az viták esetére a hágai nemzetközi bíróság joghatóságának elismerését kívánta, ami az Európai Gazdasági Közösség és a NATO születése körüli időkben politikailag aggályos lépés lett volna.)

Az Amerikai Egyesült Államok igyekeztek a fejlődő országok Berni Unióval szembeni tartózkodását egy új nemzetközi szerzői jogi védelmi rendszer kiépítésének szolgálatába állítani, amelyben saját szerzői jogi intézményeik is teret nyerhettek. Az UNESCO égisze alatt 1952-ben létrejött az „egyetemes”-nek keresztelt Genfi Egyezmény, amely alig tartalmaz kötelező minimális védelmi szabályt; megelégszik 25 éves védelmi idővel is, amelyet az Egyesült Államokra tekintettel akár az első kiadástól, vagy azt megelőző regisztrálástól is lehet számítani; a fordítással szembeni feltétlen védelmet 7 évre korlátozza, ezt követően bizonyos megszorításokkal a fordítások törvényi engedélyezési rendszere alkalmazható. Ezzel szemben, ugyancsak az Egyesült Államokra tekintettel, az Egyetemes Egyezmény lehetővé teszi a copyright jelzés megkívánását az első kiadások példányain.

A Berni Unió államai úgy igyekeztek fejletlenebb tagállamaiknak az Egyetemes Egyezménybe való átiratkozásával szemben védekezni, hogy kivívták az Egyetemes Egyezmény XVII. cikkét és az ahhoz tartozó nyilatkozatot, amelyek alapján addig, amíg valamely mű valamely államban berni uniós védelmet élvezhet, ott az Egyetemes Egyezmény nem vonatkozatható rá, és az olyan államból származó művek, amely 1951. január 1. után kiválik a Berni Unióból, a megmaradó berni uniós államokban ezt követően sem védhetők az Egyetemes Egyezmény alapján. Már ebben a szakaszban felsejlett a berni uniós félelem a fejlődés irányváltásával szemben, melynek azonban jogi szankciókkal sem lehet hosszabb távon gátakat vetni.

Az Egyetemes Egyezmény ma 56 tagállamot számlál. Ebből 22 fejlett ipari ország, melyet az Egyesült Államokkal való szerzői jogi kapcsolat javítása (a védelmi idő anyagi viszonyosság alapjára helyezése, a külföldön nyomott angol nyelvű kiadványokra vonatkozó amerikai importkorlátozások alól való mentesülés stb.) vonzott elsősorban az Egyezményhez. A fennmaradó 34 fejlődő ország közül 19 csak az Egyetemes Egyezmény tagja, tehát új toborzás a nemzetközi szerzői jogi védelem rendszerében. Közöttük szerepel Haiti és Libéria is, az a két tengerentúli állam, amely ugyan aláírta 1886-ban a Berni Unió alapokmányát, de aztán hátat fordított neki. Kuba, Chile, Venezuela és más latin-amerikai államok mellett afrikai országok is szerepelnek a 19 csak egyetemes egyezményes tagállam sorában, így pl. Ghana, a már most több mint 60 milliós lélekszámú Nigéria, Zambia stb.

Ezzel szemben az Egyetemes Egyezmény létrejötté óta csupán egyetlen úgynevezett fejlődő ország akadt, amely a Berni Unióhoz csatlakozott anélkül, hogy előzetesen az Egyetemes Egyezmények is tagja lett volna: a már említett Uruguay. Összességükben tekintve a régi berni uniós tagállamokat és azokat is figyelembe véve, amelyek az Egyetemes Egyezménynek is tagjai, a Berni Unió 59 tagállama között ma mégis 38 fejlődő állam szerepel, tehát több mint az Egyetemes Egyezmény keretében. Ezek nagy része azonban, elsősorban régi ázsiai és részben az elmúlt évtizedben függetlenedett afrikai országok, nem erősítik, hanem belülről feszítik a Berni Uniót, amint ez a stockholmi revíziós konferencián 1967-ben egyértelműen kitűnt. Ezeket az országokat történelmi múltjuk, legtöbbször korábbi gyarmatosító hatalmuk vezette a Berni Unió keretei közé, mint pl. Indiát is, s innen egyelőre az Egyetemes Egyezmény idézett XVII. szakasza nem engedi őket a könnyebb feltételeket biztosító vizekre átevezni. Uniós kötelezettségeiket azonban ahol csak lehet, lazítani igyekeznek. Példaként ismét Indiát említem, amely magyar művek ottani kiadásának jogát rendszeresen kulturális ajándékként kéri: az ország még nincs jogdíj fizetésre felkészülve, noha — ami talán lényegesebb, mert előremutató körülmény — kiadói ipara aránylag széleskörű fordítási programot is előirányoz az ország különböző nyelvein.

II.

3. A Berni Unió stockholmi revíziós konferenciáján családon belül is számot kellett vetni a fejlődő országok igényeivel.

A konferencia egyrészt tovább fejlesztette az Unió jogvédelmi szabályait: áttekinthetőbb rendszerbe foglalta az eddigi revíziók során meglehetősen összekuszálódott szöveget, uniós állampolgárokra olyan esetekben is kiterjesztette a védelmet, amikor műveiket először unión kívüli országban adják ki, végre bevezette a többszörözéshez való jog általános formáját, a filmekre nézve is előírta a minimálisan 50 éves védelmi időt, a szerzői személyiségi jogok védelmét kötelező módon kiterjesztette legalább a vagyoni jogok védelmének tartamára, stb.

A stockholmi konferencia azonban ugyanakkor, részben az egyezmény szövegében, részben az egyezmény 1–21. cikkeitől elválaszthatatlan jegyzőkönyvben hosszú csatározások után jelentős engedményekre szánta rá magát a fejlődő országokkal szemben, amelyek szószólójaként a konferencián elsősorban az indiai delegáció lépett fel, ezen belül is T. D. Krishnamurti, az indiai Szerzői Jogi Hivatal vezetője.

Az egyezmény szövegében közvetve, az anonym szerzők műveinek palástja alatt kiterjesztették a védelmet a folklór művekre is, a fejlődő országok ez idő szerint legfontosabb szellemi exportalkotásaira. (15 cikk, [4] bek. a) pont).

Ezzel az engedménnyel a konferencia szembekerült a szerzői jogilag védett mű gyakorlati elhatárolás szempontjából is helyesen kialakult fogalmával, melyhez hozzátartozik az *egyénien eredeti* jelleg megkívánása is és amelytől a népművészet éppen a kollektíven jellegzett alkotóláncolat révén határolódik el. Ez a *népi* jelleg a gyakorlatban lehetetlenné teheti az első publikálás és az ehhez fűződő lokalizációs és védelmi idő problémák elbírálását is. A folklór művek védelmére tett kísérlet tehát tipikus példának bizonyulhat a hatékony szerzői jog felhígítását eredményező lépésekre, s felveti a kérdést, nem lenne-e helyesebb a folklór védelmét kifejezetten, nevén nevezve s nem szerzői jogi burokbba csempészve rendezni?

Még jelentősebb és ugyanakkor tartalmukban és jogpolitikai céljaikban egyaránt helyeslendő engedményeket tartalmaz a fejlődő országok javára az említett és időközben botránykővé vált jegyzőkönyv, amilyen például a védelmi idő alsó határának 25 évre történő leszállítása post mortem auctoris, a fordításhoz való jog nem gyakorlása esetén annak a mű első kiadását követő 10 év elteltével való megszüntetése, nem kizárólagos törvényi engedély bevezetése a művek megjelenésüket követő 3 év utáni lefordításához. A jegyzőkönyv szerint ugyanilyen időbeli és engedélyezési feltételek vonatkoznának az oktatási és kulturális célokra történő eredeti nyelvű többszörözésekre is. Ez utóbbi rendelkezés elsősorban az angol, francia és spanyol nyelvű művek szempontjából jelentős, hiszen a fejlődő országokban elsősorban ezeken az idegen

nyelveken olvasnak. A jegyzőkönyv végül általános törvényi engedélyt biztosít külföldi műveknek a tanítás, tanulás és kutatás céljaira történő mindennemű felhasználására, azzal a feltétellel, hogy a szerző a belföldi szerzőkéhez hasonló ellenértéket kapjon. Ez az ellenérték azonban a fejlődő országok mindenkor devizarendelkezéseinek megfelelően zárolt belföldi számlákra is befizethető.

A jegyzőkönyv kedvezményeit a stockholmi konferencián kialakult álláspont szerint minden ország igénybeveheti, amelyet az ENSZ-közgyűlés fejlődő országnak ismert el. Az ENSZ 125 tagállama közül 84 minősül fejlődő országnak, s még vagy 40 olyan fejlődő területre kell figyelemmel lennünk, amely a közeljövőben független állammá válhat. S a fejlődő államok közül ma 57 ország tartozik a Berni Unióhoz vagy az Egyetemes Egyezményhez, közülük 15 mindkettőhöz, további 23 a Berni Unióhoz, s végül 19 csak az Egyetemes Egyezményhez. (A Berni és Párizsi Uniók Egyesült Irodái (BIRPI) igazgatójának az ENSZ Titkárságával e tárgyban időközben folytatott tanácskozásai alapján olyan javaslat született, hogy a jegyzőkönyv alkalmazása szempontjából azok az államok minősüljenek fejlődő országnak, ahol az egy főre eső évi jövedelem 300, — US \$ alatt marad; ezen az alapon jelenleg húsz fejlődő tagállama lenne a Berni Uniónak.)

A protokoll szabályaival a stockholmi konferencia a Berni Unió részéről is meg kívánta indítani a harcot a még egyik egyezményhez sem csatlakozott fejlődő országokért, melyek száma már ma a harmincat közelíti; s ami még ennél is fontosabb, kísérletet tett a már unión belül levő fejlődő államok megtartására. Ezért a protokoll szabályaival rálicitált az Egyetemes Egyezmény 1952. évi csalogató eredményeire. A védelmi szint növelésével párhuzamosan tehát megindult a mozgás a mérce lejjebb szállítása irányában is: a fejlődő földrészek közel kerültek Európához.

4. A fejlett országok kiadói és szerzői hosszú évtizedes erőfeszítések eredményeit látják a jegyzőkönyv következtében összeomlani, és ezért többségükben ellenzik a jegyzőkönyvvel megtoldott stockholmi szöveg elfogadását. A fejlődő országok egy része viszont még mindig kevesli a jegyzőkönyv formájában nyújtott kedvezményeket. A konferencia idején 58 főnyi uniós tagságból ezért 19 állam alá sem írta a revideált szöveget. Ilyen mérvű tartózkodásra még megközelítően sem került sor a korábbi öt szövegező konferencia során. A brüsszeli jegyzőkönyvet még 38 tagállam közül 35 aláírta, ha aztán 12-en nem is ratifikálták. A stockholmi tartozkodók között a fejlett országok sorában olyanok állnak, mint Nagy-Britannia, Hollandia, Ausztrália vagy Kanada. A fejlődő országok közül a százmilliós Pakisztán, a 90 milliós Brazília, Argentína és más kisebb afrikai és ázsiai országok tagadták meg aláírásukat. A népi demokráciák közül nem írta alá a stockholmi szöveget Csehszlovákia, amely egyébként Jugoszláviával együtt az Egyetemes Egyezménynek is tagja.

A hatálybalépéshez 5 állam ratifikációs, vagy ha nem aláíró államról van szó, úgy csatlakozásai okmányának a letétbe helyezése szükséges. A stockholmi szöveg a már eleve bizonytalan kilátásokra tekintettel nem irányzott elő ratifikációs határidőt, amint azt a korábbi szövegek 2 esztendő kitűzésével tették. A római szöveget a határidő lejárta előtt közvetlenül 14 állam, a brüsszelit 11 állam ratifikálta elsőként, lényegében egyszerre. A stockholmi szöveg esetében nincs olyan határnap, amelyen egyszerre több állam ratifikációs vagy csatlakozási bejelentését várhatnánk. Az elmúlt több mint két év nem sok jóval biztat a jegyzőkönyvvel egybeötvözött stockholmi szöveg hatálybalépését illetően: azt ez ideig csupán Szenegál ratifikálta, s ahhoz a nem aláírók közül csupán az NDK csatlakozott. Ki lehet a még hiányzó 3, s ha lesz is, kik fogják az időközben tovább éleződő helyzetben folytatni a sort? Az Egyesült Királyság 1969. márciusában tüntetőleg csak az Egyezmény 22–38. szakaszaiban foglalt szervezeti szabályaihoz csatlakozott. Azzal a lehetőséggel, hogy a jegyzőkönyvet korábbi szövegek mellett maradó államok külön is vállalhatják, szintén csak egyetlen állam, a római szöveg alapján álló Bulgária élt. (Legújabban a svéd parlament kérte fel a svéd kormányt, hogy tegyen nyilatkozatot a jegyzőkönyv svéd művekkel kapcsolatos alkalmazásáról. Erre a lépésre egyelőre nem került sor.)

A Berni Unió Állandó Bizottsága még 1967. decemberében, Genfben tartott 13. ülésén megbízta a BIRPI igazgatóját, hogy tájékozódjon a tagállamok körében a jegyzőkönyv alkalmazását illető szándékairól. A BIRPI igazgatója az Állandó Bizottság 1969. február elején Párizsban tartott rendkívüli ülésén beszámolójában arra az eredményre jutott, hogy a közeljövőben nem várható a protokoll újabb ratifikálása. Egyes államok képviselői külön is kifejtették álláspontjukat: az NSZK kormánya hajlandó lenne ugyan a stockholmi szöveget ratifikálni (többek között azért is, hogy a fejlődő országok felé ellensúlyozza azt az előnyt, amelyhez a jegyzőkönyv kedvezményei alapján a kulturális termékek iránti kereslet terén az NDK juthat); a német kiadók azonban erőteljesen ellenzik ezt a lépést. Franciaország és Olaszország a jelek szerint határozottan Anglia mellé álltak, és nem is tervezik a stockholmi szöveg érdemi szakaszainak ratifikációját, ami csak a jegyzőkönyvvel együtt történhetne. Több állam, így pl. Belgium is arra való hivatkozással bújik ki a ratifikáció alól, hogy megvárja az ún. Egyetemes Egyezmény időközben szintén napirendre került revízióját.

A Berni Unió holtpontját ugyanis azonnal kihasználták a Genfi Egyetemes Egyezmény hívei. Az Egyezmény által megkövetelt minimálisan 10 indítványt jóval meghaladó számú javaslat gyűlt egybe az Egyetemes Egyezmény revíziójára vonatkozóan, s ezek elsősorban a Berni Uniót védő, már ismertetett XVII. szakasz hatálytalanítására irányulnak, hogy a fejlődő országok szankció nélkül faképnél hagyhassák a Berni Uniót, és az Egyetemes Egyezményhez csatlakozva a berni uniós országokban is igényt tarthassanak

az Egyetemes Egyezmény alapján nyújtandó védelemre. Másrészt egyes államok további enyhítéseket igényelnek az Egyetemes Egyezmény alapján eddig is csupán 7 éves feltétlen védelmet élvező fordításhoz való jog terén is. Az Egyetemes Egyezmény Kormányközi Bizottsága 1969. február elején Párizsban tartott rendkívüli ülésén albizottságot létesített a XVII. cikk revíziójával kapcsolatos különböző kérdések elemzésére, és határozatba hozta, hogy a Kormányközi Bizottság legközelebbi rendes ülésén tűzze ki a XVII. cikk revíziójával foglalkozó konferencia ülésének napját.

Az UNESCO égisze alatt létrejött Egyezmény is versenyezni kíván tehát a fejlődő országok tagságáért. E mögött az egyezmény mögött köztudomásúan elsősorban az Amerikai Egyesült Államok áll, amely eleinte ugyan ellenezte annak revízióját, mert okkal tartott attól, hogy a fejlett európai országok azt esetleg éppúgy nem teszik majd magukévá, mint a stockholmi elképzeléseket, ma azonban megragadják a revíziós konferenciában rejlő alkalmat ahhoz, hogy aktivizálódjanak a nemzetközi szerzői jog terén, igyekezzenek minél nagyobb befolyással lenni a szükségessé vált újszerű rendezés kialakításánál, s hogy minél több fejlődő országban tudják biztosítani amerikai művek szerzői jogilag rendezett keretek között történő exportját, még akkor is, ha a védelem tartalma minimális. Az amerikai elképzelések többek között a két nagy multilaterális egyezmény valamiféle harmadik egyezménnyel történő felváltására, illetőleg a csak berni uniós és csak egyetemes egyezményes államok közötti viszony jegyzőkönyvi kialakítására irányulnak. A közös új út kereséséhez az első lépésre 1969. február 3–7. között Párizsban került sor, amikor a Berni Unió Állandó Bizottsága és az Egyetemes Egyezmény Kormányközi Bizottsága közös tanulmányi csoportot alakított a nemzetközi szerzői jog terén felmerült mindennemű probléma tanulmányozására és a megoldási lehetőségek keresésére. Ez a közös tanulmányi csoport első ülését 1969. szeptember 29. és október 3. között Washingtonban fogja tartani. A közös tanulmányi csoportnak a népi demokráciák közül Románia (ez idő szerint a Berni Unió Állandó Bizottságának tagja), Jugoszlávia és Csehszlovákia (mindkettő tagja mind az Egyetemes Egyezménynek, mind a Berni Uniónak) a tagjai.

5. S hogy viszonyulnak a forrongó problémákhoz a fejlődő országok? Jellemzőként India állásfoglalását említtem: Krishnamurti már 1967 novemberében írott cikkében kijelentette, hogy ha a stockholmi jegyzőkönyvet a fejlett országok befagyasztanák, egy olyan országnak, mint India, nem maradna más hátra, mint kilépni mind a Berni Unióból, mind az Egyetemes Egyezményből, és saját útját járni, vagy más hasonló helyzetű országokkal külön egyezményt létesíteni. 1968 elején India is csatlakozott azokhoz, akik a Genfi Egyezmény XVII. cikkének revízióját igénylik. India magatartása a fejlődő országok egész sorában komoly láncreakciót válthat ki. Az UNESCO felkérésére készített jelentésében Mohammed El Bassiouni esetleges afrikai

regionális szerzői jogi egyezmény lehetőségéről is ír. 1969 júniusában az UNESCO égisze alatt afrikai szakértő bizottság ülésezett Abidjanban az afrikai államok használatára alkalmas statutum kidolgozása érdekében, afrikai szerzői jogi társaság létesítésére vonatkozóan.

A fejlett országok képviselői közül sokan azt mondják erre: megvoltunk eddig is Ázsia és Afrika nélkül. Inkább veszítsük el őket, inkább vállaljuk szerzői jogi téren is a világ szervezett kettészakadását fejlett és fejlődő országok táborára, de ne engedjünk benni uniós alapelveinkből!

Hogy áll azonban ez a kérdés valójában? Már az is meghökkentő adat, hogy, amint arról már szó esett, a két nagy szerzői jogi egyezményhez tartozó összesen 81 állam közel 75%-a fejlődő ország! Azt se tévesszük szem elől, hogy az ENSZ 127 tagállama között szereplő 84 fejlődő állam szintén jelentős, kétharmados arányt képvisel, s a várható új tagállamok is fejlődő államok lesznek. A lényeg azonban nem is a fejlődő országok számában, hanem lélekszámuk és kulturális fejlődésük rohamos felfutásában keresendő.

A föld népessége 1975 körül eléri a 4 milliárdot, és ma mintegy 36 év alatt duplázódik. A 4 milliárdnyi népességből nem egészen fél milliárd esik az európai benni uniós államokra, kevesebb mint India lakossága egymagában, amely máris meghaladja a félmilliárdot. S amíg Európa szaporodási indexe évi nem egészen 1%, addig Indiáé ennek kétszerese! Vegyük még figyelembe Afrika és Dél-Amerika összesen szintén félmilliárdnyi fejlődő lakosságát, közel 3%-os szaporodási aránnyal, s máris be kell látnunk, hogy szellemi alkotásaink jövőbeli felhasználói fokozott figyelmet érdemelnek.

A népesedési akcelerációval párhuzamosan a kulturális-technikai fejlődés is gyorsul. Amíg a félmilliárdos Indiában 1951-ben a 6–11 éves gyermekeknek csak 42%-a járt iskolába, addig alig másfél évtized alatt, 1964-re, ez a szám 85%-ra emelkedett; újabb adatok hiányában is extrapolálhatunk: a beiskolázás az iskolás korúak körében megközelíti a 100%-ot, és rövid távon az analfabetizmus felszámolásához és a felsőoktatás jelentős bővüléséhez vezet.

Már 1961-ben 59 egyetemen és közel 2000 egyéb felsőfokú iskolán kerek egymillió diák tanult Indiában. Az átvett angol nyelvű irodalom mellett az 1960-as években már kb. évi 1000 külföldi könyvet adtak ki fordításban. A rádióvevő készülékek száma 1950 óta másfél évtized alatt félmillióról 6,5 millióra emelkedett. Az indiai filmgyártás mennyiségileg a világ első helyén áll, évi 300-at meghaladó játékfilmmel. (Az Egyesült Államokban a televízió konkurrenciája miatt a filmgyártás a 60-as évek második felében évi 200 játékfilm alá esett, az NSZK-ban pedig 100 alá.) Az indiai folyóiratok példányszáma 1966-ban már meghaladta a 15 milliót, a napilapoké a 6 milliót. Olyan rohamos fejlődéssel állunk tehát szemben, amely Indiát 10–20 éven belül az európai szerzői alkotások egyik jelentős fogyasztójává teheti.

Hasonlóan gyors a fejlődés Dél-Amerika és részben Afrika fejlődő államiban. E két földrész együttvéve ad annyi lakost és ezáltal elvileg annyi lehetséges szerzői mű felhasználót, mint India egyedül: együttes lélekszámuk szintén félmilliárd körül mozog. Ezen belül persze nagy a kulturális szintkülönbség. A 25 milliós Argentína például gyakorlatilag már felszámolta az analfabetizmust, közel minden századik lakosa egyetemista vagy főiskolás. Minden 10 lakosra jut egy televíziós készülék. Argentínának már vannak védendő szerzői alkotásai is; nem véletlen, hogy a Berni Unió brüsszeli szövegéhez is csatlakozott. Ugyanakkor Afrikában az államok többségében még egészen kezdeti fokon áll az alig áttekinthető fejlődés. A rádióvevő készülékek száma mindenesetre ezen a földrészen is másfél millióról 15 millióra emelkedett 15 év alatt, 1950 – 1966 között tehát megtízszereződött.

Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi szerzői jog fejlődése csak a fejlődő államok igényeinek közeli perspektívájú figyelembevételével épülhet reális alapokra.

III.

6. Ám tekintsünk el egy pillanatra a fejlődő országok égető problémájától, és vizsgáljuk meg, az ún. fejlett országok egymás közti viszonylatában minden rendben van-e a nemzetközi szerzői jogi védelem hatékonysága körül, igazuk lehet-e azoknak, akik azt mondják, hogy hagyjuk futni a fejlődő országokat, ha majd nekik is lesz mit féltetni, úgy jelentkeznek maguktól, mint Argentína, Mexikó vagy Uruguay tették, közben mi éljük csak egymás közt hagyományos módon kialakult berni uniós klubéletünket, akár ha húszan maradunk is csupán? A fejlődő országokkal fellobbant látványos csatározás sokszor eltereli a figyelmet két másik problémáról, a felgyorsult technikai fejlődés által felvetett érdemi szerzői jogvédelmi kérdésekről és a Berni Unió rendszerének áttekinthetetlené válásáról.

Gutenberg óta fél évezrednek kellett eltelnie, míg a világ könyvtermelése, zömmel az ún. fejlett országokban, 1955-re elérte az évi 300 ezer kiadványt. Csupán további 10 év kellett viszont ahhoz, hogy ez a szám 450 ezerre, vagyis másfélszeresére emelkedjék. A fejlődés nyilvánvalóan exponenciálisán gyorsul. Ugyanakkor azonban a fejlett országok olvasóközönsége korántsem nő ilyen mértékben; lakosságuk legfeljebb évi 1%-kal szaporodik, és a már írni-olvasni tudók idejének nagy részét is lekötik többek között a televíziós vevőkészülékek, melyeknek a száma nagyjából ugyanezen tízéves időszak alatt Európában 6 millióról 66 millióra nőtt, tehát több mint megtízszereződött. Többet olvasni egy bizonyos határon túl nem lehet, s ha a verseny miatt többet kell termelni, ez a kiadványok élettartamának rövidüléséhez vezet. Ma már egy-egy átlagos könyvkiadvány alig él egy esztendő, saját kiadója is teremt számára konkurenciát legfrissebb újdonságával. Hol az a könyvkereskedő, aki ennyi kiadványt tárolni tud? Nő a remittendák és a makulatúra

mennyisége. Új piacok kellene, nem telített országok, és ezek bizony ismét csak a fejlődő országok között keresendők. S a túlkínálaton nem segít a kiadványok exportja: Chaudhuri, India küldöttje a Berni Unió Állandó Bizottságának 1969. februári ülésén világosan kifejtette, hogy India szükségletei nem oldhatók meg külföldi idegen nyelvű kiadványok importjával: a könyvek indiai kiadását kell biztosítani, India nyelvein.

A hagyományos könyvpiacok telítettsége adja magyarázatát a fejlett országok kiadóinak a fordításoktól való általános idegenkedésének is. Amíg világméretben a fordításban kiadott művek száma 1963 és 1966 között 35 ezerről 40 ezerre emelkedett, tehát három év alatt kerekén 14%-kal nőtt, addig ugyanezen idő alatt olyan országokban, mint a Német Szövetségi Köztársaság vagy Franciaország, kb. ugyanilyen mértékben visszaesett, és Angliában például évek óta csupán 800 körül stagnál.

A szépirodalom mellett kb. azonos volumenű a tudományos, népszerűsítő és szakirodalom kiadványszáma. A kutatás, a technológia fejlődése is felgyorsult. A földön valaha is élt tudományos kutatók 90%-a kortársunk, és napjainkban dolgozik, fejlett számítógépek segítségével. A könyvkiadás normális átfutási ideje a legkorszerűbb nyomdai technika mellett is túl hosszú: mire a könyv olvasóhoz jut, információs tartalma jórészt el is avult. Ezen a területen a közönség már nem annyira könyvet, mint inkább korszerű információs anyagot keres. Ennek megfelelően világszerte hihetetlenül felduzzadt a napilapok példányszáma is: 1952 és 1966 között 230 millióról 350 millióra. Ám mi módon lehet a szerzők hozzájárulását gyorsan megszerezni aktuális közleményeik átvételéhez, s hogyan lehet érdekeiket nemzetközi téren is hatásosan védeni engedély nélküli utánnnyomással szemben? A ki-munkált információs anyag mennyisége 1950-ben még csak 10 évenként duplázódott, 1960-ra már 7 évre csökkent a kétszereződési idő.

Az írásművek gyűjtését világszerte felváltó információgyűjtésre egyébként jó példa a Szovjetunióban működő VINITI (Vszeszojuznij Insztitut Naucsnoj i Tehnyiceszkaj Informácii), amely több mint 90 ország több mint 60 nyelven megjelenő sajtótermékeiből mechanizált módszerrel gyűjt adatokat. Putzinsky USA-beli képviselő erre a szovjet központra hivatkozással érte el, hogy a Ford Foundation finanszírozza a washingtoni kongresszusi könyvtár automatizálását. Ebben a könyvtárban ma már kerekén 30 millió könyvet tárolnak, a további könyvgyűjtés hagyományos módszerekkel már hely hiányában sem folytatható.

Ezek az adatok a fejlett országok egymás közti szerzői jogi kapcsolatainak érdemébe vágó, a szerzők anyagi érdekeinek védelmét is érintő problémákat vetnek fel. A művek felhasználása terén is minőségileg új formák törnek előtérbe, amelyekre a gutenbergi koncepcióra épülő Berni Unió egyelőre nincs kellően felkészülve. A nyomtatott többszörözés egyre nehezebben bírja a versenyt az információközlés és a művek többszörözésének új technikai

módszereivel. A könyvek rövidülő élettartama és az újszerű felhasználási módok konkurrenciája miatt visszaesőben van az egy nyomtatott műre eső átlagos jogdíj, ugyanakkor még nincsenek biztosítva a szerzők új felhasználási módok gazdasági eredményeiben való részletetésének megfelelő szerzői jogi alapjai.

7. A hagyományos nyomtatás terén érezhető első kisebb földrengést a *xerox rendszerű* szárazmásológok elterjedése okozta; az első lökések 1960-ban lehetett érezni, 1965-ben már 10 milliárdra becsülték az egy év alatt minden tényleges szerzői jogi ellenőrzés lehetősége nélkül készült xerox másolatok számát, és a Xerox Corporation évi forgalma 1968-ban elérte az 1 milliárd dollárt. Ma már Magyarországon is jelentős számú szárazmásoló gép működik. Egy-egy könyvből többszörösen is kimásolható, amire éppen szükség van, vagy ami még aktuális. A kiadóknak támasztott konkurrenca nyilvánvaló, és ez lecsapódik a szerzőknek jutó jogdíj mérvében is. Konklúzió: nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt előtérbe kerül az egyes példányok gépi másolásának szerzői jogi problémája, amelynek megoldásához a Berni Unió meglévő szabályai korántsem elegendők. Rendszerint egyes példányok készítéséről és legtöbbször csak néhány oldal reprodukálásáról van szó, ami általában a szabad felhasználás körébe utalható. Minőségileg mégis többről van szó: a xerox másolás által adott műszaki lehetőségek nyilvánvalóan jobban befolyásolják a könyveladást, elsősorban szakmai téren, mint a kézírásos kottavagy szerepkönyvmásolás, vagy akár írógépellt példányok készítése, amiket az egyes példányok elkészítését engedélyező törvényhozó szem előtt tartott.

Másik hasznos találmány a *mikrokártyák rendszere*, melyeken egész kis helyen hatalmas szakkönyvtárak anyaga gyűjthető egybe és kezelhető úgy, hogy az egyes könyvekben szereplő adatok könnyen hozzáférhetők legyenek. Amikor 1957-ben az amerikai Microcard Corporation olyan megbízást kapott az ottani Diabetes Társaságtól, hogy gyűjtse egybe mikrokártyákon mindazt, amit ezen a téren folyóiratokban közöltek, rövidesen visszaadta megbízását, mert nem győzte a szerzői jogosultak kinyomozására, az amerikai törvény által a reprodukcióhoz megkívánt engedély megszerzése érdekében folytatott levelezést. A megkeresett szerkesztőségek fele nem válaszolt, a másik fele teljesíthetetlen igényekkel lépett fel. Ezen a téren is a szerzők ellen fordult a hagyományos szerzői jogvédelmi rendszer: vagy azért, mert elestek az ő érdekeiket is szolgáló felhasználástól, vagy azért, mert más esetekben a várható komplikációk miatt egyszerűen a tudomásuk nélkül vitték mikrokártyára műveiket, vagy azért, mert egyes országok törvényei ellenérték nélkül engedik az újabb könyv beszerzését feleslegessé tevő, s a mű felhasználását jelentékenyen előmozdító, mikrokártyákon való többszörözést, sőt könyvtárközi kölcsönzést is. Lassan kiépül a mikrokártyák távközlési rendszere is, könyvtárak és érdeklődők újabb sorát mentesítve a könyv megvásárlása alól. A „dataphon” szolgáltatási rendszerben tárcsázás útján ún. „relay” kérhető

bármely tárolóközpontban levő könyvből vagy cikkről. A mikrofilm-másolatok kivételnek az előfizető televíziós képernyőjén, és a kívánt telefakszimiléről ott helyben, gombnyomásra „print out” másolat készíthető. Ezen a téren is új megoldásokat kell keresni a szerzők érdekeinek hatékonyabb védelmére. (A Német Szövetségi Köztársaságban a Bundesgerichtshof 1955. június 24-i ítéletében arra az álláspontra helyezkedett, hogy valamely írásmű fotokópia vagy mikrokópia formájában való többszörözése a jogosult hozzájárulása nélkül akkor sem tekinthető minden esetben megengedettnek, ha a többszörözés személyes használat céljára történik, és nem szolgálja jövedelemszerzés célját. Schulze, Erich: Rechtsprechung zum Urheberrecht BGHZ 18.)

Óriási mértékben fejlődik a szerzői alkotások *televízió* útján történő kiaknázása is. Már túljutottunk azon az egyszerű képleten, hogy a felhasználást egyszerűen a sugárzások és átvevő adóállomások számának függvényeként értékeljük. Ezen a téren is minőségi változások bővítik a felhasználás körét. Az Egyesült Államok gyakorlatából ismeretes olyan per, amely az ún. *Community Antenna Television System* szerzői jogi elbírálásával foglalkozik. Ezek az óriásantennák előfizetéses rendszerben ezernyi olyan vevőkészülék működését teszik lehetővé, melyeken hagyományos háziantennával az adó távolsága vagy árnyékolt helyzete miatt nem foghatnák az adást. Az USA-ban 1965-ben már 1600 ilyen antennarendszer működött, több mint 100 millió dollár bevétellel. A szerzők a bevételben való részesedésüket kérik; az antennatulajdonosok viszont azzal érvelnek, hogy semmilyen sugárzási jogot nem gyakorolnak, az adások antenna segítségével való vétele pedig nem jogdíjköteles. A Supreme Court 1968. június 17-i ítéletével elutasította a keresetet, mivel nincs szó a mű „kivitelezéséről” (execution). Fortas bíró különvéleményt csatolt. (Fortnightly Corp. v. United Artists Television; *Revue Internationale du Droit d’Auteur*, 1968 október, 236–242 old.) A közös antennák szolgáltatási rendszere természetesen más országokban is terjed. Még nincs egységes joggyakorlat. Úgy vélem, ilyen esetekben az egyes vevőkészülékekhez tartozó antennáktól minőségileg eltérő berendezésről van szó, amely egyszerre nagyszámú olyan készüléktulajdonos számára teszi hozzáférhetővé a sugárzott művet, aki azt egyébként nem élvezhetné, és ezért indokolt, hogy a közösségi antenna üzemeltetése kapcsán a szerzők is többletjogdíjhoz jussanak.

További minőségi ugrást jelent, amikor pl. *repülőgépről sugározzák az adást*, ami felérhet 10–15 földi adóállomás összesített hatósugarával (airborn television). Nyilván nem értékelhető egyszerűen egyetlen sugárzasként. A csúcsteljesítményt ezen a téren a *mesterséges relébolgók* jelentik, amelyek szinte ellenőrizhetetlenül továbbíthatnak adásokat a föld egész felületére. S amikor az utóbbi évtizedben a már világszerte a televízióval összefüggő kérdések kerültek előtérbe, s a televíziós társaságok saját érdekükben több nemzetközi szervezetet is létrehoztak adásaik védelmére, (1960. évi Strass-

bourgi Egyezmény; Afrikai Rádió- és TV-társaságok Uniója: URTNA; stb.) a stockholmi revíziós konferencia csupán addig jutott el, hogy a lassan hátrább szoruló filmjog kérdéseit próbálta az egyezmény szövegében rendezni. Az UNESCO 1968. évi október 15. és november 20. között tartott 15. közgyűlési ülészakán ezzel szemben megbízták a vezérigazgatót, vizsgálja meg, mennyiben teszik a kommunikációs bolygók szükségessé a meglévő egyezmények módosítását vagy új nemzetközi eszközök kidolgozását, és amennyiben ilyenre szükség lenne, úgy készítse elő 1971-re egy idevágó kérdésekkel foglalkozó nemzetközi konferencia összehívását.

S végül, de nem utolsósorban a *computerekről* is szólnunk kell, melyek a nemzetközi szerzői jogban is számos megválaszolatlan kérdést vetettek fel. A digitális számítógépekbe egész könyvtárak állománya betáplálható, és ott információs anyagként bármikor hozzáférhető, ugyancsak anélkül, hogy az érdeklődőnek meg kellene vennie a könyvet, amelynek fogyása ez idő szerint még a szerzői jogvédelem gyakorlati alapja. Az egyes államok jogában korántsem egyértelmű, mennyiben védett a könyvek computer-adatszolgáltatás céljaira történő felhasználása. A géptulajdonosok arra hivatkoznak, hogy egyes részek idézése, a könyvben foglalt ismeretanyag átvétele, a könyv gépi tárolása a szabad felhasználás körébe esik. Azonban megint csak minőségileg más felhasználásról van szó, mint a gutenbergi eszközökkel történő adatközlések eseteiben. A computerek körében a szerzői alkotások olyan sajátos mechanikai átviteléről van szó, amely a szinte korlátlan felhasználási lehetőségekre tekintettel és a felhasználás sajátos jellegére nézve sajátosan intézményesített szerzői jogi rendezést igényel, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. A nagy computer-gyárak a gépek, az ún. „hardware” mellett egyre több töltelékot, a gépbe táplálható program-anyagot („software”) is szállítanak, ezért a kérdés már a gyártó vállalatok szintjén felmerül. A szerzői jogi viták, kiadókkal való alkudozások megelőzése és az aktualitás biztosítása érdekében ezek a gyárak az USA-ban egyelőre egyre-másra vásárolják fel a legnagyobb „non-fiction” (szakkönyv) kiadókat. (A General Electric a Time Inc-t, a Radio Corporation of America a Random House-t, Xerox a Wesleyan University Press-t, a Columbia Broadcasting System a Holt, Rinehart and Winston céget stb.) Kiegészítő információs szolgálatukkal egyre inkább veszélyeztetik a szakfolyóiratok létét. A felvásárolt kiadóknál idővel már nem hosszú átfutási idejű könyv készül a kéziratokból, hanem computerekbe táplált információs anyag. Idézem George Haller-t, aki az American Book Publishers' Council 1966. évi ülésén a következőket mondta: „We are not interested in the book business. We are interested mainly in the information business. I predict that you people will be chiefly information's publishers in the future.” Egyetemi központokban már Európában is kialakult a szakosított computerekben való adattárolás és fűzlés összefüggő rendszere. A Univac 1004 típusú újabb generációs óriáscomputer például a kiegészítő dataphon-

hálózat révén a világ bármely részéből tárcsázás útján közvetlenül elérhető és információit telex útján is közölheti. Felkészült-e erre a fejlett országok nemzetközi szerzői joga?

Magyarországon is számos szovjet és más külföldi gyártmányú computer működik már, sőt: hazai iparunk is megvetette már a computer-gyártás alapjait. A szocialista termelés fejlődésének szükségszerű feltételévé válik a computerek minél szélesebb körű alkalmazása. Felkészültünk-e a computerek számára készülő tudományos programok hazai és ezzel párhuzamos nemzetközi védelmére? Még néhány év, és a kutatók elképzeléseiket inkább programok formájában fogják rögzíteni, mint könyvekben. Erre intenek az USA tapasztalati adatai is: 1950-ben a hivatásos rendszerelemző programozó még ott is ismeretlen fogalom volt. 1966-ban az USA-ban már 200 ezerre szökkent a számuk. A stockholmi konferencia viszont ki sem tért a computer-programok szerzői jogi értékelésére, még akár csak a védett művek példálódzó felsorolásának körében sem.

IV.

8. Azt hiszem, az elmondottakból kitűnik, hogy a nemzetközi szerzői jog nehézségeit nemcsak a fejlődő országok méltánylandó előtérbe kerülése, hanem a szerzői jogi tényállások rohamos és újszerű alakulása is érleli. Ezek után már csak röviden kívánok utalni a nemzetközi egyezményes rendszerekben kialakult jogi nehézségekre, melyek szintén minőségileg új rendezést sürgetnek.

A Berni Unió eredeti szövegének egymást követő revízióit nem minden tagállam ratifikálta. Így egyes tagállamok nemzetközi kapcsolatainkban megmaradtak korábbi, az Unió fejlődésében újabb revíziókkal túlszárnyalt szövegek alapján. Újabban belépő államok viszont 1931. augusztus 1. után csak a római szöveghez, a brüsszeli szöveg 28 § (3) bek. szerint 1951. július 1. után csak az utóbbi verzióhoz csatlakozhattak. Ily módon alakult ki az a helyzet, hogy a Berni Unión belül 2 ország még mindig csak az 1908. évi berlini szöveg alapján áll (Thaiföld és Délnyugat-Afrika), 16 ország (köztük Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország, Ausztrália, Kanada és Japán) megmaradt a római szöveg alapján, és másik 16 állam (köztük Argentína, Mexikó, Uruguay és Törökország) csak a brüsszeli szöveghez csatlakozott. Milyen jogviszonyban vannak egymással ezek a különböző szövegek alapján álló országok, és mely szövegek irányadóak a kölcsönös védelem tartalmára nézve?

A szóban forgó szövegek egyike sem tartalmaz idevágó rendelkezést. A stockholmi konferenciát megelőzően uralkodó felfogás szerint unión belül is csak azokat az államokat lehetett egymással jogviszonyban állónak tekinteni, amelyek azonos szövegű szerződést írtak alá. E felfogás szerint például

Törökország nem lenne köteles magyar műveket védeni, viszont nem igényelhetne nálunk sem uniós védelmet.

Stockholmban viszont felülkerekedett az uniós tagság kölcsönösen jogviszonyt keletkeztető hatásának koncepciója, s ennek megfelelően az új revideált szöveg rendezni kívánta a stockholmi szöveget ratifikáló államoknak a korábbi egyezmények keretei között maradó államokhoz való kapcsolatát is, olyan eseteket is figyelembe véve, amikor először a Stockholmi Egyezményhez csatlakozó államról van szó.

A stockholmi szöveg 32 § (1) bek. leszögezi, hogy az olyan régi tagállamok viszonylatában, amelyek a stockholmi szöveget nem ratifikálják, vagy ahhoz nem csatlakoznak, továbbra is a korábban hatályos szövegek alkalmazandók. A (2) bek. szerint a stockholmi szöveghez csatlakozó új tagállamok a csupán régebbi szövegek alapján álló tagállamokkal szemben is kötelesek a stockholmi szöveget alkalmazni, és tudomásul kell venniük, hogy a régebbi tagállamok az általuk alkalmazott legújabb szöveg alapján viszonyozzák a védelmet, s ennek kapcsán jogukban áll a védelem szintjét a stockholmi szöveg rendelkezéseivel igazítani. (Figyelemre méltó, hogy a védelem szintjének az anyagi viszonyosság elvének megfelelő módosítását a szöveg csak egyoldalúan, a stockholmi tagállammal szemben tenné lehetővé, pl. a szabad átvétel eseteinek a rádió és televízió céljaira történő kiterjesztése formájában; míg a stockholmi állam a maga szigorúbb szabályait egyoldalúan is alkalmazni kényszerülne, pl. a filmvédelem vagy a személyiségi jogok védelmének tartama terén.)

Ez a stockholmi szabály önmagában természetesen nem kötelezhetné a régebbi szövegek alapján állókat, akik azt nem vállalták magukra nézve kötelezőnek. Abból kell kiindulni, hogy ez a rendelkezés a stockholmi szövegbe is a közös nemzetközi unióhoz való tartozás nemzetközi jogi szabályai alapján került, kifejtő, végrehajtó szabályként, és közvetlenül csak a stockholmi szöveg alapján állókat kötelezi annak túrésára, hogy velük szemben a korábbi tagok a viszonyosság alapján beszűkíthessék a saját egyezményeikből következő védelmet, ott, ahol ezt a stockholmi szöveg is megteszi, pl. a szabad felhasználások körének bővítésével.

A csupán az eltérő berlini, római és a brüsszeli szövegek alapján uniós kapcsolatban álló államokra nézve ebből végső soron az következik, hogy mindegyik a saját szövegét tartozik a másik irányában alkalmazni (annál is inkább, mert más szöveg alkalmazására saját törvényhozása felől nézve sincs alapja), a védelem tartalmát azonban a partnerállam szövegének előírásaihoz igazíthatja ott, ahol azok kevesebb védelmet adnak. Ily módon teret nyer a berni uniós kapcsolatok körében az anyagi viszonyosság eddiginél szélesebb körű alkalmazása.

Meg kell jegyezni, hogy ez a bonyolult szövegközi kollízió-megoldás a gyakorlatban igen nehezen érvényesül, és nyilván rengeteg vita forrását

képezi majd az anyagi viszonyosság esetenkénti elbírálása. A mai gyorsuló életben a jogfelhasználóktól legfeljebb annyit lehet elvárni, hogy egy meghatározott, a saját országában kihirdetett szöveg alapján védje a külföldi jogait. Törökországban pl. továbbra is autorizáció nélkül adnak ki magyar műveket.

9. Fokozódnak a nehézségek, ha egyúttal egyezményközi kollíziók is felmerülnek. Az 1952. évi Genfi Egyetemes Egyezmény három cikke rendelkezik a Berni Unió, az amerikai államok egymás közti szerződésai és a tagállamok egyéb nemzetközi szerződésai kapcsán lehetséges kollíziókról.

A Berni Unió, mint láttuk, ez idő szerint feltétlen elsőbbséget élvez, és az Egyetemes Egyezményre még a Berni Unióból való kilépés után sem lehet berni uniós államban jogot alapítani. (XVII. cikk! Mi lesz azonban a helyzet, ha az Egyetemes Egyezmény revíziója során ezt a rendelkezést felülvizsgálják?) A kizárólagosan két vagy több amerikai köztársaság egymás közti viszonylatában hatályba lépett vagy a jövőben hatályba léptetendő szerzői jogi egyezménnyel kapcsolatos kollízió esetén az Egyetemes Egyezmény a *legújabb* egyezmény vagy megállapodás alkalmazását írja elő. (XVIII. cikk.) Minden egyéb, két vagy több szerződő állam között hatályos egyezmény vagy megállapodás és az Egyetemes Egyezmény rendelkezései közötti ellentét esetében az utóbbiak irányadóak. (XIX. cikk.)

Sajátos formában vetődik fel a berni uniós szövegek kollíziója a montevidói szerződés szövegével. Mint említettem, Argentínával utóbbi alapján álltunk kapcsolatban 1931 óta. Argentína azonban 1967-ben a Berni Unió brüsszeli szövegéhez is csatlakozott; az Unión belül viszont Magyarország a római szöveg alapján áll. A montevidói szerződés szerint a mű származási országának a joga irányadó, a Berni Unió szövegei szerint viszont a védelmet adó ország joga. A két nemzetközi rendszer közötti kollíziót a római és a brüsszeli szövegben egyaránt meglevő az a rendelkezés oldja meg, mely szerint más nemzetközi megállapodásoknak csak a Berni Unióval ellentétben nem álló rendelkezései maradhatnak hatályban. (XX. cikk.) Irányadó tehát a Berni Unió. Ezen belül oldandó meg az előbb vázolt támpontok szerint a római és a brüsszeli szövegek alkalmazásának kérdése.

10. Mindehhez járul még a Berni Unió újabb és újabb szövegeibe áthúzódó, korábbi időkből örökölt fenntartások rendszere. Így Görögország a Berni Unió eredeti szövegét tartotta fenn a fordítások vonatkozásában, és külföldi műveket csak megjelenésüktől számított 10 évig véd fordításban való kiadással szemben. Jugoszlávia, Japán, Törökország, Sziám, Írország, és Izland az 1896. évi párizsi szöveg alapján csak akkor védik a külföldi művet a kiadástól számított 10 év után is a lefordításával szemben, ha a 10 esztendő alatt a szerző az illető állam területén már élt a fordítás engedélyezésének jogával. (Az alkalmazott művészet alkotásainak tekintetében Franciaország és Tunisz is fenntartással élt a római szöveg 4. cikk (2) bek.-ben elő-

irányzott védelem tekintetében és fenntartotta az eredeti, 1886. évi szöveg 4. cikkét).

A szerzői jogok nemzetközi védelmének rendszere hovatovább annyira bonyolulttá válik, hogy lassan az áttekinthetőség hiánya is gátolja gyakorlati érvényesülését. A fejlődő országok alapvető problematikája mellett ez a körülmény is a szerzői jogok nemzetközi védelmi rendszerének alapos revízióját indokolja.

V.

11. Ezek voltak a tények. A megoldás lehetséges útjait a nemzetközi együttműködés keretei között kell keresnünk, és azok részletesen indokolt feltárására korántsem vállalkozhatom. Befejezésül mégis hadd álljon itt néhány szempont, amely az ismertetett tényállások alapján kínálkozik megszívlelésre:

a) A Berni Unió fejlett országai saját érdekükben sem zsugorodhatnak össze exkluzív európai klubbá, ahol a résztvevők kizárólag az elmúlt három-negyed évszázad során maguk között kifejlesztett játékszabályok szerint hajlandók eljárni. Az érdemi szerzői jogvédelem első követelménye a fejlődés mai sodrában az, hogy Európán kívül is minél többen hajlandók legyenek műveinket egyáltalán védeni. És csak másodsorban tehetjük fel a kérdést: milyen magasra állíthatjuk a fejlődő országokkal szemben támasztott követelmények mércéjét?

b) El kell kerülnünk a nemzetközi szerzői jogi védelmi rendszer regionális egyezményekre való széthullását, amelyek egymással nincsenek kapcsolatban, vagy csak igen bizonytalan szálakon kapcsolódnak egymáshoz. Meg kell óvnunk a szellemi alkotások egyenlő feltételek mellett történő szabad áramlásának lehetőségét a fejlődő országok felé, ellenkező esetben a nemzetközi szerzői jogi egyezmények egyoldalú befolyások eszközeivé válhatnak a fejlődő országok területén.

Ez a követelmény formailag a Berni Unió számára azt a problémát veti fel, hogy államai csupán egy másik, egyetemes egyezmény keretében létesítsenek-e kapcsolatot a fejlődő országokhoz, a Berni Unió köréből elbocsátva az elégedetlen fejlődő országokat és, mondjuk, az Egyetemes Egyezmény keretei között vállalva a velük való alacsonyabb védelmi szintű kapcsolatot, vagy a Berni Unión belül építsék-e ki a szerzői jogi védelem kétféle szintjét, a fejlődő országok közötti magasabb szintű védelmet és a fejlődő országok felé kölcsönösen alkalmazott alacsonyabb szintű jogvédelmet; esetleg az Egyetemes Egyezménnyel fuzionálva, egységes világrendszer két-szintű nemzetközi szerzői jogvédelmére törekedve, ahol az egyes tagállamok bármikor tetszésük szerint átválthatnak a magasabb szintet vállalók körébe? Egy bizonyos: az Egyetemes Egyezmény alacsonyabb követelményei folytán a kibontakozás szempontjából kedvezőbb startpozícióban van, mint a Berni Unió; a Berni unió fejlett országoknak résen kell lenniük, hogy elzárkózásuk

ne vezessen kulturális befolyásuk visszaszorulásához az Egyesült Államokhoz képest.

c) Az előbbiekből következik, hogy a nemzetközi szerzői jog rendszerében több teret kell engedni az anyagi viszonyosság érvényesülésének. Kétségtelen, hogy az anyagi viszonyosság nem eredményez mérlegszerű gazdasági egyensúlyt, de az alkalmazott jogi mérce egymáshoz közelítésével méltányosságot visz a nemzetközi kapcsolatok rendjébe, és a fejlődés függvényeként előbb-utóbb az elmaradottabb félben is felkelti az igényt saját termékei külföldi védelmének fokozása iránt, még ha egyelőre csak a folklór talajából sarjadó alkotásokról van is szó.

A fejlődő országok szerzői jogi törvényeiben számos olyan szakasz található, amely a viszonyosságtól függően lehetővé teszi a törvény külföldiek javára történő alkalmazásának elrendelését olyan fejlődő országokban is, amelyek semmiféle nemzetközi egyezménynek sem tagjai (mint pl. EAK vagy Sierra Leone. Ha pl. India kilépne a nemzetközi uniókból, törvénye még mindig lehetővé tenné külföldi szerzők védelmét a viszonyosság alapján, ami szükség esetén diplomáciai jegyzékváltás útján is deklarálható).

Az anyagi viszonyosság fennforgásának elbírálásakor nem aprólékos egyezésre, hanem a kölcsönös védelem leglényegesebb időbeli és tartalmi hatályosulási tényezőinek az egyeztetésére kell törekedni.

d) Nemzetközi szinten is fel kell ismerni, hogy a szerzői jogok érdemi védelme a személyiségi jogosítványok tiszteletben tartásával történő nemzetközi felhasználásuk előmozdításában és az ezzel az elvvel összhangban álló jogdíj biztosításában áll. Az olyan jogvédelem, amely megnehezíti a mű felhasználását, végső soron kizárja önmaga érvényesülését. A művek mennyiségi szaporodása és a fejlődés általános gyorsulása problematikussá teszi a szerzők esetenkénti hozzájárulásának a megkívánását is; így pl. a már megjelent művek (cikkek, versek, elbeszélések stb.) sajtóban vagy folyóiratokban történő utánnnyomásának, változatlan formájú felolvasásának, antológiában való közlésének engedélyezéséhez sokszor nem lehet kellő időben megtalálni a jogtulajdonos és gyakran nehéz gyorsan megszerezni hozzájárulását. Indokolt lehet ezért a nemzetközi szerzői jogi rendszerben a licence legale ilyen másodlagos felhasználások eseteire történő kiterjesztése is, jogszabályban biztosított jogdíj fizetése mellett.

e) Előbb-utóbb ki kell építeni a szerzői alkotások felhasználásának új technikai formáihoz mért jogi védelmet. Ki kell munkálnunk azt az elvet, hogy a művek felhasználásáért ne csak a közvetlen felhasználó, hanem meghatározott esetekben a felhasználást tömegméretekben fokozó műszaki berendezések fogalmazói, illetve üzemben tartói is fizessenek jogdíjat. Külön figyelmet kell szentelnünk azoknak az eseteknek, ahol a tényleges felhasználások esetenként nem állapíthatók meg, azokra csak statisztikusan következtethetünk. (Ebben az összefüggésben utalnék az NSZK 1965. évi szerzői jogi

törvényének rendelkezésére, amelynek alapján a magnógyártók és importálók az eladási ár meghatározott hányadát szerzői jogdíjként tartoznak a központi szerzői jogi társasághoz befizetni. Némileg hasonló lehetne pl. a helyzet a szárazmásológépek esetében is, azzal a további nehézséggel fűszerezve, hogy itt az elvileg felhasználható művek körét is nehezebb megvonni, mint a magnójogdíjak felosztásánál, ahol a rádió- és televízióműsor vehető alapul). A törvényi alapok megteremtésével együtt mindenestre fokozatosan ki kellene terjeszteni a központi engedélyezés, díjbeszedés és felosztás rendszerét újabb területekre is (pl. számítógépek vagy mikrokártyák útján való konkrét felhasználások esetére, kollektív antenna szolgáltatás útján fokozott hatósugarú műsorvételek stb.), és ki kellene dolgozni azokat a szempontokat is, amelyek alapján a nem eseti felhasználások szerint (pl. szárazmásológépek forgalmazása vagy üzemeltetése kapcsán) adódó jogdíjatalányok kedvezményezettjeinek köre évről évre megvonható lenne. A fejlődés azt mutatja, hogy a szerzői alkotások felhasználásának meghatározott területein egyre inkább szükségessé válik az egyedi jogosító szerződések rendszerének felváltása a szerzői érdekek védelmének társadalmiasított formájával.

f) A nemzetközi egyezményekben megfelelő keretszabályok kialakítására kellene törekedni, amelyek az alakuló tényállásokra az egyezmény revíziója nélkül is alkalmazhatók. Az egyes nemzeti államokat kell arra kötelezni, hogy hatékonyan, dinamikus jogalkotással biztosítsák a szerzők személyiségi jogi és vagyoni érdekeit mindenféle, műveik felhasználására irányuló vállalkozás kapcsán.

g) A jelenlegi párhuzamos nemzetközi egyezmények és egymás tetejébe épülő szövegek helyébe egységes szöveg kialakítására kell felkészülnünk, tabula rasa-t teremtve a nemzetközi szerzői jogi cikkelyek áttekinthetlenné váló sűrűjében, még akkor is ha az a célkitűzés ma még távolinak tűnik.

A nemzetközi szerzői jog a nemzetközi együttműködés kivételesen szép területét szabályozza. Az államok közötti kulturális csere előmozdítása önmagában is a békés fejlődést segíti; ezen túlmenően azonban előkészítője lehet a fokozott gazdasági együttműködésnek, a jólét földünk minden pontján történő megteremtésének. A nemzetközi szerzői jogi kérdések ezért a fejlődés mostani szakaszán megkülönböztetett figyelmet érdemelnek: nem mindegy, hogy a jelenleg problematikussá vált helyzet miképpen tisztázódik.

A TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EREDMÉNYEK LÉTREHOZÁSÁT ÉS BEVEZETÉSÉT ELŐSEGÍTŐ POLGÁRI JOGI INTÉZMÉNYEK*

LONTAI ÉNDRE

- I. Bevezető
 1. A tudomány termelőerővé válása
 2. Tudomány és gazdaság
 3. Tudomány és jog
- II. 1. A kutatás-termelés folyamat és fázisai
2. A polgári jogi szabályozás sajátosságai
- III. 1. Szervezeti feltételek; a kutatás jogalanyai
2. A kooperáció szervezése; kötetmi kapcsolatok
 - a) Az általános szerződési szabályok sajátos érvényesülése
 - b) Felhasználható szerződéstípusok
3. A szellemi alkotások szerepe
4. Nemzetközi együttműködés a kutatásban
- IV. Összefoglaló következtetések

I.

1. Az emberiség történetének azt az új, dinamikus szakaszát, amelyben élünk, a tudományos-technikai forradalom korának is szokás nevezni. Az elnevezés jogosságát reprezentálja az az utóbbi évtizedekben, de különösen napjainkban megfigyelhető jelenség, amelynek lényege a termelés megváltozott jellege, a tudomány és a termelés kapcsolatának minőségi átalakulása, vagyis a *tudomány termelőerővé válásának folyamata*. A jelenség elemzésével széles körű – tudományos és népszerűsítő, elméleti és gyakorlati szempontú – irodalom foglalkozik. Az alábbiakban a teljességre törekvés igénye nélkül megkísérlem összefoglalni a tudomány és a termelés újszerű viszonyának néhány jellegzetességét:

a) A tudományos eredmények gyakorlati felhasználásának üteme rendkívül *meggyorsult*, jelentősen lerövidült az az idő, amely egy alkotó gondolat megszületése és „aprópénzre váltása”, azaz konkrét szükségletek kielégítésére történő felhasználása között eltelik.¹

b) Tudomány és termelés relációjában megfordultak a pozíciók. Koráb-

* A tanulmány a szerző készülő kandidátusi disszertációjának bevezető fejezete, ezért elsősorban inkább csak a felmerülő problémák felvázolásának, mint részletes elemzésének igényével lép fel.

¹ Szakasits D. György: *Ipari kutatás és fejlesztés*. Bp. 1962. 27. s. köv. old.

ban általában a gyakorlat adta fel a kérdést, fogalmazta meg a problémákat, s ennek megoldását kereste a tudomány. Ma az impulzus, a *kezdeményezés* egyre gyakrabban a *tudomány oldaláról* érkezik.² (Ezen az alapon egészen új iparágak jönnek létre, pl. az elektronikus ipar vagy a vegyipar bizonyos ágazatai.) A tudomány és a termelés kapcsolata már nem esetleges, véletlenszerű, hanem rendszeres és szoros az együttműködésük. A tudomány már nemcsak közvetve (oktatási-képzési funkcióján keresztül, bár természetesen ez a funkciója is változatlanul megmarad), hanem *közvetlenül* hat a termelésre és a termelésben.³ Plasztikusan fejezi ki ezt a sajátosságot Price, aki szerint „... a tudományt és a technikát valaha civilizációnk fűszerének tekintették. Később valami vitaminfólének, amelynek csekély mennyisége előmozdíthatja a növekedést, és elősegítheti az ipari táplálék megemésztését. Most azonban már gazdaságunk fő táplálékának számít”.⁴

c) A tudományos tevékenység egyre tervszerűbben és szervezettebben, határozott célkitűzések alapján folyik. Az egyéni kutató helyett a szellemi energiákat megsokszorozó kooperáció, a *kollektív kutatás* kerül előtérbe.⁵

d) A tudományos kutatások *költségei* jelentősen *megnövekedtek*. Ma már minden állam — természetesen az abszolút nagyságrendet, illetve az arányokat illetően eltérésekkel — nemzeti jövedelme számottevő és növekvő hányadát fordítja ilyen célokra.⁶ Egyidejűleg azonban az is megállapítható, hogy ezek a befektetések nagyon gyümölcsözők.⁷

e) A tudomány bizonyos öncélúsága, elegáns tézisek kinyilatkoztatása

² Szakasits D. György: *A tudományos kutatás szerepe a gazdasági fejlődésben* Bp. 1965. 19. s. köv. old.

³ Kleer, Jerzy: *A tudomány és a gazdasági fejlődés*. Polityka, 1968. okt. 11. Hasonlóan Boguszlavszkij, M. M.: a *Pravovüe voproszű naučno-technicseszkojo progressza v SzSzSR*. Moszkva, 1967. c. munka bevezetőjében.

⁴ Idézi Kleer id. cikkében.

⁵ Ezt hangsúlyozza Lahtyin, I.: *Hogyan lehet megjavítani a tudomány fejlesztésének irányítását?* (Pravda, 1967. márc. 8.) c. cikkében, ill. Boguszlavszkij i. m. 9. old.

⁶ L. Szakasits: *A tudományos kutatás* ... 30. s. köv. old.-ain felsorakoztatott adatokat, ill. az újabb adatokra nézve a *Za rubezsom 1967. évi 27. számában* — az International Management alapján — „*Európa tudományos tartalékai*” címmel közölt mutatókat. A nyugat-európai államok általában nemzeti jövedelmük 2–3%-át fordítják tudományos célokra. Az abszolút számokat illetően már nagyobb a szóródás. Így pl. a 60-as évek közepén a tudományos kutatómunkára fordított egy lakosra eső összeg az USA-ban 94, Angliában 34, Franciaországban 27, az NSZK-ban 20, Olaszországban viszont csupán 4 dollár volt. Az USA 1968-ban 18 milliárd dollárt fordított ilyen célokra, 1971-re pedig — a tervek szerint — ez az összeg több mint 24 milliárdra fog emelkedni.

⁷ Denison, E. F. és mások szerint (l. Kleer id. cikk) fejlett országokban a technikai fejlődés a bruttó nemzeti termék növekedési ütemét kb. 60–70%-ban befolyásolja, (az oktatás hatását is ideértve!). Brates, Theodor: *A tudomány a termelés fogalmakörén „belül” vagy „mellette”?* (Lupta de Clasa) c. cikkében ezt 20–25%-ra teszi (az oktatás nélkül). Ugyanő utal arra, hogy Romániában a műgumigyártás 1963–1966 között a tudomány eredményeinek következtében nőtt háromszorosára. Trapeznyikov akadémikus (*A tudomány hatékonysága*) szerint „... a tudományra és alkalmazására fordított 1 rubelnyi beruházás csaknem négyszer akkorával növeli a nemzeti jövedelmet, mint az állóeszközök gyarapításába fektetett ...” Madej, Z. „*Tudomány plusz technika = gazdaság*” c. cikkében (Zycie Gospodareze) adatai szerint a lengyel iparban műszaki intézkedések folytán 3,5–4,2 millió zł megtakarítást érnek el.

helyett a tudományos eredmények *gazdasági hatékonysága* kerül előtérbe. E hatékonyság mérését egyre pontosabb gazdasági számítások segítik elő, egyre nagyobb szerephez jutnak a szervezés és ösztönzés közgazdasági módszerei.⁸ Ez eredményezi, hogy az egyoldalú műszaki-természettudományos aspektussal szemben — e tudományterületek prioritását elismerve ugyan — nagyobb súlyt kapnak más, elsősorban gazdasági tudományok is.⁹ Növekszik a *tudományágak együtthatása*, komplex működése és értékelése.¹⁰

f) Egyre aktívabb és egyre nagyobb súlyú az *állam részvétele* a tudományos kutatások szervezésében, irányításában, finanszírozásában.¹¹

g) A tudományos kutatások *nemzetközi jellege* domináns szerepet kap. A tudományra korábban is jellemző internacionalizmus ma már a szükség-szerű nemzetközi kooperáció fokára érkezett.¹² Különösen a műszaki és természettudományok terén ma már kilátástalan a kutatási autarkiaira törekvés, még a legfejlettebb államok számára is. Ezt a tendenciát a kutatások gazdasági jellegének erősödése is támogatja, a világpiac ezen a téren is hat.

Nagyjából ezek a sajátosságok jellemzik a tudomány termelőerővé válásának folyamatát. A tudományos tevékenység tulajdonképpen összeolvad a termeléssel, átalakítja azt, reprodukcióból produkcióvá,¹³ „... a termelési folyamat funkcionális meghatározó részévé válik, alapjában megváltoztatva annak egész jellegét...”.¹⁴

⁸ A kutatás eredményességének mérésénél nagyobb szerep kell hogy jusson a nyereségnek. „Az USA-ban akkor sikeres a kutatás, ha a tiszta nyereség... a kutatási összeg 30–40-szerese, de legalábbis húszszorosa” — idézi Bozsik Valéria: *Hatékony kutatást!* Bp. 1967. 26–27. old.

⁹ L. Szakasits „A tudományos kutatás...” 23. old. A gazdasági tudományok e vonatkozásban nyilván dominálnak, de más tudományágak lehetőségei is fejlődnek. Pl. a KGM ISZSZI ergonómiai és biztonságtechnikai osztálya, amelyik rendelkezésre vett munkákból tartja fenn magát, munkalélektani laboratóriumok tervezését és létesítését is vállalja, sőt ilyen dokumentációjuk iránt már külföldi érdeklődés is mutatkozik. (Népszabadság, 1969. febr. 19.).

¹⁰ Brates id. cikkében rámutat, hogy „... a tudományt, mint egészet, kell közvetlen termelőerőnek tekinteni...” Kleer (id. cikk) szerint „... hosszabb távon nem fejlődhetnek eredményesen egyes tudományágak, ha más tudományágak elmaradnak... az egész tudományt összefüggő rendszernek kell tekintenünk... nem lehet egyetlen virágot ápolni a réten, ha az egész rétet meg nem művelik...” Ezt húzza alá Szkorov, G. (Idézi Lőrincz Lajos: *A tudományos kutatások állami irányításának központi szervezete*. Bp. 1967. Kandidátusi disszertáció. 9. old.), valamint Klár János: *A kutatásszervezés gazdasági kérdései*. Bp. 1967. 15. old. is.

¹¹ Ezt hangsúlyozza többek között Szakasits „Ipari kutatás...” 43. old. és Boguszlavszkij i. m. 5. és köv. old.

¹² L. Nyers Rezső „A szocialista gazdasági integráció elvi és gyakorlati kérdései” címmel 1969. jan. 22-én az MSZMP Politikai Akadémiáján tartott előadásában. „A szocializmusban a nemzeti gazdaság határai ne szabjanak határt a tudomány és a termelőerők fejlődésének!” — fogalmazta meg korunk egyik alapvető követelményét. L. még Szakasits „A tudományos kutatás...” 20. old.

¹³ L. Sándor Pál: *A tudomány mint termelőerő*. Valóság, 1962. 5. sz. Ugy. Szakasits: *A tudományos kutatás...* 71. old. „A tudományos alkotó munka — nem az anyagi termelés helyébe lép, hanem kiszorítja a tapasztalati alapon végzett rutinmunkát a termelésből”.

¹⁴ Szalai Sándor: *Az ipari kutatás tervezése és szervezése*. Veszprém, 1964. (kézirat) 71. old.

2. A fentiekben vázolt mozzanatok is megvilágították, hogy a tudományos tevékenységgel összefüggő gazdasági kérdések egyre inkább kerülnek előtérbe. Nem lehet közömbös, hogyan kamatozik a társadalom rendelkezésére álló eszközök egy számottevő hányadának ezen a téren való felhasználása. Különös jelentőséggel bírnak ezek a szempontok a szocialista társadalmi-gazdasági rendszerben, amelynek történelmi küldetése bebizonyítani versenyképességét, sőt magasabbrendűségét, nem utolsósorban azzal, hogy polgárainak szükségleteit egyre tökéletesebben, magasabb színvonalon képes kielégíteni. S még fokozottabb hangsúlyt kapnak a gazdaságosság követelményei az európai szocialista országok fejlődésének jelenlegi szakaszában, amikor a termelési lehetőségek kihasználásának új, tökéletesebb megoldásaival, *új gazdasági mechanizmus* megvalósításával kísérleteznek.

Röviden utalok a gazdasági reform kapcsán felmerült néhány olyan szempontra, amelyek a tudomány és a termelés egybefonódását illetően relevanciával bírnak:

a) A gazdaság tervszerű irányítását a reform minőségileg magasabb fokra emelve, *a távlati*, hosszú lejáratú célkitűzéseket helyezi előtérbe. Ez az elv teljesen megfelel a tudományos tevékenység igényeinek, amelynél — a kutatás szokásos ciklusára tekintettel — a rövid távra való tervezés nehezen valósítható meg.

b) Az új gazdasági mechanizmus feltételei között a résztvevők *autonómiaja*, ezzel kezdeményezési lehetősége, de kockázata és felelőssége is megnövekszik. Ez a mozzanat alkalmas módon elősegíti a tudomány funkcionálásához elengedhetetlenül szükséges alkotó légkör megszilárdulását.

c) Fokozottan kerülnek érvényesülésre a *gazdasági* jellegű, az érdekeltek kooperációját nagymértékben automatikusan elősegítő, szervező módszerek, *ösztönzők*, nő a verseny, a piac jelentősége. Ezek a módszerek előnyös módon hatnak a tudomány és termelés kapcsolatának kialakításában, a szűkértelen láncszemek kiiktatásában, az ebben a folyamatban rendkívüli fontossággal bíró időtényező befolyásolásában,¹⁵ a szükséges kapcsolatok szorosabbá fűzésében, az érdekek közös nevezőre hozásában.

d) Erősödik a *nemzetközi munkamegosztás* és együttműködés megszervezésének — ugyancsak az érdekek összhangján alapuló — tendenciája.

Nem véletlen tehát, ha rapjainkban az elmélet és gyakorlat egyaránt intenzíven foglalkozik a *tudományos kutatás gazdasági hatékonyságának* általános és részletkérdéseivel, nevezetesen a kutatási feladatok optimális meghatározásával, a tervezés és ellenőrzés, illetve a kutatás-eredményesség érté-

¹⁵ Klár i. m. 144. old. konkrét példával bizonyítja az időtényező szerepét. Magyar és amerikai kutatók gyakorlatilag egymástól függetlenül fedezték fel a vérnyomáscsökkentő és vizelethajtó hatású Dihydrochlorothiazidot. Az amerikaiak azonban hamarabb szerezték meg a szabadalmat. A gyógyszeripari termékek erkölcsi avulásának ismeretében ennek gazdasági következményei nyilvánvalóak. Itt tehát a magyar versenyző — mondhatnánk — a finisben merevedett el.

kelése, valamint a megfelelő kooperáció megszervezése terén kívánatos és lehetséges megoldásokkal.¹⁶

Témánk szempontjából egy tényezőt szeretnék külön is kiemelni, a *tudományos tevékenység anyagi ösztönzését*. (Ami korántsem jelenti azt, mintha az alkotó légkör más, pszichológiai, szociológiai, morális stb. előfeltételei veszíténe a fontosságukból.) A jelenlegi tapasztalatok szerint az ösztönzés különböző — egyéni és kollektív — formái olykor még a jó szervezésnél is nagyobb szerepet játszanak.¹⁷

A tudományos tevékenység és a kutatások gazdasági szempontú szemlélete a tudomány-politika és gazdaságpolitika egyre szorosabb, a folyamatos harmóniát biztosító kapcsolatát igénylik, sőt a kutatások bizonyos szintjeit illetően azt mondhatnánk, hogy a kutatáspolitikát a gazdaságpolitika integráns részévé válik. A szocialista állam gazdasági és kulturális funkciói egyes vonatkozásokban már nehezen határolhatók el.

3. Milyen szerepet játszik, illetve játszhat a jog a felvázolt jellegzetességek elősegítésében, a kutatástól a termelésig ható folyamat kívánatos katalízisben? A termelőerők és termelési viszonyok, illetve az alap és felépítmény viszonyának és kölcsönhatásának ismert — bár nem lezárt — tézisei bemutatásától eltekintve, itt csupán azt szeretném aláhúzni, hogy *a jog szerepe* a vizsgált folyamat vonatkozásában *közvetett*, elsősorban a célszerű gazdasági eszközök hatékonyabb érvényesülésének — a jog sajátos módszereivel történő — elősegítése.

Ez a segítő tevékenység — önmagában is bonyolult jelenség. A jog mint *jogrendszer*, tehát mint differenciált egység hat közre, az *egyes jogágak* sajátos módszerekkel, sajátos eszközökkel lépnek színre. Így az *alkotmányjog* a tudomány fontosságának, az alkotó kutatás szabadságának deklarálásával, illetve az ezek biztosítására hivatott irányító állami szervek rendszerének és hatáskör-megosztásának megfelelő szabályozásával, az *államigazgatási jog*, a tervezési, szervezési, ellenőrzési szervezet és eljárás szabályainak célszerű kialakításával, különösen a tudomány- és gazdaságpolitika megfogalmazása és irányítása útján.¹⁸ Fontos szerephez jut a *pénzügyi jog* a rugalmas és hatékony finanszírozási rendszer kialakításán, az ösztönzés közvetett és közvetlen (adópolitika, illetve a dotációk, szubvenciók rendszere) módszerein keresztül.¹⁹ A *munkajog* feladata a kutató szervezet belső viszonyait, különö-

¹⁶ L. erre Klár idézett művét egészében és az ugyanott felhasznált irodalmat.

¹⁷ Klár (i. m. 102–103. old.) bemutatja a kutatási „láncszakadás” kedvezőtlen következményeit, s aláhúzza ebben az anyagi ösztönzők hiányának szerepét. Bljahan, L.: *A gazdasági elszámolás és a tudományos kutatás*. (Novosztj, 1966) idézi az alábbi példát. A Projektgödromehanizációja intézet hosszú ideig (28 év) sikertelenül kísérletezett egy konstrukcióval, de a sikertelenségnek anyagi hátrányai nem voltak. Amikor a konstrukcióra szerződéses kötelezettséget vállalt, s a díjazás feltétele meghatározott mutatók elérése volt, a megoldás egy éven belül megszületett.

¹⁸ L. erre részletesen Lőrincz id. disszertációját, különösen a 34. 49. és 181. old.

¹⁹ Ilyenek lehetnek különböző vámkedvezmények vagy az a — különösen az USA gyakorlatában ismert — megoldás, amely a tudományos kutatásra fordított összegeket kivonja az adóalapból, vagy kedvezményesen bírálja el.

sen a kutatási feladatok kérdésében történő döntés, a belső kooperáció, a kollektíva érdekelttség, az ösztönzés helyes megoldását megfelelően elősegíteni. S végül — de nem utolsósorban — kiemelkedő szerepet játszik a *polgári jog*, amely — természetesen a jogra jellemző viszonylagos önállóság megőrzése mellett — a többi jogágnál szorosabban, közvetlenebbül kapcsolódik a gazdasági folyamatokhoz.

Az egyes jogágak feladatai és lehetőségei összefonódnak. Ez a körülmény egyeseket arra a megfontolásra is vezethet, hogy a tudományos kutatásra vonatkozó jogintézmények egy önálló jogágot alkotnak.²⁰ Az ilyen vélemények hasonló gyökerekből táplálkoznak, mint az időnként feleledő gazdasági jogi koncepció, elemzésük és bírálatuk tekintetében végeredményben ugyanazok az érvek hozhatók fel tehát, mint a gazdasági jogot illetően.²¹ Itt is, mint általában más vonatkozásban, a *komplex közrehatást* kell alapvető módszernek tekintenünk, a társadalmilag kívánatos célkitűzések realizálásának sajátos, párhuzamosan, de koordináltan történő elősegítését. Ez a módszer nem csupán a jognak és más szakterületeknek (pl. szervezéstudomány, közgazdaság, szociológia, pszichológia, pedagógia, a munka-tudomány stb.) együttműködését, de a jogágak együtthatását is jellemzi. Ez a komplex együtthatás azonban nem jelentheti az egyes jogágak sajátos módszereinek, eszközeinek összeolvasztását, sőt éppen e sajátosságok gondos megőrzését tételezi fel. Ez a módszer, amit Eörsi külső komplexitásként jelöl meg.²² Ilyen megoldásra a tudományirányítás területén számos példát idézhetünk. A kutatás-finanszírozás módszereit illetően utalok a pénzügyi jog és polgári jog együtthatására (adópolitika, illetve a hitelügyletek felhasználása), vagy az anyagi ösztönzés tekintetében a polgári és munkajog eszközeinek együttes érvényesítésére. Számos esetben szó lehet a *jogágak konkurrenciájáról* is. Az azonos cél adott esetben megvalósítható pl. polgári jogias és államigazgatási jogias eszközökkel is. Ilyenkor a jogalkotó (esetleg az érdekelt) feladata annak eldöntése, hogy a lehetséges jogági variánsok melyike szolgálja hatékonyabban a gazdasági célt.

Tanulmányom célja a polgári jogi variáns felvázolása, azaz bemutatni a *polgári jogi eszközök regiszterét*, olyan jogintézményeket, amelyek megfelelően illeszkednek a tudomány és a termelés korszerű kapcsolatának gazdasági befolyásolására irányuló koncepciókhoz.

II.

1. Az alábbi módszer látszik megfelelőnek: felvázolom azt a tipikus láncolatot, amely szükséges ahhoz, hogy valamilyen kutatási eredmény

²⁰ Így Durdenevszkij, V. N. (l. Lőrincz i. m. 318. old.).

²¹ Legújabban Eörsi Gyula: *A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról*. Bp. 1968. 87. és köv. old.

²² Eörsi i. m. 97. s köv. old.

eljusson az üzemszerű termelésig, megjelölve ennek a folyamatnak a lényeges fázisait. Ezt követően megvizsgálom, hogy az egyes fázisok, illetve az egyikről a másikra való átmenet tekintetében milyen – a polgári jog leltárában szereplő – jogintézmény gyakorolhat előnyös befolyást.

A *tipikus láncolat* elején tehát a *kutatás* helyezkedik el, a végén pedig az *üzemszerű termelés* (illetve más rutinjellegű hasznosítás, amennyiben pl. nem műszaki-természettudományos területre eső tevékenységről van szó). Közben azonban még jónéhány fázist találunk, amelyek mindegyike az előző eredményére támaszkodva, egy fokkal konkrétabb, közelebb van a gyakorlati megvalósításhoz.

Így maga a kutatás is szintekre bomlik, a termelés is többfázisú, s meglehetősen széles az említett két fázis-csoport között elterülő senki-földje, a kutatás és termelés határterülete.

A következőkben szükséges rögzíteni néhány olyan fogalmat, amelyekkel operálni fogunk. Nem célunk itt saját meghatározásokat kialakítani, ezek a fogalmak tulajdonképpen témánk kezelésében csupán kiindulópontot jelentenek. Használatuk nem jelenti minden esetben egyúttal azt is, hogy megfogalmazásukat vitathatatlanak tartjuk.

Mit értünk először is *kutatáson*? Ez mindenekelőtt szellemi tevékenység, szellemi munka, még hozzá minősített, „alkotó” szellemi munka. Hogy az alkotó tevékenység másik nagy területétől, a művésztől elhatároljuk, le kell szögeznünk, hogy ezt a munkát a tudomány (tudomány – a természetre és a társadalomra vonatkozó rendszeres ismeretek módszeres és intézményes összessége) területén fejtik ki. A tudományos munka összefonódó és nem mindig könnyen elhatárolható többi ágától (oktatás, dokumentációs tevékenység) megkülönböztetve úgy definiálhatjuk a tudományos kutatást, mint amely „... tervszerű és módszeres eljárással új tudományos ismeretek előállítására törekszik”.²³ A leglényegesebb elhatároló ismérv tehát a célzott megoldás újszerűsége, eddig nem ismert jellege.²⁴ Csak az a kutatás minősíthető tudományosnak, amely „... a tudomány mindenkori állásának meg-

²³ Szalai i. m. 15. old. Hasonló Hegedüs András: *Műszaki fejlesztés a szocializmusban*. Bp. 1962. 13–14. oldalon adott meghatározás is: „Tudományos kutatás az olyan rendszeres és beható vizsgálódás, amelynek célja a vizsgált tárgy vagy jelenség tulajdonságainak teljesebb megismerése, és ennek érdekében a tárgy vagy jelenség új, eddig nem ismert törvényeinek, továbbá a különböző mozzanatok, oldalak közötti objektív összefüggéseknek a feltárása”. Az USA kutatási szerződéses gyakorlatában nagy szerepet játszó Armed Services Procurement Regulation (ASPR) így definiálja a kutatást: „... minden erőfeszítés, amely a természeti jelenségek mélyebb megismerésére és a természet- és társadalomtudományok terén felmerült problémák... megoldására irányul...” (Idézi Pevtchin, G.: *Les marches d'études et de recherches passés par les administrations publiques. Aspects juridiques de la recherche scientifique*. La Haye, 1965.)

²⁴ Szakasits (*A tudományos kutatás*...59. old.) szerint „... a tudományos kutatómunkát a szellemi munka általános formájától elsősorban az különbözteti meg, hogy abban az ismeretek passzív alkalmazása mellett az újat alkotó elem az, amely a szellemi munka e fajtáját elsősorban jellemzi”.

felelő ismeretek szakszerű alkalmazása révén meg nem oldható feladatok megoldását tűzi ki célul”²⁵

Ez a kutatás-fogalom tovább differenciálódik, a *kutatás különböző szinteken* folyhat. Ehhez képest szokás különböztetni alap-, alkalmazott és fejlesztő kutatás között.²⁶

„Alapkutatás az objektív világ jelenségeinek megfigyelésére és megismerésére, a természeti jelenségek belső összefüggéseinek, valamint törvényszerűségeinek feltárására irányul, és új tudományos ismeretek szerzése a célja.”²⁷ Itt tehát „... nem látható előre, hogy miféle tudományos eredményre vezethet, s hogy lesz-e ennek az eredménynek valamiféle gyakorlati alkalmazási lehetősége”, a kutatás célja itt egyszerűen „... a valóságra vonatkozó tudományos ismereteinknek új eredményekkel való bővítése”²⁸

Az *alkalmazott kutatásnál* már „... a közvetlen cél bizonyos tudományos eredmények alkalmazási lehetőségeinek kimunkálása, vagy pedig annak megállapítása, hogy bizonyos adott gyakorlati szükségleteket mely tudományos eredmények alkalmazásával lehetne fedezni.”²⁹ Az alkalmazott kutatási tevékenység célja „... konkrét eljárások, technológiák, illetve módszerek kidolgozása, anyagok vagy szerkezetek előállítása ismert tudományos eredmények felhasználásával... ”³⁰

Végül a *fejlesztési kutatásnál* „... az új tudományos eredményt annak megállapítása jelenti, hogy bizonyos adott tudományos eredmény és annak laboratóriumi feltételek mellett már megoldott alkalmazásmódja hogyan valósítható meg üzemi feltételek között... ”³¹

Mint a fenti elhatárolási kísérletekből is látszik, ezeknek a szinteknek megkülönböztetése nem könnyű és nem egyértelmű. Nem az az alap- és alkalmazott kutatás relációjában sem,³² de még nehezebb az alkalmazott és fejlesztő

²⁵ Szalai i. m. 19. old.

²⁶ Szalai (i. m. 30. s köv. old.) ellenzi a „szint” kifejezés használatát, és inkább a kutatási „típus” megjelölést javasolja. Hasonló ellenvetést tesz Balázs Tibor: *A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpatörténetnyomán (1830–1940)*. Bp. 17. old., és rámutat, hogy „... az alkalmazott kutatás lényege ugyanúgy az eredeti felfedezés... a különbség csak annyi, hogy itt a felfedezés más síkon történik...”. Szakasits (*Ipari kutatás... 55. s köv. old.*) egy negyedik fázist is megállapít, az alkalmazástechnikai kutatását. A szovjet terminológia is más csoportosítást használ, így külön kiemeli egyrészt az elméleti kutatást, másrészt a fejlesztési szintet részint az alkalmazott kutatásba olvasztja, részint a tudományos-kutató tevékenységgel együtt tárgyal kísérleti-szerkesztő tevékenységhez sorolja. (L. Karpenko, O. M. a *Pravovije voproszju... köt. 82–83. old.*, ill. Basin, M. L.: *Planyirovanyije naucsno-issledovatjelszkih i opitno-konstruktorszkih rabot*. Moszkva, 1966. 5–6. old.)

²⁷ A Tudományos és Felsőoktatási Tanács közleményei. A kutatómunka szervezésével kapcsolatos fogalmak értelmezéséről. Magyar Tudomány, 1962. 1. sz.

²⁸ Szalai i. m. 28–29. old.

²⁹ Szalai i. m. 29. old.

³⁰ A TFT közleményei. Hegedűs (i. m. 50. old.) szerint az alkalmazott kutatás „... átmenetet jelent... az alapkutatás és a műszaki fejlesztés között”.

³¹ Szalai i. m. 29. old.

³² Blount, B. K. (idézi Hegedűs i. m. 16. old.) szerint „... a tiszta és alkalmazott kutatás közötti különbség nem a módszerben van, hanem a célkitűzésben”, azaz hogy

tési kutatás között.³³ Ez utóbbi két szintet gyakran együtt kezelik az „ipari kutatás” kategóriájában.³⁴ A szintek relatív megkülönböztetőségének mérve függvénye az egyes tudományágak sajátosságainak is.³⁵

Viszonylag könnyebb az elhatárolás a műszaki és természettudományoknál, már kevésbé az agrár- és orvostudományoknál, s talán leginkább összefolynak a társadalomtudományoknál,³⁶ (itt sem egyformán, pl. kevésbé a gazdaságtudományok területén, jobban a történeti, nyelv-filozófiai stb. tudományoknál). Azt mindenesetre hangsúlyozni kell — még akkor is, ha mint legáltalánosabban elfogadott megkülönböztetést, témánk szempontjából felhasználhatónak tartjuk —, hogy a fenti kutatási szintek, illetve típusok között „... *folyamatos átmenetekvannak* (az én kiemelésem, L. E.), s a tényleges kutatótevékenységben sokszor — ha ugyan nem a legtöbbször — összefolynak”.³⁷

A kutatási eredmények termelési hasznosítása igényel még néhány közbenső, sok esetben igen magas színvonalú szellemi tevékenységet, mint pl. a szerkesztést és tervezést, amelyek ugyan általában ismert megoldások adaptálásai, de nem ritkán olyan fokban igényelnek új megoldásokat is, hogy alig határolhatók el a fejlesztő kutatástól (amint láttuk, a szovjet terminológia, sőt a szabályozás együtt is kezeli ezeket a kategóriákat). Más ilyen a gyártást előkészítő szakaszok, mint a *prototípus*³⁸ kialakítása, a *kísérleti gyártás*, az ún. *null-széria*³⁹ legyártása hasonlóképpen tartalmazhatnak esetenként új megoldásokat, a tipikus esetben azonban ezek már — az igényelt szellemi munka színvonalától függetlenül — rutin-jellegű tevékenységek, hiányzik belőlük az „új” mozzanata.

S végül, ha magát a termelési fázist szemléljük, ott is jelentős különbség van pl. egy viszonylag egyszerűbb felépítésű, *nagy sorozatban* gyártható termék és a *kis szériában* (vagy éppen *egyedileg*) előállítandó (pl. hajó, épület)

tisztán tudományos, vagy praktikus céllal történik. Herezynski, R.: *Az alap- és alkalmazott tudományok kapcsolata*. (Nowe Drogi, 1963. 5.) c. cikkében úgy foglal állást, hogy az alkalmazott kutatás meghatározott felhasználó, az alapkutatás a potenciális felhasználó számára készül.

³³ L. Klár i. m. 22. old.

³⁴ Pl. Szakasits „A tudományos kutatás . . .” 36. old. Bírálja ezt az álláspontot, ill. pontatlanságát Szalai i. m. 27. old.

³⁵ A tudományok szokványos osztályozása is alap- és alkalmazott tudomány kategóriákat állít fel (Fogarasi Béla: *A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdése*. MTA II. Oszt. Közleményei V. évf. 1--4.), pl. a műszaki tudomány — alkalmazott természettudomány, az orvosi — alkalmazott biológia. Aligha állítható fel azonban teljes egyenlőség akképp, hogy alaptudomány tekintetében nem lehet szó alkalmazott kutatásról és viszont.

³⁶ Lőrincz i. m. 32. old.

³⁷ Szalai i. m. 30. old.

³⁸ Prototípus — első, kísérleti gyártmány a konstrukció ellenőrzésére . . . (Vállalat-gazdasági lexikon. Bp. 1966.).

³⁹ Null-széria — kisdarabszámú kísérleti sorozat a technológiai előírások . . . ellenőrzésére, különösen a tervezett és tényleges gazdaságosság, valamint a konstrukciós követelményeknek megfelelő kivitel felülvizsgálatára. (Váll. gazd. lexikon).

termékek között, abban a vonatkozásban, hogy mennyiben kell „viszonylag” új megoldásokat alkalmazni.

A fentiek alapján tehát a következőképpen építhetjük fel a *tipikus láncolatot*: alapkutatás — alkalmazott kutatás — fejlesztő kutatás — tervezés — prototípus — null-széria — üzemszerű (sorozat) gyártás.

Természetesen igen gyakran kimarad valamelyik láncszem, vagy összeolvadnak láncszemek, fázisok, így *atipikus láncolatok* alakulhatnak ki. Meg kell továbbá jegyezni, hogy mivel a kutatás-termelés összefüggéseit vizsgáltuk, a láncolatot az üzemi termelésnél elváltuk, ez azonban nem jelenti azt, hogy az a valóságban nem folytatódik tovább, s nem mutat olyan — rendkívül jelentős és tulajdonképpen elválaszthatatlan — fázisokat is, mint az *értékesítés*, amellyel végeredményben a szükségletkielégítés realizálhatóvá válik.⁴⁰

Akkor, amikor hangsúlyozzuk a kutatástól termelésig ható folyamat szerves egységét, nem feledkezhetünk el arról, hogy az egyes fázisokhoz különböző — *csoport és egyéni* — érdekek tapadnak. Ezek az érdekek gyakran motiválják az egyes fázisok egymáshoz való kapcsolatát. A tudományos tevékenység irányításának, a tudománypolitikának fő feladata, sőt művészet — kiválasztani azon döntő láncszemet, a relatíve nem egy esetben eltérő érdekeket képviselő azt a fázist, amelynek az össznépi érdekekkel való összhangja a legszorosabb, s olyan — egyéni és kollektív, anyagi és erkölcsi — ösztönző eszközöket alkalmazni, amelyek biztosítják a folyamat maximális gyorsaságú végiggördülését. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a jelenlegi szakaszban a *legfontosabb* láncszem az *alkalmazott és a fejlesztő kutatás* fázisa közötti megfelelő *harmónia* biztosítása. Ez ugyanis a leggyakrabban a kutatóhely és a termelőüzem kapcsolatát jelenti. Az alkalmazott kutatást rendszerint valamely intézet végzi, a fejlesztő kutatás tipikus helye az üzemi laboratórium. Az alkalmazott kutatást végző intézet viszonylag könnyen a saját fázisához tudja kapcsolni az alapkutatást, az üzemi laboratóriumi eredmények végigfutása egészen a gyártásig — természetesen még könnyebben realizálható.

2. Mielőtt a fentiekben vázolt folyamathoz, annak egyes fázisaihoz kapcsolódó praktikus polgári jogi eszközöket számbavenném, röviden és vázlatosan bemutatom a szocialista polgári jog szabályozási módszerének néhány olyan jellegzetességét, amelyek — a kutató-fejlesztő tevékenység sajátosságaira figyelemmel — szerepet játszanak.

Noha az *árúviszony és a polgári jog* kapcsolatának értékelését, egyes polgári jogi intézmények vonatkozásában történő érvényesülésének következetességét illetően a polgári jogi irodalomban nem beszélhetünk egységes állásponttól,⁴¹ ennek a kapcsolatnak a léte és jelentős szerepe vitathatatlan.

⁴⁰ A kutatás-fejlesztés és a piackutatás összefüggéseire nézve Klár i. m. különösen 41. és köv. old.

⁴¹ L. Világhy Miklós—Eörsi Gyula: *Magyar polgári jog*. Bp. 1962. I. köt. különösen 8—16. old. továbbá Eörsi Gyula: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Bp. 1965. 20.

Ezzel van — ha nem is kizárólagos — kapcsolatban a polgári jogi szabályozásnak az az alapvető sajátossága, hogy szabályozási módszere alapjának az *autonóm alanyok* (természetes vagy jogi személyek) *mellérendelt* és elvileg *egyenjogú kapcsolatát* tekinti. A szocialista jog egészére érvényes alapelvnek, a társadalmi, csoport- és egyéni *érdekek összhangjának* érvényesülése is a polgári jog területén sajátos módon, a fenti módszer felhasználásával, az érdekek ütköztetésén,⁴² összemérésén és egyeztetésén keresztül történik a felek szigorú egyenrangúsága alapján, a szükségletek mind tökéletesebb kielégítése érdekében.⁴³ Ugyancsak ez a mellérendeltségi mozzanat színezi sajátosan polgári jogivá azt a két másik, témánk szempontjából jelentős mozzanatot, amelyet a jogviszonyok alakításában a szocialista *állam* aktív *befolyásoló tevékenysége*, illetve a felek *szocialista együttműködésének* követelménye jelent.

Röviden utalok néhány olyan szempontra is, amelyek az *új gazdasági mechanizmus* megvalósítása folyamatában nagyobb hangsúlyt kapnak a magyar szocialista polgári jog területén.

a) Ilyen mindenekelőtt a *szerződési szabadság szélesedése*, ideértve a típuszabadságot, a diszpozitivitás körének szélesedését,⁴⁴ tehát — mondhatnánk — a polgári jogi jogalanyok nagykorúságának következetesebb elismerését és érvényesítését. (Ennek egyik rész-következménye az alapfeltételek jellegének megváltozása, polgári jogiasulása.⁴⁵)

b) A jogi személyek célhoz kötöttségének, relatív jogképességének korszerűbb értelmezésével, a terv szerepének távlati és közvetett jellegűvé válásával a jogalanyok *tevékenységének köre kiszélesedik*.⁴⁶

c) Az állami irányításban nagyobb szerephez jutnak a *közvetett gazdasági szabályozók*, illetve az ennek mintegy polgári jogi vetületeként jelentkező hitelügyletek stb.

d) A lényegesen kisebb mérvű ár-kötöttségek következtében az áruviszony-jelleg, az értéktörvény hatása, a kereslet-kínálat, a piac szerepe nagyobb érvényesüléshez jut. A polgári jogi formák felhasználásával bonyolított gazdasági tevékenység *nyereség-centrikussá* válik.⁴⁷

e) Az adminisztratív fogantatású, fegyelmező jellegű *szankciók* helyett a polgári jogias — pozitív és negatív — ösztönzők dominálnak, a kötbér nem

és köv., ill. 40. és köv. old. (ugyanitt irodalom), a legújabban Világhy Miklós: *Áruviszony és polgári jog* (Állam- és Jogtudomány, 1968. 3.) cikkét, amelyben azt az álláspontot foglalja el, hogy „... a polgári jog minden jelensége, minden alapintézménye végső fokon az áruviszonyból, mint materiális alapból, annak jogi tükröződéséből származik, és onnan magyarázható” (472. old.).

⁴² Eörsi: *Alapproblémák*. 77. és köv. old.

⁴³ A polgári jog alapelveire általában: Világhy—Eörsi, I. köt. 27. s köv. old., ill. Eörsi: *Alapproblémák*... II. rész.

⁴⁴ L. Eörsi: *A gazdaságirányítás*. 63. és köv. old., ill. Világhy id. cikk.

⁴⁵ Eörsi: *A gazdaságirányítás*... 68. old.

⁴⁶ L. a 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. r.

⁴⁷ Eörsi: *A gazdaságirányítás*... 220. s. köv. old.

mindig szükségszerű szerződéses elem, illetve kártérítési jellege nyomul előtérbe.⁴⁸ Megszűnik, illetve rendkívül szűk körre szorul a kötelező igény-érvényesítés.

f) A *reális teljesítés* elvének bizonyos átértékelésével a szükséglet-hordozó érdekei és a verseny kiszélesedése lazítanak a kapcsolat-megszüntetés korábbi korlátain.⁴⁹

g) Bizonyos — korábban kihalónak vagy legalábbis másodlagosnak ítélt — polgári jogi *intézmények* (pl. a társaság) *újjjáélednek*.

h) A polgári jogi módszerek — akárcsak az alapul szolgáló áru-pénzviszonyok — a *nemzetközi kapcsolatok terén is* nagyobb szerephez jutnak.

III.

I. A következőkben azt vizsgáljuk, milyen lehetőségeket kínál a polgári jog a kutatás-termelés *szervezeti feltételei* megteremtése terén, az egyes fázisok megfelelő formában történő megszervezésében. A polgári jogi megoldások a jogi személyre vonatkozó szabályok körében keresendők, alá kell azonban húznom, hogy a szervezeti feltételek megteremtésében, a jogalanyok struktúrájának célszerű kialakításában fokozottan kerül előtérbe a jogágak (polgári, államigazgatási és munkajog) közötti együttműködés.

Polgári jogunk több típusát ismeri a jogi személyeknek. Kérdés, *minden típus alkalmas-e* szervezetenként a kutató-fejlesztő tevékenység megszervezésére, ellátására? A jelenlegi gyakorlat azt mutatja, hogy a tevékenység különböző fázisaiban elsősorban intézetek, vállalatok, s esetenként hatósági jellegű, irányító állami szervek működnek. Bár a jelenlegi gyakorlatban ez nem fordul elő, nem lehet kizárni pl., hogy a szövetkezeti vagy ahhoz hasonló szervezeti forma alkalmas feltételeket biztosítson — természetesen az egyéb, műszaki és gazdasági feltételek megléte esetén — a kutató-fejlesztő tevékenység ellátására. Olyan igény is merült fel, hogy tervezői, kutatói, sőt kifejezetten feltalálói ún. munkaközösségek jöhessenek létre. Mivel polgári jogunk nem ismeri a szervtípusok kizárólagos listáját, úgy vélem, általános jellegű jogi akadályja ilyen munkaközösségek alakulásának nincs.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a kutató-fejlesztő tevékenység megszervezésére bármely jogi személy formája alkalmas lehet, eddig még *nem alakult ki* olyan *speciális szervtípus*, amely kizárólag — vagy akár túlnyomó többségben — fejezné ki a kutatás-fejlesztés sajátos igényeit.

Az, hogy bármely szervtípus alkalmas keretet nyújthat a kutató-fejlesztő tevékenység ellátására, nem jelenti azt, hogy minden további nélkül bármelyik polgári jogi személy folytathat ilyen tevékenységet. Mint erre fent már utal-

⁴⁸ Eörsi: *A gazdaságirányítás* . . . 244. s. köv. old.

⁴⁹ L. Eörsi Gyula: *A reális teljesítés elve a gazdaságirányítás új rendszerében.* (Jogtudományi Közlöny, 1968. 7—8.), ill. Világhy id. cikk.

tam, e vonatkozásban is érvényesül a jogi személyek relatív jogképességének — rendeltetésükkel meghatározott — elve. Kutató-fejlesztő tevékenységet is tehát csak az a jogi személy folytathat, amelynek tevékenységi köre (profilja) erre kiterjed. A magyar polgári jog a jogi személyek valamennyi típusánál konstitutív feltételnek tekinti az illetékes állami szerv, hatóság alapító aktusát vagy engedélyező döntését.⁵⁰ Ugyanez a szerv jogosult rendszerint meghatározni a jogi személy profilját is. Mint erre már ugyancsak utaltam, a gazdaságirányítás új rendjével összhangban a vállalatok profilja meghatározásának új, rugalmasabb elve nyert rögzítést, akként, hogy a vállalat fő tevékenysége — *kielégíteni a szükségletek bizonyos körét, s ennél fogva jogosult minden, ezt elősegítő melléktevékenység* folytatására is.⁵¹ Ez az elv nyilván általános érvényűnek, más szervtípusok vonatkozásában is — ha talán némileg szűkítve is — alkalmazandónak tekintendő. A profil ilyen megfogalmazása mellett tehát nyilvánvaló, hogy a termelő vállalat minden, a termelésével összefüggő kutató-fejlesztő tevékenység folytatására is jogosult. Viszont adott esetben célszerű lehet a fordított folyamat, amikor tehát a kutatóintézet vállalkozik a már nem szoros értelemben vett kutató munka (prototípus tervezése és előállítás) elvégzésére, sőt akár a sorozatgyártásra is.⁵²

A szervezeti forma és a tevékenységi kör meghatározása mellett — és részben azoktól függően — lényeges a jogi személy gazdálkodási rendszere is. Az ezen a területen tevékenykedő szervek egy része fogalmilag az ún. *önálló gazdasági elszámolás* rendszerében gazdálkodik (a vállalatok), más részük pedig *költségvetési* rendszerben. Az intézetek e vonatkozásban nem képeznek egységes kategóriát. Magyarországon jelenleg az iparági kutató intézetek a vagyoni, gazdasági önállóság alapján gazdálkodnak, míg az akadémiai intézetek és a kutatóhelynek minősülő egyetemi tanszékek költségvetési rendszerben.

Mindkét fő gazdálkodási-finanszírozási rendszernek megvannak az előnyei és hátrányai. A költségvetési rendszer — bár itt is mód nyílik bizonyos rugalmasabb megoldások kisebb-nagyobb mérvű bevezetésére — merevebb, az anyagi ösztönzés lehetősége korlátozottabb, másrészt nagyobb biztonságot ad, a kockázatviselés így kisebb szerepet játszik. Az áruviszonyok természetének, a polgári jogias megoldásoknak jobban megfelel mindenesetre az önálló elszámolási megoldás.⁵³

A vagyoni önállóság alapján gazdálkodó szervek tekintetében lényeges, hogy a közvetlen előnyt ígérő és a távlati fejlődést biztosító feladatok fedezésére a rendelkezésre álló anyagi eszközök megfelelő arányban kerüljenek elosztásra.

⁵⁰ Világhy—Eörsi I. köt. 136. old.

⁵¹ Eörsi: *A gazdaságirányítás* . . . 202. s köv. old.

⁵² Hegedűs (i. m. 282—283. old.) ezt kifejezetten kívánatosnak tartja.

⁵³ Eörsi (*A gazdaságirányítás* . . . 172—174. old.) rámutat arra, hogy az új mechanizmus keretei között — figyelemmel a megnövekedett önállóságra — már nem elegendő csak az elszámolás önállóságát hangsúlyozni. Ehelyett a „vagyoni önállóság” terminust javasolja.

Ezt szolgálja, illetve segíti elő az *alapszerű gazdálkodás*. Ennek kereteit a hatóságok normatív módszerekkel szabályozzák. Itt tehát a pénzügyi jogi szabályozási módszer kerül előtérbe. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy az alapok szabályozásánál hasznosítható a polgári jogban kidolgozott *alvagyon* kategória,⁵⁴ tehát egy a jogi személy rendelkezésére álló vagyon (anyagi eszközök) belső, viszonylagos önállósággal bíró olyan elkülönített része, amelynek a többi alvagyonhoz, illetve a vagyon egészéhez való viszonyát, esetleg a jogi személy külső kapcsolataiban is relevanciáját a polgári jogi szabályozási módszer hasznosan befolyásolhatja.

A kutató-fejlesztő tevékenység viszonylatában elsősorban a *műszaki-fejlesztési alapnak* van szerepe.⁵⁵ Ennek szabályozása jelenleg eléggé rugalmasnak mondható, bár vannak bizonyos határkérdések, különösen a vállalat-fejlesztési alappal való kapcsolata igényelne differenciáltabb rendezést.⁵⁶ Az ezzel kapcsolatos részletkérdésekre itt szintén nincs mód kitérni, a kutatás-finanszírozás egész kérdéskomplexusa széleskörű vizsgálatot és elemzést igényel.

Összegezve, illetve a kutatás-termelés folyamatra vetítve a jogi személyekre vonatkozó fenti jellegzetességek érvényesítését, az alábbiakat rögzíthetjük le:

a) A kutató-fejlesztő tevékenységre jellemző és szükséges alkotó légkör biztosítását jól szolgálja az a polgári jogi elv, amely szélesebb lehetőségeket, *nagyobb szabadságot* biztosít a működés kereteit nyújtó *szervtípus megválasztásában*. Ezért nem kell idegenkedni esetleges, jelenleg konkrétan nem szabályozott, atipikus jogi személyek (pl. munkaközösségek) létrehozásától, illetve engedélyezésétől, ha ilyen igény felmerül, s a működés egyéb feltételei biztosítottak. A jogi személy, mint a kutató tevékenység tipikus kerete, a polgári jog síkján fejezi ki azt a bevezetőben érintett sajátosságot, tendenciát, hogy napjaink kutató munkáját a kollektív tevékenység jellemzi. Az említett munkaközösségek pl. megfelelő átmenetet jelenthetnek az egyénileg, elszigetelten kutatóalkotók és a magas fokban szervezett kutató szervezetek között. Ezt a lehetőséget tehát a polgári jog intézményei lehetővé teszik, sőt buzdítják.

b) A különböző szervtípusok — függetlenül elnevezésüktől, de függően attól, költségvetési vagy a vagyoni önállóság rendszerében gazdálkodnak-e — más-más fázisban való működésnek felelnek meg inkább. Elvileg leszögezhetjük, hogy — megfelelően a gazdasági reform törekvéseinek — általában preferálni kell a gazdasági önállóságot jobban kifejező *önálló gazdálkodási rendszer kiterjesztését*. Az is megállapítható, hogy minél kevésbé lehet kalkulálni a kutatási eredmény biztosságával és gyors hasznosításával, annál inkább kerül előtérbe a költségvetési rendszer alkalmazása. Tehát általában az *alap-*

⁵⁴ Világhy—Eörsi I. köt. 177. old.

⁵⁵ 1961-ben még a kutatások nagyobb hányadát finanszírozták költségvetésből, 1965-re azonban már 52%-ban a műszaki fejlesztési alap szolgál fedezetül.

⁵⁶ Lőrincz i. m. 114. s köv. old.

kutatással foglalkozó szerv kevésbé alkalmas az önálló gazdálkodás sikeres realizálására, de már az alkalmazott, s még inkább a fejlesztő kutatás területén nem helyeselhető a költségvetési megoldás.

Egy kiegészítő megjegyzést téve, rá kell mutatni arra, hogy átmeneti, *vegyes megoldások* alkalmazása sok esetben indokolt. Egy-egy kutató szervezet ugyanis ritkán foglalkozik kizárólag egyszintű kutató tevékenységgel, legfeljebb az arányok változnak, s valamelyik kutatási típus dominál.⁵⁷ Ehhez képest elképzelhető bizonyos önálló gazdálkodási lehetőséggel bíró költségvetési szerv, vagy olyan önelszámoló szervezet, amely — pl. az állami irányítás szerveinek megrendelése vagy szubvenciója útján — a rendkívüli kockázat esetére megfelelő biztonságot nyer.

c) A polgári jog — a célhoz kötött, relatív jogképesség kategóriájának megfelelő, alkotó továbbfejlesztésével — hasznos segítséget nyújt ahhoz, hogy a kutatással foglalkozó szervezetek úgy alakítsák *tevékenységi körüket*, hogy az a szükséges *szélességben* fogja át a kívánatos területet. Ne zárjuk el tehát adott esetben az alapkutatásra profilozott szervet attól, hogy eljusson esetleg a prototípus előállításáig, sőt további termékek (ez elsősorban speciális műszerek esetén bír gyakorlati jelentőséggel) sorozatgyártásig.

d) Ugyancsak megfelelően segíthet a polgári jog az *alapszerű gazdálkodás* rugalmas, a csoport és össznépi, a közvetlen és távlati érdekeknek egyaránt megfelelő szabályozásában is.

2. Az előbbieken áttekintettük a témánkat képező folyamat szervezeti, statikus feltételeire, az egyes fázisok jellegzetes tevékenysége célszerű kereteinek meghatározására vonatkozó alkalmas polgári jogi eszközöket. A következőkben a *folyamat dinamikájának* kérdései kerülnek felvázolásra. Ez a polgári jogi befolyásolás valódi területe.

A kutatás-termelés folyamat eredményessége, gyorsasága, hatékonysága az egyes fázisokat reprezentáló szervezetek *kooperációjának* jó *megszervezésétől*, érdekeik megfelelő egyeztetésétől és összhangjuk megteremtésétől függ.

A kooperáció megszervezésének olyan fajtái, módszerei is ismeretesek, amelyek inkább még a szervezeti feltételek köréhez esnek közel. Így pl. nem ritkán előfordul, hogy egy magasabb fokú, középirányító szerv keretébe tartozó jogi személyek képviselik a folyamat különböző fázisait. Amennyiben a gazdaságirányítás új rendje a középirányító szervek fenntartását indokolja, úgy az elsősorban az ilyen *vertikális profilú trösztök* tekintetében igazolt.⁵⁸

A tröszt keretébe tartozó szervezetek jogi személyiséggel rendelkeznek,

⁵⁷ Szakasits: *Ipari kutatás . . . c.* könyvében (156. old.) adott táblázat bizonyítja, hogy gyakorlatilag nincs olyan kutatóhely, intézmény, amely kizárólag egy kutatási szinten tevékenykedne, olyan viszont több is, amelyek tevékenysége az egész láncolatot, az üzemszerű termelésig, átfogja. A Vasipari Kutató Intézet tevékenységének szintmegosztása a következő: 20–30% alap-, 50–60% alkalmazott és 10–20% fejlesztő kutatás (MTI táj.).

⁵⁸ L. Eörsi „*A gazdaságirányítás . . .*” 57. old. Ilyen, a mi trösztjeinkhez hasonló jogkörrel bíró és a feladatokat ellátó jogi személyek a szovjet és a bulgár egyesülések is.

s a köztük keletkező kapcsolatok elsősorban polgári jogiak, érdekegyeztetésen alapulnak. A tröszt azonban a közös, felsőbb érdek érvényesítése érdekében olykor nem tipikusan polgári jogi, adminisztratív eszközöket is igénybe vehet. Ez a szoros szervezeti összekapcsolás sok előnyt biztosít, meggyorsíthatja az egész folyamatot, az érintett jogalanyokat szorosan kapcsolja össze, tartós előnyöket azonban, úgy gondolom, csak akkor biztosíthat, ha a belső irányítás is nagymértékben és elsősorban a polgári jogias, gazdasági ösztönzőkre támaszkodik, s az adminisztratív módszerek csak kivételképpen és rövid távra nyernek alkalmazást.⁵⁹

Hasonló szerepe lehet az *egyesüléseknek* is. Itt a szervezeti kapcsolat lazább és nem is teljes (ezért nem rendelkeznek a magyar megoldás szerint jogi személyiséggel), de azért sikeresen szolgálhatja a kutatás-termelési kooperációt, sőt mivel esetleg kizárólag a kutató-fejlesztő tevékenységre koncentrálna, esetenként még az előző formánál is eredményesebben. Itt polgári jogi eszközök még nagyobb súllyal jelentkeznek, részben a szerződés (társasági szerződés) részben — az elért közös eredmény tekintetében — a közös tulajdon szabályai. Megjegyzem, hogy a közös eredmény az esetek jelentős részében „szellemi” tulajdon lehet.

a) Mindenesetre az egyes fázisok kooperációjának túlnyomó, elsődleges és legcélszerűbb eszközei a kötetmi, szerződéses kapcsolatok maradnak.⁶⁰ Az alábbiakban néhány olyan sajátosságra hívom fel a figyelmet, amelyek az általános szerződési szabályokat és elveket a vizsgált tevékenységi kör vonatkozásában színezik.

aa) *A terv és a szerződések* kapcsolatát — amint erre már utaltam — a gazdasági reform elvei bizonyos mértékig lazították, pontosabban minőségileg magasabb, korszerűbb szintre emelték. A kényszerpályák a szerződéskötési kötelezettség súlya, aránya jelentősen csökkenő tendenciát mutat. Ennek a tendenciának a jelentkezése a kutató-fejlesztő tevékenységben differenciált. Egyrészt — a tipikus esetben — a terv és szerződés közötti kapcsolat itt még lazább, közvetettebb. Utalok itt a tudományos tevékenység tervezésével összefüggő sajátos problémákra. Másrészt azonban éppen a kutatómunka az a terület, ahol azok a szempontok, amelyek az esetleges szerződéskötési kényszer érvényesítését indokolják, pl. katonai célú kutatás, vagy a nemzetközi

Pl. a bulgár egyesülés (a 81 egyesülés átfogja az egész népgazdaságot) egy egész termelési ágat átfog, foglalkozik beszerzéssel és értékesítéssel, szakosítással és műszaki fejlesztéssel, piackutatással stb. Abroszkin, P.—Kanenyicer, Sz.: *Az irányítás lenini elvei a megvalósulás útján.* (Kommuniszt, 1967. 6. sz.) c. cikkükben az ilyen típusú koncentrációt nagyon előnyösnek ítélik, éppen a tudományos kutatómunkák eredményeinek mielőbbi bevezetése, az ehhez szükséges anyagi erők koncentrációja vonatkozásában. L. még Szakasits *Ipari kutatás* . . . 162. s köv. old.

⁵⁹ Lőrincz (i. m. 276. old.) szerint az igazgatási módszerek általában az ágazaton belüli kooperáció szervezésénél engedhetőek meg.

⁶⁰ Mint erre Lőrincz (különösen i. m. 341. old.) is rámutat, az áru-pénzviszonyok általában megfelelő kapcsolatot képesek kialakítani a kutató és termelő egységek között.

kooperációban történt kötelezettségvállalás, fokozottan jelentkezhettek.

bb) A szóban forgó tevékenység bonyolultságára, a láncolat hosszúságára, továbbá a költségkihatások egyre növekvő továbbgyűrűzésére tekintettel a szerződéses kapcsolat létrejöttében az érdekelt felek pontosan meghatározott és rögzített akaratának kiemelkedő szerepe van. Ezért általában *nem kerülhet sor hallgatólagos, ráutaló magatartással történő kötelemalapításra*. (Kivételesen, különösen tartós kapcsolat esetén és kisebb részfeladatok tekintetében sor kerülhet ugyan erre is, de ez sem kívánatos.) Ide tartozik az *írásbeliség* fokozódó jelentősége is. Ez ugyan szocialista szervezetek vonatkozásában a magyar polgári jogban – ha *lex minus quam perfecta* jelleggel is – amúgy is előírás, de a tárgyalt tevékenységi kör tekintetében ennek nem csupán fegyelmező, pontosságra szorító és ellenőrzést könnyítő funkciója van, hanem a szerződés tárgyát képező tevékenység bonyolultsága kívánja meg.

cc) Az *érvénytelenség* problematikájából arra utalnék, hogy az *aszinallugma-tilalom* érvényesülési köre szűkül, illetve kizárt. Ez a kérdés összefügg az ármegeállapítás mechanizmusával is, bár ebben a körben ez általában szabad megegyezés tárgya, s célszerű is, ha ez marad. Mindenesetre még a kutatás konkrétabb (alkalmazott és fejlesztési) szintjein is nehezen felmérhető a termelésbe bevezetéssel elérhető pontos gazdasági eredmény, így az ilyen megállapodások általában a kockázat-megosztás jellegét viselik magukon. Így értékaránytalanság, mint érvénytelenségi ok általában nem kerülhet megállapításra.

Megjegyzendő mégis, hogy egyes esetekben, különösen, ha az állami támogatás történik szerződéses formában, elképzelhető a szokatlanul magas, nem várt arányú nyereség bizonyos hányadának visszafizettetése, ezt azonban inkább a nyereségelvonás kevésbé polgári jogias, az adópolitika területére tartozó módszerei alkalmasabbak biztosítani.

dd) A felek *együttműködésének* az egész polgári jogra irányadó alapelve elsősorban a kötelmi jog területén érvényesül, s még ezen belül is vannak szerződéstípusok, amelyeknél ez az elv az átlagosnál szorosabb kooperációt kíván meg. A kutató-fejlesztő tevékenység területére eső szerződéses kapcsolatokban – a tevékenység jellegénél fogva – ez a követelmény *fokozott mértékben* érvényesül, mégpedig a kapcsolat minden fázisában.

ee) Végül – ugyancsak a szerződési tárgy sajátos jellege folytán – a *szavatossági* kérdések vonatkozásában is bizonyos módosulások, hangsúlyeltolódások jelentkezhettek. Így általában nem kerülhet sor kicserélésre, s ritkán képzelhető el a kijavítás vagy ár- illetve díjleszállítás alkalmazhatósága. Másrészt a *szankciók* tekintetében az átlagoshoz képest kevésbé szigorú következmények érvényesítése indokolt.

Az egyes fázisok szoros kapcsolata, a kutatás-termelés láncolat szerves összefüggése nagymértékben előtérbe helyezi a *közreműködőért* való felelősség differenciált érvényesítését.

b) A következőkben a kutatás-fejlesztés terén *hasznosítható szerződés-típusokat* tekintjük át. Az egyes szerződés-típusokba sorolás alapja a szerződési tárgyat képező szolgáltatás természete. Ezért azok a típusok jutnak elsősorban szerephez, amelyek a kutatás sajátos szellemi munka jellegét juttatják alkalmas módon kifejezésre. Másodlagosan más típusok is hasznosan felhasználhatók.

aa) A kutatási-fejlesztési tevékenység elősegítésében, az ez irányú együttműködés megszervezésében két hagyományos szerződéstípus jut kiemelkedő szerephez, a vállalkozási és a megbízási. Közös sajátosságuk, hogy tárgyük valamilyen tevékenység, tehát a tágabb értelemben vett — fizikai vagy szellemi — munka.

A *vállalkozási szerződés* alapvető eleme a meghatározott eredmény szolgáltatásának kötelezettsége. Ez a szerződéstípus tehát ott és annyiban fejezi ki adekvát módon a kutatási együttműködés sajátos jellegét, ahol és amennyiben a kutató-fejlesztő tevékenység *eredménye többé-kevésbé biztosított*. Általában tehát nem kerülhet ilyen típus alkalmazására sor az alapkutatások terén, nem túl gyakran az alkalmazott kutatásoknál, már gyakrabban *a fejlesztő kutatásban*, és még inkább a tervezés, szerkesztés és más — az üzemszerű termelést közvetlenül megelőző — szakaszok tekintetében.

A vállalkozási szerződésnél általában a megrendelő érdekei kerülnek előtérbe, ő az, aki a szükségletet hordozza, ezért elvileg a kapcsolat bármely szakaszában elállhat a szerződéstől. Ez a sajátosság kutatás-fejlesztés esetén nem érvényesülhet maradéktalanul és minden szinten egyformán. Nem zárható ugyan ki kutatási tevékenységnél sem a verseny lehetősége, azonban — különösen az alap- és általában az alkalmazott kutatásnál — sem lesz gyakori, hogy azonos kutatási tevékenységet több kutatóhelynél is meg lehessen rendelni. Az viszont eléggé gyakran előfordulhat, hogy a szerződéssel biztosítani kívánt eredmény más forrásból, pl. licencvásárlás útján megteremthető, s ilyenkor a népgazdasági érdek sem indokolja az idő-elhúzóást eredményező — s esetleg bizonytalan kimenetelű — további kutatás folytatásának szorgalmazását. Mégis, a tipikus esetben a kutatási tevékenységre jellemző minősített együttműködési követelmény némileg *visszaszorítja az elállás lehetőségét*.

Egy további jellegzetessége a vállalkozási típusnak, hogy általában a vállalkozó a szakértő, a megrendelő pedig a — viszonylag — laikus, ezért terheli a vállalkozót a figyelmeztetési stb. kötelezettség. Kutatási megállapodásoknál a tipikus esetben *a megrendelő is szakértő*, sőt ilyen tevékenységre nézve még maga a kérdés helyes feltevése is, aminek megoldására a szerződést kötik, kellő szintű szakértelmet igényel.

A szocialista szervezetek vállalkozási szerződéseire vonatkozó hatályos szabályozás egy további szűkítő rendelkezést tartalmaz, amikor a szolgáltatás tárgyánál az egyediség kritériumát jelöli meg. Ez a szűkítő meghatá-

rozás természetesen messzemenően érvényes a kutatási-fejlesztési tevékenységre.

A vizsgált folyamat egyes fázisaira kialakultak önálló szerződéstípusok, így a *tervezési szerződés*. Ugyancsak az említett jogszabályhoz (44/1967. Korm. sz. r.) kapcsolódva került megalkotásra a kutatással-fejlesztéssel kapcsolatos szerződések csoportjának alapfeltételszerű (1/1968. OMF. sz. r.) szabályozása (l. gg. pontban).

bb) A kutatási tevékenységnek leginkább „testére szabott” szerződéstípus a megbízási. A *megbízási szerződés* szabályai akceptálják legjobban a kutatásban rejlő *bizonytalansági mozzanatokat*. Míg a vállalkozási típusnál az eredmény-centrikusság az egyes kutatási fázisoknál szükségképpen bizonyos törést szenved, a megbízásnál eleve számolnak a partnerek azzal, hogy a célzott eredmény bekövetkezése bizonytalan. Természetesen a megbízási szerződés esetében is adott egy tudományos feladat, probléma, aminek megoldását kívánják elérni, ezt azonban az adott szituációban biztosra venni nem lehet, s a *sikertelenség kockázatát* ebben az esetben a megbízó vállalja.⁶¹ A megbízott tehát nem meghatározott eredmény elérésére vállal kötelezettséget,⁶² hanem csupán arra, hogy a kívánt megoldás érdekében megfelelő színvonalú — esetleg módszerben vagy időben is többé-kevésbé meghatározott — tevékenységet végez. Ilyen a szellemi tevékenységek végzésére irányuló szerződések nagy része (pl. oktatásra, ügyvédi, orvosi, szakértői stb. ténykedésre vonatkozó megbízások).⁶³

Az eredmény bizonytalansága mellett a *bizalmi jelleg* az, ami sajátossága a megbízási típusnak, s ez a sajátossága ugyancsak messzemenően megfelel a kutatási tevékenység természetének.⁶⁴ A bizalmi jelleg a szerződéses kapcsolat egészét jellemzi, legjellegzetesebb módon a szerződés megszűnésénél.

Ha a különböző szinteket vizsgáljuk, amennyiben *alapkutatásra* egyáltalán szerződéses kapcsolat alapján sor kerül, aligha képzelhető el más szerződés-típus felhasználása. (Ezt igazolja a hazai és külföldi gyakorlat is).⁶⁵ Amennyiben alkalmazott, vagy még inkább fejlesztő kutatásra vonatkozik a szerződés, ahol tehát az eredmény nagyobb valószínűséggel kalkulálható, s így sikertelenségének kockázata inkább vállalható, még itt is megfelelőbbnek látszik a megbízási típus alkalmazása, esetleg annak olyan variánsa, amelyik a díjban vagy annak valamely összetevőjénél (pl. az eredményben való része-

⁶¹ Azt is mondhatnánk persze, hogy valami eredmény mindig van, s így végeredményben csak az eredményt kell helyesen megfogalmazni, eredmény tehát a negatív eredmény is, vagy eredmény egy szakvélemény benyújtása. Ezen az alapon minden kutatásra irányuló szerződés — vállalkozási jellegű. Ez a — kissé szofista — válasz túlzottan kiszélesíti, s egyúttal elsekélyesíti az eredmény fogalmát, elszakítva azt a gazdasági, köznapi fogalmától.

⁶² Csanádi György: *A megbízási jogviszony*. Bp. 1959. 88. old.

⁶³ Csanádi i. m. 129. old.

⁶⁴ Demaret, P.: *Analyse de quelques contrats de recherche*. Aspects juridiques . . . 75. old.

⁶⁵ Aspects juridiques . . . különösen a mellékelt szerződésminták.

sedés) juttatja kifejezésre az eredmény befolyását a kapcsolat jogi alakítására.⁶⁶

Vannak olyan tudományterületek, ahol úgyszólván alig képzelhető el függetlenül a szinttől — más típus alkalmazása, különösen a *társadalomtudományok* egyes ágazatainál.

Ugyancsak kiemelkedő szerep jut a megbízási szerződéstípusnak az *egyéni kutatási tevékenységben* (pl. tudományos szakértői tevékenység, tanulmány-készítés stb.).

cc) Az előzőekben tárgyalt típusok jellegzetes facere-kötelmek, tehát egy (tudományos) tevékenység elvégzésére, illetve elvégzésének megszervezésére irányulnak, függetlenül attól, hogy e szellemi munka, kutató tevékenység eredményét, vagy csak magának a tevékenységnek gondos és szakszerű elvégzését célozzák. Nem zárható ki azonban az *adási kötetelmek* szerepe sem. Ennek részben akkor lehet jelentősége, amikor a folyamat több fázisa csoportosul egy szervezetenél, s ezek között a fázisok között valamilyen — konkrét gazdasági vagy más célt szolgáló — termék, illetve szolgáltatás létrehozása is szerepel (pl. prototípus előállításáig terjed). Ebben az esetben vagy önálló vagy vegyes szerződésbe építve *adásvételi* elem is fellephet.

Az adási típus szerepe érvényesül a *szállítási szerződés* bizonyos körű alkalmazási lehetőségében is.⁶⁷ Ez természetesen csak a folyamat olyan etappjainál reális, amelyek viszonylag közel esnek a gyakorlati hasznosítás fázisához, tehát esetleg a gyártás-előkészítés, s még inkább a (kis) sorozatgyártás területén.

Adási típusú kötelelem keletkezhet akkor is, ha a kutatás eredményeképpen önálló, jogi védelemben részesülő, gazdasági *forgalom tárgyát képező szellemi alkotás* jön létre, s ez a tárgy a szerződésnek.⁶⁸

dd) Valamennyi, a kutatással-fejlesztéssel összefüggő szerződéstípusnál hangsúlyoztuk a felek minősített együttműködésének követelményét. Ez fűzi össze a hosszú, de funkcionálisan összetartozó láncolat szemeit, fázisait. A fentebb tárgyalt típusok esetében különálló, egyedi szerződések sorozata fűzte egybe a fázisokat. Van azonban a szerződéseknek olyan *keretjellegű típusa* is, amelyik módot nyújt a fázisok még közvetlenebb, komplex és tartós összekapcsolására. Ez a társasági szerződés.

A *társasági szerződés* tehát keretet biztosít, amelyben a különböző szintű és jellegű szervek különböző szintű és jellegű — a kutatástól a termelésig terjedő folyamat más-más fázisát reprezentáló — tevékenysége kapcsolható

⁶⁶ Ez eléggé gyakori a nyugati kutatási szerződési gyakorlatban. L. Aspects juridiques... szerződési minták. Hazai gyakorlatunk is ismer ilyen megoldást, pl. a Nagykunsági Mezőgazdasági Kísérleti Intézet megállapodásai a tsz-ekkel. (Almási István cikke a Népszabadságban.)

⁶⁷ Világhy (id. cikk) szerint a szállítási szerződés kategóriája csak mint laikus fogalom marad fenn. Nem más ez, mint határidős vétel.

⁶⁸ Világhy—Eörsi, I. 409. old. szerint a jogok átruházása is adási kötelelem, bár elmosódó határokkal.

össze egy viszonylag tartós, szoros és kellően *differenciált kooperáció* megszervezése érdekében. Részt vehet benne pl. az alapkutatást végző akadémiai intézet, az alkalmazott kutatást végző tárca-intézet, tervezőintézet, a gyártás különböző mozzanatait megvalósító termelőüzem, sőt az értékesítésre hivatott bel- és külkereskedelmi szervezet, esetleg néhány más, pl. közgazdasági szakértő (személy vagy testület), amelyek részletesen rögzítik megállapodásukban az elérni kívánt célt, a megoldás érdekében kifejtendő részteendőket, a várható eredményben való részesedés, illetve a kockázatviselés arányát stb.

Ez az a szerződéstípus, amelyik a korszerű kutatási tevékenység megszervezésére a legmegfelelőbb, a kutatás-termelés láncolat *jellegetes*, tipikus és *előremutató formája*.⁶⁹ Ha úgy fogjuk fel a kutatást, mint „közös kaland”-ot,⁷⁰ akkor ennek adekvát kötelmi jogi kifejezője a társasági szerződés.⁷¹

Más olyan szerződéstípus is található a polgári jog fegyvertárában, amely az együttműködés ilyen keretjellegű megszervezésére irányul, azonban rendszerint nem teljes komplexitással, hanem — más szerződéstípusokhoz kapcsolódva — két fázis között. Ilyenek a *kapacitás-foglalási*, illetve lekötési szerződések.

ee) A finanszírozás polgári jogias eszközei között az új gazdaságirányítási rendszerben előkelő hely illeti meg a különböző *hitelügyleteket*. Tekintettel a kutató szervezetek egy részének költségvetési, s így kisebb kockázatot elviselni képes jellegére, másrészt a kutatással járó hosszabb realizálási időtartam s a növekvő költségigényesség körülményeire, ebben a viszonylatban a kölcsön- és hitelügyletek még az átlagosnál is nagyobb szerepet játszanak.

ff) Akad még néhány olyan polgári jogi szerződés-típus, amely ugyan csak periferikus szerepet játszik témánk szempontjából, felhasználásuk mégis gazdagíthatja a célszerű jogi eszközök listáját. Ilyenek a Ptk. L. fejezetében szabályozott *díjkitűzés*, illetve *közérdekű kötelezettségvállalás*. A kutatási eredmények létrehozását elősegítő *pályázati rendszer* fejlesztése még kiaknázatlan energiákat hozhat felszínre. (A pályázati, illetve versenytárgyalási megoldások nagyon hasznosak lehetnek általában is, más típusú kutatási szerződések létrehozásának korszerű módszereként felhasználva.⁷²)

A szocialista gazdasági-társadalmi rendszerben az állam aktívan befolyásolja a kutató tevékenységet. Hatékonyabb és célszerűbb eszközökkel rendelkezik, mint az egyes nyugati országokban nagy szerepet játszó *alapítványi* rendszer. Ennek leszögezése mellett is, úgy vélem, szelcsebb lehetőséget

⁶⁹ Carpentier, M.: *Les contrats d'EURATOM*. (Aspects juridiques . . .) ismerteti, hogy az EURATOM a hosszúlejáratú, költséges kutatásokat ilyen, asszociációs formában szervezi meg.

⁷⁰ Del Marmol, Ch. kifejezése az *Aspects juridiques . . .* előszavában.

⁷¹ Ez a körülmény is aláhúzza annak a már több oldalról elhangzott kívánalomnak a jogosságát, hogy az új gazdasági mechanizmus sikeres megvalósítása mellőzhetetlenné teszi a szocialista társasági jog átgondolt, korszerű szabályozását.

⁷² A pályázati módszer jelentőségét hangsúlyozza Bljahan is id. cikkében.

kellene nyújtani, illetve az adott jogi formát megfelelően felhasználni ahhoz, hogy pl. olyan szocialista szervezetek, amelyek esetleg csak közvetve érdekeltek valamilyen tudományos eredmény kimunkálásában, de vagy a feladat megfogalmazásának sajátos nehézségei, esetleg az érdekeltségi láncolat túlzottan közvetett vagy távoli volta miatt, ennek érdekében konkrét szerződést kötni nem kívánnak, nyereségük bizonyos hányadát felajánlhatják ilyen célokra, s az ilyen összegek esetleg népgazdasági szinten *kumulálódva* hatékony felhasználásra kerüljenek.

gg) Végül ismételtén alá kell húzni, hogy polgári jogunk a szerződések terén is a típus szabadság alapján áll, s így nincs akadálya annak, hogy a Ptk-ban külön nem szabályozott, *atipikus szerződések* is létrejöhessenek. Egyáltalán nem kizárt tehát, hogy éppen egy ilyen viszonylag tradíció nélküli, új terület, mint a kutatási-fejlesztési tevékenység, a területén létrejövő kapcsolatokat kifejező újszerű jogi formák, sajátos szerződések megkötéséhez vezessen, amelyek később egy önálló szerződés-típus, a *sui generis kutatási szerződés* típusának kifejlődését eredményezhessék.⁷³ Ezzel kapcsolatban azonban a típusalkotás, illetve a szerződési típusok összefüggései, hierarchiája, csoportosítása tekintetében olyan elemzések lennének szükségesek, amelyekre itt nem térek ki.

Függetlenül attól, kialakul vagy nem alakul ki egy ilyen új szerződés-típus, utalok arra, hogy a szerződési típus szabadság azt is jelenti, hogy az egyes típusok elemei vegyülhetnek, *vegyes típusú szerződések* is létrejöhetnek. Egy olyan területen, mint a kutatási-fejlesztési tevékenység, ahol különböző jellegű szolgáltatások nem ritkán vegyülhetnek, nagy szerephez juthatnak az olyan szerződések is, amelyek ezt kellő módon juttatják kifejezésre.

3. Amint láttuk, a polgári jogi intézmények eredményesen hathatnak közre mind a kutatási tevékenység célszerű szervezeti feltételeinek megteremtésében, mind pedig a folyamat egyes fázisai közötti kooperáció megszervezésében. Most még azt a kérdést kell megvizsgálnunk, milyen szerepet játszanak a polgári jogban abszolút szerkezetű jogként szabályozott és védett *szellemi alkotások* a kutatás-fejlesztés ösztönzése területén.

Lehetséges, hogy egy szabadalmazott találmány szolgál a kutatási tevékenység kiindulási alapjául, vagy kapcsolódik ahhoz valamelyik fázisban, s ezt a felhasználást kell a polgári jog eszközeivel biztosítani. Másrészt előfordul gyakran, hogy a kutatási-fejlesztési láncolat végső fázisa nem az üzemszerű gyártás, a folyamat egy közbeeső fázisnál befejeződik, s az így elért eredményt fogalmazza meg a szabadalom, aminek az értékesítése ugyancsak polgári jogi módszerek felhasználásával történik.

⁷³ Utal erre a lehetőségre — általánosságban — Világhy (id. cikk). A szovjet jog — a vállalkozási jellegre is hivatkozva — önálló típusnak tekinti (I. Rasszudovszkij, V. A., a *Pravovüe voproszü* . . . 138. s köv. old.), Eörsi (A gazdaságirányítás . . . 76. old.) ezt az új típust nem látja kialakulni.

A közgazdasági és a jogirodalomban viták folynak arról, *mennyiben tekinthető a szellemi alkotás árunak*.⁷⁴ Anélkül, hogy ebben a vitában az érvek és ellenérvek értékelésére és állásfoglalásra vállalkoznám, szükségesnek tartom leszögezni, hogy a polgári jog mindenestre akként szabályozza védelmüket és forgalmukat, mintha áruk lennének, tehát az áruforma felhasználásával. A következőkben néhány szempontra szeretném felhívni a figyelmet.

a) Ha a *találmány és szabadalom* szerepét, funkcióját vizsgáljuk a szocialista társadalmi-gazdasági rendben, szemben azokkal az elgondolásokkal, amelyek az össznépi, társadalmi érdek kizárólagossága alapjára helyezkedve, az egyéni érdek szolgálatát részben az erkölcsi ösztönzés sikjára terelik, részben pedig az anyagi ösztönzést a munkajog eszközeivel kívánják biztosítani, szükséges leszögezni, hogy ezen a téren a csoport-érdekek figyelembevétele nagyobb mértékben indokolt, másrészt, hogy a munkajogi elvek érvényesítése — bár együttthatásuk természetesen szükséges és hasznos — nem nyújt teljes értékű megoldást. A műszaki fejlesztés hatékonysága megköveteli a találmányhoz fűződő kizárólagos termelési és forgalmazási jog polgári jogi módszerekkel történő biztosítását.⁷⁵

Más kérdés, hogy milyen szerepet játszik a találmány díjazásánál az a körülmény, hogy annak létrejötté egy megelőző — polgári vagy munkajogi — viszony alapján történt. Ezt a kérdést hivatott eldönteni az ún. *szolgálati találmány*, illetve szabadalom szabályozása.

A szabadalmazott találmánynak mind felhasználása, mind értékesítése polgári jogi eszközök segítségével, a *licencszerződés* alapján történik. Ennek lényege a találmány felhasználására adott — egyszerű vagy kizárólagos — felhatalmazás ellenérték fejében. A kutatási-fejlesztési láncolat valamelyik láncszemének licencszerződés felhasználásával való pótlása, s így a folyamat lerövidítése nagy gazdasági előnyt jelent.⁷⁶ Ezt számos állam felismerte, és ennek megfelelő gyakorlatot is alakított ki.⁷⁷ Nálunk is az új gazdaságirányítási

⁷⁴ Így pl. Világhy (Világhy—Eörsi. II. köt. 232. old., ill. *A szellemi alkotások jogi védelmének elvi alapjai a szocialista jogrendszerben*. ÁJI Értesítő III. évf. c. cikkében) hangsúlyozza, hogy ezek a viszonyok alapjában nem árutermészetűek. Osterland, R.: *A tudományos-műszaki forradalom hatása a szabadalmi törvényhozásra*. (Staat und Recht, 1967. 12.) c. cikkében viszont erősen az árujelleget húzza alá.

⁷⁵ Erre az álláspontra helyezkedik Luby, St.: *A szerzői jogviszonyok jövő szabályozásának alapvető problémái*. (Právník, 1963. 9.) c. cikkében a szerzői jogdíj munkadíjkénti felfogásával kapcsolatban. Eörsi: *A gazdaságirányítás . . .* (77. s. köv. old.) az újítások hasznosítását illetően hasonló következtetésre jut. Ezt az álláspontot teszi magáévá új jogszabályunk „A találmányok szabadalmi oltalmáról” szóló 1969. évi II. tv. 11. § (1) bek. is.

⁷⁶ Korach Mór: *A tudományos haszon forrásai* (Népszabadság) rámutat, hogy „. . . a tudományos kutatásból várható haszon leghatékonyabb forrása a sokoldalúan értékesíthető szabadalom”. Szavicev, G. P.: *A műszaki haladás jogi problémái a Szovjetunióban* (Vesztnik Moszk. Univ. 1967. 1.) c. cikkében hivatkozik arra, hogy a leningrádi üzemek 1965-ben csupán az információs újdonságok felhasználása révén 20 millió rubelt takarítottak meg.

⁷⁷ Közmondásszerű pl. a japán licenc-vásárlási gyakorlat 9. sz. szerepe a gazdasági előretörésben. L. Inozemcev, L.: *Szabadalmak és licenck: a nemzetközi gyakorlat és a*

rend bevezetésével jelentősen megnövekedett e felismerés gyakorlati konzekvenciáinak levonása. A licenc-lehetőség hasznosan hathat közre a kutatási-fejlesztési tevékenység területén egyébként — országos keretekben — kevésbé realizálható *verseny* megteremtésében is.

A találmányok felhasználásához kapcsolódik a következő kérdés is. A találmány alkalmazására vonatkozó felhatalmazás csupán a szabadalmazott új gondolatokat bocsátja rendelkezésre. Nem egy esetben ez nem — vagy nem teljesen — elegendő, s sokkal nagyobb fontossággal bírnak azok a konkrét termelési-technológiai megoldások, amelyeket a már meghonosodott kifejezéssel *know-how*-nak nevezünk.⁷⁸ A jogi szabályozás ezen a területen meglehetősen heterogén, a *know-how* gazdasági jelentősége azonban vitán felül áll, s ma már sok esetben fontosabb, mint maga a találmány.⁷⁹ Éppen ezért meggondolandó, nem lenne-e indokolt, ha a jog, nevezetesen a polgári jog is honorálná ezt a gazdasági-termelési jelentőségét, s ha nem is a találmányéval azonos, de ahhoz hasonló módon a *know-how* részére is bizonyos jogvédelmet biztosítana.⁸⁰ Ennek alátámasztására arra is lehet hivatkozni, hogy az esetleg ismert megoldások megfelelő csoportosítása önmagában is valami többletet, újat jelent, ami minőségileg meghaladja a részmegoldások szimpla összegét, kb. úgy, mint a szerzői jog területén, ahol pl. egy antológiánál a művek sajátos csoportosítása jelent védelemre érdemes egyéni alkotást.

Végül felvetem, nem kellene ezen a területen elszakadni a — találmányok vonatkozásában természetesen továbbra is döntő súllyal jelentkező — műszaki-természettudományos nézőpont egyoldalúságától,⁸¹ elismerve bizonyos *közgazdasági megoldások*, tervezési metódusok, programok stb. jelentős értékét, ezek részére is a szabadalomhoz hasonló abszolút szerkezetű — a szerzői jogit meghaladó — védelmi eszközt kifejlesztteni.

b) Szerepet játszanak a kutatási-fejlesztési tevékenységben a *szerzői jog* intézményei is. Olyan kutatási szinteken, ahol a szabadalmaztathatóság feltételei nincsenek adva, vagy csak ritkán, illetve olyan tudományágak területén

SzÜ politikája. Mezdunarodnaja Zsizny, 1966.¹ További adatok és következtetések l. Klár i. m. 54. ill. 110. old., továbbá Szakasits: *A tudományos kutatás* . . . 109. old.

⁷⁸ Kunz, O.: *A gyártási tapasztalatok jogi védelmének néhány kérdése*. (Právník, 1967. 8.) c. cikkében akként adja meg a *know-how* fogalmát: „ . . . különféle olyan tapasztalatok, adatok és nem szabadalmazott vagy nem szabadalmaztatható műszaki ismeretek komplexusa, amelyek műszaki problémák különböző gyártási megoldásának hatékonyabb és ésszerűbb felhasználását mozdítják elő.” Szerinte a találmány és a *know-how* között inkább mennyiségi, mint minőségi különbség van. Fáy Károly: *A licenckereskedelem jelentősége és technikája* (Kézirat) szerint a *know-how* „ . . . technológiát, nem szabadalmaztatható eljárást, receptúrát stb. jelent . . .” Gazda—Kövesdi—Vida: *Találmányok, szabadalmak*. Bp. 1967. 221. old. szerint . . .” nem lajstromozott műszaki jellegű alkotás . . .” Az 1969. évi II. tv. „műszaki tapasztalatok”-ról beszél (18. § (3) bek.). A lényegét talán a régi anekdota adja vissza, miszerint tudni kell, hova kell ütni.

⁷⁹ Gazda—Kövesdi—Vida i. m. 223. old.

⁸⁰ Hasonló véleményt fejt ki Gazda—Kövesdi—Vida i. m. 227. s köv. old.

⁸¹ Új szabadalmi törvényünk ennek az elszakadásnak jegyében vezeti be pl. a növény- illetve állatfajta szabadalmaztathatóságát (1969. évi II. tv. 6. § (2) bek.).

történő kutatási tevékenység esetén, ahol az eredmények hasznosításának szokásos módja az egyszerű publikáció (társadalomtudományok), az alkotó személyiségi és vagyoni érdekeit a szerzői jog intézményei védik. Ez a védelem kapcsolódhat a folyamat más fázisaihoz, s az egyéb — polgári jogi és más — eszközökkel párhuzamosan is hathat. Egy műszaki gondolat szabadalmaztatása nem zárja ki pl., hogy azt alkotója más formában is publikálhassa. Ennek polgári jogi eszköze a *kiadói szerződés*.

Kutatási láncolat esetén gyakran előfordul, hogy az idő előtti publikáció a további fázisok eredményessége szempontjából nem kívánatos. A szerző jogainak tiszteletben tartása nem zárja ki az olyan — tűrési kötelezettségre irányuló — megállapodást, amely a publikációs jogot időlegesen vagy akár véglegesen is korlátozza.

A szerzői jog területén is felmerül a polgári jogi és munkajogi elvek, illetve megoldások vegyülése, az ún. *szolgálati mű* vonatkozásában. Itt a munkáltatói jogok még kevésbé csorbíthatják az alkotó jogait, s a polgári jogi megoldások elsőbbsége nyilvánvaló.⁸²

4. Az előzőekben vázolt polgári jogi módszerek, eszközök szerepe nem korlátozható az egy országon belül kialakult kutatási láncolat területére. Amint erre a bevezetőben utaltam, korunk tudományát a nemzetközi munkamegosztás jellemzi. Jelentkezik ez világméretekben is, de még konkrétan a *regionális gazdasági kapcsolatokhoz* fűződve. Az európai szocialista országok viszonylatában ilyen gazdasági adottság a *KGST*. A *KGST* modernizációjára irányuló ismert törekvések párhuzamosak a belső reformokra jellemző koncepciókkal, és nagyobb teret nyitnak a polgári jogias módszerek érvényesülésének.⁸³

a) A *szervezeti kereteket* illetően előtérbe kerülnek a szoros értelemben vett államközi kapcsolatok helyére lépő közvetlen, *vállalatok* vagy más szervek *közötti kapcsolatok*, olyan formában is, hogy közös vállalatokat, irodákat stb. alapítanak. Ilyen közös intézmények, szervezetek létrehozása fokozottan indokolt a tudományos kutatás és műszaki fejlesztés területén.⁸⁴

b) Az autonóm szervezetek — közös jogi személy létrehozása nélkül történő — *kooperációja megszervezése* terén is a polgári jogi módszerek, a *szerződéses kapcsolatok* kerülnek előtérbe. Az eseti, elszigetelt szerződések helyett itt még nagyobb fontossággal bírnak a tartós és komplex együttműködést biztosító, társasági jellegű szerződések.⁸⁵

c) Ugyancsak a nemzetközi kooperáció elősegítése vonalán jelentkezik

⁸² L. az 1969. évi III. tv. 14. §-ának rendelkezéseit.

⁸³ L. Nyers id. előadás. Hasonlóan Bogomolov, O.: *A KGST-országok együttműködése fontos határkőnél*. (Kommuniszt, 1966. 18.)

⁸⁴ L. erre az 1968. májusában Szegeden tartott konferencián elhangzott Világgy-
előadást. (Ism. Állam- és Jogtudomány, 1968. 3. sz.)

⁸⁵ Egyes intézeteink, mint a VITUKI, a KGM Tüzeléstechnikai KI stb. már rendszeresen kötnek ilyen megállapodásokat.

a hasznosítható megoldások kölcsönös rendelkezésre bocsátásának megszervezése. Ezen a téren az ún. szófiai elv reformjának szükségességét már több oldalról hangsúlyozzák.⁸⁶ Megfelelő licenc-forgalom és hatékony *szellemi export-import* nem képzelhető el a szellemi alkotások vagyoni értékének következetes elismerése és konzekvenciáinak levonása nélkül.

IV.

Összefoglalásul megkísérlek megfogalmazni néhány lényegesnek tűnő következtetést.

a) A polgári jogi intézmények olyan előnyös vonásokkal rendelkeznek (gyorsaság, az érdekkiegyenlítés automatikus jellege, közvetlen anyagi ösztönzés és kockázatelosztás, rugalmasság), amelyek előnyösen befolyásolják a kutatástól az üzemszerű termelésig ható láncolat szoros összekovácsolását, e folyamat hatékonyságát s lehető megrövidítését. Ezért a *polgári jog eszközeinek felhasználása a kutatási-fejlesztési tevékenység* szervezésében és irányításában, illetve értékelésében nem mellőzhető, sőt -- a gazdasági reform kiteljesedésével párhuzamosan -- *egyre növekvő szerepet* kell, hogy játsszon.

b) A polgári jogi eszközök szerepének növekedése nem szorítja ki más jogágak tevékenységét, befolyását. Sőt, a kívánatos tendencia a jog egészének intenzív közrehatása, az *egyes jogágak* egy irányba ható, kellően *koordinált együttműködése*. Ennek állandó vizsgálata, elemzése szükséges, nehogy az egyes jogágak eszközei egymás hatékonyságát lerontsák.

c) Ki kell alakítani a *megfelelő fázishoz* -- *megfelelő eszköz elvét*. Ez mind a jogágak együttműködésére, mind a polgári jogon belül a hasznosítható hagyományos, illetve kifejlesztendő eszközök kiválasztására vonatkozik. Ennek értelmében a kutatási szinttől függő szerv-típus kiválasztása, a fázisok közötti kooperáció célszerű szerződéses kapcsolatának kiépítése (előtérbe helyezve a tartós és komplex együttműködést szolgáló társasági szerződés típusát), továbbá a kutatási láncolat bármely fázisában létrejövő tudományos eredmények abszolút szerkezetű védelmi módszerének biztosítása olyan variáns-regisztert nyújtanak, amely -- ha nem is pótolva a jogon kívüli alapvető tényezőket -- hatékonyan alkalmas közrehatni a tudomány termelőerővé válásának folyamatában.

⁸⁶ L. Hegedűs id. m. 322. old., továbbá legújabban Nyers id. előadás. A hatályos megoldás alapján állva segíti a felmerülő problémák megoldását a szófiai megállapodás egyes fogalmainak értelmezésére vonatkozó 20.029/1968. (V. 31) NGKB sz. határozat.

AZ ÁLLAMI TULAJDONJOG ÉS AZ ÁLLAMI VÁLLALAT

SÁRKÖZY TAMÁS

Az állami tulajdon alapvető strukturális kérdése az állami vállalati alapok tulajdoni helyzete. Természetszerű, hogy amikor a gazdaságirányítás reformjával jelentősen megnövekedett az állami vállalatok gazdasági és jogi önállósága, termelési-forgalmazási és fejlesztési szabadsága, hogy amikor a gazdasági reformot végrehajtó szocialista országokban pozitív vagy negatív módszerrel¹ jogi biztosítékokkal támasztják alá a vállalatok vagyoni cselekvőképességét, úgy a közgazdasági és a jogi tudományos érdeklődés középpontjába került az állami tulajdon szerkezete. Az állami tulajdon ezen relációjának feldolgozása azonban nemcsak a gazdálkodási forma átalakulása folytán lett aktuális.

A tulajdonjog dogmatikai struktúrája szükségképpen a materiális, a közgazdasági tulajdonfogalomra épül. Ugyanakkor azonban az utóbbi években a közgazdasági irodalom a gyakorlati tények alapján felülvizsgálta a gazdasági-termelési, illetve a tulajdonviszonyokról alkotott „stabil normarendszer”-t, és megállapította, hogy ezek az elméleti fogalmak szimplifikáltak, vulgárisak, a gyakorlattal nem verifikálhatók, konkrét tartalmukban lényegében kidolgozatlanok. Ezen felismerés után megindultak a törekvések a szocialista tulajdonviszonyok valóságos tartalmának részletes kidolgozására, az elért közgazdasági eredmények azonban egyelőre még alig tükröződnek a jogirodalomban. Másrészt a közgazdaságtudomány korábban lényegében mellőzte a szocialista gazdasági-termelési, illetve a tulajdonviszonyok gazdaságirányítással való összefüggésének feldolgozását. Mindezen közgazdasági kérdések részleges kihatásaként is megállapítható, hogy az állami tulajdonjog tartalma mind polgári jogi, mind államigazgatási jogi szempontból meglehetősen kidolgozatlan volt. „Az állami szocialista tulajdonjog sajátos jogi problematikája köréből csupán a vállalati operatív igazgatási jog az, amely kimerítő tanulmányozásra került, de az állami szocialista tulajdonjog ehhez képest alapvetőbb más

¹ Pozitív meghatározást tartalmaz például a Szovjet Szocialista Termelő Vállalat Működési Szabályzata (1965. október 4.), vagy az NDK Minisztertanácsának 1967. február 9-i rendelete a népi tulajdonban levő termelő vállalat feladatairól, jogairól és kötelezettségeiről. Az állami vállalatokról szóló magyar jogszabály a 11/1967. (V. 6.) Korm. sz. rendelet az ellenkező, a negatív megoldást választotta.

vonatkozásai nem” — írja Eörsi Gyula 1959-ben, míg Világhy Miklós ugyanakkor megállapítja, hogy ez ideig nem tisztázódott az állami tulajdonjog és a gazdasági igazgatás „merőben új” viszonya.² Célunk ezért az állam gazdasági szervező funkciója és tulajdonosi minősége közötti összefüggés elvi alapjainak, „az állami gazdaságirányítás: az állam tulajdonosi és közhatalmi minőségének egysége” megállapítás tényleges tartalmának vázolója és ennek keretében az összállami és az állami vállalati differenciált tulajdoni és tulajdonjogi megjelenési formák bemutatása.

Kitűzött célunkat azonban csak úgy tudjuk megközelíteni, ha nem szorítkozunk szűken a polgári jogi kérdésekre, hanem messzemenően igénybe vesszük a külső és belső komplexitás módszereit. A vonatkozó közgazdasági és jogi irodalomban többen rámutattak arra, hogy az állami gazdaságirányítás és a vállalati gazdálkodás tulajdoni oldalának összefüggésében érvényesülő tendenciák feltárása komplex társadalomtudományi — közgazdasági, szociológiai, igazgatástudományi, valamint jogi — feladat.³ A szocialista polgári jog tudománya mindig is a tulajdon gazdasági tartalmára kívánta építeni a tulajdonjog alapvető jogintézményét, ez az irány azonban — nem vitásan a közgazdasági tisztázatlanság miatt is — az utóbbi időben elhalványult. Természetesen a jogi megoldáshoz szükséges közgazdasági alap összefoglalásánál nem arról van szó, hogy a politikai gazdaságtani kategóriák teljes mértékben meghatározzák a tulajdonjogi kérdéseket, még kevésbé arról, hogy néhány kiragadott és többféle értelmezést engedő marxi megállapítással kívánjuk beérni, hanem arról, hogy a differenciált, történelmi fejlődésében és minőségében konkrétan feltárt materiális tulajdonfogalomra szándékozunk építeni, a jog viszonylagos önállóságának és eltérő szemléletmódjának messzemenő figyelembevételével az állami szocialista tulajdonjog tartalmának kidolgozását. Másrészt az állami tulajdonjog kérdései nem oldhatók meg kizárólag a polgári jogi árutulajdoni konstrukció alapján, a tartalmi meghatározáshoz feltétlenül szükséges az államjogi és az államigazgatási vonatkozások vázolója is.

Első megközelítésként a tulajdonjogi koncepciót leegyszerűsített alapmodell segítségével kívánjuk felépíteni. Alanyilag az állami tulajdonjogot kizárólag az állami vállalat viszonylatában tárgyaljuk, így a költségvetési szervek, az intézetek, valamint a tanácsi gazdálkodás speciális tulajdonjogi problémáinak kifejtése egyelőre elmarad, a szocialista társulások tulajdonjogi kérdéseivel együtt. Az állami vállalatok közül is a minisztériumi irányítás alatt álló iparvállalat kerül vizsgálódásunk középpontjába — a speciális területek: a mezőgazdaság, a közlekedés, illetőleg a tröszt keretébe tartozó vállala-

² L. Eörsi Gyula: Szocialista polgári jogunk továbbfejlődésének egyes problémái. Jogtudományi Közlöny. 1959. 5. 200 old. és Világhy Miklós: A tulajdonjog formái és a szocialista jogrendszer tagozódása. Jogtudományi Közlöny, 1959. 5.

³ L. Erdei Ferenc és Szabó Kálmán nyilatkozatát. Közgazdasági Szemle. 1965. 6.

latok kérdései háttérbe szorulnak. Tárgyilag alapvetően a termelési eszközök és ezek közül is a jövedelemszerző termelési eszközök tulajdoni problematikájával foglalkozunk, nem pedig a fogyasztási cikkekkel, illetőleg a jövedelemfelhasználó termelési javakkal. Úgy véljük, az ismertetendő megoldás lényegesen eltérésekkel a mellőzött területekre is megfelelően alkalmazható.

Jogi feldolgozás lévén a közgazdasági megalapozásnál a több ellentmondó közgazdasági elméleti felfogás közül ki kellett választani egy olyan koncepciót, amelyre a jogi konstrukció épülhet. Ezt a koncepciót Szabó Kálmánnak a gazdasági-termelési viszonyokról alkotott nézeteiben találtuk meg azzal, hogy nem ragaszkodtunk teljesen az eredeti Szabó Kálmán-i felfogáshoz, hanem az elhangzott kritikákat is figyelembe vettük.

Megjegyezzük végül, hogy mivel az azonos elnevezésű tulajdoni fogalmak közgazdasági és jogi értelme gyakran eltér, gazdasági összefüggésben mindig gazdasági, jogi összefüggésben mindig jogi értelemben használjuk a megfelelő terminus technicust.

I.

1. A tulajdon közgazdasági fogalma

A közgazdaságtudomány a legutóbbi időkig igen véznán vázolta fel a gazdasági-társadalmi rend alapkövének tartott szocialista tulajdon tartalmát. Lényegében csak a szocialista tulajdonviszonyok történelmi megteremtési folyamatának leírására, a különböző tulajdonformák alapjellemzőinek, társadalmiasítási fokuk általános vonásainak felvázolására, az állami tulajdon elsődlegességének hangsúlyozására és tervszerűségének globális emlegetésére szorítkozott. Ezen elvi sivárság elméleti oka lényegében Sztálinnak a gazdasági-termelési viszonyok elemeiről adott közismert három rétegű definíciója.⁴ Ezen definíció alapján az általánosan uralkodó szocialista elmélet a tulajdonviszonyt a gazdasági-termelési viszonyok egyik csoportjának, mégpedig statikus elemének fogta fel, és ezzel szoros összefüggésben a tulajdont csak a tulajdonforma szintjén vizsgálta.

A tulajdon ilyen szemlélete nagyfokú leegyszerűsítést tartalmaz, és így alkalmatlan a szocialista tulajdon tartalmának feltárására, mert csak a tulajdonforma társadalmi-gazdasági formáció szintű minőségét fejezi ki, a szocialista tulajdont csak a kapitalista magántulajdonhoz való viszonylatban vizsgálja, csupán kizsákmányolás mentességét hangsúlyozza, és így a szocialista tulajdon gazdasági funkcionálásának, működési formáinak tárgyalása elmarad. A tulajdon ezen felfogás mellett csak a tulajdonforma — gazdasági-társadalmi alakzat változásával egyidejűleg történő — átalakulása formájában fejlődőképes, adott társadalmi-gazdasági rendszeren belül merev, mozdulatlan. Aligha mondható viszont, hogy akár az állami, akár a szövetkezeti tulajdon

⁴ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. 1953 72. old.

társadalmi-gazdasági színvonala, gazdálkodási formái ne fejlődtek volna pl. hazánkban 1948 óta.

Az előzőekkel összefüggésben ez a nézet egyszerűen képtelen a tulajdon mennyiségi oldalának kifejezésére. Szabó Kálmán szellemes példájával élve, 1960-ban a Szovjetunióban és Mongóliában egyaránt 100%-os volt az ipar társadalmasításának foka, de azért mégsem lehet mondani, hogy a két ország iparában azonos fejlettségű a szocialista tulajdon, hiszen termelőerők volumene, technikai-gazdasági szintje gyökeresen eltér.⁵ A mennyiségi relációk gazdasági-termelési, illetve a tulajdonviszonyokból való kiűzése és teljes mértékben a termelőerőkhöz való kapcsolása a burzsoá „eldologiasodási” tendenciával szemben a másik hibás véglet, amely végső fokon arra vezet, hogy a termelés sokat hangoztatott primátusa ténylegesen elvész tulajdoni szempontból. Ugyanis így szükségképpen az egyes tulajdonformákon belüli termelési folyamatok közömbösek, és tulajdoni jelentőséggel csak a tulajdonformák határain levő gazdasági jelenségek bírnak, ezáltal pedig a súly automatikusan a forgalom és az elosztás felé tolódik el, holott a szocialista tulajdon gyakorlati lényege a társadalmi szükségletre termelés.

A tulajdon fogalma akkor válik elevenné és fejlődésképpessé, ha összevetjük a gazdasági-termelési viszony fogalmával. A tulajdon a természeti javak társadalmi elsajátítása, sajátta tétele — mondotta Marx. A természet társadalmi elsajátítása viszont a munkaerő és termelési eszközök egyesítése útján megy végbe a gazdasági forgalom valamennyi, tehát a termelésre, forgalomra és elosztásra egyaránt kiterjedő területén. A tulajdon tehát — mint erre Marx több helyen utal⁶ — nem egy keret, amely összefogja a gazdasági-termelési viszonyokat, amely alapján azok kibontakozhatnak, hanem maga a gazdasági-termelési viszony, teljes mértékben és körben azonos azzal, csak amikor a tulajdonviszony kifejezést használjuk más szempontból, elsajátítási nézőpontból vizsgáljuk ugyanazt a jelenséget. Amikor a gazdasági-termelési viszonyról beszélünk, szemléletmódunk az, hogy a gazdasági tevékenység formája, folyamata alapján kísérjük végig a termék útját a különböző gazdasági szférákban, és az emberek gazdasági folyamat szerinti technikai és társadalmi kapcsolatait vizsgáljuk, amikor pedig tulajdonviszonyról beszélünk, akkor elsősorban az elsajátítás, azaz a dolog és a tulajdonos viszonylatában tárjuk fel a technikai és társadalmi kapcsolatokat. A tétel tehát tulajdonkép-

⁵ L. Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó. 1964. 61. old.

⁶ „A tulajdon amennyiben ez csak a termelési feltételekhez., mint az övéihez való tudatos viszonyulás csak maga a termelés által valósul meg”. (A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra. Bp. 1953. 28 old.) „Minden termelés a természet tulajdonbavétele az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak segítségével”. (Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatába. Szikra. Bp. 1951. 12. old.) „Az egyének egymáshoz való viszonyai a tulajdon, a nyersanyaggal, a munkaeszközzel és a munkatermékekkel kapcsolatban”. (Német ideológia. Szikra. Bp. 1951. 78. old.)

pen nem is úgy hangzik, ahogy Marx szimbolikus értelemben használta, hogy a tulajdon egyenlő a gazdasági-termelési viszonyok összességével,⁷ hanem úgy, hogy az egyes gazdasági-termelési viszonyok azonosak a tulajdonviszonyokkal, előbbieik összege egyenlő utóbbiak összességével.⁸

A gazdasági-termelési viszonynak — tehát a tulajdonviszonymnak is — két oldala van, nevezetesen a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági relációk.⁹ A megkülönböztetés lényege az, hogy a technikai-gazdasági viszony — amely ugyancsak társadalmi viszony, a gazdasági-termelési viszony technikai oldala — elsősorban a gazdasági-termelési viszony tárgyiasult vonásait, az ember és a természet kapcsolatát tükrözi, feltüntetve a gazdasági-termelési viszony mennyiségi vonatkozásait, a társadalmi munkaterületek technikai tagoltságát, az emberek technikai kooperációját (pl. népgazdasági ágak közötti kapcsolatok, a termelőerők fejlettsége, a termelő szervezetek gazdasági-kapcsolati formái, a vállalati alapok megoszlási arányai stb.). A társadalmi-gazdasági relációk ezzel szemben a gazdasági-termelési viszony elsődleges társadalmi jellegét emelik ki, tehát főleg az osztályviszonyokat. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a két reláció egy és ugyanazon jelenség két oldala, amelyek elválaszthatatlanok és kölcsönösen áthatják egymást, valamint hogy minden társadalmi-gazdasági viszony, mind a termelés, mind a forgalom, mind az elosztás területén rendelkezik technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági árnyalattal egyaránt.

Most már csak tulajdoni aspektusból nézve, a tulajdonviszony technikai-gazdasági oldala kifejezésre juttatja az elsajátítás mennyiségi növekedését, technikai kapcsolatait, kooperációs fejlődését, munkaszervezeti viszonyait. A tulajdon társadalmi-gazdasági relációja viszont azt fejezi ki, hogy minden elsajátítási folyamat más személyek elsajátításából való kizárását, mások előli elsajátítást jelent. Az elsajátítás kizáró oldala különösen akkor kap erős társadalmi élt, ha az egyedi tulajdonviszonyokat a kizártak köre szerint általánosítjuk. A tulajdonviszonyok meghatározott csoportjait, amelyben a tulajdonviszonyok társadalmi-gazdasági oldala emelkedik ki elsősorban, tulajdonformának nevezzük. A tulajdonforma a gazdasági jelenségek koncentrált kifejezése és így erőteljesen politikai jellegű. A tulajdonforma elsődlegesen az osztályviszonyok tulajdoni kifejezése.

A tulajdonnak a gazdasági-termelési viszonyal való azonosítása és differenciált (technikai és társadalmi) felfogása lehetővé teszi a valódi marxi „végtelenül sok árnyalatú” és „állandó történeti változásnak” alávetett tulaj-

⁷ Bírálja ezt a tételt Bratusz. (A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1964. 13. old.).

⁸ L. Szabó Kálmán: i. m. 60. old.

⁹ Ezt a viszonylatot Csagin—Harosev társadalmi-termelési és termelési-technikai (A termelő erők és a termelési viszonyok kategóriájáról (VOPROSI FILOSZOFII. 1958. 2. 13—14.). Oscar Lange a termelés-technikai mérleg törvényei, illetve az emberi viselkedés és az emberi tevékenységek összefonódásának törvényei (A politikai gazdaságtan I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1965.) néven ismeri.

donfogalom kibontakozását, tartalmi kifejtését. Hiszen így a tulajdon technikai-gazdasági relációja kifejezésre juttatja, hogy mennyit fejlődtek pl. hazánkban a szocialista szektor termelőeri, gazdálkodási kapcsolatai, formái stb.¹⁰

A szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a társadalmi tulajdon viszonyaira két alapvető vonás jellemző. Egyrészt a szocializmus anyagi-műszaki bázisának lerakása, az ipari és tudományos forradalom, a tömegtermelés következtében a technikai-gazdasági relációk rendkívül bonyolultak, tükrözve a termelőerők magas koncentrációs fokát. Nem személyi kistermelők állnak tulajdonosként szemben egymással, hanem a gazdasági kapcsolatok felsorolhatatlan konglomerátuma alakul ki az önmagukban is a gazdasági-termelési folyamatok sokaságát egyesítő társadalmi-gazdasági szervezetek között. Másrészt a tulajdonviszony technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági oldalának egymáshoz viszonyított súlya történelmileg változó. Marx—Engels műveiben, akik a kapitalista gazdaság kritikai elemzésével és kizsákmányoló—elnyomó jellegének feltárásával foglalkoztak, szükségképpen a burzsoá magántulajdon társadalmi-gazdasági relációja, osztályjellege került előtérbe. Ugyanez a reláció, tehát a tulajdonforma dominál természetesen a proletárforradalom győzelmét közvetlenül követő időszakban is. Alapvetően megváltozik azonban a helyzet a „ki kit győz le” kérdés eldöntése után, a szocialista gazdasági-termelési viszonyok megszilárdulásával, a szocializmus teljes felépítésének stádiumában. Az antagonisztikus osztálytagozódás általános felszámolásával, a kizsákmányoló gazdasági-termelési viszonyok megszűnésével, a szocialista tulajdonformák abszolút fölényével a szocialista tulajdonviszony társadalmi-gazdasági relációja szükségképp viszonylag háttérbe szorul, és domináns szerepet kap a technikai-gazdasági oldal. Miért? Azért, mert a szocializmus alapvető gazdasági-termelési viszonya a társadalmi termelés és a személyi társadalmi szükséglet közvetlen kapcsolata, a termelés közvetlen célja a társadalmi szükséglet kielégítése, a lényeg a termelés árnyos növekedésén, a növekményráta fokozásán van a szükségletek minél teljesebb és jobb kielégítése érdekében. A természet javainak elsajátítását maximálása érdekében a technikai kapcsolatokat hatékonyabbá kell tenni, ezért a fejlődés jelenlegi szakaszán közgazdaságilag a tulajdonviszony tech-

¹⁰ A gazdasági-termelési viszonyok elméletének újabb marxista interpretációiban számos ellenvéleménnyel találkozhatunk a gazdasági-termelési viszonyok és a tulajdonviszonyok teljes azonosításával kapcsolatban. Oscar Lange szerint a tulajdonviszony az alapja az összes többi termelési viszonynak (i. m. 32. old.), Földes Károly pedig a szocialista tulajdont a szocializmus alapvető termelési viszonya egyik oldalaként fogja fel. (Földes Károly: *A szocialista tulajdon és az árutermelés*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. 56. old.) Földes egyébként elismeri, hogy tágabb értelemben a termelési viszonyok azonosak a tulajdonviszonyokkal, de szűkebb értelemben a tulajdonviszonyok nála is a termelési viszonyok elemeként szerepelnek (34. old.). A technikai-gazdasági relációk termelési és ezáltal tulajdonviszony jellegét Földes tagadja, ezeket a relációkat a termelőerőkhöz sorolja (21. old.). Ennek megfelelően Földes többször is hangsúlyozottan a tulajdont tulajdonformaszinten fogja fel (pl. 35. old.), mellőzve azt a körülményt, hogy a tulajdonforma az egyedi tulajdonviszonyok általánosításából származik.

nikai, vagy más szóval pozitív oldala a szocialista tulajdon lényege éppen a szocializmus gazdasági alaptörvénye következtében.

A tulajdon tárgyi értelemben tehát elsajátítás (a természet tárgyainak sajátta tételével kapcsolatos technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyok). Nemcsak a tulajdonjog intézményének van azonban tárgyi és alanyi fogalma, ez a differenciálás a közgazdasági tulajdonnál is megtalálható, a tulajdonviszony szemlélhető ugyanis a tulajdonviszony alanyának nézőpontjából is. A gazdasági folyamatok, törvényszerűségek ugyanis nem tisztán objektívek, hanem az emberek szándékolt, tehát tudati és akaratlagos gazdasági cselekvései útján valósulnak meg. A természeti javak elsajátítása a tulajdonos részéről nem öncél, hanem végső fokon szükséglet kielégítését szolgálja. A tulajdonos tulajdona tárgyait hasznosítani kívánja. A hasznosítás alapvetően két irányban történhet: belső és külső irányban. Végletekig leegyszerűsítve a gazdasági folyamatot, a belső irány a termelés és a termelés eredményének saját fogyasztásra való felhasználása (használati érték létrehozása, illetve birtoklása, használata, elfogyasztása — a javak „élvezete”). Külső irány: a termelés eredményének gazdasági kapcsolatokban más szükségletkielégítésre alkalmas termékre való elcserélése (értéktermelés, árucseré). Természetesen a fejlett termelőerejű, magas technikai színvonalon álló társadalomban a hasznosítás e két alapiránya hallatlanul bonyolult formákban, egymást állandóan áthatva, a gazdasági részmozzanatok millióiban jelentkeznek. (Egy vállalat termékbeszerzésében, termelésében, termelőfogyasztásában, termékértékesítési tevékenységében a külső és belső hasznosítás számtalan formája található meg.) A gazdasági cselekvő számára a tulajdon a hasznosítás módjának választási lehetőségét, azaz a dologgal való rendelkezés jogosultságát jelenti. A tulajdon akaratli oldalra vetített lényege a rendelkezés. A rendelkezés közgazdaságilag tehát nem a tulajdon egyik részjogosítványa, hanem maga a tulajdon az alany aspektusából.¹¹

A tulajdon technikai-gazdasági relációinak sokrétűsége folytán a tulajdon akaratli vetülete, a rendelkezés is bonyolult áttételeken keresztül nyilvánul meg. Az elsajátítás, a gazdasági munkamegosztás és tevékenység csere a termelésben, a forgalomban és az elosztásban egyaránt számtalan formában érvényesül, és ez a rendelkezés lehetőségének is több alakzatát hozza létre. Marxtól vett példával élve, jól mutatja az elsajátítás osztódását a kölcsöntőke-mozgás. A bank hitelt ad a termelővállalatnak, a pénztőke a termelésben funk-

¹¹ A közgazdaságtudományokban meglehetősen eltérő felfogások jelentkeznek a rendelkezés tulajdoni szerepét illetően. Leggyakrabban a rendelkezést a joggal egyezően tulajdoni részjogosítványnak tekintik. A Szocializmus Politikai Gazdaságtana című tankönyv (Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1967.) szerint a tulajdon két elemet foglal magában: a rendelkezést és a gazdasági érdek megvalósítását, az effektív gazdasági felhasználást (59. old.) Véleményünk szerint ez a szétválasztás helytelen, mert a gazdasági érdek, mint a rendelkezés motívuma és a gazdasági felhasználás, mint a rendelkezés fizikai megjelenése, elválaszthatatlan a rendelkezéstől, amely viszont teljeskörűen egyezik a tulajdon alanyi fogalmával.

cionál és kamattal megfejelve tér vissza a hitelezőhöz. Ebben a folyamatban elsajátító mind a bank, mind a termelővállalat, de elsajátító jellege más és más időpontban és más és más módon (nyereség — kamat) hangsúlyozódik ki. A tulajdonviszonyban a rendelkezés osztódásai lehetősége fejletlen termelőerők esetén is „benne van” (pl. valaki dolgát bérbe adja. A bérbeadó díjat kap dolga időleges használatára való átengedéséért — a bérbeadás az elsajátítás külső hasznosítási formája. A bérlő a dolgot saját gazdasági tevékenységében hasznosítja vagy albérbe adja — ez az ő részéről ugyancsak elsajátítás), de különösen fokozódik ez a tömegtermelés, a magas technikai-gazdasági fejlettség időszakában. A szocializmus politikai gazdaságtantudománya a rendelkezési jogosultság „elrelativizálódását” világosan felismerte az imperializmusban, de pusztán annak leplező, meghamisító, anonimitására törekvő tendenciával azonosította, és így nem hangsúlyozta ki, hogy e jelenség — mivel objektív magja a termelőerők fejlettsége — a szocializmusban is szükségképpen hat. A szocialista gazdasági folyamatokban is tehát egy és ugyanazon természeti javak vonatkozásában többféle elsajátítás érvényesülhet, bizonyos relációkban más és más gazdasági cselekvőt illet meg a rendelkezés lehetősége (más a közgazdasági tulajdonos), másrészt egy és ugyanazon viszonylatban is több közgazdasági tulajdonos lehet, rendelkezési joguk a legkülönbözőbb arányban oszthat meg közöttük, illetve a jogosítványok súlya állandóan változhat.

A közgazdasági tulajdonviszonyok alanyi elrelativizálódását, azt, hogy egy és ugyanazon dologra nézve egy és ugyanazon időpontban többféle közgazdasági tulajdonos létezhet, általában nem fogadják el. Földes Károly hivatkozott munkájában foglaltak szerint nem mindig a tulajdonos rendelkezik teljesen tulajdonával, a tulajdonosi kritérium ilyenkor az, hogy a tulajdonos részesedjék a megtermelt érték egy részében. De mi dönti el közgazdaságilag, hogy ki a tulajdonos akkor, ha mind a két gazdasági cselekvő egyaránt különböző fokú (vagy egyenlő) rendelkezési lehetőséggel bír és a tulajdon bizonyos mértékben mindkettőnél realizálódik is? Erre a kérdésre Földes Károly nem válaszol, de megadja a feleletet az alábbi Oscar Lange-től vett idézet: „A termelési eszközök tulajdona az a társadalmi viszony, amelyen az összes többi termelési viszony alapul. Ez az alapvető viszony a termelési eszközök birtoklása alapján jön létre. Itt nem véletlen birtoklásról van szó, hanem a társadalom tagjai által elismert birtoklásról, amelyet az emberi együttélés társadalmilag elismert szabályai . . . vagyis a szokás vagy a jog őriznek. Az ilyen birtoklást nevezzük tulajdonnak”¹². Más szóval gazdasági kritériumok híján felépítményi elemekkel magyarázzák a materiális tulajdont, a tulajdonjog intézménye dönti el, hogy ki a közgazdasági tulajdonos. Ez a felfogás aligha helyes, és könnyen arra a következtetésre vezethet, hogy közgazdaságilag csak a gazdasági-termelési viszonyok fogalmának van létjogosultsága, a tulajdon pedig kizárólag jogi fogalom. Ezzel szemben a

közgazdasági tulajdont belülről kell megmagyarázni, amely belső értelmezés szükségszerű eredménye a közgazdasági tulajdon alanyi elrelativizálódása — közgazdaságilag mindenki tulajdonos, aki valamilyen módon és mértékben rendelkezik és elsajátít.

2. A gazdálkodási forma tulajdoni jellegéről

A társadalom gazdasági alapja (gazdasági rendszer) nem ér véget a gazdasági szerkezetet képező gazdasági-termelési viszonyokkal; szerves része a gazdasági termelési viszonyok és a felépítmény közé ékelődő gazdálkodási forma. A gazdálkodási forma a gazdálkodási rendszer „felszíni jelensége, összetevője”, a gazdasági termelési viszonyok formája, „külső alakja”, mint minden forma tartalma által, a gazdasági szerkezet által meghatározott, de viszonylagos önállóságot is élvez. Ez a viszonylagos önállóság részben abból is adódik, hogy mint felületi összetevő a felépítménnyel „közvetlenül határos”, ezért bizonyos értelemben vegyes (alap-felépítményi) jellegű — a gazdálkodás formái szükségszerűen át vannak szöve ideológiai, politikai, jogi összetevőkkel.¹³

A gazdálkodási forma egynemű fogalom a gazdasági mechanizmussal. A szocialista tervgazdálkodás formának két történelmi alapmodellje különböztethető meg a direkt (tervutasításos, centralizált) és az indirekt (szabályozott piaci, decentralizált) tervgazdálkodási mechanizmus.

A gazdálkodási forma keresztmetszetben felöleli a gazdálkodás szervezeti kereteit és a közöttük, illetve kereteikben végbemenő gazdasági tevékenységet, azaz a gazdasági tevékenység lebonyolítási módját (tervezés-szervezés, pénzforgalom, hitelrendszer, anyagi érdekelttség-ösztönzés módjai stb.),¹⁴ hosszmetsetben viszont — és ez jóval fontosabb, strukturális osztályozás — a gazdálkodási forma központi gazdaságirányításra és gazdálkodó szervei (vállalati, szövetkezeti stb.) működésre osztható. A gazdálkodás két „sűrűsödési pontja” a népgazdasági és a vállalati szint, az indirekt tervgazdálkodási modell is — mint ahogy ezt az NDK 1968. április 6-i Alkotmányának 9. cikk 3. bekezdése alaptörvényi erővel rögzíti — a központi gazdaságirányítás és a gazdaságilag elkülönült, árutermelő vállalati gazdálkodás arányos és harmonikus egybekapcsolására törekszik. Az alkotmányos megfogalmazás utal arra, hogy a népgazdasági szint a központi gazdaságirányítással, a vállalati gazdálkodás az árutermeléssel függ elválaszthatatlanul össze. Mindezt Kovács Géza a gazdasági törvényszerűségek nyelvén úgy fejezi ki, hogy a gazdasági mechanizmusnak két hordozó törvénye van, vertikálisan az „X”

¹² L. Földes Károly i. m. 38. old., Oscar Lange i. m. 32. old.

¹³ Szabó Kálmán: i. m. 76. és köv. old.

¹⁴ L. Hegedűs András: A tervgazdálkodás konkrét rendszeréről. *Közgazdasági Szemle*, 1960. 10.

törvény, mint a gazdasági élet központi tudományos szervezésének törvényszerűsége (elemei: a központosítás, az utasítás, az alá- és fölérendeltség stb.) és az értéktörvény, mint a gazdasági kapcsolatok horizontális egybefonódásának törvénye.¹⁵

Ha a gazdálkodási forma a gazdasági-termelési viszonyok formája, úgy a gazdasági-termelési és a tulajdonviszonyok azonosságánál fogva felületi összetevője a tulajdonviszonyoknak is. Továbbá szükségképpen végigvonul a gazdálkodási formán a tartalom (gazdasági-termelési, ill. a tulajdonviszonyok) technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációkra való osztódása, külső alakja a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági viszonyoknak egyaránt.

A gazdálkodási formát tehát nem lehet egyszerűen beleolvasztani a gazdasági-termelési viszonyokba, mint Földes Károly teszi. Még helytelenebb a gazdálkodási formát a technikai-gazdasági relációkkal azonosítani és a gazdálkodási forma külön közgazdasági és külön jogi értelméről beszélni —, a gazdálkodási forma komplex — benne a közgazdasági és a jogi elemek szerves egységet képeznek.¹⁶

A gazdálkodási forma tulajdoni és technikai-gazdasági, illetve társadalmi-gazdasági relációjú tartalma szükségképp végigvonul a gazdálkodási forma két hosszszetszerű összetevőjén, a központi gazdaságirányításon és a vállalati gazdálkodáson egyaránt. Indokoltnak látszik azonban ezen tétel részletes bizonyítása, amelyet célszerűségi okokból a központi gazdaságirányításra nézve később, a gazdasági elkülönültség, az áru- és érdekviszonyok kategóriáira nézve pedig ebben a fejezetben végzünk el.

A társadalmi termelés mindvégig feltételezi a társadalmi munkamegosztást, tehát bizonyos technikai elkülönültségi viszonyokat. A gazdasági elkülönültség azonban nem pusztán technikai, hanem gazdasági-társadalmi és ennek megfelelően történeti kategória. A gazdasági elkülönültség megjelenése és formája szorosan függ a termelőerők fejlettségi szintjétől. Akkor jön létre a gazdasági elkülönültség, amikor a termelőerők állapota lehetővé tette bizonyos terméktöbblet képzését. Ezzel „..... egyszersmind megjelentek az első vagyoni különbségek, tanúsítva valamilyen fokú gazdasági elkülönültség tényét és az egyenlőtlen elsajátításnak nemcsak lehetőségét, hanem a lehetőség valóra váltását is. Az egyenlőtlen elsajátítás lehetősége színre hozta a külön anyagi érdeket ...”¹⁷ A gazdasági elkülönültség szükségszerűvé teszi a gazdasági alanyok közötti tevékenységcsere széles körét, megjelenik a gazdasági elkülönültség tipikus történeti formája (a naturál gazdálkodást most

¹⁵ L. Kovács Géza: Gazdaságpolitikai célok és a mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1968. 139. és köv. old.

¹⁶ L. ezt az utóbbi nézetet Erdősy Emil: Kritikai megjegyzések a belső gazdasági bűncselekmények koncepciójához. Jogtudományi Közlöny, 1968. 9.

¹⁷ Szabó Kálman: i. m. 108. old.

elhanyagoljuk) a piacra termelő gazdaság. „A gazdasági elkülönültségi viszonyok évezredek óta az árucserre alapjául szolgáltak, vagyis mint áruviszonyok ezek jelentek meg az árutermelő viszonyok különböző formáiként.”¹⁸ A fenti idézetek úgy véljük jól szemléltetik a gazdasági elkülönültség, érdekelttség, árucserreviszony kialakulását, dialektikus kölcsönhatását és egyben azt, hogy ebben a kölcsönviszonyban a gazdasági elkülönültség az elsődleges, az anyagi érdek csak az elkülönültség velejárója és következménye, az árucserre pedig a gazdasági elkülönültség egyik kifejezési formája.

Marx a szocializmusra vonatkozó előfeltevéseiben e három fogalmat a magántulajdon tulajdonformájához kötötte, és úgy vélte, hogy a szocializmusban nem lesz gazdasági, hanem csak technikai elkülönültség, nem lesz árutermelés, „az egyéni munka nem kerülő úton válik az összmunka részévé”. A Szovjetunió tényleges gyakorlatában azonban rövid időn belül megállapítást nyert, hogy az előfeltevések szerinti gazdálkodás szemben áll az objektív gazdasági törvényszerűségekkel. A gyakorlat elméleti hatása iránt rendkívül érzékeny Lenin 1921-ben híres október 21-i beszédében kijelenti, hogy „tévedtünk, amikor azt hittük, hogy nincs szükség áruviszonyokra”.¹⁹ A Szovjetunióban az 1920-as évek elejétől kialakult az alapvetően tervutasításos, korlátoltan érdekelttségi gazdálkodási forma, amely az erős központosítás mellett elismeri a szocialista szektorban is a gazdasági elkülönültséget, az áruviszonyt és a vállalati anyagi érdekelttséget.

A direkt tervgazdálkodási rendszerben a gazdasági elkülönültségről, az áruviszonyokról és a vállalati anyagi érdekelttségről az alábbi általános fel fogás alakult ki:

Úgy véltük, hogy valódi gazdasági elkülönültség a társadalmi tulajdon területén csak a szövetkezeti tulajdonnál valósul meg, az állami vállalat gazdasági elkülönültsége tulajdonképpen szervezés-technikai, az elkülönültséget mintegy „mesterségesen” építették ki az önálló gazdasági elszámolás révén. Valódi áruviszonyról ennek megfelelően az állami szektor vonatkozásában csak a tulajdonforma határán lehet beszélni; azért van az állami szektoron belül áruforma (tehát csak formai-technikai kategória), mert e szektoron kívül valóságos árutermelés van. Az állami szektort belül teljes érdekazonosság jellemzi. Az érdekkülönbségek látszólagosak, mesterségesen kiépítettek, azt szolgálják, hogy a „különválasztott és a másik állami vállalattal szemben is érvényesülő érdeke sarkallja arra a vállalatot, hogy árgus szemekkel őrködjék az állami érdek érvényesülésén.”²⁰ Az áruviszony szükséges, megtűrt rossz a szocializmusban, idegen test gazdasági rendszerünkben. „Az áruviszonyok az anarchiát és az érdekellentétet alapvetően vérükben hordozzák.” „Az

¹⁸ Szabó Kálmán i. m. 104. old.

¹⁹ Lenin: Az októberi forradalom 4. évfordulójára. Művei 33. köt. Szikra. Bp. 1953. 326. old.

²⁰ L. Eörsi Gyula: A tervszerződések. Akadémiai Könyvkiadó. Bp. 1957. 119. old.

áruviszonyok alaptermészete az anarchia, az áruviszony konkurenciában tenyésztett, kizsákmányolást hordozó, válságokra vezető.” „Az együttműködés és az állami befolyásolás ellentétes az áruviszony elvont belső jellegzetességeivel, mozgásuk belső törvényszerűségeivel.” Az együttműködést tehát az áruviszony „szocialista bekerítése” révén kívülről kell belevinni az áruviszonyokba.

Ez az ismertetett elméleti felfogás jól tükrözte a direkt gazdaságirányítás gyakorlati gazdálkodását. Valóban, amíg az irányító szerv a vállalattal szemben mindent megtehetett, a vállalati gazdálkodás legapróbb részleteibe rendszeresen beavatkozott, a vállalati eszközökkel korlátlanul rendelkezett, továbbá amíg szinte minden vállalati cselekvés mögött központi impulzus húzódott meg, a vállalat árukapcsolatainak létét és tartalmát közhatalmi úton határozták meg, és az árucserre alapvetően tervrészletező, tervteljesítést ösztönző, illetve tervellenőrző funkcióit töltött be, addig aligha lehetett beszélni tényleges gazdasági elkülönültségről és áruviszonyról.

A gazdasági elkülönültség, áruviszony, vállalati anyagi érdekelttség ilyen gazdaságpolitikai megítélése egyre növekvő feszültséget idézett elő a termelőerők és a gazdasági-termelési viszonyok között. Ezen feszültség feloldása a tervgazdálkodási forma reformja. Tulajdonképpen csak ebben az új, alapvetően érdekelttségi jellegű gazdálkodásban válik valóban vállalattá az állami vállalat, alakul igazán áruvá a termelési eszköz, teremődik meg az áruforgalom a vagyoniilag önálló vállalatok között.

Az új gazdasági mechanizmus talaján a korábbi állásponttól gyökeresen eltérő nézeteket alakíthatunk ki a gazdálkodási forma tárgyalt elemeinek szocializmusbeli jellegéről:

A gazdasági elkülönülés és az áruviszony nem kötődik a magántulajdon létehez, hanem a termelőerők fejlettségi foka miatt szükségképpen objektíve létezniök kell „naturwüchsig” a szocializmusban is mindaddig, amíg a termelőerők fejlődése lehetővé nem teszi a kommunizmusbeli termékbőség megteremtését. Ezeket a gazdasági jelenségeket tehát nem önkényesen hozzuk létre, mesterséges létrehozásuk csak annyiban „mesterséges”, hogy a tudatos gazdasági cselekvésünket az objektív törvényszerűségekhez igazítjuk, másrészt ezen jelenségek kommunizmusbeli megszűnéséhez (mint az áruviszonyok jelentőségének szovjetunióbeli növekedése is bizonyítja) éppen nem korlátozásuk, hanem — a tagadás tagadásának dialektikus törvénye alapján — kiteljesedésük útján lehet eljutni.

A szocialista vállalatok nem csupán technikai-gazdasági alapegységek, hanem „társadalmi-gazdasági csomópontok is, a közérdektől és az egyéni érdektől egyaránt különböző közvetlen anyagi érdek hordozói”.²¹ A gazdasági

²¹ Szabó Kálmán: Az új gazdasági mechanizmus és munka szerinti elosztás mérése (Közgazdasági Szemle. 1966. 6.)

elkülönültség következtében az állami vállalatban végzett munka sem közvetlenül társadalmi munka, hanem lokális munka. Az áruviszony szocializmusbeli fennmaradásának ugyanúgy, mint a gazdasági elkülönültségnek, végső oka a termelőerők viszonylagos fejletlensége, de az áruviszonyok létének közvetlen oka a gazdasági elkülönültség. A lokális munka ugyanis csak a piacon keresztül válhat teljesen össznépi munkává. A gazdasági elkülönültség, az áruviszony azonban nemcsak technikai-gazdasági, hanem társadalmi-gazdasági reláció is. A vállalati lokális munka már nem magán, hanem — ha nem is teljesen össznépi — de társadalmi munka, közvetlen és elválaszthatatlan kapcsolatban van az össznépi munkával — „ezen két oldal megkülönböztetése csak egymásra vonatkoztatva és egymással való kölcsönös feltételezettségük elismerése mellett jogosult.”²² A gazdaságilag elkülönült árutertermelő munkának társadalmi jellege jól mutatja, hogy a szocialista gazdasági elkülönültségi viszonyok nem egyenlők a kapitalizmus gazdasági elszigeteltségi viszonyaival; egészen más minőségű áruviszonyról van szó.

Az előzőekből következik, hogy az áruviszony elvont sémája korántsem hordozza magában az anarchiát stb., hanem a kapitalizmus specifikus kizsákmányoló gazdasági-termelési viszonyai, a gazdasági elszigeteltség teszi az áruviszonyt ilyen jellegűvé. Az áruviszony tehát nem idegen test a szocializmusban, nem az absztrakt áruviszonyt kell megszelídíteni, hanem a kapitalista áruviszony helyett más minőségű, szocialista árutertermelés kibontakozásának gazdasági feltételeit kell megteremteni. A szocializmusbeli gazdasági elkülönültség társadalmi lényegéből szorosán következik, hogy az együttműködés a szocialista áruviszony szerves része a társadalmi preferenciákkal együtt — nem kell tehát külső jogi eszközökkel az állami támogatást és az együttműködést „bevinni” az áruviszonyba, mert az benne van, és a jog lényegében (minden aktív visszahatás mellett is) csak ezt a jelenséget tükrözi. Az áruviszony ezen együttműködési eleme azonban egyáltalán nem mossa el a külön gazdasági érdeket. Az indirekt gazdálkodásban a viszonylagos vállalati érdekellentétek éppen hogy nem kerülnek korlátozás alá, sőt az összeütközést kedvezményezik, mert éppen az eltérő érdekek összeütközésének eredőjeként bontakozik ki az osztársadalmi érdek.

A gazdasági elkülönültség, áruviszony, vállalati érdekelttség fogalmi valódi szocialista jellegének feltárása egyben megvilágítja ezen kategóriák és a tulajdonviszony kapcsolatát. Nevezetesen ezeket a fogalmakat a marxizmus klasszikusai mindvégig következetesen tulajdoni kategóriákként használták, csakhogy a tulajdon egyik konkrét formájával, a magántulajdonnal azonosították. Ha pedig bebizonyosult, hogy a szocialista gazdasági-termelési viszonyok az előfeltevésekkel szemben elkülönültségi és áruviszonyok, úgy nem az elkülönültségi és az áruviszonyok tulajdoni jellegét kell tagadni,

²² L. Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. 328 old. Tagadja a lokális munka különválását. Földes Károly: i. m. 186 old.

hanem el kell ismerni a szocialista tulajdon elkülönültségi és árumozzanatait. A gazdasági elkülönültség szervezeti formái, belső felépítése, az árukapcsolatok funkcionálása stb. a tulajdonviszony technikai-gazdasági relációit képezik, a gazdasági elkülönültség kizáró, illetve a vállalati termelőmunka lokális jellege és osztársadalmivá válása a piacon ezen tulajdonviszony társadalmi-gazdasági oldala. Az ismertetett tartalmú gazdasági elkülönültség és áruviszony a szocialista tulajdon specifikus jellemzője — a gazdasági elkülönültség minden formája tulajdoni kategória, az áruviszony nem keletkezhet árutulajdon nélkül.²³

Az első két kérdéskör lezárásául megemlíttjük, hogy az itt bírált közgazdasági nézetek mélyen beivódtak jogirodalmunkba. A művek többsége a materiális tulajdont statikusan és tulajdonforma szinten fogja fel. Bratusz például hivatkozott munkájában a „tulajdon egyenlő elsajátítás” marxi tételt „értelmezve” kifejti, hogy tulajdonképpen a tulajdon nem is elsajátítás (hiszen akkor mozgást is kifejezne!...), hanem az elsajátítás előzménye, illetve következménye (nyugalmi állapot).²⁴ A technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági relációk megkülönböztetést a szerzők zöme nem hasznosítja, aki pedig igen, az a technikai-gazdasági relációkat tévesen számúzi a vagyoni, illetve tulajdonviszonyok területéről.²⁵ Számos meglehetősen leegyszerűsített, torzító megnyilatkozást tapasztalhatunk az áruviszonyok szerepének értékelésénél is.

3. A közgazdasági és jogi tulajdonfogalom kapcsolata. Az áru-tulajdonjog jellemzői

A tulajdon közgazdasági és jogi fogalma közötti viszony tisztázása azért lényeges, mert ezen kategóriák egyes elemei az irodalomban igen gyakran keverednek. A bizonytalanság egyik oka kétségt kívül az, hogy a két tulajdonfogalom összefüggéseinek elvi alapjait általában meglehetősen leegyszerűsítik.

Plechanov nyomán elterjedt nézet, mely szerint a tulajdonviszony és tulajdonjog között közvetlen kapcsolat van, „a tulajdonjog a termelési viszo-

²³ Az újabb közgazdasági irodalomban egyesek változatlanul tagadják a valódi gazdasági elkülönültség, illetve áruviszony létét a szocializmusban. Pl. N. J. Alexejev: A dolgozó, a vállalat és a társadalom, Voproszi Filozofii. 1966. 12.), mások viszont a szocializmusbeli gazdasági elkülönültség és áruviszony tulajdoni jellegét tagadják, mint pl. Osztrovityanov (A kommunizmus építése és az áruterelés, Voproszi Ekonomiki. 1961. 10.) vagy Földes Károly (Vállalati önállóság és szocialista tulajdon. — Közgazdasági Szemle. 1966. 10. és Áruérték és a szocializmus. — Magyar Tudomány. 1967. 2.). Egyre több szerző mutat rá azonban az elkülönültségi, érdek- és áruviszonyok tulajdoni jellegére, mint pl. Nemes László „Az értéktörvény felfogásának néhány elvi problémája” című kandidátusi disszertációjában, vagy Szabó Kálmán a már több helyen hivatkozott „A szocialista termelés alapvonásai” c. könyvében (pl. 76., 87., 111. old.).

²⁴ Bratusz i. m. 15. old.

²⁵ L. Bratusz i. m. 8. old., illetve Erdős Emil: A pazarló gazdálkodás az új gazdasági mechanizmus viszonyai között. (Magyar Jog. 1967. 12.).

nyok legközvetlenebb jogi kifejezése”, és ezáltal a jogi megítélésből kimaradt a gazdasági rendszer felépítményhez legjobban közelítő felső összetevője és a gazdálkodási forma.²⁶ Annak az összefüggésnek figyelmen kívül hagyása, hogy a jog a gazdálkodási formán keresztül, közvetetten illeszkedik a gazdasági-termelési viszonyokhoz, jelentősen megnehezítette az állami tulajdonjog tartalmának tisztázását.

A második leegyszerűsítés inkább a közgazdasági irodalomban tapasztalható, és abban áll, hogy a tulajdonviszony közgazdasági fogalmát változatlanul, pusztán a jog általános jegyeivel megfejelve viszik át a jog területére, képeznek a tulajdon materiális viszonyából jogviszonyt. Ez az elméleti tendencia Marxnak a tulajdon objektív és akarati viszony jellege közötti megkülönböztetésére támaszkodik, és elhanyagolja azt a tényt, hogy ez a marxi kitétel csak az alapvető eltérést emeli ki, és a jog viszonylagos önállósága folytán a közgazdasági és jogi tulajdonfogalom között számos egyéb különbség is van.²⁷

Mindenekelőtt különböztetni kell a tulajdonviszonyok jogi szabályozása és a tulajdonjog mint jogintézmény között.

A tulajdonviszonyoknak a gazdasági-termelési viszonyokkal való teljes mértékű azonosítása még jobban aláhúzza azt az eddig is többször hangoztatott tételt, hogy a tulajdonviszonyok igen széles köre, illetőleg a tulajdonviszonyok technikai-gazdasági relációinak egész sora (az ún. elemi vagy elsődleges gazdasági jelenségek) nem szorulnak a jogi szabályozásra, ezek ideológiai tükrözése megáll a gazdálkodási formánál. Másrészt a jog differenciáltan szabályozza a jogi rendezést igénylő gazdasági folyamatokat — a különböző jogágak a maguk különleges és egymástól eltérő jogágazati eszközeikkel szabályozzák a gazdasági jelenségeket.

Az elsajátítási viszonyok szervezeti vonatkozásait pl. főleg az államigazgatási jog, a vállalati elsajátítás társadalmi-politikai tartalmát a munkajog, az árucsereszonyban megtestesülő elsajátítást pedig a polgári jog szabályozza, de az adó-jogszabály-rendszer is tulajdoni vonatkozást tükröz vissza stb. Természetesen azonban a jogágazati eltérő szabályozás gyakorlatilag össze fonódik, komplexen a gazdasági rendszer bizonyos fokban integrált „tükröképét” adja.

²⁶ L. Plechanov: A materializmus történeti felfogásáról. Szikra. Bp. 1948. 20. old. részletesen kifejti Eörsi Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Jogi és Államigazgatási Könyvkiadó. Bp. 1951. 6. old.

²⁷ L. Marx: Levél J. B. Schweizerhez. Marx—Engels: Válogatott művek. Szikra. Bp. 1949. I. kötet 369 old., vagy: Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához. Válogatott művek. I. kötet. 340 old. A leegyszerűsítést lásd Szabó Kálmán hivatkozott könyvében: „A tulajdon jogilag nem egyéb, mint a fennálló termelési viszonyok társadalmi-gazdasági relációinak akarati tükröződése . . . Ebben az értelemben a tulajdon általában a mindenkori uralkodó osztály törvényerőre emelt és szankciókkal alátámasztott osztályakarata.” (59. old.) Szabó Kálmánnak a tulajdonjogot a jog általános fogalmával azonosító nézetéből következik, hogy a tulajdonjogról tévesen csak a tulajdonforma szintjén beszél: „A tulajdon jogi értelme akarati síkon csak azt tükrözi, amit a tulajdonforma közgazdaságilag jelent . . .” (59. old.)

Mi a jog funkciója a tulajdonviszonyok szabályozása terén? Az állami kényszerrel biztosított jogi norma történetileg akkor kapcsolódott a tulajdonviszonyhoz, amikor az egyenlőtlen elsajátítás lehetősége realizálódni kezdett, azaz a gazdasági elkülönültség, a külön érdek, az áruviszony megjelenésekor — az állam és a jog általános létrejövetelével szoros összefüggésben. A jognak ettől kezdve gazdasági irányban az volt az alapfeladata, hogy az elsajátítás kizáró, társadalmi-gazdasági oldalát biztosítsa, védje a magántulajdon tulajdonformáját.²⁸ A védelmi funkció elsődlegessége — eltérő minőséggel — a fokozott progresszivitás ellenére a szocialista jogra is jellemző. Kérdéses azonban, hogy a jog ezen védelmi funkciójának dominálása fennáll-e még a szocializmus teljes felépítésének időszakában, ahol az antagonisztikus osztályellentétek megszűnése folytán a materiális tulajdonviszonyoknál súlyváltozás történik — a tulajdon technikai-gazdasági relációi, a tulajdon pozitív felhasználása veszi át a fő szerepet. Az utóbbi időben a jogirodalomban is jelentkeztek olyan nézetek, amelyek a tulajdonviszony jogi szabályozásával kapcsolatban a pozitív vonatkozásokat, illetve a jog aktív szerepét kívánták előtérbe állítani. Ezekkel a nézetekkel szemben Szabó Imre a jog — az uralkodó osztály érdekében való — állami akaratnyilvánítás, állami kényszerrel biztosított magatartási szabály-jellegéből következő viszonylagos stabilitását hangsúlyozva, rámutatott arra, hogy a jog elsődleges szerepe a gazdasági-termelési viszonyok irányában továbbra is védelem.²⁹ A védelmi irány abszolút túlsúlya tehát a progresszivitás nyilvánvaló relatív növekedése ellenére is, a közgazdasági tulajdon relációinak arányváltozásától függetlenül változatlanul fennáll.

Amíg közgazdaságilag aligha van különbség tulajdon és tulajdonviszony között, addig a jogban élesen el kell választani a tulajdonviszonyok jogi szabályozását a tulajdonjogtól, mint jogintézménytől. A jog kiválaszt — az utóbb részletezendő szempontok alapján — a jogilag rendezett tulajdonviszonyok közül egy központi relációt, és azt alapvető, elsődleges jogviszonyként szabályozza. A tulajdonjog intézményének ezen kiemelkedő szerepe a szocializmusban a termelési eszközök zömének az állam tulajdonába kerülése révén, az államnak a tulajdonjog alanyaként való megjelenése folytán különösképp kihangsúlyozódik.³⁰

²⁸ „A javak felett a gazdálkodó alany uralmának biztosítása; védelme ez uralmat mások által zavaró behatásokkal szemben, ez a magánvagyonjog elsődleges feladata.” Szladits Károly: *Magyar magánjog*. Grill Könyvkiadó. Bp. 1941. I. kötet. 21. old.

²⁹ L. Szabó Imre: *A szocialista jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1963. 60. old.

³⁰ A gazdasági-termelési viszonytal azonos tulajdonviszonynak teljes körű átvitele a jog területére a tulajdonjog intézményének feloldódására vezet. Ezt a véleményünk szerint téves álláspontot képviselte az ELTE 1967. nov. 15–17-i jubileumi tudományos ülészakán Gyetvay Károly (Novi Sad), aki ezen nézete következményeként kifejezetten kifejtette, hogy „A társadalmi tulajdon nem vagyonjogi kategória, hanem viszony és folyamat, és ennek megfelelően társadalmi tulajdonjog sincs, a tulajdon szó csak azért maradt meg, mert nincs megfelelőbb kifejezés erre”.

A tulajdonjogot a kapitalista jog szinte kizárólagossággal árutulajdonjogként fogta fel és szabályozta, lényegében teljes mértékben az árusajátosságokat tükröző magánjogi eszközökkel. A burzsoá-elmélet ennek megfelelően az árutulajdontól eltérő szerkezetű feudális tulajdont nem is tekintette igazán tulajdonjognak — a közjogi tulajdon, vagy a francia *domaine public* jelentősége elenyésző. Nem változik a helyzet lényegében az imperializmusban sem: a közjog fokozott hatása a tulajdonviszonyra, a magántulajdon úgynevezett szociális kötöttségei alapvetően nem módosítják a burzsoá tulajdonjog áru-természetét.

Az áruviszonyról a direkt gazdasági mechanizmusban vallott nézetek figyelembevételével meglepő, hogy a tulajdonjog intézményét — bár ezt különösebben nem hangsúlyozták — mind tételelesjogilag, mind elméletileg alapvetően árutulajdonjogként építette ki a szocialista jog is. Ennek a történeti hagyományokon túlmenően gazdasági oka is volt: bár nem folyt valóságos áruteremelés az állami szektorban, tagadták a vállalati kapcsolatok árujellegét, a gazdálkodás ténylegesen az egész népgazdaságra kiterjedően áruformában folyt, és ez a forma határozza meg közvetlenül a jogi struktúrát. Igaz ugyan, hogy a tulajdonformákat (tehát nem a tulajdont) az állam gazdasági alapjának döntő tényezőjeként, mint alapvető jogintézményeket az államjog alkotmányosan szabályozta, de az államjogi irodalom nem hagy kétséget afelől, hogy ez csak a tulajdonformák politikai jelenségéből fakadó kiemelés, a tulajdonjog „egészét érintő részletes jogi szabályozás” az árusajátosságokat a vagyoni kapcsolatok terén a szabályozás tárgyában és módszerében egyaránt legjobban tükröző jogág, a polgári jog keretébe tartozik.³¹ Ez az „államjogi tulajdon” tartalmilag az általános felfogás szerint semmiben sem tér el a polgári jogi tulajdontól, ott pedig, ahol a szocialista alkotmányok szóhasználata eltér a megfelelő polgári jogi terminológiától (pl. a Magyar Alkotmányban a „közületi tulajdon”, a „munkával szerzett tulajdon” fogalma, vagy a tulajdon tárgyai körének meghatározása stb.), ott az eltérést a közfelfogás részben az alkotmány törvénybeiktatása óta eltelt fejlődésnek, részben az alkotmányok politikai és gazdasági alapelveket rögzítő módszeréből következő nem teljesen precíz jogászai szövegezésnek tulajdonítja. Azt is megemlítik, hogy a tulajdonjog egyes vonatkozásai a szocializmusban komplexek, pl. a védelemben részt vesz a büntetőjog és az államigazgatási jog, a tulajdonjog tartalmának kötelezettségi oldalát, korlátait államigazgatási részletszabályok is rendezik, de ez az egyébként a kapitalizmusban is fennállt jelenség az általános vélemény szerint nem érinti azt az alaptételt, hogy a tulajdonjog a polgári jog legsajátosabb és egyben kizárólagos intézménye.³² A polgári jog viszont jogágazati jellegzetességei-

³¹ L.: Magyar Államjog: Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó. Bp. 1960. 20. old.

³² Szabó Imre hivatkozott művében így ír: „A szocialista tulajdon a komplex szabályozás ellenére sem válik komplex intézménnyé, hanem a vagyonjogot szabályozó jogág jellegzetes intézménye marad, ez a jogág pedig a szocialista polgári jog.” (420. old.)

nél fogva a tulajdonjogot csak árutulajdonként szabályozhatja. A gazdaság-irányítás reformjával párhuzamosan a jogirodalom újabban már kifejezetten hangsúlyozza is a kizárólagos tulajdonjogi intézményként elismert polgári jogi tulajdon árujellegét.³³

A tulajdonjog intézményének kizárólagosan árutulajdonjogként, kizárólagosan a polgári jogban való szabályozása messzemenő következményekre vezet a szocialista jogban is a tulajdonjog tárgyi és alanyi vonatkozásaiban egyaránt. Az áruforgalom ugyanis a jogi szabályozással szemben azt a követelményt támasztja, hogy nyújtson védelmet az árutulajdonosok részére, biztosítson lehető legteljesebb cselekvési szabadságot, változatos és biztonságos jogi formákat az árutulajdon gazdasági funkcionálása számára. Ebből következik, hogy a szocialista tulajdonjog, mint árutulajdonjog tárgyilag nem fejezheti ki a közgazdasági tulajdon dinamikáját, statikus állapotot kell rögzítenie, ami az árucsereforgalomban való részvétel előzménye, illetve az árucseré következménye, az az állapot, amelyben a jogi védelmet igénybe lehet venni. Nem fejezheti ki továbbá a tulajdon jogilag is megjelenő technikai-gazdasági relációit, mert azok elválaszthatatlanul összefüggnek a tulajdon dinamikájával.

Az előzőekből kifolyóan a tulajdonjognál a tulajdon társadalmi-gazdasági oldala, kizáró volta kerül előtérbe, és ezzel összefüggésben a tulajdonjog védelmi jellege a jog védelmi funkciójának átlagos mértékét meghaladóan jelentkezik. A tulajdonjog a tulajdonoson kívül mindenki mást kizáró és ez a kizárást védő szerepében azért összegeződik a tulajdonjog lényege, mert a tulajdon tárgyának pozitív felhasználási lehetőségét és biztonságát éppen a mások beavatkozásának kizárása adja meg. Ebből viszont adódik, hogy a tulajdonjog polgári jogi szabályozásának középpontjában a védelmi helyzet megszerzésének, illetve megszűnésének módja, valamint a védelem igénybe vehető eszközei kerülnek. A tulajdon jogilag szabályozott aktív funkcionálása a polgári jogon belül nem a tulajdonjogban, hanem a kötelmi jogon (szerződéseken) és az idegen dologbeli jogokon keresztül történik. A kötelmi jog változatos és egyben biztonságos szerződési formái, szabályozásának a felek akaratát érvényesíteni engedő diszpozitív jellege, differenciáltsága messzemenően lehetővé teszi a tulajdonos gazdasági cselekvési lehetőségének kibontakoztatását. A tulajdonjog maga ebből kifolyóan negatív jellegű, a pozitív felhasználásra nézve megelégszik a tulajdon hasznosítása három általános, nem kimerítő, de az alapirányokat kifejező jogosítványának, a birtoklásnak, a használatnak és a rendelkezésnek pusztá felsorolásával. A rendelkezés tehát, amely közgazdaságilag a tulajdon teljes körű alanyi vetülete volt, a jogi kifejezésben „ledegra-

³³ Pl. Világhy Miklós: Az áruviszony és polgári jog című cikkében (Állam és Jogtudomány XI/3. 472. old.) A tulajdonjog és a szerződés jogintézményének polgári jogi árujellegzetességeit az sem érinti, hogy a szocialista szektorral ellentétben az állam-polgárok egyes jogviszonyai vonatkozásában a szocialista fejlődés során a polgári jogi szabályzás áruvonásai relatíve csökkennek.

dálódik” a tulajdonjog egyik részjogosítvánnyá, amely csak a külső hasznosítást jelzi, bár a közgazdasági hatás jól látszik abban, hogy a külső vonatkozás következtében a rendelkezési jog fennállása, illetve terjedelme mutatja a legjobban a jogi értelemben vett tulajdonosi pozíciót.

A fentiek alanyi vetülete, hogy az árutulajdonjog a tulajdonjogot a pozitív felhasználásra vonatkozóan mint alanyi jogot, cselekvési lehetőséget, nem pedig mint kötelezettséget szabályozza. Természetesen a pozitív tulajdoni korlátozást, mint cselekvésre irányuló kötelezettséget, már a burzsoá jog is ismerte, a tulajdonjog pozitív kötelezettségi tartalma a szocializmusban még jobban erősödött — alapvetően azonban a tulajdonos számára a tulajdonjog változatlanul alanyi jogi jellegű, a törvényi pozitív kötelezettségek pedig zömükben nem is polgári jogi, hanem államigazgatási szabályokból erednek.

A tulajdonjog tárgyi oldalának jellegzetességei egyben azt is mutatják, hogy az árutulajdonjog követelményei alaptendenciájukban nem egyeztetetők össze a közgazdasági tulajdon alanyi elrelativizálódásával.³⁴ A jognak az elsajátítás bonyolult láncolatából ki kell választania egy alapvető és elsődleges elsajátítót, és azt jogi tulajdonosnak kell nyilvánítania. A tulajdonjog alanyának a tulajdon tárgya feletti jogilag biztosított uralma, élvezete, tehát pozitív felhasználási lehetősége a lehető legteljesebb (korlátok, kötelezettségek természetesen itt is vannak, de a másodlagos dologi jogi, illetve a kötelmi jogosultakhoz viszonyítva relatíve a legkisebb mértékben) és mindenki mással szemben érvényesül, másrészt a tulajdonjog a javakra vonatkozó minden más (idegen dologbeli, valamint szerződéssel szerzett) jogosultságot megelőz, illetve annak az alapja. Ez azt jelenti, hogy pl. míg a haszonélvező, a használó, a bérlő, a haszonbérlő, a haszonkölesönbevevő stb. közgazdaságilag mind tulajdonos, az elsajátítás ad abszurdum megbízási jogviszonyban is realizálódhat, de jogi tulajdonosnak Knapp közismert definíciójával élve csak az minősül, akinek közvetlenül a törvényből folyó és más személy hatalmától nem függő joga van az elsajátításra.³⁵ A tulajdonjognak, mint elsődleges jogosultságnak elválása a közgazdasági elsajátítás kifejezésének más jogi formáitól azt eredményezi, hogy különbséget kell tenni a közgazdasági tulajdon védelmét szolgáló jogi eszközök és tulajdonjog védelmi eszközei között, az előbbieknek köre jóval kiterjedtebb.³⁶

Az árutulajdonjog ezen kifejtett tulajdonságai állnak a polgári jogi

³⁴ Az alaptulajdonságokat illetően ez akkor is így van, ha az imperializmus egyes tulajdonjogi jelenségei látszólag az ellenkezőt mutatják. Erre nézve l. Eörsi Gyula: A tulajdonjog fejlődése. III. fejezet.

³⁵ A tulajdonjog alapvető és elsődleges jellege nem jelenti azt, hogy a jogi tulajdonos közgazdaságilag is feltétlenül az elsődleges elsajátító. Jól mutatja ezt a földtulajdonos és a tőkés bérlő, vagy az ipari tőkés és a bankár viszonya. Jogilag a földtulajdonos, illetve az ipari tőkés a tulajdonos, de gazdaságilag az elsődleges elsajátító a tőkés bérlő, illetve a bankár.

³⁶ Eörsi Gyula kifejti például, hogy a PTK. 3. §. (1) bekezdése a tulajdon, a 115. §. pedig a tulajdonjog védelmét szolgálja. A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 105. old.

tulajdon a javak élvezetére vonatkozó legteljesebb alanyi jogi jellege, mindenki más kizáró abszolút szerkezete és negatív tartalma mögött. Ez egyben azt is jelenti, hogy a tulajdon jogintézménye a közgazdasági tulajdonhoz képest leegyszerűsítettebb, de egyben koncentráltabb, statikus, de egyben kifinomítottabb és differenciáltabb, a tulajdon negatív, társadalmi-gazdasági oldalát jobban kihangsúlyozó intézmény.

II.

1. Az állami vállalat tulajdoni, illetve tulajdonjogi helyzetének minősítése a teremtés utáni gazdasági mechanizmusban

A tulajdon tulajdonforma szintű, statikus felfogása, valamint a vállalati elkülönülés, vagyoni önállóság és gazdasági cselekvőképesség igen alacsony színvonalra a centralizált gazdálkodási rendszerben szükségképpen arra vezetett, hogy az állami szektor tulajdoni kérdéseivel a közgazdaságtudomány csak globálisan, összállami szinten és formálisan foglalkozott, az állami vállalatok vonatkozásában pedig megelégedett az önálló elszámolás technikai kérdéseinek vizsgálatával. A tulajdoni problematika egyeduralgó megoldása abban a sommás megállapításban merül ki, hogy a vállalat termelési eszközeinek kizárólagos tulajdonosa, az állam és a vállalat, a részére elkülönített vagyont „kezeli”, „használja”, „felhasználja”, „őrzi”, illetve „birtokolja” az önálló elszámolásra vonatkozó szabályok szerint. (Ez utóbbi fogalmakat az irodalom egymással felváltva, illetve kombinálva, különösebb tudományos tisztázás nélkül alkalmazta).

Áttérve a jog területére, első megállapításunk az, hogy mivel az előbb kifejtettek értelmében a tulajdonjog intézménye, valamint az absztrakt tulajdonviszonyok általános formái, a tulajdonformák kizárólagosan polgári jogi, árutulajdonjogi szabályozást nyertek, ez a kizárólagos árutulajdonjogi, polgári jogi jelleg szükségképpen kihatott az állami tulajdonjogra is. Az állam, illetve az állami vállalat komplex jogi vonatkozásainak felismerése mellett az uralkodó elméleti felfogás az állami szektor tulajdonjogi vonatkozásait a polgári jogba utalta, tételesen az alkotmányon túlmenően pedig kizárólag a polgári jogi törvénykönyvekben szabályozta.³⁷

A szocialista polgári jog irodalmában, de lényegében a tételesjogban is Venediktov nyomán az „operatív igazgatás” kategóriáját használták fel az állami vállalat komplex jogi helyzetének jelzésére, az állami tulajdon pozitív felhasználásának reprezentálására. Mit is jelent tulajdonjogi szempontból az operatív igazgatási jogosultság? Alapvetően azt, hogy mint ahogy az ön-

³⁷ Pl.: A magyar Ptk. III. rész II. Cím XIV. Fejezet, különösen pedig a 170–171. §. Kivételt képeznek — mint későbbiekben erről szó lesz — a gazdasági jogi elméletet elfogadó szocialista országok, különösen pedig az NDK.

álló elszámolás mellőzi a tulajdoni struktúrát, úgy nélkülözi az operatív igazgatás is a tulajdonjogi konstrukciót, azt jelenti, hogy az állami vállalat specifikuma éppen abban áll, hogy a „vállalati működést kifejtő kollektíva nem tulajdonosi, hanem egy nem saját vagyont kezelő szervezet”.³⁸

Részleteiben nézve az állami tulajdon tulajdonjogi minősítésének jellemző vonásai az alábbiakban foglalhatók össze:

Az állami eszközök tulajdonjoga a relatív vállalati vagyonelemek elkülönítéstől függetlenül kizárólag az államot illeti meg „egységesen és oszthatatlanul”.

Az állami vállalat jogi személyiségétől függetlenül a tulajdonjog alanya semmilyen esetben és semmilyen mértékben nem lehet, a vállalat eszközeire nézve jogosultságának jogi minősítése: a kezelés.³⁹

A kezelés tartalma elvileg kiterjed a tulajdonjog mindhárom pozitív részjogosítványára. A részjogosítványok azonban a vállalati jogképesség célhoz kötöttségéhez, a vállalat központilag meghatározott tevékenységei köréhez igazodnak, és így a kezelés terjedelme szükségképpen a tulajdonjognál korlátozottabb és egyben vállalatonként különböző.

Az állami tulajdon tárgyainak hasznosítása az állami vállalat számára nemcsak jog, hanem kötelezettség, sőt a vállalati operatív igazgatásban a hangsúly a vállalat kötelezettségein van, a tulajdoni részjogosítványok voltaképpen csak eszközei a kötelezettségek teljesítésének, csak azért vannak, hogy gyakorlásuk által a kötelezettségek realizálása megtörténjen. A jogok és a kötelezettségek viszonyában tehát a tulajdonjog konstrukciójától eltérően a kötelezettségi oldal az elsődleges, ezért nevezi Traian Ionescu a „közvetlen operatív igazgatást” különleges új típusú dologi jognak.⁴⁰

A szocialista tételesjogok többségében, így pl. a Szovjetunióban az állami vállalatok tulajdonjogi helyzete a legkisebb mértékben sem sajátos az államszervezetben, a költségvetési szervek éppúgy kezelők, mint az állami vállalat. A magyar jogban viszont — Világhy Miklós álláspontjával ellentétben — mindvégig eltérő jogi megítélést kapott a vállalati, illetve a költségvetési gazdálkodás.⁴¹

Az operatív igazgatás kategóriáját többen — így pl. Világhy Miklós hivatkozott cikkeiben — a tervutasításos gazdálkodási modell jogi kópiájának minősítik, és így azt a gazdaságirányítás reformjával meghaladottnak tartják. Ezzel szemben rá kell mutatni arra, hogy az operatív igazgatás fogalma a

³⁸ L. Eörsi Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágotatai. Differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya Közleményei. XIII. kötet. 1—2. 1963. 91. old.

³⁹ Az elnevezés nem egységes és a közgazdasági tulajdonfogalomnál említettekkel megegyezően nem tudományosan kidolgozott; a vállalat jogosultságát birtoklásnak, használatnak, közvetlen igazgatási jognak is nevezik, illetve ezen elnevezéseket halmozva, együttesen is használják.

⁴⁰ Az állami terv megvalósítását elősegítő jogintézmény — a közvetlen operatív igazgatási jog, mint új típusú dologi jog. Jogtudományi Közöny. 1960. 1—2.

⁴¹ Világhy Miklós: Az állam és vállalata. Jogtudományi Közöny. 1967. 10—11.

történeti fejlődés során nem volt változatlan. Az eredeti venediktovi megfogalmazás jobban hangsúlyozta a vállalat relatív önállóságát, ezt követően Sztálin hivatkozott műve alapján a központi oldal került jobban előtérbe, újabban pedig kísérletek történnek az operatív igazgatás kategóriájának a piaci tervgazdasági modellel való összeegyeztetésére is. Néhány újabb külföldi jogszabály, így pl. a szovjet szocialista állami termelő vállalat működési szabályzata már az operatív igazgatás „modern” fogalmát tartalmazza.⁴² Véleményünk szerint is a gazdaságirányítás reformja az operatív igazgatás jogi fogalmát (függetlenül az elnevezés eredetileg is fennállt helytelenségétől) önmagában elvileg nem teszi tárgyitalanná. A vállalati működés célhoz kötöttsége és kötelezettségi tartalma ugyanis változatlanul fennmarad, legfeljebb nem olyan szoros, a vállalatnak széles körű rendelkezési lehetősége van, a kötelezettségek pedig nem aprólékosan, a vállalati működés részleteire nézve vannak megállapítva.⁴³

Másrészt éppen az operatív igazgatási jog ismertett tulajdonságai győzhetnek meg arról, hogy az állami szektor ilyen tulajdonjogi rendezése több vonatkozásban logikai ellentmondásba került az árutulajdonjog jellegzetességeivel. Mindenekelőtt a tulajdonjog alanya, az állam szintjén ez a tulajdonjog nem lehet árutulajdonjog, hiszen az áruviszonyhoz ezen a fokon nincsen meg a partner – az áruviszonyban ténylegesen részt vevő gazdasági alany viszont jogilag nem tulajdonos. Másodszor az állam, amikor a vállalatok rendelkezésére bocsátja az elkülönített vagyont, nem mint polgári jogalany jár el, nincsen meg az állam polgári jogi jogalanyisága az állami vállalatok gazdasági kapcsolatai vonatkozásában sem, amelyet többek között az is mutat, hogy az állami tulajdon egységes és oszthatatlan polgári jogi felfogása ellenére az állam a gazdálkodó szerveinek vagyoni jogi tartozásaiért polgári jogilag nem felelt. Továbbá az állami vállalatnak, mint a szocialista gazdasági forgalom egyik legjelentősebb tényezőjének jogi személyisége elszakad a tulajdonjogtól ..., ... holott a szocialista polgári jog elmélet a jogképességet, a polgári jogi személyiséget egységesen a tulajdonosi minőség általánosításaként fogta fel, az

⁴² „A szocialista állami termelő vállalat a Szovjetunió népgazdaságának alapvető egysége. Működésének alapja a központi irányításnak és a vállalat gazdasági önállóságának és kezdeményezésének az egybehangolása. A szocialista állami termelő vállalat az operatív igazgatás vagy használat céljából részére átadott állami vagyon felhasználásával, saját kollektívája erejével, a feleltes szerv irányításával fejtí ki termelő-gazdasági tevékenységét (.) a népgazdasági tervnek megfelelően, az önálló elszámolás alapján; az e működésével kapcsolatos kötelezettségeket teljesíti, illetőleg jogokat gyakorolja, önálló mérlege van és jogi személy.” (A szabályzat 1–3. pontja.)

⁴³ A hivatkozott szovjet szabályzat a vállalat tervezési, állóeszköz és műszaki fejlesztési, pénzügyi és munkaügyi jogait, önállóságát külön fejezetben foglalja össze, a vállalat jogot kap meghatározott termelési eszközök eladására, bérbeadására, sőt bizonyos feltételek mellett ingyenes elidegenítésére is pl. a vállalat dolgozói részére (IV. fejezet, utóbbira nézve lásd különösen a 16–19., 21. pontot). Mindezek ellenére a szabályzat szövegezéséből, a vállalat hivatkozott definíciójából és a szerkesztési módból (a kötelezettségek felsorolása sorrendileg megelőzi a jogosítványokat) világosan megállapítható, hogy a kötelezettségi oldal az, amely továbbra is az alapvető.

a polgári jogi jogalany, aki tulajdonos, vagy aki legalábbis tulajdonos lehet.⁴⁴ Az állam a tulajdonjog alanya, de tulajdonjogi részjogosítványt nem gyakorol — a birtoklás, a használat és a rendelkezés közvetlenül a vállalatnál jelentkezik. Az államnak a vállalatok felé irányuló rendelkezési joga nem minősül rendelkezésnek e terminológia polgári jogi értelmében — ezt az állami rendelkezést Eörsi Gyula „merőben új jogosultságnak”, „tulajdonosi igazgatásnak” nevezi, a polgári jogi rendelkezéssel való azonosítását pedig „dogmatikai formalizmusnak” nyilvánította. Az állam tulajdonjogának funkcionálása összállami szinten a vállalat-szervezésben, a vállalati tevékenység irányításában és ellenőrzésében stb. áll — ezek a ténykedések pedig aligha minősíthetők polgári jogi természetű aktusoknak.

Az állami tulajdonjognak — ezen ismertetett disszonáns jegyekre tekintet nélkül — árutulajdonjogként való felfogása több irányú hátrányos következményre vezetett az elméletben.

Mindenekelőtt az állami tulajdonnak polgári jogi árutulajdonként való kezelése következtében az államigazgatási jogtudomány teljesen elhanyagolta az állam termelőeszköz-tulajdonosi szerepkörének kidolgozását. Megelégedett a szocialista állam közhatalmi és tulajdonosi jellege egységének általános kijelentésével, de e két oldal egymásra hatásáról, fejlődéséről nem beszélt. A vállalat államszervezetben elfoglalt sajátos társadalmi-gazdasági szerepének kidomborítását mellőzte, nem alakította ki a vállalatok „tulajdonosi igazgatásának” különleges dogmatikáját.⁴⁵ A gazdaságirányítás reformja az államigazgatási oldal elhanyagoltságát „elemi” erővel hozta napvilágra. Miután a vállalatirányítás adminisztratív igazgatási eszközeinek domináns szerepét a közvetett közgazdasági módszerek váltották fel, kidomborodott az, hogy különbséget kell tenni a „politikai és a gazdasági irányítás” eszközei között⁴⁶ és a gazdasági igazgatás jogosítványait is differenciálni kell.

Ugyanakkor főleg az állami tulajdon körében tapasztalható jelenségek általánosítása vezetett több tekintetben is a polgári jogi tulajdon absztrakt fogalma alapvetően alanyi jogi és negatív jellegének, illetve a tulajdonjog

⁴⁴ Talán éppen ez az ellentmondás vezette Venediktovot, az operatív igazgatás elméleti megalapozóját, hogy a jogi személy kritériumaként felfogott tartalmi tulajdonosságok helyett abban a formai ismérvekben lássa a jogi személyek lényegét, hogy a jogi személy a polgári jogi forgalomban saját néven lép fel — az első csehszlovák PTK. pedig a jogi személyiség kifejezett kimondását is „megtagadta” az állami vállalatról. A jogi személyiség ugyanakkor nem lehet egyszerűen a vállalati önálló elszámolás jogi kifejezője, hiszen e két kategória kialakulása történetileg is elvált, másrészt jelenleg is ismerünk jogi személyiséggel nem járó (vállalaton belüli) önálló elszámolókat.

⁴⁵ A szocialista állam tulajdonosi szerepkörének elhanyagolása természetesen nemcsak az árutulajdonjogi minősítésre vezethető vissza — a direkt gazdaságirányítási rendszer gyakorlata objektíve ösztönzött a vállalatirányítás gazdasági, tulajdonosi elemeinek elmosására, és egyéb ideológiai tényezők is közrehatottak pl. a Pasukanisz — Sztucska-féle első gazdasági jogi, illetve az amerikai üzemgazdaságtani irányzat éles elvetése stb. L. részletesen ezt Sárközi Tamás: A vállalatirányítás elvi kérdéseiről. Jogtudományi Közöny, 1969. 2 — 3.

⁴⁶ L. Sárándi Imre: Az új gazdasági mechanizmus és a jog. Jogtudományi Közöny. 1968. 2.

abszolút szerkezetének kétségbevonásához — némi analógiával a jogpozitivizmusnak a tulajdonjog szociális funkcióiról alkotott elméletéhez hasonlóan. Az állami tulajdon gyarapítása az állampolgárok számára alkotmányos, az állami vállalatok részére pedig jogszabályokban konkretizált kötelezettség, az állami tulajdonban „mindenki benne van”, tehát nem abszolút szerkezetű. Ezzel szemben az állami tulajdon társadalmi-politikai tartalma — mint később részletesen kifejtésre kerül — nem zárja ki a jogtechnikai jellegű tulajdonjogi abszolút szerkezetet, ami pedig a pozitív felhasználási kötelezettséget illeti, ezt a PTK csak alapelveiben rögzíti. Az állami tulajdon tartalmára vonatkozó különleges polgári jogi szabályokat közelebbről vizsgálva ugyanis megállapítható, hogy kivétel nélkül mind védelmi jellegű. (Vélelem a kedvező perbeli helyzetre, az állami tulajdon védelmezőjének kedvezményes kártalanítása stb.) Ezek a tulajdonjogi kötelezettségek tehát nem tulajdonjogiak a tulajdonjog polgári jogi értelmében, hanem államigazgatási természetűek.

A tulajdonjog elvitatása továbbá a tényleges gazdálkodást folytató és vagyoni jogi kapcsolatokat fenntartó szervezetektől a tulajdonjog viszonylagos háttérbe szorulására vezetett a polgári jogban, holott elméletileg változatlanul állítottuk annak alapvető, meghatározó jellegét. A termelőszövetkezeti földvagyon tekintetében a „tulajdoni erejű használati jog”, az állami vállalati vagyon tekintetében a „tulajdoni erejű kezelői jog” dominált — a tulajdonjog újabbán már a polgári jog „autonóm struktúrájú” definíciójából is kimaradt.

Végül az ismertetett jelenségek, az, hogy a polgári jogi tulajdonosi rész-jogosítványok a vállalati működésben nyilvánulnak meg, minden elméleti tiltakozás ellenére már a tervutasításos gazdasági mechanizmusban is arra vezetett, hogy a jogászai köztudatban az állami tulajdon ténylegesen valamilyen osztott tulajdonjogként jelentkezett. Hiába nevezte Visinszkij a vállalat résztulajdonosi minőségére vonatkozó nézeteket „kártévő és antimarxista” törekvéseknek,⁴⁷ az állami vállalat tulajdonjogának részleges elismerése minduntalan felbukkant, így például a Szovjetunióban az 1930-as évek „fiduciárius” tulajdonjogi elméleteiben vagy Mikolenkónak éppen a legerőteljesebb központosítás korszakában írt cikkében.⁴⁸ A gyakorlatban, a vállalatok mindennapi levelezésében, sőt a bírói ítéletekben is általánosan bevett fogalmazás volt az állami vállalatot eszközeire nézve tulajdonosnak nevezni. A vállalati önállóság növekedésével ez a tendencia egyre fokozódott, a joggyakorlatban kényszerképzetként megjelent a feudális főtulajdon — altulajdon, főtulajdon — használati tulajdon analógiájára a közhatalmi elemekkel átszőtt osztott állami tulajdon.

⁴⁷ „Ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a vállalatnak a tulajdonjoghoz hasonló jogosultságai vannak, akkor az állami tulajdon és az állami vezetés egységét bomlasztjuk, fegyelmezetlen anarchiát kedvelő vállalatok valóságát tükröztetjük az elméletben.”

⁴⁸ L. Mikolenko: Állami jogi személyek a szocialista polgári jogban. Szovjetjogi Cikk-gyűjtemény. 1951. 11. 51. old.

2. Az állami tulajdon, illetve tulajdonjog kérdéseinek megoldására irányuló kísérletek

Úgy véljük, nem szorul külön indoklásra, hogy amíg az állami tulajdonra vonatkozó ismertetett, tudományos teljességgel ki nem dolgozott közgazdasági, illetve jogi felfogás többé-kevésbé megfelelt a gazdasági realitásoknak a direkt gazdaságirányításban, úgy tarthatatlansága az indirekt gazdálkodási formában nyomban kitűnt — megindultak a törekvések az „államcentrikus”, „abszolutizált” állami tulajdoni elmélet modernizálására.

Az állami tulajdon kérdéseinek megoldását célzó közgazdasági irodalmat három csoportba lehet osztani.

Az első csoportba azok a nézetek tartoznak, melyek szerint a vállalati eszközökre nézve a vállalat és nem pedig az állam a tulajdonos. Ezen felfogások közül nem érdemelnek túl sok figyelmet számunkra azok, amelyek a vállalat államtól való teljes függetlenségét, az állami gazdaságirányítás szükségtelenségét hirdetik — mivel egyszerűen nem egyeztethetők össze a tényleges magyar társadalmi-gazdasági realitásokkal. Sokkal nagyobb létjogosultságuk van viszont a jugoszláv társadalmi öngazgatási koncepció mellett, amely elvileg nem tesz különbséget az egyes tulajdonformák között, az állam, a gazdaság minden szektora irányában egyaránt csak közigazgatási szerepkört lát el, tulajdonosi funkció és gazdaságpolitikai irányítás elméletileg nincs, az állam a vállalati működés felett törvényességi felügyeletet gyakorol.⁴⁹ A csehszlovák vállalati törvény tartalmának kialakítása körüli vitában azonban elhangzottak olyan nézetek is, amelyek a vállalati tulajdont az állami gazdaságirányítás szükségességének elismerése mellett hangsúlyozzák. Pl. Dusan Plachtinsky szerint a vállalatok objektív szükségyszerűségképpen önálló tulajdonosi helyzetben vannak, és ennek a pozíciónak embrionális formája már a direkt gazdaságirányításban kialakult. Ha ugyanis létezik társadalmi munkamegosztás, úgy „annak hordozói önálló és egymástól független tulajdonosok”. A társadalmi munkamegosztás azonban nemcsak elválasztja a tulajdonosokat, hanem össze is kapcsolja — egymásnak kölcsönösen alá- és fölé-, illetve mellérendelt, egymásra kölcsönösen ható tulajdonviszonyok társadalmi rendszere alakul ki. A szocialista tulajdonrendszer alapvető objektív ellentmondása: a vállalati tulajdonosi körök önállósága egymással és a társadalmi tulajdonnal szemben, ill. egyesülésük a társadalmi tulajdonban — a vállalati eszközök tulajdonosa a vállalat, de az osztársadalmi tulajdon a vállalati tulajdonnak fölé rendelt, az osztársadalmi tulajdon és a vállalati tulajdon különböznek egymástól, de egyben kölcsönösen át is hatják egymást.⁵⁰

⁴⁹ A vállalatokról szóló, 1965. évi jugoszláv alaptörvény 283. §.

⁵⁰ L. Dusan Plachtinsky: A vállalat és a szocialista tulajdonrendszer (Hospodaske Noviny, Prága 1968. 49—50.).

A második nézetecsoport változatlanul fenn kívánja tartani az állam a tulajdonos, a vállalat a birtokos, használó, kezelő stb. koncepciót. Az e csoportba tartozó felfogások szerint a gazdaságirányítás reformjával csak a birtoklási, használati stb. jogok mennyiségi terjedelme változott, így elméleti módosításra nincs szükség, a vállalat közgazdasági helyzetére továbbra is az önálló gazdasági elszámolás, vagy az azt felváltó, jobban hangzó kategória, a „vagyonni önállóság” a jellemző. Ezen felfogások némelyike azonban nem elégzik meg a formális magyarázattal. Földes Károly hivatkozott művében abból indul ki, hogy a szocializmus az áru- és pénzviszonyok fejlettebb, tulajdon nélküli mechanizmusával jár, és ennek megfelelően a vállalati gazdasági elkülönülés nem tulajdoni, hanem csak az állami tulajdon gazdasági funkcionálásán belüli elkülönültség. A funkcionálás úgy indul, hogy az állam a vállalat alapításakor feltételes elidegenítés útján vagyont bocsát a vállalat rendelkezésére, és ezzel a vállalat gazdálkodik. A feltételes elidegenítés lényege: hitelezés a tulajdonos személyének változása nélkül — kölcsöntőkeszerű mozgás megy végbe, amelyet „az érték formájában történő feltételes elidegenítés és az annak megfelelő megtérülés folyamata jellemez”. A feltételes elidegenítés eredménye, hogy az állami szektorban a tulajdontól a termelésirányítás részben elválik. A termelés általános irányítása, a központi gazdasági irányítás az állami tulajdon elválaszthatatlan attribútuma, de az állam a termelés helyi irányítását a vállalatokra átruházza. Földes Károly szerint az állami tulajdonra a tulajdon koncentrációja és a termelés decentralizált irányítása a jellemző.

Nézetünk szerint Földes Károly elméletében igen pozitív vonás az állami tulajdon és a központi gazdaságirányítás határozott összekapcsolása, adós marad azonban a válasszal arra, hogy a termelés vállalati irányítása hogyan minősül tulajdonilag, mért nem hoz létre bizonyos tulajdoni jelleget.

Általában felvethető az ezen nézetecsoportba tartozó elméletekkel szemben, hogy közgazdaságilag milyen kritérium teszi az államot tulajdonossá és a vállalatot nem tulajdonossá — a tartalmi magyarázat elmarad, és vélelmezhető az a hallgatólagos, közgazdaságon kívüli válasz, hogy az állam azért tulajdonos, mert a jog azzá nyilvánítja. Ezzel a válasszal azonban — amely a következő nézetecsoportra is jellemző — nem lehet megelégedni.

Az álláspontok harmadik csoportja megosztja a tulajdont: az állam valamilyen „fő” tulajdonának deklarálása mellett igyekeznek a vállalatot is meghatározott mértékben „tulajdonhoz” juttatni. Ilyen a vállalatot „kvázitulajdonosnak” tekintő felfogás, vagy az a nézet, amely a vállalati elkülönültséget tulajdoni, de nem tulajdonosi elkülönültségnek tekinti,⁵¹ — ezekre nézve helyesen jegyzi meg Földes Károly, hogy „semmit mondó”, „homályos”, „zavaros” fogalmak, ha „a vállalat kvázitulajdonos, úgy az állam kvázi nem tulajdonos”. Kovács Géza és Seres Imre műveiben felbukkan az állami

⁵¹ L. Szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968 59. ill. 435. old.

tulajdon aktív, dinamikus, pozitív (vállalati szint) és statikus állapotú, potenciális alakja (összállami szint).⁵² Mások gyakorlati, gazdasági szabályozási módszerekkel kívánják megosztani az állami tulajdont: pl. az induló vagyon állami, a szerzett vagyon vállalati tulajdont képez stb. Nyilvánvaló azonban, hogy konkrét gazdasági szabályozási módszerek alapján nem lehet az állami tulajdon elméleti alapkérdésére választ adni.

Áttérve az állami szektor tulajdonjogi helyzetének a társadalmi-gazdasági realitásokhoz való hozzáidomítását szolgáló kísérletekre, az első csoportba a különböző gazdasági jogi elméletek tartoznak.

A gazdasági jogi felfogások azzal vádolják az általánosan elfogadott elméletet, hogy szétszakítja az állami tulajdonjog államigazgatási és polgári jogi vonatkozásait, a tulajdonjogot és az igazgatást. A gazdasági jogi elmélet azt állítja, hogy az állami tulajdonjog alapjaiban tér el a magánszemélyek tulajdonjogától és ennek a sajátos tulajdonjognak lényege a gazdasági-igazgatási szervek által végzett árufunkcionálás. A vállalati eszközök tulajdonosa az állam és az eszközökkel a vállalatok, mint állami gazdasági-igazgatási szervek árukapsolatokat létesítenek. Ebből következik, hogy az állami vállalatok alapvetően gazdasági jellegű központi irányítása nem azonos az államigazgatással, a vállalatok egymás közötti gazdasági szerződése elvileg különböznek a magánszemélyek szerződéseitől, tehát az állami tulajdonjogot és a vállalati gazdasági szerződéseket a polgári jogból, a vállalatok irányítását pedig az államigazgatási jogból ki kell emelni és a vállalati kapcsolatok fölérendeltségi és mellérendeltségi vonatkozásait egyaránt egy komplex gazdasági jogviszonyban kell rendezni, amelynek alapja az önálló elszámolás kiterjesztése az irányítás viszonylataira is.⁵³

A gazdasági jogi elmélet az állami tulajdonjogot vállalati szinten is elszakítja az általános polgári jogi tulajdonfogalomtól, de ezen túlmenően hazánkban gyakorlati okokból sem jelenthet megoldást. A magyar indirekt

⁵² „Az állami tulajdon egysége akkor sem csorbulhat, ha a tulajdon alanyai gazdasági kérdésekben dinamikusan felfogva mindinkább a vállalatok lesznek is és ezek a vállalatok együttesen állami jellegűből adódóan képviselnek nagy potenciális lehetőséget” (Kovács). „Az állami tulajdonnak és az állami irányításnak... központosított felfogásában az ellentmondás ott van, hogy az irányítást oda központosítja, ahol a tulajdonjog zömében csak statikus állapotban fogható fel, és nem oda, ahol a tulajdon mozgásban, élő gazdasági valóságban létezik, tehát magukhoz a vállalatokhoz” (Seres). Kovács Géza doktori értekezésének vitája. Közgazdasági Szemle. 1968. 6.

⁵³ A gazdasági jogi elmélet tulajdonjogi vonatkozásai a német irodalomban Hemmerling, a szovjet irodalomban Koszicin és Laptjev műveiből tűnik ki a legjobban. — A Magyar Jog-ban közelmúltban folyt gazdasági jogi vitában a tulajdonjogi vetületet különösen Huszár István emeli ki. (Über das Recht der Sozialistischen Wirtschaft. Staat und Recht. 1958. 1247—1258. old. — A szocialista állam gazdasági joga. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény. 1966. 1. — Hozzászólás a gazdasági jog önálló jogágazati létjogosultsága problémájához. Magyar Jog. 1967. 6.). Egyébként a német gazdasági jogi elmélet a jogágazatok tagozódását teljes mértékben a különböző tulajdonformákra kívánja építeni (pl. Gerhard Dornberger: Thesen zur Konzeption des Rechts der Sozialistischen Wirtschaft der DDR. Staat und Recht. 1959. 10. 1279. old.) — az állami tulajdonjog kérdéseit az NDK PTK tervezete az előbbieknél megfelelően nem is tartalmazza.

vállalatirányítási modell jellegzetessége — több más szocialista ország, így pl. a Szovjetunió, az NDK, de a gazdasági jogi elméletet el sem fogadó bolgár gazdasági reformmal szemben — hogy formailag „államigazgatási” jellegű, a vállalati önálló elszámolást nem terjeszti ki az irányítás viszonyaira és a vállalati módon gazdálkodó ún. középírányító szervek általános háttérbe szorításával az államigazgatási szervek és a vállalatok között közvetlenül hoz létre kapcsolatot. Ugyanakkor azonban tartalmilag a magyar rendszer koránt sem merül ki törvényességi felügyeletben, mint a jugoszláv társadalmi öngazgatási konstrukció, hanem erőteljesen érvényesíti az állam tulajdonosi szerepét, gazdaságpolitikai irányító funkcióját, kifejezésre juttatva, hogy a gazdasági, illetve az államigazgatási eszközök egységes megjelenítése nemcsak a gazdasági jogi elmélet elképzelései alapján lehetséges.⁵⁴

A gazdasági jogi felfogástól eltérő elvi alapon állítják az állam kizárólagos tulajdonjogát a „komplexitási” elméletek. Eörsi Gyula szerint az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségének összefonódása a korábban legsajátosabb polgári jogi intézményt a tulajdonjogot is a jogrendszer komplex intézményévé tette — „az állami szocialista tulajdonjoggal a tulajdonjog olyan új fajtája jött létre, amelynek a tulajdonjog más fajtáival való azonossága csekély fokú”. Az állami tulajdonjog „jellegadó jogosítványa” legalábbis a tulajdonos, az állam szintjén — „nem a birtoklás, a használat és a rendelkezés, hanem az állami tulajdonosi igazgatás, a tulajdont kezelő szervek létrehozása, működési körük meghatározása . . . tevékenységük felsőfokú irányítása és ellenőrzése”. Az állami tulajdonjog összállami szinten tehát nem árujellegű és nem autonóm struktúrájú. Mindezek ellenére Eörsi Gyula szerint azt sem lehet mondani, hogy az állami tulajdonjog nem polgári jogi intézmény. Az állam ugyanis a vállalatok szervezésével létrehozza az autonóm struktúrát és a vállalati kooperációk révén az állami tulajdonjog árutulajdonjogi formában is jelentkezik, a vállalatok gyakorolják az árutulajdonjogra jellemző részjogosítványokat, náluk jelenik meg a tulajdonjog abszolút szerkezete. Ott azonban, ahol az állami tulajdonjog polgári jogi intézmény lesz, a jogosultság közvetlen alapja már nem a tulajdonjog, hanem az operatív igazgatás, a vállalat az állam felé mint kezelő, a gazdasági forgalomban pedig mint kvázitulajdonos szerepel. A vállalat komplex háromarcú jogi realitás, az állam felé a gazdasági igazgatás alsó végrehajtó láncszeme, államigazgatási kötelezettségeinek teljesítése érdekében gazdálkodik és ennek során polgári jogi jogalany,

⁵⁴ Az irodalomban ugyanis kialakult olyan vélemény is, hogy a vállalatok vertikális relációi csak szervezetiék, a horizontális viszonylatok csak vagyoniak, a közvetlen gazdasági szabályozók csak az államigazgatási jog (adminisztratív eszköz), a közvetett gazdasági szabályozók (közgazdasági eszköz) csak a polgári jog útján tükröződnek (pl. Bratusz: „A szocialista termelés jogi szabályozása” és „Az igazgatási és gazdasági módszerek viszonya a gazdasági kapcsolatok szabályozásában. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény 1966. 2—3.). Ezt a felfogást élesen bírálja Laptjev (Közgazdasági reform és gazdasági jog a Szovjetunióban. Magyar Jog. 1968. 3.).

végül munkajogi egység, munkaviszonyokat ölel fel, hogy biztosítsa működésének személyi feltételeit.⁵⁵

Eörsi Gyula a gazdaságirányítás reformja után írt művében azt állítja, hogy a vázolt tulajdonjogi koncepció alapelveit nem érinti a gazdálkodási forma módosulása — csak felszínes látszat, hogy ezáltal valami fajta osztott tulajdonjog jönne létre, a folytonosság dominál és a változások a folytonosság talajára épülnek. A változás lényege, hogy a kis kollektíva (vállalat) érdekeltsége, jogköre nő, a nagy kollektíva (állam) a vállalati eszközök feletti tulajdon alapvető elemeit megtartja, de egyes lényeges elemek gyakorlásáról lemond. A vállalatok „tulajdonjoghoz hasonló” jogosítványokkal rendelkeznek, de nem tulajdonjoggal, mert ezek a jogosítványok — a tulajdonjog alapvető elsődleges jellegével szemben — másodlagosak, származtatottak. Bizonyos terminológiai módosításokat azonban javasol: operatív igazgatás helyett vagyoni önállóságról, kettős kollektíva helyett az össznépi és a vállalati kollektíva kettősségéről, operatív igazgatás helyett vállalati gazdálkodási jogról kellene nézete szerint beszélni.⁵⁶

A komplexitási elmélet számos helyes és általunk is hasznosításra kerülő eleme mellett — nézetünk szerint ott hiányos, hogy nem minősíti jogágazatilag az összállami szinten jelentkező tulajdonjog gyakorlási jogosítványokat. Ha az állam szintjén a tulajdonjog nem polgári jogi intézmény és az árutulajdonságok a vállalatnál jelentkeznek, miért csak kezelő a vállalat és miért ismerünk el egy olyan tulajdonjogot, amelynek polgári jogilag voltaképp nincs is alanya?

A harmadik csoportba a „kereskedelem-jogias” megoldások tartoznak. Kereskedelmi jogiasnak ehelyütt azokat a felfogásokat értjük, amelyek az állami vállalati eszközök tulajdonjogi helyzetét a tőkés — menager kapcsolat analógiájára, kizárólag gazdasági forgalmi szempontok alapján kívánják megoldani. Az e csoportba tartozó nézetek azonban különböznek egymástól arra nézve, hogy részben vagy egészben elismerik-e a vállalati tulajdonjogot vagy sem.

Buczowsky például abból a gazdasági tényből indul ki, hogy az állami szektorban valóságos árutermelés folyik, az árutermelésben pedig a legfontosabb tényező a piaci kockázat. Valamennyi fejlett árutermelő társadalomban törekvés mutatkozik az üzleti kockázat csökkentésére és ez alól a szocialista gazdaság sem lehet kivétel. Az egységes állami tulajdon gazdasági jelentősége főként abban rejlik, hogy lehetővé teszi az állam számára a kockázat szélesebb szinten való kiegyenlítését. Ilyen körülmények között a szocialista jogban

⁵⁵ Eörsi Gyula az állami tulajdonra vonatkozó tulajdonjogi nézeteit 1959-ben: a szocialista polgári jogunk továbbfejlődésének egyes problémái, 1963-ban: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai . . . és 1965-ben: A szocialista polgári jog alapproblémái című műveiben fejtette ki. Az egyes munkák többirányú változást, fejlődést fejeznek ki, ezért első sorban a legutóbbi művet vettük alapul.

⁵⁶ Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés jogáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 167—198. old.

is az ún. korporációs jogi személy konstrukciója kerül előtérbe, amelyben elválasztják az alapító személyét a vállalati vagyontól: gazdasági értelemben az alapító, jogilag azonban a vállalat a vagyon tulajdonosa. Buczkowsky végkövetkeztetése tehát az, hogy az állami vállalat személyi alapja maga az állam, a vállalat és egyben a vállalati vagyon megteremtője és gazdasági tulajdonosa, de a vállalati vagyon polgári jogi tulajdona az állami vállalatot illeti meg, mint jogi személyt.⁵⁷

Nizsalovszky Endre a tulajdonosi vélelemmel operál — a vállalat sajátos szerv, amelynek az útján az állam a piacon árutulajdonosként lép fel. „A harmadik nem azért tekintheti az állami vállalatot tulajdonosnak, mert az az ő irányában valóban tulajdonos, hanem mert tudja, hogy az igazi tulajdonos szándéka is az, hogy azzal szemben, mint tulajdonossal szemben viselkedjék.” „Az angol jogi trustee is hasonló szerkezetű jogállású — az ügy igazi urának akarata a tulajdonosi jogállás harmadik személyek irányában való betöltése.”⁵⁸ A kereskedelmi-jogias megoldás további változata, mely szerint az állam a vállalat, a vállalat pedig az elkülönített eszközök jogi tulajdonosa.⁵⁹

A kereskedelem-jogias elméletek általános hiányossága nézetünk szerint az, hogy nem veszi eléggé figyelembe a vállalatnak az államtól való viszonylagos társadalmi-gazdasági elkülönülését, másrészt az állam és „vállalata” között csupán gazdasági kapcsolatot feltételez, „a vállalat az állam vállalkozása”, holott ez a viszony sokkal több és alapvetően más, mint ami a részvényesek és a részvénytársaság között van — a vállalat egy közhatalmi vonásokkal terhelt államszervezet része.

A következő irányzat valamilyen módon a tulajdonjog elrelativizálásával keres megoldást. Világhy Miklós szerint az állami vállalat sajátossága abban áll, hogy az az állami szerv, „amelynek útján az állam a társadalmi elsajátítás folyamatában árutulajdonosként lép fel”. Az állami vállalatokat különös kettősség, a tulajdonosi és a nem tulajdonosi minőség egysége jellemzi, az állam felé a vállalat nem tulajdonos, hanem vagyonkezelő, árukapcsolataiban gazdasági partnerei felé viszont tulajdonos. Az állami vállalat azonban ezt a tulajdonjogot az állam nevében gyakorolja, állami tulajdonjogot közvetít —

⁵⁷ L. A szocialista vállalat jogi formája. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény. 1966. 3.

⁵⁸ L. Nizsalovszky Endre: Az állami vállalatok forgalmi viszonyainak új alakulásához. Állami és Jogtudomány. 1968. 4. 523 old.

⁵⁹ L. az erre való részletes utalásokat Langer—Streich: Zur Rechtsfähigkeit der staatlichen Wirtschaftsorganisationen im neuen Ökonomischen System. Staat und Recht. 1966. 1. — Langer—Pflücke—Streich: Volkseigentumsrecht und Stellung der Betriebe. Staat und Recht. 1967. 3. Hochbaum—Oberländer: Die Rechtsstellung des VEB. Vertragssystem. 1966. 9. Beck Salamon a vállalatnak, mint a tulajdonjog tárgyának feltüntetésével szembeni érthető dogmatikai ellenállást a jogalany „jogtárgyba való átesapási” lehetőségének szellemes, de véleményünk szerint erőltetett megemlítésével kívánja eloszlatni (Állam és vállalata. Jogtudományi Közöny, 1968. 5.). Ezen dogmatikai megoldás elvi lehetőségét elismeri Eörsi (A gazdaságirányítás új rendszerére), tagadja Világhy (Az állam és vállalata).

„az állam, mint egész vállalkozik minden egyes állami vállalatban”, „az állami vállalat a kezelésébe adott vagyontárgyakkal tervének teljesítése érdekében tulajdonosként rendelkezik”.⁶⁰ Sárándi Imre a polgári jogi tulajdon általános fogalmából indul ki és ezt alkalmazva a vállalatok jelenlegi helyzetére megállapítja, hogy az állami szocialista tulajdon adott fejlődési stádiumában a vállalati vagyonra vonatkozó állami tulajdonjog megoszlik a vállalati gazdálkodó szervek és az irányító-alapító szervek között. Mind az irányítószerv, mind a vállalat a részére biztosított jogokat tulajdonosként gyakorolja, hiszen ezek a jogosítványok egymástól függetlenül és közvetlenül a törvényből kifolyóan illetik meg őket. A tulajdonjog osztódásának alapja, hogy a vállalati jogok a gazdasági öntevékenységet, az irányító szervek jogok az össznépi jelleget domborítják ki. Az irányító szervek tulajdonosi jogok „rendes” tulajdonosi jogokra (vállalatalapítás, tevékenységi kör-meghatározás, átszervezés, megszüntetés, vállalati vezetőkkel kapcsolatos munkáltatói jogok, a vállalat tevékenységének ellenőrzése és értékelése), „rendkívüli” tulajdonosi jogokra (szanálás), és utasítási jogra oszthatók.⁶¹

Véleményünk szerint az ismertetett kettősségeket, illetve megosztásokat a polgári jogi tulajdonfogalom „nem bírja el”. Világhy Miklóssal szemben helyesen mutat rá Eörsi Gyula, hogy vagy a tulajdonjog alanya valaki, vagy nem az, ami pedig azt a megállapítást illeti, hogy a vállalat árutulajdonosként rendelkezik, ez már a gazdaságirányítás reformja előtt is gyakorlati tény volt. Sárándi Imre a valóságos helyzetnek megfelelően beszél arról, hogy a vállalati működéssel kapcsolatos jogok egy részét vállalatirányítási szinten gyakorolják, de a jogok felsorolásából világosan kitűnik, hogy részben gazdasági és részben jogi jellegű jogosítványok keverednek, másrészt a felsorolt irányító szervek jogok nem polgári jogi, nem árutulajdonjogi természetűek.

Minden olyan elméletnek, amely az állam és a vállalat között nem pusztán gazdasági, kereskedelmi-jogias kapcsolatot tételez fel, foglalkoznia kell az állami vállalatok vertikális, államigazgatási relációival is. Amikor a gazdaságirányítás reformjával megdőlt a „gazdasági igazgatás egyenlő közhatalmi, államigazgatási tevékenység” tétel, megindultak a kísérletek a gazdaságirányítás jogi tartalmának differenciáltabb kifejtésére.

Az Igazságügyminisztérium munkaközösségének mind az elméletben, mind a gyakorlatban igen elterjedt tézisei szerint az állam gazdasági élet tekintetében gyakorolt funkciói körében különbséget kell tenni hatósági (közhatalmi), gazdaságpolitikai irányító, és tulajdonosi jogosítványok között. A hatósági (közhatalmi) jogosítvány lényege, hogy a feladat megvalósításának eszköze a tilalom, illetve engedély rendszer, továbbá hogy a felállított követelmények valamennyi gazdasági szektorral szemben érvényesíthetők. A gaz-

⁶⁰ L. Világhy Miklós: Az állam és vállalata 573—575. old.

⁶¹ L. Sárándi Imre: Az új gazdasági mechanizmus néhány jogi problémája. *Állam és Igazgatás* 1967. 8.

daságpolitikai irányító jogosítvány a negatív jellegű hatósági jogkörrel szemben pozitív irányú, célja a gazdasági tevékenység meghatározott irányba terelése, eszközei pedig elsődlegesen a gazdasági előnyök, illetve hátrányok kilátásba helyezésétől való befolyásolás. A tulajdonosi jogosítvány alapja az az állam tulajdonosi mivolta, ezért ez a jogkör csak az állami szektorban és csak a vállalatfelügyeleti szerv által érvényesül, célja pedig a vállalatok önálló szervezeti működésének biztosítása.

A hivatkozott tézisek tudományos megalapozását Világhy Miklós végezte el. Világhy Miklós szerint a direkt gazdálkodási modellben az állami tulajdonjogot egybeolvasztották, voltaképp alárendelték az állami közhatalomnak és így a tulajdonjog gyakorlása is közhatalmi eszközökkel történt. A reform után a szocialista állam az egyaránt kezében tartott közhatalmat és tulajdonjogot elvileg szétválasztja. Hangsúlyozza azonban, hogy az állam közhatalmi tevékenysége a gazdasági élet terén sem merül ki az államigazgatási tevékenységgel, ide tartozik még a jogszabályalkotás és a tágabb értelemben vett bírászkodás is. Úgy szintén véleménye szerint az állami tulajdonjogot nem lehet azonosítani a tulajdonjog igazgatásával, tehát a vállalatok részére a vállalati működéséhez szükséges feltételek biztosításával. Az állami gazdasági tevékenység jogcíme lehet alapjában közhatalmi, illetve alapjában tulajdonosi, hatásának minősége szerint viszont direkt irányítást célzó, illetve indirekt befolyásolásra irányuló eszközök (közvetlen—közvetett) között lehet különböztetni. A gyakorlatban a jogcímében, illetve eszközben különböző formák egymással kombinálva jelentkeznek. Világhy Miklós az államigazgatási szervek és a vállalatok viszonyára vetítve a végkövetkeztetést úgy vonja le, hogy a közhatalmi természetű igazgatási jogokat a gazdaságirányítás reformja nem érinti, a vállalatok felett közvetlen felügyeletet gyakorló államigazgatási szervek jogkörét viszont korlátozni kell a tulajdonjog igazgatására és ez utóbbitól az indirekt befolyásolásra irányuló jogkörök gyakorlását szervezetenként is el kell választani.⁶²

Ficzere Lajos az államigazgatási jog oldaláról veti fel a tulajdonosi igazgatás, mint a gazdasági igazgatás speciális ága kiemelésének létjogosultságát. Világhyval szemben abból indul ki, hogy a népgazdaság irányításában az állam minden esetben kettős minőségben van jelen, „a vállalatirányítás egyetlen területe sem választható el az állami közhatalom érvényesítésétől”. Ez a kettős minőség azonban differenciált egység, a gazdaságirányítási tevékenység nem minden relációjában azonos mélységben közhatalmi jellegű — ebből a szempontból különbség van a vállalatokkal hierarchikus alá- és fölérendeltségben, illetve ilyen viszonyban nem álló államigazgatási szervek vállalatirányító tevékenysége között. A hierarchikus irányítás a tulajdonosi igazgatás, a nem hierarchikus irányítás a hatósági igazgatás, emellett megkü-

⁶² Világhy Miklós: *Jog és gazdaságpolitika. Valóság.* 1968. 5.

lönbötthető a gazdaságpolitikai igazgatás is, amely elsősorban a kormányzati igazgatásban realizálódik. Az állami tulajdonjog egységes, de ezt az egységes tulajdonosi minőséget részben az állami vállalatok, részben a vállalatokkal hierarchikus fölérendeltségben levő gazdasági-igazgatási szervek „közvetítik”. A vállalatok, mint „elsődleges közvetítők” a kezelésükbe utalt vagyont birtokolják, használják, rendelkeznek vele, a gazdaságirányító szervek közvetítői szerepe pedig abban áll, hogy tulajdonosi jogosítványokat realizálnak a vállalatok irányában, de ebben a tevékenységben a tulajdonjog hagyományos elemei nem jelentkeznek olyan tiszta formában, mint a vállalatnál. A gazdaságirányító szervek ezen jogosítványai képezik az állami szocialista tulajdonjog államigazgatási jogi vetületét, itt az állami tulajdonjog realizálása „nem a polgári, hanem az igazgatási jog által szabályozott és szervezési jellegű viszonyok közvetítésével történik”. Ez az állami tulajdonosi igazgatás mind tárgyilag, mind tartalmilag, mind az alá- és fölérendeltség jellegére, mind a normák és szankciók szerkezetére nézve különbözik a „kifejezetten közhatalmi igazgatástól”.⁶³

Ha viszont az állami tulajdonjog fogalmát nem kívánjuk elszakítani az általános tulajdon fogalomtól, akkor a tulajdonosi igazgatás nem származhat egyszerűen az állam, mint jogalany sajátosságából, hanem a tulajdonjog tartalmi elemének kell lennie, amely elemnek szükségképpen a többi tulajdonformánál is jelentkeznie kell. Az állami vállalatok központi, tehát külső tulajdonosi igazgatásának továbbfejlesztéseként megjelenik a tulajdonosi igazgatás fogalma valamennyi szocialista szervezet belső vonatkozása tekintetében is, egyes szerzőknél, mint a birtoklást, használatot és a rendelkezést átfogó fő tulajdonjogi jogosítvány, másoknál pedig, mint negyedik tulajdonjogi jogosítvány.⁶⁴ Ezáltal viszont az állami vállalatnál a tulajdonosi igazgatás fogalma megkettőződik: van egy külső, „közvetett” tulajdonosi igazgatás és egy belső, „kvázi”, „közvetlen” tulajdonosi igazgatás. Ezzel szemben úgy véljük, hogy a tulajdonosi igazgatás fogalma, mint belső polgári jogi jogosítvány szükségtelen⁶⁵ — az állami külső tulajdonosi igazgatás esetében sem polgári jogi jogosítványról van szó, a vállalati szervezetszerű működés feltételeinek megteremtésére irányuló, Világhy és Ficzer által tulajdonosi igazgatásnak nevezett tevékenységet viszont, mint később részletesen indokoljuk, erőszakolt

⁶³ L. Ficzer Lajos: A vállalat és az államigazgatási szervek viszonya. Állam és Jogtudomány. 1968. 4.

⁶⁴ Világhy Miklós a tulajdonosi igazgatást átfogó tulajdonjogi jogosítványnak fogja fel (A népgazdaság és az állam és jogtudományok. Állam és jogtudomány. 1964.1.), Seres Imre viszont a tulajdonjog negyedik részjogosítványának tekinti azt. (A mezőgazdasági termelőségvetkezeti tulajdonjog. Akadémiai Könyvkiadó. Bp. 1968. 207—223. old.) a szovjet irodalomban Seres Imrével hasonló nézeteket vall Akszjenyenko és Krasznov, helyteleníti viszont Bratusz (l. az erre vonatkozó szovjet irodalom összefoglalását. Bratusz: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. 120—146. old.).

⁶⁵ A tulajdonosi igazgatásra, mint a szocialista szervezetek körében megjelenő belső polgári jogi tulajdoni jogosítványra azért nincsen szükség, mert a hagyományos három részjogosítvány minden összefoglalás és kiegészítés nélkül jól kifejezi a tulajdon-

elválasztani a közvetett gazdasági szabályozástól, az ún. gazdaságpolitikai irányítástól.

Pusztán a jogirodalom tanulmányozása már jelzi, hogy összállami és vállalati síkon más és más tulajdonjogról van szó, az állami tulajdon materiális viszonyainak jogilag tükrözendő teljességét a tulajdonjog polgári jogi jogintézménye nem képes kifejezni. Nem a polgári jogi tulajdonjogot kell tehát megosztani az állam és a vállalat között, hanem az összállami és a gazdasági áruforgalomban való vállalati elsajátítás érezhetően differenciált, egymástól eltérő jellegű tulajdonjogi formát igényel. A tulajdonjog jogintézményének egysíkú polgári jogi jelentkezése alighanem a magánjog korábbi anyajogi szerepének tulajdonítható, a szocialista államszervezet minőségileg új, bonyolult elsajátítási viszonyait kizárólag a polgári jogon belül nem lehet kifejezni.

Azok az elméletek, amelyek felismerve a kizárólagos polgári jogi tulajdoni konstrukció helytelenségét, differenciált tulajdonjogi struktúra, az alkotmányjogi tulajdon létrehozása mellett álltak ki,⁶⁶ véleményünk szerint azért nem elég meggyőzőek, mert pusztán jogi alapon nyugszanak és nem az állami tulajdon közgazdasági helyzetére épülnek. Az állami tulajdonjog nem lehet más, mint az állam közgazdasági tulajdonának jogi vetülete. A helyes megoldás érdekében tehát nézetünk szerint az alábbi tényezőkből kell kiindulni:

- a gazdaságirányítás összetevőinek beillesztése a tulajdoni és tulajdonjogi koncepcióba;
- a közgazdasági tulajdon általános vonatkozásainak konkrét alkalmazása az állami vállalatok jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzetére;
- az állami vállalat társadalmi-gazdasági struktúrájából és elhelyezkedéséből az államszervezetben;
- a gazdasági, az árutulajdonjogi és az igazgatási jellegű tulajdon gyakorlási elemek következetes szétválasztása.

} III.

1. Gazdaságirányítás — vállalatirányítás

A központi gazdaságirányítást jellegét tekintve a tervutasításos gazdálkodási módszerben általában felépítmény jellegűnek, közhatalmi, államigaz-

jog pozitív tartalmának alapirányait. Minden jogi személynél, mint szervezetnél (különösen pedig a termelő-gazdálkodó kollektívánál, szocialista nagyüzemeknél) szükség van egy belső igazgatási, üzemszervezési tevékenységre, amelynek leglényegesebb vonatkozásai (pl. a vezetők jogállása, a munkarend általános vonatkozásai stb.) a szocializmusban jogilag nem közömbösek, ezért jogi szabályzásra is kerülnek. Világos, hogy a jogi személy minden kifelé ható jogát, így a tulajdonjogát is csak belső igazgatási szervei jogilag szabályzott működtetése útján tudja gyakorolni, de ez sem körében, sem jellegében nem a tulajdonjogból fakad és ezáltal tulajdonjogi részjogosítvánnyá való minősítése szükségtelen igazgatási beszüremlést jelent a polgári jogi tulajdon fogalomra nézve.

⁶⁶ Pl. J. Gwiazdomorski: A szocialista tulajdon egységének elve és az állami vállalat jogi személyisége a Lengyel Népköztársaságban. *Pantstwo i Prawo*. 1967. 4—5.

gatási tevékenységnek tekintették. A gazdaságirányítás reformjával viszont tért hódít egy ellenkező véglet: a gazdaságirányítás, különösen pedig ezen belül a vállalatirányítás teljes mértékű beolvasztása a gazdasági tevékenységbe, a gazdasági-termelési viszonyokba. Mindkét szélsőség téves, a gazdaságirányítás, mint a gazdálkodási forma hosszszerszű összetevője komplex, vegyes, alap-felépítményi jellegű.

A központi gazdaságirányítás tartalmát képező népgazdasági tervezés és gazdasági szabályozás kétségtelenül közgazdasági jellegű, amely gazdasági tevékenység irányító funkciójánál fogva szervezés-technikai elemekkel gazdagodik. Mivel azonban a szocialista államokban a gazdaságirányítási tevékenység alanya az állam,⁶⁷ ez a gazdasági-szervezés-technikai tevékenység államigazgatássá válik: így egyrészt jogi szabályozásban részesül, másrészt az irányítás során az állam a jog különleges eszközeit is igénybe veszi. A gazdaságirányításban a gazdasági, szervezés-technikai és a jogi elemek egymással összefonódva, együttesen, számos áttétellel és átmeneti formát képezve jelentkeznek.

A központi gazdaságirányítás komplexitásában azonban — mivel a gazdaságirányítás a gazdasági-termelési viszonyok gazdálkodási, külső alakja — a gazdasági elem az elsődleges. A gazdasági tartalom domináló volta nemcsak a vállalatirányításban, különösen pedig nemcsak a hierarchikus vállalatirányításban érvényesül — a gazdasági cél, jelleg a meghatározó a gazdaságirányításban felhasznált hatósági jogkör esetén is. Másrészt viszont a komplexitásból következik, hogy az irányítás alanya, az állam közhatalmi jellege a gazdaságirányítás és ezen belül a vállalatirányítás minden megjelenési formájában, így a hierarchikus vállalatirányításban, az ún. vállalatfelügyeleti irányításban, az állam „tulajdonosi” jogainak gyakorlásában is benne van, a közhatalmi jelleget nem lehet azonosítani annak hagyományos formájával, a hatósági jogkörrel. A komplexitás továbbá nem jelenti, hogy a gazdaságirányításban ne fordulnának elő relatíve tisztán gazdasági, illetve jogi formák, illetve hogy az egyes gazdaságirányítási jogosítványokon belül a gazdasági, illetve jogi tartalom egymáshoz viszonyított aránya ne változhatna. Végképp nem jelenti pedig a gazdaságirányítás komplexitása, hogy minden közgazdasági gazdaságirányítási kategória változatlanul átvihető a jogra és viszont.

A központi gazdaságirányítás legfontosabb eszközei a gazdasági szabályozók, amelyek funkciója a központi döntések átvitele a gazdálkodás szintjére. A gazdasági szabályozóknak két csoportját lehet megkülönböztetni — a közvetlen és a közvetett gazdasági szabályzókat. A közvetett gazdasági szabályzó a közvetlennel szemben nem címzett, nem konkrét, egy-egy vállalat testére szabott mérték (mint pl. a szerződési kényszer különböző formái, a kontingentálás, az export-import engedélyezési rendszer, a konkrét gazdasági utasí-

⁶⁷ Jugoszlávia az egyetlen szocialista ország, ahol kísérlet történik a gazdaságirányítás államigazgatási szervezettől való elválasztására.

tás stb.), hanem „játékszabályt” állít fel, az áru- és pénzkategóriák tipikus reagálásokat kiváltó automatizmusain alapulva elvileg valamennyi érintett gazdálkodó szervre egyaránt és egyformán vonatkoznak. (Árpolitika, hitelpolitika, jövedelemszabályozás, stb.) A közvetlen gazdasági szabályozók nem azonosíthatók csak az utasítással, másrészt nem kötődnek a vállalatirányításhoz, teljes népgazdasági keresztmetszetűek.⁶⁸ A közvetett, illetve közvetlen gazdasági szabályzókhöz egyaránt fűződnek olyan gazdasági tevékenységek (pl. gazdasági elemzés, információ, stb.), amelyek a gazdasági szabályozás alapjául szolgálnak, de önállóan nem minősülnek szabályozó eszköznek. A közvetlen, illetve közvetett szabályzó továbbá típust jelent, a gyakorlatban sok átmeneti, vegyes jellegű gazdasági szabályzó is érvényesül.

Az indirekt gazdálkodási formát — a tervutasítással szemben — a közvetett gazdasági szabályzók abszolút túlsúlya jellemzi. Az indirekt gazdaságirányítást ezért gazdaságpolitikai irányításnak, az azt gyakorló szerveket központi gazdaságpolitikai irányító szerveknek nevezhetjük — ez az elnevezés, anélkül, hogy a gazdaságpolitikai irányítást a gazdaságpolitikával azonosítanánk, alkalmas annak kifejezésére, hogy a központi irányításban a közvetett gazdasági szabályozás dominál, alapvetően elvi, fejlesztő, perspektivikus, átfogó jellegű. A gazdaságpolitikai irányítás tehát az indirekt gazdaságirányítás általános jellemzője, amiből következik egyrészt, hogy nem azonosítható a magvát képező közvetett gazdasági szabályzókkal, továbbá nem a központi gazdaságirányítás egyik jogosítványa (a hatósági jogkör, vagy a vállalatok szervezetszerű működésének biztosítása a gazdaságpolitikai irányítás része), másrészt, hogy a központi gazdaságirányítás minden megnyilvánulási formáját, a vállalatirányítást és az állami szektoron kívüli gazdaságirányítást — ha differenciált módon is — egyaránt a gazdaságpolitikai irányító jelleg hatja át, sőt a vállalatirányításon belül is minden irányítási alakzat, a vállalatfelügyeleti irányítás, az ún. tulajdonosi igazgatás keretében kapcsolt jogosítványok is elválaszthatatlanok a gazdaságpolitikai irányító jellegtől és az annak lényegét képező közvetett gazdasági szabályzóktól.

Mind ez ideig kizárólag közgazdasági értelemben beszéltünk a gazdasági szabályzókról. Ahhoz, hogy a gazdasági szabályzók jogi tükröződését szemléltethessük, a központi gazdaságirányítást két nagy területre kell felosztani, mégpedig a tulajdonforma alapján. Így beszélhetünk az állami szektoron belüli gazdálkodás gazdaságpolitikai irányításáról, amelyet a továbbiakban leegyszerűsítve vállalatirányításnak nevezünk és az állami szektoron kívüli gazdasági területek gazdasági igazgatásáról. A közvetett gazdasági szabályzók mind a két gazdaságirányítási szférát (ha nem is mindig ugyanazon, illetve ugyanazon módon kialakított szabályozók) egyaránt uralják. A közvetett

⁶⁸ Ellenkezőleg a „Népgazdaság tervezése és irányítása” (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968.) című könyvben, ahol a közvetlen gazdasági szabályzókat az utasítással azonosítják és az állam tulajdonosi minőségére alapozzák.

gazdasági szabályzók továbbá mind a vállalatirányítás, mind az azon kívüli gazdasági igazgatás terén általában jogilag szabályozottan jelennek meg — a jogi formát öltő közvetett gazdasági szabályzót *gazdasági befolyásoló jogosítványnak* nevezhetjük.

A közvetlen gazdasági szabályzók azonban nem jelenhetnek meg ugyanazon jogi formákban a vállalatirányításban és az állami tulajdonon kívüli gazdasági igazgatásban. Ez utóbbi esetben ugyanis az államtól társadalmi-gazdaságilag elkülönült gazdasági alanyok felé irányul a gazdasági irányítás és ezért általában csak negatív jellegű közvetlen szabályozó alkalmazására kerül sor (egy sor pozitív, de közvetett szabályozó mellett) és az állam közhatalmi minősége szükségképp jobban kihangsúlyozódik. A negatív és a minősítetten közhatalmi jelleg lehetővé teszi, hogy az állami tulajdonon kívüli gazdasági igazgatásban a közvetlen gazdasági szabályzók jogi megjelenési formája a hagyományos közhatalmi jogosítvány, a hatósági jogkör legyen.⁶⁹ A vállalatirányításban viszont a pozitív természetű közvetlen gazdasági szabályzók dominálnak és a vállalat az államszervezet része lévén, nincs szükség a közhatalmi jelleg fokozott kidomborítására. A közvetlen gazdasági szabályzók jogi formája ezért a vállalatirányításban nem a *hatósági jogkör* lesz, hanem a „*közvetlen vállalatirányítási jogosultság*” (ez utóbbi szokásos a vállalatok szervezetszerű működéséhez szükséges feltételek biztosítása tartalommal „tulajdonosi” vagy „tulajdonosi igazgatási” jognak nevezni — ezeket az elnevezéseket mellőzzük, mivel az állam tulajdonosi szerepét nem lehet erre a jogosítványra leszűkíteni, sőt ez a jogosítvány az összállami tulajdonosi jogok gyakorlásában kisebb súlyú a gazdasági befolyásoló jogosítványnál).

A magyar indirekt gazdaságpolitikai irányítást fő megjelenési formái szerint kormányzati, funkcionális, ágazati és vállalatfelügyeleti irányításra lehet osztani. Ez az osztályozás általában keresztezi a gazdaságirányítás tulajdonforma szerinti felosztását — a kormányzati, a funkcionális és az ágazati irányítás mind a vállalatirányításban, mind az állami szektoron kívüli

⁶⁹ Néhány megjegyzést: A hatósági jogosítvány — mivel gazdasági szektor-különbség nélkül szabályoz — természetesen a vállalatirányítás egyik eszköze is, mivel azonban nem speciálisan vállalatirányítási eszköz (sőt ellenkezőleg), ezt a jogosítványt a vállalatirányítás struktúrájának vizsgálásánál figyelmen kívül hagyjuk. Másrészt bár a közvetlen gazdasági szabályozás az állami tulajdonon kívüli gazdasági igazgatásban a gazdaságrendészeti szükségletek miatt fokozottabb szerepet kap, mint a jelenlegi magyar indirekt vállalatirányításban, az állami tulajdonon kívüli gazdasági igazgatás korántsem jellemezhető hatósági igazgatásként, a lényeg itt is a gazdasági befolyásoló jogosítványnon van. A hatósági jogkör relatíve nagyobb súlyú jelentkezését azonban elnevezésileg úgy próbáltuk kifejezésre juttatni, hogy a vállalatirányítással szemben az állami szektoron kívül gazdasági igazgatásról beszélünk — az irányítás és az igazgatás ugyan tartalmilag egynemű fogalmak, de a gyakorlati szóhasználatban az igazgatás szó jobban kifejezi az erőteljesebb közhatalmi jelleget, mint az irányítás. Végül a gazdaságirányításban felhasznált hatósági jogosítvány természetesen nem teljesen azonos a politikai igazgatás klasszikus hatósági jogkörével: a gazdasági tartalom némileg át-
színezi azt.

gazdasági igazgatásban egyaránt érvényesül és csupán a vállalatfelügyeleti irányítás a kizárólagos vállalatirányítási kategória.

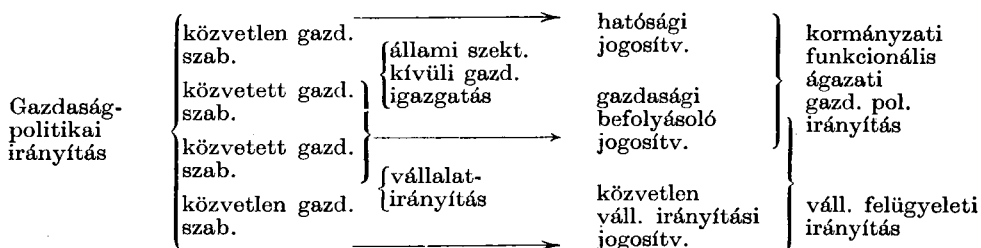
Az általános népgazdasági szabályozó, ösztönző, befolyásoló rendszer megállapítása a kormányzati irányítás keretében történik, a kormányzati aktusok teljes népgazdasági keresztmetszetben való elsődleges végrehajtása, konkretizálása a funkcionális irányítás (OT, PM, stb.) feladata. A gazdasági szakminisztériumok két egymástól eltérő jellegű, tartalmú és terjedelmű gazdaságpolitikai irányítást is végeznek: egyrészt feladatuk az ágazati sajátosságok minél teljesebb érvényesítése a népgazdaság egész területén (ágazati irányítás — 2027/1967. (V. 28.) Korm. sz. hat.), másrészt a velük hierarchikus alárendeltségben levő vállalatok indirekt értelemben vett közvetlen, konkrét irányítása (vállalatfelügyeleti irányítás — 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendelet).

A kormányzati, a funkcionális és az ágazat gazdaságpolitikai irányító szervek kihagyása a vállalatirányításból nem helyes, mivel az állami vállalatok gazdálkodásának általános kereteit, működési irányait, az ösztönző-befolyásoló rendszert alapjaiban ezek a szervek határozzák meg, aktusaik egyrésze csak az állami vállalatokra vonatkozik, másrészt az állami vállalatoknak a gazdasági életben betöltött szerepéből kifolyóan a tulajdonformára tekintet nélkül kiadott közgazdasági, illetve jogi szabályozások is alapvetően az állami vállalatokra figyelemmel rendezik az ennél általánosabb vonatkozásokat is. A kormányzati funkcionális és ágazati irányítás azonban nemcsak és főleg nem kifejezetten vállalatirányítási jellegű, szabályozási szempontjai általában a vállalatirányításnál szélesebb körűek és eltérő minőségűek, a vállalatokkal közvetlen kapcsolatot tipikus esetben nem létesítenek. Ezen gazdaságirányítási megjelenési formák közgazdasági szabályozási eszközeinek jogi alakja ezért a gazdasági befolyásoló jogosítványon túlmenően a hatósági jogosítvány lesz — közvetlen vállalatirányítási jogosítványt csak szélső kivételként gyakorolnak.

A vállalatirányítás jellegzetes formája a vállalatfelügyeleti irányítás. A vállalatfelügyeleti irányítás nem korlátozható a vállalatok működése, szervezeti feltételeinek biztosítására, lényege a vállalatok közvetlen, konkrét gazdaságpolitikai irányítása. (Pl. a vállalati működés értékelése, ösztönzése kétség kívül gazdasági befolyásoló jogosítvány stb.) A vállalatfelügyelet alapfeladata az általános és az ágazati gazdasági szabályozók lebontása a vállalatok meghatározott körére és egyben a befolyásolás kifejezett érvényesítése. Mivel azonban a vállalatfelügyeleti irányító szerv áll közvetlen hierarchikus kapcsolatban a vállalatokkal, az alkalmazásra kerülő közvetlen gazdasági szabályozók túlnyomó többségét a gazdaságirányítás részéről ő érvényesíti a vállalatokkal szemben, az operatív beavatkozás kivételes lehetőségével a funkcionális és az ágazati irányító szervekkel szemben kizárólag a vállalatfelügyeleti irányító szerv rendelkezik. A vállalatfelügyeleti irányítás jogi jellegű irányítási jogosítványai

tehát a gazdasági befolyásoló és a közvetlen vállalatirányítási jogosultság — hatósági jogosítvánnyal a vállalatfelügyeleti irányító szerv nem rendelkezik.⁷⁰

A gazdaságirányítás struktúráját az előzők alapján a következőképpen vázolhatjuk fel:

Rátérve a gazdaságirányításon belül az állami szektor gazdaságpolitikai irányítására, a vállalatirányításra, a vállalatirányítás tartalmát illetően központosítottuk az elkülönült vállalati vagyonok keletkezésére, létre, módosulására és megszűnésére vonatkozó, valamint a vállalati eszközök felhasználásának általános irányait, illetve kereteit meghatározó jogosítványokat. A vállalatirányítás fő tevékenységi körei az alábbiak szerint vázolhatók:

- a vállalati termelő-gazdálkodó-fejlesztő tevékenység befolyásolását célzó közvetett szabályzó rendszer kialakítása és érvényesítése;
- a vállalati működés kereteit meghatározó gazdasági engedély-tilalom rendszer kialakítása, egyes gazdasági tevékenységek direkt szabályzása;
- vállalatstruktúra (ide értve a vállalatalapítást, a tevékenységi kör meghatározását, az induló vagyon biztosítását, a vállalati szervezet és vagyon átszervezés útján való részleges módosítását, a vállalatok megszüntetését, átszervezéssel, vagy felszámolással, valamint a vállalati társulásokkal kapcsolatos irányító tevékenységet);
- a vállalati vezetők kiválasztása, kinevezése, felmentése, munkájuk értékelése, anyagi ösztönzése, valamint képzésük, továbbképzésük biztosítása;
- az egyes vállalatok gazdálkodásának konkrét elemzése, értékelése és ösztönzése;

⁷⁰ A gazdaságirányítás egyes megjelenési formáival kapcsolatban számos, nézetünk szerint téves nézet tapasztalható, pl. az egyes jogosítványoknak a gazdaságirányítás megjelenési formáival való azonosítása (pl. a közvetett gazdasági szabályozóknak az ágazati irányításba való azonosítása: Moré: A gazdasági ágazati minisztériumok jogállása, legfontosabb feladatai jellegének alakulása a gazdaságirányítás új rendszerében. Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1967. 213–216. old.), a közvetett gazdasági szabályozásnak a vállalatfelügyeleti irányításból való kivétele, az ún. „vállalatfelügyelet” irányítási jellegének tagadása stb. Az általunk alkalmazott osztályzás részletes indoklását lásd. Sárközi Tamás: A vállalatirányítás elvi kérdéseiről. Jogtudományi Közlemény, 1969. 2–3. Ellentétes osztályzást lásd Ficzere Lajos hivatkozott műve.

- a vállalati működés ellenőrzése;
- információáramlás biztosítása a vállalatok és a központi gazdasági irányítás különböző megjelenési formái között.

Ezek a fő funkciók esetenként kiegészülnek olyan jogosítványokkal, amelyek elvileg a vállalatok által is ellátható feladatokra irányulnak, de amelyeket konkrét gazdaságpolitikai megfontolásból, garanciális okokból átmenetileg mégis koncentrálni kellett.⁷¹ (Pl. bizonyos értékhatár felett magán-személyekkel való adás-vételi szerződés engedélyezése stb.)

A vállalatirányítás egyes tevékenységi formáit teljes mértékben be lehet helyettesíteni a gazdasági szabályzók ismertetett csoportjaiba, a vállalat-szervezés, a vállalati vezetők kinevezése, felmentése pl. a közvetlen, az anyagi ösztönzés különböző formái közvetett gazdasági szabályzóknak minősülnek és számos „önállótlan” szabályozóval is találkozunk. Másrészt, mivel Magyarországon — a szovjet vagy az NDK megoldással szemben — negatív szabályzási módszerrel éltünk, a vállalatirányítás tartalma mutatja egyben az állami vállalati vagyoni önállóság magas fokát. A magyar jogszabályok ugyanis nem a vállalati jogokat sorolják fel, hanem tartalmukból leszűrhető az a vélelem, hogy mind azon vállalati eszközökre vonatkozó jogosítvány, amely a vállalatirányítás valamilyen formája számára nincs fenntartva, a vállalatot illeti. Végül a vállalatirányítás tartalma egyben jelzi a vállalatirányítás módszerét is — az irányításban a nem jogi és ezen belül a gazdasági eszközök dominálnak, a jogi eszközökön belül a magasabb szintű jogszabályok jelentősége megnő, az irányítás alapvetően elvi jellegű, az irányelvek, az ajánlások szerepe az elsődleges, a fejlesztő, a segítő, a koordináló szándék áll középpontban, de ugyanakkor a vállalatirányítás rendelkezik az operatív beavatkozás kivételes eszközeivel is.

2. Az összállami és az állami vállalati differenciált tulajdoni és tulajdonjogi formák

A vállalati eszközök közgazdasági tulajdoni helyzetének minősítésénél a kiinduló pont a közgazdasági tulajdon általános fogalmánál elmondottak. Az, hogy a tulajdonviszonyok tárgyilag elsajátítási, vagyonilag rendelkezési aspektusát képezik a gazdasági-termelési viszonyoknak, gazdasági-társadalmi és technikai-gazdasági relációval egyaránt rendelkeznek, a gazdálkodási forma s így annak hosszmetsetű összetevői a központi gazdaságirányítás és a gazdálkodó szervi árukapsolatok a tulajdonviszonyok külső alakját valósítják meg.

Ebből kifolyóan logikailag levonható egy olyan következtetés, hogyha a vállalatirányításban, illetve az állami vállalatnak a vállalatirányító szervekkel, illetve gazdasági partnereivel való kapcsolatában elsajátítási-rendekezési

⁷¹ A vállalatirányítás tartalmát a fentiekől eltérően határozza meg Sáránci Imre: Az új gazdasági mechanizmus és a jog. Jogtudományi Közlöny, 1968. 2. és Ficzere Lajos i. m.

elemeket találunk, úgy azok szükségképpen tulajdoni jellegűek. Mi ebben a tekintetben a társadalmi-gazdasági realitás?

Minden vállalati vagyon alapvető történeti előzménye és forrása a szocialista államosítás és az annak alapján folyó bővített szocialista újratermelés. A vállalati eszközöket a vállalat alapításakor központilag biztosítják, ezeket a vállalat megszüntetésekor, de részleges átszervezésével is el lehet vonni. A vállalati gazdasági tevékenységet a tervutasításos rendszer megszűnése után is bizonyos céljelleggel (tevékenységi kör) szükségképpen körülhatárolják; a vállalati gazdálkodás az általános gazdaságrendészeti előírásokon túlmenő garanciális szabályok, valamint a gazdasági cselekvést közvetetten befolyásoló ösztönző rendszer keretében folyik, kivételesen a vállalat részére konkrét gazdasági utasítást lehet adni. A vállalat magasabb állású vezetőit központilag kinevezik, a vállalati gazdálkodást rendszeresen ellenőrzik, a vállalatnál keletkező társadalmi tiszta jövedelem, a gazdasági eredmény jelentős részét a vállalattól elvonják. Aligha tagadható tehát, hogy a vállalati eszközökre nézve összállami elsajátítás-rendelkezés érvényesül.

Az állami vállalat elkülönített vagyona tekintetében az államnak, mint egésznek tulajdonosként való megjelölése azonban nem fejezi ki a vállalat sajátos társadalmi-gazdasági helyzetét, gazdasági elkülönültségét, azt, hogy a vállalaton belül nem közvetlenül osztársadalmi, hanem lokális munka folyik. A vállalat az indirekt tervgazdálkodási formában nem egyszerű végrehajtója a központi tervakaratnak, hanem gazdasági tevékenysége céljainak, belső és külső formáinak kiválasztásában önállóan jár el, saját anyagi érdekétől vezérelve jövedelemnövelésre irányuló gazdálkodást folytat és nyereségességének eredményét jelentős mértékben maga élvezi. A vállalat tehát az összállami elsajátítástól relatíve elkülönülő elsajátítást végez és ennek megfelelően önálló rendelkezési joggal is bír — tehát eszközeire nézve ebben a vonatkozásban ugyancsak közzgazdasági tulajdonos.

Az állami tulajdon esetében tehát az elsajátítási-rendelkezési jogosultság bonyolult megosztásával állunk szemben — amelynek lehetőségéről a tulajdon általános fogalmánál már beszéltünk.

Az összállami közzgazdasági tulajdon azzal függ össze, hogy a tervszerű arányos szocialista fejlődés biztosítása érdekében meghatározott elsajátítási-rendelkezési jogosítványokat az állami szektorba vont eszközök teljes körére nézve egységesen és oszthatatlanul kell gyakorolni — ebben a tekintetben a vállalati gazdasági elkülönülés elmosódik. Hogy ezek az egységesen és oszthatatlanul gyakorlandó elsajátítási-rendelkezési jogosultságok megegyeznek a vállalatirányítás előző fejezetben ismertetett tartalmával, úgy véljük nem szorul külön bizonyításra. Mind a politikai vezetés,⁷² mind a közzgazdasági és

⁷² L. Nyers Rezső: Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai kihatásai. Társadalmi Szemle. 1968. 3. 14. o., hasonlóan Friss István: Gazdasági törvények, tervezés, irányítás. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. 117. o.

jogi szakirodalom a vállalat-szervezésben a vállalati vezetőkkel szembeni munkáltatói jogok gyakorlásában, a vállalatok ellenőrzésében stb. látja az összállami tulajdon társadalmi-gazdasági lényegét. A vállalatirányítás során — és kizárólag csak annak keretében — közvetlenül összállami elsajátítás-rendelkezés érvényesül, a gazdasági szabályozók egyben tulajdonosi jogosítvánnyá is válnak. A vállalatirányításban megnyilvánuló közgazdasági tulajdonosi jogosítványokat a gazdasági szabályozók jellegével azonosan *közvetett összállami tulajdonosi jogosítványra* (áttételesen jelent rendelkezést-elsajátítást), *közvetlen összállami tulajdonosi jogosítványra* és végül *önállóan* (rendelkezést-elsajátítást elősegítő) *összállami tulajdonosi jogosítványra* lehet bontani.

Nincsen semmilyen akadálya annak, hogy a közgazdasági tulajdon irányító tevékenységben jelenjen meg. Mint Marx mondotta az „irányítás és igazgatás a tulajdonos funkciója”, s ehhez a szocializmusra nézve hozzátette: „csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a termelésre fordított társadalmi munkaidő és a kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között”.⁷³ Ennek viszont előfeltétele a „termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokbavétele”. Kérdéses azonban az, hogy állami tulajdon esetén a tulajdonnak és az irányításnak ugyanaz-e az alanya.

Földes Károly elismeri, hogy az állami tulajdontól elválaszthatatlan a népgazdaság fő folyamatainak központi irányítása. „A szocialista állami tulajdontól a termelés általános irányításának és vezetésének funkciója nem válhat el. a szocialista állam tulajdonos és vállalkozó egyszerre, vállalkozói szerepe éppen a népgazdaság irányításában áll, de vállalkozói jogainak egy részét feltételesen a vállalatokra ruházza.”⁷⁴ Földes szerint azonban az állami tulajdon esetében a tulajdon és az irányítás szubjektuma nem azonos, mert az irányítást az „államapparátus” végzi, a „legfőbb” tulajdonosi irányítási jogokat a központi államigazgatási szervek gyakorolják, az állami tulajdon gazdasági realizálásának „helyi” irányítása a vállalatok feladata.

Úgy véljük, hogy az állam elválaszthatatlan az államapparátustól, a tulajdon és az irányítás szubjektuma tehát ugyanaz, az állam ilyen értelemben az állami szervek összessége, amely mint összesség minőségileg más, több, mint az egyes állami szervek. Ebből viszont az is következik, hogy az állam és az állami vállalat irodalomban tapasztalható szembeállítás a tulajdonosi jogosítványok terén nagyfokú leegyszerűsítést tükröz. Ez a szembeállítás csak mint a rész-egész viszonya állja meg a helyét — a vállalat az állam gazdasági oldalának szerves része a szocializmusban, az absztrakt államfogalom egyik konkrét szervezeti-képviselői megjelenítője a társadalmi életben.

⁷³ A Tőke III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1967. 197 o.

⁷⁴ Földes Károly: i. m. 72—73. o.

A szocialista állammechanizmus az állam gazdasági szervező funkciójának kifejtésében alapsémaként két szervezeti-képviselési formára tagolható: központi gazdaságpolitikai irányító szervekre és vállalati gazdálkodó szervekre. Ez a tagozódás szükségszerű következménye a tervezőgazdálkodás szerkezetének, annak a mind a centralizált, mind a decentralizált gazdálkodási modellben egyaránt fennálló ténynek, hogy a szocialista gazdálkodás primer eleme az állami vállalati működés, de elengedhetetlen összetevője a központi gazdasági irányítás is. E két szervezeti forma minősége azonban egymástól gyökeresen eltér. A központi gazdaságpolitikai irányító szervek az államtól mint egésztől még viszonylagosan sem különülnek el társadalmi-gazdaságilag, elkülönültségük kizárólagosan technikai, szervezési, munkamegosztási jellegű és ezért ezek a szervek alkalmasak a közvetlenül összállami elsajátítás-rendelkezés, az összállami tulajdon kifejezésére, az állam egésze gazdasági szerepének tükrözésére. A vállalat viszont, amellett, hogy az államszervezet része, relatíve társadalmi-gazdaságilag (tehát nemcsak munkamegosztási jelleggel) elkülönül az államtól, mint egésztől.

Adott vállalati vagyon konkrét gazdasági funkcionálására nézve az indirekt gazdálkodási formában a rendelkezési jogosultságok a tényleges gazdálkodó szervet, a vállalatot illetik. A vállalat gazdaságilag elkülönült helyzete azzal jár, hogy a vállalat nemcsak összállami elsajátítást közvetít, hanem a benne megtestesülő lokális munkánál fogva relatíve önálló elsajátítást is megvalósít. A vállalat tulajdonosi elkülönültsége a vele szemben az állam egészét képviselő központi gazdaságpolitikai irányító szervek vonatkozásában is érvényesül — a vállalatirányítás jogai a vállalati vagyonra nézve korlátozottak, a vagyoni rendelkezési jogok zömének vállalati „szabad” gyakorlásába nem lehet beleszólni, stb.

Az „X” törvény tulajdoni sémája tehát az, hogy a vállalati eszközökre vonatkozó elsajátítási-rendelkezési jogok, a közgazdasági tulajdon megoszlik az állam egésze (összállami szint — képviselője a központi gazdaságpolitikai irányítószervek) és az államszervezeten belül gazdaságilag relatíve elkülönült vállalatok között. A vállalatnak azonban, mint a szabályzott szocialista piac résztvevőjének, nemcsak vertikális, de horizontális realációja is van, a másik hordozó törvény, az értéktörvény tulajdoni vetületét is meg kell vizsgálni.

Az állami vállalatok egymás közötti árucseréjében megítélésünk szerint a tulajdonosi jogosítványokat kizárólag a vállalat gyakorolja. Minden állami vállalat csak saját eszközeivel rendelkezhetsz, végezhet elsajátítást, egymás közötti viszonylatban az elkülönülés teljes, kizáró oldala totálisan érvényesül. A vállalatok egymás közötti árucseréjében a tulajdonosi elkülönültség a lényeges és közömbössé válik, hogy mindkét piaci partner egy és ugyanazon állammechanizmus szervezeti egysége. Ezt a vállalatok közötti tulajdonosi elkülönültséget az összállami szint is respektálni köteles, például egyik vállalat

vagyonát sem lehet központilag felhasználni, a fizetésképtelenné vált másik vállalat tartozásai fedezésére, stb. A vállalatok közhatalmi kényszer nélkül, csak a gazdasági szükségszerűségnek alávetve alakítják ki árukapcsolataikat (a szerződési kényszer kivételes eseteit most elhanyagoljuk), ezen kapcsolatok gazdasági eredménye közvetlenül kizárólag őket illeti. A kizárólagos vállalati tulajdon elismerése az árucserében megfelel a gazdasági elkülönültség, érdek- és áruviszonyok tulajdoni jellegére vonatkozó (és az előfeltevésekkel szemben nemcsak a magántulajdonra érvényes) marxi megállapításoknak.

A tulajdonjogi megoldásnak nyilvánvalóan erre a horizontálisan és vertikálisan egyaránt osztott közgazdasági tulajdoni konstrukcióra kell épülnie, ugyanakkor azonban a közgazdasági struktúra nem vihető át egy az egyben a jogra. A jog ugyanis differenciáltabb — amíg például a vállalatok közötti árucserében, illetve a központi gazdaságirányítás felé megnyilvánuló vállalati elsajátító rendelkezési jogosítványok egyaránt és egyformán közgazdasági tulajdont fejeznek ki, addig a jog ezen eltérő jellegű tulajdonosi motívumokat eltérő formában és intézményekkel tükrözi.

Először a gazdálkodási forma horizontális összetevőjét vizsgálva megállapítható, hogy az indirekt gazdálkodás mellett a vállalati árucserében megnyilvánuló tulajdonosi mozzanatokra a polgári jogi tulajdonjogi intézmény teljes mértékben alkalmazható, mégpedig azzal az eredménnyel, hogy a tulajdonjog alanya a vállalat. A jogi megoldás itt teljesen megegyezik a közgazdasági struktúrával, a korábbi „tervszerződésekben” eltűnik a közhatalmi jelleg és így a szerződés egyik oldalán sem jelenhet meg a közhatalmi minőségétől megfoszthatatlan állam mint egész. Az állami vállalat eszközeinek tulajdonosa a vagyoni jogi forgalomban a vállalat, mint jogi személy, megvalósul a tulajdonjog kizárólag alanyi jogi, negatív tartalmú, abszolút szerkezetű jelentkezése, teljeskörűen polgári jogi eszközökkel való szabályozása.

Vajon nem kizáró érv a kizárólagos vállalati polgári jogi tulajdonjoggal szemben, hogy a vállalati jogok „származtatottak”, „másodlagosak” — hiszen a vagyont a vállalat részére az állami költségvetésből biztosítják, adott esetben pedig (megszüntetés, átszervezés) el is vonhatják. A válasz az, hogy nem. A vállalat gazdaságirányítási aktussal keletkezik, ez az aktus az alapítás, az induló vagyon kiutalása pedig az alapítás nélkülözhetetlen része, vállalat vagyon nélkül nem létezhet. A vállalat valóban másodlagosan, de polgár jogi jogcímet tekintve eredeti úton szerez tulajdonjogot, de az ilyen másodlagos tulajdonszerzésnek számos változata ismeretes és az államkincstárba került javakat általában maga az állam is gazdaságirányítási aktussal, jogcímet tekintve eredetien, de másodlagosan szerzi meg, pl. az államosításkor vagy adóbeszedéssel. A polgári jogi tulajdonosi pozíciót önmagában nem érintheti, hogy a jogalanyra nézve állami gazdaságpolitikai irányítás érvényesül, ez alól a szocialista társadalomban egyetlen árutulajdonos sem mentes.

Az sem teszi a vállalati tulajdonjogot önmagában másodlagossá, hogy az állam akár egyedi, akár általános aktsussal egyes vagyontárgyakat a vállalattól elvonhat, egyes gazdasági cselekvéseket vagy az azoktól való tartózkodást a vállalat részére kötelezően előír — ez, gondoljunk csak a kisajátításra, vagy a különböző tulajdonosokat terhelő kötelezésekre, bármely állampolgár tulajdonára nézve is előfordulhat. A kérdést az dönti el, hogy az állam ezen említett ténykedései során árutulajdonosként vagy gazdaságirányító funkcióban lép-e fel.

Az állami tulajdon összállami szinten tartalmában jogilag sem lehet más, mint közgazdaságilag: vállalatirányítás. Világhy Miklóssal szemben úgy véljük, nem vulgarizmus az állami tulajdon nem a vállalatoknál jelentkező jogosítványainak a vállalatirányítással való teljes azonosítása — olyan tényezőknek, mint a bíraskodás beleértése a gazdaságirányításba, nem kívánatosan kibővítené ezt a fogalmat, a jogszabály alkotás pedig a vállalatirányításnak és természetesen tartozéka. A vállalatirányítás komplex gazdasági-közhatalmi tevékenység, amelynek gazdasági befolyásoló és közvetlen vállalatirányítási jogosítványai összállami közgazdasági tulajdonosi jogokat fejeznek ki. A vállalatirányítás, mint tulajdonjogi tartalom, nem illeszthető be a polgári jogi árutulajdonjogi intézménybe, nem áruviszonyok tükrözéséről van szó. De vertikális relációban, a vállalatnál megnyilvánuló közgazdasági tulajdonjogok sem egyeztethetők össze a polgári jogi tulajdonfogalommal — ebben a viszonylatban a vállalat rendelkezési jogai nemcsak alanyi jogok, hanem hasznosítási kötelezettségek, a kizáró jelleg az összállami szinttel szemben teljes mértékben nem érvényesülhet. Vertikális relációban az összállami és a vállalati szint között osztott, újfajta jogi tulajdon, az *államjogi tulajdon* keletkezik.

3. Az államjogi tulajdon sajátosságai

Az állami tulajdonforma tekintetében az államjogi tulajdon létrehívásának lehetősége abból adódik, hogy a tulajdonforma lényegében egybeesik a tulajdon alanyával, ez az alany pedig minőségileg eltér a többi gazdálkodó alanytól — a szuverenitás hordozója, a közhatalom birtokosa: az állam, aki ezen vonatkozásától gazdasági funkcionálása során sem szabadulhat. A közhatalmi és a tulajdonosi minőség egybeesésének elsődleges jogi következménye, hogy az állami tulajdonnál a tulajdonformában egyébként is minősítetten jelentkező társadalmi-politikai jelleg meghatározódik, ez pedig az állami tulajdonforma többi tulajdonformától eltérő, államjogi megjelenésére vezet. Az államjog ugyanis az a jogág, amely a társadalom gazdasági-politikai és jogi mozgásának alapvonásait elsősorban kifejezi.

Már említettük, hogy az államjog eddig is tartalmazta a tulajdonformák felsorolását, történeti kialakulását, általános tartalmát, politikai jelentőségének megjelölését. A tulajdonformák alkotmányos felsorolása azonban csak

a legátfogóbb vonatkozásokra terjed ki, másrészt ezeket a szabályokat a polgári jogi tulajdonfogalom általánosításaként fogják fel. Amíg ez a terjedelmű és tartalmú államjogi jelentkezés a többi tulajdonformánál elegendő (pl. a szövetkezeti tulajdon is csak a szövetkezet polgári jogi tulajdonában tükröződik), addig az állami tulajdonforma speciális jellege, fokozott politikai jelentősége és közhatalmi tartalma az állami tulajdon államjogi helyzetét gyökeresen megváltoztatja. Megjelenik a közgazdasági tulajdonhoz közelebb álló, a polgári jogi tulajdon árusajátosságaitól eltérő, tartalmilag sajátos és részleteiben is az államjogban, illetve az államigazgatási jogban szabályzandó államjogi tulajdon.

Az államjogi tulajdon tartalmilag átfogja az államszervezet gazdasági szervező funkciójának szervezeti formáit, illetve ezen funkció érvényesülésének jelentős részét. Aligha lehet tagadni annak államjogi jellegét, hogy — a szocialista állam szuverenitásának a tulajdonosi minőséggel való összefonódása révén — az állam gazdálkodó szervei az államorganizmus szerves részét képezik, és hogy az állammechanizmus az állam gazdasági szervező tevékenységének kifejtésében alapsémaként két szervcsoportra: a központi gazdaságpolitikai irányító szervekre és a vállalatokra tagozódik. Államjogi jellegű az elkülönült vállalati vagyonok keletkezésére, módosítására, megszűnésére vonatkozó, a vállalati eszközök felhasználásának általános irányait, illetve kereteit megszabó gazdasági jogosítványok szervezeti és működési vonatkozásainak jogi vetülete, a központi gazdaságpolitikai irányító szervek és a vállalatok viszonyának, az állami vállalat gazdasági önállóságának jogi rögzítése, a vállalati elkülönült elsajátítás körének meghatározása. A központi gazdaságpolitikai irányító szervek részére biztosított, valamint a vállalatokat illető vertikális közgazdasági tulajdonosi jogosítványok a fentiek értelmében államjogi szabályozást kapnak, ezen jogosítványok részletes jogi rendezése pedig az államjogi szabályok közvetlen végrehajtója, az államigazgatási jog (gazdasági igazgatás — vállalatirányítás) útján történik.

Az állam egésze és az állami vállalat vonatkozásában, tehát éppen nem arra van szükség, hogy az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségét egymástól „elvileg elválasszuk”, hanem arra, hogy újfajta módon egyesítsük. Az egyesítés eszköze az államjogi tulajdon, amely magába foglalja a közgazdasági tulajdont, a gazdálkodás formáit, a gazdaságirányítást és annak közhatalmi jellegét. Az összállami szint és a vállalati szint közötti kapcsolat valóban állandóbb és alapvetőbb mint a tőkés-tőkés vállalkozás viszonya, ezért kap ez a reláció államjogi jellegét. A vállalatirányítás hatványozott politikai jellegét az államigazgatási irodalom eddig is hangsúlyozta.⁷⁵

⁷⁵ L. pl. Knapp: A termelés irányítása és az állam és jogtudományok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1962. 12. o., ill. Szamel Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1963. 118. o.

Az előzőkkel összefüggésben az államjogi tulajdonjogok sem a központi gazdaságpolitikai irányító szervek, sem pedig a vállalatok szintjén nem árutulajdoni jellegűek, az „X” törvény nem tükrözhető polgári jogi eszközökkel, a vállalatok vertikális relációi nem kaphatnak polgári jogi szabályzást, jelezve azt, hogy ez az elsajátítás legkevésbé árutulajdonosi módszerekkel történik. Az államjogi tulajdonjogok nem abszolút szerkezetűek és negatív tartalmúak, nem fejezhetők ki pozitív irányban a birtoklás, használat, rendelkezés kategóriáival, továbbá általában nemcsak jogok, hanem egyben kötelezettségek is (pl. a vállalat szanálásának elrendelése az előfeltételek fennállása esetén a vállalatirányító szervnek nemcsak joga, de kötelezettsége is — ugyanez áll a vállalat tervezési, fejlesztési, stb. jogaira is). A végső következmény, hogy az államjogi tulajdon nemcsak azt az esetkört öleli fel, amikor a tulajdon alanya a polgári jog szabályai szerint tulajdonosnak minősül, hanem akkor is fennáll, amikor az elsajátítás polgári jogilag idegen dologbeli, vagy kötelmi jogcímen történik. Jól mutatja többek között az államjogi tulajdon intézményesítetten kiszélesedő jellegét, hogy az állam közhatalmi vonásaiból eredő fokozott büntetőjogi védelem az állami szerveknek bármely jogcím alapján rendelkezése alatt álló (közgazdasági tulajdon!) vagyontárgyaira kiterjed. (Btk. 311. §.)

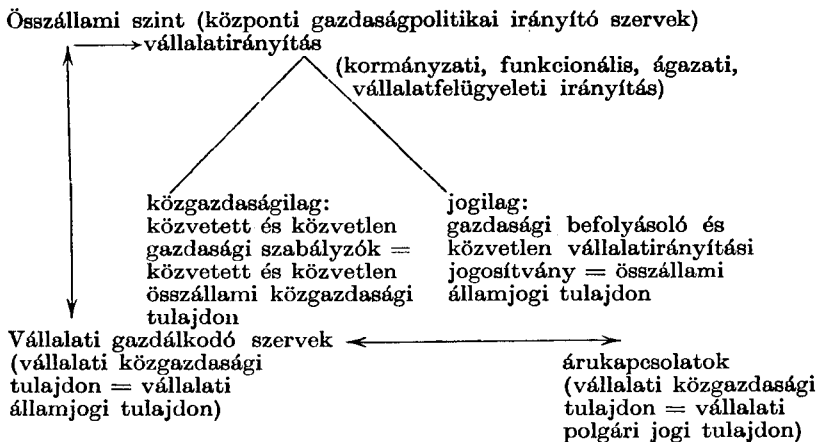
Az államjogi tulajdon a polgári jogi tulajdonnal ellentétben tükrözi a közgazdasági tulajdon dinamizmusát és pozitivitását. Nem holmi „pongyolaság” a szocialista alkotmányokban a tulajdonjog tárgyaként pl. a pénzügyi és hitelrendszernek, a külkereskedelemnek vagy a tervezési és más gazdaságirányítási formáknak a feltüntetése. A tulajdonjog ilyen tartalmú meghatározása a legújabb szocialista alkotmányokban is fennmaradt (pl. az 1965. évi Román Alkotmány I. Címe), jelezve az államjogi tulajdonnak a gazdasági-termelési viszonytal egybeeső közgazdasági tulajdonnal és a gazdasági rendszer felületi összetevőjével, a gazdálkodási formával való szoros összefüggését.

Az államjogi tulajdon absztrakt elemzése világossá teszi, hogy az államjogi tulajdon fogalmának nem a gazdaságirányítás reformja az alapja — ez a lehetőség már a szocialista államosítással és az állam gazdasági szervező funkciójának kialakulásával létre jött. A direkt tervgazdálkodási formában azonban az összállami rendelkezési-elsajátítási jogok abszolút túlsúlyban voltak, másrészt a vállalatok árukapcsolataiban is központi gazdaságirányítási impulzusok húzódtak meg — ez, ha anomáliákkal is, de lehetővé tette a tulajdonjogi egyesítést, az egységes állami polgári jogi tulajdont. A gazdaságirányítás reformjának jelentősége ebből a szempontból abban áll, hogy az irányítás és a gazdálkodás elvi szétválasztásával szükségyszerűvé tette, hogy a jog az eltérő jellegű elsajátítási-rendelkezési tevékenységeket eltérő jogágazati módszerekkel, differenciált tulajdonjogi formában tükrözze, a vállalati árucserében megnyilvánuló *vállalati polgári jogi tulajdon* mellett elkülönüljön az *össz-állami* és az *állami vállalati államjogi tulajdon*.

Az államjogi tulajdonjogok az indirekt gazdálkodási formában megoszlának az állami szint és a vállalatok között. Az állami államjogi tulajdon az állami közgazdasági tulajdont tükrözi, közvetlen alanyai a központi gazdaságpolitikai irányító szervek, tartalmilag pedig egybe esik az állami államjogi tulajdon a vállalatirányítás tevékenységi körei jogi vetületével. Más szóval a vállalatirányításban realizálódó gazdasági befolyásoló, illetve a közvetlen vállalatirányítási jogosítvány állami államjogi tulajdont fejez ki, az állami államjogi tulajdon a vállalatirányítás valamennyi megjelenési formájában, a kormányzati, a funkcionális, az ágazati és a vállalatfelügyeleti irányításban egyaránt realizálódik.

Az állami vállalatot megillető államjogi tulajdonjogok kifejezik a vállalat államszervezethez való tartozását, a központi gazdaságpolitikai irányításhoz való viszonyát, a vállalat gazdasági önállóságát, azt, hogy a vállalat az állami közgazdasági tulajdon közvetítésén túlmenően relatíve elkülönült, önálló közgazdasági tulajdonosi jogosítványokkal rendelkezik. A vállalati államjogi tulajdonjogokat, amelyek a vállalati gazdálkodás sokrétűségének megfelelően a vállalatot a tervezés, a műszaki fejlesztés, az állóeszköz-fejlesztés, a pénzügy, a munkaügy, stb. területén megilletik, a pozitív szabályozási módszert választó szocialista országok vállalati törvényei kifejezetten felsorolják, negatív szabályozás esetén viszont ezek a jogok a központi gazdaságpolitikai irányítás jogosítványainak szűk köréből vezethetők le. A vállalati államjogi tulajdonjogok negatív vetületei a központi gazdaságpolitikai irányítás különböző korlátai, pl. a jelenleg hatályos magyar rendezés szerint eszköz-átcsoportosítási tilalom van, a vállalati vagyont csak a vállalat jogi személyiségének érintésével lehet megváltoztatni, a konkrét gazdasági utasítás köre cogens szoros jogszabályi feltételekkel szigorú kivételre van szorítva, stb. A vállalati államjogi tulajdonjogok ezen jellege, már említésre került erős kötelezettségi tartalma jól érzékelteti azt az éles különbséget, amely a vállalati államjogi tulajdon és a vállalati árucseréi kapcsolatokban megnyilvánuló vállalati polgári jogi tulajdon között fennáll.

A vállalatirányításnál elmondottak figyelembevételével felállítható a magyar indirekt gazdálkodási forma államjogi tulajdoni képlete: minden olyan államjogi tulajdonjog, amely a központi gazdaságpolitikai irányítás részére jogszabályilag nincs fenntartva az állami vállalatot illeti, továbbá ugyanolyan vélelem áll fenn arra nézve is, hogy minden olyan állami államjogi tulajdonosi jogosítvány, amelyet a gazdaságpolitikai irányítás más megnyilvánulási formái részére el nem vontak, a vállalatfelügyeleti irányításson keresztül érvényesül. Az egész differenciált tulajdoni konstrukciót az alábbi ábra érzékelteti:

A vállalati közgazdasági, államjogi és polgári jogi tulajdonosi jogosítványokkal szemben nem ellenérv az, hogy a vállalati elsajátítás üres absztrakció – ilyen alapon az állami elsajátítás is az. Mind az összállami, mind a vállalati tulajdonosi jogosítványok sajátos társadalmi politikai tartalommal rendelkeznek, ezzel a későbbiekben bővebben foglalkozni szeretnénk. Ugyancsak nem tudunk egyetérteni Eörsi Gyula azon megállapításával, mely szerint a vállalati jogok tulajdonképpen nem annyira vállalati, mint inkább vállalatvezetői jogok, a vállalatvezető pedig az államtól függ.⁷⁶ A gazdaságirányítás reformjával az önálló gazdálkodással kapcsolatos jogok alanya kifejezetten az állami vállalat lett, a jogszabály a korábbival ellentétben az állami vállalat jogállását határozza meg elsődlegesen, és a vállalat igazgatója a vállalat vezető szerveként funkcionál. A kinevezés következtében az igazgatói jogviszony kétségkívül kettős arculatú, Janus arcú,⁷⁷ de ma már a vállalatvezető nem kizárólag központi megbízott, hanem éppen ellenkezőleg, elsősorban vállalati funkcionárius, akinek a munkaviszonya a társadalmi-gazdaságilag relatíve elkülönült vállalattal áll fenn⁷⁸.

Az állami vállalat az államszervezet része, állami szerv, anélkül, hogy államigazgatási szerv lenne. A vállalat állami gazdálkodó szerv, amely viszonylagos társadalmi-gazdasági önállósággal különül el az államtól, mint egésztől, valamint a többi gazdasági funkciót betöltő állami szervtől, tehát a központi gazdaságpolitikai irányító szervektől és a más vállalatoktól. A viszonylagos elkülönülés eredménye az összállami elsajátítás közvetítésén túl az önálló elsajátítás-rendelkezés, tehát a közgazdasági és a jogi tulajdonosi minőség.

⁷⁶ L. Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés jogáról. 183. old.

⁷⁷ Weltner Andor: A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája. MTA Társadalmi Történelmi Tudományok Osztálya Közleményei XIII. 1–2. 1965. 91. old.

⁷⁸ L. hasonlóan Ficzer Lajos: Az állami vállalat jogállása az egyes szocialista országokban. MTA Állam és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Bp., 1967. 29. old.

A vállalat ezen sajátos állami és egyben gazdálkodó jellegét fejezik ki a vállalat differenciált államjogi, illetve polgári jogi tulajdonjogai, szemléltetve az állami vállalat önálló elsajátító és összállami elsajátítást közvetítő ellentmondásos egységét. Az állam és az állami vállalat relációjában az egész és rész dialektikájának azon különleges esetével találkozunk, amikor a rész minősége (gazdálkodó jelleg) alapvetően elüt az egész közhatalmi minőségétől.⁷⁹

A vázolt differenciált tulajdoni és tulajdonjogi konstrukció aligha gyengíti az állam gazdasági szerepét, apologizálja a fennálló társadalmi-gazdasági realitásokat, aligha állítja „szemérmesen árnyékba” az államot. A vállalat állami szerv, elkülönültsége relatív, összállami szinten az irodalom eddig is a vállalatirányításban látta az állami tulajdon lényegét.

Az egységes és oszthatatlan állami tulajdon ténylegesen nem jelent mást, mint a vállalati gazdálkodás egész területére kiterjedő, erőteljes, a népgazdaság egészének tervszerű arányos fejlődését biztosító szocialista gazdaságpolitikai irányítást. Ezt a tulajdonosi funkciót teljes mértékben elismerve igyekszünk az összállami tulajdonjogot kiemelni a polgári jogi tulajdonfogalomból (ahová csak erőszakoltan szorítható) és azt vállalatirányítási tartalmának megfelelően más jogágazati jellegű tulajdonjognak minősíteni. Az állami tulajdon jog tartalmában a gazdaságirányítás reformjával gyakorlatilag a folytonosság az uralkodó, az irányítás és a gazdálkodás elvi szétválasztása viszont lehetővé tette a tulajdon jog fogalom dogmatikai átalakítását.

Az államjogi tulajdon fogalma nem jelent tulajdonjogi monopóliumot — nem értünk egyet Sz. Sz. Alekszejevvel abban, hogy a tulajdon jog kizárólagosan államjogi fogalom.⁸⁰ Az államjogi tulajdon, mint a közgazdasági tulajdon, különleges politikai jelentőségű megjelenítője nem terjed ki az állami szektoron kívüli körre, másrészt az állami szektorban sem jelentkezik a jogi tulajdonfogalom kizárólagos képviselőjeként. Az állami vállalat árucseré viszonyaiban ugyanis csak a vállalat szerepel a tulajdon jog alanyaként, ez a tulajdon jog viszont már nem államjogi, hanem polgári jogi természetű. Más szóval az államjogi tulajdon létrehozása a legkisebb mértékben sem érinti a vagyoni jogi kapcsolatok árutulajdon jogának elméletét, a polgári jogi tulajdon jog alapvető és elsődleges jellegét az egyéb vagyoni jogi jogosítványok irányában, hanem a ténylegesen eddig sem árutulajdon jogként jelentkező, állami gazdaságirányítással kapcsolatos elsajátítást tükröző jogosítványokat foglalja össze egy más jogágazati jellegű tulajdon jogi intézménybe. A polgári jogi tulajdon alapvető és elsődleges jellege ez ideig is defacto csak a vagyoni jogi kapcsolatokon belül

⁷⁹ L. ezt a dialektikus kapcsolatot V. G. Afanaszjev: A totalitás problémája a filozófiában és a biológiában. Mosztva, 1964. 59—92. old. Kovács Géza szerint abból, hogy a vállalat a népgazdaság része, nemcsak alárendeltségi, hanem mellérendeltségi reláció is következik a piaci kapcsolatokban. I. m. 195. old. Az egész és rész ezen sajátos dialektikájára utal Dusan Plachtinsky az alá és fölé, illetve mellérendelt tulajdonosi körök kölcsönhatásával. I. m. 48. old.

⁸⁰ L. Sz. Sz. Alekszejev: A szovjet szocialista polgári jog tárgya. Szverdlovszk 1959. 73. old.

állt fenn -- sohasem jelentett elsődlegességet az állami közhatalmi gazdaságirányítási tevékenységgel szemben. A polgári jogi tulajdonfogalom kizárólagosságának megszüntetése sajátos ellentmondásként éppen hogy nem csökkenti a polgári jog vagyoni szerepét és egyben növeli a tulajdon jog jelentőségét a polgári jogon belül. Nincs akadálya annak, hogy a közgazdasági tulajdoni jelenségeket a jog differenciáltan, két eltérő jogágba tartozó jogintézménnyel, tulajdonjoggal fejezze ki.

A jogi tulajdonfogalom differenciálása nézetünk szerint alkalmas arra, hogy tartalmazza a szocialista állam tulajdonosi szerepét, elősegítse az állam gazdasági szervező funkciója jogi megjelenési formáinak kidolgozását, a vállalatirányítás speciális államigazgatási dogmatikájának megteremtését, a gazdaságirányításnak a klasszikus politikai igazgatás Prokrustes ágyából való kiszabadulását. Felveti annak kényszerítő szükségét, hogy egyes központi jogintézmények általános elméletével, mint a tulajdon jog, a jogképesség, a jogi személyek, stb. ne csak a polgári jog, hanem az állam és jogelmélet is érdemlegesen foglalkozzon.⁸¹

Másodszor az államjogi tulajdon-polgári jogi tulajdon elhatárolása lehetővé teszi az államigazgatási és a polgári jogi eszközök egészségtelen keveredésének meggátolását anélkül, hogy érintené az állami szektorban a jog komplexitását -- az államjogi tulajdon keretében a központi gazdaságpolitikai irányító szervek és a vállalatok között kizárólag államjogi-államigazgatási jogi jogviszonyok állnak fenn, a vállalatok árucseréi kapcsolataiban viszont kizárólag polgári jogi jogviszonyok. Ebből viszont levezethető a szocialista szervezetek egymás közötti gazdasági szerződéseinek államigazgatási kötöttségeinek teljes kiküszöbölése, azoknak az akadályoknak a kiiktatása, amelyek még jelenleg is az állami vállalatok jogi személyiséget létrehozó társulásainak útjában állnak,⁸² a „másodlagos”, a társulás útján létrehozott vállalatok tulajdonjogi kérdéseinek rugalmas elbírálása, a polgári jogi jogellenesség és szankciórendszer államigazgatási jogellenességtől és szankcióktól való elkülönítése, az állami vállalat jogi személyisége célhoz kötöttségének olyan feloldása, hogy a tevékenységi kör túllépése polgári jogilag ugyan nem jogellenes, de államigazgatási joghátrányokkal jár,⁸³ stb.

Vizsgáljunk meg még egy végső ellenvetést a tulajdoni, illetve tulajdonjogi rendszer ilyen differenciálásával szemben. Ha ugyanis a tulajdonviszonyok és a gazdasági-termelési viszonyok teljesen azonosak, a gazdálkodás formái a tulajdonviszonyok külső összetevői, úgy a nem állami szektor felé irányuló gazdaságirányítás -- amennyiben benne elsajátítási-rendelkezési elemek vannak (mint ahogy vannak is) -- ugyancsak bizonyos mértékig

⁸¹ L. hasonlóan Samu Mihály: Az államtudományok szakágazatai. Az alkotmány jog és az államigazgatási eljárás jog. Állam és Igazgatás. 1967. 12.

⁸² L. erről bővebben Világhy Miklós: Az egyesülés. Jogtudományi Közlemény, 1967. 9.

⁸³ L. ezt az utóbbi kérdést részben ellentétesen Sáránci Imre: Az új gazdasági mechanizmus és a jog c. művében, 72. old.

tulajdoni jellegű. Kérdéses, hogy ezen közgazdasági tulajdonosi jogosítványok jogi vetületei nem fejeznek ki szintén valamilyen államjogi tulajdont. Sőt felvethető, hogy ezek szerint az egyes tőkés országokban, így Franciaországban, Svédországban, Hollandiában, stb. megnyilvánuló, egész nemzetgazdaságot átfogó központi irányítási-szabályozási módszerek ugyancsak valamifajta állami közgazdasági, illetve közjogi tulajdont fejeznének ki.

A felvetés jogos. Közgazdasági alapkiindulásunkat következetesen véghezvívve, minden olyan ténykedés, amelyben valamilyen módon rendelkezés-elsajátítás testesül meg tulajdoni jellegű — az állami adóbeszedés, amely mind a tőkés, mind a szocialista államnak egyaránt sajátja, szükségképpen közgazdasági tulajdoni momentumot jelent. Az állam államiságából kifolyóan rendelkezik — elsajátít az állampolgárok, illetve szervezeteik polgári jogi tulajdonában levő eszközökre nézve is. A közgazdasági tulajdonfogalom esetén az elsajátításrendelkezés ezen elrelativizálódása nem jelent problémát — a jog differenciált és kifinomultabb eszközei esetén azonban mód van azon különbség kifejezésére, amely részben a szocialista, illetve kapitalista „gazdaságirányítás”, illetve a szocialista államon belül a vállalatirányításban és az azon kívül realizálódó elsajátítás-rendelkezés jellege között fennáll. A szocializmusban az állami vállalat az államszervezet része, minőségileg más, mint a többi gazdálkodó szervezet. A vállalat felé megnyilvánuló gazdaságirányítás kevésbé közhatalmi jellegű, jóval pozitívabb irányú, mint az állami szektoron kívüli gazdasági igazgatás. Mindez lehetővé teszi, hogy csak a vállalatirányításban megnyilvánuló, elsajátítás rendelkezés esetén beszéljünk államjogi tulajdonról.⁸⁴

4. Az állami, illetve az állami vállalati tulajdon társadalmi-politikai tartalma

Mit jelent ilyen differenciált tulajdoni és tulajdonjogi konstrukció mellett az állami tulajdon össznépi jellege, illetve milyen tartalom áll a viszonylag önálló vállalati elsajátítás-rendelkezés mögött?

Mivel az állami tulajdon = össznépi tulajdon megfogalmazással kapcsolatban sok a zavar, előljáróban rá szeretnénk mutatni arra, hogy ez a megállapítás az állami tulajdon egészének jellegét, társadalmi-politikai tartalmát fémjelzi, nem pedig a tulajdon alanyát. Az állami tulajdonnak a nem elkülö-

⁸⁴ Az állami közgazdasági tulajdoni jelenségek a kapitalista „gazdaságirányítás” esetén, sőt azon kapitalista országokban is fennállnak, amelyek tagadják a kapitalista „tervgazdálkodás” szükségességét (pl. USA, NSZK). A kapitalista „gazdaságirányítás” tőkés gazdasági termelési viszonyokból szükségképpen fakadó viszonylagos tökéletlensége, a magánjogi tulajdon domináló szerepe következtében azonban kapitalista körülmények között a tulajdonjogi differenciálásra nincsen szükség. Szűkebb értelemben vett, valóságos államjogi tulajdon ugyanis a kapitalista országokban nem alakulhat ki: az állam és az állami vállalat között belső viszonylatban kizárólag gazdasági, magánjogi kapcsolat van, a vállalat nem az államszervezet része, közjogilag az állam ugyanúgy viszonyul vállalatához, mint bármely más gazdálkodó alanyhoz.

nültségi szinten jelentkező elsajátítás vonatkozásában mind közgazdaságilag, mind jogilag egy tulajdonosa van: az állam, mint az állampolgároktól gazdaságilag-társadalmilag-politikailag-jogilag elidegenedett szervezet. Elidegenedésen itt nem az államszervezet „manipulált bürokratikus” elidegenedését értjük, amely torzulás és amely ellen társadalmi méretekben küzdelem folyik, hanem az állam, mint önálló gazdasági-társadalmi-politikai-jogi alakzat viszonylagos önállóságából szükségképpen fakadó elidegenedést. Ez az elidegenedés azonban nem csupán jogi jellegű, mint Világhy Miklós és Seres Imre állítja,⁸⁵ hanem gazdaságilag is fennálló tény: a gazdálkodási forma összetevői a gazdasági szervezetek is, és a marxizmus klasszikusai is elsősorban gazdasági értelemben tárgyalták az elidegenedést. Az állam elidegenedése ebben az értelemben azt jelenti, hogy az állami eszközöknek nem tulajdonosa egyetlen állampolgár sem, az elsajátítás kizáró oldala mind gazdaságilag, mind jogilag az állampolgárral szemben is érvényesül. De nem azonosítható az állami tulajdon alanyilag az osztálytársadalmi kollektíva tulajdonával sem, nem tulajdonközösség, nem egyszerűen az egyes tagok jogosítványainak összessége, az állam — bár magja az, és az élet szétválasztás sem lenne helyes — elidegenül az osztálytársadalmi kollektívától, amit bizonyít többek között az is, hogy a kollektívának jogai is vannak az állammal szemben, pl. az állampolgárok munkához való jog biztosítására való igénye, stb. A társadalmi elsajátítást az állami tulajdon esetében az államszervezet az állampolgárok számára valóban közvetíti.⁸⁶

Az állam viszonylagos önállóságából következő elidegenedés azonban nem zárja ki az állami tulajdon „bevonó” osztálytársadalmi jellegét a társadalom tagjai számára, csak ez a minőség nem az alany oldalán, hanem az állami tulajdon társadalmi-politikai tartalmában jelentkezik.

Az, hogy a dolgozó a termelőeszközökhöz, mint „tulajdonához” viszonyul, megnyilvánul:

- a terméktöbblet osztálytársadalmi érdekű, a dolgozók érdekében való felhasználásában,
- a munkához való jog biztosításában és a javakból a végzett munka társadalmi hasznossága szerinti részesedésben,
- a dolgozóknak a gazdálkodási tevékenységben való aktív részvételében (ez a „bevonó” oldal legkifejezettebb jelentkezése).

⁸⁵ „Az eszköz tehát (t. i. az állam), amely az elsajátítási folyamat alanyának, a dolgozók társadalmának kezében van, a jog tükröképében az elsajátítás alanyaként, tulajdonosként tűnik fel” (Világhy: Az áruviszony és a polgári jog. 449. old.) „A sokszemélyű kollektívát a jog leegyszerűsíti, egyszemélyűvé teszi az állam és a jogi személy formájában” (Seres i. m. 10. old.).

⁸⁶ A gazdálkodási és jogi forma elidegenedése egyébként jól látható a szövetkezeti csoporttulajdonnál is, a szövetkezeti tulajdon nem egyszerűen a tagok elsajátító tevékenységének összessége, a szövetkezet eszközeinek tulajdonosa a szövetkezet, mint gazdálkodó szervezet és jogi személy. „A csoporttulajdon létrehozza a maga gazdálkodási és jogi formáját” (Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. 196. old.).

Eddigi gazdasági és jogi felfogásunkban az össznépi jelleg ezen harmadik megnyilvánulása elsősorban az állami tevékenységben való általános részvétel szintjén jelentkezett, az állampolgári alapjogok felhasználásával.⁸⁷ A tulajdonosi jogosultságoknak az összállami és az elkülönültségi szint között való megoszlása folytán ezt a nézetet felül kell értékelni. A tervutasításos rendszer, a „művezető szintjéig lehatoló etatizmus” megszűnése együtt jár az egyszemélyi felelős vezetés elvének a termelési demokráciába való beillesztésével, a társadalmi kontroll közvetlenebb és gyakorlatiasabb módszereinek kidolgozásával. „A szocialista demokrácia fejlesztésének, tökéletesítésének, egész társadalmunk színvonala emelésének elsőrangú követelménye, hogy a dolgozók tömegeit vonjuk be a vállalatok vezetésébe . . . Kézenfekvő, hogy ez a leghatékonyabb módja annak, hogy az üzemek dolgozói saját életükből is megértsék, hogy ennek az országnak ők a gazdái”⁸⁸. A tulajdonjog és a demokrácia szocialista körülmények között valóban elválaszthatatlan kapcsolata sajátos, a politikai demokráciától részlegesen elváló formákat kíván. A gazdaságirányítás egyre növekvő és teljeskörű hatékonyságát (Hegedűs András kifejezésével élve — optimalizálás) egyesíteni kell a gazdasági demokrácia eddigénél erőteljesebb és közvetlenebb módszereivel. (humanizálás)⁸⁹

Az állam központi gazdasági szervező, gazdaságpolitikai irányító tevékenysége felett a társadalmi kontroll, azaz az osztársadalmi szintű tulajdonosi jogosítványok gyakorlásába való beleszólás és részvétel valóban alapvetően az általános állampolgári jogok felhasználásával történik. E vonatkozásban nincs különbség az állam szocialista demokratizmusa folytán a politikai ügyekben való részvétel és a tulajdonosi jogok gyakorlásában való részvétel módja között. Az elkülönültségi szintet meghaladó össznépi tulajdonosi részvétel az állam különleges társadalmi, politikai és jogi jellegénél fogva valamenyire állampolgárra nézve sajátosan, közhatalmi jelleggel történik. Itt azonban nem lehet megállni. A dolgozók „tulajdonosi” aktív részvétele nemcsak a szövetkezeti szektorban jelentkezik a közvetlen gazdálkodás szintjén: az állami vállalat gazdasági tevékenységébe való beleszólás és ellenőrzés intézményes biztosítása, a dolgozók vállalati eredményben való érdekeltsége tulajdonosi közreműködést jelent — alapvetően a vállalathoz való tartozásból eredő, főleg a munkajogban tükröződő jogosultságok felhasználásával.

Az elmondottakból következik, hogy a korábban meghatározott köz-

⁸⁷ Pl. Világhy Miklós így ír: „Az elsajátítást az egész állami szervezet, annak minden mozzanata, eleme, vagy szerve közvetíti”. „A szocialista állam polgára nem dolgozó, hanem állampolgári minőségben részese annak az elsajátító tevékenységnek, amelyet az állami szervezet közvetít” (Az állam és vállalata 576. old.), „A dolgozó ember azért és annyiban tulajdonos, amennyiben állampolgár és így e minőségében a közhatalom gyakorlásába beleszólhat” (A népgazdaság és az állam és jogtudományok. 23. old.).

⁸⁸ L. Friss István i. m. 23. old.

⁸⁹ L. Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás (Valóság, 1965. 3.), Gazdasági irányítás és társadalmi függőség. (Közgazdasági Szemle, 1966. 7–8.), Realitás és szükségesség (Kortárs, 1967. 7.), A társadalmi fejlődés alternatíváiról (Kortárs, 1968. 6.).

gazdasági és jogi vállalati tulajdonnak viszonylag elkülönült társadalmi-politikai tartalma van a dolgozók vállalati gazdálkodásban való részvétele révén. Nem érthetünk egyet Világhy Miklós vagy Földes Károly azon véleményével, hogy a dolgozó csak azért „résztulajdonos” a saját vállalatának vagyonára nézve, mert a tulajdonobjektum egészére nézve „tulajdonos”. Ezzel szemben nézetünk szerint éppen az ellenkező az igazság, az állami vállalatnál sem válik szét a tulajdonosi és a munkavégző kollektíva (a vállalati dolgozó nem pusztán munkavállaló, hanem a vállalat tagja – ha nem is a hagyományos értelemben), sőt a dolgozó részére közvetlenül és elsődlegesen az osztálytársadalmi elsajátítást is a vállalat közvetíti és csak ezen túlmenő összállami vonatkozások realizálódnak az egész államszervezet útján.⁹⁰ A megkülönböztetés viszonylagosságának felismerése mellett⁹¹ egyben azt is megállapíthatjuk, hogy a szocialista társadalom tagja elsősorban nem azért „össznépi tulajdonos”, mert állampolgár, hanem azért, mert dolgozó. Az állami vállalatok dolgozóinak össznépi tulajdonosi jellege két szinten jelentkezik, összállami és gazdasági elkülönültségi, vállalati síkon. Ezen kettősségnél fogva a vállalati dolgozó Seres Imre kifejezésével élve a „legteljesebb értelemben vett”, „leginkább tényleges” össznépi „résztulajdonos”.⁹² A szövetkezeti tagok össznépi tulajdonosi jellege ugyanis csak összállami szinten jelentkezik, de elkülönültségi tulajdonosi mivoltuk ugyancsak megnyilvánul a szövetkezeti csoporttulajdon formájában.

Az össznépi tulajdon gazdasági elkülönültségi formája kétségkívül csoporttulajdoni jellegű is. Az állami vállalat relatív társadalmi-gazdasági elkülönültsége, közgazdasági és jogi tulajdonosi minősége, a dolgozóknak a vállalati gazdálkodásban való tulajdonosi részvétele mind arra mutat, hogy nem szabad visszariadni a csoporttulajdoni minősítéstől, csak fel kell hagyni annak vulgáris, szövetkezetekre korlátozó felfogásával. Nem az állam egészének „tulajdonközössége” fejeződik ki az egyes állami vállalatok jogi személyiségében, nem „az állam, mint egész vállalkozik minden egyes állami vállalatban”. Az állami tulajdon az osztálytársadalmi és a csoporttulajdoni jelleg ellentmondásos egységét valósítja meg. Az állami vállalat úgy csoporttulajdoni jellegű, hogy ez nem zárja ki az osztálytársadalmi elsajátítás közvetítését és nem jelent egyben a csoporttulajdon szövetkezeti formáját. A kommunizmusbeli egységes össznépi tulajdon felé való közeledés tehát nem egyoldalú, nemcsak a szövetkezetek „vállalatszerűsödnek” (természetesen nem állami vállalati értelemben), hanem az állami tulajdon is bizonyos értelemben „szövetkezet-

⁹⁰ Hasonlóan Weltner Andor, de különösen Hegedűs István mutat rá arra, hogy az állami tulajdon össznépi minőségét jogi szempontból egyrészt az államjogi viszony, másrészt egy adott kollektíva tagsági viszonya, a munkaviszony fejezi ki (Weltner i. m. 226. old. és Hegedűs István: A szövetkezeti gazdálkodó szervezet struktúrája. Jogtudományi Közlöny, 1967. 7. 414. old.

⁹¹ L. Szabó Imre: Társadalom és jog. Akadémiai Kiadó, 1965. 57. old.

⁹² L. Seres i. m. 25. old.

szerűsödik”, csoporttulajdoni relációval gazdagodik (anélkül, hogy ez a szövetkezeti csoporttulajdon felé való haladást jelentene). Az államszervezet részét képező, de abban relatív önállóságot élvező, sajátos gazdálkodási funkciót teljesítő állami vállalat bizonyos fokú csoporttulajdoni jellegének elismerése egybe esik a közvetlenül a termelő kollektíva által gyakorlandó jogok, a termelési demokrácia és a gazdálkodás társadalmasításának tényleges növelésére irányuló gazdaságpolitikai törekvésekkel.

A NEMZETKÖZI JOGSZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁG KONFERENCIÁI

VARESE 1968. SZEPTEMBER 8—13, BRÜSSZEL 1969. ÁPRILIS 9—12.

KULCSÁR KÁLMÁN

A jog szociológiai szempontú kutatásának fejlődése — amely a század kezdete óta elsősorban a jogelmélet keretein belül bontakozott ki — az utóbbi évtizedben újból erőteljesen fellendült. A fejlődés ez újabb szakaszának egyik legfontosabb sajátossága, hogy a kutatások kérdésfeltevéseikben és módszereikben is az eddiginél szorosabban kapcsolódnak a szociológiában kialakult elméleti és módszertani tendenciákhoz, és elsősorban ott vezetnek jelentős eredményekhez, ahol a jogi jelenségek viszonylag könnyen közelíthetők meg szociológiai fogalmakkal és módszerekkel. A jogszociológiai kutatások elméleti és gyakorlati hasznosságát jelzi, hogy egyre több helyen jelentkezik az igény az ilyen kutatásokra, egyre több országban fejlődik ki — a skandináv országoktól Brazíliáig és Mexikóig, az Amerikai Egyesült Államoktól a szocialista társadalmakig és Japánig — a jogszociológia kutatási bázisa.

Az egyre általánosabbá váló elterjedés természetesen nem jelenti a kutatások jellegének, módszereinek és különösen nem elméleti megalapozottságának azonosságát. Ebben a vonatkozásban nagy vonalakban a következő átfogóbb egységeket különböztethetjük meg: körülbelül azonos elméleti alapon és módszerekkel dolgoznak az Egyesült Államokban és a skandináv országokban, ahol az elméleti alapok inkább kapcsolódnak a szociológiához és a kutatások is a leginkább empirikus jellegűek, jóllehet itt is találunk különbségeket. Elsősorban talán azt, hogy Amerikában inkább elterjedtek a praktikus célokat is szolgáló vizsgálatok, míg Skandináviában inkább az elméleti érdeklődés dominál, bár a gyakorlati következményeket is figyelemre méltatják, sőt kifejezetten gyakorlati célokkal is indulnak vizsgálatok. Elég határozottan megvonható a latin országok (Franciaország, Olaszország, Latin-Amerika) jogszociológiájának jellegzetes vonalai is, ahol az elméleti alapok elsősorban a jogelméletből adódnak, de ahol ez az elméleti kiindulás szerencsésen párosul a szociológia módszereinek felhasználásával. Ezen a területen is kibontakoznak azonban a nagy, gyakorlati célokat is szolgáló kutatások Olaszországban pl. a bírói szervezet sokoldalú és alapos megközelítése, Franciaországban pedig egyes törvényalkotást megelőző szociológiai vizsgálatok tartoznak ebbe a kategóriába. Az eddig említett két nagy terület

jellegzetességei azonban más országokban történő kutatásokban is észlelhetők: a belga törekvések pl. inkább a latin, a holland kutatások pedig inkább az amerikai—skandináv jogszociológia vonásaival jellemezhetők. Bizonyos fókig sajátosak a Német Szövetségi Köztársaságban kialakuló kutatások, amelyek részben a hagyományos német jogszociológiai elméleti alapokra (M. Weber, T. Geiger stb.), részben pedig empirikus törekvésekre is épülnek. Az említett területeken túl azonban egyre nagyobb súlyt képviselnek jogszociológiai kutatásokban és a jogszociológia nemzetközi fórumain is a szocialista országok. Az itt folyó kutatások a marxista társadalom- és jogelmélet alapjaiból indulnak ki és modern szociológiai eszközökkel töreksznek konkrét kutatásokra váltani azt a marxista tételt, amely szerint a jog csak társadalmi tartalmával együtt ismerhető meg, s társadalmi következményeiben értékelhető. Az ilyen kutatások különösen három országban fejlődtek ki: a Szovjetunióban, Lengyelországban és Magyarországon.

A jogszociológiai kutatások iránti fokozódó érdeklődés következtében, e kutatások fejlesztése érdekében hozta létre a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) a Nemzetközi Jogszociológiai Bizottságot a kutatások koordinálására, a felmerülő szervezeti és tudományos problémák rendszeres megvitatására, a jogszociológiai irodalom dokumentálására és esetleg nemzetközi szintű kutatások szervezésére. A Bizottság 1962-ben alakult meg,¹ s eddigi eredményes működését nem csupán munkaértekezletek (St. Vincent 1964, Varsó 1965), valamint az Evianban 1966-ban tartott Szociológiai Világkongresszuson való önálló, sajátos profilú részvétel jelzi, hanem nemzetközi szinten megszervezett kutatások, a jogszociológia helyzetét, fejlődését elméleti problémáit és eredményeit bemutató kötetek,² a jogszociológiai irodalom folyamatos dokumentációjának megszervezése, végül egy jogszociológiai központ létrehozása a Milánói Egyetemen R. Treves olasz és I. Glastra von Loon holland professzorok irányításával.

¹ A Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság összetétele: Elnök: R. Treves (Olaszország), elnökhelyettes: A. Podgórecki (Lengyelország), főtitkár: W. M. Evan (USA), tagok: A. Aubert (Norvégia), J. Carbonnier (Franciaország), R. Dahrendorf (NSZK), Y. Dror (Izrael), J. F. Glastra van Loon (Hollandia), V. Goldschmidt (Dánia), T. Kawashima (Japán), O. Kahn Freund (Anglia), H. Klette (Svédország), K. Kulcsár (Magyarország), O. Mandić (Jugoszlávia), L. Recasens Siches (Mexikó), A. M. Rose (USA), Ph. Selznick (USA), V. Steinberg és V. Tumanov (Szovjetunió).

² La sociologia del diritto. Szerk. Renato Treves. Milánó, 1966. (A tanulmányok szerzői: T. Eckhoff, J. F. Glastra van Loon, T. Kawashima, V. Kazimircsuk, V. Tumanov, V. Steinberg, K. Kulcsár, O. Mandić, A. Podgórecki, L. Recasens Siches, J. H. Skolnick, F. Terré, R. Treves, K. Zwingmann.)

Ugyanez a kötet angolul is megjelent: Norms and Actions. National Reports on Sociology of Law. Ed. by R. Treves and J. F. Glastra van Loon. The Hague 1968.

Az első kötet kiadása óta bekövetkezett fejlődéssel foglalkozik: Nouvi sviluppi della sociologia del diritto. Szerk. R. Treves. Milánó, 1968. (A tanulmányok szerzői: R. Athorpe, V. Aubert, G. Brandone, B. M. Persson Blegvad, A. Febbrajo, V. Ferrari, M. Ferrario, J. F. Glastra van Loon, J. van Houtte, G. Kalinowski, K. Kulcsár, M. G. Losano, B. Maggi, D. Magnusson, O. Mandić, F. A. De Miranda Rosa, P. Norseng, V. Pocar, A. Predieri, V. Tomaneo, R. Treves, A. Weis Bentzon. Ez a kötet tartalmazza az 1966–67. évi jogszociológiai bibliográfiát is.)

A Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság kezdeti ülései — eltekintve az eviani kongresszuson való részvételtől — szűkebb körűek voltak, elsősorban a Bizottság soraiban levő feladatainak megvitatását tűzték ki célul. A legutóbbi két konferencia azonban már túlment a bizottság ügyeinek vitatásán, a szervezeti feladatok ellátásán, így alkalmas arra, hogy felhívjuk rájuk a jogász és szociológus kutatók figyelmét is.

Az elmúlt év őszen Vareseben (Olaszország) tartott ülés a „Nemzetközi jogszociológiai napok” rendezvénybe integrálódott. E rendezvénynek két része volt, az első „Az igazságszolgáltatás az átalakuló olasz társadalomban” lényegében az olasz bírósági szervezet szociológiai kutatásának beszámolóját vitatta meg, a második „A jogszociológia időszerű problémái” a Bizottság tagjai és a meghívottak előtt a folyamatban levő vagy befejezett jogszociológiai kutatásokról adott számot.

A varesei „Nemzetközi jogszociológiai napok” első részének, az olasz igazságszolgáltatás szociológiájának, az ott elhangzott előadásoknak és vitáknak külön beszámolót szentelhetnénk. A nagyszabású vállalkozás sokoldalúan közelítette meg az olasz igazságügyi szervezet fejlődését, szervezeti alakulását, a bírák társadalmi összetételét, kapcsolatait (ez utóbbi témakörből különösen kiemelkedik Angelo Paganinak, az ISA főtitkárának munkássága), a jogalkalmazás során kifejezésre jutó társadalmi-kulturális értékeket (Luigi Bianchi d’Espinosa és Dino Greco kutatásai) stb. A kutatások anyagának átfogó értékelése és publikálása remélhetően alkalmat teremt majd az alapos elemzésre is.

A jogszociológia időszerű problémáit a Bizottság — immár szűkebb körben — lényegében három csomópont köré csoportosítva vitatta. Az első ilyen probléma lényegében magának a jogszociológiának a problémája, illetőleg a jogfilozófia és a jogszociológia között kialakult vagy kialakítható viszony kérdése. Ebben a tárgykörben tartott előadást Edmond Jorion, a brüsszeli Université Libre tanára, Alberto Febbrajo, a nyugat-berlini Freie Universität kutató-asszisztense (aki a nyugat-német jogszociológiai áramlatokról beszél) és Georges Kalinowsky a párizsi C. N. R. S. egyik igazgatója. A magyar jogász és szociológiai közvélemény számára különösen az utóbbi előadás rövid ismertetése tűnik jelentősnek. G. Kalinowsky ugyanis beszámolt a párizsi egyetem Jogi és Közgazdaságtudományi Karán 1967–68. tanévben rendezett szemináriumról, amelynek tárgya éppen a jogszociológia és a jogfilozófia viszonya volt.

A szeminárium Henri Battifol professzor elnöklete alatt ülésezett, aki a következő alapproblémát tárta a résztvevők elé: hogyan és mit hasznosíthat a jogfilozófia az általános szociológiában és különösen a jogszociológiában folyamatban levő jelenlegi kutatásokból és kísérletekből? Közelebről: a szociológusok és a jogszociológusok munkája érinti-e a jogforrásról, a jog megismerésének eszközeiről, a jogfejlődésről kialakított eddigi felfogásokat,

illetőleg hozzájárulhat-e egyrészt a jog és a dolog természete, másrészt a jog és a történelmi mozgások közötti kapcsolat felderítéséhez? Kalinovsky beszámolója szerint a szeminárium vitája — Battifol elképzelésének megfelelően — végül is a jogi norma és a tény viszonyának tárgyalására koncentráldott. Ezt a problémát közelítették meg a történeti referátumok, amelyek a platonai filozófiától kezdve egészen a modern strukturalizmusig tárgyalták a kérdést, és a jogfilozófia, valamint a jogszociológia viszonyát nem történeti szempontból elemző előadások is. Kalinovsky ezt a viszonyt a következőkben határozta meg: A jogfilozófia feladata a tapasztalatainkban feltáruló jog végső magyarázata, amely tulajdonképpen kettős magyarázat: egyrészt a jog lényegének feltárása, mi az, amiben minden mástól, ami nem jog különbözik, másrészt létének, ható erejének magyarázata. A jog szociológiája viszont nem más mint annak a szociológiának egyik része, amelynek feladata a társadalmi tények különböző osztályai viszonyának kutatása. A társadalmi tények egyik osztályát alkotják ugyanis a jogi tények, mint pl. megalkotott, értelmezett és alkalmazott, valamint áthágott, tanított stb. jogszabály. Így szerinte a jogszociológia a jogfilozófia számára azzal adhat legtöbbet, hogy segíti a tapasztalatunkban feltáruló jogról való tudásunkat. A párizsi szemináriumok és Kalinovsky beszámolója tehát a jogelmélet egyik, ma igen sokat vitatott kérdésére kerestek választ: a jogszociológia és a jogfilozófia viszonyára, amelyben tulajdonképpen két probléma tükröződik. Mindenekelőtt az, hogy megismerhetők-e a jogi jelenségek a társadalmi tartalmuk és összefüggéseik elhanyagolásával — erre a kérdésre már nem csupán a marxista társadalom- és jogelmélet válaszol nemmel — másodsorban: hol helyezkednek el az ilyen jellegű és szintű kutatások, vajon önálló tudományággá fejlődött-e már a jogszociológia. A párizsi ülések — úgy tűnik — erre már igenlő választ adtak, amennyiben a jogfilozófiai absztrakció szintjét a jogszociológiai általánosítástól különbözőnek fogták fel, és a kettőt külön is kezelték a szeminárium során. S ez azért érdekes, mert eddig ott jelentkezett a jogszociológia önálló szociológiaként, ahol a kutatások elsősorban — és ez éppen nem a francia terület sajátossága — szociológiai megalapozottságúak voltak. A valóságban természetesen a jogszociológiai kutatások alakulása, fogalmi rendszerük, elméleti összefüggéseik fejlődése, sajátosságának mértéke ad majd választ erre a kérdésre.

A varesei vita másik problémája a jog ismeretét, a jogról alkotott vélemények alakulását és a jog társadalmi presztizsét érintette. Elhangzott néhány olyan beszámoló, amely már befejezett kutatások előzetes eredményeit ismertette, és kialakult egy nemzetközi kutatás koncepciója is. Adam Podgorecki, a varsói egyetem professzora pl. ismertette egy 1964-ben lefolytatott vizsgálatát, amelynek célja a joggal kapcsolatos vélemények és nézetek felfedése volt. A mintegy 3000 főnyi felnőtt népességből álló mintát nem csupán demográfiai ismérvek szerint tagolták, hanem bizonyos pszichológiai vari-

ánsok szerint is — ilyen volt pl. a szigorú vagy elnéző magatartás — és ennek megfelelően csoportosították a joggal kapcsolatos véleményeket. A joggal szembeni magatartás sajátosságai közül megemlítenénk pl., hogy a megkérdezettek mindössze 44,3% (város), illetőleg 45,3%-a (falu) válaszolta azt, hogy a jogszabálynak akkor is engedelmességni kell, ha az a megkérdezett véleménye szerint rossz, a többiek véleménye szerint ellenben színelni kell az engedelmességet, de ténylegesen ki kell térni, vagy pedig egyáltalán nem kell engedelmességni. Érdekes, mert ellenkező feltevéssel szemben került megállapításra, hogy a jogszabályokat elsősorban a társadalmilag jól alkalmazkodott, racionálisan gondolkodó emberek fogadják el és tisztelik leginkább, elsősorban ők tartják lényegesnek a jog iránti engedelmességet. Ilyen és hasonló adatokból vontak le azután Podgórecki további kutatások számára hipotézisként is szolgáló következtetést, amely szerint függetlenül attól, hogy egyes objektív demográfiai, gazdasági stb. ismérvek alapján kialakított kategóriák szerint megállapítható a népesség kisebb-nagyobb hajlandósága a jog tisztelére, továbbra is nyitott kérdés marad, milyen egyéb tényezők játszanak vagy nem játszanak kiegészítő szerepet. Nem csupán olyan társadalmi tényezők vannak például, amelyek bűncselekmények elkövetése irányában hatnak, de olyanok is, amelyek a jog iránti engedelmességet erősítik. Lényegében ennek a vizsgálatnak az eredményeit elemezték referátumaikban Maria Los Bobinska („A nem egoisztikus bűncselekményekkel szemben megnyilvánuló közvélemény”) és Jacek Kurczewski („Az erkölcsi és jogi vélemények összefüggése a társadalmi helyzettel”) lengyel kutatók is.

Lényegében hasonló témakört érintett e sorok írójának előadása is, amely a Magyarországon lefolytatott jogismeretvizsgálat első eredményeit elemezte.³ Az elemzett problémák közül különösen nagy érdeklődést váltottak ki a jogismeret és a jogtudat elválasztásának kérdése, azok az eredmények, amelyek arra mutatnak, hogy a jog ismerete nem csupán bizonyos objektív ismérvek szerint differenciálódik, hanem jogágakhoz, az élet bizonyos szituációihoz, eseményeihez kapcsolódva egyes jogtételek szerint is, valamint a jogi információs folyamattal és e folyamat társadalmi tényezőivel összefüggő problémák. A kialakult vitában Richard Schwartznak, a Northwestern University professzorának megjegyzéseit a jogismeret dinamikus jellegéről, a jogi információs folyamat történeti tényezőiről a további kutatásokat is orientáló jellegűeknek értékelhetjük. Rámutatott pl. arra, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a néger jogismerete egy időben elsősorban a büntetőjoghöz kapcsolódott, máskor viszont, éppen napjainkban a szegregáció feloldásával a polgári jogokkal kapcsolatos jogszabályokat és bírói határozatokat ismerik jól, egy-egy időszakban tehát egy-egy jogterület ismerete egyik vagy

³ Kulcsár Kálmán: A jogismeret vizsgálata. — Jogtudományi Közöny, 1967. 5. sz.

másik társadalmi réteghez állhat közelebb. Helyesnek tartaná egyébként a vizsgálat kiegészítését is, felmérve, hogy mennyiben hozott „hasznot” valakinek a jog ismerete, és kárt a jog nem tudása.

Jan van Houtte belga és P. Vinke holland professzorok saját vizsgálatuk hipotéziseiről, szervezéseiről beszámoltak. Ezek a vizsgálatok a lengyel tapasztalatokra épülve indultak meg, lehetőséget nyújtva esetleg összehasonlító adatok produkálására is. Houtte véleménye szerint a jogszabályok az ember számára külső szerepmeghatározást jelentenek, a jogszabályokhoz való egyéni viszonyulás, a jogszabályok elfogadása, vagy elutasítása pedig mint belső szerepmeghatározás értékelhető. Vinke professzor ezúttal a jog elfogadása problémájának operacionalizálási kérdéseiről beszélt. (Vizsgálatainak eredményeiről az 1969. évi brüsszeli megbeszéléseken számolt be.) Hasonló témakörben mozgott Berl Kutschinsky dán kutató referátuma is.

Végül a harmadik vitatott problémakör több irányú kutatások beszámolóit fogta össze. Érdekes vita alakult ki a jogalkotás területét érintő jogszociológiai problémákról. Hans Klette (Lund, Svédország) pl. az alkohol- és kábítószerellenes törvényalkotás folyamatának szociológiáját vizsgálta, különös hangsúllyal az érdekcsoportok szerepére. Ehhez kapcsolódott S. C. Versele (Belgium) észrevétele, aki az ittas vezetéssel összefüggő jogalkotás kapcsán kifejtette, hogy az ittasság következtében a vezető mélyebb konfliktusai kerülnek felszínre, ezért szükség van az elkövető személyiségének pszichológiai vizsgálatára is. R. Schwartz általánosabban közelítve meg a problémát, a törvényhozó két típusát jellemezte. Az első típus csak azzal törődik, hogy az elvileg helyeset fejezze ki a jogszabályokban, tekintet nélkül a következményekre, míg a másik típus a funkcionális következményekben gondolkodik. Ugyanúgy kellene tehát szerinte tipizálni a törvényhozókat, ahogyan B. Cardozo a bírák típusát alakította ki. Elhangzottak beszámolók a jogalkalmazás területén végzett jogszociológiai kutatásokról is. Angelo Pagani és Ezio Moriondo pl. visszautalva az olasz bírósági szervezet szociológiai vizsgálatával kapcsolatos megelőző vitákra, az olasz bíró társadalmi kötöttségeiről és „ideológiájáról” beszéltek, kifejtvén pl., hogy olasz bíró típusa megváltozott, mert a „karizmatikus” típust egyre inkább a személyre tekintet nélküli „jogalkalmazó” típus, a „jogi technikus” foglalja el. Britt-Mari Persson Blegvad dán professzor, a Koppenhágai Egyetem Szervezési és Jogszociológiai Intézetének munkatársa a kereskedelmi döntőbíráskodással kapcsolatosan 1968-ban végzett kísérleti kutatása első eredményeiről számolt be. A kereskedelmi döntőbíráskodást, a konfliktusmegoldás egyik — jogon túli — eszközeként felfogva a megoldandó konfliktusokon keresztül közelítette meg, bizonyos fokig az állami bírósággal is összehasonlítva működésüket.

Amíg a varesei vitákat a problémák differenciált volta jellemezte, addig az ez év tavaszán Brüsszelben megrendezett szeminárium munkássága

már sokkal inkább egy adott célra irányult. Itt is elhangzottak ugyan beszámolók a folyamatban levő kutatásokról, itt is sikerült ha nem is részletes de szemléletes körképet kapni a jogszociológia mai helyzetéről, a megbeszélések központjában mégis a jogismeret feltárására induló nemzetközi vizsgálat problémái állottak.

A Vareseben elhangzottak alapján ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy szinte mindenütt élénk érdeklődés él a jogszabályok ismeretének szintje, az azt befolyásoló tényezők, a jogszabályok információs folyamata, valamint a jogszabályokról alkotott vélemények iránt. Így került sor a Bizottságon belül olyan csoport szervezésére (Berl Kutschinsky koordinálásával), amely az eddigi tapasztalatokat összegezve e lehetőség szerint összehasonlító adatokat produkáló nemzetközi vizsgálatot alakítana ki. A vizsgálatot kapcsolatos viták azonban másrészt már olyan technikai természetűek voltak, amelyek majd eredményeiben válnak érdekessé, így azok ismertetésétől most eltekintünk. Figyelemreméltó volt azonban az a beszámoló, amelyet P. Vinke holland professzor tartott, a varesei konferencián még csak megindulónak jelzett kutatásai első eredményeiről.

A Vinke professzor által kikérdezetteknek arra kellett válaszolniuk, hogy bizonyos bűncselekményt vagy szabálysértést jelentő magatartásokat elítélnék, helytelenítenék-e, s ha igen, ezen túl véleményük szerint szükség van-e a jogi szankcióval való tilalmazásukra. 52 ilyen magatartást sorolt fel a kérdőív, és pedig úgy, hogy ezek tipizálhatók legyenek. A négy típus: az erkölcsöt is sértő bűncselekmények vagy szabálysértések, az adózási jogszabályokkal szembenálló magatartások, olyanok, amelyek a társadalmi-gazdasági jogszabályokat, végül amelyek a társadalmi-technikai jogszabályozást (pl. közlekedési szabályok) sértik. A kikérdezett minta is sajátos csoportokból állott össze: adóügyi hivatalnokok, a haditengerészeti akadémia növendékei, a katonai akadémia hallgatói, újságírók és a bűncselekményt elkövetettek csoportja. Az első eredményeket közlő táblák igen érdekes adatokat tartalmaznak a különböző csoportoknak a különböző jogszabálysértésekkel szemben kialakított értékeléséről, amelyek sok vonatkozásban megegyeznek pl. a magyar jogismeretvizsgálat tapasztalataival. Ilyen megegyezést mutat pl. az emberi életnek, mint legfőbb értéknek jelentkezése: csaknem minden megkérdezett elítélte pl. az életveszélyben levő ember cserbenhagyását, jóllehet a büntetőszankcióval ellátás kívánalma már távolról sem ilyen általános. Szinte azonos szinten ítélik el és kívánják büntetni is a hamis esküt elkövetőket, míg az abortusz elkövetését már jóval kevesebben ítélik el, és még kevesebben kívánják büntető szankcióval is sújtani. Ez utóbbi nyilvánvalóan jelzi már a modern családtervezés jelenségének elterjedtségét és pozitív értékelését is, együtt a tradicionális erkölcsi felfogás gyengülésével. Igen érdekes azonban, hogy a másik három kategóriában is az elsőnél tapasztalható tendencia figyelhető meg, azaz mind a négy területen találunk olyan magatartásokat, amelyek

szinte általános elítéléssel találkoznak, és olyanokat, amelyek alig vannak maguk után ilyen értékelést. Ez némileg ellentmond a magyar tapasztalatoknak — nálunk ugyanis a társadalom gazdasági-technikai szabályait jelentő jogszabályoknak nem csupán ismerete, de értékelése is különbözött az általános erkölcsi szabályként is értékelhető jogszabályokkal kapcsolatban megmutatkozott állásponttól. E jelenség természetesen magyarázható azzal is, hogy a tipizálás, egyik-másik magatartásnak bizonyos típusokba való besorolása több esetben vitatható.

A jogismerettel kapcsolatos tervezett közös kutatások mellett a brüsszeli megbeszélések egy másik jelentős témáját a jog — közelebbről a törvényhozás — és a társadalmi-gazdasági változások összefüggése jelentette. Az ilyen irányú érdeklődés terjedése nyilvánvalóan a Várnában 1970-ben rendezendő Szociológiai Világkongresszus központi témájával; a társadalmi tervezés és irányított fejlődés problémájával is összefügg. Ezen túl azonban egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a jog, mint a társadalmi tervezés, szervezés egyik eszköze új, sajátos problémákat produkáló társadalmi funkciót lát el. E funkcióval összefüggő társadalmi jelenségek sok vonatkozásban hatnak a jogalkotás és a jogalkalmazás hagyományos problémáinak alakulására is. Lényegében ezeknek a problémáknak összehasonlító nemzetközi jellegű kutatására hívta fel a figyelmet e sorok írója is, amidőn ismertette az UNESCO bécsi koordináló központja (Centre Européen de Coordination de Recherche et de Documentation en Sciences Sociales) számára kialakított kutatási javaslatot, mint olyan elgondolást, amelynek megvalósításához a Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság hasznos segítséget nyújthatna. Felipe Augusto de Miranda Rosa brazil egyetemi tanár is (Rio de Janeiro) a jog fejlődő országok társadalmi-gazdasági átalakulásában játszott szerepének feltárását javasolta, Britt-Mari Persson Blegvad (Koppenhága) pedig a jogalkotás és a társadalmi változások viszonyáról általánosabb képet adva a skandináv kutatások eredményeiről számolt be és vázolta a fogalmi keretet is, amelyben az ilyen kutatásokat végezték. Úgy tűnik, hogy a jog ismeretének, fogadtatásának vizsgálata mellett a közeljövőben ebben a problémakörben várhatjuk a nemzetközileg is koordinált kutatások kibontakozását. Erre mutat E. Jorion belga egyetemi tanár előadása is: „A jog szemben a jövővel”, amely a várnai kongresszus témáira tekintettel vizsgálta a jognak, mint a társadalmi ellenőrzés egyik eszközének máris kibontakozott és várható jelenségeit.

Mint Vareseben, a brüsszeli megbeszéléseken is elhangzottak a fő vitatémákat csak érintő, attól távolabb fekvő referátumok. Így pl. Wolfgang Kaupen (Kölni Egyetem) a német jogász foglalkozás szociológiája területén végzett kutatásait ismertette, és adott képet tágabb értelemben is a nyugat-német jogszociológiai kutatásokról, Siri Naess az Oslói Egyetem Jogszociológiai és Igazgatási Intézetéből „az igazsággal való argumentáció hétköznapi helyzetekben” témájú vizsgálatáról számolt be, röviden ismertette az Inté-

zet tevékenységét is.⁴ Végül Philippe Nonnet, a berkeley-i Center for the Study of Law and Society munkatársa adott képet a kutatóközpont folyamatban levő munkáiról. A megemlített témák közül kiemelésre érdemesek a jog és a politika viszonyát érintő vizsgálatok, valamint annak a problémának kutatása, hogyan és milyen hatásfokkal működik közre a jog egy bizonyos rend fenntartásában a társadalomban.

Befejezésül — mint minden más alkalommal — Brüsszelben is sor került a Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság szervezeti és működési ügyeinek megvitatására. Mindenekelőtt az eddig már kialakult vagy kialakulófélben levő munkacsoportokról esett szó. Az első ilyen munkacsoport a jogismeret vizsgálatával foglalkozik, a második a jogszociológia bibliográfiájának és dokumentációjának megszervezésével, míg a harmadik lehetséges munkacsoport — amelynek gazdája a Rio de Janerio-i Egyetem Szociológiai Központja és a brüsszeli Szociológiai Intézet felméri azokat a kutatásokat, amelyek a jognak a fejlődő országokban bekövetkezett társadalmi-gazdasági változásokban játszott szerepével foglalkoznak. A várnai Világkongresszus alkalmával történik majd döntés e munkacsoport végleges megszervezéséről. Kialakította a Bizottság a várnai ülések programját is. A viták itt három fő téma köré csoportosulnak majd: 1. A jog rendszerében levő foglalkozások (bíró, ügyvéd stb.) szociológiája; 2. a jogalkotás folyamatának társadalmi összefüggései; 3. a közvélemény és a jog. Felmerült egy, a jogszociológia elméleti problémáit és eddigi kutatási eredményeit összefogó kötet kiadásának terve is, amelyről a Bizottság, az addig elkészítendő terv alapján — ismét Várnában határoz majd.

A brüsszeli megbeszélések alkalmat adtak arra is, hogy megismerkedjünk néhány újabban kialakult jogszociológiai kutatóközpont munkájával is. (Eddig is ismert volt már a berkeley-i Center for the Study of Law and Society, az oslói Institute for Sociology of Law and Public Administration és a milánói központ tevékenysége.) A brüsszeli értekezlet szervezője már a Szociológiai Intézetben létrehozott Centre de sociologie du droit et de la Justice volt, amelyet Jorion és S. C. Versele professzorok irányítanak. Ez a központ elsősorban a bírói jogalkalmazás szociológiai problémáival foglalkozott, de vizsgálják a törvény, az igazság, és a közvélemény összefüggéseit, a kriminálpolitika racionalizálása érdekében a feltételes szabadlábrahelyezés és a büntető ítéletek felfüggesztésének társadalmi-kulturális összefüggéseit, valamint néhány kriminálszociológiai és kriminálpszichológiai problémát is. A párizsi Sorbonne Jogi és Közgazdaságtudományi Karán létesült Laboratoire de Sociologie Criminelle et Juridique — ahogyan erről D. Kalogeropoulos, a laboratórium munkatársa beszámolt — a válások alakulásának és a büntető ítéletek felfüggesztésének problémáit vizsgálja, de elindítottak egy a jogalkal-

⁴ Az Oslói Egyetem Jogszociológiai és Igazgatási Intézetében kutatott témákról ad számot Per Norseng: *Sociology of Law in Norway: On-going research projects.* — *Stensilskrifter fra Institut for rettsosologi of forvaltningslaere.* No. 5. Oslo, 1968.

mazás különböző területeit érintő vizsgálatot is. Végül a Rio de Janeiro-i Gama Filho Egyetemen létesült Szociológiai Kutató Központ a bírói határozatokat befolyásoló nem jogi tényezők hatásával foglalkozik, de bekapcsolódik a jogismeretet és a jogról alkotott véleményeket kutató nemzetközi erőfeszítésekbe is.

A nemzetközi konferenciákról szóló beszámolók mértékét talán meghaladó terjedelemben foglalkoztunk a Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság e két utóbbi ülésével. A részletesebb beszámolót — amelyben még mindig nem térhettünk ki a felmerült elméleti és módszertani problémák elemzésére — végül is az indokolja, hogy új típusú, most fellendülő kutatásokkal és problémákkal foglalkozó konferenciákról adtunk számot, amelyek többé-kevésbé ismeretlenek a hazai jogászai és szociológusi közvélemény előtt.

FIATAL KUTATÓK AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ KÉRDÉSEIRŐL

A SUSSEX-I EGYETEM EURÓPA KÖZPONTJÁNAK SZEMINÁRIUMA

BARTHA FERENC

1969. március 24 és március 29-e között került megrendezésre az angliai Brighton városban — fiatal kutatók bevonásával — az európai integráció kérdéseivel kapcsolatos kutatások áttekintését célzó nemzetközi szeminárium.

A Sussex-i egyetem mellett működő Európa Központ — a rendező szerv — mintegy négyéves múltra tekint vissza, amely időszak nagyobbban tűnik akkor, ha az egyetemnek rövid- mindössze 6 éves fennállását tekintjük. A Központ megalakítása arra az időszakra esik, amikor Anglia határozottan kifejezte azt a szándékát — a Közös Piac-hoz való csatlakozási szándék bejelentésével — hogy elsősorban Európához kíván tartozni. A Központ létrehozásának körülményei így meg is határozzák legáltalánosabb feladatát; bekapcsolni Angliát a kontinens azon szellemi áramlataiba, amelyek a mai Európa szorosabb együttműködésének politikai, gazdasági és társadalmi feltételeivel foglalkoznak. Ennek megfelelően a konkrét kutatási programok megvalósításán kívül, szoros kapcsolatot tartanak fenn az egyes nemzeti kormányzatszervekkel, valamint tudományos, üzleti és szakszervezeti körökkel is.

A Központban folyó kutatómunkát négy nagy témakörbe lehet besorolni: Európa a következő 10 évben, kelet-nyugati kapcsolatok, európai szakszervezetek és munkaerő helyzet, regionális politika. Az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a „kelet-nyugati kapcsolatok” témán belül külön foglalkoznak a magyar gazdasági mechanizmus kérdéseivel is.

A Központ tevékenységét részben az Egyetem, részben külső szervek finanszírozzák. Ezek között megemlíthetjük a Ford alapítványt, a Leverhulme Alapot, a Társadalomtudományi Kutató Tanácsot, az EGK Bizottságát, az IRI-t, a National Coal Board-ot és néhány nagyobb magánvállalatot is.

A most megrendezett egyhetes szeminárium a Központ első ilyen jellegű vállalkozása volt, ahol két szekcióban — közgazdaságtan és politikai tudományok — Nyugat- és Kelet-Európa, valamint Észak-Amerika képviselte magát. A szocialista országok — lengyel, cseh és magyar kutatók — csak

a közgazdasági szekció munkájában vettek részt. A közgazdasági részleg munkáját professzor Casanova (Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris), míg a politikai részleg munkáját a Wisconsin-i egyetem professzora, Leon Lindberg fogta össze. A rendezők eredeti elképzelése szerint a két szekció egymással szoros kapcsolatban működött volna, párhuzamosan vizsgálva az európai integráció egyes kérdéseinek politikai és gazdasági aspektusait. A szeminárium tényleges lefolyása alatt azonban a két csoport egymástól teljesen különválva tevékenykedett, kivéve a nyitó és a záró plenáris üléseket. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy itt csak a közgazdasági témákról számolok be, miután én is ezen részleg munkájában vettem részt.

Az európai integrációval foglalkozó kutatásokat munkacsoportok szerint vitatták meg, ahol az érintett résztvevők beszámoltak a folyamatban levő kutatásairól, elsősorban az eddig elért eredményekről, majd vita, kérdésfeltevés és véleménycsere következett. Végül a vezető professzor foglalta össze a vitát. Mielőtt a szeminárium általános értékeléséről beszélnék, megpróbálom felvázolni a legérdekesebb kutatások következtetéseit és eredményeit.

Az első munkacsoport az európai gazdasággal kapcsolatos elemző tanulmányokkal foglalkozott, amelyben Poullier közreműködése volt a legfigyelemreméltóbb, aki egyébként Denison professzorral együtt igen alaposan elemezte néhány fejlett tőkés ország növekedésére ható tényezőket a „Miért különböznek a növekedési ráták; kilenc fejlett ország háború utáni tapasztalatai” című munkájában. Az elemzés 26 növekedési tényezőt különböztet meg és mindegyiket megpróbálja kvantifikálni abból a célból, hogy megállapítsa; az adott tényező milyen mértékben járul hozzá az egyes országok növekedési üteméhez, a gazdaságok viszonylagos előretöréséhez, illetve lemaradásához. Néhány tényező, mint pl. a munkaerőállomány egészségügyi helyzete, vagy munkához való viszonya egyelőre nem számszerűsíthetők, de — szerinte — igen nagyban hozzájárul a fejlődési különbségekhez.

Az USA és Nyugat-Európa közötti fejlettségi különbségekről beszélve arra a paradox helyzetre mutatott rá, hogy mint az a Gilbert és Kravis tanulmányokból is kitűnik, habár Európában a beruházási javak relatív árai jóval magasabbak mint az USA-ban — tükrözve ezen javak viszonylagos szűkösségét —, az állóeszközök kihasználtsági foka mégis az Egyesült Államok ugyanezen mutatójának értéke alatt marad. A kapacitás kihasználásának ilyen célokat szolgáló meghatározását megnehezíti az, hogy a konjunkturális ingadozásoktól függetlenül, a viszonylag állandó kihasználtsági szintet kell mérni — tette még hozzá.

Két másik kutató, a lengyel Lytko és a csehszlovák Mládkova is az USA és Nyugat-Európa közötti gazdasági viszonytal, illetve annak specifikus vonatkozásával, nevezetesen az amerikaiaknak a Közös Piac felé irányuló tőkeexportjával foglalkoztak.

A Közös Piac, mint a piaci integráció klasszikus példája milyen mértékben befolyásolta a tőke exportjának, illetve importjának hagyományos motívációit, tették fel a kérdést. Általában elismerik, hogy az EGK közös külső vámtarifája bizonyos mértékben „kereskedelem terelő” hatást fejtett ki, amiből logikusan az következne, hogy ez a tényező játszott döntő szerepet abban, hogy 1958 óta az USA tőke-exportja az EGK piacaira, ugyan ingadozásokon keresztül, de szakadatlanul nőtt. Az említett kutatók azonban inkább hajlanak R. F. Mikesell véleményének az elfogadására, aki szerint az EGK tőkepiacának vonzereje a hatalmas fejlődési kapacitásban rejlik. Az Egyesült Államok magántőke export indítékait a vámunió alapvetően nem változtatta meg, ennek ellenére az általános fejlődés néhány új vonást hozott felszínre. Ilyenek például az amerikai nagyvállalatok megváltozott magatartása (on its tendency „to grow”), a hazai beruházási lehetőségek korlátozottabbá válása (maturity society) stb.

Az USA közvetlen tőkebefektetéseinek viszonylati szerkezetének alakulásáról és formáiról két dolgot állapítanak meg. Habár Nyugat-Németország és Franciaország felé irányuló közvetlen USA tőkebefektetés abszolút értéke a legnagyobb a hat EGK országot tekintve, az USA tőke mégis Olaszországba és Franciaország déli részébe áramlik a legdinamikusabban. Érdekes az a jelenség, hogy amerikai cégek sorozatosan előnyben részesítik az EGK-n belül az olyan behatolási formákat, amelyek 100%-os tulajdonon alapulnak, szemben a közös vállalkozásokkal (joint ventures), amelyek pedig mind az ide vonatkozó előírásokat tekintve, mind politikailag előnyösebbeknek látszanak. A jövő várható alakulásáról az a véleményük, hogy az EGK országok törekvései, a nemzeti gazdaságpolitikák összehangolásának, a közös adópolitikának és a tudományos kutatóprogramok megvalósításának területén a kívánt hatásokkal ellentétben tovább fogja növelni az USA tőkeexportját az EGK országok felé.

Az integráció kereskedelmi aspektusaival foglalkozott Shepherd, a Központ kutatója és Eggermont, a Gent-i állami egyetem tanársegédje. Shepherd a Közös Piacnak a fejlődő országokkal szemben folytatott kereskedelem-politikáját tárgyalta. Elemezte a fejlődő országok késztermék- és ezen belül pamutipari exportját az EGK országok felé.

A fejlődő országok számára létszükséglet, hogy növeljék készáruexportjukat a fejlett tőkés országok, ezen belül is az EGK országok felé. A fejlődő országok készáruexportja az áruknak csak egy szűk körére korlátozódik. Így, az olajtermékeket kivéve, az összkészáru export $\frac{1}{3}$ -át a különféle természetes alapanyagú szövetek, $\frac{1}{5}$ -ét a feldolgozott élelmiszerek és $\frac{1}{10}$ -ét különféle faalapanyagú készáruk teszik ki. Annak ellenére, hogy ezen termékek területén a fejlődő országok még a nyugat-európai piacokon is versenyképesek, az ide irányuló export fokozására irányuló törekvéseik kiábrándító eredményeket hoztak. Az igaz, hogy az EGK országok 1961–65 között 7,3%-kal növel-

ték készáru behozatalukat a harmadik világ országaiból, de ezen belül csak Nyugat-Németország növelte lényegesen importját (évi 19,9%), ezzel szemben Franciaország abszolút mértékben csökkentette ilyen jellegű behozatalát (évi — 3,0%).

Ezt a jelenséget a szerző a Közös Piac által alkalmazott protekcionista jellegű eszközök hatásának tulajdonítja, amely eszközöket egyszerű besorolás alapján két kategóriába sorolja; vámjellegű és nem vámjellegű eszközök. Ami a vámjellegű akadályokat illeti, a fejlődő országok profiljába tartozó késztermékeket sújtó vámtarifák általában, de az EGK esetében még inkább, magasabbak, mint az egyéb késztermékek vámtarifái. A Kennedy forduló tárgyalásai nemhogy megoldották volna a helyzetet, hanem még növelték is a már kialakult diszparitást.

A nem vámjellegű korlátozó tényezők közül az EGK az előrehaladott liberalizálás ellenére, még mindig sok mennyiségi korlátozó eszközt, kvótát, speciális beviteli engedélyt alkalmaz, amely eszközök hatását inkább csak felbecsülni, semmint mérni lehet azáltal, hogy felmérjük azt a kört, amelyben alkalmazásra kerülnek.

A pamut nemzetközi kereskedelmének fejlődő-fejlett vonatkozásáról Shepherd elmondotta, hogy a pamut az egyetlen olyan készáru, amelynek nemzetközi kereskedelmét 1962 óta a GATT keretein belül szabályozzák. Az ötvenes évek végén elszaporodtak a fejlett országok restriktív intézkedései, mert veszélyeztetve érezték a hazai pamutipari termelést. A GATT hosszúlejárati megállapodás keretén belül szentesítette az így létrejött korlátozásokat, de egyúttal intézkedett azok fokozatos felszámolásáról is. Az igaz, hogy az EGK országok teljesítették a rájuk kötelezően kirótt (5 év alatt 88%-os) behozatali növelést, de a fejlődő országokból származó pamuttermékek eredetileg olyan alacsonyan részesedtek az EGK pamutfogyasztásából (3%), hogy a végső részesedés is csak 7%-ot tett ki. A 7% alacsony volta megmutatkozik akkor, ha szembeállítjuk Anglia hasonló mutatójával. (A 60-as évek elején Angliában a belső pamutfogyasztás 30%-át a fejlődő országokból származó pamutimportból biztosították). Az EGK összehangolt vámpolitikája tehát nem egy esetben visszafogja a világkereskedelem expanzióját, amely jelenleg különösen káros akkor, ha a fejlődő országok újonnan születő iparát sújtja.

A gazdasági integráció elméletének külön fejezetét képezi az integráció „kereskedelem teremtő” (trade creation) és „kereskedelem terelő” (trade diversion) hatásának vizsgálata. Ezzel kapcsolatban Eggermont belga kutató összefoglalta azokat a számítási módozatokat, amelyek alkalmasak lehetnek ezen hatások mérésére, majd a szerinte legmegfelelőbb módszert arra használta fel, hogy lemérje Belgium és Luxemburg kereskedelmére gyakorolt Közös Piaci hatást.

A vámuniók csak akkor töltenek be pozitív szerepet, ha a vámunió

létrehozásának eredményeképpen a „kereskedelem teremtés” — amely világ-méreteken növeli a jólétet — meghaladja a „kereskedelem terelés” mértékét. A vámunió hatásának mérésére alkalmazott módszerek közös vonása, hogy meghatározott feltételek szerint hipotetikus és valóságos külkereskedelmi forgalmi értékeket határoznak meg a vámunió extern és intern forgalmára vonatkozóan, az Unió létrehozása előtti és utáni időszakban, majd a valóságos és feltételezett forgalom adatainak eltéréséből következtetnek a vámunió hatásaira. A legismertebb módszerek Viner, Lamfalussy, Waelbrouck, Verdoorn és Duquesne de la Vinelle neveihez fűződnek. Az utóbbi számításai szerint a Közös Piac bruttó kereskedelemteremtő hatása 1964-ben 4, illetve 5 Md \$ körül mozgott, de mivel mintegy 1,5 Md \$-nyi forgalmat elterelt, így a netto kereskedelem teremtő hatását 2,5—3,5 Md dollárra lehet becsülni. Eggermont számítása szerint ebből az értékből mintegy 1 Md esik Belgium — Luxemburgra.

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok és a nemzetközi pénzügyi rendszer tárgyalása során a szeminárium egyetértett abban, hogy habár technikailag sokféle megoldási forma kínálkozik, amelyek bevezetése valószínűleg javítaná a helyzetet, de az előrelépés alapvetően politikai döntésektől függ. Ettől függetlenül megállapították, hogy már eddig is sok olyan rész-intézkedés született, amelyek növelték a két társadalmi rendszer közötti kereskedelmet, illetve átsegítették a világot a meg-megújuló pénzügyi válságokon.

A két egymástól eltérő kérdéskomplexum rendezését célzó politikai döntések azonban valószínűleg különböző előzmények után fognak megszületni. Ez alatt azt értik, hogy míg a nemzetközi pénzügyi rendszer megreformálását feltehetően egy általános pénzügyi, illetve gazdasági válság fogja megelőzni, addig a kelet-nyugati kapcsolatok fokozatos evolúción keresztül intenzifikálódnak.

Ez is mutatja azt a tényt, hogy a szeminárium résztvevőinek gondolkodásában általában tért nyertek a gazdasági rendszerek fejlődésével kapcsolatos evolúciós elképzelések. Általában nagy figyelemmel kísérik a szocialista országok gazdasági reform törekvéseit, valamint a KGST szintű nemzetközi együttműködés formálódását, de ugyanakkor világosan felismerik a fejlett tőkés országok mechanizmusának lényeges megváltozását, amit összefoglalóan állammonopolista kapitalizmusnak neveznek. A nemzetközi pénzügyi rendszer elkövetkezendő reformja hosszú távon csak akkor lehet életképes, ha abba a Szovjetuniót is bevonják. Ez viszont feltétlenül együtt kell hogy járjon a szocialista országok fokozatos világpiaci integrációjával. Az utóbbi összefüggés szerint a kelet-nyugati együttműködés növelésének egyik fontos gazdasági sürgető tényezője a pénzügyi együttműködés szükség-szerűsége. Itt el kell még mondani, hogy a szocialista országok nemzetközi együttműködésének is előtérben álló feladata egy olyan sokoldalú kereskedelmi elszámolás megteremtése, amely csak a KGST pénzügyi mechanizmus meg-

reformálásának az útján érhető el, ami viszont felveti a KGST rendszer és a nemzetközi pénzügyi rendszer egymáshoz való viszonyának a kérdését.

Arra a kérdésre, hogy vajjon a parciális integrációk létrejötte kedvezően hat-e a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődésére, a szeminárium nem adott egyértelmű választ, hanem a kérdést, mint a kelet-nyugati kapcsolatokra irányuló kutatás további problémáját, nyitva hagyta.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI DOKUMENTÁCIÓS OSZTÁLYOZÁS TOVÁBBFEJLESZTÉSE

FÖLDI TAMÁS—NAGY LAJOS

I.

Ma már szinte közhely számba megy a szakirodalmi áradat, az ezt jelző statisztikák, a dokumentumok száma exponenciális növekedésének emlegetése. Az ismeretek bármely szűk területén is annyi a releváns, figyelembe veendő dokumentum, hogy az szétfeszíti a tudományos kutató bármily tágasra méretezett munkaműhelyét, az irodalom regisztrálása meghaladja az ember agyának memóriakapacitását. Nyilvántartásokra van tehát szükség. Ezek közül, ha nem is az elsődlegesek, mégis a legfontosabbak és a legbonyolultabbak azok, amelyek a szakirodalmat visszakereshető módon, tartalmilag tárják fel. Ilyen visszakeresésre alkalmas tartalmi nyilvántartási rendszer ma már számtalan sok van. A könyvtári-könyvészeti osztályozási tevékenység története ezekről nagyon tanulságos általános áttekintést ad.¹ A legkorszerűbbek az elektronikus számítástechnikát is felhasználják.

Hazánkban a leginkább elterjedt könyvtári-dokumentációs nyilvántartási rendszer az *Egyetemes Tizedes Osztályozás* (a továbbiakban ETO). Ezt alkalmazzák nagy tudományos könyvtáraink, csakúgy mint kutatóintézeti könyvtáraink jó része, ez az alapja a magyar könyv- és folyóiratcikktérkép alapvető bibliográfiai nyilvántartásának, a Magyar Nemzeti Bibliográfia rendszerének is. Az ETO a szisztematikus, hierarchikus nyilvántartási rendszerek közé tartozik. Lényeges vonásai: (1) kiterjed az összes tudományterületekre, használata nemzetközileg többé-kevésbé egységes, nem egyetlen világnézetet vagy tudományos nézőpontot vesz alapul; (2) tizedes számok segítségével alkotott számjel szimbólumokkal és ezek kombinációinak széles skálájával dolgozik, ezért használata nem ütközik nyelvi korlátokba; (3) az egyes tárgyköröket a legmagasabb összefoglaló egységből kiindulva fokozatosan egyre alárendeltebb fogalmak felé haladva közelíti meg.²

¹ Samurin, E. I.: Geschichte der bibliothekarisch-bibliographischen Klassifikation. Bd. 1—2. Leipzig. VEB Bibliographisches Institut, 1964—1965.

² 3 Társadalomtudományok

33 Közgazdaság

331 Munka, munkaadó, munkavállaló

331.2 Munkabér

.22 Bérfajták

.225 Személyi pótlék, korpótlék

Táblázataiban szereplő ún. fő táblázati számokkal (önálló fogalmak) ezeknek egymásközötti, valamint az ún. általános és korlátozottan közös alosztásokkal való kombinációja révén a legkisebb részletkérdésre is kiterjedően nyilvántartható a dokumentumok tartalma.

E rendszer alapjai *M. Dewey* amerikai könyvtáros tizedes osztályozási rendszerére nyúlnak vissza, amelyet a belga *Otlet* és *Lafontaine* fejlesztettek a mai ETO első változatává.³ Magyarországi elterjedése érdekes módon a könyvtárügy legprogresszívebb hagyományaihoz, elsősorban *Szabó Ervin* működéséhez kapcsolódik. Ő alkalmazta elsőnek a Dewey-féle tizedes osztályozási rendszert a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárában a század első éveiben. Az általa felállított katalógust a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára ma is őrzi. A felszabadulás után az Egyetemes Tizedes Osztályozás általánosan bevezetésre került azokban a hazai tudományos könyvtárakban is, amelyek korábban más rendszerekkel dolgoztak. Igen elterjedt e rendszer a többi szocialista országban és számos nyugat-európai és Európán kívüli országban is. Közel 40 országban alkalmazták többé-kevésbé széles körben és használoznak tábora egyre növekszik. Mint minden osztályozási rendszer, a fejlődés során az ETO is bővítésre, átalakításra szorul. Gondozását a *Nemzetközi Dokumentációs Szövetség* (Federation Internationale de Documentation, a továbbiakban FID) látja el, amely hágai székhellyel működik.⁴

Voltaképpen van valami meglepő abban, hogy az ETO a legszélesebb körűen alkalmazott, egyetlen valóban nemzetközileg használt osztályozási rendszer. A már említett *M. Dewey* bostoni könyvtáros ugyanis eredetileg voltaképpen saját céljait szolgáló rendszert dolgozott ki. S bár a századforduló után *Otlet* és *Lafontaine* már tudatosan nemzetközi rendszer kiépítésén fáradoztak, sok tekintetben laikus, az akkori idők tudományos eredményeit sem teljesen figyelembe vevő osztályozási rendszert alkottak.

Szembetűnő az ETO *idealisztikus szemlélete* (pl. a hierarchiában a vallás és az alkalmazott tudományok egy szinten állnak), *belső aránytalansága* (a 9 speciális szak közül csupán kettőt szenteltek a természet- és alkalmazott tudományoknak) helyenként *illogikus* volta (amire az egyes részletkérdések tárgyalásánál bőséges bizonyítékot sorolunk fel).

E fogyatékoságokat azonban ellensúlyozzák az ETO olyan előnyei, mint a nyelvi korlátok kiküszöbölése a számjel-szimbolikával, a jelzetkombinációk széleskörű lehetőségei, aminek következtében a kifejezhető fogalmak száma gyakorlatilag korlátlan és hogy a rendszer bizonyos határok között rugalmasan kezelhető. Az ETO fejlett osztályozási technikája következtében az első mesterséges, formalizált nyelvek egyikének tekinthető. Gépi vissza-

³ Részletesen lásd. Samurin; i. m.

⁴ A FID-nek tagja valamennyi európai szocialista ország, alelnöke és főtitkára a Szovjetunió képviselője.

keresésre való alkalmazásának kimunkálása folyamatban van.⁵ Mindezeknek köszönhetően az ETO igen széles körben elterjedt. De éppen ez az elterjedés tárta fel az immanens fogyatékoságokat, amelyek különös élességgel mutatkoztak meg az információáradatnak és információigénynek a tudományos-technikai forradalom előidézte ugrásszerű megnövekedésével. A gyakorlati tapasztalatok, mindenekelőtt az ETO eddigi széleskörű alkalmazása — a világ legtöbb nagykönyvtára az ETO-t használja — azonban az említett hibák ellenére azt mutatják, hogy a megoldás nem az ETO teljes elvetése és valamilyen teljesen új, más elvi alapokon nyugvó rendszer kialakítása, hanem megfelelő előkészítés, tárgyalások, stb. útján néhány *gyökeresebb* reform megvalósítása, s olyan szervezeti megoldások kialakítása, amelyek a tudomány fokozatos fejlődése során mindenkor biztosítják az osztályozási rendszer továbbfejlesztését is.

Az elkerülhetetlen reform *gyökeres* voltát azért kell hangsúlyozni, mert különösen a társadalomtudományokban, ahol kb. 20 évig 1939 és 1959 között alig történt változás a fő táblázatokban és az azóta bekövetkezett változások is csak egy-egy szakterületet érintettek. Egyes táblázatok (pl. szociológia) 30–40 évvel ezelőtti vagy még régebbi álláspontokat tükröznek. Az ETO — és ez egyik előnye — rendelkezik bizonyos rugalmassággal. Meghatározott rögzített szabályok szerint a fogalmakat, illetőleg a nekik megfelelő jelzeteket ki lehet egészíteni, a formulázásokat meg lehet változtatni, elavult fogalmakat törölni lehet. Ezzel a lehetőséggel helyenként éltek is. Ámde egy dolog apróbb javításokat eszközölni egy-egy jelzettel kiegészíteni a rendszert, más jelzeteket törölni, stb., és megint más dolog újból átgondolni egy-egy tudományág ETO-rendszerezése egészét és szerkezeti változásokat végrehajtani.⁶ Az ilyen gyökeres reformnak csak az első lépése a főtáblázatokban

⁵ Ilyen munkálatok folynak az Egyesült Államokban (American Institute of Physics). Vö. Regt, W. F. de: The use of UDC as an indexing language in computer-based information retrieval system. Hague 1968. Az NSZK-ban külön intézmény a: Zentralstelle für Maschinelle Dokumentation, (Frankfurt a/Main) foglalkozik a kérdéssre vonatkozó alapkutatásokkal. Vö.: Koch, K. H.: Internationale Dezimalklassifikation (DK) und Elektronische Datenverarbeitung. Frankfurt a. M. 1967.

⁶ Az ilyen gyökeres reformot akadályozzák az ETO-jelzetek megváltoztatásának bonyolult, hosszadalmas eljárásokat igénylő szabályai. Elvben az ETO minden használokjának jogában áll javaslatokat tenni az ETO megváltoztatására. E javaslatokat a FID nemzeti tagjai gyűjtik össze és megküldik a FID Központi Osztályozási Bizottságának (CCC). A CCC mellett szakbizottságok működnek, amelyek a javaslatokat megtárgyalják. A szakbizottságok egyhangú döntéseket hoznak, a viták addig tartanak, amíg minden ellenvetést nem tisztáznak. Az ily módon kialakított javaslatot (Draft-P-jegyzék) beküldik a CCC-nak. A CCC a Draft-P-jegyzéket megtárgyalja és jóváhagyás esetén véleményezésre megküldi a nemzeti tagoknak, illetőleg az előfizetőknek (P-jegyzék). Ezek hozzászólásaira 6 hónapos határidő áll rendelkezésre. A P-jegyzék csak akkor válik érvényes változtatássá, ha ellene lényeges észrevétel nem merül fel.

További nehézséget támasztanak az olyan szabályok, hogy egy-egy jelzetnek megfelelő fogalmat megváltoztatni csak bővítés vagy szűkítés útján lehet, gyökeresen megváltoztatni tilos. A megszüntetett jelzetek csak 10 év után használhatók fel újból.

szereplő fogalomtár átalakítása. A további lépés és e felé csak nagyon bátor-talanul indulnak el az ETO reform munkálatai: az ETO fogalomtárát kiegészítő és azt szerves egésszé tevő korlátozottan közös elosztások felülvizsgálata. A társadalomtudományokban, amelyeknek vizsgálati tárgyai gyakran azonosak, de megközelítési módjuk eltérő, ennek különös jelentősége van. E kérdésre éppen ezért a részletes tárgyalás során még visszatérünk.

Bizonyára mégsem meglepő, hogy a revízió szükségességének felismerésére szinte az utolsók között a társadalomtudományokban került sor. A technikai terület, ahonnan az ETO alkalmazóinak többsége kikerült, nehezebben viselte el az ETO fogyatékosait és a könyvtárosok műszaki szakemberek bevonásával nagy erőfeszítéseket tettek a rendszer technikai fejezeteinek korszerűsítésére.

Abban, hogy az ETO korszerűsítése a társadalomtudományok terén is elindult, nagy szerepe volt a szocialista országoknak.

A szocialista országok — ahol az ETO társadalomtudományi területen való alkalmazása kiterjedtebb, mint számos nem szocialista országban — ETO használóinak ugyanis az általános fogyatékoságokon túl, azzal a nehézséggel is meg kellett küzdeniök, hogy a szocialista társadalom és gazdaság, a marxizmus—leninizmus fogalmai egyáltalában nem, vagy nem megfelelő helyen szerepeltek az ETO-ban. Az ETO konzervatív védelmezőinek — és melyik szisztéma nem termeli ki a maga konzervatív híveit? — be kellett látniök, hogy ha nem akarják elveszteni az ETO használók széles táborát a szocialista országokban, akkor meg kell indítani az ETO társadalomtudományi szakjai revíziós munkálatait is. Ez a felismerés 1959-re érlelődött tetté, ekkor alakult meg a 3-as társadalomtudományi szak revíziós bizottsága (FID C/3).⁷ Társadalomtudományokról persze itt ETO értelemben beszélünk, azaz a következő társadalomtudományi ágakról (a régi beosztás szerint):

- 30 Szociológia, Szociográfia
- 31 Statisztika
- 32 Politika
- 33 Közgazdaság
- 34 Jog
- 35 Közigazgatás, hadügy

Ezek a kötöttségek első pillanatra túlságosan szigorúnak tűnnek. Meggondolva azonban, hogy akárcsak egyetlen jelzet megváltoztatása száz és ezer könyvtárban szükségessé teszi a katalógusok átalakítását, hogy egyetlen könyvtárban is esetleg többszáz katalógus cédulát kell átjelzetelni és áthelyezni, érthető, hogy ezek a szabályok gátat próbálnak vetni a túlságosan gyors és radikális változtatásoknak. Ez a megközelítés amennyire hasznos gyakorlatilag a rendszer folyamatos építésénél, annyira hátrányos a szükséges *gyökeres reform* végrehajtásában. Ezért érdemes lenne kidolgozni az ETO revízió korszerűbb elveit.

⁷ Arntz, H.: Problematik einer Klassifikation der Sozialwissenschaften. DK-Mitteilungen. 1962. No. 6. 22. p.

- 36 Népjólét
- 37 Oktatás
- 38 Kereskedelem, közlekedés
- 39 Néprajz

A megalakult revíziós bizottságban vegyesen voltak képviselve szocialista és tőkés országokbeli tudományos szakemberek és könyvtárosok.

A bizottság célkitűzései, munkamódszerei fokozatosan tisztázódtak, finomultak. Sok kezdeti bizonytalanság, a kelet-nyugati együttműködés problémái, módszerbeli és eljárásbeli nehézségek gátolták a munkát. Ezek részben még ma is fennállnak, de a bizottság ma már a FID felső szervei által is jóváhagyott reális revíziós programmal és gazdag tapasztalatokkal rendelkezik.

Az eljárásbeli és módszerbeli nehézségeken kívül az ETO gyökeres reformja számos elvi nehézségbe ütközik általában és a speciális nehézségek sora jelentkezik egy-egy szakterület osztályozásának revíziója során. Ez utóbbiakra még többször visszatérünk. Előbb azonban érdemes néhány szót szólni az *általános, elvi nehézségekről*.

Minden szisztematizálás feltételezi a stabilitás bizonyos optimumát, azaz a stabilitás és a rugalmasság optimális összhangját. Mondhatni, az a rendszer maradhat fenn, amely *dinamikusan stabil*. Nos, ha az ETO-t formalizált mesterséges nyelvnek tekintjük, akkor az ETO-nak van egy viszonylag stabil eleme, a grammatikája (technikája) és egy viszonylag dinamikus eleme a szókincse (fogalomtára). A dinamika és a stabilitás követelményeit a rendszer mindkét pillére szempontjából optimálisan össze kell egyeztetni. Míg az ETO technikáját illetően ez viszonylag nem jelent nagy problémát — utaltunk rá, ez az ETO legerősebb oldala — addig a *fogalomtár fejlesztése, a rendszer fenntartása mellett és érdekében ellentmondásokkal teli folyamat*. Ez a konzervatív és a reformer ETO-hívek ellentétének egyik gyökere. A revíziós munka egyik fő feladata ezeknek az ellentmondásoknak az áthidalása, ami szükségképpen sok kompromisszummal jár.

Külön nehézséget okoz az ETO továbbfejlesztésében a rendszer egyetemes jellege, azaz hogy a tudományok, az ismeretek egészét átfogó egységes rendszer igényével lép fel. Ez az egyetemes jelleg gyakran ellentmondásba kerül az ETO-használók speciális szakmai igényével. A jogász azt szeretné, ha az összes őt érdeklő fogalmakat a jogi szak keretében találná meg, ugyanazzal az igénnyel lép fel a közgazdász is.

Egy speciális szakrendszerben ez viszonylag könnyen megoldható. Nem így az ETO-ban, amelynek feladását jelentené, ha egyszerűen speciális osztályozások összegezésévé válna. Az ETO-val szemben, annak egyetemes jellege folytán egyszerűen nem állítható fel az előbbi igény. *Az ETO egyetemes jellege és a speciális osztályozási igények közötti ellentét* így a másik gyökere az

ETO revíziója körüli ellentéteknek, amelyek ezúttal az ETO-„technikusok” — az egyetemesség hivatásos védelmezői — és az ágazatok specialistái között jelentkeznek. Ezért alku tárgyát kell, hogy képezze és képezi is, hogy egy-egy fogalom, illetőleg annak vonatkozásai egyik vagy másik szakban, esetleg mindkettőben szerepeljenek. A kialakult gyakorlatban az ETO szellemében és technikája segítségével olyan megoldások születnek, amelyek egyidejűleg veszik figyelembe az egyik és a másik disciplina, esetleg több disciplina érdekeit.

Az ETO revíziója körüli nehézségek harmadik csoportja *ideológiai-politikai* természetű. Ez éppen a társadalomtudományi szakok revíziójában tűnik ki a leginkább. Az ETO születési körülményei folytán polgári szemléletű. Nemzetközisége a kapitalizmus egyeduralmának megszűnésével ezért elvileg megszűnt. Ámde a gyakorlatban továbbra is nemzetközi maradt, hiszen használata a szocialista országokban a leginkább elterjedt. A könyvtári-dokumentációs osztályozás a szocialista országokban ezért szükségképpen pragmatikus módon kezelte és kezeli az ETO-t. Munkaeszköznek tekinti, mégpedig hasznos munkaeszközöknek és nem állít fel vele szemben olyan követelményeket, amelyek jogosak lehetnek egy szocialista viszonyok között született rendszer esetében, de irreálisak az ETO-val kapcsolatban. A társadalomtudományok dokumentációs osztályozásával foglalkozó szakemberek a dokumentumokat osztályozzák és nem a tudományokat. Az előbbivel szemben nem állíthatók fel minden esetben ugyanazok a világnézeti, ideológiai követelmények, amelyek elengedhetetlen alapjai a tudományok osztályozásának.⁸

Ez a felfogás lehetővé teszi, hogy a szocialista országok szakemberei élénken közreműködjenek az ETO revíziójában. Feladatuk nem az, hogy az ETO-ból szocialista rendszert faragjanak — ez nemzetköziségének éppúgy végét jelentené, mintha tisztán polgári maradna —, hanem az, hogy a kialakult keretek közé és ugyanakkor kielégítő módon beépítsék az ETO-ba a marxista ideológia, a szocialista társadalom fogalmait és jelenségeit, mint a régi kategóriák egyenrangú társait.⁹ A szocialista országok ezen igényeit az eddigi reformmunkálatok során fokozatosan sikerült elismertetni. Ez nem a polgári szakemberek ideológiai „engedékenységének” tudható be, hanem annak, hogy a tudomány nemzetközivé válásának folyamata során az irodalom rendszerezéséhez nekik is szükségük van ezekre a kategóriákra. Külön problémát jelentett és sokáig vitatott volt, hogyan történjék a számunkra szükséges

⁸ Vö.: Rózsa Gy.: A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatói problémái. Bp. 1965., Földi T.: Die Revision der Abteilung 3 der UDK und die marxistische Auffassung in den Gesellschaftswissenschaften. Korreferat zur der round table Besprechung des Komitees FID C/3, Moskau, Sept. 1968. [soksz.]

⁹ Vö.: Protokoll über die Vorberatung... für die 11. Sitzung des Komitees FID C/3... Prag. 1964. 7. p. — Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy ne lehetne és kellene törekedni egy valóban szocialista szellemű osztályozási rendszer kialakítására.

kategóriák beiktatása az ETO rendszerébe? Felmerültek elsősorban szocialista oldalról olyan elképzelések, hogy a marxista, szocialista kategóriák alkossanak külön fejezeteket mintegy alrendszerként, vagy legyenek megkülönböztető jelzettel ellátva. Ez ellen az a nyomós érv szól, hogy ily módon azonos elnevezésű és gyakran tartalmilag is összefüggő polgári és szocialista kategóriák egymástól elszigetelve szerepelnének, állandósulna a kettőzés, a világnézeti jelölés pedig igen sok önkényes elemet vinne az osztályozásba.¹⁰ Ezért a szocialista és a polgári szakemberek arra az egységes álláspontra jutottak, hogy a marxista, a szocialista kategóriákat oda kell beépíteni az ETO-rendszerbe, ahová logikusan és fontosságuk szerint tartoznak. Külön osztályozásra is sor kerülhet akkor, ha tartalmilag és elnevezésben is eltérő kategóriák csoportjáról van szó, ahol pedig szükséges, jelzetkombinációkkal kifejezhető a kategória polgári vagy szocialista tartalma.

A nehézségek negyedik csoportját képezik azok, amelyek a *tudományok osztályozásának megoldatlan kérdéseiből* fakadnak.

Fentebb úgy véljük, jogosan hangsúlyoztuk a tudományok osztályozása és a dokumentumok osztályozása közötti elvi és gyakorlati különbséget. Emellett azonban utalnunk kell a kettő közötti összefüggésre is. A dokumentációs osztályozás nem elégítheti ki a tudományos osztályozással szembeni követelményeket, de nem is tekinthet teljesen el azoktól. Helyzete függ a tudományok osztályozásának helyzetétől. A tudományok osztályozásával közös problémák közül a legnehezebb az elhatárolás kérdése. Napjainkban a tudomány rohamos fejlődése, a differenciálódási és integrálódási folyamatok, a határterületek különösen gyors fejlődése következtében korábban egységes diszciplínák széttagolódnak, elmosódnak a határok a régen külön- (szemben-) álló ismeretágak között, az ismeretek új kombinációi jönnek létre.

A felsorolt általános, elvi nehézségek és problémák külön súllyal, de eltérő intenzitással jelentkeznek az egyes szaktudományok osztályozásában. Ezek — úgy véljük — kellőképpen érzékeltetik, hogy miért nem kész a FID C/3 bizottság közel 10 éves működése után sem a 3-as társadalomtudományi szak revíziója és ugyanakkor aláhúzzák az elért eredmények jelentőségét és a mögöttük rejlő erőfeszítések nagyságát.

A fentiekből kiindulva a társadalomtudományi dokumentációs osztályozás továbbfejlesztése terén a FID C/3 bizottságnak a következő feladatot kell megoldania: a rendszer stabilitását figyelembe véve korszerűsíteni kell az ETO társadalomtudományi szakjai felépítését és fogalomtárát, számolva a gyakorlat és tudomány új eredményeivel és várható fejlődésével, beleértve a szocialista országokban végbemenő fejlődést.

Ami a felépítés módosításait illeti, a lehetőségek itt bizonyulnak a legkisebbeknek. Hiszen az említett stabilitási követelmény elsősorban az alap-

¹⁰ Ezek a megállapítások egyben bírálatát jelentik az ETO Tropovszkij-féle kiéészítésének, amely a Szovjetunióban és részben nálunk ma is használatos.

beosztás változatlanóságát foglalja magában. Ennek ellenére sikerült módot találni a 3-as szak 10 főosztályának kisebb átcsoportosítására is. Sikerült kiküszöbölni azt a bántó hibát, hogy a kereskedelem kívül rekedt a közgazdaságon és hogy a néprajz egyenrangú a politikával. E két önálló főosztály megszűnik és a kereskedelem (eddig 38) beolvad a 33 közgazdaságba, az etnográfia (eddig 39) pedig önállóságát megtartva egy főosztályba (30) kerül a szociológiával, szociográfiával. További felépítésbeli változásokra került és kerül sor az egyes főosztályokon belül is.

E cikk keretében nem áll módunkban ismertetni a FID C/3 bizottság 10 éves működésének akár csak fő eredményeit is. E tíz év során megvalósult többek között a politika és a pedagógia szakok teljes revíziója. Az előbbi, a politikáé a Bizottság első munkaeredménye volt. Ennek során helyenként élesen csaptak össze a szembenálló világnézeti felfogások. Végül is kompromisszumos megoldások születtek, és a korábbinál jóval használhatóbb és korszerűbb szakrendszert eredményeztek. A pedagógia szak revízióját az UNESCO felkérése alapján a FID C/3 bizottság külön munkabizottsága végezte. Az elvégzett munka eredményeképp jelentős mértékben kiegészült a szak fogalomtára és szerkezete is sokat javult.¹¹ Ezekkel a módosításokkal nem foglalkozunk bővebben. Ismertetjük viszont azokat az eredményeket és problémákat, amelyeket a közgazdaság, a jog, a statisztika és a szociológia osztályozása területén elértünk, illetve, amelyek megoldásán fáradozunk.

II.

Közgazdaságtudomány

A könyvtári-dokumentációs osztályozás, az ETO-revízió újabb kérdéseket vet fel, amint valamely tudományterületet kívánunk osztályozni, vagy pedig fennálló osztályozását javítani. Ezek egy része a már jelzett általános elvi nehézségekből fakad.

Anélkül, hogy sorba vennénk az említett nehézségek speciális jelentkezési formáit, a közgazdaságtudomány osztályozásában csupán példaszerűen a tudományterületek elhatárolásának problematikájára utalunk. A külön-külön kifejlődött közgazdaságtan és üzemgazdaságtan ma már egyre inkább közös utat talál, a „nemzetgazdaságtan”-ból kikülönül a nemzetközi gazdaságtan, új területként bontakozik ki pl. az oktatásgazdaságtan és szinte mindenüvé belép a matematika, a kibernetika.

¹¹ Vö.: Lázár P.: Az ETO társadalomtudományi táblázatainak revíziója. Könyvtáros 1961. 391–394. p. Arnzt, H.: i. m.; The revision of UDC 37, Education. Hague. 1963. FID 4 + 1 p. Rózsa Gy. – Weger I.: Beszámoló a FID C/3 10. varsói üléséről. Bp. 1964. 7. p. Gépírat.

E problémákat a revízió szem előtt tartja, de megoldani természetesen csak kis részben tudja. Így pl. a revízió mai szakaszában nincs mód arra – bár az ETO távlati fejlesztési programjában szerepel –, hogy áthidaljuk a közgazdaságtan és az üzemgazdaságtan között az ETO-ban meglévő szakadékokat.¹² Mód nyílt viszont arra, hogy felszámoljunk olyan, a fejlődés folyamán értelmetlenné vált elkülönítéseket, mint a kereskedelem kérdéseinek a közgazdasági kérdésektől való különválasztottsága, vagy az állami pénzügyek különállása a bank- és hitelügytől. A fenti szempontoknak a lehetőség szerinti figyelembevételét tükrözi a közgazdasági szakok új elrendezése, amelyet a FID C/3 bizottság hosszú viták után alakított ki.

Régi felosztás

Új felosztás

33 Közgazdaság. Közgazdaságtudomány

330 Általános gazdasági fogalmak	Közgazdaságtudomány. Politikai gazdaságtan
331 Munka. Munkaadó. Munkavállaló	Munka. Munkaadó. Munkavállaló*
332 Bank- és hitelügy	megszűnt, lásd 336
333 Föld és telek	A föld gazdasági kihasználása**
334 Szövetkezetek	Gazdasági szervezeti formák. Szövetkezetek.
335 Szocializmus. Szocialista rendszerek	megszűnt, lásd 330 és 14
336 Állami pénzügyek	Pénzügy
337 Vámügy	megszűnt, lásd 339
338 Termelés. Gazdasági mozgás. Gazdasági helyzet	Gazdasági helyzet. Gazdaságpolitika, gazdasági tervezés, irányítás. Termelés és szolgáltatások. Árak
339 A javak elosztása, fogyasztása és fenntartása	Jövedelem, vagyon: keletkezés, elosztás, felhasználás. Kereskedelem. Nemzetközi gazdasági együttműködés**
38 Kereskedelem	megszűnt

Az új felosztás előnyeire és a még meglévő fogyatékokra az egyes szakok problémáinak kissé részletesebb tárgyalása során térünk ki.

¹² Erre vonatkozóan A. van der Laan holland osztályozási szakértő, a CCC elnöke dolgozott ki javaslatot.

* A cím változatlan, de a revízió megtörtént.

** Ideiglenes cím.

Politikai gazdaságtan

A politikai gazdaságtan osztályozása a közgazdasági osztályozáson belül az egyik legnehezebben megoldható probléma. A politikai gazdaságtan a gazdaságtudományok közül az alaptudomány szerepét tölti be, ezért szükségképpen felveti a közgazdaságtudomány valamennyi fontosabb kérdését. Ennek osztályozásbeli visszatükrözése az ETO, mint hierarchikus és egyetemes osztályozási rendszer számára tulajdonképpen megoldhatatlan probléma. Ha ugyanis a politikaigazdaságtan egész témakörét valóban beosztanánk a politikai gazdaságtan elnevezésű szakba, akkor az egyéb közgazdasági fejezeteknél hiányoznának az alapfogalmak és megfordítva, ha ezeket az alapfogalmakat a részterületekhez soroljuk, akkor hiányozni fognak a politikai gazdaságtanból. Az ETO létrehozói mégis az utóbbi lehetőséget választották. Így került a pénz a pénzügyekhez, a kereslet és kínálat a kereskedelemhez, a földjáraadék a föld és telek problémáihoz. Eljárásuk annál is jogosabb volt, mivel abban az időben még nem különböztették meg a politikai gazdaságtant és az ún. alkalmazott gazdaságtanokat (ágazati gazdaságtanokat), így a 33-as szakot egységes területként kezelhették. Az ETO kereteinek fenn tartása érdekében ezért az új felosztásban már önállóan szereplő politikai gazdaságtani fejezet is csak egy részét tartalmazza a politikai gazdaságtan fogalmainak. Számos, idetartozó fogalmat csupán utalásokkal jelezhetünk. E korlátokon belül azonban úgy véljük, a 330 politikai gazdaságtan szak sokat javult. Sok, itt nem részletezhető változás közül kiemeljük a legfontosabbakat: mindenekeelőtt azt, hogy az új változatban a polgári közgazdaságtan fogalmaival egyenrangúan *helyet kaptak a marxista közgazdaságtan fogalmai*, sőt bizonyos helyeken a tagolásában is érvényesül a marxista felfogás.

A *közgazdaságtan iskolái* között most már szerepel a marxista közgazdaságtan is, amely korábban a diszkriminatív jellegű 335 „Szocializmus. Szocialista tanok” szakba volt számúzve. Ide gyűjtötte össze ugyanis az ETO a szocialista elméleteket, kirekesztve azokat az egyes tudományágakból. Ez megfelelt a XIX. században uralkodó szemléletnek, de gyökeresen ellentmond a mai valóságnak. A marxista közgazdaságtan beosztása a közgazdaságtan irányzatai közé, néhány más osztályozási reformmal együtt lehetővé tette a 335-ös szak végleges felszámolását. A marxista közgazdaságtan, mint iskola osztályozásánál alapvető nehézséget okozott, hogy még nem született meg a marxista közgazdaságtan története. Így az osztályozás során bizonyos mértékig előlegezni kellett a későbbi tudományos eredményeket.

Korábban teljesen hiányzott az ETO önálló fogalmai közül a marxista közgazdaságtan legtöbb fogalma, pl. a koncentráció és centralizáció, a bővített újratermelés stb. Ezek most megfelelő helyen bekerültek a rendszerbe. A gazdasági fejlődés szakaszai a régebbi, *Bücher* nyomán készült felosztás helyett alapvetően marxista felfogásban szerepelnek.

Emellett a politikai gazdaságtan szak kiegészült a modern polgári közgazdaságtan egy sor, eddig hiányzó fogalmával: pl. tőkekoeficiens, termelési függvény, multiplikátor-hatás stb.

E részletváltozásokon kívül lényeges *szerkezeti változások* is történtek. A korábbi 330-as szakban túlnyomó részt statikus közgazdaságtani fogalmak szerepeltek. Ezeket most kiegészítettük a gazdaság dinamikai fogalmaival, illetve a meglévő dinamikai fogalmak megfelelőbb elhelyezést kaptak. Így a szak három fejezete közül az első főként *érték- és tőkeelméleti* kategóriákat tartalmaz, a második a *gazdaság dinamikája* címet viseli, ahol az újratermelés, a gazdasági fejlődés és gazdasági növekedés témakörei kaptak helyet. Logikai szempontból javulást jelent, hogy az *elmélettörténeti rész* többé nem ékelődik be a többi fejezetek közé, hanem a szak végére került.

A politikai gazdaságtan szak revíziója, amely 1967-ben a FID C/3 bizottság 17. varsói ülészakán fejeződött be, több mint öt évig váratott magára. 1962-ben *Samardzija* jugoszláv professzor terjesztette elő részletes javaslatát. Ennek akkor sok ellenzője akadt és nem is került érdemi tárgyalásra. 1965-ben a magyar küldöttség (*Földi Tamás* - *Rózsa György*) terjesztett be újabb javaslatot, amely alapját képezte a szak megvalósult revíziójának.

A gazdasági szervezetek, a gazdaságpolitika, a gazdasági tervezés és irányítás

Bár e kérdések az új felosztás szerint két különböző szakban (334 és 338) szerepelnek, célszerű ezeket együtt tárgyalni, mivel közös gyökerük a 338-as szak megjavítására irányuló kísérlet. A régi táblázat 338-as szakának címe vajmi keveset árult el a benne rejlő heterogén tartalomról. Igaza volt annak az ETO-szakértőnek, aki kijelentette: ez a szak úgy létesült, hogy amit a közgazdasági problémák közül az ETO létrehozói nem tudtak hová osztályozni, azt - minden egyéb megfontolást félretéve - ide sűrítették. Így a 338-as szak régi címében szereplő problémákon kívül (Termelés, gazdasági helyzet) ide sorolták be többek között az árak, a gazdasági szervezetek kérdését. Csupán az egyéb kérdések között szerepeltek olyan fontos témák, mint a gazdasági struktúra, gazdaságpolitika, gazdasági tervezés stb.

A múlt század szemszögéből érthető, ha a vámügy e hierarchiában magasabban álló 3 jegyű számmal szerepel, viszont a tervezés 6 jegyűvel. A mai, akár szocialista, akár tőkés valóságnak azonban ez a helyzet mindenképpen ellentmond. A 338-as szak revíziója során egyfelől arra kellett törekedni (a munkálatok még nem záródtak le), hogy valamit lazítsunk azon a zsúfolt-ságon, amely itt fennállt, másfelől, hogy a korszerű fogalmaknak az eddiginél megfelelőbb helyet biztosítsunk. Az előbbi célt szolgálta a 334-es szak kibővítése.

A 334-es szak a régi rendszerben a *szövetkezetek* számára volt fenntartva. A szövetkezetek kérdései, egy kicsit hasonlóan a szocializmus kérdéseihez, szintén idegen testként, különválasztva szerepelnek az ETO-ban a többi gazdasági intézménytől és jelenségtől. A revízió során úgy járunk el, hogy a szövetkezeteket „kiegészítjük” az összes többi *gazdasági szervezeti formával*, ami egyfelől megszünteti a szövetkezetek elkülönítését, másfelől megszabádítja a túlsúfolt 338-as szakot ettől a témakörtől. Ebben a szakban is helyet kapnak a szocialista gazdaság szervezeti formái, bár a gazdasági reformok időszaka ezek rendszerezését nehezíti és némileg bizonytalanná teszi.

Az ily módon kissé tehermentesített 338-as szakot (a szerencsére már régóta szabadon álló helyek felhasználásával) gyökeresen átrendezzük. Első helyre a gazdasági helyzet kerül, ezt követi a gazdaságpolitika, a tervezés, majd a gazdaságirányítás és végül a régebbi témák közül a termelés és az árak. Bár az új és a régi itt is keveredik, de a gazdaságpolitikának, a tervezésnek az „egyéb kérdések” közül való kiemelése lényeges javulást jelent.

A *gazdasági tervezés* fejezetben erősen dominálnak a szocialista gazdaság fogalmi és rányomják bélyegüket a rendszerezésre is. Itt tulajdonképpen nem is revízióról, hanem teljesen új osztályozásról van szó. Míg a jelenlegi rendszerben a gazdasági tervezés 3–4 tétellel szerepel, addig az új osztályozásban ennek 20-szorosával.

Emellett az ETO-ban most először kapott megfelelő helyet a *gazdasági irányítás* témaköre. Kiemelésének a szocialista országokban végbemenő gazdaságirányítási reformok különös aktualitást adnak. Az osztályozás szempontjai, fogalomtára itt is túlnyomóan a szocialista viszonyokat tükrözi.

A 338-as szak revíziója során enyhíteni próbáljuk azt a nehézséget is, hogy az ETO-ban az ipar csaknem kizárólag mint technikai vagy üzemgazdasági téma szerepel.

A 334 és 338-as szak folyamatban levő revíziójával kapcsolatos alapelgondolásokat a csehszlovák szakértők (*B. Levčík és J. Scoukup*) dolgozták ki 1966-ban. A bizottságból való kiválásuk óta a 334-es szak a holland. *A. van Arendonk*, a 338-as pedig *Földi T.* gondozása alatt áll.

A kereskedelem és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok osztályozása

Gyökeres változásokra került sor ezen a téren is. Mint utaltunk rá, a revízió egyik fontos célkitűzése a kereskedelem és a közgazdaság különállásának (33-as és 38-as szakok) megszüntetése.

Ebben a kérdésben teljes egyetértés volt valamennyi szakértő között. Ugyanez nem mondható el a feladat végrehajtásának módjáról. Viták voltak nemcsak a közgazdászok és az ETO szakemberek között, de a közgazdasági szakértők egymás között sem tudtak hosszú ideig közös álláspontot kialakítani. A vita középpontjában a közgazdaságtudomány egy új ágának elismerése

vagy el nem ismerése állott. Amennyiben ugyanis elismerjük a nemzetközi gazdaságtan létezését, úgy a külkereskedelem kérdéseit elsősorban ennek részeként kell szerepeltetni. Végül hosszas vita után kompromisszumos megoldás született, így jött létre a 339.7 Kereskedelem, nemzetközi kapcsolatok főosztály, amelyen belül a tagolódás a következő: kereskedelem általános kérdései, belkereskedelem, külkereskedelem, nemzetközi pénzügyek, nemzetközi gazdasági együttműködés. Logikailag aligha indokolható viszont, hogy ez a főosztály a 339-es szakban, bár üres helyekkel elválasztva, mégis együtt szerepel a nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon témakörével. Sajnos azonban a már említett revíziós szabályok következtében ez volt az egyedüli lehetőség, bár nem végleges megoldás. Amint a megszüntetett szakok helye betölthető lesz, mód nyílik arra, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új, önálló szakot kapjanak. Az ETO-használókat addig is kárpótolja az a sok előny, amit a revízió e téren máris biztosít. Ezek közé tartozik mindenképp, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok eddig legalább négy különböző helyen szereplő tárgykörei logikus rendben egy helyre kerülnek. Megszűnik az a súlyos fogyatékoság, hogy a vámok és külkereskedelem egymástól teljesen függetlenül szerepeltek. A revízió a vámokat megfosztotta önálló szakuktól és részben az állami bevételi forrásokhoz, részben a külkereskedelmi politika eszközeihez sorolta.

A kereskedelem és nemzetközi gazdasági kapcsolatok osztályozásának revíziója 1964-ben kezdődött és 1968-ban a 19. ülészenon fejeződött be. A kiinduló javaslatokat a csehszlovák *J. Zaruba* és Prof. *Hermann Gross* (NSZK) tették. 1966-tól a szak revíziós munkáját *Földi T.* fogta össze.

A közgazdaságtudományi osztályozás revíziójának problémáiról szóló vázlatos áttekintést azzal zárjuk, hogy röviden összefoglaljuk a FID C/3 bizottság e téren eddig elért eredményeit. 1. Befejeződött és érvénybe lépett a 331 Munkakügy és a 336 Pénzügy szak átdolgozása; 2. Folyamatban van a 330 Politikai gazdaságtan, a 339.7 Kereskedelem. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok szakok revíziója eredményeinek a FID általi jóváhagyása és ezzel a 335 Szocializmus és 380/382 Kereskedelem. szakok megszüntetése. A többi közgazdasági szak átdolgozásán a FID C/3 bizottság még dolgozik. A munkálatok várhatóan 1–2 éven belül befejeződnek.

III.

Állam- és jogtudomány

Az ETO alkalmazása, előnyei és hátrányai jogi vonatkozásban

A jogalkotás és a jogalkalmazás mint gyakorlati tevékenységek és — ezekhez kapcsolódóan — az elméleti munka: az állam- és jogtudományi kutatás hasonlóképpen megkívánják, hogy a vonatkozó információknak a visszakeresést a legeredményesebben biztosító rendszerezése az e téren is

jelentkező információ-áradat kezelését biztosítani tudja. A jogalkotás és a jogalkalmazás területén is ez az igény a hatályos jogszabály megállapításához, illetőleg az analóg esetben hozott jogalkotói vagy jogalkalmazói döntés – a precedens – felkutatásához szükséges információt jelenti. Mindezekhez szorosan hozzátartozik – akár mint a jogalkotói munkát megelőző, azzal szorosan összefüggően a megoldásokat elméleti vonatkozásokban kidolgozó, akár pedig mint a tételes jogszabály alkalmazásához szükséges magyarázat – az elméleti munka, amelynek eredményei ezek szerint mind a jogalkotás-hoz, mind pedig a jogalkalmazáshoz az adott esetben, a társadalmi fejlődés fokához mérten, a szükséges és elegendő információt jelentik. Mindez az állam- és jogtudományi vonatkozásban az információs adatok könyvtári és dokumentációs osztályozásával kapcsolatban – a már említett, általános feltételeken túlmenően – további követelményeket támaszt.

Itt előre kell bocsátani, hogy a dokumentációs tevékenységnek ebben a vonatkozásban az állam- és jogtudomány területén sajátosan is jelentkező területei, a feldolgozott anyag stb. fogalmkörét érintő – ismervei vannak. A „dokumentáció” megjelölésen itt és a továbbiakban tehát igen széles értelemben vett, azaz az előbb említett, sajátosan jogi tevékenységre is kiterjedő adatgyűjtést és adatszolgáltatást értünk. Mindez újra meg újra felveti a rendszeresen gyűjtött adatoknak valamilyen elgondoláson alapuló rendezését, osztályozását, csoportosítását, függetlenül attól, hogy az adat, az információ, formailag milyen módon (jogszabály, törvényelőkészítő munka, vagy államigazgatási hatósági döntés, könyv, folyóirat, cikk stb.)¹³ jelenik meg.

A dokumentumok osztályozásának rendszere az állam- és jogtudományok területén sem léphet fel a tudományos rendszerezés igényével. Kétségtelenül, hogy az osztályozás alapja a társadalomtudományokban ideológiailag és tudománytörténetileg¹⁴ megalapozott elméleti rendszer kell hogy legyen. Nem lehet továbbá vitás az sem, hogy a rendszerezés kérdései főleg a társadalomtudományok területén elsősorban ideológiai jellegűek. Mindezek dacára azonban az osztályozásnak mint a gyakorlati igényű és a tudományos kutatójellegű információ-kezelés munkaeszközének feladata csupán az, hogy a társadalmi jelenségekről bármilyen formában tett közlésekről, adatokról, jelenségekről – a sajátosan jogi jellegűeket előbb soroltuk fel – és azok irodalmi visszatükröződéseikről gyakorlati igényű csoportosítást alapozzon meg és ezzel az információk kezelését: nyilvántartását és visszakeresését lehetővé tegye.

A különféle osztályozási rendszerek alkalmazási lehetőségei és célszerűsége az egyes tudományágak területén viszont egészen sajátos formában

¹³ A jogi dokumentáció sajátos fogalmkörére, feladataira stb. vonatkozóan l. Nagy L.: A hazai állam- és jogtudományi dokumentáció kérdései c. tanulmányát (Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 2. köt. 1959. 297. és kk.).

¹⁴ Samurin i. m.

jelentkeznek. Az alábbiakban az állam- és jogtudomány területén az eddigi tapasztalatokból megismert specifikumokat vázoljuk.

Az ETO-ban a társadalomtudományokon (3) belül a jogtudomány a 34-es, az államigazgatás-közigazgatás a 35-ös számjegyet kapta. A két számjeggyel jelzett főosztályokon belül harmadik számjegy már a legfontosabb jogágakra történt osztályozást jelzi.¹⁵ Még mielőtt rátérnénk az ETO reformjával kapcsolatos kérdésekre, röviden mérlegelni szükséges az ETO-rendszer sajátosan jogi területen való alkalmazásának előnyeit, illetőleg hátrányait. Az általánosságban már vázolt előnyök — az ETO igen részletes egyetemes, nemzetközi jellegű jogi szókincstár¹⁶ — jogi vonatkozásban szintén jelentősek. További előnyök jogi vonatkozásban, hogy az ETO segítségével fogalmak, jogi tények összefüggéseit is minden további nehézség nélkül ki lehet fejteni. A segédtablázatok és alosztások segítségével — amint erre már történt általános vonatkozásban utalás — mindezek mellett nem csupán a fogalmakat, jelenségeket, de azok dinamikáját, mozgását, fejlődését is pontosan meg lehet jelölni, ami jogi vonatkozásban a jogi helyzetek, tények változását, jogalkotási és jogalkalmazási folyamatok stb. kifejlődését, módosulását is magában foglalhatja. Döntő előnye az ETO alkalmazásának ugyanis jogi vonatkozásban az, hogy az ETO-szótár jogi fogalmainak nagy számán túlmenően — az ETO-rendszernek *összetett jelzetalkotási lehetőségei* minden *logikus* rendszernél hajlékonyabbá és alkalmazhatóbbá teszik azt a jogi anyag rendszerezésére. Itt természetesen most figyelmen kívül kell hagyni a *mechanikus* — betűsoros — rendszereket, amelyek kétségtelen előnye mellett a soknyelvűségből adódó problémák azok, amelyek az ilyen jellegű rendszerek alkalmazását megnehezítik. A számjelzetes szimbolikára felépített ETO rendszer viszont ezeket a nehézségeket nem ismeri.

Az ETO-nak az ún. segédtablázati rendszerén alapuló összetett jelzetalkotási lehetőségei közül jogi vonatkozásban elsősorban a viszonyítás és a kiterjesztés használható. A viszonyítás segítségével pl. minden jogilag szabályozott jelenséget be lehet vonni a jogi jelzeteles körébe még akkor is,

¹⁵ A 34-es alosztályai: 340 Jog általában; 341 Nemzetközi jog; 342 Alkotmányjog - államjog; 343 Büntetőjog; 344 Katonai büntetőjog; 347 Polgári jog; Magánjog; 348 Egyházjog. A 345, 346 és 349-es számok további főcsoportok képzése céljából maradtak eddig felhasználatlanul. A 35-ös osztályból csak a 35-ös (általános kérdések) a 351-es (az egyes szakigazgatási ágak), a 352/353 (helyi igazgatás) és 354-es (központi igazgatás) jeleznek államigazgatási anyagot. További részletezésre itt is van megfelelő hely (pl. 351.1/6 stb.). A 355 szám a hadtudományokat, hadseregszervezést jelzi, tehát ez már nem jogi anyagot jelent.

¹⁶ Az ETO 34-es osztályában ma kb. 3800—4000 önálló szám van az egyes jogi fogalmak, jogintézmények, tények stb. megjelölésére, de ebben csak az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, az államjog-alkotmányjog, a büntetőjog és eljárás, a katonai büntetőjog, a magánjog-polgári jog és eljárás, a bírói szervezettel együtt, és az egyházjog szerepel. Ez a szám tehát nem foglalja magában az olyan fontos jogágakat, mint az államigazgatási jogot (amelynek külön száma (35) van, kb. 200—250 fogalommegjelöléssel), továbbá a munkajogot, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogot, a pénzügyi jogot. Ez utóbbiaknak ugyanis nincsen még önálló osztályuk.

ha a fogalomnak különféle okokból nincs önálló jelzete.¹⁷ A kiterjesztéssel pedig több hasonló jellegű fogalmat, intézményt stb. együttesen lehet kezelni. Az ún. közös alosztások (így különösen a formai, nyelvi, földrajzi és időrendi alosztás) és a korlátozottan közös alosztások a jogtudományban szintén hasznosan alkalmazhatók.¹⁸ A formai alosztással pl. számjelzetekkel lehet kifejezni az egyes jogszabályi formákat (törvény, törvényerejű rendelet, kormányrendelet stb.), az egyes bírói döntések minőségét és szintjét stb. Mindezekkel csak a leggyakoribb lehetőségekre utaltunk, távolról sem merítve ki a további gyakorlati alkalmazás lehetőségeit.

Mindezeknek az előnyöknek a következtében az ETO-rendszernek általánosságban már említett elterjedtsége jogi vonatkozásban is jelentős, mind a hazai,¹⁹ mind pedig a külföldi nagykönyvtárakban, illetőleg azok jogi anyagában.

Kétségtelen viszont, hogy az ETO-nak a már általános és sajátosan jogi vonatkozásban is említett előnyei mellett, hátrányai, hiányosságai is vannak. Jogi vonatkozásban fokozottabb mértékben jelentkezik az ETO alapvetően idealisztikus szemlélete, illogikus aránytalan felépítése. A részleteknél mutatkozó alapvető hiányosságok közül a legfontosabbak: a szocialista jogrendszer-től alapvetően eltérő csoportosítások, idealista szemlélet, a realizmus okozta bizonyos fokú logikátlanság, aránytalanság,²⁰ hiányosságok, az ún. korlátozottan közös alosztások hiányosságai, alkalmazási lehetőségeik korlátozott-sága stb.

A reformmunkálatok általános kérdései

Az ETO előnyei és hiányosságai az egyes tudományos szakterületeken is eleve meghatározzák a reformmunkálatok feladatait.

Az általánosságban már ismertetett gyakorlati tapasztalatoknak az alapján ugyanis az állam- és jogtudományok vonatkozásában is az ETO-nak meg-

¹⁷ Az ETO-ban pl. nincsen önálló jelzete a csökkent munkaképességre vonatkozó jogszabályoknak. A fogalmat a megfelelő államigazgatási tevékenységnek (351.84 Szociális igazgatás) és a népjólét-, társadalombiztosításügy megfelelő jelzetének (362.4) összekapcsolásával lehet kifejezni (351.84 : 362.4) amelyet — szükség esetén — még tovább lehet bontani (.41 vakokra, 42 süketekre, stb. vonatkozó jogszabályok.)

¹⁸ Ezeknek a jogtudományban való alkalmazási lehetőségeire néhány szempontot foglal össze a Nagy Lajos: Az állam- és jogtudományi anyag könyvtári és dokumentációs osztályozásának időszerű kérdései c. tanulmánya. Állam- és Jogtudomány 9. köt. 1966. 461—462. p.

¹⁹ A hazai általános gyűjtőkörű nagykönyvtárak a jogi anyagra is az ETO-t használják, a jogi könyvtárak közül ugyancsak az ETO-t használja az Igazságügyminisztériumnak, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének, a Legfelső Bíróságnak, a jogi karoknak kari könyvtárai stb. Sajnálatos, hogy az állam- és jogtudományi tudományos szakkönyvtára, az Országgyűlési Könyvtár — megalapítása óta — a ma már korszerűtlen, ún. porosz rendszert alkalmazza, s ezen — egyelőre — nem terveztek változást. Annak, hogy a jogi dokumentáció területén az ETO rendszer alkalmazása nem tudott utat törni, további, s itt már nem részletezhető okai vannak.

²⁰ Jogi vonatkozásban ez az aránytalanság viszonylag kevésbé mutatkozik, így pl. csupán a magánjog-polgári jog az az osztály, amelybe túlságosan nagy anyag szorul, emiatt önálló jelzetei is rendkívül hosszúak.

van minden adottsága arra, hogy a legcélszerűbb könyvtári, illetőleg dokumentációs osztályozási rendszer legyen. Nem vitás viszont ugyanakkor az sem, hogy nagyon határozott intézkedésekkel lehet és kell az ETO-t olyan módon továbbfejlesztteni,²¹ hogy abban helyet kapjanak a szocialista jog összes, sajátos intézményei és — az adott lehetőségek között — szerkezeti felépítése is feleljen meg a szocialista jogrendszernek is. Emellett meg kell teremteni itt is az állandó lehetőséget arra, hogy az állam- és jogtudomány fejlődése következtében folyamatosan szükségessé váló fogalmakra, intézményekre, szempontokra, az ETO mindenkor alkalmazható legyen.

Még mielőtt az állam- és jogtudományokkal kapcsolatos reformmunkálatokat vázolnánk, röviden szükséges utalni a reformmal kapcsolatos néhány, általános — és ennek folytán az előljárókban már érintett — kérdés sajátosan jogi vonatkozásra.

Az ETO *dinamikusan stabil* jellegével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a gyakorlatban talán nem eléggé értékelt jogi vonatkozásban az ETO grammatikája, technikája. Közelebbről: az ún. korlátozottan közös alosztásokat 34-35-ös jelzetek vonatkozásában a gyakorlat távolról sem használja ki. Ennek oka — amint erre még visszatérünk — kétségtelenül nemcsak az, hogy a 34-35 — korlátozottan közös alosztásai —, amelyeknek segítségével a jelenleginél sokkal nagyobb körben lehet pl. a jogi tények, a jogcselekmények dinamikáját, fejlődésmenetét kifejezni — szinte félévszázados elmaradást mutatnak, hanem az is, hogy a meglevő jelzetek használhatatlansága miatt a gyakorlatban bizonyos fokú idegenkedés mutatkozik ezeknek az alkalmazása ellen.

Az *ideológiai-politikai* jellegű nehézségek természetszerűen szintén igen élesen vetődnek fel a jogi osztályozás területén. Rendkívüli nehézségeket támasztanak mindenekelelt a 34-es főcsoport fogalomkörén belül a szocialista állam- és jogtudomány tárgyköre, illetőleg a határterületek problémái. Ellenfeleink itt azzal érvelnek, hogy az ETO-ban az államtudomány (politika) külön főcsoport (32), ennek — az NDK javaslata alapján történt — reformja már befejezést nyert, az államtudományi fogalmak — ezeket külön kívánják kezelni — oda nyerne besorolást. Az eddigi munkálatok során azonban — egyelőre ideiglenes, s remélhető végleges jelleggel — sikerült a 34-es főcsoport általános elrendezésén belül — a szocialista jogi fogalmak, jogi intézmények, fogalmának maradéktalan besorolása mellett — az állam- és jogtudománynak mint a szocialista társadalmi fejlődés eredményének önálló kategóriáját is biztosítani.

A reformmunkálatok során megoldandó további kérdés az ETO egyete-

²¹ Az ETO továbbfejlesztésének természetesen vannak határai, amint erre pl. Grolier, Eric de: *A study of the general categories applicable to classification and documentation*. Publ. by the Unesco. Netherlande, Ysell Press, 1962. 42 p.) Ezek ellenére a közvetlen gyakorlati szükségletek a továbbfejlesztési lehetőségek kiaknázását követelik meg.

mes jellege és a speciális osztályozási feladatok közötti ellentét. Kétségtelen, hogy a jelenségek és fogalmak csupán akkor jelentenek jogi kategóriát, ha már közvetlen kapcsolatban vannak a tételesjogi szabályozással, azonban amikor ez már megtörtént, akkor vitathatatlan a jogi kategória jellegük. A jogintézmény kialakulását megelőző, azt előkészítő társadalmi jelenségek — sokszor azok tudományos elemzései is — ilyenformán bizonyos szemlélettel jogi fogalmaknak, stb. tekinthetők, annak ellenére, hogy aspektusuk még nem jogi. Az a megoldás, hogy a jogszabályi jelleg feltüntetésével, formai alosztással fejezzük ki a jogszabályi jelleget — erre az ETO rendszer, amint említettük, korlátlan lehetőséget nyújt —, természetesen nem elégíthet ki minden visszakeresési szempontot. A reformmunkálatok során eddig felmerülnek ilyen jellegű nehézségek — pl. a tulajdoni formák, a gazdasági szervezetek jogi szabályozása stb. — még csupán jelei a további nehézségeknek. Remélhető, hogy a korlátozottan közös alosztások már említett kidolgozásával — amely pillanatnyilag a leginkább kézenfekvő megoldásnak tetszik — ezeknek a nehézségeknek egy része megoldható. Az egységes, tiszta és végig következetes elvi állásfoglalás kialakítása elé azonban — úgy látszik — a gyakorlat szinte elháríthatatlan akadályokat gördít és — elvi állásfoglalásokat nem feladó — kompromisszumokra is sor kerülhet.

A jogi *alappfogalmak* besorolásával kapcsolatban szintén adódik számos nehézség. Az ETO-nak, a kidolgozásakor érvényes egyoldalú felfogásnak megfelelően, túlságosan magánjogias, civilisztikus a jellege. Számos olyan jogi tény, jogi jelenség, amely ma már vitathatatlanul minden jogágnak közös fogalma, jelensége, még mindig a polgári jog — magánjog (347) c. részben szerepel. Ezeknek az általános részbe (340) való áthozatala szintén a reformmunkálatok egyik — elég nehezen megoldható — feladata.

Amint az általános részben erre már történt utalás, a FID C/3-as bizottság munkafeladatát elsősorban az határozza meg, hogy az ETO továbbfejlesztésére megállapított általános szabályok — a nemzeti bizottságok által időközönként tett javaslatok — nem oldják meg a gyakorlati szükségleteket és nagyobb arányú átalakítás — a reformmunkálatok elvégzése — szükséges. Jogi vonatkozásban két körülményre kell ezzel kapcsolatban felfigyelnünk, amelyek a reformmunkálatokat nagyon megnehezítik, illetőleg a reformmunkálatok feladatait megnövelik.

Már az ETO alapvető fogalomrendszere sem volt tulajdonképpen következetes abban, hogy mit tekint a jogi főcsoportba (34) és mit az államigazgatási-közigazgatási főcsoportba (35/354) tartozónak. Az eseti módosításokkal és kiegészítésekkel a helyzet méginkább összekuszálódott. Ma már a 34-es főcsoport reformjánál tehát egyes jogágakon belül feltétlenül beleütközünk olyan kérdésekbe, amelyek a 35-ös reformját is érintik. Annak ellenére, hogy ez elválasztóvonal felállítása ma is elég nehéz, feltétlenül vannak olyan kérdések, amelyekben ma a jogi communis opinio alapján dönteni lehet és

ezeknek a kérdéseknek a megoldása feltétlenül megszabja a reformmunkálato-
kat ebben a vonatkozásban.

A másik jelenség az eseti kiegészítésekkel kapcsolatban, hogy ennek
során számos, felesleges olyan fogalmi részletezés került be az ETO-ba,
amelyeket mellőzni kell, mert gyakorlatilag semmiféle jelentőségük nincsen
és csak céltalanul terhelik az ETO amúgy is elég kimerítő fogalomtárát.²²

A reformmunkálatok megindulása

Az ETO reformjával foglalkozó FID C/3 bizottság munkáját a jogⁱ
osztályozás kérdésével lényegében a budapesti (14. ülészak, 1966. ápr. 25 – 28.)
ülésszakon kezdte meg.²³ Ezen az ülészakon került első ízben tárgyalásra
a 34-es szakátfogó reformjára vonatkozó magyar javaslat.²⁴

A részletes előmunkálatok²⁵ után elkészült az ETO 34-es szakának
(jog, jogtudomány) reformjára vonatkozóan a budapesti ülészak elé terjesztett
tervezet az ETO 34-es szakának terjedelmét elég jelentős mértékben érintő
magyar (*Nagy Lajos*) javaslat az ETO-nak a reformmunkálatok célkitűzéseit
meghatározó, jogi vonatkozásban előbb vázolt előnyeiből és hiányosságaiból
indult ki és elsődleges feladatának azt tekintette, hogy a szocialista jogrend-
szereknek új, az ETO-ban eddig nem szereplő fogalmait, jogintézményeit
összegyűjtse és a szocialista jogfogalmak katalógusát a reform céljaira össze-
állítsa. Ez a gyűjtés a hazai jogtudományi könyvtári gyakorlatból indult ki
és az ott felmerült adatokat, valamint az eddig megjelent, más külföldi,
szocialista országok anyagát szintén figyelembe vette.²⁶

²² Így kerültek pl. az eseti kiegészítések során az ETO családjogi részébe olyan
fogalmak, mint nagyszülő nélküli árva (347.639.3), apai nagyapa nélküli árva (347.639.111),
apai nagyanya nélküli árva (347.639.312) stb. ugyanez az anyai ágon. Ezek gyakorlatilag
teljesen használhatatlanok, mert semmiféle jogi jelentőségük nincsen.

²³ Ezt megelőzően a Bizottság a 13. ülészakán (Amszterdam, 1965. nov. 4.)
foglalkozott a nemzetközi jog reformjával, J. D. *Korevaar* (Hollandia) javaslata alapján.
A kérdéshez egyébként – többszöri tárgyalás, a javaslatok átdolgozása, módosítása
után csupán a 19. ülészakon (Utrecht 1968.) történt döntés.

²⁴ Vorschlag des ungarischen Arbeitskomitees FID C/3 zur Revision der DK 34
(Rechtswissenschaft) für die 14. Sitzung der Fid C/3 in Budapest. 25–28 April, 1966.
Budapest ny. n. (Orsz. Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ soksz.) 1966. 44 p.

²⁵ Az ETO reformmunkálataiban résztvevő szocialista országok képviselőinek
1959. július 6–9. között Budapesten tartott értekezlete és a FID C/3 bizottságnak
1959. szeptemberében Varsóban tartott értekezlete Magyarországot bízta meg a jog-
tudományi szak reformjára vonatkozó tervezet elkészítésével. Az Országos Könyvtári és
Dokumentációs Tanács szakbizottságaként működő Országos Osztályozási Bizottság
ennek a megbízásnak az alapján 1961-ben egy német nyelvű tervezetet készített (Bp.
ny. n. [soksz.]) az-erre érkezett észrevételek, valamint az irodalmi megnyilatkozások stb.
alapján 1965-ben a magyar ETO bizottság újabb tervezetet készített, amelyet több
külföldi szocialista ország szakértői (cseh-szlovák, német, lengyel) is megvitattak. A
budapesti ülészakon beterveztett tervezet mindezek eredményeképpen jött létre.

²⁶ Jelentősebb kiadványok ebben a vonatkozásban: Bibliotecno-bibliografi-
csezskaja klaszifikacija. Tablicii dlja naucsnuh bibliotek. Vüpuszk XVII. Goszudarsztvo
i pravo, Juridiceszkije nauki. Moszkva, Izd. „Kinga”, 1965. 368 p., amely a szovjet
tudományos könyvtárak számára készített önálló osztályozást foglalja magában (ism.
Nagy Lajos Magyar Könyvszemle 1967. 90–93.), továbbá a Zentralstelle für die staats-

A módszere tehát az indukció volt és azzal, hogy tényanyaggal: a szocialista jogi fogalmak, jogintézmények fogalomtárával jelentkezett, amelyeknek létezése körül nem lehetett vita, csupán az ideológiai-politikai jelentőségüknek megfelelő rangsort biztosító besorolásuk, az ETO rendszerbe való beiktatásuk képezheti — mint ahogyan képezte is — vita tárgyát. Ennek megfelelően a tervezet abból a felfogásból indult ki, hogy elsősorban ezeknek az adatoknak: azoknak az új fogalmaknak az alapján, amelyek önálló jelzetelelése feltétlenül szükséges, lehet és kell meghatározni azokat a kiegészítéseket és módosításokat, amelyek segítségével, esetleg a 34-es szak jelentősebb szerkezeti módosításaival is, az ETO-t alkalmassá lehet tenni a szocialista jogi irodalom szakozásához. A tervezet további feladatának tekintette, hogy az összegyűjtött fogalmakat — az ETO lehetséges legkevesebb változtatásával — beillesse a jelenlegi rendszerbe. A tervezet számos részletkérdéssel kapcsolatban is elvi álláspontot foglalt el.²⁷

A részletkérdések közül kiemelkedőbb fontosságúak az állam- és jogelméleti anyag kibővítése a legfontosabb történeti irányzatokkal, továbbá a tételesjogi (jogsabályi) anyag újabb kategóriáinak részletezése. Igen fontos a szocialista jogrendszerekben önálló jogágakként szereplő munkajognak, pénzügyi jognak, mezőgazdasági termelészövetkezeti jognak és földjognak önálló jelzetelekkel való ellátására, továbbá a polgári jog körében a szocialista jogrendszerben szereplő alapvető fogalmak bevezetésére (szocialista termelési egységek, társadalmi tulajdon és kategóriái, a tervszerződések rendszere, ipari tulajdonjog és szabadalmi, újítói jog új fogalmai stb.) irányuló javaslat. Mindezekkel kapcsolatban a tervezet felveti a gazdasági tevékenység jogi szabályozásával összefüggő és mind a szocialista, mind a nem-szocialista jogrendszerekben igen nagyszámú fogalom önálló jelzeteleléseinek problémáját és ezzel kapcsolatban valamilyen további csoportosítás lehetőségeinek megnyitását.

A javaslat mindenekelőtt a 34-es főcsoport új elrendezésére vonatkozik, s az új jogágak beiktatása mellett a katonai büntetőjog c. főcsoport (344) felszámolását is tartalmazta. Az új elrendezés tárgyában nem történt még végleges döntés, a munkálatok során valószínűleg bizonyos vonatkozásokban a javaslat elfogadható lesz.

Az általános kérdésekkel (340) kapcsolatban a javaslat következetesen választja el az általános fogalmakat (340. l) a történeti irányzatoktól és isko-

und rechtswissenschaftliche Information und Dokumentation — Institut für staats- und rechtswissenschaftliche Forschung der Deutsche Akademie f. Staats- und Rechtswissenschaft „Walter Ulbricht“. Berlin által közreadott: Dezimal Klassifikation. Fachausgabe Staat und Recht. 1. Auflage, 1. Lieferung. Potsdam-Babelsberg, (ny. n. soksz.) 1965. 238 p. c. munka, amely az ETO rendszert belső intézeti használatra egészítette ki új fogalmakkal és alosztályokkal.

²⁷ A tervezet részleteire l. Nagy Lajos: Az állam- és jogtudományi anyag könyvtári és dokumentációs osztályozásának időszerű kérdései c. cikkét. Állam és Jogtudomány 9. köt. 1966. 465—466.

laktól (340.12), valamint a tételesjogi anyagból (340.13). Ez utóbbival kapcsolatban újabb feladat, hogy a jogszabályi formákat — amelyek részletes kidolgozást kapnak — összhangba hozza az általános (0) résznek megfelelő jelzeteivel (094), illetőleg a megfelelő formai alosztásokkal.

Az állam- és jogtudomány történeti irányzataival, illetőleg az ezeket képviselő iskolákkal kapcsolatban a javaslat — és ennek megfelelően az eddigi, tájékoztató jellegű tárgyalások is — nem bocsátkozhattak abba a részletességbe, mint amilyenbe pl. a közgazdasági anyagra vonatkozó javaslat tette. Ennek oka nem csupán az, hogy ezen belül számos kérdésben még nem alakult ki egységes tudománytörténeti felfogás, hanem az is, hogy az egyes jogi szerzőknek a besorolása, egész életművük alapján mindig a legnagyobb gyakorlati nehézségeket okozta volna. Ennek megfelelően a javaslat csak a legfontosabb történeti kategóriákat sorolja fel, árnyalati részletezés nélkül, s az egyes szerzőknek ezen belüli névszerinti csoportosítását javasolja.

Az 1966. évi magyar javaslat is már határozottan felvetette, de a későbbi munkálatok is bebizonyították, hogy a 34-es szak reformja nem valósítható meg anélkül, hogy a 35-ös szak bizonyos kérdéseit ne érintsék a reformmunkálatok. Ennek a kérdésnek a megoldásánál további nehézséget okoz az, hogy az ETO jelenlegi rendszerében egyrészt nem szerepel az államigazgatási *jog* — közigazgatási *jog* fogalma (csupán államigazgatás, közigazgatás: *administration publique*), másrészt pedig az ETO folyamatos kiegészítései és módosításai során nem vették figyelembe a két terület sajátosságait és ma már számos, elsősorban igazgatási jellegű fogalom is a 34-esben szerepel.²⁸ Bár a FID C/3-bizottság gyakorlatilag már fogadott el olyan eseti megoldást, amely a két szakterület elválasztásának irányában halad — így pl. a nemzetközi közjognak igazgatási anyagát a jövőben új jelzettel, a 351.1 alatt kívánja kezelni — a kérdés gyakorlati következményeinek minden oldalról történő megvizsgálása és ezen az alapon az elvi állásfoglalás még a jövő gondja.

Amint erre alább még részletesebben is visszatérünk, a magyar javaslat általánosságban természetesen elég erős ellenzést váltott ki a nyugati országok (főleg belga, holland és nyugatnémet) képviselői körében, amint ennek kezdetben kifejezést is adtak. Amikor azonban megkezdődtek a részletes viták, egyes jogi szakágak szerint, és főleg amióta kialakult az ún. albizottsági eljárás, amikor is az illető tudományág képviselői között folyhat le a szakszerű vita, már sokkal több megértés mutatkozott, s remélhető, hogy ez a folyamat nem áll meg. Meg kell azonban jegyezni, hogy igen nehéz elvi-elméleti kérdéseken nyugvó gyakorlati döntések előtt állunk.

²⁸ A kérdést részletesebben ld. a: *Zur Fragen der Revision von DK 34/35 c.*, a FID moszkvai, 1968. évi szeptember havára tervezett szimpóziumára Dr. H. *Arritz* professzornak, a FID C/3 elnökének előadásához készített korreferátumban (Nagy Lajos, Bp. ny. n. soksz. 1968. 7 p.).

A reformmunkálatok eddigi menete, eredményei, további célkitűzések

A budapesti ülészakon megindult és azóta is szakadatlanul folyó reformmunkálatok első eredményei tulajdonképpen csak a legutóbbi időszakban jelentkeznek. A brünni (18. ülészak, 1968. május) során a jogi albizottság is és a teljes ülés is elfogadta a 341-es szak egyes részeire vonatkozó holland (J. D. Korevaar) javaslatot, amely megoldja a nemzetközi jog osztályozásának számos időszerű kérdését. Ez a javaslat nem érintette a nemzetközi magánjogot, amellyel kapcsolatban további tervezetet kell kidolgozni. Fontos és a további munkálatok sorsát is befolyásoló elvi állásfoglalást jelentő döntés a nemzetközi joggal kapcsolatban, hogy a nemzetközi igazgatás anyagát át kell vinni az újonnan létesítendő 351.1-be (nemzetközi közigazgatás — administration internationale), tehát az *igazgatási* szakba. A brünni munkálatoknak megfelelően átdolgozott szöveget az utrechti (19.) ülészak, (1968. november) újból ellenőrizte, s abból — a teljes ülés jóváhagyó határozata alapján — P-jegyzék-tervezetet kell készíteni.

Ugyancsak a brünni (18.) ülészakon foglalkozott a jogi albizottság az államjogi-alkotmányos jog anyagának reformjával a magyar (Nagy Lajos) javaslat alapján. Az itteni munkálatok eredményeképpen a reformjavaslatokat az utrechti teljes ülés is elfogadta, s — a szükséges szövegezése, terminológia — egyeztetési munkálatok után ebből is P-jegyzék-tervezet készül.²⁹

A FID C/3, illetőleg a jogi albizottság feladata a közeljövőben elsősorban egyes további jogágak (állam- és jogelmélet, büntetőjog, stb.) kiegészítéseinek, módosításainak kidolgozása lesz. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban már beható vitákat folytatunk a budapesti (14.), a vasói (16.) és a hattenheimi (17.) ülészakokon, ahol az álláspontok elég közel kerültek egymáshoz. Ezekkel a kérdésekkel párhuzamosan kell foglalkozni a gazdasági tevékenység jogi szabályozásával összefüggő anyag osztályozásával, ami feltétlenül érinteni fogja a 35-ös reformjának kérdését is. Bár ebben a vonatkozásban mutatkozik bizonyos előrehaladás — így pl. a munkajog önálló jogágként való jelölésével kapcsolatos álláspont valószínűleg megvalósulásra kerül —, mégis még számos, nehéz, elvi jellegű, de fontos gyakorlati következményekkel járó kérdést kell eldönteni.

Külön kérdést jelentenek a 34/35-ös szak korlátozottan közös alosztásai. Ezekkel kapcsolatban kétféle nézet merült fel a tárgyalások során. Az egyik nézet szerint ezekre az egyes szakágakra vonatkozó munkák során kell kidolgozni a megoldást, a másik vélemény szerint önállóan, csak korlátozottan közös alosztásokra vonatkozóan kell a reformokat végrehajtani. Ez utóbbi

²⁹ Az elfogadott jelentősebb kiegészítések közül az államhatalom legfelsőbb és helyi szerveire vonatkozó szocialista jogfogalmakat, továbbá egyes további állampolgári jogokat, valamint az állampolgári kötelezettségekkel kapcsolatos fogalmakat kell ki-munkálni. Emellett számos további részletkérdést (választási jog stb.) is érintenek a most elfogadott kiegészítések és módosítások.

álláspontnak megfelelően az eddigi munkálatok során készült egy igen részletes³⁰ összeállítás a társadalomtudományok összes korlátozottan közös alosztásairól. Bármennyire is gondos és lelkiismeretes munka eredménye ez a táblázat, nézetünk szerint gyakorlati megoldást önmagában nem hoz. A jogjogtudomány, illetőleg közigazgatás korlátozottan közös alosztásainak gyakorlati használhatósága ugyanis nagyon csekély és -- eltekintve néhány kivételtől -- ezek az alosztások nem is kerülnek alkalmazásra. Az első és legfontosabb megoldás volna nézetünk szerint ezen a téren a jelenlegi állapot lényeges megváltoztatása és jogi-jogtudományi szempont fokozottabb érvényesítése.³¹ Erre pedig nézetünk szerint csupán a részletes reformmunkálatok során felvetődő kérdések összegyűjtése és egységes szempontok szerint történt megoldása teremthet alapot.

A korlátozottan közös alosztások kidolgozásánál elsősorban figyelembe kell venni azt, hogy a jogi jelenségek, jogi tények, jogcselekmények dinamikája, fejlődésmenete — illetőleg ezeknek a folyamatoknak az előrehaladásával kapcsolatos momentumok jelzeteleése — sajátos feladatkört szab a korlátozottan közös alosztások kidolgozása elé. További, de ugyanilyen fontosságú feladata emellett az egyes jogi szakágakon belüli korlátozottan közös alosztások kidolgozása, amelyekkel tovább lehet finomítani az osztályozási rendszert (pl. a büntetőjogon belül az egyes bűncselekmények törvényi tényállási elemeinek kategóriáit: az alanyi, tárgyi oldalt, a bűncselekmény alanyát, tárgyát, stb.) lehetne korlátozottan közös alosztással jelezni. Itt ismételtelen kell utalni arra, hogy mindennek fokozott jelentősége lehet az ETO-nak a gépi visszakeresésre való alkalmazásával kapcsolatban.

IV.

Csak röviden említünk további két területet, a *statisztikát* és a *szociológiát*, ahol az osztályozás korszerűsítése folyamatban van.

Mindkét terület rendkívül terhes a tudomány-rendszertani problémákkal. A *statisztikával* kapcsolatban mindenekelőtt felmerült, vajon *jogosult-e* egyáltalában a *3-as társadalomtudományi szakban szerepeltetni?*

A statisztika többek szerint elsősorban módszertudomány és nem tekinthető egyértelműen és csakis társadalomtudományi jellegűnek.³² Végül a bi-

³⁰ Bucqué, Adolphé: Harmonisierung der besonderen Anhängenzahlen. Oder Hauptabteilung 3 der Dezimalklassifikation. 1. Teil: Heutige Lage. FID C/3 67—4 d. Bruxelles, Euratom, Generaldirektion. Verwaltung u. Personal 1967. 147 p. [soksz.]

³¹ Jelenleg a 35-ös főcsoport korlátozott közös alosztásai részletesebbek, ezeket kiegészítőleg alkalmazza a 34-es főcsoport. A jogi tények, jogügyletek, egyes jogi fogalmak alapelemei céljaira kidolgozott korlátozottan közös alosztások nagyban finomítanak a jelenlegi rendszert.

³² E kérdések körül a Szovjetunióban és nálunk is hosszas viták folytak. Vö. pl. Statisztikai Szemle 1955. 2. sz.

zottság inkább a meglévőhöz való ragaszkodásból és a statisztikai módszereknek a társadalmi jelenségekre való alkalmazásának túlsúlyát figyelembe véve, semmint teljes meggyőződésből foglalta el azt az álláspontot, maradjon a statisztika a 3-as szak keretében.

További, egyelőre még megoldatlan kérdés a *demográfia* problémája. Történetileg a statisztika a népességstatisztikából nőtt ki és ez utóbbival szervesen együtt fejlődött a demográfia. Ez az ETO-ban úgy tükröződik, hogy a népességstatisztika egyfelől az egyedüli szakstatisztika, amely önálló fogalmakkal szerepel, másfelől a népességstatisztika egy fejezetben van a népességtudománnyal. Felmerültek olyan nézetek, hogy a népességtudomány ma már önállósodva kikerülhet a népességstatisztika bölcsőjéből és ezzel a statisztika szakból is, hogy helyesebb lenne a 30-as szakban a szociográfia, a szociológia és az etnográfia mellett szerepeltetni. A vélemények e kérdésben meglehetősen eltérőek, végleges állásfoglalás még nem született, de úgy tűnik, mintha a bizottság többsége hajlana arra, hogy a demográfiát továbbra is a statisztika főtémája alatt hagyja.

Utoljára említjük a statisztikai osztályozás egyik legnehezebb problémáját, a *matematikával való összefüggéseket*. Kétségtelenül, a korszerű statisztika módszereit jórészt a matematikából, annak valószínűségszámítási fejezetéből, a matematikai statisztikából meríti. Az is kétségtelen, hogy a némileg megtevesztő elnevezés ellenére a matematikai statisztika a matematika része és az ETO rendszerében ott kell szerepeljen. Ámde korszerű fogalmai közül csak kevés található meg a matematika szak megfelelő részében. Igaz, szovjet matematikusok dolgoznak a matematika korszerű osztályozásán, de jelenleg a korszerű matematikai statisztikai fogalomtár még sem az ETO matematikai, sem statisztikai fejezetében nem található meg.

Ezzel összefüggő probléma az ún. „metriá”-k, ökonometria, szociometria stb. kérdése. Ezek matematikai módszereket alkalmaznak, de e módszereknek csak egy része fejlődött ki valójában a matematika keretében, más része mint alkalmazás külön életet kezdett élni. A matrixalgebra vitathatatlanul a matematika része, de az input-output technika már nem sorolható elsősorban a matematika tartományába. Felmerült a gondolat, hogy helyes lenne az ETO statisztika szakját ezekkel a „metriák”-kal kibővíteni, továbbá hogy ide kellene gyűjteni azokat az empirikus vizsgálati módszereket is, amelyeket a társadalomtudományok különböző ágai alkalmaznak. E kérdésekben sem született még döntés.

A statisztikai osztályozás revízióját párhuzamosan két javaslat, a belga A. Philips-é és Dányi Dezsőé alapozta meg. A munkálatok még folyamatban vannak.

A *szociológiai* osztályozás revíziójának kérdése a 30-as szak újjáalakítása során merült fel. E szakban a szociológia, a szociográfia és az ún. „szociális kérdés” szerepelnek. A FID revíziós tervében előirányozták a 30-as szak ki-

bővítését a néprajz kérdésével (eddig 39-es szak), amely aránytalanul nagy helyet foglalt el a 3-as szakon belül. Az ETO szociológiai osztályozása a nyugat-német *K. Sommer* és a holland *G. Riesthuis* megállapítása szerint egy, a szociológia fejlődésére kevés hatást gyakorolt német szociológus *L. von Wiese* nézeteit tükrözi. A revízió előkészítését az említett holland szakértő végzi. A szocialista országok szakértőinek álláspontját 1968-ban *Szelényi Iván* foglalta össze.

V.

Végezetül néhány adat és gondolat a FID C/3 bizottság 10 éves munkájáról.³³ A bizottság megalakulását követő ülésen (2. ülészak) 7 ország (3 szocialista, 4 tőkés ország) 10 képviselője vett részt. A jelenlevők túlnyomó többsége kezdetben általános dokumentációs vagy osztályozástechnikai szakember volt. A résztvevő országok száma a 19. ülészakon, 1968 novemberében 9-re (4 szocialista, 5 tőkés ország) — ezenkívül két nemzetközi szervezet is képviseltette magát —, a szakértőké 30-ra nőtt. Ezen belül az osztályozástechnikai szakértők ma már a bizottság törpe kisebbségét alkotják, mert a munkába sikerült bevonni a dokumentáció iránt érdeklődő tudományos kutatókat és főként az egyes tudományterületek dokumentációs szakembereit. Az osztályozás revíziója így fokozatosan a tudományágak szakembereinek kezébe került.

A bizottság létszámának növekedése, a reformmunkálatok során szerzett eljárási, illetőleg szervezeti megoldások tapasztalatai a FID C/3 bizottság keretein belül létrehozták az albizottságok rendszerét. Ezekben számos olyan kérdést sikerült megoldani és a teljes ülésen olyan egyértelműen képviselni, amelyeket a teljes ülés (nagy taglétszáma, a kellő tájékozódottság hiánya, s ennek következtében a viták elhúzódása stb.) hosszabb idő óta nem tudott eredményesen megoldani. Az albizottsági tárgyalásokat előkészítő iratváltás, levelezés, a javaslatok kötelező írásbeli benyújtása, stb. szintén az eredményességet szolgálták és így a további munkálatok során mindenképp ezeket a megoldási formákat kell biztosítani, illetőleg továbbfejleszteni.³⁴ A bizottság eleinte évente egyszer ülésezett, az utóbbi években azonban a munka meggyorsítása végett évente kétszer tart ülést, felváltva szocialista és tőkés országokban. Magyarországon 1962-ben és 1966-ban volt FID C/3 ülés és mi kaptunk megbízást az 1969. tavaszi, 20. ülés megrendezésére is.

Az elmúlt 10 év alatt a bizottság revideálta a 32 Politika, a 37 Pedagogia, a 331 Munkaügy, 332 és 336 Pénzügy szakokat és elvégezte — részben

³³ A bizottság elnöke a nyugat-német H. Arnzt professzor, a FID alelnöke; titkára a holland J. Korevaar.

³⁴ Jelenleg a Bizottság keretében jogi és közgazdasági albizottság, valamint szociológiai, statisztikai és agrárgazdasági munkacsoportok működnek.

végzi — azokat a munkálatokat, amelyekről a fentiekben részletesen beszámoltunk. Nem a mi feladatunk, hogy értékelést adjunk, vajon sok vagy kevés-e, amit a bizottság egy évtized alatt a revízióból megvalósított. Ha a még hátralevő munkát nézzük, talán kevésnek tűnhet, de soknak bizonyul, ha meggondoljuk, hogy egy nemzetközi testületről van szó, amelyben különböző végzettségű, érdeklődésű, foglalkozású és főleg *világnézetű* szakemberek vesznek részt. Hosszú időnek kellett eltelnie addig, míg ezek az emberek megtanultak együtt dolgozni, míg megtanulták félretenni — vagy legalábbis nem minduntalan előtérbe állítani — politikai előítéleteiket, szakmai elfogultságukat, leküzdeni a rendszer alkalmazásából eredő konzervatív hajlandóságukat. S ha, ma már túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a bizottság jórészt leküzdötte ezeket a nehézségeket, akkor úgy véljük, ez a 10 év munkájának egyik nem lebecsülhető eredménye.

Mind a tényleges munkaeredmények elérésében, mind a FID C/3 bizottság jó közszellemének kialakításában nagy szerepet játszottak a szocialista országokból kiküldött szakértők és azok együttműködése. A szocialista országok szakértőinek együttműködéséből született az érdemi eredmények számottevő része és a munka megjavítását és meggyorsítását célzó kezdeményezések túlnyomó többsége. Az 1960-as évek elején Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió vettek részt a munkában. Azóta sajnos a Szovjetunió — ahol a társadalomtudományi könyvtárak nem dolgoznak ETO-val — visszavonult, de kilátás van újbóli bekapcsolódására. Visszavonultak a jugoszláv szakértők is. Újabban ismét részt vesz a munkában Bulgária és átmeneti szünetek után újra kezdik tevékenységüket az NDK szakértői is. A szocialista országok szakértői nézeteik egyeztetése és a lehetőség szerinti közös fellépés érdekében rendszeresen előkészítő értekezleteket tartanak. Ezekben a részkérdések megoldása mellett sikerült kidolgozni az ETO-val kapcsolatos közös szocialista álláspontot, amelyet e cikk is visszatükröz.

Végezetül röviden a magyar delegációról. Hazánk képviselői kezdettől fogva aktívan és folyamatosan résztvesznek a Bizottság munkájában. E tevékenységről a fentiekben már többször szót ejtettünk. A már említett munkálatokon kívül ki kell emelni az elhunyt *Weger Imre* és *Waldapfel Eszter* munkásságát a pedagógia osztályozása terén.³⁵

A FID C/3 Bizottságban a magyar szakértők munkájukat a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztálya és a FID Magyar Nemzeti Bizottság égisze alatt végzik. A magyar delegáció az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanács osztályozási szakbizottságának albizottságaként működik. Munkáját támogatja az MTA is.

³⁵ A korábban és itt említettekén kívül *Babiczký Béla*, *Jánszky Lajos*, *Lázár Péter*, *Rózsa György*, *Veredy Gyula* játszottak jelentősebb szerepet a FID C/3 bizottság munkájának elősegítésében.

ORVOSOK,
MÉRNÖKÖK,
UTAZÓK,
MŰVÉSZEK,
ÍRÓK,
ÚJSÁGÍRÓK,
BETYÁROK,
KALANDOROK,
KIRÁLYOK,
HADVEZÉREK,
POLITIKUSOK,
JOGÁSZOK,
FORRADALMÁROK,
TUDÓSOK,
PAPOK,
ÜZLETEMBEREK

mindenki, aki a honfoglalástól napjainkig
szerepet játszott hazánk életében

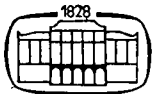
MEGTALÁLHATÓ a

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON-ban

1. kötet (A—K) 190.— Ft

2. kötet (L—Z) 205.— Ft

A Magyar Életrajzi Lexikonban csak azok
a híres személyek szerepelnek, akik a lexi-
kon anyagának lezárásakor, 1967. június
15-én már nem éltek!

AKADÉMIAI KIADÓ

Világviszonylatban is egyedülálló vállalkozás!

ORVOSI LEXIKON

4 kötetben

Főszerkesztő: Dr. HOLLÁN ZSUZSA

1. A—D kötet

2. E—J kötet

1967. 925 l. Kve 200,—Ft

1969. 1200 l. Kve 240,—Ft

„... páratlanul kiemelkedő újszerű vállalkozás tartalomgazdagságával messze felülmúlja az eddig közkézen forgó külföldi orvosi értelmező szótárakat.”

Orvosi Hetilap

„A lexikon szerkesztői különösen oldották meg a nehéz feladatot.”

Természettudományi Közlöny

„... nemzetközileg is úttörő jellegű munka a szakembereknek íródott, emellett a művelt laikusok széles tábora is haszonnal forgathatja majd köteteit.”

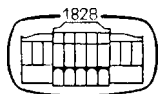
Magyar Hírlap

„... nemzetközi viszonylatban is nagy jelentősége van a kiadványnak.”

Népszava

„... 60 000 címszavával gyakorlatilag felöleli a mind nagyobb mélységeig specializálódó orvosi szakágak minden aprólékos részletét f. a kiadó redkívuili munkát tett a magyar orvostudomány asztalára, és az sem kétséges, hogy ez a lexikon rövidesen nélkülözhetetlen mindennapos segédeszközként az orvosok könyvespolcain is szolgálni fogja a jobb betegellátást.”

Népszabadság

Akadémiai Kiadó

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VI. 26. — Példányszám: 400 — Terjedelem: 24.15 (A/5) ív

69.67882 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Dr. Vajda Imre	195
A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának kibővített Osztályülése (1969. május 6.)	197
<i>Eörsi Gyula</i> : A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása	245
<i>Boytha György</i> : A nemzetközi szerzői jog válsága. Új problémák a szerzői alkotások nemzetközi felhasználása körében	325
<i>Lontai Endre</i> : A tudományos-műszaki eredmények létrehozását és bevezetését elő- segítő polgári jogi intézmények	345
<i>Sárközi Tamás</i> : Az állami tulajdonjog és az állami vállalat	371
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A Nemzetközi Jogszociológiai Bizottság konferenciái	425
<i>Bartha Ferenc</i> : Fialat kutatók az európai integráció kérdéseiről. A Sussex-i Egyetem Európa Központjának szemináriuma	435
<i>Földi Tamás—Nagy Lajos</i> : A társadalomtudományi dokumentációs osztályozás továbbfejlesztése	441

Megjelent: 1969. XI. 28.